

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ
ΚΑΙ
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΟΓΔΩΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ
(16ος-19ος αι.)

ΑΘΗΝΑ 2006

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ
ΚΑΙ
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΟΓΔΩΟΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ
(16ος-19ος αί.)

Αθήνα, 20-21 Μαρτίου 2003

ΑΘΗΝΑ 2006

Κέντρον Έρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
Ἀναγνωστοπούλου 14 106 73 Ἀθήνα
Centre de Recherches Médiévales et Néo-helléniques de l'Académie d'Athènes
14, rue Anagnostopoulou Athènes 106 73, Grèce

ΤΗΛ. 210-3664610, FAX 210-3664637
e-mail: kemne@academyofathens.gr

ISSN 1105-3399

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Προσφωνήσεις

Άγγελικὴ Λαΐου	11-12
Κώστας Λάππας	13-14

Ἐπιστολογραφικὴ παράδοση καὶ συλλογὲς ἐπιστολῶν

Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ βυζαντινὴ παράδοση στὴ νεοελληνικὴ ἐπιστολογραφία: μιὰ ἐπισκόπηση	17-28
Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, Ἡ βυζαντινὴ παρακαταθήκη στὴ νεοελληνικὴ ἐπιστολογραφία. Ἡ περίπτωση τοῦ Εὐγένιου Γιαννούλη	29-44
Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, Ἡ ἐπιστολογραφία τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ Νικόλαου Μαυροκορδάτου: τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητας 43 ἐπιστολικῶν κειμένων	45-54
Χαρίτων Καρανάσιος, Μορφὴ, περιεχόμενο καὶ χρῆση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου	55-70
Μάχη Παῖζη-Ἀποστολοπούλου, Ἐνα ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο ἀλληλογραφίας μετατρέπεται σὲ ἐπιστολάριο. Μιὰ περίπτωση τοῦ 18ου αἰῶνα	71-90
Πηνελόπη Στάθη, Γράμματα καὶ πρόσωπα στὸ 18ο αἰῶνα. Ἀλληλο- γραφία ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου Κων- σταντινούπολης	91-108

Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα στὰ ἔντυπα Ἐπιστολάρια

Μιχάλης Λασιθιωτάκης, Ἐπιστολογραφία καὶ ρητορικὴ στὸν Γραμμα- τοφόρο τοῦ Φραγκίσκου Σκούφου	111-124
Μάρθα Καρπόζηλου, Ἀνιχνεύοντας τὸ πρότυπο καὶ καταγράφοντας τὴν τύχη τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Κορυδαλέα	125-149
Τριαντάφυλλος Β. Σκλαβενίτης, Τὰ ἔντυπα Ἐπιστολάρια τῆς Βενετίας (1757-1832)	151-168
Μαρία Α. Στασινοπούλου, Ξαναδιαβάζοντας τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Δη- μητρίου Δάρβαρη	169-180

Γιάννης Παπαθεοδώρου, « <i>Ἡ ἀνάγνωσις τῶν τερπνῶν γραμμῶν</i> ». <i>Ρητορική τέχνη καὶ ἀστική ἠθική στὸ Ἐπιστολάριον (1843) τοῦ</i> <i>Γρηγόριου Παλαιολόγου</i>	181-196
---	---------

Ἀλληλογραφία: πρακτικὲς καὶ ἰδεολογία

Νάσια Γιακωβάκη, « <i>Ἐνας νέος ρόλος γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία: ἡ συμβολὴ τῆς στὴ διαμόρφωση τῆς νεοελληνικῆς δημόσιας σφαίρας</i> <i>στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα</i>	199-230
Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, « <i>Τὰ ὄρια τοῦ ἰδιωτικοῦ στὴν ἀλληλογραφία Κοραῆ καὶ ἡ ὑπέρβασή του</i>	231-244
Κώστας Λάμπας, « <i>Κοινωνικὲς ἱεραρχίαι καὶ ἰδεολογία στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου</i>	245-256
Δημήτριος Ι. Πολέμης, « <i>Ἡ θρησκευτολογικὴ διάσταση στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Θεόφιλου Καίρη</i>	257-268
Βασίλης Παναγιωτόπουλος, « <i>Ἡ ἑλληνόφωνη ἐπιστολογραφία στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἀλῆ πασᾶ</i>	269-286
Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, « <i>Ἀλληλογραφία καὶ ἀφήγηση. Διοικητικὲς αὐθεντίαι καὶ διωκόμενοι (17-ἀρχὲς 19 αἰ.)</i>	287-298

Ἐμπορικὴ ἀλληλογραφία, διακίνηση τῶν ἐπιστολῶν

Εὐτυχία Δ. Λιάτα, « <i>Μὲ «μυστικὲς γραφῆς» καὶ «τίμιες» οἱ ἐντιμότετοι πραγματευτὲς ἀλληλογραφοῦν καὶ νεγκοτσιάρουν τὸν 18ο αἰῶνα</i>	301-316
Βασίλης Κρεμμυδάς, « <i>Τιμιώταται κὺρ Κόστα, ἀσπάζομαι ἀδελφικῶς</i> ». <i>Ἡ ἀλληλογραφία ὡς ἀπόλυτο ἐργαλεῖο τῆς ἐμπορικῆς πράξης (1800-1850)</i>	317-328
Ἄννα Μανδουλαρά, « <i>Ἀγαπητὲ πάτερ προσκυνῶ</i> ». <i>Ἡ ἐμπορικὴ ἐπιστολή: ἔγγραφο, κείμενο-τεκμήριο (1840-1860)</i>	329-338
Ἑλένη Ἀγγελολάττη-Τσουγκαράκη, « <i>Ἡ διακίνηση τῆς ἀλληλογραφίας στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο (14ος-19ος αἰ.)</i>	339-374
Πρόγραμμα τοῦ Συμποσίου	375-379
Εὐρετήριο	381-400

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΕΙΣ

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ

Ακαδημαϊκός, Πρόεδρος της Εφορευτικής Επιτροπής του ΚΕΜΝΕ

Κυρίες και κύριοι,

Ως Πρόεδρος της Εφορευτικής Επιτροπής του Κέντρου Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, έχω τη χαρά να σας καλωσορίσω στο επιστημονικό συμπόσιο με θέμα την νεοελληνική επιστολογραφία. Η έρευνα έχει από καιρό αποδείξει πόσο γόνιμη είναι η ενασχόληση με πηγές αυτού του τύπου, και πόσους διαφορετικούς δρόμους ανοίγει στην ανίχνευση της ιστορίας. Η επιστολογραφία αποτελεί πάντα πρωτογενές υλικό. Ακόμη και αν πρόκειται για επίσημη ανταλλαγή επιστολών, μεταξύ αρχηγών κρατών ή υπουργών, για παράδειγμα, έχει ένα χαρακτήρα πιο άμεσο από τις διακοινώσεις, και επιτρέπει προσεγγίσεις πιο εκλεπτυσμένες, ως προς το ύφος, την επιλογή των λέξεων, και ίσως ως προς τα επιφανειακά αλλά και τα βαθύτερα κίνητρα του γράφοντος.

Όταν πρόκειται για επιστολές λιγότερο επίσημες ή ιδιωτικές, τότε τα είδη πληροφοριών που αντλούμε αυξάνονται δραματικά, και αντιστοίχως πληθαίνουν τα ερωτήματα που μπορεί να θέσει στο υλικό του ο ερευνητής. Με χαρά βλέπω ότι στο συμπόσιο δεν αγνοείται η επιστολογραφική παράδοση. Το μέρος της παράδοσης που γνωρίζω κάπως ανάγεται στη Βυζαντινή εποχή. Η επιστολογραφία αποτελεί πλούσια πηγή, από τα τέλη του ένατου αιώνα και μετά. Οι επιστολές λαϊκών, κληρικών, πατριαρχών, δίνουν πληροφορίες ως προς τα γεγονότα, και είναι ιδιαίτερα χρήσιμες όταν προέρχονται από επαρχίες, για τις οποίες οι γνώσεις μας είναι κατά πολύ λιγότερες από ό,τι για την Κωνσταντινούπολη. Επιτρέπουν στον ιστορικό του πολιτισμού όχι μόνο να ερευνήσει το επίπεδο μόρφωσης σε ορισμένα κοινωνικά στρώματα, αλλά, ίσως ακόμη πιο σημαντικό, να αναπλάσει τον κοινωνικό χώρο των επιστολογράφων. Στην αρχή της σταδιοδρομίας μου, δεν εύρισκα κανένα ενδιαφέρον στις επιστολές ρητορικού τύπου, προσπαθούσα πάντα να βρω την όποια ιστορική ή προσωπογραφική πληροφορία ίσως περιείχαν, θεωρώντας άχρηστες εκείνες που μου φαινόταν απλώς ρητορικά γυμνάσματα. Βέβαια, μια τέτοια προσέγγιση είναι απλοϊκή. Είναι, αντίθετα, σαφές ότι η ρητορική στην επιστολογραφία αποτελεί αφ' εαυτής στοιχείο για την ιδεολογία μιας κοινωνίας, για τον τρόπο επικοινωνίας μεταξύ μορφωμένων ανθρώπων, αλλά και για τον πνευματικό κόσμο καθενός από αυτούς.

Η επικοινωνία, φυσικά, είναι ο σκοπός της επιστολής. Ποιός επικοινωνεί με ποιούς, και γιατί; Τι θέματα απασχολούν τους επιστολογράφους; Ασχολούνται οι επιστολές κυρίως με θέματα πολιτικά, ή εκκλησιαστικά ή εν πάση περιπτώσει γενικού προβληματισμού, ή έχουν προσωπικό περιεχόμενο; Και αλλάζει αυτό με το χρόνο; Έρχεται, δηλαδή, μια συγκεκριμένη εποχή που επιστολογράφοι αναφέρονται σε προσωπικά θέματα – την υγεία τους, τις σκέψεις τους, τους φόβους τους; Θα μπορούσε να το υποστηρίξει κανείς για την ύστερη βυζαντινή εποχή, διατηρώντας όμως μιαν αμφιβολία που έχει να κάνει με το γεγονός ότι το corpus επιστολών αυτής της περιόδου είναι πολλαπλάσιο από εκείνο των προηγούμενων αιώνων. Όπως κι αν έχει το πράγμα, δεν υπάρχει καμμία αμφιβολία ότι οι γνώσεις μας για το Βυζάντιο αλλά και ο τρόπος πρόσληψης του Βυζαντίου έχει εμπλουτιστεί σοβαρά από τις πηγές αυτές.

Τελειώνω με ένα προσωπικό παράπονο. Από το Βυζάντιο, δεν έχουν διασωθεί επιστολές εμπόρων. Αναλογίζομαι, πόσο βαθύτερες, ζωντανότερες και πιο εμπειριστατωμένες θα ήταν οι γνώσεις μας για την Βυζαντινή οικονομία, όταν διαβάζω τις επιστολές Εβραίων εμπόρων του 11ου και 12ου αιώνα, ή τη συγκλονιστική συλλογή επιστολών ενός Βενετού εμπόρου (του Rignol Zucchello), εγκατεστημένου στην Κρήτη, λίγο πριν τα μέσα του 14ου αιώνα. Δυστυχώς το παράπονό μου δεν υπάρχει τρόπος να ιαθεί.

Το πρόγραμμα του συμποσίου πιστοποιεί το μεγάλο ενδιαφέρον των ερευνητών για την νεοελληνική επιστολογραφία. Ελπίζουμε όλοι ότι θα αποτελέσει σοβαρή συμβολή στην διερεύνηση των διαφόρων θεμάτων που θα παρουσιαστούν στη διάρκειά του – και είμαι σίγουρη ότι αυτό θα γίνει.

Σας εύχομαι καλή επιτυχία.

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

Διευθύνων τὸ ΚΕΜΝΕ

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Σᾶς καλωσορίζω ἐκ μέρους τῆς Ὄργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς στὸ Συμπόσιο γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ἐπιστολογραφία ἀπὸ τὸν 16ο ὡς τὸν 19ο αἰώνα, ποὺ ἀρχίζει σήμερα τὶς ἐργασίες του.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ ἐπιστολογραφία ἀποτέλεσε ἀπὸ νωρὶς ἀντικείμενο τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν. Ἕλληνες καὶ ξένοι ἐρευνητὲς τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας, ἀναγνωρίζοντας τὴ σημασία τῆς ἐπιστολογραφίας ὡς ἱστορικῆς πηγῆς, ἔχουν ἐκδώσει αὐτοτελῶς ἢ σὲ μονογραφίες καὶ ἄρθρα μεγάλο ἀριθμὸ ἐπιστολῶν. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ συνεχίστηκε μὲ ἀμείωτο ρυθμὸ ὡς τὶς μέρες μας, ὁπότε εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας μεγάλες συλλογὲς ἐπιστολῶν λογίων τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ κινοῦνται καὶ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἐρευνητικὰ προγράμματα τοῦ ΚΕΜΝΕ, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀκούσουμε καὶ στὶς ἀνακοινώσεις τοῦ Συμποσίου.

Δὲν ἔλειψαν ἐπίσης καὶ οἱ προσπάθειες, ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1950 κυρίως, γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἐπιστολογραφίας καθ' ἑαυτὴν. Ἀναφέρομαι βέβαια στὶς γνωστὲς σὲ ὅλους μας ἐργασίες τοῦ Μ. Ι. Μανούσακα καὶ τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ. Ὁ πρῶτος στὴν ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβὴ του *Contribution à l'étude de l'épistolographie néohellénique* (1951) μελέτησε τὰ χειρόγραφα καὶ ἔντυπα ἐγχειρίδια ἐπιστολογραφίας στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, τὴ σχέση τους μὲ τὴν παλαιότερη ἑλληνικὴ καὶ ἰταλικὴ παράδοση, καθὼς καὶ τοὺς κυριότερους ἐκπροσώπους τοῦ ἐπιστολικοῦ εἴδους τῆς ἐποχῆς. Στὰ ἴδια χρόνια ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἐξέδωσε τὴ *Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία* του (1955), στὴν ὁποία μᾶς ἔδωσε μιὰ ἀνθολογία ἐπιστολῶν μαζὶ μὲ μιὰ ἐκτενὴ εἰσαγωγή, ὅπου ἐξετάζονται μεθοδικὰ ἢ προϊστορία, οἱ σταθμοὶ καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστολογραφίας ἀπὸ τὸν 15ο ὡς τὸν 19ο αἰώνα.

Τὸν δρόμο αὐτὸ ἀκολούθησαν ἀργότερα νεότεροι ἐρευνητὲς, συνεισφέροντας στὴ διερεύνηση ποικίλων ἐπιστολογραφικῶν ζητημάτων ἢ μελετώντας συνολικὰ τὸ θέμα τῆς νεοελληνικῆς ἐπιστολογραφίας. Στὴν τελευταία κατηγορία ἀνήκει ἡ ἐμπειριστατωμένη μελέτη τοῦ Παναγιώτη Μουλλᾶ Ὁ λόγος τῆς ἀπουσίας (1992) ποὺ πραγματεύεται βασικὰ ζητήματα τοῦ ἐπιστολικοῦ λό-

γου. Θυμίζω ακόμη ότι τα τελευταία χρόνια εκδόθηκε στη σειρά τών δημοσιευμάτων του ΚΕΜΝΕ από τον Μ. Ι. Μανούσακα, σε συνεργασία με τον Μ. Λασιθιωτάκη, ένα σημαντικό έγχειρίδιο επιστολογραφίας του 17ου αιώνα: ο Γραμματοφόρος του Φραγκίσκου Σκούφου (1998). Από την άλλη μεριά, ο Φίλιππος Ήλιου στην εισαγωγή του βιβλίου του Γράμματα από το Άμστερνταμ (1976) μās έδωσε ένα εξαιρετικό παράδειγμα για τον τρόπο αξιοποίησης μίας προσωπικής αλληλογραφίας.

Παρά ταύτα μένουν ακόμη να γίνουν πολλά. Θα περιοριστώ σε όρισμένες μόνο έπισημάνσεις. Είναι γεγονός ότι έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας ένα όγκώδες επιστολογραφικό ύλικό, τó όποιο αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί βασικό εργαλείο τών νεοελληνικών σπουδών. Ωστόσο τó ύλικό αυτό δέν έχει αξιοποιηθεί συστηματικά για τή μελέτη τής ίδιας τής επιστολογραφίας και τής κοινωνίας που τήν παρήγαγε. Για παράδειγμα, δέν έχουν διερευνηθεί έπαρκώς τά τυπολογικά στοιχεία τών έπιστολών και οί άλλαγές που γίνονται στη διάρκεια του χρόνου, οί κοινωνικές σχέσεις και οί συλλογικές νοοτροπίες που αναδύονται ή άντανανκλώνται στον έπιστολικό λόγο, τó θέμα τής διακίνησης τής αλληλογραφίας. Κάτι ανάλογο μπορούμε να πούμε και για τά έντυπα Έπιστολάρια, που περιέχουν οδηγίες για τή σύνταξη έπιστολών. Γνωρίζουμε λίγα πράγματα για τς πηγές τους, για τó αναγνωστικό κοινό και τήν κυκλοφορία τους, για τόν τρόπο χρήσης τους και τήν έπιρροή που άσκησαν στην προσωπική αλληλογραφία τής έποχής. Άνοιχτό προς διερεύνηση παραμένει επίσης τó μεγάλο θέμα τών χειρόγραφων Έπιστολαρίων.

Έλπίζουμε ότι τó Συμπόσιό μας θα φωτίσει με τς ανακοινώσεις και τς συζητήσεις αρκετά από τά ζητήματα αυτά και, τó κυριότερο, ότι θα συμβάλει στην περαιτέρω έρευνα και τή μεθοδική προσέγγιση τής νεοελληνικής επιστολογραφίας.

Κλείνοντας θα ήθελα να προσθέσω ότι τó ΚΕΜΝΕ, με τήν ευκαιρία του Συμποσίου, ανατύπωσε τó Έπιστολάριον του Σπυρίδωνος Μήλια, που πρωτοεκδόθηκε στη Βενετία τó 1757. Πρόκειται για ένα έγχειρίδιο επιστολογραφίας γραμμένο σε άπλή γλώσσα για τó ευρύ κοινό, τó όποιο αποτέλεσε μαζί με άλλα ανάλογα έγχειρίδια, που εκδόθηκαν στα έπόμενα χρόνια, προσφιλές ανάγνωσμα και οδηγό επιστολογραφίας στον 18ο και 19ο αιώνα.

Σας εύχαριστώ.

ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ
ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ
ΜΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Ἐπειδὴ τὸ θέμα εἶναι εὐρὸν καὶ πολυδιάστατο, θὰ προσπαθῆσω, στὴν εἰσῆγησή μου, νὰ παρουσιάσω μιὰ σύντομη γενικὴ ἐπισκόπηση, μέσα στὰ χρονικὰ πλαίσια ποὺ ἔχω στὴ διάθεσή μου.

Ἡ ἐπιστολογραφία εἶναι ἓνας κλάδος, ποὺ καλλιεργήθηκε, χωρὶς διακοπή, κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα, τοὺς βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς χρόνους, τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τὴ νεότερη ἀκόμη ἐποχὴ. Κατ' ἀρχὴν τὸ ἐπέβαλλαν πρακτικοὶ λόγοι καὶ ἀνάγκες τῆς καθημερινῆς ζωῆς, προκειμένου νὰ ἐπικοινωνήσουν ἄνθρωποι (γνωστοί, φίλοι, συγγενεῖς κ.ἄ.), ποὺ βρίσκονταν σὲ ἀπόσταση καὶ κατοικοῦσαν μακριὰ ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο. Τὰ μέσα ἐπικοινωνίας δὲν ἐπέτρεπαν, ἐκτὸς τῆς ἐπιστολῆς, διαφορετικὸ τρόπο ἐπαφῆς, ἀνθρώπινης, φιλικῆς, ἐπαγγελματικῆς καὶ ἀνταλλαγῆς σκέψεων. Παράλληλα, βέβαια, καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ἡ ἐπιστολὴ ἐξελίχθηκε καὶ σὲ αὐτόνομο λογοτεχνικὸ εἶδος καὶ ἀπαραίτητο γνῶρισμα τοῦ μορφωμένου καὶ λογίου ἀνθρώπου, νὰ μπορεῖ νὰ συντάξει μιὰ ἐπιστολὴ σὲ ὕφος ποὺ καθιερώθηκε μὲ αὐστηροὺς τύπους καὶ κανόνες, ὅπως θὰ ἀναπτύξουμε στὴ συνέχεια¹.

Γιὰ τοὺς σημερινοὺς νέους ὅμως καὶ πολὺ περισσότερο γιὰ τὶς μελλοντικῆς γενιές, μὲ τὴν ἀλματώδη πρόοδο τῆς τεχνολογίας καὶ τῶν τηλεπικοινωνιακῶν μέσων, μὲ τὴν κινητὴ τηλεφωνία καὶ τὰ βραχύλογα καὶ συνθηματικὰ μηνύματα, μὲ τοὺς ἠλεκτρονικοὺς ὑπολογιστὲς καὶ τὰ e-mail, ποὺ εἰσάγουν νέους τρόπους ἐπικοινωνίας καὶ ἔκφρασης, ἡ παραδοσιακὴ ἐπιστολογραφία φαίνε-

1. Γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ἐπιστολογραφία γενικότερα βλ. Μ. Manoussacas, *Contribution à l'étude de l'épistolographie néohellénique*. Thèse pour le Doctorat d'Université, présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris, Παρίσι 1951, σ. I-XVII + 1-182 (δακτυλογραφημένη, ἀδημοσίευτη)· Παν. Μουλλάς, *Ὁ λόγος τῆς ἀπουσίας. Δοκίμιο γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία μὲ σαράντα γράμματα τοῦ Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Μορφωτ. Ἴδρυμα Ἐθν. Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1992, σ. 147-250.

ται ότι θα ανήκει οριστικά στο παρελθόν και θα αποτελεί μόνο αντικείμενο ιστορικής, κοινωνικής και φιλολογικής έρευνας.

Είναι αλήθεια ότι στην κλασική Αρχαιότητα δεν καλλιεργήθηκε ή επιστολή, όπως τη γνώρισε το Βυζάντιο και οι μεταγενέστεροι χρόνοι. Τότε όμως, και κυρίως κατά την ύστερη Αρχαιότητα και τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, διαμορφώθηκαν τα είδη και οι αυστηροί και συγκεκριμένοι κανόνες των επιστολικών τύπων, που διήρκεσαν και ίσχυσαν, σχεδόν αναλλοίωτοι, για αιώνες.

Οι αποδιδόμενες στον Πλάτωνα 13 επιστολές λόγω της μεγάλης έκτασής τους (αφού αρετή του είδους θεωρείται ή συντομία και λακωνικότητα), αλλά και για άλλους λόγους, δεν απέτελεσαν ποτέ πρότυπα επιστολικών τύπων και δεν είχαν καμιά επίδραση και συνέχεια στο είδος, αφού θεωρήθηκαν περισσότερο φιλοσοφικά και ιστορικά δοκίμια. Άς σημειωθεί ότι απ' αυτές μόνο ή Ζ' θεωρείται γνήσιο έργο του φιλοσόφου, που γράφτηκε μάλιστα κατά την τελευταία περίοδο της εργογραφίας του, μετά το έτος 353². Ούτε οι αποδιδόμενες στον άλλο μεγάλο Έλληνα φιλόσοφο και συγγραφέα Άριστοτέλη επιστολές, που εκδόθηκαν από τον περιπατητικό Άρτέμωνα τον Κασσανδρέα, χρησιμοποιήθηκαν κατά την Αρχαιότητα ως υποδείγματα για τη σύνταξη επιστολών³.

Με κανόνες των επιστολικών τύπων φαίνεται ότι ασχολήθηκαν οι λόγιοι των πρώτων χριστιανικών χρόνων, ο νεοπυθαγόρειος Άπολλώνιος ο Τυανεύς και ο Διονύσιος ο Άλεξανδρεύς.

Τα πρώτα όμως συστηματικά έγχειρίδια επιστολικών τύπων, που χρησιμοποιήθηκαν ως οδηγοί και συνταγολόγια, καθιέρωσαν κανόνες που περιχαρακώσαν το είδος και άσκησαν επιρροή για αιώνες, είναι δύο σύντομες πραγματείες που διατηρήθηκαν και τις έχουμε σήμερα στην πλήρη τους μορφή.

Αυτές είναι: α' Οί Τύποι επιστολικοί του Ψευδο-Δημητρίου⁴, στον οποίο εσφαλμένα αποδίδεται από τη χειρόγραφη παράδοση το επώνυμο του Φαληρέως, και β' το *Περί επιστολιμαίου χαρακτήρος* του Ψευδο-Λιβανίου ή Ψευδο-

2. I. M. Θεοδωρακόπουλος, *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*, [Αθήνα 1947], σ. 62-90, 101-102.

3. N. B. Τωμαδάκης, *Βυζαντινή Έπιστολογραφία*, Αθήνα 1969, σ. 81, 124, 223· H. Hunger, *Βυζαντινή Δογοτεχνία*, τ. Α', *Φιλοσοφία, Ρητορική, Έπιστολογραφία, Γεωγραφία*, μετάφραση: Α. Γ. Μπενάκης, I. B. Αναστασίου, Γ. Χ. Μακρής, Μορφωτ. Ίδρυμα Έθν. Τραπέζης, Αθήνα 1991, σ. 303.

4. R. Hercher, *Epistolographi graeci*, Παρίσι 1873 [=ανατ. Amsterdam 1965], σ. 1-6· N. B. Τωμαδάκης, *δ.π.*, σ. 191-196· βλ. και H. Hunger, *Βυζαντινή Δογοτεχνία*, Α', σ. 304.

Πρόκλου του νεοπλατωνικού⁵. Στους «έπιστολικούς τύπους» ο Ψευδο-Δημήτριος διακρίνει 21 τύπους επιστολών, των οποίων δίνει τον χαρακτηρισμό (φιλικός, συστατικός, μεμπτικός κ.ά.), καθώς και σύντομα σχετικά υποδείγματα για κάθε είδος. Στο *Περί επιστολιμαίου χαρακτήρος*, το οποίο είναι εκτενέστερο και λεπτομερέστερο, ο Ψευδο-Πρόκλος αναγράφει 41 επιστολικούς τύπους, των οποίων αναλύει σύντομα το περιεχόμενο, παραθέτοντας, σε κάθε περίπτωση, και σχετικά υποδείγματα (παραινετική, μεμπτική, παρακλητική, κ.ά.). Στην αρχή δίνει και τον ορισμό της επιστολής, που απέτελεσε τη βάση για μεταγενέστερες διατυπώσεις: «Έπιστολή μὲν οὖν ἐστὶν ὁμιλία τις ἐγγράμματος ἀπόντος, πρὸς ἀπόντα γινομένη καὶ χρειώδη σκοπὸν ἐκπληροῦσα, ἐρεῖ δὲ τις ἐν αὐτῇ ἅπερ ἂν παρὼν τις πρὸς παρόντα»⁶.

Ο επιστολικός οδηγός του Ψευδο-Δημητρίου συντάχθηκε στην Αίγυπτο κατά τη χρονική περίοδο από τον 2ο αιώνα π.Χ. ως τον 1ο μ.Χ., ενώ του Ψευδο-Πρόκλου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, μεταξύ του Δ' και ζ' αιώνα. Και τα δύο αυτά κείμενα απέτελεσαν, για μακρούς χρόνους, με ελαφρές παραλλαγές, τους κώδικες κανόνων της επιστολογραφίας.

Ο Ψευδο-Πρόκλος καθορίζει και τους γενικότερους κανόνες για τη σύνταξη των επιστολών και τις αρετές που πρέπει να διακρίνουν ένα τέτοιο κείμενο, όπως το «ἀττικίζειν μετριῶς», χαρακτηρίζοντας «τὸ τῆς φράσεως ὑπερογκον καὶ τὸ ὑπεραττικίζειν ἀλλότριον τοῦ τῶν ἐπιστολῶν χαρακτήρος»⁷. Οι κανόνες, τουλάχιστον για τη γλώσσα, υπῆρξαν καθοριστικοί, αφού ή λόγια γλώσσα, ἀπομίμηση τῆς ἀττικῆς, υπῆρξε, χωρίς παρεκκλίσεις, τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τοῦ ἐπιστολικοῦ εἴδους καθ' ὅλη τὴ διάρκειά τοῦ χιλιόχρονου Βυζαντίου, ἀλλά, κατὰ κύριο λόγο, με κάποιες μόνο ἐξαιρέσεις, καὶ στους νεότερους χρόνους, στὴ νεοελληνικὴ ἐπιστολογραφία.

Κανόνες για τη σύνταξη επιστολών περιέχονται και στο *Περί ἐρμηνείας, Πῶς δεῖ ἐπιστέλλειν* τοῦ Δημητρίου⁸, κείμενο ἀνεξάρτητο ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν Τύπων ἐπιστολικῶν. Κατακρίνεται ἐδῶ ἡ ἔκταση, τὸ ὑπερβολικὸ μέγεθος τῶν ἐπιστολῶν καὶ φέρονται ὡς παράδειγμα (πρὸς ἀποφυγὴν) οἱ ἐπιστολές τοῦ Πλάτωνος, που χαρακτηρίζονται ὡς «συγγράμματα, τὸ χαίρειν ἔχοντα προσεγγραμμένον»⁹.

5. R. Hercher, *δ.π.*, σ. 6-13· H. Hunger, *δ.π.*, σ. 304.

6. R. Hercher, *δ.π.*, σ. 6.

7. Στο ἴδιο, σ. 7.

8. Στο ἴδιο, σ. 13-14· N. B. Τωμαδάκης, *δ.π.*, σ. 203-204.

9. R. Hercher, *δ.π.*, σ. 13.

Ὡς ἐπιστολικά ὑποδείγματα χρησίμευσαν καὶ κάποιες ἀπὸ τὶς 20 ἀγροικὲς ἐπιστολὲς τοῦ Αἰλιανοῦ Κλαυδίου, Ρωμαίου καὶ ἐθνικοῦ λόγιου τοῦ β' μισοῦ τοῦ Β' καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ Γ' μ.Χ. αἰώνα, ποὺ ἔγραψε στὴν ἑλληνικὴ μόνον γλώσσα¹⁰. Ὅρισμένες ἀπ' αὐτὲς εἰσήχθησαν πρὸς διδασκαλία σὲ σχολικὰ ἐγχειρίδια, τὰ μαθηματάρια, τῆς Τουρκοκρατίας, κυρίως τοῦ ΙΗ' αἰώνα¹¹.

Πρότυπα, μὲ ὁδηγίες γιὰ τὴ σύνταξη ἐπιστολῶν, ἀποτέλεσαν ἐπὶ αἰῶνες καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ πρὸς Νικόβουλον¹², καθὼς καὶ ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχη Φωτίου πρὸς τὸν μητροπολίτη Κυζίκου Ἀμφιλόχι¹³.

Μὲ τὴν ἐπικράτηση τῆς νέας θρησκείας, τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ ἐπιστολὴ ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη σημασία καὶ περιεχόμενο ἰδεολογικὸ-θρησκευτικὸ, ποὺ ἀποβλέπει στὴ διάδοση καὶ στήριξη τῆς διδασκαλίας τοῦ Ναζωραίου. Τότε, γύρω στὰ μέσα τοῦ Α' μ.Χ. αἰώνα, ἔχομε τὶς 14 ἐπιστολὲς τοῦ ἀποστόλου τῶν ἐθνῶν Παύλου, καθὼς καὶ τὶς 7 καθολικὲς ἐπιστολὲς, μία τοῦ Ἰακώβου, δύο τοῦ Πέτρου, δύο τοῦ Ἰωάννη καὶ μία τοῦ Ἰούδα. Τὰ κείμενα ὅμως αὐτά, ὡς θρησκευτικὸ ἀποκλειστικὰ περιεχομένου, δὲν εἶχαν καμιά συνέχεια καὶ ἐπίδραση στὸν τύπο καὶ τὴ μορφή τῆς ἐπιστολικῆς γραμματείας.

Ἀντίθετα, καθοριστικὴ καὶ δυναστικὴ, θὰ ἔλεγα, ὑπῆρξε ἡ ἐπίδραση τῶν ἐπιστολῶν τῶν μεγάλων Πατέρων καὶ λογίων τοῦ Δ' καὶ Ε' αἰώνα, ὅπως τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Μεγάλου Βασιλείου, Ἰωάννη Χρυσόστομου, τοῦ μεγάλου ρητοροδιδάσκαλου καὶ σοφιστῆ, ὅχι Χριστιανοῦ, Λιβάνιου τοῦ Ἀντιοχείας, τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη, τοῦ Συνεσίου Κυρήνης, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνει καὶ λεπτομερέστερος λόγος, τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια Ἰσίδωρου Πηλουσιώτη, μαθητῆ τοῦ Ἰωάννη Χρυσόστομου καὶ παραγωγικότατου συντάκτη ἐπιστολῶν ποὺ ξεπερνοῦν τὶς 2000¹⁴.

Τὰ ἐπιστολικά αὐτὰ κείμενα, πέρα ἀπὸ τὸ ἐκκλησιαστικὸ-ἰδεολογικὸ τους περιεχόμενο, θεωρήθηκαν καὶ πρότυπα ὕφους, παιδείας καὶ γλώσσας—τῆς λόγιας ἀττικίζουσας βέβαια— καὶ ἐπηρέασαν θεμελιακὰ καὶ ἀποφασιστικὰ τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴ μορφή τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας, ἀλλὰ καὶ τῆς νεοελλη-

νικῆς στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ἀφοῦ πέρασαν ὡς ὑποδείγματα πρὸς διδασκαλία στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια, τὰ μαθηματάρια, τοῦ ΙΗ' κυρίως αἰώνα.

Θὰ πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ ἐπιστολογραφία, καθ' ὅλη τὴ διαδρομὴ τῆς στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἀλλὰ καὶ στὴ μετέπειτα πορεία τῆς στοὺς μεταβυζαντινοὺς καὶ νεοελληνικοὺς χρόνους, ὑπῆρξε ἀποκλειστικὸ προϊόν τῶν ἐγγραμμάτων καὶ λογίων συγγραφέων καὶ μάλιστα τῶν ὑψηλὰ ἰσταμένων, μὲ ἐκκλησιαστικὰ κυρίως ἀλλὰ καὶ πολιτικὰ ἀξιώματα. Δὲν ἔχομε οὔτε καὶ ἓνα παράδειγμα, γιὰ τὴ βυζαντινὴ κυρίως ἐποχὴ, ὅπου ὁ ρόλος τῆς Ἐκκλησίας εἶναι πάντοτε κυριαρχικὸς, ὀλιγογράμματος καὶ ἀπλοϊκοῦ ἐπιστολογράφου. Μόνο στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ἔχομε ἐπιστολὲς ἀπλῶν ἀνθρώπων, ἱερωμένων καὶ λαϊκῶν, ποὺ μόλις γνωρίζουν γραφὴ καὶ ἀνάγνωση, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν ἐκκλησιαστικὰ καὶ περιουσιακὰ ζητήματα, ὑποθέσεις ἀγοραπωλησιῶν, δανεισμῶν κ.ἄ. Οἱ ἐπιστολὲς αὐτὲς δὲν ὑπακούουν βέβαια σὲ καθιερωμένα πρότυπα καὶ κανόνες ὕφους καὶ γλώσσας. Ὅμως ἡ μικρὴ αὐτὴ ἐξαιρεση δὲν ἐξαδυνατίζει τὸν κανόνα.

Ἡ βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία, μὲ τὴ δεσπύζουσα θέση τῆς στὴ γραμματεία τῆς ἐποχῆς, ἀφοῦ κάθε βυζαντινὸς λόγιος, γιὰ νὰ διατηρεῖ τὸ κύρος καὶ τὴν ὑπόληψή του στὴ σύγχρονη κοινωνία, ἔπρεπε νὰ συντάξει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἔργων του, καὶ κάποιες δεκάδες ἢ καὶ ἑκατοντάδες ἐπιστολῶν, ὑπάκουε σὲ σταθεροὺς καὶ ἀτεγκτους νόμους ὕφους καὶ γραφῆς. Ἐτσι, φυσικὸ ἦταν λοιπὸν, νὰ διακρίνεται γιὰ τὴν ἔλλειψη πρωτοτυπίας καὶ προσωπικῆς ἐλευθερίας, γιὰ τὴ μονοτονία καὶ συμβατικότητά της, τὴν ἐπιτήδευση καὶ ἐκζήτηση, τὴν ἀκατάσχετη ρητορεία, τὴν ὠραιολογία καὶ κενότητά της. Γι' αὐτὸ δὲν ἀντικατοπτρίζει τὴν πραγματικὴ εἰκόνα τῆς ζωῆς καὶ τὰ προβλήματα καὶ τὶς ἀγωνίες τῆς κοινωνίας της¹⁵. Εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Ἰωάννης Συκουτρῆς, σὲ σχετικὴ ἀνακοίνωσή του στὸ Γ' Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο τοῦ 1930, στὴν Ἀθήνα¹⁶, ὅτι «τὸ τελειότερον κατὰ τὴν μορφήν καὶ συγχρόνως τὸ κενώτερον κατὰ τὸ περιεχόμενον λογοτεχνικὸν εἶδος τῶν Βυζαντινῶν»¹⁸.

15. Γενικὰ γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἐπιστολὴ καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *δ.π.*, σ. 123-140· Η. Hunger, *δ.π.*, σ. 303-357.

16. J. Sykutres, «Probleme der byzantinischen Epistolographie», *IIIe Congrès Inter. d'Études Byzantines, Comte-Rendu*, Ἀθήνα 1932, σ. 295-310 [= ἑλλην. μετάφρ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία, Παράρτημα, I*, Συκουτρῆς, «Προβλήματα τῆς Βυζαντινῆς Ἐπιστολογραφίας», σ. 307-320].

17. I. Συκουτρῆς, στοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη, *δ.π.*, σ. 312.

18. *Στὸ ἴδιο*, σ. 315.

10. *Στὸ ἴδιο*, σ. 17-23.

11. Βλ. γι' αὐτὰ, Ἀγγελικὴ Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τὰ μαθηματάρια τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας. Διδασκόμενα κείμενα, σχολικὰ προγράμματα, διδακτικὲς μέθοδοι. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας*, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὀφελίμων Βιβλίων, Ἀθήνα 1993.

12. Ν. Β. Τωμαδάκης, *δ.π.*, σ. 80, 124, 213-214.

13. *Στὸ ἴδιο*, σ. 81, 124, 223.

14. *Στὸ ἴδιο*, σ. 165, 168, 177, 183, 189, 209-215, 219-221· Η. Hunger, *δ.π.*, σ. 306, 309.

Παραθέτω μιὰ τέτοια σύντομη ἐπιστολή τοῦ Νικηφόρου Οὐρανοῦ, γνωστοῦ ἀξιωματοῦχοῦ τοῦ τέλους τοῦ V αἰώνα πρὸς τὸ Νικόλαο μητροπολίτη Νεοκαισαρείας, ὡς δείγμα ἐπιτηδευμένης καὶ κενῆς λεξιθρησίας καὶ ἔλλειψης οὐσιαστικοῦ περιεχομένου:

Ὅσα ταῖς τοῦ χειμῶνος ταύταις δριμύτησιν, ὧ φίλη ψυχῇ, πηγνύμεθα, πορεία καθημερινῇ χρώμενοι, τοσοῦτω ταῖς ἐλπίσιν ἐκάστοτε θάλλομεν, ὅτι τὸ γλυκὺ τῆς φιλίας ἔαρ ἡμῖν ἤδη προσμειδιᾷ, ὅπερ ἄντικρὺς ἐστὶν ἢ σὴ συντυχία. Θάλλε μοι καὶ σὺ τοιγαροῦν, πρὸς τὴν ἐπιδημίαν τοῦ φίλου εἴ τι κατηφές ἀποβαλὼν, εἴ τι μετοπωρινὸν ἢ χειμέριον, καὶ κοινῇ πρὸ τῆς ὥρας ἐκάτεροι τῷ ἐνοποιῶ θεῶ καὶ ἀλλήλους ἐνεαρτίσωμεν»¹⁹.

Ἐνα ἀκόμη ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ μεγάλου βυζαντινοῦ λογίου καὶ ἀξιωματοῦχοῦ τοῦ β' μισοῦ τοῦ V αἰώνα, Συμεὼν μαγίστρου καὶ λογοθέτη τοῦ δρόμου, δείγμα ἐκζήτησης καὶ ρητορικῆς ὠραιολογίας:

... ἄληστον οὖν τῆς ἀττικῆς ἐὺγλωττίας καὶ χαρίτων μεστής τὴν μνήμην ἔχοντες, τοῖς γράμμασι συντασσόμεθα καὶ τούτοις τὴν ἡδονὴν ἡμῶν ἀναψύχομεν. Εἰ γὰρ καὶ ἄκρω δακτύλῳ τέως δ' οὖν τοῦ ἐν αὐτῇ γευσάμενοι μέλιτος, ὥσπερ τινὶ λωτῷ κατεθέλχθημεν (...) τοῖς τῆς γίνωσεως ἐντροφῶμεν καρποῖς καὶ πλείστην ὄσιν ἀποφερώμεθα τὴν ὠφέλειαν»²⁰.

Φυσικά, στὰ ἐπιστολικά κείμενα τῶν μεγάλων λογίων καὶ ἐπιστολογράφων τοῦ Βυζαντίου, μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσει κάποια πρωτοτυπία ὕφους καὶ προσωπικὸ στὺλ γραφῆς καὶ νὰ ἀντλήσει σοβαρὰ καὶ υπεύθυνες πληροφορίες γιὰ γεγονότα, πράγματα καὶ τὸν κοινωνικὸ περίγυρο τῆς ἐποχῆς.

Ἐπιλεκτικὰ καὶ μόνο ἀναφέρω, χωρὶς σχόλια, κάποια ὀνόματα γνωστῶν καὶ σπουδαίων βυζαντινῶν ἐπιστολογράφων: Ἀπὸ τὸν Θ' καὶ I αἰώνα ὁ πατριάρχης Φώτιος, ὁ πατριάρχης Νικόλαος ὁ Μυστικός, ὁ μητροπολίτης Καισαρείας Ἀρέθας, ὁ Ἀνώνυμος Διδάσκαλος, ὁ Λέων Χοιροσφάκτης· ἀπὸ τὸν ΙΑ', ΙΒ' καὶ ΙΓ' αἰώνα ὁ μητροπολίτης Εὐχαΐτων Ἰωάννης Μαυρόπουλος, ὁ πολὺς Μιχαὴλ Ψελλός, ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης, ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, οἱ ἀδελφοὶ Γεώργιος καὶ Δημήτριος Τορνίκης, ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτης, ὁ Μάξιμος Πλανούδης· ἀπὸ τὸν ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰώνα ὁ Κωνσταντῖνος Ἀκροπολίτης, ὁ Νικηφόρος Γρηγοῤῥας, ὁ Νικηφόρος Χοῦμνος, ὁ Δημήτριος Κυδῶνης· ἀπὸ τὸν ΙΔ' - ΙΕ' αἰώνα ὁ αὐτοκράτορας Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος, ὁ οὐμανιστὴς καὶ διδάσκαλος Μανουὴλ Χρυσολωῤῥας, ὁ Μιχαὴλ

Ἀποστόλης, ὁ οὐμανιστὴς καὶ διδάσκαλος Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος²¹. Γι' αὐτούς, ἀσφαλῶς, σημειώνει ὁ Ἰωάννης Συκουτρῆς, στὴν προαναφερθεῖσα ἀνακοίνωσή του, ὅτι στὴν ἐπιστολογραφία «Οἱ Βυζαντινοὶ ὑπερέβαλον κατὰ πολὺ τὰ κλασσικὰ καὶ μετακλασσικὰ των πρότυπα»²².

Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ ἐπιστολογράφοι τῶν τελευταίων βυζαντινῶν χρόνων ἔχουν ἔντονη τὴν ἐλληνικὴ συνείδηση. Ἔτσι ὁ Δημήτριος Κυδῶνης, ἀνώτατος κρατικὸς λειτουργός, μὲ λαμπρὴ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία, φιλοδουτικός, στὶς πολυάριθμες ἐπιστολές του (πάνω ἀπὸ 400) συχνότατα μνημονεύει πρόσωπα καὶ θεοὺς τῆς ἐλληνικῆς μυθολογίας, Ἑλληνες συγγραφεῖς τῆς κλασσικῆς Ἀρχαιότητος, ἔνδοξους στρατηγούς καὶ πολέμαρχους. Σὲ ἐπιστολή του, τοῦ ἔτους 1345, πρὸς τὸν φίλο του βασιλέα καὶ μετέπειτα αὐτοκράτορα Ἰωάννη ζ' τὸν Καντακουζηνό (1347-1355), προτρέποντάς τον νὰ βοηθήσει τίς ἀπειλούμενες ἀπὸ τοὺς Τούρκους πόλεις τῆς Μακεδονίας, γράφει:

Ἄλλὰ γὰρ Μακεδονίας καὶ τοῦνομα μόνον φρίκην ἐμποιεῖ τοῖς βαρβάροις Ἀλέξανδρον ἐνθυμούμενοις καὶ Μακεδόναν τοὺς ὀλίγους τοὺς σὺν ἐκείνῳ στέξαντας τὴν Ἀσίαν. Δεῖξον τοῖνυν ἐκείνοις, ὧ βασιλεῦ, ὡς εἰσὶ καὶ Μακεδόνες, καὶ βασιλεὺς, Ἀλεξάνδρου μόνῳ διαφέρων τῷ χρόνῳ»²³.

Ἐδῶ βέβαια ὑπερβολικὰ καὶ χωρὶς μέτρο, παρομοιάζει τὸν Καντακουζηνὸ μὲ τὸν Ἀλέξανδρο, μὲ μόνη διαφορὰ τὴ χρονικὴ ἀπόσταση ποὺ τοὺς χωρίζει!

Ὁ κορυφαῖος οὐμανιστὴς, διπλωμάτης καὶ διδάσκαλος στὴ Δύση Μανουὴλ Χρυσολωῤῥας, μὲ πολὺπλευρὴ εὐρωπαϊκὴ παιδεία, στὴν ἐπιστολιμαία διατριβὴ του, ποὺ ξεφεύγει βέβαια τὰ ὅρια τῆς ἐπιστολῆς λόγῳ τοῦ μεγάλου μήκους, γραμμὴν τὸ 1414 καὶ ἀπευθυνόμενὴ στὸν Μανουὴλ Β' Παλαιολόγο, σὲ μιὰ δραματικὴ ἀποστροφή τοῦ λόγου του, ἐπιγραφόμενὴ Παράκλησις ὑπὲρ τοῦ Γένους, σημειώνει τὰ ἐξῆς γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ἐλληνικῆς παιδείας:

Μεμνώμεθα οἶων ἀνδρῶν ἔκγονοι γεγόναμεν, εἰ μὲν βούλοιτό τις, λέγω δὴ τῶν πρεσβυτάτων καὶ παλαιῶν Ἑλλήνων, ὧν τῆς δυνάμεως καὶ σοφίας οὐδεὶς ἀνήκοος μεμνήσκεν (...) καὶ εἴτε Ἑλληνας βούλοιτό τις λέγειν εἴτε Ῥωμαίους, ἡμεῖς

21. Γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς ἐπιστολογράφους (μέχρι τοῦ 15' αἰ.) καὶ τὴ βιβλιογραφία τους βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, ὁ.π., σ. 161-190, ὅπου ἀλφαβητικὴ ἀναγραφή. Βλ. καὶ Μ. Grünbart, *Epistolarum byzantinorum Initia*, Olms-Weidmann, Hildesheim, Zürich, New York 2001.

22. Ἰ. Συκουτρῆς, στοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη, ὁ.π., σ. 307.

23. R.-J. Loenertz, *Démétrius Cydonès, Correspondance*, Studi e Testi 186, Città del Vaticano 1956, σ. 35, ἐπιστ. 8.

19. J. Darrouzès, *Epistoliers byzantins du Xe siècle*, Παρίσι 1960, σ. 44-48, 229 ἀριθ. 26.

20. Στὸ ἴδιο, σ. 33-38, 108-109, ἀριθ. 15.

έσμεν εκείνοι καὶ τὴν Ἀλεξάνδρου δὲ καὶ τῶν μετ' ἐκείνων ἡμεῖς σώζομεν διαδοχὴν. Μεμνώμεθα δὴ τῶν προγόνων ἐκείνων...²⁴.

Ἀπὸ τοὺς ἐπιστολογράφους τῶν πρωτοβυζαντινῶν χρόνων, αὐτὸς ποὺ ἄσκησε καίρια ἐπίδραση στὴν ἐξέλιξη τῆς νεοελληνικῆς ἐπιστολογραφίας εἶναι ὁ Συνέσιος ἐπίσκοπος Κυρήνης, τοῦ τέλους τοῦ Δ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε' αἰώνα, νεοπλατωνικὸς ἐκκλησιαστικὸς λόγιος, μὲ σπουδαία ἑλληνομάθεια²⁵. Οἱ 152 ἐπιστολές του θεωρήθηκαν πρότυπα τοῦ ἐπιστολιμαίου ὕφους καὶ διδάχτηκαν ὡς ὑποδείγματα στὰ σχολεῖα τῆς Τουρκοκρατίας ἐπὶ αἰῶνες. Εἶναι ὁ ἐπιστολογράφος ποὺ ἀπαντᾷ συχνότερα, μὲ πολὺ μεγάλη διαφορὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους, στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια, τὰ μαθηματάρια. Στὰ 1000 ἀπ' αὐτά, ποὺ ἐξετάζει καὶ παρουσιάζει ἡ κ. Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου στὴν εἰδικὴ μονογραφία της, ὁ Συνέσιος ἀναφέρεται μὲ τὶς ἐπιστολές του στὸ πρωτότυπο, σὲ λόγια γλώσσα, ἢ μεταφρασμένες στὴ δημώδη, ἢ συνοδευόμενες μὲ σχόλια τοῦ διδασκάλου Δανιὴλ Πατμίου τοῦ Κεραμέως, 120 συνολικὰ φορές²⁶, ἐνῶ οἱ Καππαδόκες Πατέρες τοῦ Δ' αἰώνα καὶ ἄλλοι λόγιοι, ἐκκλησιαστικοὶ καὶ μὴ, 30 μόνο φορές καὶ λιγότερο, γιὰ νὰ φανεῖ ἡ μεγάλη διαφορὰ. Γύρω στὶς 20 φορές μνημονεύονται καὶ περιέχονται ἐπιστολές τοῦ βυζαντινοῦ λόγιου καὶ ιστορικοῦ, τοῦ Ζ' αἰώνα, Θεοφύλακτου Σιμοκάττη τοῦ Σχολαστικοῦ²⁷. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι γιὰ τὴν παράδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Συνεσίου στὸ πρωτότυπο τοὺς ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ὁ κώδικας 151 τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, βομβύκινος, τοῦ ΙΓ' / ΙΔ' αἰώνα²⁸.

Τὸ ἐπιστολικὸ εἶδος ποὺ κληρονόμησε ἡ νεοελληνικὴ ἐπιστολογραφία ἀπευθείας ἀπὸ τὸ Βυζάντιο μόνο, χωρὶς τὴ διαμεσολάβηση τῆς ἀρχαίας παράδοσης ὅπου δὲν ὑπῆρχε τὸ εἶδος αὐτό, εἶναι οἱ τύποι γραμμάτων πρὸς ἐκκλησιαστικὸς ἀξιωματούχους καὶ πολιτικοὺς ἄρχοντες, ποὺ περιέχει ἡ «Ἐκθεσις Νέα»²⁹,

24. Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ Λόγος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β' Παλαιολόγο, Εἰσαγωγὴ καὶ Ἔκδοση Χ. Γ. Πατρινέλη καὶ Δ. Ζ. Σοφianoῦ, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 2001, σ. 117, στ. 4-12.

25. Ν. Β. Τωμαδάκης, ὁ.π., σ. 185, 217-219· Η. Hunger, ὁ.π., σ. 315 κ. ἐξ.

26. Ἀγγελικὴ Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, ὁ.π.

27. Στὸ ἴδιο.

28. Ν. Α. Βέης (ἐκ τῶν καταλοίπων). Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων, τ. Α' Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως, Προλεγόμενα - Προσθήκαι Λ. Βρανούση - Δ. Ζ. Σοφianoῦ, ἐκδ. β', Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1998, σ. 174-183, κώδ. 151.

29. J. Darroutzès, «Ektthesis Néa. Manuel des pittakia du XIVe siècle», *Revue des Études Byzantines*, 27 (1969), σ. 5-127.

κείμενο τοῦ τέλους τοῦ ΙΔ' αἰώνα. Σὲ ἀμέτρητα χειρόγραφα τῆς Τουρκοκρατίας (ὅπως π.χ. στοὺς κώδικες 315 καὶ 338 τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, τοῦ ΙΖ' αἰώνα)³⁰ ἀπαντοῦν ὑποδείγματα τέτοιων ἐπιστολικῶν τύπων, ποὺ χρησιμοποιοῦνται καὶ ὡς σήμερα.

Ἡ πρώτη ἔντυπη συλλογὴ ἐπιστολῶν παρουσιάστηκε τὸ 1499 στὴ Βενετία, στὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου Μανούτιου, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ λαμπροῦ φιλολόγου καὶ ἑλληνιστῆ Μάρκου Μουσούρου, ὑπὸ τὸν τίτλο: Ἐπιστολαὶ διαφόρων φιλοσόφων, ρητόρων, σοφιστῶν ἐξ πρὸς τοῖς εἴκοσι. Περιέχονται ἐδῶ ἐπιστολές τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Λιβανίου, Χίλωνος τοῦ Πλατωνικοῦ, Αἰσχίνη καὶ Ἰσοκράτη, Φαλάριδος τοῦ τυράννου τῶν Ἀκραγαντίνων, Βρούτου τοῦ Ρωμαίου στρατηγοῦ, Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως, Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη³¹. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ περιλήφθηκε στὸν πρῶτο τόμο τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τοῦ Ἰωάννη Πατούσα (Βενετία 1710). Ἀπὸ ἐκεῖ μεταφέρθηκαν ἐπιστολές, ἐξ ὁλοκλήρου ἢ ἐν μέρει, πρὸς διδασκαλία, στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια τοῦ ΙΗ' αἰώνα³².

Ὁ πρῶτος ὁμῶς συστηματικὸς ἔντυπος ὁδηγὸς γιὰ τὴ σύνταξη ἐπιστολῶν, σὲ λόγια γλώσσα πάντοτε, εἶναι Ἡ ἔκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου Θεοφίλου Κορυδαλέως (1563-1646), ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ Λονδίνο τὸ 1625, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Νικοδήμου Μεταξά. Ἐδῶ περιέχονται τύποι ἐπιστολῶν, μὲ ὑποδείγματα σὲ κάθε περίπτωσι, ἐνῶ δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν Κορυδαλέα ἐπιστολές διαφόρων βυζαντινῶν καὶ μεταγενέστερων, ἢ Ἐκθεσις περὶ Ρητορικῆς καὶ τοῦ Ἀφθονίου σοφιστοῦ τὰ προγυμνάσματα³³. Ἀκολουθοῦν τρεῖς ἐπανεκδόσεις κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα (1744, 1768, 1786). Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Κορυδαλέως, ποὺ ἄσκησε καταλυτικὴ ἐπίδραση στὴ νεοελληνικὴ ἐπιστολογραφία μὲ τὴ χρῆση του ὡς ἐπιστολικὸ ὁδηγοῦ, δὲν εἶναι πρωτότυπο. Στηρίζεται, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ, στὴν ἀνέκδοτη πραγματεία Ἐπιστολικὸ ἡρωικὸν σύντομος ποὺ περιέχεται στὸν κώδικα Barberinianus gr. 71³⁴.

Ἀκολουθοῦν, τὸν ΙΗ' αἰώνα, καὶ ἄλλοι συστηματικοὶ ἔντυποι ἐπιστολικοὶ

30. Ν. Α. Βέης, Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, ὁ.π., Α', σ. 326-329 (κώδ. 315), σ. 352-353, ἀριθ. 34-40 (κώδ. 338).

31. Ν. Β. Τωμαδάκης, ὁ.π., σ. 11.

32. Ἀγγελικὴ Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, ὁ.π., σ. 86-87, 230.

33. Τοῦ σοφωτάτου Κυρίου Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλέως περὶ ἐπιστολικῶν τύπων, Λονδίνο 1625· βλ. καὶ Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)*, Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου 95, Θεσσαλονίκη 21967, σ. 98-99, pl. IV· Μ. Manoussacas, *Contribution*, ὁ.π., σ. 74-80.

34. Βλ. σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ Μ. Manoussacas, *Contribution*, ὁ.π., σ. 75 κ. ἐξ. Πβ. τὴν ἀνακοίνωση τῆς Μάρθας Καρπόζηλου στὸν παρόντα τόμο.

όδηγοί, τὸ Ἐπιστολάριον τοῦ Σπυρ. Μήλια (Βενετία 1757 καὶ 1759)³⁵ καὶ τὸ Νέον ἐπιστολάριον (ἀ' ἔκδοσις 1764)³⁶, καὶ διάφορα ἄλλα ἐπιστολάρια κατὰ τὸ ΙΘ' αἰώνα, τῶν ὁποίων γιὰ λόγους χρόνου παραλείπομε τὴν ἀπαρίθμηση.

Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι κατὰ τὸν ΙΣ' αἰώνα ἐκδόθηκε στὴ Δύση (Βασιλεία 1522) ὁ περίφημος ἐπιστολικὸς ὁδηγὸς τοῦ Ἑράσμου (1467-1536) *Opus de conscribendis epistolis*³⁷, καθὼς καὶ ἄλλα ἐπιστολάρια ἀργότερα. Ἔτσι ἀσκει ἐπίδραση στὴ νεοελληνικὴ ἐπιστολογραφία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχαία καὶ τὴ βυζαντινὴ παράδοσις, καὶ ἡ δυτικὴ, καὶ κυρίως ἡ ἰταλικὴ, παράδοσις. Τὸ θέμα ὅμως, πολὺπλευρο καὶ εὐρύ, ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς εἰσήγησής μας.

Περιοριζόμεστε στὴν ἀπλὴ ἀναφορὰ μόνον, καὶ ἐπιλεκτικὰ, μεγάλων ἐκπροσώπων τῆς νεοελληνικῆς ἐπιστολογραφίας: ἀπὸ τὸν ΙΣ' αἰώνα ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μελέτιος Πηγὰς (1549-1601) ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ὁ ἐπίσκοπος Κυθήρων Μάξιμος Μαργούνης (1549-1601) ἀπὸ τὴν Κρήτη ἐπίσης³⁸. Οἱ δύο λόγιοι ἱερωμένοι ὑπῆρξαν ἀπόλυτα σύγχρονοι. Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μάξιμος, ἂν καὶ ὁ ἴδιος χρησιμοποίησε τὴ λόγια γλῶσσα στὴν ἀλληλογραφία του, ὅμως συνιστοῦσε καὶ τὴ χρῆσι τῆς κοινῆς. Σὲ ἐπιστολὴ του (ἔτ. 1590) πρὸς τὸν Γαβριὴλ Ροδίτη γράφει χαρακτηριστικὰ: «Δεῖ τοῖνυν χαρίζεσθαι τι καὶ τῇ κοινῇ φράσει καὶ τοῖς πᾶσιν εἶναι κοινόν, ἧγουν καὶ τὴν κοινὴν ὅσον ἔξεστιν εἰς τὴν κοινὴν ἐκβιάζεσθαι, ὃ δὴ καὶ κρεῖττον»³⁹.

Συνεχίζομε τὴν ἀπαρίθμηση, κατ' ἐπιλογὴν, τῶν σπουδαίων νεοελλήνων ἐπιστολογράφων: ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰώνα ὁ Θεόφιλος Κορυδαλεύς⁴⁰, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἤδη λόγος, ὁ Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλὸς († 1682)⁴¹, ὁ Φραγκίσκος Σκοῦφος (1644-1697), ὁ πρῶτος ποὺ συνέταξε ἐπιστολὲς σὲ δημώδη γλῶσσα⁴²,

35. Ἐπιστολάριον ἦτε ἐπιστολικὸς χαρακτήρ περιέχων ἐρμηνείας καὶ παραδείγματα εἰς διάφορα εἶδη ἐπιστολῶν. Συντεθεὶς παρὰ τοῦ αἰδεσιμωτάτου καὶ ἱερολογιωτάτου Κυρίου Σπυρίδωνος Μιλίου, τοῦ ἐν ταῖς κλειναῖς Ἑνεταῖς περιβλέπτου τῶν Ἑλλήνων Γένους ἱεροκήρυκος καὶ κοινῆς διδασκάλου, Ἑνετίσιν, ἀψνζ' 1757 [= φωτομνηχ. ἀνατύπωση, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Προλεγόμενα: Κ. Λάμπας, Ἀθήνα 2003]. Βλ. καὶ Μ. Manoussacas, *Contribution*, ὁ.π., σ. 95-100, 107-108.

36. Μ. Manoussacas, *Contribution*, ὁ.π., σ. 104-119.

37. Στὸ ἴδιο, σ. 124.

38. Στὸ ἴδιο, σ. 16-22.

39. Ν. Β. Τωμαδάκης, ὁ.π., σ. 297.

40. Μ. Manoussacas, *Contribution*, ὁ.π., σ. 23-25.

41. Εὐγενίου Γιαννούλη τοῦ Αἰτωλοῦ Ἐπιστολές, κριτικὴ ἔκδοσις, ἐπιμέλεια: Ἰ. Ἐ. Στεφανῆς καὶ Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, Θεσσαλονίκη 1992.

42. Μ. Manoussacas, avec la collaboration de M. Lassithiotakis, *François Scouphos Ὁ Γραμματοφόρος (Le Courrier)*, Académie d'Athènes, Centre des Recherches Médiévales et Néο-Helléniques, Ἀθήνα 1998 (σ. 1-513).

ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ Ἀπορρήτων (1641-1709)⁴³, ἀπὸ τὸν ΙΖ' / ΙΗ' ὁ ἱερομόναχος Ἀναστάσιος Γόρδιος (1654-1729)⁴⁴, ἀπὸ τὸν ΙΗ' / ΙΘ' οἱ ἱερωμένοι Εὐγένιος Βούλγαρις (1716-1806), Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800), Ἀθανάσιος Πάριος (1723/5-1813), Θεόφιλος Καῖρης (1784-1853)⁴⁵ καὶ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος (1780-1857)⁴⁶, γιὰ νὰ καταλήξομε στὸ Νεόφυτο Δούκα (1760-1845), συντάκτη 15 ἑκατοντάδων ἐπιστολῶν σὲ ἀρχαῖζουσα γλῶσσα⁴⁷, οὐτοπικὸ νοσταλγὸ καὶ ὁραματιστὴ ἐπαναφορᾶς στὴ ζωὴ τῆς ἀρχαίας γλώσσας, καὶ στὸν πρῦτανη τῶν νεοελλήνων ἐπιστολογράφων Ἀδαμάντιο Κοραῖ (1748-1833), ποὺ μὲ τις πάνω ἀπὸ 1.000 ἐπιστολές του ξέφυγε καὶ ἔσπασε τὸ καταπιεστικὸ φράγμα τῆς ἀρχαῖζουσας λόγιας γλῶσσας, καθιερώνοντας καὶ τελειοποιώντας ἓνα νέο τύπο νεοελληνικῆς, τεχνητὸ ὅμως κι αὐτό, τὴν καθαρεύουσα⁴⁸.

Κατακλείοντας τὸν λόγο, τὴν εἰσήγησή μου αὐτὴ ἀφιερώνω, τιμῆς ἕνεκεν, στὸν πολὺ Ἀκαδημαϊκὸ καὶ σοφὸ Καθηγητὴ, σεβαστό μου διδάσκαλο, μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου, φίλο καὶ συνεργάτη, πρῶτο συστηματικὸ μελετητὴ τῆς νεοελληνικῆς ἐπιστολογραφίας, ἤδη ἀπὸ τὸ 1951, Μανούσο Μανούσακα, εὐχόμενος γρήγορη ἀνάρρωση καὶ ἀποκατάστασις τῆς υγείας του.

43. Θεογένης Λιβαδάς, Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων ἐπιστολαὶ ρ', Τεργέστη 1879 (σ. 1-185)· Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστολογραφία τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων. Ἡ ὁργάνωσις μιᾶς ἔρευνας», Ὁ Ἑραμιστής, 16 (1980), σ. 151-189, κυρίως δὲ σ. 164-188, ὅπου κατάλογος 213 ἐπιστολῶν μὲ τὰ «incipit» κατ' ἀλφαβητικὴ σειρὰ καὶ τὶς ἐκδόσεις τους. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, «Προσθήκες καὶ διορθώσεις» [στὴν παραπάνω μελέτη], Ὁ Ἑραμιστής, 17 (1981), σ. 236-243.

44. Κριτικὴ ἔκδοσις τῶν ὑπὲρ-ἐπτακοσίων ἐπιστολῶν τοῦ διδασκάλου ἱερομονάχου Ἀναστασίου Γορδίου ετοιμάζει (καὶ βρίσκεται ἤδη σὲ προχωρημένο στάδιο) τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (Ἰωάννα Κόλια - Χαρίτων Καρανάσιος).

45. Δημ. Ἰ. Πολέμης, Ἀλληλογραφία Θεοφίλου Καῖρη, τ. Α'-Ζ', Καῖρειος Βιβλιοθήκη, Ἄνδρος 1994-2003.

46. Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, Ἀλληλογραφία, τ. Α' (1802-1817), Β' (1818-1822), ἐπιμέλεια: Κ. Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1989, 2002.

47. Μ. Manoussacas, *Contribution*, ὁ.π., σ. 53-54.

48. Ν. Μ. Δαμαλάς, Ἐπιστολαὶ Ἀδαμαντίου Κοραῖ, βουλῆ μὲν καὶ δαπάνη τῆς ἐν Μασσαλίᾳ Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Κοραῖ, τ. Α'-Γ', Ἀθήνα 1885· νεώτερη ἔκδοσις τῶν ἐπιστολῶν: Ἀδαμάντιος Κοραῖς, Ἀλληλογραφία, Ἐκδοτικὴ Ἐπιτροπὴ: Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἄλκης Ἀγγέλου, Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, Ὅμιλος Μελέτης Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, τόμ. 1-6, Ἀθήνα 1964-1984.

D. Z. Sofianos

L'héritage ancien et byzantin
de l'épistolographie néohellénique: une revue

RÉSUMÉ

L'épistolographie est un genre littéraire qui a été pratiqué, sans interruption, depuis l'antiquité, à l'époque byzantine et post-byzantine, pendant la période de la domination turque de la Grèce et, même, jusqu'aux temps modernes. Des raisons d'ordre pratique et les besoins de la vie quotidienne nécessitaient, durant tout ce temps, la continuation de ce genre.

Les divers types de lettres se sont établis suivant des règles et des normes strictes pour former un art transmissible d'une époque à l'autre. Ainsi, la tradition a joué, pour l'épistolographie, un rôle très particulier et déterminant.

Les premiers manuels systématiques appartiennent au pseudo-Démétrios (IIème s. av. J.-C. – Ier s. apr. J.-C.) et, plus tard, au pseudo-Libanios (IVe s.).

L'épistolographie a connu une grande floraison pendant l'époque byzantine, dès les premiers siècles, avec les Pères de l'église comme principaux représentants (Basile le Grand, Grégoire de Nazianze, Grégoire de Nysse, Jean Chrysostome et autres), ainsi que le païen (non chrétien) maître de rhétorique Libanios d'Antioche. La plupart des auteurs byzantins ont également écrit un grand nombre de lettres.

Dans l'évolution de l'épistolographie néohellénique, décisive fut l'influence de Synésios de Cyrène, ecclésiastique et savant néoplatonicien de la fin du IVe s. et du début du Ve s.; ses 152 lettres ont été considérées des modèles du style épistolaire et ont été enseignées comme tels dans les écoles grecques aux temps de la domination turque.

Le premier manuel imprimé d'art épistolaire de langue savante a été écrit par le philosophe athénien Théophile Corydallée (1563-1646) et publié à Londres en 1625. Plus tard, on a eu d'autres manuels pareils comme celui de Spyridon Mélias (Venice, 1757 et 1759).

Pendant la domination turque et dans les années qui ont suivi, des savants de l'époque et ceux qu'on appelle Maîtres de la Nation (Διδάσκαλοι τοῦ Γένους) se sont exprimés dans l'art épistolaire suivant toujours les modèles légués par la tradition. Parmi eux Eugène Giannoulès, Anastassios Gordios, Alexandre Mavrocordatos, Nicéphore Théotokis, Eugène Voulgaris, Néophyte Doukas, Adamantios Korais et autres.

ΝΙΚΗ ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ-ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΑΡΑΚΑΤΑΘΗΚΗ
ΣΤΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

Στην περίπτωση του Ευγένιου Γιαννούλη¹, της συμπαθητικής αυτής μορφής των γραμμάτων μας, όπως τον αποκάλεσε ο Λ. Πολίτης², και ενός από τους τρεις σημαντικότερους επιστολογράφους του 17ου αιώνα³, έχουμε, πιστεύω, ένα καλό παράδειγμα που μας επιτρέπει, για ορισμένους τομείς, να μιλούμε για μεταβυζαντινή εποχή, γραμματεία, λογοτεχνία και να είμαστε έτσι πιο κοντά στην αλήθεια. Είναι βέβαια φανερό πως η πρόθεση μετά δηλώνει ότι αυτή η εποχή, η γραμματεία, η λογοτεχνία κτλ. είναι συγχρόνως και κάτι άλλο, νεοελληνική. Αυτή τη θέση, που συμμερίζεται το χαρακτηρισμό της επο-

1. Βιβλιογραφία για τον Γιαννούλη δημοσιεύει η Ε. Λυκούρη-Λαζάρου στο *Σύναξη «Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός και η εποχή του»*, Καρπενήσι 12-14 Οκτωβρίου 1984, *Πρακτικά*, Αθήνα 1986. Βλ. και *Ευγένιου Γιαννούλη του Αιτωλού Επιστολές*. Κριτική έκδοση, επιμέλεια Ι. Ε. Στεφανής και Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη [Επιστημ. Επετηρ. Φιλολογίας Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης, περ. Β', τεύχ. Τμήματος Φιλολογίας, Παράρτημα αριθμ. 1], Θεσσαλονίκη 1992.

2. *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 2001, σ. 62. Με τον Ευγένιο Γιαννούλη ασχολήθηκα για πρώτη φορά το 1971 με προτροπή του δασκάλου μου, τότε, Λ. Πολίτη στην πρώτη μου απόπειρα συγγραφής ενός επιστημονικού άρθρου, με αφορμή ένα τυχαίο εύρημα, το υπ' αριθμ. Π 2406 χφ της Βασιλικής Βιβλιοθήκης των Βρυξελλών. Το σημαντικό, όπως αποδείχτηκε, αυτό χφ το είχα ταυτίσει με το υπ' αριθμ. 167 χφ της Εμπορικής Σχολής της Χάλκης, το οποίο ελάνθανε για 75 περίπου χρόνια. Το πρώτο εκείνο άρθρο («Μια συλλογή επιστολών του Ευγένιου Γιαννούλη και άλλων λογίων του 17ου αι.», *Ελληνικά*, 24, 1971, σ. 65-93), και ενώ τα ενδιαφέροντά μου είχαν μετατοπιστεί στον καθαυτό χώρο της Βυζαντινής Φιλολογίας, ακολούθησε, με πρωτοβουλία του καθηγητή της Κλασικής Φιλολογίας Ι. Στεφανή, η έκδοση των επιστολών του (βλ. τη σημ. 1). Τώρα, δέκα χρόνια αργότερα, ξαναδιάβασα ευχαρίστως τις επιστολές αυτές αναζητώντας τις οφειλές του Ευγένιου στους προδρόμους του βυζαντινούς, εκκλησιαστικούς κυρίως, επιστολογράφους.

3. Μαζί με τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και τον Φραγκίσκο Σκούφο, βλ. Μ. Manoussacas – Μ. Lassithiotakis, *François Scourphos O Γραμματοφόρος (Le courrier)*, Αθήνα 1998, σ. 159-160.

χής ως το 1821 από τον N. Jorga, για ορισμένους τομείς, ως Byzance après Byzance⁴, θα επιχειρήσω να υποστηρίξω αφήνοντας, δειγματοληπτικά, τον ίδιο τον Ευγένιο να μιλήσει με τα κείμενά του.

Από τις 300 επιστολές που μας διέσωσαν τα 21 γνωστά σε εμάς χφφ –πιθανότατα λανθάνουν και άλλες και ασφαλώς ο Ευγένιος έγραψε περισσότερες– οι μισές περίπου είναι γραμμένες σε γλώσσα περισσότερο ή λιγότερο αρχαϊζουσα. Είναι φυσικό ότι σε αυτές είναι που βρίσκουμε περισσότερα χαρακτηριστικά της βυζαντινής επιστολής, και κατ' επέκταση της αρχαίας⁵, χωρίς αυτά να λείπουν και από τις υπόλοιπες. Τα χαρακτηριστικά αυτά, που αφορούν τη μορφή και το περιεχόμενο, τα κατέγραφαν με τις μελέτες τους οι Ιωάννης Συκουτρής⁶, Νικόλαος Τωμαδάκης⁷, Gustav Karlsson⁸, Herbert Hunger⁹, Margaret Mullett¹⁰ κ.ά. Θα αναζητήσουμε στη συνέχεια κάποια από αυτά, που επανέρχονται στις επιστολές του Γιαννούλη, χωρίς να επιδιώκουμε να εξαντλήσουμε το θέμα.

Η κατηγοριοποίηση των βυζαντινών επιστολών από τον Hunger¹¹ ισχύει και για τις επιστολές του Γιαννούλη. Διακρίνονται σε υπηρεσιακές –στην έκ-

4. Βλ. Το ομότιτλο έργο του, Βουκουρέστι 1937. Ο Ν. Τωμαδάκης (Βυζαντινή επιστολογραφία, Αθήνα 1969) αναφέρεται σποραδικά και στις αρχαιότερες επιστολές της περιόδου μετά την Αλωση (βλ. π.χ. σ. 156) και παραθέτει ορισμένες, π.χ. του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, σε Επίμετρο του έργου του. Ο Κ. Θ. Δημαράς (Νεοελληνική επιστολογραφία [Βασική Βιβλιοθήκη, 43], Αθήνα 1955, σ. κ'α-κβ') πιστεύει ότι «το μεικτό είδος των επιστολών» του Γιαννούλη «εκφράζει καλά τη μεταβατικότητα της περιόδου», ενώ «ο ΙΖ' αιώνας θα δει στα εδάφη μας την σύγκρουση ανάμεσα στον μεσαίωνα και στην αναγέννηση, και την νίκη του θρησκευτικού ουμανισμού».

5. Για κοινούς τόπους στην ελληνική και τη λατινική επιστολογραφία βλ. ΚΙ. Thraede, Grundzüge griechisch-römischer Briefftopik [Zetemata, 48], Μόναχο 1970.

6. J. Sykutris, λ. Epistolographie, στη R.E. Suppl., VI, 1931, στ. 185-220 (αρχαία και, στ. 219-220, βυζαντινή) του ίδιου «Probleme der byzantinischen Epistolographie», στο Actes de IIIe Congrès d'Études Byzantines, Αθήνα 1932, σ. 295-310 (ελλην. μετάφρ. Ν. Τωμαδάκης, βλ. σημ. 4, Παράρτημα, σ. 307-320).

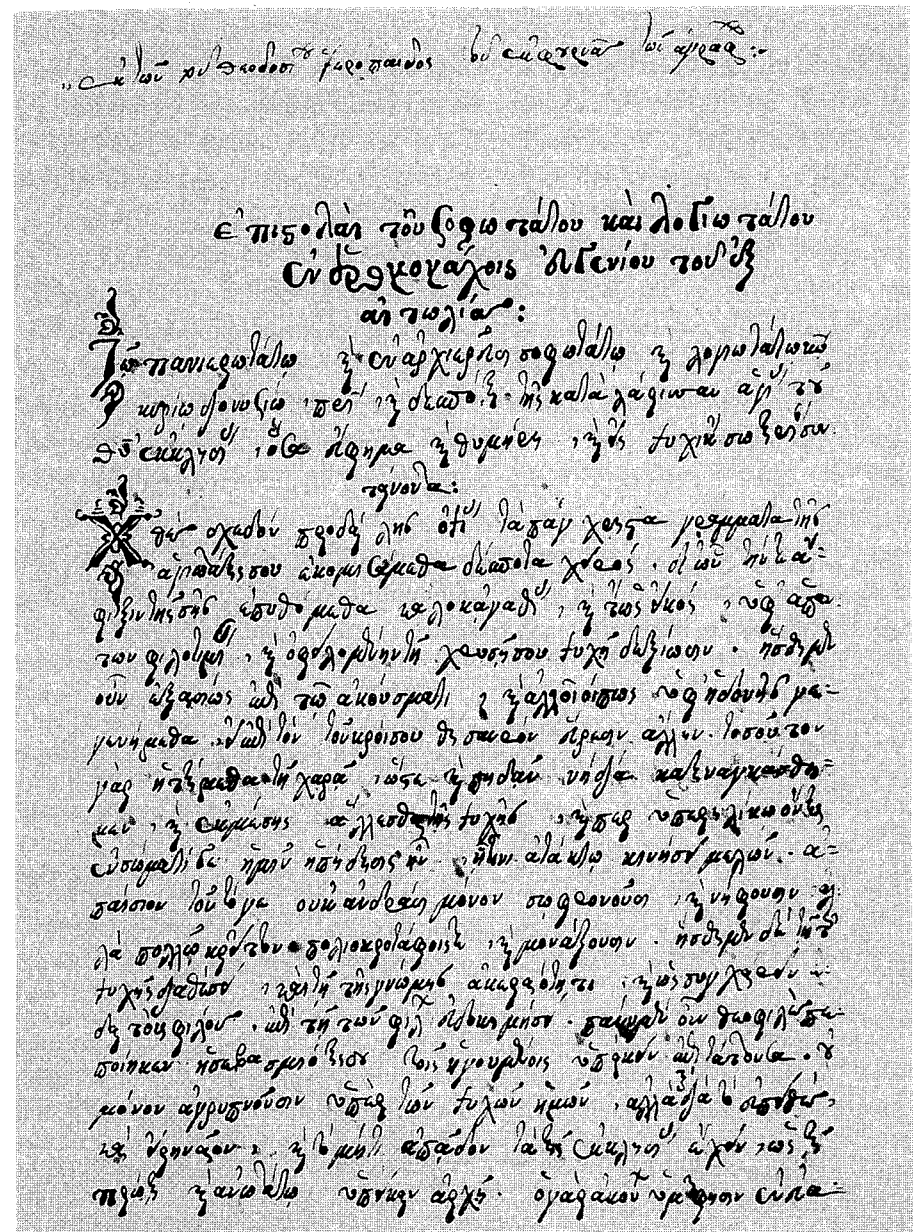
7. Ό.π. (βλ. σημ. 4).

8. Gustav Karlsson, Idéologie et cérémonial dans l'épistolographie byzantine, Ουφάλα 1962.

9. Herbert Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner [Byzantinisches Handbuch V, 1], τ. 1, Μόναχο 1978, σ. 203-233 (ελλην. μετάφρ. Ι. Αναστασίου, στο Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών, τ. 1, Αθήνα 1991, σ. 308-348).

10. Margaret Mullett, «The classical tradition in the byzantine letter», στο Byzantium and the classical tradition. University of Birmingham, Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979, Birmingham 1981, σ. 75-93.

11. Hunger, ό.π., σ. 203-207 (ελλην. μετάφρ., σ. 308-314).

Η πρώτη σελίδα επιστολής του Ευγένιου Γιαννούλη προς τον Διονύσιο Λαρίσην (20 Οκτωβρίου 1662). Θεολογική Σχολή Χάλκης, Κώδ. 122, φ. 1^α.

δοσή μας τις ονομάσαμε επίσημου ή δημόσιου χαρακτήρα, καθώς ο Ευγένιος δεν είχε κάποιο αξίωμα, ήταν ένας απλός ιερομόναχος δάσκαλος, σε καθαρά ιδιωτικές, που είναι σχετικά λίγες, και σε φιλολογικές ιδιωτικές, που ήταν εν γνώσει του ότι θα διαβάζονταν από περισσότερους, στις γραμμένες για λογαριασμό τρίτων, που αντιστοιχούν στις «ὡς ἐκ προσώπου» των βυζαντινών, και σε επιστολικά υποδείγματα¹². Η τελευταία κατηγορία, που αριθμεί 64 επιστολές/υποδείγματα αναφοράς προς έναν πατριάρχη, επίσκοπο, μητροπολίτη, ιερέα, ιερομόναχο, άρχοντα, αρχόντισσα, μοναχή κ.ο.κ. και με προσδιορισμούς σε αντιθετικά ζεύγη όπως «ἐπαινετικὸν»-«ἀντιρρητικὸν», «εἰς καλὸν μητροπολίτην καὶ ἐπίσκοπον»-«εἰς κακὸν μητροπολίτην καὶ ἐπίσκοπον», «εἰς καλὴν καλογραίαν»-«εἰς κακὴν καλογραίαν», «εἰς ιερομόναχον ἀπλῶς ἐπαινετικὴν»-«ἄλλη ἐναντία» κ.τ.λ., κατατάσσει τον Ευγένιο –τηρουμένων των αναλογιών– στην παράδοση των συντακτῶν τέτοιων υποδειγμάτων που ανάγεται στους παλαιούς θεωρητικούς της επιστολογραφίας Ψευδο-Δημήτριου¹³, Ψευδο-Πρόκλο ή Ψευδο-Λιβάνιου¹⁴ και συνεχίζεται και αργότερα στα βυζαντινά και στα νεοελληνικά χρόνια¹⁵. Η επίδραση εδώ του δασκάλου του Θεόφιλου Κορυδαλέως¹⁶, του οποίου υπήρξε ένας από τους διαπρεπέστερους μαθητές, είναι προφανής¹⁷.

12. Είναι οι υπ' αριθμ. 237-300 στην έκδοση της σημ. 1.

13. *Demetrii et Libanii qui feruntur Τύποι επιστολικοί et Επιστολιμαίοι χαρακτήρες*, έκδ. V. Weichert, Λιψία 1910.

14. Έκδ. Weichert, ό.π., και R. Foerster, *Libanii opera*, τ. IX, Λιψία 1927. Για τη σχέση των κειμένων των δύο τελευταίων, που είναι παραλλαγές του ίδιου έργου, βλ. J. Sykutres, «Proklos Περί επιστολιμαίου χαρακτήρος», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, 7 (1930), σ. 108-118.

15. H. Rabe, «Aus Rhetoren-Handschriften», *Rheinisches Museum für Philologie*, N.S., 64 (1909), σ. 284-309, M. Manoussacas, *Contribution à l'étude de l'épistolographie néohellénique*, Παρίσι 1951, σ. 63-121 (αδημοσ. διδ. διατρ. Ευχαριστώ το συνάδελφο Μ. Πεχλιβάνο που μου φρόντισε φωτοτυπίες της).

16. Η πρώτη έκδοση του *Περί Επιστολικῶν τύπων* του Κορυδαλέως (Λονδίνο 1625) γίνεται τον καιρό που ο Ευγένιος παρακολουθεί τα μαθήματά του στην Κωνσταντινούπολη. Στη σχέση του με τις επιστολές αυτές αναφέρεται ο Αναστάσιος Γόρδιος στο Βίο του Ευγενίου (Σπ. Λάμπρος, «Βίος Ευγενίου Ιωαννουλίου του Αιτωλού», *Νέος Ελληνομνήμων*, 4, 1907, σ. 27-82, βλ. σ. 75): «Ἦν δὲ ὁ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ χαρακτήρ ἐν μὲν ταῖς κατὰ φράσιν συντεταγμέναις ἑλληνικῆν τῷ τοῦ Κορυδαλέως προσοικῶς, εἰ καὶ μὴ πᾶσαν εἶχε τὴν ἐκείνου ἰσχύν, ἐν δὲ ταῖς κατὰ τὸν ἀπλοῦν καὶ ἰδιωτικὸν τρόπον σοφῆς μελέτης ἀποστάζων γλυκύτητα· καὶ αὗται μᾶλλον ἐκείνων παρὰ πάντων σοφῶν τε καὶ ἰδιωτῶν ἐθαυμάζοντο κάλλους ἕνεκα καὶ κατασκευῆς».

17. Στο εύλογο ερώτημα αν ο Ευγένιος επηρεάστηκε από τη δυτική, ειδικότερα την ιταλική, επιστολογραφία, μπορούμε καταρχήν να απαντήσουμε ότι ο ίδιος, εκτός

Οι φιλολογικές ιδιωτικές επιστολές, που είναι οι πολυπληθέστερες και από φιλολογική και ιστορική άποψη οι σημαντικότερες, έχουν, όπως και οι αντίστοιχες βυζαντινές, έναν συγκεκριμένο πυρήνα, συχνά ασήμαντο, που είναι μόνο η αφορμή για την αποστολή της επιστολής¹⁸. Στην ουσία θέλουν απλώς να διαμηνύσουν στον αποδέκτη τα φιλικά αισθήματα του Ευγενίου. Τέτοιες αφορμές είναι λ.χ. οι ευχαριστίες για ένα δώρο που δέχτηκε από τον αποδέκτη (τα δώρα αναφέρονται συχνά και ονομάζονται *φιλοτιμία, χάριτες* κ.τ.λ.)¹⁹. «Ἐλάβαμεν τὴν πλουσίαν χάριν καὶ τὴν ἐπαινετὴν δωρεὰν καὶ εὐλογίαν τῆς ἀγάπης σου, τοὺς ἄρτους λέγω τοὺς διπύρους, τοὺς κοινῶς λεγομένους παξιμάδια· τοὺς ἐχαρήκαμεν καὶ θέλομεν τοὺς χαρῆ εἰς τὴν υἰείαν τῆς ὄχι μοναχοὶ ἀλλὰ μὲ πολλοὺς ἄλλους φίλους καὶ γνησίους ἀδελφούς» (116, 3-7). Στη συνέχεια της επιστολής, αφού δηλώσει ότι δεν έχει τίποτε ἀντάξιο να στείλει ως «χάριν τινὰ ἀντὶ χάριτος» από τη σκοτεινή και ἀνήλιο Γούβα, που ο Στράβων ο γεωγράφος την ἄφησε «ἀνιστόρητον καὶ ἄγραφον», απ' όπου και η ονομα-

από τις επιστολές αυτές, που διασώζονται σε ένα μόνο χφ σε μορφή υποδειγμάτων, δεν ἔγραψε μια πραγματεία για τη θεωρητική αντιμετώπιση του γραμματειακού είδους, όπου θα μπορούσαμε να δούμε αν έχει τα ιδιαίτερα εκείνα χαρακτηριστικά που αποδεικνύουν την επίδραση αυτή, όπως τα διέκρινε ο M. Manoussacas (*Contribution*, ό.π., σ. 132-134). Αν, εκτός από το έργο του Κορυδαλέως, διάβασε και ἄλλη ή ἄλλες πραγματείες περί επιστολογραφίας που δέχτηκαν, όπως και αυτή του Κορυδαλέως, την ιταλική επίδραση (βλ. γι' αυτές Manoussacas, ό.π., σ. 71-92, μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται εκείνη του ἀλληλογράφου του Ιωάννη Καρυοφύλλη του έτους 1642), δεν το γνωρίζουμε, καθώς τα κείμενα αυτά παραμένουν, όσο ξέρω, ἀνέκδοτα. Το βέβαιο είναι ότι διδάχτηκε –και δίδαξε ο ίδιος– επιστολογραφία με βάση κυρίως τις επιστολές του Συνεσίου, των πατέρων της εκκλησίας Μ. Βασιλείου, Γρηγορίου Θεολόγου, Ιωάννου Χρυσόστομου, του Λιβανίου, του Ισίδωρου Πηλουσιώτη κ.ά., οι οποίες διδάσκονταν στα σχολεία του μέσου κύκλου στα χρόνια της Τουρκοκρατίας (βλ. Αγγ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της Τουρκοκρατίας* [Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1993, σ. 79-87). Ἄλλωστε, όπως παρατηρεί ο Manoussacas (ό.π., σ. 140 και *passim*), οι πραγματείες αυτές και τα μεταγενέστερα (18ου αι. κ.ε.) επιστολόρια επηρεάζονται μόνο ως προς τους Τύπους των επιστολών από τις ιταλικές πραγματείες, ενώ ως προς τα υποδείγματα ἀντλήσαν από ελληνικές πηγές.

18. Βλ. Hunger, ό.π., σ. 206 (ελλην. μετάφρ., σ. 313).

19. Βλ. επ. 22, 25 (*ἐμβάδας*), 46, 32 (ὄυ λόγους ἀλλὰ πράγμασι καὶ φιλοτιμίαις), 48, 38 (*χάριτες*), 59, 10 (*πράγματα*), 68, 57 (*πολυτελὴ καὶ φιλότιμον χάριν*), 122, 7 (*φιλοτιμία*), 146, 36 (*κάτι τι ὅπου ἐπεμψε πρὸς ἡμᾶς*), 160, 4-5 (*ἡλιόκαυτα, ὀφθαλμικὰ υἰεία*), 194, 11-12 (*φιλοτιμίες καὶ χάρες*), 196, 4-5 (*δωρήματα, γλυκερὰς δωροφορίας, φιλοτιμίας*), 196, 9.15.18 (*ἰχθύες*), 202, 18.20 (*χάρες, δῶρον*), 215, 48 (*βελέντζαν*), 220, 30 (*φιλοτιμία*). Για τα δώρα που συνοδεύουν τις βυζαντινές επιστολές βλ. Τωμαδάκης, ό.π., σ. 120-121, Hunger, ό.π., σ. 231-232 (ελλην. μετάφρ. σ. 345-347).

σία Άγραφα, τελειώνει με τη δήλωση ότι ως «ἀρμόδιον τῆς φιλίας» στέλλει με το γείτονά του «τὴν σακκούλαν ... γεμάτην εὐχῆς καὶ πνευματικῆς ευλογίας καὶ θέλουσι καρποφορήσει κατὰ τὴν πίστιν καὶ τὴν εὐλάβειαν ὅπου θέλει δείξει πρὸς τὸν δυνάμενον διδόναι Χριστόν», που λέει πως ὅποιος ἔχει «πίστιν ὡς κόκκον σινάπεως» μπορεί να μετακινήσει κι ἓνα βουνό. Το υλικό δῶρο ἔδωσε αφορμὴ στην αποστολὴ τῆς επιστολῆς με ευχῆς, διακριτικὴ διδασχὴ καὶ ἔκφραση αισθημάτων φιλίας. Ἀς σημειωθεῖ ἐδῶ το μοῖρασμα του δῶρου με ἄλλους φίλους, συνήθεια ἀνθρώπινη, παρόλο που «το δῶρο δε δωρίζεται», ἀλλὰ με παράλληλα στη βυζαντινὴ επιστολογραφία (ο Γρηγόριος Κύπριος καὶ ο Δημήτριος Κυδῶνης π.χ. μοιράζονται τα αυγά καὶ το λάδι που δέχτηκαν ὡς δῶρο με φίλους τους²⁰).

Ἄλλη αφορμὴ για συγγραφὴ επιστολῆς εἶναι ἡ διακίνηση βιβλίων ἢ χειρόγραφων κειμένων: «Διὰ τὰ βιβλία γοῦν ὅπου ὤρισεν ἐλπίζομεν εἰς αὐτὴν μετὰ θεόν» (170, 18-19), «Τῆς πέμπομεν δὲ καὶ τοὺς κανόνας ὅπου ὤρισεν ἔρμηνευτοῦς, ὅσους εἶπεν καὶ περισσοτέρους· μᾶς ἐπαράδραμε μόνον τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς· ἂν ὀρίση, θέλομεν τὸν ἔρμηνεύσει καὶ ἐκεῖνον ποτὲ ὕστερα τοῦ θεοῦ διδόντος» (136, 33-36)²¹, «... πέμφε μου μὲ τὸν ἄνθρωπον αὐτὸν τὸ βιβλίον τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου καὶ πάλιν, ἂν τὸ χρειασθῆς ποτε, εἶναι εἰς τοὺς ὀρισμοὺς σου, ἐπειδὴ τὰ τῶν φίλων καὶ εἶναι καὶ λέγονται κοινά» (112, 9-12)²². ἡ κοινοποίησις νέας διαμονῆς: «Ἐπανῆλθον σὺν θεῷ ... ἐκ τῆς ἀκερδοῦς καὶ τῆς ἀσυλλογίστου περιόδου» (154, 3). παρατηρήσεις σχετικὰ με τὴν προσωπικὴ του κατάσταση σε ἐπίπεδο σχέσεων με ἄλλους ἀνθρώπους, λ.χ. για τὸν ἀγνώμονα μαθητὴ του Ἀναστάσιο Παντοδύναμο (ἐπ. 64) ἢ για τὴν, κακὴ συνήθως, υγεία του (λογοτεχνικός τόπος). «Ἡμεῖς γράφομεν πάντα βιάζόμενοι ὑπὸ τῆς φιλίας, γράφομεν δὲ καὶ ὅταν ἔχωμεν χρεῖαν ... τινά. Τώρα γοῦν μᾶς ἀναγκάζουσι καὶ τὰ δύο, ἡ φιλία πρῶτον καὶ ἡ χρεῖα δεῦτερον» (58, 3-5). Στη συνέχεια ζητεῖ κάποιο γιαντρικό (τυμπανόξικον) για να ἀντιμετωπί-

20. «Γρηγορίου Κυπρίου Επιστολαί», ἐκδ. Σ. Ευστρατιάδη, *Εκκλησιαστικός Φάρος*, 1 (1907), σ. 27 (ἐπ. ἀρ. λζ') καὶ R.-J. Loenertz, *Démétrius Cydonès Correspondance* [Studi e Testi 186], τ. 1, Ρώμη 1956, σ. 164 (ἐπ. ἀρ. 128), ἀντίστοιχα.

21. Πρόκειται, ἐνδεχομένως, για δική του ἐρμηνεία ἀσματικῶν κανόνων που χρησίμευε καὶ ὡς διδασχὴ βοήθημα, πβ. Ἀγγ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, ὁ.π., σ. 26 καὶ 547 (χφ Μ. Ἰβήρων 203, 18ου αἰ. φφ. 96-108, «δύο κανόνες τῆς κοιμήσεως τῆς θεοτόκου κατὰ λέξιν ἐξηγηθέντες παρὰ τοῦ γέροντος διδασκάλου κυρίου Ευγενίου»).

22. Βλ. καὶ τις ἐπ. 107, 7· 123, 22· 129, 19· 135, 19· 152, 15· 175, 20. Για ἀναφορὲς σε χφφ καὶ βιβλία στις βυζαντινὲς επιστολὲς βλ. Τωμαδάκης, ὁ.π., σ. 118-119, Hunger, ὁ.π., σ. 206 (ἐλλ. ἀντ. ἀρ., σ. 313).

σει τὴν ψυχρότητα τῶν ἀκρῶν, που, ἀν οφείλεται στο κρῦο του χειμῶνα, μπορεῖ να τὸν βοηθήσει λίγο, ἀν ὅμως «εἶναι τοῦ γῆρατος καὶ ἀπὸ κείνα ὅπου φυσικὰ ἀκολουθοῦσι τὸ γῆρας, θέλει γένει ἰατρὸς μόνον ὁ θάνατος». Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ, μαζί με πολλές ἄλλες, εἶναι χαρακτηριστικὴ για τὴν αἴσθησι του χιούμορ που διαθέτει ὁ Ευγένιος καὶ που δε λείπει ἀπὸ τοὺς προικισμένους ἐπιστολογράφους, βυζαντινοὺς καὶ νεώτερους, καθὼς στο τέλος, ἐνῶ ἀρχικὰ ἀφήνει να υπονοηθεῖ ὅτι δεν μπορεῖ να τὸν ἀνταμείψει, καταλήγει λέγοντας «νὰ ὅπου σοῦ στέλλω καὶ ἄσπρα κε', διὰ νὰ στομῶσω μὲ τοῦτα τοὺς κινουμένους σου λογισμοὺς καὶ νὰ σοῦ ἐμποδίσω τὴν πρόφασιν» (58, 13-15, 42-44).

Πέρα ἀπὸ αὐτά, ἰσχύουν για τις φιλολογικῆς ἰδιωτικῆς ἐπιστολῆς του Γιαννούλη αὐτά που γράφει ὁ Hunger²³ για τὴ βυζαντινὴ ἐπιστολὴ, ὅτι δηλαδὴ ἐπεκτείνονται καὶ σε ἄλλα θέματα που ἀφοροῦν τὸν ἴδιο ἢ τοὺς ἀποδέκτες του, ἀπλοῦς ἀνθρώπους ἢ ἀξιωματοῦχος, ἀποκτώντας μια περισσότερο ἢ λιγότερο σημαντικὴ ἱστορικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀξία.

Στις ἐπιστολὲς του Γιαννούλη εἶναι συνήθως εὐδιάκριτα τα τρία μέρη που ἀπαρτίζουν καὶ μια βυζαντινὴ ἐπιστολὴ: τὸ συχνὰ ρητορικὸ προοίμιο, τὸ κύριο μέρος καὶ ὁ ἐπίλογος²⁴. Δε θα μας ἀπασχολήσουν ἐδῶ ἡ ἐπιγραφή καὶ ἡ προσφώνηση, γιατί στις βυζαντινὲς ἐπιστολὲς ἔχουν σωθεῖ πολὺ λίγες ἐπιγραφές σε σχέση με τὸν ἀριθμὸ τῶν σωζόμενων ἐπιστολῶν, ἐνῶ ἡ προσφώνηση συνήθως ἐντασσόταν στο προοίμιο²⁵.

Τὸ προοίμιο ἀρχίζει συνήθως με ἓνα γνωμικὸ²⁶, μια παροιμία²⁷ ἢ, σπανιότερα, με ἓνα χωρίο ἀπὸ βιβλικὸ ἢ ἄλλο παλαιότερο κείμενο²⁸, καὶ συχνὰ τελειώνει με μια συνδετικὴ φράση, ὅπως «ταῦτα μὲν περὶ τούτων/ἐκεῖνων», «καὶ περὶ μὲν τούτων ἄλλως»²⁹ κ.τ.λ. Ἐκφράζονται σε αὐτὸ ευχῆς για τὴν υγεία

23. Hunger, ὁ.π., σ. 207 (ἐλλ. ἀντ. ἀρ., σ. 313).

24. Βλ. Τωμαδάκης, ὁ.π., σ. 97-107.

25. Στο ἴδιο, σ. 101.

26. Τὸ γνωμικὸ μπορεῖ να εἶναι μια σύντομη φράση ἀπὸ τὴ γενικὴ παρακαταθήκη τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς βυζαντινῆς γραμματείας ἢ μια κρίσις του ἴδιου ἢ γενικὰ ἀποδεκτὴ, τὴν ὁποία ἀναπτύσσει σε μια ολόκληρη παράγραφο. Παραδείγματα βλ. στις ἐπ. 6, 8, 9, 10, 12, 16, 17, 28, 29, 32, 33, 37, 38, 44, 45, 47, 51, 53, 56, 57, 60, 61, 64, 67 κ.ά.

27. Π.χ. ἐπ. 52, 55, 101, 112, 132 κ.ά. Για τὴ χρῆσι γνωμικῶν, παροιμιῶν κ.τ.λ. βλ. Τωμαδάκης, ὁ.π., σ. 102-104.

28. Π.χ. ἐπ. 20, 44, 54, 70, 72, 77, 78, 79, 80, 91, 94 κ.ά.

29. Π.χ. 45, 11 («ταῦτα μὲν οὕτως ἐχόντων»), 127, 38· 136, 31-32 («καὶ ταῦτα μὲν περὶ τούτων»), ἢ 38, 21· 65, 20· 87, 25· 101, 25· 105, 19· 144, 18 («καὶ περὶ μὲν τούτων ἄλλως»). Στις ἐπιστολὲς ἀρ. 13, 42· 16, 33· 189, 30-31 ἡ τελευταία φράση βρῖσκειται σχεδὸν στο τέλος τῆς ἐπιστολῆς, κάτι που θα μποροῦσε κανεὶς να τὸ παραβάσει με

του αποδέκτη ή χαρά για την είδηση περί της καλής του υγείας³⁰, ακόμη παράπονα για έλλειψη επικοινωνίας με γράμματα³¹, προβάλλονται δικαιολογίες για την από μέρους του καθυστέρηση στην αποστολή γραμμάτων³². Όλα αυτά δίνονται με στερεότυπες λέξεις και φράσεις γνωστές από τις βυζαντινές επιστολές, πάντα όμως με κάποιο στοιχείο παραλλαγής, όπως απαιτούν οι κανόνες της ρητορικής και της επιστολογραφίας.

Διαβάζουμε π.χ. «... παρακαλώ τὸν ἐν Τριάδι λατρευόμενόν τε καὶ γνωρίζομενον θεὸν νὰ τὴν εὖρη τὸ παρόν μου εὐτελὲς γράμμα εἰς υγείαν καὶ εὐμερίαν πολλήν» (216, 5-7). Κι αλλοῦ «... γνωρίσαντες δι' αὐτῶν (των γραμμάτων) τὴν φίλην τῆς υγείαν χάριτας ὡμολογήσαμεν τῷ θεῷ» (40, 9-10).

Αναφέρεται, ακόμη, στη χρησιμότητα της ανταλλαγής επιστολών. «Ἐγὼ καὶ θαρρῶ καὶ λέγω ὅτι τὰ γράμματα παρηγοροῦσι μετρίως τὴν ἔλλειψιν τῶν φίλων καὶ ἀντὶ τῆς αὐτοπροσώπου ἐκείνων ὁμιλίας τὰ γράμματα ἀναπαύουσι καὶ τῶν φίλων τοὺς λογισμοὺς καὶ τοὺς εἰρηνεύουσι, πρὸς ὀλίγον βέβαια, καθὼς ποτε καὶ ὁ ἀγαπητικὸς ἀναπαύεται πολλὰκις ἐκ τῆς εἰκόνας τοῦ ἐρωμένου» (59, 3-8)· ἢ, με παραλλαγή του ορισμού της επιστολής από τον Ψευδο-Λιβάνιο (ἢ Ψευδο-Πρόκλο, «ὁμιλία τις ἐγγράμματος ἀπόντος πρὸς ἀπόντα γινομένη»³³), γράφει: «... ἐπεθύμουν πολλὰ νὰ σὲ ἀπολαύσω αὐτοπροσώπως, ἀλλὰ χάρις τῷ θεῷ ... τῷ εὐδοκῆσαντι οὕτως. Ἀρκεῖ λοιπὸν ἡμῖν καὶ ἡ διὰ γραμμάτων ὁμιλία» (151, 12-14)³⁴. Και σε δημωδέστερο λόγο «Καλὰ καὶ

την πρακτική των βυζαντινῶν να ενδιαφέρονται περισσότερο για το προοίμιο και να αντιγράφουν μερικές φορές μόνο αυτό. Βλ. π.χ. Hunger, *ό.π.*, σ. 218-219 (ελλην. μετάφρ., σ. 328-330).

30. Παραδείγματα στις επ. 22, 5· 23, 5· 25, 13· 26, 21· 36, 4· 40, 9· 41, 13· 46, 3· 4· 159, 5· 200, 5· 216, 7· 226, 5· 228, 10. Για την αναφορά στην υγεία στην αρχή τόσο της λατινικής όσο και της επιστολής των ελληνοιστικών και βυζαντινῶν χρόνων βλ. Hunger, *ό.π.*, σ. 217 (ελλην. μετάφρ., σ. 327), Τωμαδάκης, *ό.π.*, σ. 103-104. Με ευχές για υγεία τελειώνουν επίσης, συνηθέστατα, οι επιστολές του Γιαννούλη, με το κλασικό «ἔρρωσο» (π.χ. 45, 31· 46, 55· 105, 30· 118, 44· 134, 54· 174, 35) ἢ με μετάφρασή του: «ὕγιαίνε», «ὕγιαίνων εἴης», «ἄς ὑγιαίνη», «ὕγιαίνετε» κ.τ.λ., βλ. επ. 36, 36· 39, 30· 40, 74· 48, 49· 58, 48· 59, 39· 61, 40· 68, 67· 115, 27· 130, 24· 149, 38· 160, 39· 161, 20· 227, 32 κ.π.ά.

31. Βλ. επ. 14, 4-8· 36, 1-5· 39, 1-4· 56, 8-9.

32. Συνήθης δικαιολογία είναι «ἡ σπάνις» και «ἡ ἀμέλεια τῶν διακομιστῶν» (βλ. παρακάτω).

33. Ἐκδ. Weichert, *ό.π.*, σ. 14.

34. Η φράση «ἡ διὰ γραμμάτων ὁμιλία», παρμένη ἴσως ἀπὸ κάποιο υπόδειγμα. Τη χρησιμοποιεῖ π.χ. ο Φώτιος στη Βιβλιοθήκη, cod. 279, Bekker, σ. 534b, 29 και ο Ψελλός στην επ. 45, Kurtz-Drexler. Βλ. και Thraede, *ό.π.*, σ. 83-84 και 152-154 για χρήση παραλλαγής της («τὴν ἐν τοῖς γράμμασιν ὁμιλίαν») σε επιστολή ανωνύμου (Ψευδο-

νὰ ἔλειψαν ἀφ' ἡμῶν ἢ διὰ γραμμάτων ὁμιλία καὶ συντυχία ἢ αὐτοπρόσωπος...» (181, 19-20)³⁵.

Για την έλλειψη ἢ την καθυστέρηση στην επικοινωνία με γράμματα χαρακτηριστικές λέξεις είναι η σιγή, η σιωπή, η αφασία και τα αντίστοιχα ρήματα³⁶. «Σοφόν τι χρῆμα ... ἡ σιγή, οὐ πᾶσα μὲν ... οὐδ' αἰεὶ, ἀλλ' ἢ σὺν λόγῳ ... Ταύτη τοι καὶ τὴν οὕτω μακρὰν σιγὴν εἰκόνα θανάτου ... τινὲς ... εἰπεῖν οὐκ ὤκνησαν' ... τὸν μὲν γὰρ λόγον δεῖγμα τῆς ἐν ἀνθρώπῳ ζωῆς πεφιλοσοφήκασιν, ἀμοιρούσης δὲ τούτου θάνατον. Ἀλλὰ πῶς ἂν τις, ἐταίρων μοι φίλτατε, ἐν τῷ σαύτῃ κατεχομένους ὑμᾶς σιγῇ καθορῶν ἐν τοῖς βιωσίμοις τῶν ἀνθρώπων εἶναι φήσειε; οὐ μὲν οὖν διὸ γράφε πρὸς ἡμᾶς τανῦν καὶ ἐπίστελλε, παρακαλῶ, ὅπως οὐ νῦν ἔχοι τὰ κατὰ σέ» (12, 3-7). Παραλλάσσει ἐδῶ μια «λακωνική» επιστολή του Μ. Βασιλείου, που λέει τα ἴδια με ἄλλα, πολὺ λιγότερα, λόγια³⁷.

«Καὶ τὴν αἰτίαν ὅμως τῆς σιωπῆς μας καὶ τὴν πρὸς τὸ γράφειν ἀμέλειαν δὲν τὴν λανθάνει» (193, 5-7). Ποια εἶναι αὐτὴ ἡ αἰτία; Συνήθως «ἡ σπάνις», «ἡ λείψις», «τὸ ἄπορον», «ἡ ὀλιγότης» και «τὸ δυσεύρετον» (ἢ και «ἡ κακία») «τῶν (δια)κομιστῶν», «τῶν γραμματοφόρων», «τῶν γραμματοκομιστῶν», «τῶν κομιζόντων τὰ γράμματα» – ἡ ποικιλία (variatio) στο μοτίβο αὐτό εἶναι μεγάλη στον Ευγένιο³⁸.

Ιουλιανός) της εποχής του Μ. Κωνσταντίνου προς τον Ιάμβλιχο και για παρόμοιες εκφράσεις. Κατά τον Κορυδαλέα η επιστολή είναι «ἀπόντος πρὸς ἀπόντα διάλεξις», βλ. την ανατύπωση του Προομίου των Επιστολικῶν τύπων στο Τωμαδάκης, *ό.π.*, σ. 206. Δεν εἶναι σαφές αν η ανατύπωση ἐγίνε ἀπὸ την ἐκδοση του 1768 ὅπως υποδηλώνει ο τίτλος «Ἐκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων» (πράγμα πιθανότερο, πβ. σελ. 124 σημ. 1) ἢ ἀπὸ την ἐκδοση του 1786 ὅπως δηλώνεται στο τέλος του κειμένου, στη σ. 208.

35. Παρόμοιες εκφράσεις για την αυτοπρόσωπη ἢ τη «διὰ γραμμάτων» συνομιλία βλ. στις επ. 5, 13· 20, 88· 31, 26· 47, 7· 49, 32· 51, 15· 52, 24-25· 99, 11· 124, 7· 151, 12-14· 18· 179, 11-12· 181, 19-20· 194, 4· 195, 5-6· 197, 24-28· 208, 4-5. Σε παραλλαγή του υποδείγματος της πρεσβευτικής επιστολής στην πραγματεία του Ψευδο-Πρόκλου (χφφ Vat. Gr. 306, 13ου αι., και Havn. Gr. 1985, 14ου/15ου αι.) απαντᾶ ἡ ἐκφραση «αὐτοπρόσωπος διάλεξις» (βλ. ἐκδ. Weichert, σ. 38), ἐνῶ στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, *Τριῶν. Ἰλ.* 3, 296, 28, Van der Valk και στην επ. αρ. 6, 10 του Θεοδώρου Κυζίκου, Dargouzes, ἡ ἐκφραση «αὐτοπρόσωπος ὁμιλία».

36. Τους ὅρους βλ. στις επ. 12, 3· 10· 14· 39, 1· 69, 28· 111, 17· 115, 2· 117, 5· 193, 6· 194, 8· 10· 204, 27· 218, 10· 227, 19. Βλ. Τωμαδάκης, *ό.π.*, σ. 109-111 και Hunger, *ό.π.*, σ. 221-222 (ελλην. μετάφρ., σ. 333).

37. Επ. 332, Courtonne. «Ἐν γνώρισμα τοῦ ζῆν ὁ λόγος. Πῶς γὰρ σὺ ὑπὲρ γῆς εἶναι νομισθεῖς μηδέποτε φθεγξάμενος; Ἄλλ' ἄψωσαι τὴν σιωπὴν σου γράψας ἡμῖν καὶ ἐμφανίσας σεαυτὸν ὅτιπερ ζῆς».

38. Τους ποικίλους τύπους βλ. στις επ. 1, 4-5· 5, 2· 12, 23· 18, 7· 19, 27-28· 26, 8· 31, 45· 35, 14· 40, 7· 46, 4· 66, 30-31· 43· 68, 54· 69, 33-34· 106, 12· 117, 6· 132, 2· 135, 26· 142, 24· 145, 17· 158, 3· 163, 30· 175, 4· 193, 8-9· 194, 9-10· 229, 4-5· 43. Για

Οι ίδιοι αυτοί διακομιστές ευθύνονται συνήθως και για τη συντομία των γραμμάτων: «... μὴν ἔχοντες καιρὸν καὶ ἀρκετὴν ὥραν οὔτε διὰ τόσον γράμμα, διατὶ ὁ μέλλων αὐτὸ λαβεῖν ἐπὶ ποδός, καθὼς λέγει ὁ λόγος, ἴσταται» (106, 10-12). Και αλλοῦ (66, 43-44), με χιούμορ: «Ἐβουλόμην οὖν καὶ περαιτέρω τὴν ἔφεσιν ἐκτείνειν ἐν τῷ γράμματι, ἀλλ' ὁ κομίζων τὸ γράμμα νέος ἐνίστατο βιάζων ἡμᾶς καὶ παντοίως μυωπίζων λαβεῖν».

Ἄλλη αἰτία τῆς σιγῆς, πραγματικὴ ἢ πλασματικὴ ὡς λογοτεχνικός τόπος, εἶναι ἡ ἔλλειψη γραφικῆς ὕλης. «Ἡ τυχὸν ἀπορεῖ χάρτου καὶ μέλανος» (17, 18-19)· και σε δημῶδη λόγο «ἢ γραφίς γοῦν καὶ τὸ χαρτὶ καὶ τὸ καλαμάρι ἀείποτε εἰς τὸ χέρι τῆς εἶναι, μόνον ἢ θέλησις ἢ πρὸς ἡμᾶς λείπει» (115, 10-12)³⁹.

Προϋπόθεση τῆς ἐπικοινωνίας με ἐπιστολές εἶναι ἡ φιλία τῶν ἀλληλογραφούντων. Ἡ βασικὴ αὐτὴ ἐννοια γιὰ τὴν ἐπιστολὴ ὅλων τῶν ἐποχῶν⁴⁰, που στὴ βυζαντινὴ εκφράζεται με ποικίλους τρόπους, φράσεις καὶ λέξεις⁴¹ (φιλία⁴², διάθεσις⁴³, φίλτρον⁴⁴ ἀπὸ τῆ σφαῖρα τῆς ἐρωτικῆς μαγείας, φίλος ἄλλος ἐγὼ⁴⁵, με exempla ἀπὸ τῆ μυθολογία⁴⁶ κ.ά.) παίζει πρωτεύοντα ρόλο στὶς ἐπιστολές τοῦ Γιαννούλη. Αἰξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι δὲν ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ λέξη ἀγάπη, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται σπανιότερα, σε συνδυασμὸ με τὶς λέξεις φιλία⁴⁷ (χαρακτηρίζεται συχνὰ εὐαγγελικὴ) καὶ διάθεσις⁴⁸, ἐνὼ ἐνίοτε τὴν ἀντικαθιστᾶ (π.χ. ἐπ. 31, 8)⁴⁹. Ἡ ἀποστολὴ ἢ μὴ γραμμάτων εἶναι,

το ρόλο καὶ τὶς διαφορὲς ονομασίες τοὺς στὶς βυζαντινὲς ἐπιστολές βλ. Τωμαδάκης, ὁ.π., σ. 68-79, Hunger, ὁ.π., σ. 229-230 (ἐλλ. μ.ετ.φρ., σ. 342-343).

39. Βλ. Hunger, ὁ.π., σ. 231 (ἐλλ. μ.ετ.φρ., σ. 345). Παραδείγματα βλ. στὸ Τωμαδάκης, ὁ.π., σ. 59.

40. Βλ. Thraede, ὁ.π., σ. 125-129 καὶ γιὰ τὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ Karlsson, ὁ.π., σ. 21-23, 57-62.

41. Γιὰ τοὺς διάφορους ὅρους τῆς φιλίας στὴ βυζαντινὴ ἐπιστολὴ, ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐπανέρχονται στὸν Ευγένιο, βλ. Hunger, ὁ.π., σ. 220-221, 223-224 (ἐλλ. μ.ετ.φρ., σ. 331-332, 335-336).

42. Οἱ παραπομπές στὸν Ευγένιο εἶναι πάρα πολλές· δίνουμε ἐδῶ λίγα παραδείγματα: ἐπ. 5, 4· 10, 11· 13, 13.15.24-25.34· 20, 30-31· 31, 8.30· 35, 11· 36, 35-36· 38, 28· 48, 12· 53, 27· 67, 39· 69, 22.29.32· 70, 3 κ.π.ά.

43. Βλ. π.χ. τὶς ἐπ. 1, 4· 14, 14· 17, 25-26· 22, 29· 30, 16· 32, 20· 33, 25· 38, 3.9.27.30· 48, 9· 50, 4· 55, 13· 65, 9· 91, 36· 106, 3· 125, 7· 131, 6· 149, 6.12· 151, 5· 153, 11· 174, 14· 202, 7· 229, 11.

44. Βλ. ἐπ. 9, 13-14· 56, 14· 127, 19· 149, 5· 178, 5· 204, 38.

45. Βλ. ἐπ. 9, 46· 162, 33.

46. Βλ. παρακάτω, σ. 41.

47. ἐπ. 6, 10· 10, 3· 32, 11· 70, 3· 223, 12· 229, 6 κ.ά.

48. ἐπ. 38, 14· 106, 3· 149, 12· 201, 11 κ.ά.

49. Γιὰ τὸ ζεύγος τῶν ἐνοιῶν φιλία-ἀγάπη στὶς ἐπιστολές τῆς ὕστερης ἀρχαιότη-
τας βλ. Thraede, ὁ.π., σ. 132-146.

λοιπόν, δείγμα φιλίας ἢ ἀφιλίας⁵⁰, αὐτὸς που δε γράφει «ἀδικεῖ τὴν φιλίαν», παραβαίνει «τοὺς νόμους» ἢ «τοὺς θεσμοὺς τῆς φιλίας», ὁ παραπονούμενος γιὰ ἔλλειψη ἐπιστολῶν «ἐγκαλεῖ» τὸν παραβάτη, ὁ ὁποῖος «ἀπολογεῖται» (ἡ δικανικὴ ορολογία εἶναι κι ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴ βυζαντινὴ ἐπιστολὴ, παρούσα)⁵¹.

Ἡ ἴδια ἡ ἐπιστολὴ ἀποτελεῖ γιὰ τὸν ἀποδέκτη «εἰκόνα τῆς ψυχῆς» τοῦ ἀποστολέα⁵², «ἰατρὸν τῶν ψυχῶν»⁵³, κάτι που δημιουργεῖ τὴν «φαντασίαν τῆς παρουσίας» τοῦ ἀπόντος φίλου⁵⁴, ἔχει τὴν ἴδια ἢ παρόμοια ἐπενέργεια με τὸν προφορικό λόγο⁵⁵, παραλληλίζεται με τὴν εἰκόνα τοῦ ἐρωμένου προσώπου⁵⁶. Τα παραδείγματα εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ δείξουν τὴν ἐξοικείωση τοῦ Γιαννούλη με τὸ γραμματειακὸ εἶδος, ὄχι ὅμως τόσο πολλὰ ὥστε νὰ φαίνονται ψυχρὴ ἀπομίμηση. Μερικὰ παραδείγματα:

«Ὅντως εἰκόνες ψυχῆς εἰσὶν οἱ λόγοι ... καὶ μετὰ τούτους τὰ γράμματα τὰ τοῖς λόγοις διακονοῦντα καὶ εἰς φῶς ἄγοντα τὸ ἐνδιάθετον βούλημα τῆς ψυχῆς» (20, 5-7)⁵⁷. «Ἡ μνήμη ... θυροκοπεῖ ἀείποτε τὴν φαντασίαν τῶν φίλων καὶ τοὺς ἀπόντας φίλους ὡς παρόντας φαντάζεται ... Ἀλλὰ τὰ πρὸς τοὺς φίλους συχνὰ γράμματα διεγείρει πάντα τὴν μνήμην τῶν φίλων καὶ τὴν παλαιὰν ἀνακαινίζει φιλίαν» (111, 9-15). «Ὅριζι ... ἢ πανιερότης σου ὅτι ἐκ ψυχῆς ἀγαπάει τὰ παρ' ἡμῶν μισοβάρβαρα γράμματα, ὅχι ὅτι ἔχουσι τίποτε καλὸν ἢ θεωρίας ἄξιον, ... ἀλλὰ ... ὡσὰν καὶ οἱ ἐρῶντες, καθὼς λέγουσιν, ἀναπαύουσι τὸν πόθον τοὺς πολλὰκις καὶ μετὰ τὲς εἰκόνες μόνον τῶν ἐρωμένων» (55, 11-16)⁵⁸.

50. ἐπ. 56, 13· 117, 3· 201, 14· (ἄφιλος) 194, 6· 195, 7.

51. Τοὺς ὅρους (με παραλλαγές) βλ. στὶς ἐπ. 13, 36.41· 194, 5· 195, 6 (ἐγκαλῶ)· 205, 20 (θεσμοὺς φιλίας)· 17, 18 (νόμος φιλίας)· 13, 24-25.36· 69, 31 (ἀδικεῖν τὴν φιλίαν)· 194, 9 (ἀπολογία)· 205, 25-26 (τὴν φιλίαν παρασπονδοῦντες). Βλ. καὶ Hunger, ὁ.π., σ. 222 (ἐλλ. μ.ετ.φρ., σ. 333).

52. Ἡ φράση ἀπὸ τὸ Περί ἐρμηνείας τοῦ Ψευδο-Δημητρίου (σ. 227) καὶ κοινὴ στους ἐπιστολογράφους. Βλ. καὶ Θεόφιλου Κορυδαλέως Προοίμιο τῶν Ἐπιστολικῶν τύπων (ἀνατύπ. στὸ Τωμαδάκης, ὁ.π., σ. 206). Πβ. Τωμαδάκης, ὁ.π., σ. 113-116, Thraede, ὁ.π., σ. 157-161, Hunger, ὁ.π., σ. 224 (ἐλλ. μ.ετ.φρ., σ. 336).

53. ἐπ. 128, 8.

54. ἐπ. 70, 15-21· 111, 9-15 (γιὰ τὸν ἀποστολέα) 224, 12-13 («γράφων γὰρ πρὸς αὐτὴν ... παρεῖναι σε τῇ φαντασίᾳ δοκῶ») Γιὰ τὸ μοτίβο τῆς «φαντασίας τῆς παρουσίας» βλ. Karlsson, ὁ.π., σ. 23-26, 34-37, 57-62, Τωμαδάκης, ὁ.π., σ. 113-116, Thraede, ὁ.π., σ. 146-150, Hunger, ὁ.π., σ. 224 (ἐλλ. μ.ετ.φρ., σ. 336). Πβ. Rabe, ὁ.π., σ. 292-294 (ὁρισμὸς Τουρπηλιανού, Συναεσίου).

55. Βλ. ἐπ. 125, 10· 135, 5-6.

56. Βλ. ἐπ. 55, 11-16· 59, 3-8. Πβ. Τωμαδάκης, ὁ.π., σ. 116-118 καὶ Thraede, ὁ.π., σ. 88-91.

57. Βλ. καὶ ἐπ. 131, 4.

58. Βλ. καὶ ἐπ. 59, 3.

Στο κύριο μέρος της επιστολής, αν αυτή δεν είναι απλώς φιλοφρονητική και δεν εξαντλείται στην έκφραση των φιλικών αισθημάτων του, ο Ευγένιος συμβουλεύει τους αποδέκτες του, απλούς ή σημαίνοντες ανθρώπους, τους παρηγορεί, ενίοτε τους επιπλήττει, συχνότατα μεσολαβεί για κάποιον αναξιοπαθόντα. Ο τελευταίος, που συνήθως λειτουργεί και ως γραμματοφόρος, αναλαμβάνει να συμπληρώσει προφορικά το περιεχόμενο της επιστολής, πρακτική συνήθης στη βυζαντινή επιστολογραφία, που την επέβαλλαν οι περιστάσεις και που κατέληξε να γίνει λογοτεχνικός τόπος. Το ίδιο κάνει κάθε «πιστός», «γνήσιος» και «οικείος γραμματοφόρος», ο οποίος λειτουργεί ως «ἔμψυχος ἐπιστολή» (128, 16)⁵⁹.

Όπως και στις περισσότερες βυζαντινές επιστολές, τα γνωμικά, οι παροιμίες και τα παραδείγματα από τη μυθολογία⁶⁰ είναι πράγματα παρόντα και στις επιστολές του Ευγένιου, αλλά με μέτρο, όπως το απαιτούν οι κανόνες των θεωρητικών (το διδάσκει και ο δάσκαλός του Θεόφιλος Κορυδαλεύς⁶¹). Παραδείγματα (με πολλές παραλλαγές): «ἐξ ὄνου τὸν λέοντα»⁶², «Δηλίου δεῖται κολυμβητοῦ»⁶³, «τὸν Ὑλαν κράζει»⁶⁴, «παρὰ θίνα λαλεῖ»⁶⁵, «τραπέζης καὶ ἁλῶν»⁶⁶, «ἐκ κώνωπος ἐλέφαντα»⁶⁷, «πάντα λίθον κινεῖν»⁶⁸ κ.ά.⁶⁹ Αξίζει να αναφέρω την παροιμία από τον Ζηνόβιο (I 84) «ὅταν μὴ παρῆ

59. Βλ. επ. 24, 3-6· 41, 3-5· 105, 24-30· 128, 16· 224, 31-32. Για τον όρο βλ. Karlsson, *ό.π.*, σ. 17-18, Τωμαδάκης, *ό.π.*, σ. 76-78 και Hunger, *ό.π.*, σ. 229-230 (ελλην. μετάφρ., σ. 343-344).

60. Για τη χρήση τους βλ. Τωμαδάκης, σ. 133-136.

61. Βλ. την ανατύπωση του Προομίου των Επιστολικών τύπων στο Τωμαδάκης, *ό.π.*, σ. 205-208, ιδίως σ. 206. Ο Κορυδαλεύς σχεδόν αντιγράφει τους προγενέστερους του θεωρητικούς. «Τὰ δὲ τῆς ἐρμηνείας τὴν τῶν ἐπιστολῶν ιδέαν (ὡς δοκεῖ Φιλοστράτῳ) ἀττικεστέραν μὲν συνηθείας φαίνεσθαι προσήκει, συνηθεστέραν δὲ ἀττικεστέραν. Τὸ γὰρ ὑπεραττικίζειν καὶ πέρα τοῦ μέτρου φιλοτεχνεῖν τὸ αἰμύλον ἐπιστολῆ ὀχληρὸν καὶ μεираκιῶδες, τὸ δὲ ἀκόρητον καὶ εἰς τὸ παντελὲς ἀκαλλώπιστον, ἄχαρι καὶ ἡδονῆς ἐκτός. Δεῖ τοίνυν ἀμφοτέρων φεύγοντας τὴν ἀμετρίαν τοῦ μέσου κατατυγχάνειν καί, ἢ φησιν ὁ Θεολόγος, σχηματίζοντας μὲν ἀλλ' οὐκ ἀπερυθριακῶς, ἐπιρρυθμιζοντας δὲ καὶ κοσμοῦντας τῷ ἀκοσμητῷ δοκοῦντι καὶ ὅ τι ἐγγυτάτῳ τοῦ κατὰ φύσιν...».

62. Επ. 19, 30· 32, 24-25· 34, 35· 47, 14-16· 52, 4· 55, 3-4· 163, 36-37· 185, 40-41.

63. Επ. 65, 33.

64. Επ. 18, 21-22· 41, 30· 229, 65.

65. Επ. 18, 22· 41, 30.

66. Επ. 14, 28-29· 42, 29.

67. Επ. 20, 67· 42, 30-31.

68. Επ. 42, 107-108· 98, 41· 190, 51.

69. Π.χ. 160, 17 (*δευτέρος πλοῦς*), 94, 72· 127, 63 (*χειρώνα ἔλκη*), 4, 6· 25, 11· 31, 13-14· 36, 28· 80, 26-27· 88, 11· 112, 11-12· 123, 20-21 (*κοινὰ τὰ τῶν φίλων*), 114, 22-23 (*Συβαριτικὴ τράπεζα*).

κρέας καὶ ταρίχη στερκτέα» (επ. 151, 15-16), την οποία αλλού την παραθέτει μεταφρασμένη («ὅταν δὲν ἔχη τινὰς κρέας νὰ φάγη, τρώγει, καθὼς λέγει ὁ λόγος, καὶ παστρομά» (επ. 125, 43-44), δείχνοντας ἔτσι ὅτι δὲν τη χρησιμοποιεῖ ὡς ἀπλὸ διακοσμητικὸ στοιχεῖο. Σχεδὸν ὅλες ἔχουν ἰσχύ και στην εποχὴ του και δε χρησιμοποιοῦνται ἀκαίρα στο λόγο του. Ἀπὸ τη μυθολογία και το ἔπος εμφανίζονται τα ονόματα Ὀδυσσεύς, Ἀχιλλεύς, Προμηθεύς, Πρωτεύς, Κέρβερος, Κροῖσος, Μαργίτης, Δανάη, Ἥρα, Ἰξίων, Γανυμήδης, οἱ Κιμμέριοι⁷⁰ κ.ά. Αξίζει να σημειωθεί ἡ συχνὴ χρῆση της λέξης τύχη, συχνὰ με το επίθετο ἀγαθή, που, ὅπως και στους βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ταυτίζεται περίπου με την ἔννοια του Θεοῦ⁷¹.

Υπάρχουν, ἀκόμη, αρκετὰ παραθέματα ἀπὸ ἀρχαίους και μεταγενέστερους συγγραφεῖς (Ὀμηροῦς⁷², Ησίοδος⁷³, Ἀριστοφάνη⁷⁴, Πλούταρχος⁷⁵, Λουκιανός⁷⁶, Αἰσώπος⁷⁷ οἱ συνηθέστεροι), ἀπὸ τη Βίβλο⁷⁸ και τους πατέρες της ἐκκλησίας (Γρηγόριος Θεολόγος⁷⁹, Μ. Βασίλειος⁸⁰, Γρηγόριος Νύσσης⁸¹, Ἰωάννης Χρυσόστομος⁸² και φυσικά ὁ Συνέσιος Κυρήνης⁸³), συγγραφεῖς που δι-

70. Βλ. τις παραπομπές για τα ονόματα στο Ευρετήριο της έκδοσης.

71. Βλ. π.χ. επ. 55, 40· 61, 46· 62, 5· 33· 65, 13· 68, 3· 107, 18· 152, 13· 160, 4 κ.π.ά.

72. Π.χ. επ. 9, 37· 13, 39· 19, 12.24-25.37· 44, 50-51· 68, 45· 77, 18· 79, 4· 119, 7· 127, 48-49· 138, 20 (*Ιλιάδα*), 2, 3-4· 9, 7-8· 17, 14· 19, 26.34.43· 26, 28-29· 35, 24· 60, 5· 64, 45· 94, 46· 98, 37-38· 141, 32· 170, 8 (*Ὀδύσεια*).

73. Επ. 29, 10-12.25-26· 31, 40· 48, 34· 65, 37· 98, 35-36· 152, 31-32.

74. Επ. 19, 43· 40, 30· 76, 33· 88, 21· 94, 54· 143, 5-6 (*Νεφ.*), 14, 26· 16, 31· 56, 29· 181, 32-33· 204, 21 (*Πλούτ.*), 71, 22 (*Σφήκ.*), 53, 15· 218, 15-16 (*Βάτρ.*), 187, 7· 224, 26-27 (*Αχαρν.*).

75. Επ. 46, 51-52· 55, 14· 59, 7· 62, 30-31.

76. Επ. 11, 9· 77, 10· 94, 45· 132, 18 (*Κατάπλ.*), 62, 41· 63, 7· 165, 20 (*Νεκρομ.*), 26, 19· 77, 34· 179, 41· 181, 57· 187, 7· 270, 10 (*Τίμ.*), 214, 51-53 (*Νεκρ. διάλ.*).

77. Επ. 19, 79· 48, 21· 53, 40· 69, 12· 89, 46· 126, 19· 136, 11· 179, 38-39· 204, 4· 205, 23· 207, 15-16· 220, 3 (*Μύθ.*).

78. Οι παραπομπές από τη Βίβλο είναι πάρα πολλές, με περισσότερες εκείνες της Κ.Δ. (βλ. το υπόμνημα των πηγών/παραλλήλων χωρίων της έκδοσης).

79. Επ. 2, 5-7· 9, 47-48· 26, 41.49-50.68-69· 67, 16· 140, 3· 188, 25-26· 203, 22· 204, 13· 211, 36-37· 216, 23-24 (*Επιστ.*), 43, 12-14· 46, 23· 68, 24-25· 80, 5· 88, 15-16· 152, 10-11· 203, 22 (*Λόγ.*). Ο Αναστάσιος Γόρδιος αναφέρει ρητά στο Βίο του (*ό.π.*, σ. 45) ὅτι ο Ευγένιος διδάχτηκε τους Λόγους του Γρηγορίου Θεολόγου ὅταν μαθήτευσε για λίγο κοντὰ στον Μελέτιο Συρίγο.

80. Επ. 26, 66-67· 35, 15-16 (*Επιστ.*), 9, 4-5 (*Πρὸς τοὺς νέους*).

81. Επ. 53, 8· 71, 23.

82. Επ. 8, 11· 13, 21· 20, 97· 27, 34-35· 28, 40· 31, 22-23· 33, 25· 37, 24-25· 40, 14· 41, 9-10.11· 53, 29.41· 54, 17· 70, 3· 71, 14· 109, 34· 176, 20· 180, 4.

83. Επ. 13, 37-38· 14, 33-34· 20, 52-53· 48, 4· 71, 19· 75, 5· 77, 4· 88, 7-8· 94, 57-

δάσκονται σχεδόν όλοι στα σχολεία του μέσου κύκλου σπουδών της εποχής, και που τα κείμενά τους κυκλοφορούν με τα μαθηματάρια⁸⁴ και είναι εκδομένα, τα περισσότερα, ήδη από τα τέλη του 15ου αι.⁸⁵ Αν και πόσα από τα κείμενα αυτά διάβασε ο Ευγένιος έξω από το πλαίσιο των μαθημάτων, είναι ένα θέμα για διερεύνηση.

Η χρήση των χωρίων παλαιότερων κειμένων, των παροιμιών κ.τ.λ. και η μίμηση ονομαστών επιστολών γίνεται με την αναγκαία παραλλαγή. Ο Μ. Βασίλειος π.χ. ζητεί, προφανώς «παίζων», να του στείλουν «κράμβη» και κατηγορεί την παροιμία («δὶς κράμβη θάνατος», Σούδα δ 1272) που λαιδορεί το λαχανικό αυτό⁸⁶. Ο Ευγένιος, αντίθετα, επίσης χάριν παιδιάς, λαιδορεί την «κράμβη» που «ἀντιμάχεται τὸ γερούσιον αἷμα τῆς σταφυλῆς» και «ἔψητή», ἢ «ταριχευτή», «μετὰ ὕδατος καὶ ἄλῶν» ἢ «ὠμῆ» ἔκανε «παγκράμβιον» τον βίο του (26, 50 κ.ε.). Η περιγραφή του τόπου της διαμονής του στα Βραβιανιά στη συνέχεια της ίδιας επιστολής είναι ασφαλώς επηρεασμένη από την αρνητική περιγραφή που κάνει ο Γρηγόριος Θεολόγος στην επιστολή αρ. 4, 4 και 7 προς το Μ. Βασίλειο για τον τόπο διαμονής του τελευταίου⁸⁷.

58.77-78.93· 99, 14-15· 109, 30· 122, 33· 127, 37· 172, 9· 210, 14-15· 226, 6-7· 229, 14· 292, 15 (Επιστ.), 94, 15· 218, 12-13 (Περὶ βασιλ.). Δεν είναι, βέβαια, πάντοτε σίγουρο ότι ο Ευγένιος πήρε ένα χωρίο, και κυρίως μια στερεότυπη φράση, άμεσα κι όχι έμμεσα από ένα συγγραφέα.

84. Βλ. Αγγ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *ό.π.*, σ. 43-47 (Αίσωπος), 79-86 (Συνέσιος), 86-87 (Χριστιανοί επιστολογράφοι όπως οι Μ. Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος, Γρηγόριος Νύσσης κ.τ.λ.), σ. 105-122 (άλλα ρητορικά κείμενα των ίδιων), 133-139 (Λουκιανός), 142-149 (Όμηρος), 151-154 (ΗΣίοδος), 165-167 (Αριστοφάνης).

85. Στο ίδιο, σ. 18.

86. «“Δὶς κράμβη θάνατος” ἢ βάσκανός φησι παροιμία. Ἐγὼ δὲ πολλάκις αἰτήσας ἄπαξ ἀποθανοῦμαι. Πάντως δὲ καὶ μὴ αἰτήσας. Εἰ δὲ πάντως, μὴ κατόκνει ἐσθίειν ὄψον ἡδύ, μάτην ὑπὸ τῆς παροιμίας λαιδορηθέν» (επ. 187, Courtonne).

87. Γιαννούλη επ. 26, 40-41 και 68-78: «Ροχθεὶ δὲ πλησίον εἰς τὴν μονὴν μας καὶ ποταμὸς λιθοφόρος μόνον οὐ ψαροφόρος...». «Ὀρῶμεν δὲ τὸν ἥλιον ὡς ἀπὸ κάπνης». Γρηγ. Θεολ. επ. 4, 4 και 7: «Ποταμὸς δὲ κάτω ροχθεὶ, οὗτος ὁ Ἄμφιπολίτης σοὶ Στρυμῶν καὶ ἡσύχιος. Καὶ οὐκ ἰχθυοφόρος μᾶλλον ἢ λιθοφόρος...». «... καὶ τὸν ποθοῦμενον ἥλιον, ὃν ὡς διὰ κάπνης αὐγάξεσθε...». Η παραλλαγή στον Ευγένιο ἐγκριταὶ στο γεγονός ότι αφενός περιγράφει το δικό του τόπο διαμονής, τα Βραβιανιά, και αφετέρου ότι δίνει και κάποια θετικά στοιχεία (στ. 73 κ.ε.), συμπληρώνοντας (στ. 78): «Και ταῦτα μὲν ὁ φιλοπαίγμων ἐγὼ», ἐνὼ ὁ Γρηγόριος τελειώνει με τὴ φράση «Σὺ δὲ εἰ μὲν οἴσεις μετρίως τὴν παιδίαν, ὀρθῶς ποιήσεις, εἰ δὲ μή, καὶ πλείω προσθήσομεν». Για τὴ βίωση τῆς φύσης ἀπὸ μέρους τοῦ Γιαννούλη και τὴν ἀρνητικὴ τῆς πρόσληψη βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Ἱστορικὰ ἀπεικάσματα*, Αθήνα 1995, σ. 121-124 (ευχαριστῶ τον κ. Κ. Λάππα για τὴν ὑπόδειξη τοῦ δημοσιεύματος). Πιστεύω, ωστόσο, πως περισσότερο «παίζει» ὁ Ευγένιος περιγράφοντας ἐδῶ και ἀλλοῦ τὴν τοποθεσία τῆς Γούβας τῶν Βραβιανίων με

Οι παροιμίες, τα μυθολογικά παραδείγματα και τα χωρία των παλαιότερων κειμένων, στοιχεία απαραίτητα σε μια επιστολή, αλλά σε περιορισμένη χρήση, κατά τους θεωρητικούς της επιστολογραφίας, δένονται, νομίζω πάντοτε, αρμονικά με τα συμφραζόμενα και μαζί με τα σποραδικά σχήματα λόγου, τα λογοπαίγνια (π.χ. «Φῶτιε, υἱὲ φωτὸς» επ. 143, 1, «τὸν οἰκονομικώτατον οἰκονόμον» επ. 124, 62) και τις ιεροπρεπείς περιφράσεις (ἢ σὴ τιμιότης, ἀγίωσύνη, ἱερότης, σεβασμιότης, πανιερότης κ.τ.λ.), που βέβαια ἀνάγονται σε πολὺ παλαιότερους χρόνους⁸⁸, προσδίδουν στο λόγο ἕναν τόνο υψηλό και μια κομψότητα. Εξυψώνουν και ἕνα ἀπλό, σε δημῶδη λόγο γραμμένο, γράμμα προς ἕναν καθημερινὸ ἄνθρωπο, ὅπως εἶναι λ.χ. ἕνας επαγγελματίας χρυσοχόος, ὁ Ευστάθιος⁸⁹, σε ἕνα μικρὸ ἔργο τέχνης, ὅπως ὀνόμασε ὁ Συκουτρὴς τὶς βυζαντινὲς επιστολές⁹⁰. Και εἶναι αὐτὴ ἡ στάση τοῦ Ευγένιου ἀπέναντι στον τρόπο που γράφει τὶς επιστολές του και ἀπέναντι στους ἀποδέκτες του, σε συνδυασμὸ με τὸ ὀρθόδοξο χριστιανικὸ περιεχόμενο που δίνει σε αὐτές, που τον κάνει, κατὰ τὴ γνώμη μου, να εἶναι συγχρόνως ἕνας ἄνθρωπος τοῦ καιροῦ του, ἀλλὰ και ἕνας συνειδητὸς συνεχιστὴς τῆς μακρᾶς παράδοσης τῶν βυζαντινῶν επιστολογράφων.

Στον Ευγένιο Γιαννούλη συνυπάρχουν ἡ καλὴ ἐλληνικὴ παιδεία, ἡ γνώση τοῦ γραμματειακοῦ εἶδους τῆς επιστολογραφίας, ἡ ἀγάπη για ἐπικοινωνία με τοὺς ἀνθρώπους και ἡ λογοτεχνικὴ φλέβα. Το ἀποτέλεσμα, που ἀποτυπώνεται στις επιστολές του, δεν μπορούσε παρά να εἶναι ἐνδιαφέρον. Ὅτι οἱ επιστολές αὐτές συνεχίζουν τὴ βυζαντινὴ παράδοση, ἐλπίζω να το ἐδείξαν τα λίγα, ἀπὸ τα πολλὰ διαθέσιμα, στοιχεία που παρέθεσα.

ζοφερά χρώματα, ἔστω και αν ἡ περιγραφή ἀνταποκρίνεται, κατὰ πληροφορίες μου, στην πραγματικότητα.

88. Για περιφράσεις που ἀντικαθιστοῦν τὴν ἀμεση προσφώνηση ἤδη στα πρώιμα βυζαντινά χρόνια βλ. Hunger, *ό.π.*, σ. 217 (ἐλλ. μεταφρ. σ. 327).

89. Βλ. π.χ. τὴν προσφώνηση τῆς επ. 164, 1-3 «Φιλολογώτατε καὶ σπουδαίων ἀνδρῶν τιμιώτατε κύριε Εὐστάθιε ὑγιαίνων μοι εἴης».

90. «Probleme...» (βλ. σημ. 6), σ. 312. Στὴ σ. 314 τὴν ὀνομάζει «ποιητικὸν ἔργον τέχνης».

Niki Papatriantaphyllou-Theodoridi

The byzantine legacy in the modern Greek epistolography
Eugenios Giannoulis as a case study

SUMMARY

About half of the three hundred letters of Eugenios Giannoulis (17th c.) are written in an ancient Greek archaizing language. In these letters, primarily, as also in those written in a more common language, one easily recognises many of the characteristics of the byzantine letters. These characteristics concern the form (e.g. prooimion, common places, rhetorical and literary devices), the content and the purpose (e.g. expression of feelings of friendship, consolation, recommendation etc.) of the letters. Through his letters Eugenios firstly proves that he is acquainted with the theory of the byzantine letter-writing, and to a certain degree with the byzantine letter-production, mainly of the fathers of Church, and secondly that he continues this tradition. On the other hand, on account of the sixty four model letters he composed, we may consider him one of the theoreticians of this genre.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ: ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ
ΤΗΣ ΠΑΤΡΟΤΗΤΑΣ 43 ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

I

Καὶ τὰ σαράντα τρία ἐπιστολικά κείμενα ποῦ ἐδῶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν γνώρισαν τὴν πρώτη ἔντυπη δημοσίευσή τους τὸ 1804 στὸ βιβλίο ποῦ τυπώθηκε στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο μὲ τὸν τίτλο Ἐπιστολάριον ἐκ διαφόρων ἑρανισθέν...¹. Ἐκεῖ τυπώθηκαν καὶ ἐκεῖ ἀποδόθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο.

Ἄς σημειωθεῖ ἀμέσως πὼς ἡ προσγραφή τους στὸν Ἀλέξανδρο δὲν ὀφείλεται σὲ κάποια, λανθασμένη ἔστω, φιλολογικὴ ἐκτίμηση τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς ἔκδοσης ἀλλὰ ὀφείλεται σὲ μιὰ συρροή ἄτυχων συμπτώσεων. Μοῦ δόθηκε καὶ ἄλλοτε ἡ εὐκαιρία νὰ περιγράψω αὐτὲς τὶς συμπτώσεις², ἀλλὰ νομίζω πὼς γιὰ τὴν οἰκονομία αὐτῆς τῆς ἀνακοίνωσης πρέπει, μὲ κάθε συντομία, νὰ τὶς θυμίσω.

Ὁ ἐκδότης τοῦ 1804 ποῦ φιλοδόξησε νὰ δημοσιεύσει στὸ Ἐπιστολάριον του, μεταξὺ ἄλλων, ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ Νικόλαου Μαυροκορδάτου εἶχε τὴν ἀτυχία νὰ ἀρχίσει τὴν ἐργασία του ἔχοντας στὰ χέρια του

Τὸ κείμενο τῆς ἀνακοίνωσης δημοσιεύτηκε σὲ πληρέστερη μορφή στὸν τόμο: Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, *Γιὰ τοὺς Φαναριῶτες. Δοκίμὲς ἑρμηνείας καὶ Μικρὰ ἀναλυτικὰ*, Ἀθήνα 2003, σ. 179-198.

1. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἐντύπου εἶναι: Ἐπιστολάριον ἐκ διαφόρων ἑρανισθέν καὶ τυπωθέν Πατριαρχεῖοντος τοῦ Παναγιωτάτου καὶ Θειωτάτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίου Κυρίου Καλλινίκου προσφωνηθέν δὲ τοῖς τῶν Ἑλλήνων φιλομαθεῖσι νέοις. Ἦδη πρῶτον ἐκδίδεται. Ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως Τυπογραφείῳ. Ἔτει 1804, σ. 71 ἐπ. Γιὰ τὸ ἔντυπο βλ. Δημήτριος Σ. Γκίνης - Βαλέριος Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. 1, Ἀθήνα 1939, σ. 42, ἀρ. 255 καὶ Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰώνα. Βιβλία-Φυλλάδια*, τ. 1, Ἀθήνα 1997, σ. 100, ἀρ. 1804.25, ὅπου καὶ ἀναγραφὴ τῶν ἀντιτύπων τοῦ βιβλίου ποῦ ἔχουν ἐντοπιστεῖ.

2. Πρώτη ἀναφορὰ στὸ θέμα βλ. στὸ δημοσίευσμά μου «Ἡ λογοκρισία ποῦ δὲν ἔγινε», *Ὁ Ἑρανιστής*, 19 (1993), σ. 240-241.

έναν χειρόγραφο κώδικα ο οποίος άνέτρεχε μὲν στὴ σημαντικὴ χειρόγραφη παράδοση ποὺ εἶχαν γνωρίσει τὰ ἐπιστολικά κείμενα τῶν δύο διάσημων Φαναριωτῶν, ἀλλὰ ποὺ τὸ σῶμα ποὺ εἶχε στὰ χέρια του ἦταν καὶ ἀκέφαλο καὶ μὲ κάποιο χάσμα. Ἐξηγοῦμαι.

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου (†1709) καὶ ὀπωσδήποτε μετὰ τὸ 1712, γνῶρισε μιὰ δευτέρη «ἐκδοση» ἓνα χειρόγραφο Ἐπιστολάριο ποὺ εἶχε συγκροτηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα μὲ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου. Στὴν ἐκδοση αὐτὴ, ποὺ εἶχε διαφορετικὴ ἐπιγραφή – ὁ Ἀλέξανδρος δὲν ἀποκαλεῖται πιά «γενικὸς ἐρμηνεὺς τῆς κραταιᾶς βασιλείας» ὅπως στὴν πρώτη «ἐκδοση» ἀλλὰ «ἐξ ἀπορρήτων τῆς βασιλείας τῶν Ὀθωμανῶν», τίτλος ποὺ τοῦ εἶχε ἀποδοθεῖ τὸ θέρος τοῦ 1698–, ὁ γιὸς του Νικόλαος θέλησε νὰ προσθέσει στὸ τέλος καὶ δικὰ του ἐπιστολικά κείμενα. Ἡ ἐνότητα αὐτὴ τῶν ἐπιστολικῶν κειμένων διακρίνονταν ἀπὸ τὴν πρώτη μὲ τὴ δηλωτικὴ ἐπιγραφή: «Ἰωάννου Νικολάου Ἀλεξάνδρου Βοεβόδα Ἡγεμόνος Μολδοβλαχίας, Ἐπιστολαὶ τινες πρὸς διαφόρους».

Τὸ σῶμα αὐτὸ μὲ ἐπιστολικά κείμενα τῶν δύο Φαναριωτῶν γνῶρισε ἀξιόλογη χειρόγραφη παράδοση. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ εἶχε στὰ χέρια του καὶ ὁ ἐκδότης τοῦ 1804 καὶ θέλησε νὰ τὸ δημοσιεύσει. Τὸ χειρόγραφό του ὅμως ἦταν, ὅπως εἴπαμε, ἀκέφαλο καὶ εἶχε κάποιο χάσμα στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ποὺ τελείωναν τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ ἄρχιζαν τοῦ Νικόλαου.

Τὰ μειονεκτήματα τοῦ χειρογράφου ποὺ χρησιμοποιήθηκε εἶναι ἐκδηλα στὴν ἐκδοση τοῦ 1804: ἡ ἐπιγραφή κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία ἄρχισε τὴ δημοσίευση τῶν ἐπιστολικῶν κειμένων τοῦ Ἀλέξανδρου δὲν εἶναι ἐκεῖνη ποὺ δίνουν τὰ χειρόγραφα ὁ ἐκδότης ἔβαλε μιὰ δικῆς του ἐμπνεύσεως ἐπιγραφή, «Ἐπιστολαὶ τινες Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων», καὶ ἄρχισε τὴν ἐκτύπωση τῶν ἐπιστολικῶν κειμένων τοῦ Ἀλέξανδρου. Ἄρχισε ὅμως ἀπὸ ἐκεῖνη ποὺ εἶναι τρίτη στὴ σειρά, σύμφωνα μὲ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ Ἐπιστολαρίου, καὶ συνέχισε τὴν ἐκτύπωση ἐπιστολικῶν κειμένων χωρὶς νὰ διακρίνει μὲ νεότερη ἐπιγραφή ἐκεῖνα ποὺ ἀποδίδονται στὸν Νικόλαο – προφανῶς ἐπειδὴ τὸ χειρόγραφο ποὺ χρησιμοποιοῦσε εἶχε καὶ κάποιο ἐνδιάμεσο χάσμα, ἐκεῖ ποὺ τελείωναν τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ ἄρχιζαν, μὲ μιὰ νέα ἐπιγραφή, τοῦ Νικόλαου.

Ἡ στοιχειοθεσία καὶ ἡ ἐκτύπωση εἶχαν ἀρκετὰ προχωρήσει, ὅταν στὰ χέρια τοῦ ἐκδότη περιήλθε ἓνα ἄλλο, πληρέστερο, χειρόγραφο. Διέκοψε λοιπὸν τὴν ἐκτύπωση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Νικόλαου καὶ ἄρχισε νὰ προσθέτει ὅ,τι ἀπὸ τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ἀλέξανδρου εἶχε παραλείψει: τὶς δυὸ πρώτες ἐπιστολές, ἐνδιάμεσες παραλείψεις κλπ. Στὴ συνέχεια ἔβαλε ἓνα τυπογραφικὸ

στολίδι καὶ συνέχισε νὰ δημοσιεύει ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Νικόλαου. Προσπάθησε μάλιστα μὲ τὴν ἀκόλουθη ἐπιγραφή νὰ δικαιολογήσει ὅ,τι εἶχε συμβεῖ: «Ἐτεροι: Ἐπιστολαὶ Νικολάου Μαυροκορδάτου», ἔγραψε στὴν ἐπιγραφή. «Ἐτεροι», ἀφοῦ ἓνα μεγάλο μέρος τους, σαράντα τρεῖς, εἶχε ἤδη ἐκτυπωθεῖ μέσα στὴν ἐνότητα ποὺ τὴν εἶχε ἐπιγράψει «Ἐπιστολαὶ τινες Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων»³.

Ἴδου λοιπὸν πῶς, ἀπὸ τὴ συρροὴ διαφόρων συμπτώσεων, ἐνσωματώθηκαν στὸ corpus τῶν ἐπιστολικῶν κειμένων τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ σαράντα τρεῖς ἐπιστολές οἱ ὁποῖες ἀνήκουν στὸν Νικόλαο.

II

Ἡ λανθασμένη προσγραφή συντελέστηκε, ὅπως εἶδαμε, στὴν ἐκδοση τοῦ 1804· ἡ καθιέρωσή της ὅμως ἔγινε τὸ 1879, καθὼς τὸ λάθος ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὸν Θεαγένη Λιβαδά στὴ δευτέρη ἐκδοση ἐπιστολικῶν κειμένων τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου ποὺ πραγματοποίησε, ἐκδοση στὴν ὁποία δώδεκα ἀπὸ τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Νικόλαου προσγράφηκαν καὶ πάλι στὸν Ἀλέξανδρο. Ἡ ἐκδοση Λιβαδά θεωρήθηκε ἔγκυρη καὶ ἀψογή ὄχι μόνο διότι ὁ ἐκδότης εἶχε ἓνα πολὺ καλὸ φιλολογικὸ ὄπλισμὸ ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ὑπερεκτιμήθηκε ἡ ἀξία μιᾶς ἀπὸ τὶς χειρόγραφες πηγές ποὺ χρησιμοποίησε, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ λάθος νὰ καθιερωθεῖ. Ἄς δοῦμε ὅμως ἀπὸ πῶς κοντὰ τὶς χειρόγραφες πηγές ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Λιβαδάς.

Στὰ Προλεγόμενα τῆς ἐκδοσης τοῦ 1879 περιγράφει μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια τὶς πηγές ποὺ χρησιμοποίησε.

«Ἡ προκειμένη δευτέρα ἐκδοσις ἐνίων ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἐξ ἀπορρήτων», ἀναφέρει ὁ Λιβαδάς στὸν Πρόλογό του, «ὀφείλεται εἰς τὴν περὶ τὰ πατρῶα φιλοτιμίαν τοῦ Κ. Γεωργίου Ἀλ. Μαυροκορδάτου καὶ εἰς τὴν ἀνεύρεσιν χειρογράφου, ἀποκειμένου νῦν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ αὐτοῦ. Τὸ μαυροκορδάτειον τοῦτο χειρόγραφον ἔχει μέγεθος τετάρτου καὶ ἀπαρτίζεται ἐκ τετρακοσίων καὶ ἐπέκεινα σελίδων· εἶναι κεκαλλιγραφημένον καὶ εὐανάγνωστον· δὲν ὑπάρχει μὲν ἀπανταχοῦ ἄμοιρον ἀμαρτημάτων, ἀλλ' ὀπωσδήποτε ἀποτριτοῖ τὰ τοῦ Ἐπιστολαρίου [τῆς ἐκδοσης δηλαδὴ τοῦ 1804], διορθοῦν τὰς δύο τούτων μοίρας, καὶ διαστέλλει τῶν ἐπιστολῶν τὰς σπουδαιότητας διὰ τῆς προσεπιγραφῆς "ἰδιόχειρος"»⁴. Ἡ ἄλλη πηγή του, τὴν ὁποία δὲν ἀναφέρει ρητὰ, εἶναι κάποιες

3. Ἐχω δώσει τὴ διάταξη τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ 1804 στὴν μελέτη μου «Ἡ λογογραφία...», ὁ.π., σ. 237-238.

4. Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, Ἐπιστολαὶ ρ', Ἐκδίδονται ἐπιστasia θ. Λιβαδά, Τεργέστη 1879, Προλεγόμενα, σ. ζ'.

πρωτότυπες επιστολές του Ἀλέξανδρου –και μία σὲ αντίγραφο– ποὺ σώζονταν στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη.

Οἱ χειρόγραφες πηγές ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Λιβαδάς βρίσκονται σήμερα στὴν Ἀθήνα. Συγκεκριμένα· στὸ Τμῆμα Χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης ἔχει μεταφερθεῖ καὶ ἀπόκειται τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μετοχίου, ἡ πηγή ἀπὸ τὴν ὁποία δημοσιεύτηκαν ἑννέα ἐπιστολές τοῦ Ἀλέξανδρου, καὶ στὸ Μουσεῖο Μπενάκη ἔχει περιέλθει τὸ «μαυροκορδάτειον» χειρόγραφο (βλ. πανομοιότυπο, σ. 53). Μποροῦμε κατὰ συνέπεια νὰ τὶς μελετήσουμε ἀπὸ αὐτοψία καὶ νὰ κρίνουμε γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἢ σχετικὴ ἀξία τους, κυρίως ὅμως πρέπει νὰ σταθοῦμε στὸ χειρόγραφο (τοῦ Μουσείου Μπενάκη τώρα) ποὺ περιεῖχε ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Μαυροκορδάτου, χειρόγραφο ποὺ θεωρήθηκε μοναδικό. Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸ τελευταῖο.

Ὁ χαρακτηρισμὸς «μαυροκορδάτειον» ποὺ ἀποδίδει ὁ Λιβαδάς στὸ χειρόγραφο δὲν σημαίνει πὼς ἦταν κάποιος οἰκογενειακὸ κειμήλιο ποὺ ἔμεινε στὰ χέρια τοῦ ἀπογόνου τῆς οἰκογένειας, τοῦ Γεωργίου Ἀλ. Μαυροκορδάτου (1839-1902)· σημαίνει ἀπλῶς ὅτι ἀνήκε στὴ βιβλιοθήκη του. Ἦταν μάλιστα σχετικὰ πρόσφατο ἀπόκτημα καὶ πιθανότατα νὰ ἦταν τὸ χειρόγραφο ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ του ὁ «ἐν Χάλκῃ» Κ. Γ. Κωνσταντινίδης. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ὁ Γεώργιος Μαυροκορδάτος σὲ ἐπιστολῇ πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Νικόλαο τοῦ τὸ ἐπεσήμανε καὶ τὸν προέτρεπε νὰ φροντίσει, διερχόμενος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ τὸ ἀποκτήσει⁵. Τὸ χειρόγραφο πέρασε στὴν κατοχὴ τοῦ Δαμιανοῦ Κυριαζῆ καὶ σήμερα, ὅπως εἶπαμε, σώζεται στὸ Μουσεῖο Μπενάκη μὲ τὸν ταξινομητικὸ ἀριθμὸ 3 (τῆς συλλογῆς Δ. Κυριαζῆ)⁶. Τὸ χειρόγραφο ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι κάτι τὸ μοναδικό· ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς χειρογράφου παράδοσης τῆς δεύτερης «ἐκδοσης» τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, ἐκδοσης ποῦ, θυμίζω, στὴν ἐπιγραφή ὁ Μαυροκορδάτος χαρακτηριζόταν ὡς «ἐξ ἀπορρήτων», ἐνῶ στὸ δεύτερο μέρος περιέχονταν ἐπιστολικά κείμενα καὶ τοῦ Νικόλαου Μαυροκορδάτου. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ χειρόγραφο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Λιβαδάς δὲν ἦταν κάτι ριζικὰ διαφορετικὸ· παρέδιδε ἴσως καλύτερο

5. Ἡ ἐπιστολὴ μὲ ἡμερομηνία 11 Ἰανουαρίου 1866 καὶ τόπο ἀποστολῆς τὸ Mauerbach σώζεται στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Νικόλαου Μαυροκορδάτου (δὲν μπόρεσα νὰ τὴν ἐντοπίσω στὴν πρόσφατὴ ἐκδοσὴ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Γεωργίου Μαυροκορδάτου· βλ. Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδά, Γεώργιος Ἀλέξ. Μαυροκορδάτος (1839-1902), ὁ σχολιαστής, ὁ ιστοριοδίφης, ὁ συλλέκτης. Μελέτη τῆς ἀλληλογραφίας του, Ἀθήνα 1996).

6. Γιὰ τὸν Δαμιανὸ Κυριαζῆ (1890-1948) καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸ Μουσεῖο Μπενάκη βλ. ὅσα δημοσιεύτηκαν στὸ ἐντυπο *Τὰ Νέα τῶν φίλων* [τοῦ Μουσείου Μπενάκη], Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1985, σ. 19 ἐπ.

κείμενο ἀλλὰ ἦταν τμῆμα τῆς ἴδιας παράδοσης. Ὁ Λιβαδάς ἔκανε δύο ἀβλεψίες ποὺ στάθηκαν μοιραίες γιὰ τὸ ζήτημα ποὺ ἐδῶ μελετοῦμε: πρῶτα δὲν διαπισθάνθηκε ὅτι ὁ ἐκδότης τοῦ 1804 δημοσίευσε ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ Νικόλαου ἀντλώντας ἀπὸ χειρόγραφα ποὺ ἀνέτρεχαν στὴν ἴδια παράδοση μὲ ἐκεῖνο τὸ χειρόγραφο ποὺ εἶχε στὰ χέρια του· καὶ ἔπειτα, δὲν μελέτησε προσεκτικὰ τὸ δεύτερο μέρος τοῦ χειρογράφου του, διότι ἂν τὸ μελετοῦσε θὰ ἔβρισκε ἐκεῖ καὶ τὰ σαραντατρία ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Νικόλαου ποὺ ὁ προηγούμενος ἀπὸ αὐτὸν ἐκδότης τὰ δημοσίευσε, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἐκθέσαμε πιὸ πάνω, σὰν κείμενα τοῦ Ἀλέξανδρου.

Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἑννέα πρωτότυπες ἐπιστολές τοῦ Ἀλέξανδρου, καθὼς καὶ μία ἀνυπόγραφη ποὺ σώζεται σὲ αντίγραφο, ἐπιστολικά κείμενα ποὺ στὴν ἐκδοσὴ Λιβαδά δημοσιεύτηκαν στὴν πλήρη τους μορφή γιὰ πρώτη φορὰ, σώζονται ὅλες στὸν Φάκελο τοῦ Ἀρχείου τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου ποὺ ἔχει τὴν ἐπιγραφή «Ἀλληλογραφία τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλων Διερχομένων πρὸς διαφόρους ἀπὸ 1671 μέχρι 1797»⁷.

III

Ἡ προσγραφή ὅμως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Νικόλαου στὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο βρῆκε ἕναν ὄψιμο ὑπερασπιστὴ στὸ πρόσωπο τοῦ Δημοσθένη Ρούσου, διακεκριμένου μελετητῆ τῆς φαναριώτικης περιόδου. Εἶναι χρήσιμο νὰ ἀναφέρουμε κάποια ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ παρουσίασε τὸ 1914 καὶ νὰ ἐλέγξουμε ἂν εὐσταθοῦν.

Τὴν παρέμβαση τοῦ Ρούσου στὸ θέμα προκάλεσε ἕνα δημοσίευμα τοῦ C. Litzica, ὁ ὁποῖος ἄρχισε τὸ 1912 νὰ δημοσιεύει, χρησιμοποιώντας χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Νικόλαου: στὸ βιβλίο του *Studii și schițe Greco-Române*, δημοσίευσε τὰ πρῶτα δεκαεπτὰ ἀπὸ τὰ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Νικόλαου τὰ ὁποῖα στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1804 ἀποδίδονταν ὄλα στὸν Ἀλέξανδρο⁸. Ἡ προσγραφή τῶν κειμένων αὐτῶν στὸν

7. Βλ. περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸ Ἀρχεῖο, ὅπως καὶ γιὰ τὶς ἀναφορές τοῦ Μαυροκορδάτου στὶς ἐπιστολές αὐτές, στὸ δημοσίευσμά μου «Νέα εὐρήματα γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής*, 1 (1989), σ. 29-30.

8. C. Litzica, *Studii și schițe Greco-Române*, I, Βουκουρέστι 1912, σ. 60-78: δημοσιεύτηκαν τὰ ἐπιστολικά κείμενα ποὺ ἔχουν τοὺς ἀριθμοὺς 1-16 στὸν κατάλογο ποὺ ἔχω δώσει στὸ βιβλίο μου *Γιὰ τοὺς Φαναριώτες*, ὁ.π., σ. 187-192· μαζὶ μὲ αὐτὰ ὁ Litzica ἔχει δημοσιεύσει καὶ ἕνα ἀκόμα σύντομο ἐπιστολικὸ κείμενο τοῦ Νικόλαου πρὸς Ἄνωνα ἀποδέκτη καὶ ἀρχὴ, *Τῆς εἰς τὸν Δημήτριον φιλανθρωπίας*. Στὸν κατάλογο ἔχω σημειώσει καὶ τὶς ἐκδόσεις ποὺ γνώρισε κάθε ἐπιστολικὸ κείμενο.

Νικόλαο δὲν ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα κάποιων φιλολογικῶν ἢ ἄλλων ἐρευνῶν τοῦ Litzica· τὰ προσγράφει ἐπειδὴ ἔτσι τοῦ ὑποδείκνυαν τὰ χειρόγραφα ποὺ χρησιμοποιήσε.

Ὁ Δημοσθένης Ρουσσος λοιπὸν μὲ δημοσίευσά του στὸ δέκατο πέμπτο τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Noua revistă română*⁹ κατακεραυνώνει τὸν Litzica ἐπειδὴ δὲν γνωρίζει τὴν ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου ἀπὸ τὸν Λιβαδά· ἢ παράλειψή του, ὑποστηρίζει ὁ Ρουσσος, εἶναι μοιραία, διότι ἂν τὴν εἶχε ὑπόψη του θὰ εἶχε ἀποφύγει τὸ ἀτόπημα νὰ προσγράψει στὸν Νικόλαο ἐπιστολὲς τοῦ Ἀλέξανδρου, ἀφοῦ ὁ Λιβαδάς, ποὺ χρησιμοποίησε χειρόγραφο τῆς οἰκογένειας Μαυροκορδάτου, ἀποδίδει στὸν Ἀλέξανδρο τὰ ἐπιστολικά κείμενα ποὺ ἐκεῖνος ἀποδίδει στὸν Νικόλαο. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτὸ τὸ τεκμήριο, ὁ Ρουσσος ἀναζητᾷ καὶ ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις στὰ ἴδια τὰ ἐπιστολικά κείμενα γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι εἶναι τοῦ Ἀλέξανδρου. Ἄς ἀναφέρουμε τὰ δύο παραδείγματα ποὺ ἐπικαλεῖται.

α) Ἡ ἐπιστολὴ ποὺ ἀπευθύνεται σὲ ἄδηλο ἀποδέκτη καὶ ἔχει ὡς incipit τὶς λέξεις «Σὺ μὲν, ὦ ἴαθε, ἦδη καί»¹⁰, ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Ρουσσὸ ἀπάντηση τοῦ Ἀλέξανδρου σὲ κάποιον ποὺ τὸν εἶχε συγχαρεῖ γιὰ τὴν ὀνομασία του ἀπὸ τὴν Πύλη ὡς «ἐξ ἀπορρήτων». Καὶ ὁ Ρουσσὸς ἐνισχύει τὴν ἐπιχειρηματολογία του μὲ ἓνα ἀκόμα στοιχείο: στὴν ἔκδοση Λιβαδά ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τῆς οἰκογένειας σημειώνεται ὁ χρόνος καὶ ὁ τόπος ποὺ γράφτηκε αὐτὴ ἢ ἐπιστολή, «Ἀπὸ Σοφίας, 1698»¹¹.

β) Τοῦ Ἀλέξανδρου εἶναι ἐπίσης ἢ ἐπιστολὴ ποὺ ἀπευθύνεται στὸν Ἰάκωβο Μάνο, ἔχει ὡς incipit τὶς λέξεις «Ἐπιστέλλειν σοι βουλόμενος, ἐρασιμώτατε καθηγητά»¹², τόπο ἀποστολῆς τῆ Σωζόπολη καὶ ἡμερομηνία γραφῆς τὴν 10η Σεπτεμβρίου 1704. Πόλη στὴν ὁποία κατέφυγε μετὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ στρατοῦ τὸ θέρος τοῦ 1703¹³.

Ὁ Ρουσσὸς εἶναι καταρχὰς θύμα τῆς μυθολογίας ποὺ δημιούργησε ὁ Λιβαδάς γιὰ τὴν ἀξία τοῦ «μαυροκορδάτειο» χειρογράφου ποὺ τοῦ παραχωρήθηκε καὶ χρησιμοποίησε στὴν ἔκδοσή του. Ὅπως δείξαμε πιὸ πάνω δὲν ἦταν

9. D. Russo, «Datoria critice și bilanțul unei activități științifice», *Noua revistă română* 15 (1914), σ. 9 ἑπ. (χρησιμοποίησ ἀνάτυπο τῆς μελέτης τοῦ Ρουσσου ποὺ ἔχει δική του σελιδαρίθμηση).

10. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐπιστολικὸ κείμενο ποὺ ἔχει τὸν ἀριθμὸ 11 στὸν κατάλογο ποὺ ἀναφέρω στὴ σημ. 8 καὶ εἶναι δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Litzica, ὁ.π., στὴ σ. 71.

11. D. Russo, ὁ.π., σ. 12.

12. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐπιστολικὸ κείμενο ποὺ ἔχει τὸν ἀριθμὸ 7 στὸν πιὸ πάνω ἀναφερόμενο κατάλογο· εἶναι δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Litzica, ὁ.π., στὶς σ. 66-67.

13. D. Russo, ὁ.π., σ. 12.

κάτι τὸ ριζικὰ διαφορετικὸ, ἦταν ἓνα καλὸ ἀντίγραφο τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῆς δεύτερης «ἔκδοσης» τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ὁ Ρουσσὸς ἀντλεῖ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κείμενα, δὲν εἶναι ἀναντίλεκτα. Γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ πρῶτο παράδειγμα. Τὸ ἐπιστολικὸ αὐτὸ κείμενο παραδίδεται ἀπὸ ὅλα καταρχὴν τὰ χειρόγραφα ποὺ σώζουν ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Νικόλαου Μαυροκορδάτου· στὸ «μαυροκορδάτειο» χειρόγραφο θὰ τὸ βροῦμε στὴ σελίδα 12 τῆς δεύτερης ἐνότητας. Δὲν εἶναι ὅμως οὔτε χρονολογημένο οὔτε ἀναγράφεται ὁ τόπος ποὺ γράφτηκε, ὅπως ὑπέθεσε ὁ Ρουσσὸς· ὁ Λιβαδάς ἐπινόησε τὰ στοιχεῖα αὐτὰ καὶ τὰ ἀνέφερε σὲ μία, εἶναι ἢ ἀλήθεια, ὑποσημείωση¹⁴. Ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἀπαντητικῆς ἐπιστολῆς γίνεται φανερὸ πὺς ὁ ἄδηλος ἀποδέκτης τὸν εἶχε συγχαρεῖ γιὰ κάποιον ἀξίωμα ποὺ τοῦ εἶχε ἀπονεμίει ὁ «κρατῶν», ὁ σουλτάνος – «διὰ τὴν ἐγχειρισθεῖσάν μοι παρὰ τοῦ κρατοῦντος ἀξίαν», εἶναι ἢ σχετικὴ φράση¹⁵. Ἀλλὰ ἀξίωμα ἀπὸ τὴν Πύλη δὲν πῆρε μόνο ὁ Ἀλέξανδρος, πῆρε καὶ ὁ Νικόλαος ὅταν τοῦ ἀνέθεσαν τὰ καθήκοντα τοῦ «μεγάλου διερμηνέως», διαδεχόμενος στὸ ἀξίωμα τὸν πατέρα του, ὁ ὁποῖος εἶχε τὸ θέρος τοῦ 1698 ὀνομαστεῖ «ἐξ ἀπορρήτων». Γιὰ τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ νὰ μὴν τὴ στέλνει ὁ Νικόλαος σὲ κάποιον ποὺ τὸν εἶχε συγχαρεῖ ὅταν ἔγινε δραγουμάνος τῆς Πύλης;

Ἀνάλογα μποροῦν νὰ εἰπωθοῦν καὶ γιὰ τὸ ἐπιστολικὸ κείμενο ποὺ ὁ Ρουσσὸς χρησιμοποίησε σὰν δεῦτερο παράδειγμα γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴ λανθασμένη προσγραφή ἐπιστολῶν στὸν Νικόλαο. Παραδίδεται καὶ αὐτὸ ἀπὸ ὅλα καταρχὴν τὰ χειρόγραφα ποὺ σώζουν ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Νικόλαου Μαυροκορδάτου· στὸ «μαυροκορδάτειο» χειρόγραφο θὰ τὸ βροῦμε στὶς σελίδες 7-8 τῆς δεύτερης ἐνότητας. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν τόπο καὶ τὴ χρονολογία γραφῆς του, συνήθως στὴ χειρόγραφη παράδοσή του ἀναγράφεται καὶ ἡ Σωζόπολη καὶ ἡ ἡμερομηνία: 10 Σεπτεμβρίου 1703. Στὴν ἔκδοσή του ὁ Litzica δημοσίευσε ἴδια ἡμέρα καὶ μῆνα ἀλλὰ διαφορετικὸ ἔτος γραφῆς, τὸ 1704 ἀντὶ τοῦ 1703. Λάθος ἴσως τοῦ γραφέα ἢ λάθος τυπογραφικὸ. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ποὺ ἀνάγκασαν τὸν Ἀλέξανδρο νὰ διαφύγει στὴ Σωζόπολη, γιὰ τὴν ἴδια αἰτία μποροῦσε νὰ ἔχει διαφύγει καὶ ὁ δραγουμάνος τῆς Πύλης τὴ δύσκολη ἐκείνη περίοδο τῆς ἐξέγερσης τοῦ στρατοῦ. Τέλος, τὸ ὕφος τῆς ἐπιστολῆς ὑποδεικνύει ὅτι εἶναι γραμμένη ἀπὸ τὸν παλιὸ μαθητὴ πρὸς τὸν δάσκαλό του, «ἐρα-

14. Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, Ἐπιστολαὶ ρ', Ἐκδόονται ἐπιστasia θ. Λιβαδά..., ὁ.π., σ. 95, σημ. 2.

15. Στὸ ἴδιο, σ. 95, στ. 1-2 τῆς ἐπιστολῆς.

σιμώτατε καθηγητά» τὸν προσφωνεῖ, παρὰ ἀπὸ τὸν κατεστημένο «ἐξ ἀπορρήτων» στὸν πρῶην δάσκαλο τῶν παιδιῶν του.

IV

Τελευταία ἀλλὰ ὄχι ἔσχατη ἀπορία ποῦ τίθεται εἶναι ἡ ἀκόλουθη. Οἱ πρῶτοι Μαυροκορδάτοι εἶναι ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποῦ ἔχουν μελετηθεῖ ἀπὸ παλαιὰ καὶ ἀπὸ πολλούς· πῶς εἶναι δυνατὸ κανεὶς ὡς τώρα νὰ μὴν ἔχει ἐντοπίσει αὐτὴ τὴν λανθασμένη προσγραφή; Πῶς, γιὰ παράδειγμα, ἓνας καλὸς φιλόλογος ὅπως ἦταν ὁ Λιβαδάς, ποῦ διάβασε προσεκτικὰ καὶ διόρθωσε τὰ ἐπιστολικά κείμενα ποῦ ἐπαναδημοσίευσε, δὲν μπόρεσε νὰ ἐντοπίσει, ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν ἀποδεκτῶν καὶ ἄλλα ἐσωτερικὰ τεκμήρια, ὅτι τὰ κείμενα δὲν ἦταν τοῦ Ἀλέξανδρου;

Νομίζω πῶς ἡ ἀπάντηση σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα εἶναι ἀπλή. Μολονότι μιὰ γενεὰ χωρίζε τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα, τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὸν Νικόλαο, ἢ ὡς τὸ φθινόπωρο τοῦ 1709 παράλληλη ζωὴ τους εἶχε πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα. Λόγιοι καὶ οἱ δύο ποῦ χρησιμοποιοῦσαν στὰ γραπτά τους ἀρχαίότροπα ἑλληνικά, ὀφρικήλιοι καὶ οἱ δύο τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἀξιωματοῦχοι τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, κάτοικοι καὶ οἱ δύο τῆς Κωνσταντινούπολης ἀλλὰ ποῦ ἡ πρόσδεσή τους μὲ τὴν ὀθωμανικὴ γραφειοκρατία τοὺς ἀνάγκαιζε συχνὰ νὰ διαμένουν καὶ στὴν Ἀδριανούπολη, τέλος ὁ κύκλος τῶν γνωστῶν τους – καὶ ἐν δυνάμει ἀποδεκτῶν τῶν ἐπιστολῶν τους – ἦταν λίγο πολὺ ὁ ἴδιος. Ἄν κοντὰ σὲ αὐτὰ προσθέσουμε καὶ κάποιες συμπτώσεις, γιὰ παράδειγμα ὅτι καὶ ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Νικόλαος εἶχαν γιὸ ποῦ ὀνομαζόταν Σκαρλάτος¹⁶, τότε τὰ ὀκτὼ ἐπιστολικά κείμενα ποῦ ἐπιγράφονται «Τῷ Υἱῷ αὐτοῦ Σκαρλάτῳ» μποροῦσε νὰ τὰ εἶχαν γράψει εἴτε ὁ ἓνας εἴτε ὁ ἄλλος. Τὸ ἴδιο σχεδὸν ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ δύο ἐπιστολικά κείμενα ποῦ ἐπιγράφονται «Ἰακώβῳ τῷ διδασκάλῳ» καὶ ἀπευθύνονταν στὸν Ἰακώβο Μάνο, φίλο τῆς οἰκογένειας καὶ δάσκαλο τῶν παιδιῶν τοῦ Ἀλέξανδρου. Βέβαια ὅταν εἶσαι ὑποψιασμένος ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποῦ σοῦ δίνει ἡ χειρόγραφη παράδοση μπορεῖς νὰ διακρίνεις ὅτι τὸ ὕφος τοῦ μαθητῆ ποῦ γράφει στὸν πρῶην δάσκαλό του δὲν εἶναι ὁμοιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ καθιερωμένου Φαναριώτη ὅταν ἀπευθύνεται στὸν Ἰακώβο Μάνο. Ἄν εἶσαι ὑποψιασμένος, τότε τὰ πράγματα φαίνονται εὐκόλα.

Ἐσχατη ἀπορία: μὲ ὅσα προηγήθηκαν λύθηκαν ἄραγε τὰ ζητήματα τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ Νικόλαου; Ἄρχισαν νὰ λύνονται

16. Ὁ Σκαρλάτος, ὁ γιὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ ἀδελφὸς τοῦ Νικόλαου, γεννήθηκε στὶς 2 Μαρτίου 1678 καὶ ἀπεβίωσε στὶς 18 Ἰουλίου 1699· ὁ Σκαρλάτος, ὁ γιὸς τοῦ Νικόλαου ἀπὸ τὸν πρῶτο του γάμο, γεννήθηκε τὸ 1701 καὶ πέθανε τὸ 1726.

φρόνιμο ὅμως εἶναι νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι τώρα μόλις ἀρχίζουν ἄλλου εἶδους πρόβλήματα, καθὼς ἐπιστολικά κείμενα ποῦ ἦταν τοῦ Νικόλαου χρησιμοποιήθηκαν ὡς πηγές γιὰ τὴ μελέτη τῆς σκέψης τοῦ Ἀλέξανδρου, ἐνῶ δὲν χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἄλλου Φαναριώτη ἐπιστολικά κείμενα ποῦ ἦταν δικά του.

Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος
 ὁ μεγάλος λογοθέτης
 τῆς ἑπτανησιαρχίας
 καὶ ἐξαρχεῖος τῆς
 βασιλείας
 τῶν ὀθωμανῶν
 ἐπιστολάρι.

Dimitris G. Apostolopoulos

L'épistolographie d'Alexandre et de Nicolas Maurocordato: le problème de la paternité des 43 lettres

RÉSUMÉ

Selon la tradition manuscrite, quarante-trois lettres sont attribuées à Nicolas Maurocordato, alors que les deux éditeurs de l'épistolographie d'Alexandre Maurocordato l'Exaporite les attribuent à ce dernier. Or, l'étude des manuscrits et la reconstitution du cheminement suivi par les deux éditeurs nous permettent de restituer la vérité et d'attribuer ces lettres à leur auteur, Nicolas Mauvocardato.

La confusion a commencé en 1804, quand l'éditeur d'un épistolaire publié à Constantinople y a inclus, entre autres, des lettres d'Alexandre et de Nicolas Maurocordato, sans cependant pouvoir indiquer clairement où s'arrêtaient le groupe des lettres d'Alexandre et où commençaient les lettres écrites par Nicolas.

Cette confusion s'est répandue, et Livadas, un deuxième éditeur des lettres d'Alexandre, a attribué lui aussi un certain nombre de lettres de Nicolas à son père. Ce malentendu a été renforcé par l'argument que Livadas a utilisé pour son édition un manuscrit provenant de la famille des Maurocordato.

L'étude de la tradition manuscrite de l'épistolographie de ces Phanariotes ainsi que l'examen du «fameux» manuscrit utilisé par Livadas—manuscrit qui se trouve aujourd'hui à Athènes, au Musée Benaki—, nous a permis de comprendre la cause de cette confusion.

Les deux éditeurs ont utilisé des manuscrits qui proviennent de la même tradition. Mais le premier a commencé son travail en utilisant un manuscrit auquel manquaient le début et quelques folios au milieu; un peu plus tard, il s'est servi d'un autre manuscrit plus complet qui lui a permis de compléter les lacunes sans cependant pouvoir séparer clairement les groupes de lettres des deux Phanariotes. Dans le manuscrit utilisé par Livadas, la séparation est claire; mais soit parce qu'il n'a pas étudié sérieusement le manuscrit, soit parce qu'il n'a pas voulu diminuer la gloire épistolaire d'Alexandre, Livadas a suivi la fausse piste de son prédécesseur.

ΧΑΡΙΤΩΝ ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ

ΜΟΡΦΗ, ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΟΡΔΙΟΥ

Ο ιερομόναχος Αναστάσιος Γόρδιος (1654-1729) από τα Βρανανά των Αγράφων¹ συγκαταλέγεται στους σημαντικότερους επιστολογράφους τής Τουρκοκρατίας. Υπήρξε μαθητής του Εὐγενίου Γιαννούλη² και συνεχιστής του εκπαιδευτικού του έργου στην περιοχή των Αγράφων, ἐνῶ συνέγραψε θεολογικά και φιλολογικά ἔργα, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων παραμένουν ἀνέκδοτα³. Τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἔχει συμπεριλάβει στὰ προγράμματά του τὴν κριτικὴ καὶ σχολιασμένη ἔκδοση τῶν ἐπιστολῶν του⁴. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Γορδίου σώζονται 667 ἐπιστολὲς συνταγμένες ἀπὸ τὸν ἴδιο. Στὸ corpus τῶν ἐπιστολῶν συμπεριλαμβάνονται ἐπίσης 23 ἐπιστολὲς συνταγμένες ἀπὸ τὸν ἴδιο κατὰ παραγγελίαν (μεταξὺ αὐτῶν μία ἀβέβαιης πατρότητας), πέντε dubia σχέδια ἐπιστολῶν καὶ 42 ἀποσταλεῖσες πρὸς αὐτόν⁵. Τέλος, μπορεῖ νὰ ὑποτεθεῖ βάσιμα ὅτι πολ- λὲς ἐπιστολὲς του ἀπωλέστησαν.

1. Ἡ σύγχρονη ὀνομασία εἶναι «Μεγάλα Βραγγιανά».

2. Γιὰ τὸν Γιαννούλη βλ. I. E. Στεφανῆς - Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, *Εὐγενίου Γιαννούλη ἐπιστολές*, Θεσσαλονίκη 1992 (=Ἐπιστ. Ἐπ. Φιλολογ. Σχ. ΑΠΘ, περίοδος Β', τχ. Τμήμ. Φιλολογίας, Παράρτ. 1), ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία.

3. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του βλ. Π. Βασιλείου, «Ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος καὶ τὸ ἔργον του (1654-1729)», *Θεσσαλικὰ Χρονικά*, 10 (1971), σ. 129-156· τοῦ ἴδιου, *Ὁ μέγας διδάσκαλος τοῦ γένους Εὐγενίου Γιαννούλης ὁ Αἰτωλὸς καὶ οἱ σπουδαιότεροι μαθητὲς τῶν σχολῶν τῶν Αγράφων*, β' ἔκδ., Ἀθήνα 1985, σ. 168 κ.ἑ.· Α. Αργυρίου, *Les Exégèses grecques de l'apocalypse à l'époque turque (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 305-354· τοῦ ἴδιου, *Anastasios Gordios (1654/5-1729). Sur Mahomet et contre les Latines*, Ἀθήνα 1983, σ. 1-9· Μ. Α. Γκιόλιας, *Ἱστορία τῆς Εὐρυντανίας στοὺς νεότερους χρόνους (1393-1821)*, Ἀθήνα 1999, σ. 462-476· G. Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*. *Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*, Μόναχο 1988, σ. 305-308, ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία.

4. Τὸ πρόγραμμα ξεκίνησε ἡ κ. Ἰωάννα Κόλια με τὴν πρωτοβουλία τοῦ κ. Δ. Ζ. Σοφριανοῦ, καὶ συνεχίζεται ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα τὸ παρὸν ἄρθρο.

5. Οἱ ἐπιστολὲς σώζονται σὲ 32 κώδικες. Τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Γορ-

Ἄποψη Γορδίου περὶ ἐπιστολογραφίας

Ὁ Γόρδιος, ὁ ὁποῖος ἦταν μανιώδης ἐπιστολογράφος, χρησιμοποιοεῖ γιὰ τὶς ἐπιστολὲς τὴ λέξη «γράμμα», καὶ τὶς θεωρεῖ «ἀναμάγματα καὶ εἰκόνας ψυχῶν»⁶, καθὼς αὐτὲς ἀποκαλύπτουν τὶς σκέψεις καὶ τὶς διαθέσεις τῶν ἐπιστολογράφων. Ἔχουν ὅμως τὸ μειονέκτημα ὅτι εἶναι «ἄψυχες» σὲ σχέση μετὰ τὴ «ζωντανὴ ὁμιλία», καθὼς οἱ ἐπιστολογράφοι δὲν μποροῦν νὰ ἐκθέσουν ὅλα ὅσα σκέφτονται λόγω τοῦ φόβου τῆς καθ' ὁδὸν ἀπώλειας τῆς ἐπιστολῆς καὶ τῆς ἀποκάλυψης τῶν μυστικῶν⁷. Ἡ ἐπιστολογραφία χαρακτηρίζεται «δεύτερος πλοῦς» —τὸ δεύτερο καλύτερο πράγμα—, ἐνῶ ὁ «πρῶτος πλοῦς» εἶναι ἡ πρόσωπο πρὸς πρόσωπο συνομιλία⁸. Πέραν τῶν πρακτικῶν λόγων γιὰ σύνταξη ἐπιστολῶν, οἱ ὁποῖοι προκύπτουν ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν, ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἐπιστολογραφίας ἔγκειται στὴ σύσφιξη τῆς φιλίας⁹, γιὰ αὐτὸ καὶ οἱ ἐπιστολὲς πρέπει νὰ ἀποστέλλονται συχνά¹⁰, καὶ ἡ ἀπάντησή νὰ

δίου ποὺ παρατίθενται κατωτέρω προέρχονται ἀπὸ κώδικες, οἱ ὁποῖοι βάσει τῆς ἀντιβολῆς τῶν χειρογράφων θεωροῦνται βασικοὶ γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν ἀνωτέρω ἐπιστολῶν.

6. Βλ. τὶς ἀναφορὲς σὲ ἐπιστολὲς τοῦ Γορδίου: Διὰ τοῦτο καὶ λέγονται αἱ ἐπιστολαὶ καὶ τὰ γράμματα ἀπὸ τοὺς σοφοὺς εἰκόνας τῶν ψυχῶν (κώδ. 171, σ. 825-826 τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους [στὸ ἔξῃς ΓΑΚ]), Ἐπαινω πολλὰ καὶ ἐν μεγάλῳ τίτῃμ τὸν εἰπόντα ὅτι τὰ γράμματα, ὅπου οἱ φίλοι γράφουσι πρὸς τοὺς φίλους, εἰκόνας εἶναι καὶ ἀναμάγματα τῶν ψυχῶν (κώδ. II 2406, φ. 215^r τῆς Bibliothéque Royale de Belgique)· πβ. Δημήτριος ὁ ῥήτορας, Περὶ Ἑρμηνείας 227: «σχεδὸν εἰκόνα ἕκαστος τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς γράφει τὴν ἐπιστολήν». ἔκδ. P. Chiron, Les Belles Lettres, Παρίσι 1993.

7. Τὰ γράμματα (...) εἰκόνας τὰ ὀνομάζουσι οἱ παλαιοὶ σοφοὶ τῶν ψυχῶν, ὡσὰν ὅπου εἰκονίζουσι καὶ φανεράνουσι τῆς μιᾶς ψυχῆς πρὸς τὴν ἄλλην τὰ διανοήματα καὶ τὰ βουλεύματα (...) Ἀλλὰ ὅσα ἠμποροῦν νὰ φανερώσουσι ἕνα τοῦ ἄλλου μετὰ τὴν κατὰ πρόσωπον καὶ ζωντανὴν ὁμιλίαν, δὲν ἠμποροῦν νὰ τὰ φανερώσουσι ὅλα μετὰ τὰ ἄψυχα γράμματα. Διὰ τὸ γράμματα δὲν ἔχουν τόσην ἐμπιστοσύνην, ὡσὰν ὅπου ἠμποροῦν νὰ παραπέσουσι καὶ εἰς ἄλλωνῶν χεῖρα· καὶ ἂν ἔχουν καὶ τίποτε μυστικόν, γίνεται καὶ εἰς ἄλλους φανερόν (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 1343-1344).

8. Ἐγὼ αὐτοῦ νὰ ἔλθω δὲν δύνομαι, ἡ ἀγωνιστὴ σου ἐδῶ οὔτε ἦλθε ποτὲ οὔτε ἔρχεται. Διὰ τοῦτο μὴ δυνάμενος νὰ ἔχω τὸν πρῶτον μεταχειρίζομαι (καθὼς λέγουσι) τὸν δεύτερον πλοῦν. Τὶς δὲ οὗτος; Ἡ διὰ γράμματος δῆλον ὅτι συντυχία τε καὶ διάλεξις (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 1243-1244)· πβ. Λιβάνιος, Ἐπιστολὴ 351.4.2: «τὸ μὲν οὖν ἡδῖον ἦν αὐτὸν ἔχειν ὄραν, μικρὸν δὲ οὐδὲ ὁ δεύτερος πλοῦς, ἐπιστολήν τὴν μὲν πέμψαι, τὴν δὲ λαβεῖν».

9. Ψυχραίνει καὶ ὀλιγοστεύει τὴν φιλίαν τῶν φίλων ὁ πολὺς χρόνος ὅταν περάσῃ, καὶ δὲν ἐνθυμηθῆ ἕνας τὸν ἄλλον. Ζεσταίνει πάλιν ἐκ τοῦ ἐναντίου καὶ ἀναζωπυρεῖ τὴν φιλίαν τῶν φίλων, ὅπου εἶναι παρόντες ἕνας μετὰ τὸν ἄλλον, ἡ συχνὴ συνομιλία καὶ ἡ κατὰ πρόσωπον διὰ ζωῆς φωνῆς διάλεξις. Καὶ ὅπου δὲν εἶναι παρόντες ἀλλὰ ἀπόντες φίλοι, ἀνακαινίζουσι τὴν φιλίαν αὐτῶν καὶ τὴν στερεώνουσι τὰ πρὸς ἀλλήλους ἀμοιβαδὸν πεμπόμενα γράμματα (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 1059-1060).

10. Πλέον καλλιώτερον καὶ συμφερώτερον ἦτον, ἂν ἐδύναμέσθε νὰ γράψωμεν ἕνα πρὸς

Ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος εἰκονίζεται νὰ ἀντιγράφει ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ πρὸς τὸν Νικόβουλο, ποὺ περιέχει κανόνες σχετικὰ μετὰ τὴ μορφή καὶ τὸ ὕφος τῶν ἐπιστολῶν. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, κώδ. 2188, φ. 130^v.

ἀκολουθεῖ σύντομα, γιὰ νὰ εἶναι «γλυκυτέρα»¹¹. Ἡ ἀναγκαστικὴ καθυστέρηση ὅμως τῆς ἐπικοινωνίας διὰ ἐπιστολῶν ἀυξάνει τὸν πόθο τῶν φίλων¹². Οἱ ἐπιστολὲς χαροποιοῦν τοὺς φίλους καὶ τοὺς εὐφραίνουν ψυχικὰ καὶ σωματικὰ¹³. Ἀκριβῶς ἡ ἱκανοποίηση αὐτῆς τῆς ἀνάγκης γιὰ ἐπικοινωνία μεταξὺ φίλων μέσω τῶν ἐπιστολῶν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ κοινὸς τόπος γιὰ τὴν ἐποχὴ¹⁴, καὶ σχετίζεται, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, μὲ τὶς δυσκολίες τῶν συγκοινωνιῶν ἀλλὰ καὶ μὲ δύσκολες πολιτικὰ καταστάσεις.

Ὁ Γόρδιος ἀξιοποιεῖ τὴν ἐπιστολογραφικὴ παράδοση τῶν σχολείων τῆς ἐποχῆς του καὶ τὴν ἐπιστολογραφικὴ ἐμπειρία τοῦ δασκάλου του Εὐγενίου Γιαννούλη. Ἔτσι, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι εἶχε στὴν κατοχὴ του τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Συνεσίου¹⁵, ἀπὸ τὶς ὁποῖες παραθέτει ἀποσπάσματα¹⁶. Ἐνδιαφέ-

τὸν ἄλλον συχνότερα γράμματα, διατὶ καὶ τὴν φιλίαν, ὅπου ἔχομεν ἀναμεταξὺ μας ἀνακαινίζαμεν, καὶ ἑσπερώναμεν ἀσφαλέστερον, καὶ ὀφέλειαν περισσοτέραν ἀπολαμβάναμεν (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 1400-1401).

11. Γλυκυτέρα γίνεται ἡ πρὸς τὰ γράμματα τῶν φίλων ἀπόκρισις, ὅπταν γίνεται ταχύτερα (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 1110-1111).

12. Ἡ πολυκαιρία, ὅπου περνᾷ ἀνάμεσα εἰς τοὺς φίλους, ὅπου δὲν συνομιλοῦν οὔτε μὲ ζωσαν φωνὴν οὔτε μὲ γράμματα ἕνας μὲ τὸν ἄλλον, εἰς μὲν τοὺς πιστοὺς καὶ ἀληθινούς φίλους ἀυξάνει καὶ περισσεύει τὸν πόθον τους, εἰς δὲ τοὺς κακοὺς καὶ ψευδομένους τὸ ὄνομα τὸν ὀλιγοστεύει, καὶ παντελῶς τὸν ἀφανίζει (...). Διὰ τοῦτο βέβαια λέγω πῶς ἡ ἄργητα τῆς διὰ γραμμάτων συνομιλίας μας, ἐπειδὴ καὶ τὴν ζωσαν δὲν ἔχομεν, νὰ ἀυξάνη καὶ νὰ περισσεύη τὸν πρὸς ἀλλήλους μας πόθον (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 1490-1491).

13. Τὰ γράμματα, ὅπου γράφουν καὶ πέμπουν οἱ ἀληθινοὶ καὶ πιστοὶ φίλοι πρὸς τοὺς ὁμοίως πρὸς αὐτοὺς ἔχοντας ἀληθινούς καὶ πιστοὺς φίλους, εἶναι πάντοτε τερπνὰ καὶ χαρίεντα εἰς τὸσον, ὅπου τοὺς χαροποιοῦσι καὶ τοὺς εὐφραίνουν καὶ ψυχικῶς καὶ σωματικῶς (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 1577-1578). – Μέλεις τί ἂν τις εἴποι ἡδύτερον, καὶ γράμματος τί ἂν εἴη θυμηδέστερον ἀπὸ φίλον πρὸς φίλον ἐν καιρῷ τῷ προσήκοντι πεμπομένον; (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 494).

14. Πβ. τὸ εἰσαγωγικὸ σημείωμα τοῦ ἐραριστῆ ἐπιστολῶν τοῦ Γιαννούλη καὶ τοῦ Γορδίου στὸν κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 1 (ξεχωριστὴ ἀρίθμηση στὸν κώδικα): ...ὁ ἄνθρωπος, ἔχοντας ὡσὰν ἄλλα πτερὰ τὰς ἐπιστολάς, ὑπ' οὐδενὸς ἐμποδίζεται, ἀλλὰ καὶ ὡς εἰς αὐτὰ τοῦ κόσμου τὰ τέρματα ἀκωλύτως διαβαίνει, καὶ τοὺς ἡγαπημένους φίλους του νοσητῶς ἀνταμώνει, καὶ περὶ πολλῶν ἀναγκαίων καὶ χρησίμων πραγμάτων κοινολογεῖται, καὶ ἄλλας ὑποθέσεις τελειώνει. Τὸ ἀνωτέρω σημείωμα ὑπάρχει καὶ στὸν κώδ. ΕΒΕ 2188, φ. 1'.

15. Τὸ γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα γιὰ τὸν ἀδελφὸ του Ἀθανάσιο πρὸς τὸν ὁποῖο γράφει: ...καὶ ἐπῆρε [=Εὐγένιος ἀδελφὸς Γορδίου] τὰ ἀναστάσιμα καὶ ταῖς ἐξηγηταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Συνεσίου [τὰ βιβλία ἀνήκον στὸν Ἀθανάσιο] (κώδ. 693, φ. 153' τῆς I. Μ. Παντελεήμονος Ἀγ. Ὁρους). Σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ ὁ Γόρδιος ζητᾷ ἀπὸ τὸν συμμαθητὴ του ἱερομόναχο Χριστοφόρο νὰ τοῦ ἀποστείλει καὶ τὰ Ἐπιγράμματα τοῦ Συνεσίου: Μένησο δὲ καὶ τῶν βιβλίων, περὶ ὧν σοι διὰ στόματος εἶπον. Εἰσι δὲ ἡ τοῦ Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου ἢ ἡ τοῦ Φωτίου ἢ καὶ ἄμφω, ἢ τοῦ Συνεσίου καὶ ἡ τῶν ἐπιγραμμάτων (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 451-452).

16. ...καὶ ἕνα κατὰ τὸν Κυρηναῖον εἶπω Συνέσιον, «τὸ τιμαλφέστατον τῶν ἀπὸ Θράκης

ρον παρουσιάζει ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Γορδίου στὸν κώδ. ΕΒΕ 2188, φ. 130' (ἔτ. 1783) στὴν ὁποία ὁ καθήμενος μπροστὰ ἀπὸ κάποιον ἀναλόγιον Γόρδιος ἀντιγράφει ἕνα κείμενο ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ πρὸς τὸν Νικόβουλο. Πρόκειται γιὰ τὸ χωρίο: «Τῶν γραφόντων ἐπιστολάς, [ἐπειδὴ καὶ τοῦτο αἰτεῖς,] οἱ μὲν μακρότερα γράφουσιν ἤπερ εἰκός, οἱ δὲ καὶ [λίαν ἐνδεέστερα]»¹⁷. Ἡ ἀνωτέρω ἀπεικόνιση ἀποτελεῖ παραστατικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν χρῆση τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατία.

Διαδικασία σύνταξης καὶ ἀποστολῆς τῶν ἐπιστολῶν

Ὁ Γόρδιος γράφει τὶς ἐπιστολὲς του μόνος του, καθὼς δὲν διαθέτει γραμματέα¹⁸. Κόλλες χαρτιοῦ, μελάνη, ἀλλὰ καὶ μπολίνια (ἄζυμοσφραγίδα), γιὰ νὰ «βουλλώνει» τὶς ἐπιστολὲς του, προμηθεύεται συνήθως ἀπὸ τὸν «ἐντιμότατο κύρ Αὐγέρη», ἀπὸ τὰ Βρανιανὰ, ὁ ὁποῖος ταξιδεύει συχνὰ στὴ Λάρισα καὶ τὴ Θεσσαλονικὴ¹⁹. Μετὰ τὸ πέρας τῆς σύνταξης, σφραγίζει τὴν ἐπιστολὴ καὶ ἀναγράφει τὸ ὄνομα τοῦ παραλήπτη σὲ δοτικὴ καθὼς καὶ τὸν τόπο ἀποστολῆς,

ἀγώγιμον» (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 155). – Τὸ μῆκος τῆς ἐπιστολῆς ὁ ἀπὸ Κυρήνης φησὶ Συνέσιος ἀνοικειότητα κατηγορεῖ τοῦ διακομίζοντος (κώδ. Bibl. Royale de Belgique II 2406, φ. 295'). – «Οὕτως ἀμύνουσι μαθηταὶ διδασκάλους» ἐκεῖνο δὴ τὸ τοῦ σοφοῦ Συνεσίου ἐπέρχεται μοι πρὸς σὲ εἰπεῖν μικρὸν ὑπαλλάξαντι «ἀπέχω τὴν χάριν» (κώδ. Παντελεήμονος 693, φ. 131'). – «Ἠχοῦς ζοικα πρᾶγμα ποιεῖν», πρὸς τινὰ τῶν φίλων αὐτοῦ γράφων ὁ σοφὸς Συνέσιος ἔλεγεν (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 434). – ...καὶ τὸν γενόμενον (ἕνα κατὰ τὸν σοφὸν εἶπω Συνέσιον) νομέα τοῦ βίου γενέσθαι καὶ τοῦ νεμηθέντος προστάτην (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 201).

17. *Epistolographi Greci*, recensuit, recognovit adnotatione critica et indicibus instruxit Rudolphus Herscher, Παρίσι 1873, σ. 15 (φωτ. ἀνατ. Ἄμστερνταμ 1965).

18. ...κάμου τε καὶ κατὰ τὴν διάνοιαν μὲν ἀδυνάτως ἔχοντος ἔξ αὐτῆς ποιῆσαι τὸ προσταχθέν, ἀλλὰ δὴ καὶ κατὰ τὴν χεῖρα ὡς μηδενὸς ὑπογραφῆως παρόντος μοι: οὔτε γὰρ νῦν οὔτε ἄλλοτε ποτε τοιοῦτόν τινα κτήσασθαι ἠδυνήθην, ἀποδυσπετούντων πάντων καὶ ἀποφοιτώντων τῶν παιδείας τινὸς καὶ μαθήσεως χάριν προσερχομένων, πρὸ αὐτοῦ τοῦ ὅτι ἀπαίδευτοι καὶ ἀμαθεῖς εἰσι γῶναί (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 595). – Ἡ θεοφιλία σου, διατὶ ἠτύχησεν ὑπογραφῆως, ὡς ἤθελεν, ἐπέμψε πρὸς ἐμὲ τὸν ἐλάχιστον δοῦλόν της γράμμα ἱερὸν μὲν καὶ σεβάσιμον ἀλλὰ δὴ καὶ πολύστιχον. Ἐγὼ δὲ διὰ τὴν τούτου ἀπορίαν καὶ στέφην ἀναγκάζομαι νὰ κάμω τὴν πρὸς αὐτὴν ἀπόκρισιν μὲ ὀλιγόστιχον καὶ ὀλιγοσύλλαβον, διατὶ τὰ γράμματα, ὅπου γράφω τώρα, διαβαίνουν ὅλα ἀπὸ τὸ ἴδιόν μου χερί· καὶ νὰ γράφῃ δὲν δύναται, καθὼς ἔγραφε (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 1733-1734).

19. Τῆς δίδω βάρος νὰ τῆς γράψω νὰ μοῦ πέμψῃ καὶ ἄλλαις κόλλαις, διατὶ ἐκεῖναις ταῖς πρώταις σχεδὸν ταῖς ἔσωσα, καὶ ἄλλοθεν δὲν ἤμπορῶ νὰ ἔχω (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 788-789). – ...πέμψε μας δύο ἢ τρία δεκάρια χαρτιά, διατὶ δὲν ἔχομεν ὀλότεια (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 994). – Τὴν παρακαλῶ νὰ μοῦ πέμψῃ μερικὰ μπολίνια, διὰ νὰ βουλλώνω γραφάς (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 792).

ἐνῶ στὸ τέλος προσθέτει τὴ λέξη (*ὕγιως καὶ εὐτυχῶς, εὐλαβῶς, αἰσίως*) *δοθείη* ἢ *ἐγχειρισθείη*²⁰. Σὲ σπάνιες περιπτώσεις συστατικῶν ἐπιστολῶν δὲν σφραγίζει τις ἐπιστολές, καθὼς ὁ συνιστώμενος ἐπιθυμεῖ νὰ διαβάσει πρῶτα τις συστάσεις, πρὶν αὐτὲς φθάσουν στὸν τελικὸ παραλήπτη²¹. Πολλὲς ἐπιστολές φέρουν τὴν ἴδια ἡμερομηνία, γράφτηκαν δηλαδή τὴν ἴδια ἡμέρα, καθὼς δὲν ὑπῆρχαν πάντα εὐκαιροὶ μεταφορεῖς. Ἔτσι, ὅταν ὁ Γόρδιος εὗρισκε κάποιον διακομιστή, ἔγραφε ταυτόχρονα σὲ διαφόρους. Στὶς περιπτώσεις βιασύνης τῶν μεταφορέων οἱ ἐπιστολές εἶναι συντομώτατες.

Οἱ μεταφορεῖς τῶν ἐπιστολῶν ὀνομάζονται στὶς ἐπιστολές *κομιστές, διακομιστές, γραμματοκομιστές*. Οἱ κομιστές δὲν ἦταν ἐπαγγελματίες, ἀλλὰ ἐξυπηρετοῦσαν τοὺς ἀποστολεῖς δεχόμενοι πιθανῶς κάποιον ἀντάλλαγμα. Συχνότατη εἶναι ἡ ἀποστολὴ ἢ μᾶλλον παραλαβὴ ἀπὸ τὸν Γόρδιο κάποιων δώρων – κυρίως φαγωσίμων –, τὰ ὁποῖα δὲν ἐφθάναν πάντοτε ἀκέραια. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Γορδίου μὲ τὸν Νικόλαο Μαυροκορδάτο ἀλλὰ καὶ ἄλλους ἀξιωματοῦχους τῆς βλαχικῆς Αὐλῆς, προκύπτει ὅτι καὶ σὲ αὐτὲς τις περιπτώσεις οἱ μεταφορεῖς ἦσαν ἀπλῶς πιστοὶ διακομισταί²². Οἱ ἐπιστολές δὲν μεταφέρονταν πάντοτε ἀπὸ ἓναν διακομιστή, ἀλλὰ σὲ περιπτώσεις μακρινῶν ἀποστάσεων μεσολαβοῦσαν καὶ ἄλλα πρόσωπα. Σὲ αὐτὲς τις περιπτώσεις ἢ βασικὴ ἐπιστολὴ συνοδευόταν ἀπὸ διαβιβαστικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Γορδίου πρὸς τὸν δεῦτερο διακομιστὴ γιὰ τὴν τελικὴ παράδοση τῆς ἐπιστολῆς²³. Κάποτε ἐσωκλείει κάποια ἐπιστολὴ σὲ ἄλλη, ἐπιφορτίζοντας τὸν παραλήπτη τῆς πρώτης μὲ τὴν ἐπίδοση ἢ περαιτέρω ἀποστολὴ τῆς ἐσωκλειστης ἐπιστολῆς²⁴. Ἡ διαδικασία

20. Ἔτσι ἐμφανίζονται οἱ ἐπιστολές στὸν κώδ. Π 2406 τῆς Bibl. Royale de Belgique· βλ. καὶ κατωτέρω σημ. 27.

21. Ἔγραψα γράμμα εἰς τὸν θεοφιλέστατον Δημητριάδος, καὶ σοῦ τὸ πέμπω ἀνοικτὸν νὰ τὸ ἰδῆς. Καὶ ὅταν ὀρίσης νὰ πέμψῃς τὸν διάκονον, βούλλωσέ το καὶ πέμψε το (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 1032-1033).

22. Ἀπὸ ὀγδόης καὶ εἰκοστῆς νοεμβρίου τοῦ παρελθόντος ἔτους γεγραμμένον ποθεινὸν καὶ σεβάσιμον γράμμα τῆς σῆς ἐκλαμπροτάτης ὑψηλότητος ἡξιώθην λαβεῖν διὰ τινος τῶν ἐκ Βυζαντίου ἐνταῦθα κατελθόντων, ἐγχειρισθέν μοι θαργηλιῶνος τοῦ νῦν δευτέρου Ἰσταμένου (κώδ. ΕΒΕ 2390, σ. 570).

23. Διὰ τῶν πρὸς ὑμᾶς προκατελθόντων Νεοχωριτῶν καὶ αὐθὶς πρὸς ἡμᾶς ἀναβάντων, καὶ γράμματος ἡξιώθην τοῦ σοῦ ἀλλὰ καὶ ἡλιοκαΐτων δύο. Πρὸς δὲ καὶ γράμματος φιλικοῦ καὶ τιμίου τοῦ δέινος, πρὸς ὃν καὶ ἀπόκρισιν ἤδη ποιῶμαι. Καὶ πέμψοις αὐτὴν διὰ κομιστοῦ πιστοῦ ὅτι μάλιστα, ἵνα μὴ παραπέση, οἷα φιλεῖ γίνεσθαι τὰ πολλά (κώδ. Παντελεήμονος 693, φ. 173ʳ).

24. Καὶ ἰδοὺ ὅπου σοῦ γράφω τώρα, ὅπου ἔρχεται ὁ ἐντιμώτατος κὺρ Αὐγέρης. Καὶ ἤξευρε πῶς τοῦ ἔδωκα ἓνα γράμμα πρὸς τὸν πανιερώτατον μητροπολίτην Σερρών. Καὶ ἂν ἔτυχε νὰ εἶναι τινὰς αὐτοῦ κατὰ τὸ παρὸν διὰ ἐκείνο τὸ μέρος, λάβε το καὶ πέμψαι το. Εἰ δὲ μή, ἄς τὸ πέμψῃ αὐτὸς ὁ ἴδιος, ὅθεν εὖρη ἀνθρώπων πιστόν, ὅπου νὰ τὸ ὑπάγῃ εἰς τὰς χεῖράς του. Καὶ

τῆς ἐπιστολογραφίας ὅμως δὲν λήγει μὲ τὴν ἀποστολὴ τῆς ἐπιστολῆς. Ὁ Γόρδιος συχνὰ ἐρωτᾷ σὲ ἐπιστολές του γιὰ τὴν τύχη τῶν ἐπιστολῶν του, ἐνῶ συχνὰ δηλώνει ἐὰν ἔλαβε ἢ ἔστειλε κάποια ἐπιστολὴ, μὲ δήλωση μάλιστα καὶ τῆς ἀκριβοῦς ἡμερομηνίας ἀποστολῆς ἢ παραλαβῆς²⁵, καθὼς ἡ ἐπίδοση κάποιας ἐπιστολῆς στὸν παραλήπτη δὲν εἶναι πάντοτε δεδομένη²⁶.

Τὸ γεωγραφικὸ εὖρος τῆς ἀλληλογραφίας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ μέρη διαβίωσης τοῦ κύκλου τῶν φίλων, συγγενῶν, γνωστῶν καὶ μαθητῶν του, καθὼς καὶ ἀπὸ τις ἐπαφές του μὲ μονές, ἐπισκόπους καὶ ἱερεῖς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τις συγκεκριμένες ὑποθέσεις ποὺ ἀπασχολοῦν τὸν Γόρδιο. Ἔτσι, οἱ περισσότερες ἐπιστολές ἀποστέλλονται σὲ φίλους ποὺ κατοικοῦν στὴν περιοχὴ τῶν Ἀγραφῶν καὶ τῆς Θεσσαλίας. Λιγότερες εἶναι οἱ ἐπιστολές ποὺ ἀποστέλλονται σὲ πόλεις, οἱ ὁποῖες εὐρίσκονται σὲ σχετικὰ κοντινὴ ἢ μακρινὴ ἀπόσταση (Ἰωάννινα, Ἄρτα, Κέρκυρα, Ζάκυνθος, Πάτρα, Κόρινθος, Ἀθήνα, Ἄμφισσα, Βόλος, Μακρυνίτσα, Λάρισα, Βέροια). Πολλὲς ἐπιστολές ἀποστέλλονται σὲ Τρίκαλα καὶ Θεσσαλονίκη, ὅπου ὑπῆρχε μεγάλη παροικία Ἀγραφιωτῶν. Τέλος ὑπάρχουν καὶ μερικὲς ἐπιστολές ποὺ ἀποστέλλονται σὲ πρόσωπα τῆς διοίκησης στὸ Βουκουρέστι, τὸ Ἰάσιο καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη.

Σημαντικὴ λεπτομέρεια γιὰ τις ἐπιστολές τοῦ Γορδίου εἶναι τὸ γεγονός ὅτι αὐτὸς διατηροῦσε ἀρχεῖο. Αὐτὸ ἀποδεικνύει ὁ κώδ. Παντελεήμονος 693, στὸν ὁποῖο ὁ τίτλος τοῦ corpus τῶν ἐπιστολῶν (φ. 113ʳ) περιλαμβάνει τὴ φράση Ἔπιστολαὶ μεταγραφείσαι ἀπὸ σχεδίων. Ὁ ὅρος σχεδίων δὲν παραπέμπει ἐδῶ σὲ ἐπιστολικὸ τύπο, καθὼς ὅλες οἱ ἀπὸ σχεδίων ἐπιστολές ἀποστέλλονται σὲ συγκεκριμένους ἀποδέκτες καὶ διαπραγματεύονται πραγματικὲς ὑποθέσεις. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τις διαφορὲς στὸ κείμενο ποὺ περιέχει ὁ ἀνωτέρω κώδικας σὲ σχέση μὲ τὴ δευτέρη οἰκογένεια τῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα διασώζουν τὸ κείμενο τῶν ἀποσταλειῶν ἐπιστολῶν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι κατὰ τὴ διαδικασία σύνταξης καὶ ἀποστολῆς τῶν ἐπιστολῶν ὁ Γόρδιος γρά-

τὸ γραμματάκι τοῦτο, ὅπου ἔβαλα μέσα εἰς τὸ ἐδικόν σου, δός το τοῦ Ἀποστόλου τοῦ ἀναγνώστου, τοῦ υἱοῦ τοῦ παπα-Ἀλέξη ἀπὸ τὸ Παλαιοκάτουρον (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 1583-1584).

25. Ἦμουν εὐχαριστημένος νὰ ἔχω εἶδῃσιν ἂν ἐκατάντησεν ἐκεῖνο τὸ γράμμα εἰς τὸν παναγιώτατον, καὶ ἂν ἔλαβεν ἀπόκρισιν ἢ οὐ (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 909).

26. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ 1686 πρὸς τὸν ἱερομόναχο Ἰγνάτιο –πιθανῶς στὸ Βουκουρέστι– ὁ Γόρδιος ἐρωτᾷ γιὰ τὴν τύχη κάποιων ἐπιστολῶν, οἱ ὁποῖες ἀπωλέσθησαν λόγῳ δολοφονίας καθ' ὁδὸν τοῦ κομιστοῦ (κώδ. Παντελεήμονος 693, φ. 134ʳ-135ʳ): Ἦκουσται δὲ ἡμῖν, κακῆ τύχῃ, μόνον ὁ τοῦ διακομιστοῦ τῶν γραμμάτων θάνατος, διαχειρισθέντος ὑπὸ τινων συνωμοτῶν, ληστρικῶς ἐπιθεμένων αὐτῷ. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ δὲ καὶ οὗτος ὑπῆρχεν ἡμῖν χωρίου, Κωνσταντίνος τοῦνομα. Περὶ δὲ τῶν γραμμάτων οὐκ ἐμάθομεν εἰ ἐνεχειρίσθησαν ἢ καὶ ταῦτα ἐκεῖνῳ συναπολώλασι.

φει την ἐπιστολή, στὴ συνέχεια τὴν καθαρογράφει, καὶ ἀποστέλλει τὴν τελικὴ μορφή στὸν παραλήπτη, κρατώντας τὴν ἀρχικὴ στὸ ἀρχεῖο του. Στις περιπτώσεις, κατὰ τίς ὁποῖες πιέζεται ἀπὸ τὸν διακομιστὴ λόγω τοῦ «στενοῦ τοῦ καιροῦ», μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἀπέστειλε ἀπευθείας τὸ πρῶτο σχέδιο, χωρὶς νὰ κρατᾶ κάποιο ἀντίγραφο. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύει καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀπὸ σχεδίων σωζόμενες ἐπιστολὲς τοῦ Παντελεήμονος 693 εἶναι μόλις 99.

Μορφή

Οἱ ἐπιστολὲς ἔφεραν ἐξωτερικὰ τὴ διεύθυνση τοῦ παραλήπτη, ἢ ὁποῖα εἶναι παρόμοια μὲ τὴν προσφώνηση τοῦ παραλήπτη (τίτλος ἐπιστολῆς) στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου²⁷. Τὸ μέγεθος τῶν ἐπιστολῶν εἶναι συνήθως μικρότερο ἀπὸ μία σελίδα, σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ὅμως οἱ ἐπιστολὲς καταλαμβάνουν ἀπὸ δύο ἀράδες μέχρι δύο-τρὲς σελίδες. Στὴν ἀρχὴ τίθεται ἡ προσφώνηση μὲ εὐχὲς γιὰ τὴν υἰεῖα, ἐνῶ στοὺς ἐπισκόπους μὲ τὴν ὀφειλομένην προσκύνησιν. Στὸ Προοίμιο ὑπάρχει συνήθως ἀναφορὰ στοὺς φιλικοὺς δεσμούς, στὴν περίπτωση ἐπισήμων προσώπων ἐγκωμιασμοὺς τοῦ παραλήπτη, ἀκόμη δήλωση γιὰ εἰδοποίηση λήψης ἐπιστολῆς ἢ ἔλεγχος γιὰ ὀλιγωρία ἀποστολῆς κάποιας ἐπιστολῆς καὶ ἐπίσκεψης πρὸς αὐτόν, εὐχαριστίες γιὰ δῶρα, καὶ ἐκ νέου ἀναφορὰ στὴν κατάσταση τῆς υἰεῖας. Τὸ κυρίως θέμα ἀκολουθεῖ, ἐνῶ ἐνίοτε τίθεται πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς –σπανίως καὶ στὸ ὑστερόγραφο– ὡς δῆθεν δευτερεύον. Πρὸς τὸ τέλος συχνὲς εἶναι παραινέσεις, εὐχαριστίες, εὐχὲς γιὰ υἰεῖα, παράκληση γιὰ συνέχιση ἀλληλογραφίας καὶ ἐπίσκεψη. Μετὰ τὴ δήλωση τόπου καὶ χρόνου συγγραφῆς, ἀκολουθεῖ ἡ ὑπογραφή καὶ τέλος τὸ ὑστερόγραφο μὲ χαιρετισμοὺς πρὸς ὅλους τοὺς κοινούς φίλους. Σὲ περιπτώσεις ἐμπιστευτικῶν ἐπιστολῶν χρόνος, τόπος καὶ ὑπογραφή λείπουν, καὶ ὁ Γόρδιος σημειώνει κρυπτογραφικὰ *οἶδας τὸν γράψαντα, οἶδας τὸν γράψαντα καὶ ὅθεν καὶ πότε, οἶδας τὸν γράψαντα αὐτοχειρὶ, οἶδας τὸν γράψαντα σὸν ἀδελφόν*, ἐνῶ τὸ περιεχόμενο τῆς ὑπόθεσης ἀποσιωπᾶται, καὶ ὁ διακομιστὴς ἐπιφορτίζεται μὲ τὴ λεπτομερῆ διὰ στόματος πληροφόρηση τοῦ παραλήπτη²⁸.

27. Στὸν κώδ. II 2406 τῆς Bibl. Royale de Belgique οἱ ἐπιστολὲς φέρουν στὴν ἀρχὴ τὴν «ἔσω ἐπιγραφὴν» (τίτλος ἐπιστολῆς) καὶ στὸ τέλος τὴν «ἔξω ἐπιγραφὴν» (διεύθυνση τοῦ παραλήπτη). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ ἀνωτέρω ἐπιστολὲς ἀντιγράφησαν στὸν κώδικα ἀπὸ τίς ἀποσταλείσες ἐπιστολὲς τοῦ Γόρδιου καὶ ὄχι ἀπὸ αὐτὲς τοῦ ἀρχείου του.

28. Ὁ διακομιστὴς γοῦν περὶ τούτων ἐρεῖ ἡμῖν τὰ εἰκότα (κώδ. Παντελεήμονος 693, φ. 138').

Ἀπὸ τίς ἐπιστολὲς οἱ 228 (35%) εἶναι γραμμένες σὲ ρέουσα ἀρχαῖζουσα, μὲ μεγάλες προτάσεις, πλούσιο λεξιλόγιο, κυρίως σὲ ἐπίθετα καὶ ἐπιρρήματα, τὰ ὁποῖα, χρησιμοποιούμενα πρὸς ἐγκωμιασμὸ τοῦ παραλήπτη, δὲν προσδίδουν στὸ ὕφος χαρακτηριστικὰ τυπικοῦ πομπώδους ἐγκωμιασμοῦ, ἀλλὰ ἀποδεικνύουν τὴν ἔντονα φιλικὴ διάθεση. Ἀκόμη, ὑπάρχουν πολλὲς ἀσυνήθιστες λέξεις ὀρθογραφικὰ καὶ νοηματικὰ, ἐνῶ δὲν λείπει ὁ δυϊκὸς ἀριθμὸς. Συχνὰ εἶναι τὰ παραθέματα ἀπὸ ἔργα ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, ἐπίσης ἀναφορὲς σὲ μύθους, ἀρχαιοελληνικὲς παροιμίαι καὶ παρομοιώσεις. Οἱ παραλήπτες αὐτῶν τῶν ἐπιστολῶν εἶναι ἐπίσκοποι, «λογιώτατοι γραμματικοὶ» τῆς βλαχικῆς Αὐλῆς, μορφωμένοι ἱερομόναχοι, μαθητὲς του καὶ γνωστοὶ δάσκαλοι.

Στις περισσότερες ἐπιστολὲς ἡ γλῶσσα εἶναι ἡ καθομιλουμένη τῆς ἐποχῆς, δὲν εἶναι ὅμως ἀμιγῆς, καθὼς ἐμφανίζονται ταυτόχρονα καὶ ἐκφράσεις καὶ λέξεις τῆς ἀρχαῖζουσας. Οἱ ξένες λέξεις εἶναι σπάνιες – τουρκικὲς γιὰ δήλωση ἀντικειμένων ἢ ἀξιοματῶν, ἰταλικὲς γιὰ ἐδέσματα ἢ φάρμακα. Χαρακτηριστικὸ τοῦ ὕφους εἶναι οἱ περιττὲς συνώνυμες φράσεις ἢ λέξεις, στοιχεῖα ποὺ καθιστοῦν τὸν λόγο προφορικότερο, ἀμεσότερο καὶ οἰκειότερο. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὸ ὕφος –σύνηθες στὴν ἐποχῆ– εἶναι ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴν ψυχαγωγικὴ ἐρμηνευτικὴ μέθοδο στὴ μετάφραση ἀρχαίων κειμένων στὰ σχολεῖα²⁹. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἀμεστότητας τῆς καθομιλουμένης εἶναι τὸ γεγονός ὅτι, ἐνῶ ὁ Γόρδιος γράφει στὸν λόγιο ἱερομόναχο Χριστοφόρο πάντοτε σὲ ἀρχαῖα ἑλληνικά, ὅταν θέλει νὰ τοῦ ἐκφράσει τὸ παράπονό του, τοῦ γράφει στὴν καθομιλουμένη³⁰. Τὸ ὕφος στὶς ἀρχαιοελληνικὲς ἐπιστολὲς εἶναι αὐστηρότερο καὶ ἐπισημότερο.

Περιεχόμενο

Ὁ σκοπὸς τῆς συγγραφῆς τῶν ἐπιστολῶν εἶναι πρακτικὸς ἀλλὰ καὶ πνευματικὸς. Ἔτσι, ὁ Γόρδιος ἀφενὸς ἀναφέρεται μὲ αὐτὲς σὲ κοινωνικοοικονομικὲς ὑποθέσεις, ἀφετέρου προσπαθεῖ νὰ διατηρήσει τὴν ἐπικοινωνία καὶ τίς σχέσεις φιλίας, καθὼς καὶ νὰ ἐνημερώνεται γιὰ τὰ γεγονότα ἔξω ἀπὸ τὴ δύσβατη περιοχὴ τῶν Βρανανιῶν. Πέραν ὅμως τῶν ἀμεσῶν σκοπῶν, οἱ ἐπιστολὲς περιέχουν ἔμμεσες πληροφορίες γιὰ τὴν κοινωνικοοικονομικὴ καὶ πολιτικὴ κατάσταση, τὴν παιδεία, τὴ διακίνηση βιβλίων, γιὰ πρόσωπα, ἐδέσματα,

29. Γιὰ τὴν ψυχαγωγικὴ ἐρμηνεία βλ. Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τὰ μαθηματάρια τῶν ἐλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1993, σ. 295-299.

30. *Διατί, ἄνθρωπε, κάμνεις ἔτιζή, καὶ εἰς ἐμένα δείχνεις ὄλην σου τὴν δυσμένειαν, καὶ οὔτε μὲ γράμματα μὲ χαιρετᾷς οὔτε μὲ λόγον ψιλόν; Τί εἶναι τὸ αἴτιον;* (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 1806).

ροῦχα, ἀντικείμενα, καθὼς καὶ αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα. Ὁ Γόρδιος εἶναι συνηπής στὴν ἀλληλογραφία του καὶ πάντα ἀντιγράφει (=ἀπαντᾷ) καὶ γιὰ νὰ διαβεβαιώσει τὸν ἀποστολέα γιὰ τὴν παραλαβή, συχνὰ καὶ γιὰ νὰ εὐχαριστήσει γιὰ κάποια συνοδευτικὰ δῶρα, ἀλλὰ καί, τέλος, διότι ἐνιωθε τὴν ἀνάγκη ἀπλῶς καὶ μόνον γιὰ ἐπικοινωνία.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι διαβίωνε ἀποκομμένος ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον, συνέδραμε σὲ πολλὰς ὑποθέσεις τῶν συμπατριωτῶν του. Ἔτσι, συνέτασσε «ἐπιτροπικὰ γράμματα» συνήθως γιὰ λογαριασμὸ ἀναλφάβητων γυναικῶν, χηρῶν ἢ ἐγκαταλελειμμένων μαζί με τὰ παιδιά τους ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους συζύγους. Οἱ συμπατριῶτες του γνώριζαν ὅτι μποροῦσαν νὰ προστρέχουν πάντα στὸν Γόρδιο ἢ νὰ τὸν συμβουλεύονται εἴτε γιὰ προσωπικὲς εἴτε γιὰ κοινὲς ὑποθέσεις. Ὁ Γόρδιος δὲν φεῖδεται λόγων νὰ παραινεῖ τέκνα νὰ φροντίζουν τοὺς γονεῖς τους, ἄνδρες τὴν οἰκογένειά τους, προεστῶτες τὶς χῆρες, ἐνῶ ἀπευθύνει συμβουλὲς ὡς πνευματικὸς πατέρας σὲ νεωτέρους, καὶ παραμυθεῖ τοὺς συμπατριῶτες του σὲ περιπτώσεις θανάτου συγγενῶν. Πολλὰς ἐπιστολὰς του εἶναι συστάσεις διαφόρων πτωχῶν πρὸς ἐλεημοσύνη. Σὲ αὐτόν, ὡς τὴν ἀπόλυτη πνευματικὴ προσωπικότητα τῆς περιοχῆς, καταφεύγουν μοναχοὶ ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος, περιφέροντες λείψανα ἁγίων, γιὰ νὰ λάβουν συστάσεις πρὸς διενέργεια ἐράνου. Ὁ Γόρδιος κατέχει κεντρικὸ ρόλον σὲ ἐκκλησιαστικὲς ὑποθέσεις ποῦ ἀφοροῦν τὴν περιοχὴ, ἐνῶ τὸν συμβουλεύονται γιὰ διάφορα δογματικὰ ἀλλὰ καὶ θεολογικὰ πρακτικὰ ζητήματα³¹.

Ἡ ἀγάπη καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸν τόπον εἶναι διάχυτη. Στενοχωρεῖται ποῦ βλέπει τὰ ὄρεινὰ Ἄγραφα νὰ μαραζώνουν καὶ καλεῖ τοὺς ἀποδήμους ἐμπόρους νὰ ἐπιστρέψουν³², ἐνῶ ζητᾷ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση γιὰ τοὺς ἐντοπίους ἀπὸ ἰσχυροὺς ἄνδρες, καὶ φροντίζει νὰ λαμβάνει καὶ λάδι γιὰ τὴν

31. Στὸν Διονύσιον ἐκ Φουρνᾶ ἀπαντᾷ γιὰ τὴν ἀπεικόνιση τῆς Ἁγ. Τριάδος καὶ τῆς Πεντηκοστῆς. Στὸν Λιδωρικίου Νεόφυτον ἀπαντᾷ γιὰ τὸν στολισμὸ τῶν γυναικῶν, τὶς προικὲς καὶ τὴν γαμήλια γιορτὴ (παίγνια ἐν τοῖς γάμοις, αἰλοὶ καὶ τύμπανα, ἀκόμη καὶ οἱ χοροὶ, ἀθέμιτα, καὶ χριστιανοὶ οὐ πρόποντα, κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 1739-1740), στὸν ἱερέα Κώνστα γιὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τῶν ἱερῶν σκευῶν.

32. *Εἶχα καὶ ἐγὼ πολλὸν καιρὸν, ὅπου ἔλειψα ἀπὸ τὴν πατρίδα μας ἀπὸ κάποιος ἀφορμὰς ἐλόγους, ὅχι τόσοσ χρόνους ὡσάν τὴν ἐντιμότητά σου ἀλλὰ διπλὸν καὶ τριδιπλόν. Καὶ μεῖλλον τοῦτο, ὅπου δὲν εἶχα ἐδῶ οὔτε σπῆτι οὔτε γυναῖκα οὔτε παιδιά, ἐγύρισα πάλιν καὶ ἤλθα διὰ μόνην τὴν πατρίδα, καὶ πάλιν ἐστενοχωρήθηκα νὰ εὔρω νὰ ὑπάγω εἰς τόπους, ὅπου με ἐγύρευαν, διὰ νὰ περάσω καλλίτερα. Ἀλλὰ δὲν εὐγῆκα, ὅχι δι' ἄλλο τίποτε παρὰ μόνον διὰ τὸ χρέος, ὅπου ἔχει ὁ ἄνθρωπος νὰ εὐρίσκειται εἰς τὴν πατρίδα του, ἢ ὅποια ἔχει τὰ δευτερεῖα τῶν γονέων του, τοῦ πατρὸς δηλονότι καὶ τῆς μητρὸς του· καὶ οἱ παλαιοὶ Κρητικοὶ δὲν τὴν ἔλεγον πατρίδα ἀλλὰ καὶ μητρίδα (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 1571-1572).*

ἐκκλησία τῶν Βραβιανῶν ἀπὸ τοὺς ἀποδήμους, οἱ ὅποιοι συχνὰ τοῦ ἀποστέλλουν χρήματα γιὰ τὸ μνημόσυνο τῶν συγγενῶν τους. Ὁ Ἀναστάσιος, ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ ἀγάπη γιὰ τὴν πατρίδα του, δὲν εἶχε συνειδητοποιήσει, ἢ δὲν ἤθελε νὰ δεχθεῖ, ὅτι οἱ καιροὶ εἶχαν ἀλλάξει. Ἐνῶ δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωση τοῦ 1453 καὶ ὡς τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα γνώρισαν ἀνάπτυξη τὰ ὄρεινὰ μέρη τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου λόγω τῆς ἀσφάλειας καὶ τῆς σχετικῆς αὐτονομίας, στὸ τέλος τοῦ 17ου με ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα σημειώνεται ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου σὲ ἀστικὰ κέντρα τοῦ ἐλληνικοῦ τουρκοκρατούμενου χώρου καὶ τῆς διασπορᾶς³³.

Πολλὰς ἐπιστολὰς περιέχουν ὑποδείξεις θεραπείας ἀσθενειῶν – πιθανῶς ὁ Γόρδιος εἶχε παρακολουθήσει μαθήματα ἰατρικῆς στὴν Πάδοβα. Οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τῶν Ἀγραφῶν, οἱ ὅποιοι προφανῶς γνώριζαν ὅτι ὁ Γόρδιος διέθετε ἰατρικὲς γνώσεις, τοῦ ἀποστέλλουν ἐπιστολὰς –συμπεραίνεται ἀπὸ τὶς ἀπαντητικὲς ἐπιστολὰς τοῦ Γορδίου–, στὶς ὁποῖες ἐκθέτουν τὰ συμπτώματα τῆς ἀσθένειας. Ὁ Γόρδιος, δίχως αὐτοψία ἀλλὰ βάσει τῆς περιγραφῆς τῶν ἀσθενειῶν, προτείνει σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις πρακτικὲς θεραπείες με βότανα καὶ τροφές. Ὁ ἴδιος θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του «θεωρητικὸ-πρακτικὸ» γιατρό, καὶ γνωρίζει τὰ ὄρια τῶν δυνατοτήτων του. Ἔτσι, σὲ κάποια περίπτωση πάθησης ματιῶν παραπέμπει σὲ ἱατρὸν ἐπιστήμονα εἰς τὸ μέσα μέρος³⁴.

Πολλὰς ἐπιστολὰς τοῦ Γορδίου ἀναφέρονται σὲ βιβλία καὶ σὲ θέματα παιδείας. Ὁ Γόρδιος εἶχε πάθος με τὰ βιβλία. Ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ: *Ἐγὼ, ἕως ὅπου ἀναπνέω, βιβλία προσκείσθαι βούλομαι. Καὶ ἂν εἶχα θησαυρὸν χρημάτων, ἤθελα τὸν ἐξοδιάσει εἰς θησαυρὸν βιβλίων³⁵*. Ἀπὸ τὶς ἐπιστολὰς του προκύπτουν πολλὰς μαρτυρίες γιὰ χρῆση, διακίνηση καὶ δέσιμο βιβλίων³⁶, γιὰ τὰ μαθήματα τοῦ Νικόδημου Μαζαράκη στὴν Ἀθήνα καὶ τὶς δυσκολίες δασκάλων καὶ μαθητῶν στὴν Ἄρτα³⁷. Ἀπὸ τὶς ἐπιστολὰς προκύπτει ἐπίσης ὅτι ὁ Γόρδιος δὲν

33. Γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση στὰ Ἄγραφα καὶ τὴ μετανάστευση τῶν Ἀγραφιωτῶν κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἐποχὴ βλ. Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, «Ἡ κατανομή καὶ ἡ σύνθεση τῆς βιοτεχνίας. Βιοτεχνία τῆς ὑπαίθρου καὶ βιοτεχνία τῶν πόλεων», στὸν τόμον Σπ. Ι. Ἀσδραχάς κ.ἀ., *Ἑλληνικὴ Οἰκονομικὴ Ἱστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αἰῶνας*, τ. 1, Ἀθήνα 2003, σ. 393-395.

34. Κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 1461.

35. Στὸ ἴδιο, σ. 1196-1202.

36. Ὅταν ὁ Νεόφυτος Ἄρτης ζητᾷ κάποιον λατινικὸ βιβλίον γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, ὁ Γόρδιος τὸ ἀναζητεῖ στὸν Ἄγγελον Σουμάκιον στὴ Ζάκυνθο. Βιβλία ζητᾷ καὶ ἀπὸ τὸν Βουκουρέστι, ἀπὸ τὴν *στάμπαν τῆς Βλαχίας*, ἐνῶ παραπονεῖται στὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἀθανάσιου γιὰ κάποια κακὴ βιβλιοδεσία.

37. Βλ. ἐπιστολὴ τοῦ Γορδίου πρὸς τὸν Γιαννοῦλη τὸν Νοέμβριον τοῦ 1676, ἐκδ. στὸ Στεφανῆς – Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδην, ὅ.π., σ. 480-481, καὶ δευτέρη ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἴδιον τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1678, στὸ ἴδιο, σ. 481-483.

διηύθυνε ένα οργανωμένο σχολείο στα Βρανιανά, αλλά είχε περιστασιακά κάποιους μαθητές³⁸. Για λογαριασμό του Νικολάου Μαυροκορδάτου μεσολαβεί για τη σύνταξη καταλόγου των εντύπων και των χειρογράφων της μονής Τετάρνης από τους μοναχούς της μονής, και επιμελείται την εργασία³⁹. Με τη μεσολάβηση του Διονυσίου εκ Φουρνά λαμβάνει λίστα των χειρογράφων και εντύπων βιβλίων της μονής Ίβήρων Αγίου Όρους –πιθανώς εκ νέου για λογαριασμό του Νικολάου Μαυροκορδάτου–, συνταγμένη από τον Νεόφυτο Ναυπάκτου και Άρτης⁴⁰. Ο Γόρδιος συγκρίνει τη βιβλιοθήκη της μονής Ίβήρων με την προσωπική του βιβλιοθήκη, παρέχοντας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο πληροφορίες για τὰ βιβλία πὸ κατεῖχε⁴¹.

Οι αναφορές σε πολιτικοστρατιωτικά γεγονότα είναι λίγες, και σχετίζονται με τις ἐχθροπραξίες στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας, Εδρυτανίας και Λευκάδας κατὰ τὸν βενετοτουρκικὸ πόλεμο 1684-1699, ἀλλὰ καὶ κάποιες φορές καὶ πρὶν καὶ μετὰ τὸν ἀνωτέρω πόλεμο⁴². Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις δὲν

38. Τὸ διακόνι, ὁποῦ ἐπέμψετε, ἦλθε καὶ τὸ εἶδα, καὶ τὸ ἐδοκίμασα ἂν διαβάζη ἐλεύθερα, διὰ νὰ εἶναι ἄξιον νὰ διαβάσῃ καὶ ἄλλα μαθήματα. Ἀμὴ δὲν εἶναι, καθὼς ἐγὼ ἐλογιάζα. Διὰ τοῦτο ἔκρινα εὐλογώτερον νὰ ἔλθῃ ὀπίσω. Καὶ ἄς σταθῇ αὐτοῦ, καὶ ἄς διαβάζῃ νὰ ξανοίξῃ καλλιτέρα εἰς τὰ κοινὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ γράμματα, ἕως ὁποῦ νὰ περάσῃ ὁ καιρὸς τοῦ χειμῶνος. Καὶ τότε, ἂν εἶναι πάλιν εἰς τοὺς ὁρισμοὺς σας, θέλετε τὸ πέμψει, ἂν ἤμεσθε καὶ ἡμεῖς καλά. Καὶ εὐρῆτε του καὶ μίαν γραμματικὴν τοῦ Δασκάρως (ΓΑΚ 171, σ. 1498-1499).

39. Πρὸς τὸν Νικόλαο Μαυροκορδάτο γράφει τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1723: *Καὶ ὅσον διὰ τὸ τίμιον καὶ σεβάσιμον τῆς πρόσταγμα, τὸ διὰ τὸν κατάλογον τῶν βιβλίων τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου Τετάρνης, ὅσον ἐδυνήθηκα, ἔγινα ἐπιμελητῆς νὰ τελειώσω* (ΓΑΚ 171, σ. 1682). – Πρὸς τοὺς μοναχοὺς τῆς μονῆς γράφει τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1723: *Ἐλαβα καὶ τὸν κατάλογον τῶν χειρογράφων βιβλίων καὶ καλὰ τὰ ἐγράψετε ἔτζη ξεκαθαριστὰ μὲ ταῖς ἐπιγραφαῖς τους καὶ ταῖς ἀρχαῖς τους. Ἐκεῖνο ὅμως, ὁποῦ περιέχει τὰς νῆ' ὀμιλίας καὶ δὲν ἤξεύρετε τίνος σύγγραμμα εἶναι, ἤξεύρετε βέβαια ὅτι εἶναι χρυσοστομικόν. Καὶ ἐγὼ θέλω τὰ βάλει εἰς πίνακα συντομώτερον, καθὼς ὀρίζετε* (ΓΑΚ 171, σ. 1684-1685).

40. Βλ. ἐπιστολὴ τοῦ Γορδίου πρὸς τὸν Νεόφυτο τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1727, ἐκδ. στὸ Σωφρ. [Εὐστρατιάδης] πρ. Λ[εοντοπόλεως], «Διδάσκαλοι τοῦ γένους», *Ρωμανὸς ὁ Μελωδός*, ἔτ. Α', τχ. 6 (1932), σ. 151-152, ἀρ. 19· ἐκδ. βάσει τοῦ κώδ. Μεγίστης Λαύρας Ἁγίου Όρους Μ-100, φ. 51'. Ο κώδ. 1945 τῆς Ι. Μ. Ίβήρων περιέχει λίστα ἐντύπων καὶ χειρογράφων τῆς ἐν λόγω μονῆς, μὲ ἡμερομηνία 15 Μαΐου 1723. Πιθανῶς ὁ ἀνωτέρω κώδικας νὰ σχετίζεται μὲ τὴ λίστα τοῦ Νεοφύτου γιὰ τὰ ἱβηρικὰ βιβλία.

41. Στὴν ἀνωτέρω ἐπιστολῇ (βλ. σημ. 40) ὁ Γόρδιος ὑπολογίζει τὰ βιβλία τῆς μονῆς Ίβήρων πλέον τῶν χιλίων, ἐνῶ ἀναφέρει ὅτι πολὺ λίγα βιβλία τῆς λίστας τῆς Ίβήρων δὲν ὑπάρχουν στὴν προσωπικὴ του βιβλιοθήκη.

42. Γιὰ τὴ βενετοκρατία στὰ Ἄγραφα καὶ τὴν Εδρυτανία κατὰ τὴν ἀνωτέρω περίοδο πβ. Μ. Α. Γκιόλιας, *Ἱστορία τῆς Εδρυτανίας στοὺς νεότερους χρόνους (1393-1821)*, Ἀθήνα 1999, σ. 277-298. Ο Γόρδιος εἶχε συνθέσει καὶ ἐπίγραμμα γιὰ τὸν στρατιωτικὸ διοικητὴ τῶν Βενετῶν Morosini, καὶ ἓνα δεῦτερο προτροπικὸ πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς

ὑπάρχει σαφήνεια λόγου ἐξ αἰτίας φόβου ἀλλὰ καὶ τοῦ συγκεχυμένου καὶ τῆς ἀβεβαιότητος τῶν εἰδήσεων, καὶ ἡ ἔκφραση εἶναι ἐπιγραμματική. Μέσω τῶν σχετικῶν αὐτῶν ἐπιστολῶν ὁ Γόρδιος ἀνταλλάσσει πληροφορίες γιὰ τὰ τεκταινόμενα μὲ ἔμπιστους συνομιλητῆς, κυρίως μὲ τὸν ἀδελφὸ του Ἀθανάσιο, πὸ βρίσκεται στὸ Αἰτωλικό⁴³.

Πολλὲς ἐπιστολὲς τοῦ Γορδίου παρέχουν πληροφορίες γιὰ τροφές, πὸ λαμβάνει ὡς δῶρα ὁ Γόρδιος: λάδι, ρύζι, σιτάρι, ψάρια, χταπόδια, χέλια (ἐγχέλυσ), αὐγοτάραχο, χαβιάρι, φάβα (κύμαιο ἀλληλεσμένοι), ροδάκινα (μῆλα περσικά), καρπούζια (σαρακηνικοὶ πέπωνες, κοινότερον χειμωνικά ἢ βαρβαρικώτερον καρπούζια), μαστίχα, σταφίδες, κρόκος, καφές, ζάχαρη (κεφαλαὶ σάκχαρος ἐν σχήματι πυραμοκωνοκυλινδροειδεῖ), καπνός, ρακή. Κάποτε παραγγέλλει ἔξι καρδάρια κρασί⁴⁴. Ἡ περιοχή εἶναι πτωχὴ, καὶ ὁ Γόρδιος μόνον μὲ εὐχὲς μπορεῖ νὰ ἀπαντήσῃ στὰ δῶρα, καθὼς καὶ μὲ καρύδια, κάστανα, ρίγανη, κρόνα (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 1463-1465): *Τέτοια εἶναι τὰ δῶρα τῶν πτωχῶν καὶ ἐκείνων, ὁποῦ κατοικοῦν εἰς ἄγρια ὄρη καὶ ἄγρια βουνά (...)* Ἡμεῖς ἔβραϊς καὶ σπαράγγια καὶ μάραθα καὶ ρεπανίδες καὶ σπανάκια καὶ σέλινια καὶ τὰ τοιαῦτα ἐδῶ τὰ ἔχομεν εἰς τὴν ἐνθύμησίν μας μόνον πῶς τὰ ἐτρώγαμεν πλουσιοπάροχα, ὅταν εἴμεσθεν αὐτοῦ [=Αἰτωλικό]· καὶ τόσον μᾶς φθάνει. Στὴν ἀπάντησή του δηλώνει πάντα τὴν ἀκριβῆ ποσότητα τροφίμων πὸ ἔλαβε, καθὼς κάποιοι διακομιστῆς ἀναλώνουν καθ' ὄδον μέρος τῶν τροφῶν. Ἐμμεσες πληροφορίες ὑπάρχουν καὶ γιὰ ροῦχα ἢ διάφορα ἀντικείμενα.

Οἱ αὐτοβιογραφικὲς ἀναφορὲς εἶναι λίγες καὶ δὲν προσθέτουν νέα στοιχεῖα, πλὴν βέβαια τῆς σκιαγράφησης τοῦ χαρακτήρα καὶ τῆς χρονολόγησης μετοικεσιῶν τοῦ Γορδίου. Οἱ ἐπιστολὲς, τέλος, εἶναι σημαντικὲς καὶ γιὰ τὰ προσωπογραφικὰ στοιχεῖα τῶν κατοίκων τῶν Ἄγραφων καὶ γιὰ τὶς ἀναφορὲς σὲ τοπωνύμια.

νὰ πολεμήσουν τοὺς Τούρκους· βλ. Κ. Ι. Δουβουνιώτης, «Ἀναστασίου Γορδίου ἐπιγράμματα», *Θεολογία*, 11 (1933), σ. 320-321.

43. Ἐντεῦθεν οὐδὲν τι τῶν νεωτέρων ἀκούεται. Αὐτόθεν δέ, εἴ τι μεμαθηκῶς ὦν τυγχάνεις, καὶ ἡμῖν δήλου (κώδ. Παντελεήμονος 693, φ. 173'). – Πάλιν ἂν μάθῃς τίποτες ὡς ἂν ἐκεῖνα ὁποῦ μᾶς ἔγραψες, γράφε μας. Καὶ ἡμεῖς πάλιν ὅ,τι μαθαίνομεν ἀπ' ἐδῶ, σὰς τὰ φανερόνομεν (κώδ. Παντελεήμονος 693, φ. 150').

44. Τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Γορδίου χρησιμοποιοῖ ὡς πηγὴ γιὰ τὸ ζήτημα τῆς διατροφῆς στὴ Τουρκοκρατία ἡ Anna Matthaiou, *Aspects de l'alimentation en Grèce sous la domination ottomane. Des réglementations au discours normatif*, Φρανκφούρτη 1997 (= Studien zur Geschichte Südosteuropas, 14).

Χρήση

Σημαντικό για την κατανόηση της χρήσης γενικά των επιστολών είναι το γνωστό εισαγωγικό σημείωμα του κώδ. ΓΑΚ 171 (σ. 1-6), στο οποίο ο έρανιστής των επιστολών του Γιαννούλη και του Γορδίου σημειώνει: *ἐπειδὴ οἱ περισσότεροι κατὰ τοὺς παρόντας καιροὺς δὲν ἤξεύρωμεν νὰ γράψωμεν ἐπιστολὰς μὲ τὸ νὰ μὴν ἤξεύρωμεν καλῶς τὴν μάθησιν τῶν γραμμάτων καὶ τὰς διαφορὰς τῶν ἐπιστολικῶν χαρακτήρων, διὰ τοῦτο εὐρίσκωντας ἐγὼ τὰς παρούσας ἐπιστολὰς (...) τοὺς ἔγραψα ἐδῶ (...) ἵνα (...) ἔχωντας τὸ παρὸν ἐγχειρίδιον, νὰ ἠμποροῦσι νὰ γράψωσι ἐν εὐκολίᾳ ὅ,τι θελήσουσι, βάλλωντας πρῶτον εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιστολῆς τὸ ἀξίωμα τοῦ προσώπου ὅπου θέλουσι νὰ γράψουσι, καὶ μετὰ ταῦτα κατὰ τὴν ὑπόθεσιν ὅπου ἔχουν, κιτίζοντας τὸν ἀρμόζοντα χαρακτήρα τὴν ἐπιστολὴν πρεπόντως καὶ ἀρμοζόντως ὡς βούλονται νὰ τελειώνουσιν.*

Ἡ ἐπιστολογραφία τοῦ Γορδίου χρησίμευσε, λοιπόν, ὡς πρακτικὸς ὁδηγὸς συγγραφῆς ἐπιστολῶν. Ὁ ἀνωτέρω ἐρανιστὴς ἐνδιαφέρεται ὄχι μόνον γιὰ τὴ δομὴ καὶ τὴ μορφή τῶν ἐπιστολῶν ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἔκφραση. Οἱ ἀναγνώστες τῶν ἐπιστολῶν θὰ εὐρισκαν στὸ ἐπιστολᾶριο τὸν τρόπο συγγραφῆς τῆς ἐπιστολῆς ἀλλὰ θὰ βοηθοῦνταν καὶ στὴ γλώσσα ὡς πρὸς τὴ μορφή, τὸ ὕφος, τὸ λεξιλόγιο καὶ τὴν ὀρθογραφία. Σὲ ὅκτῳ περιπτώσεις χειρογράφων ἐπιστολῆς τοῦ Γορδίου σώζονται σὲ συλλογὲς ἐπιστολῶν διαφόρων λογίων⁴⁵, ἐξυπρετώντας ἀκριβῶς τὶς ἀνωτέρω ἀνάγκες. Σὲ πέντε ὁμως περιπτώσεις οἱ ἐπιστολῆς συνυπάρχουν δίπλα σὲ κείμενα ποὺ διδάσκονταν στὰ σχολεῖα⁴⁶. Ἔτσι, μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι χρησιμοποιοῦνταν στὰ σχολεῖα, στὰ ὁποῖα γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχε παράδοση ἐπιστολογραφίας. Ἡ παιδευτικὴ χρῆση τῶν ἐπιστολῶν μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι ἐπεκτεινόταν καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ σχολεῖο. Ὁ Γόρδιος ὑπῆρξε ἡ πνευματικὴ ψυχὴ τῶν Ἀγράφων. Εἶναι λογικὸ νὰ υποθέσουμε ὅτι οἱ μεταγενέστεροι κάτοικοι τῶν Ἀγράφων θὰ ἐνδιαφέρονταν νὰ διαβάσουν τὰ κείμενά του, ἂν ὄχι τὰ θεολογικὰ καὶ φιλολογικὰ, ὅπως δῆποτε τὰ καθημερινὰ του κείμενα τῶν ἐπιστολῶν. Ὁ ἴδιος ὁ Γόρδιος ἀναφέρει

45. Κώδ. ΓΑΚ 171, EBE 2188 καὶ 2390, Bibl. Royale de Belgique II 2406, Βυτίνας 1, μονῆς Βαυλαῶμ Μετεώρων 203, Βιβλ. «Ὁ Κοραΐς» Χίου 1557, μονῆς Παντελεήμονος 781.

46. Κώδ. ΓΑΚ 242 («1816 Κῶδιξ τῆς Ἑλληνικῆς σχολῆς τῆς ἐν τῇ Κωμοπόλει Καρπενησίου»), Ζαγορᾶς 84 (Ἐπιστολῆς διαφόρων, Ἑρμηνεῖα στὸ «Περὶ παίδων ἀγωγῆς» τοῦ Πλουτάρχου καὶ σὲ ἔργα τοῦ Ἰσοκράτη κ.ἄ.), British Library, add. 39619 (Ἀφθονίου «Προγυμνάσματα», Ἐπιστολικοὶ τύποι), μονῆς Ἁγ. Τριάδος Μετεώρων (Γραμματικὴ καὶ ὀρθογραφικοὶ κανόνες), μονῆς Παντελεήμονος 792 (Ἑρμηνεῖα λόγου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου).

μία περίπτωση ἀνάγνωσης ἐπιστολῆς. Πρὸς τὴ μοναχὴ Ἀγάθη γράφει στὶς 18.6.1711 (κώδ. ΓΑΚ 171, σ. 754): *Ἔλαβα τὸ τίμιον σου γράμμα καὶ ἐγνώρισα ἀκριβῶς τὰ ἐν αὐτῷ περιεχόμενα. Καὶ ἔγραψα πρὸς τοὺς πατέρας ἐκείνους νὰ ἔλθουν ἐδῶ, νὰ διαβάσω καὶ τὸ γράμμα σου νὰ τὸ ἀκούσουν, καὶ νὰ τοὺς εἶπῶ ἐγὼ μὲ ζῶσαν φωνὴν ὅ,τι ἠμπορέσω. Οἱ ἐπιστολῆς τῶν Γιαννούλη καὶ Γορδίου διατηροῦν ἀκόμη καὶ σήμερα τὸν παιδευτικὸν τους χαρακτήρα, καθὼς, ἀπὸ ὅσον τυχαίνει νὰ γνωρίζω, διαβάζονται ἀπὸ τοὺς Ἀγραφιῶτες καὶ σήμερα, ἀποτελώντας πνευματικὴ παρακαταθήκη γιὰ τὴν περιοχὴ.*

Ἐπίλογος

Ἡ ἐπιστολὴ λειτούργησε κατὰ τὴν Τουρκοκρατία ὡς πληροφορία, μὲ τὴ σύγχρονη ἔννοια τοῦ ὅρου. Ἔτσι, χρησιμοποιήθηκε γιὰ πρακτικὸς σκοποὺς, τὴν ἐπικοινωνία δηλαδὴ σχετικὰ μὲ κοινωνικοοικονομικὲς καὶ διοικητικὲς ὑποθέσεις, ἀποτελέσει ἀκόμη τὴν «εἰκόνα καὶ τὸ ἀνάμαγμα τῆς ψυχῆς» στὴν ἐπικοινωνία μὲ φίλους, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἀποστολέας ἐξωτερίκευε τὶς σκέψεις καὶ τὰ αἰσθήματά του καὶ συνομιλοῦσε καὶ γιὰ πνευματικὰ ζητήματα μὲ τὸν παραλήπτη, καὶ τέλος συνέβαλε στὴν καλλιέργεια γλωσσικοῦ ὕφους.

Οἱ ἐπιστολῆς διασώζουν τὴν καθημερινότητα καὶ τοὺς χαρακτήρες τῶν ἀνθρώπων μιᾶς κοινωνίας. Ἀπὸ αὐτὲς ἀναδύεται ὁ κόσμος τοῦ παρελθόντος ζωντανὸς μὲ ὅλες τὶς ἀδυναμίες καὶ τὴ μεγαλοσύνη του. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν Γόρδιο ἡ ἐπιστολογραφία ἀπεικονίζει τὴν κοινωνικὴ προσφορὰ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τοὺς συμπατριῶτες του, καθὼς καὶ γιὰ τὴν προώθηση τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας.

Chariton Karanasios

Form, Contains and Use of Anastasios Gordios' Correspondence

SUMMARY

The priest-monk Anastasios Gordios (1654-1729) from Vraniana/Agrafa is considered as one of the most important letter-writers among the greek scholars during the ottoman domination. Gordios utilizes the letter-writing school tradition of his epoch and the epistolographic experience of his teacher Eugenios Giannoulis. The length of his letters is usually shorter than a page. The letters begin with the address of the addressee with wishes for his good health. In the preface there is usually a mention of friendly bonds, while in some cases there is a mention of the letter and gifts received; finally thanks to the addressee. The main subject follows, and sometimes is presented at the end of the letter apparently as secondary. In the conclusion, after the mention of place and date, follows the signature and the postscript, containing greetings to friends.

One third of the letters is written in archaizing greek with many unusual words. The citation of classics is often, as well references of ancient greek myths and proverbs. The addressees of those letters are bishops, secretaries of the Vlach Princely Court in Bucharest, educated priest-monks, teachers and Gordios' students. Most of the letters are written in vulgar vernacular greek, which is not pure, for this language reveals many elements of the archaizing greek. Characteristic for his language are the superfluous synonyms, which render the text more verbal and direct.

The purpose of Gordios' letter-writing is practical and spiritual as well. Thus, on the one hand the letters refer to social-economical issues, contain information in general and reveal communication with friends, on the other hand include advises on theological and ethic issues. Apart from the direct purposes, many letters give indirect informations about the social, economical and political life of the period, and also about education, book transport, various persons, food, clothing etc. Finally, some letters contain therapy indications – we assume that Gordios attended medicine courses in Padova.

Gordios' epistolographic corpus was used as a practical guide for letter-writing. The readers of his letters would find in this corpus some models for letter-writing, and some language norms as well. We suppose that Gordios' letters were utilised at school, but it is possible that their use was much broader.

ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝΑ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ ΜΕΤΑΤΡΕΠΕΤΑΙ ΣΕ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟ ΜΙΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

«...τὰ χαράγματα χειρός,
σύμβολα τῆς ψυχῆς τηλόθεν ἀχνυμένης»
Παλατινὴ Ἀνθολογία IX, 401

Ἐνα χειρόγραφο ἐπιστολάριο ποὺ δημιουργήθηκε τὸν 18ο αἰώνα ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης αὐτῆς. Ἡ σημασία του δὲν ὀφείλεται τόσο στὸ χρόνο ποὺ συγκροτήθηκε ἀλλὰ πηγάζει, κυρίως, ἀπὸ τὸ ὕλικό ποὺ ἀπέτελεσε τὸν βασικό πυρήνα του: τὸ ἐπιστολάριο συγκροτήθηκε ἀπὸ τὸ ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο ἀλληλογραφίας μιᾶς οἰκογένειας. Θὰ παρουσιάσω τὸ χειρόγραφο, θὰ δείξω τὴν ἐσωτερικὴ σχέση ποὺ συνδέει τὸ ὕλικό του, θὰ ἀποκαλύψω ἐκεῖνον ποὺ τὸ συγκρότησε· καὶ τέλος θὰ παρουσιάσω τὶς ὁμοιότητες καὶ τὶς διαφορὲς του ἀπὸ ἄλλα γνωστὰ ἐπιστολάρια.

I

Τὸ χειρόγραφο γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ λόγος σῶζεται σήμερα στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ Suppl. gr. 1044. Ὁ Charles Astruc ποὺ ἔδωσε τὴν περιγραφή του τὸ χαρακτηρίζει «*épisistolaire du XVIIe-XVIIIe s.*»¹, διευκρινίζοντας πὼς περιέχει στὸ πρῶτο μέρος «πραγματεία τοῦ Ψελλοῦ» (*traité de Psellos*), στὸ δεῦτερο μέρος ἀντίγραφα καὶ πρωτότυπα ἐπιστολῶν προσώπων ποὺ ἔζησαν τὸν 17ο καὶ ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα καὶ στὸ τελευταῖο μέρος ἐκκλησιαστικὸς ὕμνος (*poésies ecclésiastiques*) τοῦ Θεοδόσιου Μηδείας².

1. Charles Astruc, Marie-Louise Concasty, *Catalogue des manuscrits grecs. Troisième partie, Le Supplément Grec, 3, No 901-1371*, Παρίσι 1960, σ. 147. Τὴν περιγραφή τοῦ συγκεκριμένου χειρογράφου ὑπογράφει ὁ Astruc.

2. Ὁ Μ. Ι. Μανούσασκας στὴν ἀνέκδοτη γαλλικὴ διατριβή του ποὺ τὴν ἀφιέρωσε στὴ ἔρευνα τῆς νεοελληνικῆς ἐπιστολογραφίας (*Contribution à l'étude de l'épistolographie néohellénique*, Παρίσι 1951 - δακτυλόγραφη) δὲν μνημονεύει τὸ χειρόγραφο. Ἀντίθετα ὁ Ν. Τωμαδάκης στὴ *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία, Εἰσαγωγή, κείμενα, κατάλογος ἐπιστολο-*

Τὸ ἴδιο χειρόγραφο γνώρισε καὶ δύο ἄλλες περιγραφές, ἀπὸ τὸν Μηνωίδη Μηνᾶ καὶ ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο, καθὼς κοσμοῦσε τὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου τοῦ Ἁγίου Ὅρους πρὶν περιέλθει στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας. Ἐκεῖ τὸ βρῆκε ὁ Μηνωίδης Μηνᾶς τὸ 1841 καὶ τὸ περιέγραψε, χωρὶς ὅμως νὰ δημοσιεύσει τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφή του – σώζεται σὲ χειρόγραφο πού, καὶ αὐτό, βρίσκεται σήμερα στὴν Bibliothèque nationale, τὸ Suppl. gr. 675. Στὴν ἀθωνικὴ μονὴ τὸ βρῆκε καὶ ὁ Σπυρίδων Λάμπρος τὸ 1880, πού δημοσίευσε τὴν περιγραφή του: «Τοῦ σοφωτάτου Ψελλοῦ Χαρακτῆρες ἐπιστολῶν διάφοροι, μεθ' ὧν καὶ Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλλέως καὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ καὶ ἐτέρων μεταγενεστέρων ἑλλογίμων ἀνδρῶν ἐπιστολαὶ ἰδιόχειροι ἑλληνικαὶ καὶ ἀπλάϊ» ἀνάμεσά τους, ἐπιστολὲς τοῦ Ἰωάννη Καρυοφύλλου. Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Λάμπρου – ἀλλὰ καὶ μὲ ἐκείνη τοῦ Μηνωίδη Μηνᾶ –, μετὰ τὸν Ψελλὸ ἀκολουθοῦσαν «Θεοδοσίου Μηδείας Ὑμνοι καὶ ἱαμβικὰ ποιήματα καὶ Ἰωάννου Καρυοφύλλου, Ἰωάννου μεγάλου πριμμικηρίου καὶ ἄλλων Ἐπιγράμματα εἰς διαφόρους ὑποθέσεις»³.

Ἀνάμεσα στοὺς δύο τελευταίους κτήτορες τοῦ χειρογράφου, τὴ μονὴ Ἐσφιγμένου καὶ τὴ γαλλικὴ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, μεσολάβησε ἕνας ἀκόμα κάτοχος, ὁ Μανουὴλ Γεδεών. Στὴ μελέτη του «Φαναριωτικὰ ὑπομνήματα» πού δημοσιεύτηκε στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια τὸ 1882-1883 σημειώνει πὼς βρίσκονται «παρ' ἐμοὶ... ἰδιόχειρα τοῦ Καρυοφύλλου», ἐνῶ σὲ ἐπόμενο τεῦχος τοῦ ἴδιου τόμου δημοσιεύει «καὶ τινὰς ἐπιστολὰς πρὸς αὐτὸν [τὸν Καρυοφύλλου]» πού «κεῖνται ἐν τῷ παρ' ἐμοὶ κώδικι»⁴. Προφανῶς τὸ χειρόγραφο ἔφυγε ἀπὸ τὴ μονὴ Ἐσφιγμένου μετὰ τὸ 1880, ἔτος πού ἐργάστηκε ὁ Λάμπρος στὸ Ἅγιο Ὅρος γιὰ νὰ συγκροτήσῃ τὸν Κατάλογό του, ἐνῶ τὸ 1883 βρισκόταν ἤδη στὴν κατοχὴ τοῦ Γεδεών. Στὴν Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας ἐντάχθηκε στὶς 21 Φεβρουαρίου τοῦ 1885⁵.

Ἄς σημειωθεῖ ὡστόσο ὅτι τὸ χειρόγραφο ὑπέστη μιὰν ἀπώλεια ἀφοῦ ἔφυ-

γράφων, Ἀθήνα 1969-1970, σ. 16, κάνει μνεία τοῦ χειρογράφου σημειώνοντας ὅτι παραδίδει τὶς 7 πρώτες ἐπιστολὲς τῶν «Ἐπιστολικῶν Χαρακτῆρων α'-λδ'» τοῦ Ψελλοῦ (γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. περισσότερα πῶς κάτω στὸ κείμενο).

3. Σπυρίδων Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὅρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. 1, Καίμπριτζ 1895, σ. 199. Τὸ χειρόγραφο εἶχε τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 315 στὴ μονὴ Ἐσφιγμένου καὶ στὸν κατάλογο Λάμπρου τὸν ἀριθμὸ 2328/315.

4. Πρόκειται γιὰ ἐπιστολὲς πού περιέχονται στὸ παρισινὸ χειρόγραφο. Τὰ δύο παρθέματα ἀντὶ ἀπὸ τὰ δημοσιεύματά του «Φαναριωτικὰ ὑπομνήματα», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 3 (1882-1883), σ. 375 σημ. 18 καὶ «Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ ἀρχαίων διδασκάλων τοῦ Γένους», στὸ ἴδιο, σ. 423.

5. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ χφ πβ. καὶ ὅσα σημειώνει ὁ Ch. Astruc, *Catalogue...*, ὁ.π., σ. 153.

γε ἀπὸ τὴ μονὴ Ἐσφιγμένου, ἀπώλεια πού ἐντοπίζεται ἀπὸ τὴν ἀπλὴ σύγκριση τῶν δημοσιευμένων περιγραφῶν Λάμπρου καὶ Astruc. Ὁ Λάμπρος μνημονεύει, ὅπως εἶδαμε, ὡς τελευταία ἐνότητα τὰ «Ἰωάννου Καρυοφύλλου, Ἰωάννου μεγάλου πριμμικηρίου καὶ ἄλλων Ἐπιγράμματα εἰς διαφόρους ὑποθέσεις», ἐνότητα πού εἶχε ἐκπέσει ὅταν τὸ χειρόγραφο ἔφθασε στὸ Παρίσι.

Αὐτὰ ὅμως ἀρκοῦν γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ χειρογράφου· διότι ἐκεῖνο πού ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ κατανοήσουμε τὴ λογικὴ ἐκείνου πού συγκρότησε τὸ χειρόγραφο καί, φυσικά, νὰ ἐντοπίσουμε τὴν ταυτότητά του.

II

Φυλλομετρώντας τὸν κώδικα βρίσκουμε στὰ πρῶτα τοῦ φύλλα (1^ρ - 7^ν) ἕναν ἀναλυτικὸ πίνακα τῶν ἐπιστολῶν οἱ ὁποῖες περιέχονται στὸ δεῦτερο καὶ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χειρογράφου⁶, τῆς ὕλης δηλαδὴ πού περιέχεται στὰ φύλλα 25^ρ-105^ν, καθὼς καὶ ἕναν πίνακα μὲ τοὺς Ὑμνοὺς τοῦ Θεοδοσίου Μηδείας πού βρίσκουμε στὰ φ. 106^ρ-138^ρ. Οἱ πίνακες εἶναι γραμμένοι ἀπὸ χέρι τοῦ 18ου αἰῶνα διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα χέρια πού ἐντοπίζονται νὰ ἔχουν γράψῃ τὶς ἐνότητες τοῦ χειρογράφου. Ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι στὸ φ. 8^ρ-^ν καὶ κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο «Ἀποσημειώσεις εἰς τοὺς ἐνταῦθα περιεχομένους συγγραφεῖς» βρίσκουμε πληροφορίες γιὰ τὸν Μιχαὴλ Ψελλό. Τὰ ὀκτῶ αὐτὰ φύλλα καὶ μαζί τὸ λευκὸ παράφυλλο τῆς ἀρχῆς εἶναι ἀπὸ τὸ ἴδιο χαρτί, πού ὅμως εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν φύλλων τοῦ ὑπόλοιπου χειρογράφου. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐνιαία γραφὴ αὐτῶν τῶν πρώτων φύλλων ὁδηγεῖ ἀβίαστα στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ ἴδιος ἄνθρωπος πού συγκρότησε τὸ χειρόγραφο ἔγραψε καὶ τοὺς δύο πίνακες πού ἀνέφερα.

Στὸ φ. 9^ρ ἀρχίζει ἡ ἐνότητα μὲ τοὺς «χαρακτῆρες ἐπιστολῶν»: τὸ ἴδιο χέρι πού ἔγραψε τὰ προηγούμενα φύλλα σημείωσε στὸ ἐπάνω περιθώριο «Τοῦ σοφωτάτου Ψελλοῦ Χαρακτῆρες ἐπιστολῶν διάφοροι. Ἐπιστολὴ α' παραινετικὴ». Ἀκολουθεῖ ἡ ἐνότητα πού περιέχει τοὺς ὕμνους τοῦ μητροπολίτη Μηδείας Θεοδοσίου⁷. Τὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐνότητος αὐτῆς (φ. 106^ρ-114^ρ) εἶναι

6. Στὸ τέλος τῆς μελέτης δημοσιεύω, στὸ Παράρτημα Α', τὸν πίνακα αὐτὸ τῶν ἐπιστολῶν καὶ δίνω πανομοιότυπο τοῦ φ. 1^ρ.

7. Γιὰ τὸν μητροπολίτη Μηδείας καὶ Σωζοπόλεως βλ. τὶς μελέτες τοῦ Νίκου Βέη, «Θεοδόσιος μητροπολίτης Μηδείας καὶ Σωζοπόλεως (1623-1636)», *Θρακικά*, 1 (1928), σ. 43-49 καὶ τοῦ Μανουὴλ Γεδεών, «Ἐπισημειώσεις συμπληροῦσα τὰ περὶ μητροπολιτῶν Βιζύης καὶ Μηδείας», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 3 (1882-1883), σ. 418-419, ὅπου στοιχεῖα καὶ γιὰ τὴ δραστηριότητα τοῦ Θεοδοσίου ὡς γραφέα. Πβ. καὶ Ἰωάννης Σακελλίων, «Ἰωάννου Ε' καὶ Ἰωάννου Ζ' τῶν Παλαιολόγων χρυσόβουλλον καὶ ἀργυρόβουλλον περὶ τῆς κατὰ τὴν Σωζόπολιν μονῆς τοῦ Προδρόμου», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας*, 2 (1885), σ. 609 κ.ε.

έξαιρετικά κατεστραμμένο – σώζεται μόνο το 1/4 περίπου του πλάτους των φύλλων. Στην ίδια πάντως κατάσταση βρισκόταν και όταν ενσωματώθηκε στο σώμα του χειρογράφου, διότι ο συντάκτης του πίνακα που περιγράφει την ένότητα, μη μπορώντας προφανώς να διαβάσει τα περιεχόμενα των φύλλων αυτών, άρχισε την περιγραφή από το φ. 114⁸. Όπως ανέφερα, το τελευταίο μέρος με τα «'Επιγράμματα εις διαφόρους ύποθέσεις», έργο που αναφέρεται στις περιγραφές και του Μηνωίδη Μηνᾶ και του Σπ. Λάμπρου, δεν σώζεται πλέον σήμερα στο χειρόγραφο⁹.

Υστερα από την κεφαλαιώδη περιγραφή των περιεχομένων που παρακολουθήσαμε, κατανοούμε πώς το χειρόγραφο μας έχει τα χαρακτηριστικά των επιστολαρίων, δηλαδή ένα θεωρητικό μέρος να προηγείται και έναν αριθμό επιστολών που λειτουργούν ως παραδείγματα. Όμως δεν είναι ένα επιστολάριο αναγνωρίσιμο, ένα από τα τότε γνωστά που κυκλοφορούσαν σε χειρόγραφο μορφή, όπως για παράδειγμα το «'Επιστολάριο» του 'Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου που κυκλοφόρησε σε πολλαπλά αντίγραφα και χρησιμοποιήθηκε εύρυστα πριν ακόμα εκδοθεί¹⁰. Ούτε αποτελεί αντίγραφο κάποιου έντυπου επιστολαρίου, όπως του Θεόφιλου Κορυδαλέα που είχε εκδοθεί ήδη από το 1625¹¹. Το δικό μας επιστολάριο, μολοντί έχει μια αναγνωρίσιμη δομή, έχει μια ιδιάζουσα ύλη. Στο μεγάλο τμήμα που καταλαμβάνει ή δεύτερη ένότητα

8. Πβ. όσα σημειώνονται από τον Astruc, *δ.π.*, σ. 152.

9. Όπως αποδεικνύεται από την περιγραφή του χειρογράφου που έκανε ο Μηνωίδης Μηνᾶς, μετά από τους δύο πίνακες περιεχομένων που σώζονται στην αρχή του χειρογράφου (φ. 1^ο-7^ο) ακολουθούσε και πίνακας των 'Επιγραμμάτων. Φαίνεται όμως πώς εκείνος που απέσπασε την ένότητα με τα 'Επιγράμματα θέλησε να απαλείψει τα ίχνη του «έγκληματος» αφαιρώντας και τον αντίστοιχο πίνακα. Το «έγκλημα» πάντως συντελέστηκε πριν από τη σωζόμενη σήμερα αρίθμηση των φύλλων ή όποια, μετά τον πίνακα των Ύμνων που ολοκληρώνεται στο φ. 7^ο, συνεχίζεται χωρίς χάσμα στο φ. 8^ο όπου αρχίζει ή ένότητα με τις «'Αποσημειώσεις».

10. Για το επιστολάριο του 'Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και τη μεγάλη χειρόγραφο παράδοση που γνώρισε βλ. Δ. Γ. 'Αποστολόπουλος, «'Νέα εύρήματα για την επιστολογραφία του 'Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου του έξ απορρήτων», *Μολυβδοκονδυλοπέλεκτης*, 1 (1989), σ. 27 κ.έ.

11. Το επιστολάριο του Κορυδαλέα, με τον τίτλο *Έκθεσις περι επιστολικῶν τύπων*, κυριαρχούσε στον ελληνικό χώρο τον 17ο και τον 18ο αιώνα και αναμφίβολα επηρέασε όλους εκείνους που ήθελαν να επικοινωνήσουν «με απόντας». Είχε εκδοθεί στο Λονδίνο για πρώτη φορά το 1625, από τότε όμως γνώρισε άλλες τρεις εκδόσεις μέσα στον 18ο αιώνα: τής Μοσχόπολης το 1744 και τής Βενετίας το 1768 και το 1786. Για τις πηγές του επιστολαρίου του Κορυδαλέα και για την εύρεία χρήση που γνώρισε βλ. τη μελέτη τής Μάρθας Καπόζηλου, «The Epistolarion of Theophilus Korydaleus», *Ελληνικά*, 49 (1999), σ. 289-303, ιδίως σ. 293 και την ανακοίνωσή της *έδω*, σ. 125 κ.έ.

που επιγράφεται «'Επιστολαί του έξ 'Αθηνῶν σοφωτάτου τε και λογιωτάτου κυρίου Θεοδοσίου του Κορυδαλέως και άλλων τινῶν μεταγενεστέρων ελληνῶν τῶν εν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις ἡκμασάντων», στο μέρος δηλαδή που τα επιστολάρια περιέχουν συνήθως τα «ύποδείγματα» επιστολών, *έδω* βρίσκουμε αντίγραφα κάποιων επιστολών του Κορυδαλέα, στη συνέχεια όμως βρίσκουμε ενσωματωμένες, συρραμμένες στο ίδιο το χειρόγραφο, πρωτότυπες επιστολές, σχέδια απαντήσεων και αντίγραφα επιστολικῶν κειμένων. Πρόκειται φυσικά για επιστολές ποικίλων διαστάσεων¹² που κολλήθηκαν σε στενές λωρίδες χαρτιού ώστε να σχηματιστούν δίφυλλα και να μπορέσουν να συρραφούν. Σε πολλές διακρίνονται ακόμα ίχνη από βουλοκέρι ή τα ίχνη τής τσάκισης, καθώς είχαν διπλωθεί και σφραγιστεί για να σταλούν στον αποδέκτη τους¹³.

Η συνύπαρξη αυτών των τριῶν κατηγοριῶν, πρωτότυπα, σχέδια απαντήσεων και αντίγραφα, επιβάλλει να ερευνησουμε, πριν από όλα, αν πρόκειται για τυχαία συρραφή ή μήπως υπάρχει έσωτερική σχέση που συνδέει αυτό το *έτερόκλητο*, ως πρὸς τή διπλωματική του αξία, *ύλικό*.

Καθώς παρακολουθούμε τις επιστολές βλέπουμε ότι αναδύονται πρόσωπα που τις έλαβαν, τις έγραψαν ή τις *αντέγραψαν* τα όποια συνδέονται μεταξύ τους με στενή συγγενική σχέση. 'Αποδέκτης τῶν περισσότερων πρωτότυπων επιστολών είναι ο 'Ιωάννης Καρυοφύλλης, μέγας λογοθέτης του Πατριαρχείου στα μέσα του 17ου αιώνα¹⁴ και τα σχέδια των απαντήσεων είναι

12. Είναι χαρακτηριστικό πάντως πώς όλες έχουν μικρό σχετικά μέγεθος. 'Έχει κανείς την αίσθηση πώς ο συμπληγτής χώρισε τις επιστολές ενός πλούσιου αρχείου σε δύο κατηγορίες με κριτήριο τις διαστάσεις τους: με τις μικρών διαστάσεων επιστολές συγκρότησε το παρισινό χειρόγραφο που σήμερα φέρει τον ταξινομικό αριθμό Suppl. gr. 1044, ενώ με τις μεγάλες έφτιαξε ένα άλλο χειρόγραφο, που σήμερα βρίσκεται στη Ρουμανική 'Ακαδημία με τον ταξινομικό αριθμό 974. Για τα περιεχόμενα του ρουμανικού χειρογράφου θα μιλήσουμε πιδ κάτω.

13. Για παράδειγμα, ή επιστολή που σήμερα αποτελεί το φ. 84 του χειρογράφου σώζει στο verso της τα στοιχεία του παραλήπτη: «Τῷ ευγενεστάτῳ, λογιωτάτῳ και έρασιμιωτάτῳ μοι τζελεπῆ Μιχαλάκη [Καρυοφύλλη] ὕγιῳς» και ίχνη από βουλοκέρι.

14. Πρόκειται για τον λόγιο όφφικιᾶλιο του Πατριαρχείου που κατέλαβε πολλά αξιώματα κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα: βλ. *ένδεικτικά* τη μελέτη του Μ. Γεδεῶν, «Φαναριωτικά ὑπομνήματα», *δ.π.*, σ. 373-375, και του Περικλή Ζερλέντη, «'Ιωάννου Καρυοφύλλου 'Εφημερίδες», *Δελτίον τής 'Ιστορικῆς και 'Εθνολογικῆς 'Εταιρίας*, 3 (1889), σ. 275 κ.έ. Για τη διδακτική του δραστηριότητα βλ. τη μελέτη του Μ. Μανούσασκα, «Συμβολή εις την ιστορίαν τής έν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικῆς Σχολῆς. Τά κατά την ἴδρυσιν τής σχολῆς Μανολάκη του Καστοριανού επί τῆ βάσει και νέων ανέκδοτων πηγῶν», *Ἄθηνᾶ*, 54 (1950), σ. 25 κ.έ.: για τη συγγραφική και άλλη δραστηριότητα του 'Ιωάννη Καρυοφύλλη βλ. ακόμα το *άρθρο* του Boris Fonkič, «Les autographes

γραμμένα από τὸ χέρι του. Ἄν στὰ περιεχόμενα αὐτὰ προσθέσουμε μία πρωτότυπη ἐπιστολὴ τοῦ ἴδιου, τοῦ Ἰωάννη Καρυοφύλλη, πρὸς τὸν γιό του Μανολάκη· ἀκόμα κάποιες ἄλλες πρωτότυπες ἐπιστολὲς γραμμένες ἀπὸ τρίτους ποὺ ἀπευθύνονταν στὸν Μανολάκη καὶ τὸν Ραλάκη Καρυοφύλλη, γιοὺς τοῦ Ἰωάννη ἀλλὰ καὶ στοὺς δύο ἐγγονοὺς Μιχαλάκη καὶ Ἰωάννη, παιδιὰ τοῦ τρίτου γιοῦ, τοῦ Ἀνδρόνικου· τέλος ἂν προσθέσουμε σὲ αὐτὰ καὶ κάποια σχέδια ἀπαντήσεων γραμμένα πάλι ἀπὸ τοὺς Καρυοφύλληδες, γίνεται πλέον ἔκδηλο πῶς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὸ ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο ἀλληλογραφίας τῆς οἰκογένειας Καρυοφύλλη – ἢ ἀκριβέστερα μὲ ἓνα τμήμα του, δεδομένου ὅτι ἓνα ἄλλο τμήμα ἔχει ἐντοπιστεῖ στὸν λεγόμενον «κώδικα Κριτίου» ποὺ βρῖσκεται σήμερα στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 974¹⁵.

III

Ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ πυρήνα τοῦ χειρογράφου, τῆς ἀρχεϊακῆς μονάδας δηλαδή ποὺ ἀποτελεσε τὴ βάση τῆς συγκρότησής του καὶ ποὺ ὑπῆρξε πιθανότατα καὶ τὸ ἐρέθισμα γιὰ τὴ συμπλήρωσή του, δὲν ἀρκεῖ βεβαίως γιὰ νὰ θεωρήσουμε ὅτι λύθηκε τὸ αἴνιγμα τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ ἐπιστολαρίου. Ἄν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη καὶ κάποια ἄλλα τμήματα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν μαζί μὲ τὸ ἀρχεῖο Καρυοφύλλη στὴ συγκρότηση τοῦ χειρογράφου – ὅπως γιὰ παράδειγμα κάποια πρωτότυπα γράμματα τοῦ Εὐγένιου Γιαννούλη (φ. 25^r-27^v καὶ 34^v), προσώπου ποὺ συνδεόταν στενὰ μὲ τὸν Ἰωάννη Καρυοφύλλη, ἓνα μικρὸ μέρος τοῦ ἀρχεῖου τοῦ διδασκάλου Φωτίου (φ. 35^r-56^v) ἢ ἀκόμα ἓνα πρωτότυπο γράμμα τοῦ Χουρμούζιου Βυζαντίου (φ. 87^r) – ἢ σημασία τῆς συγκρότησής του ξεπερνᾷ τὴν ἀπλὴ συρραφὴ ὑλικῶν καὶ ἀποκτᾷ κάποια χαρακτηριστικὰ ποὺ χρειάζεται νὰ σχολιαστοῦν. Διότι τὸ ἀρχεῖο ἀλληλογραφίας μιᾶς οἰκογένειας δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀποτελέσει, μόνον αὐτό, ἐπιστολάριο. Γιὰ νὰ λειτουργήσει ὡς τέτοιο πρέπει αὐτὸς ποὺ συνέλαβε τὴν ἰδέα τῆς συγκρότησής του ὄχι ἀπλῶς νὰ βάλει σὲ μιὰ τάξη τὶς ἐπιστολὲς τοῦ ἀρχεῖου καὶ νὰ τὶς συρράψει, ἀλλὰ νὰ ἐμπλουτίσει τὸ ὑλικὸ του μὲ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ θὰ τοῦ δώσουν τὸν χαρακτήρα τοῦ ἐπιστολαρίου: νὰ προτάξει ἐπιστολικὸς χαρακτήρες, τὸ θεωρητικὸ κατὰ κάποιον τρόπο μέρος τοῦ ἐπιστολαρίου, νὰ συγκροτήσει

de Jean Karyofyllis», *Grečeskie rukopisi evropeiskih sobranii*, Μόσχα 1999, σ. 132-136 καθὼς καὶ τὴν ὑπὸ ἔκδοση μελέτη του «Ioann Karyofyllis i ego rol' v istorii grečesko-russkikh sviasei v XVII v.».

15. Σχετικὴ μελέτη ἔχει δημοσιεύσει ὁ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος στὸ περιοδικὸ *Ὁ Ἑρανιστής*, 24 (2003), σ. 125-137. Γιὰ τὰ ἄλλα πρόσωπα ποὺ ἀλληλογράφησαν μὲ τοὺς Καρυοφύλληδες καὶ τῶν ὁποίων γράμματα σώζονται στὸ χειρόγραφο ποὺ μελετοῦμε, βλ. ὅσα συνοπτικὰ ἀναφέρει ὁ Μανουὴλ Γεδεών, «Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαί...», ὁ.π., 424-425.

ἀναλυτικὸς πίνακες τῶν περιεχομένων ἐπιστολῶν· καί, ἀκολουθώντας τὴ συνήθεια τῆς ἐποχῆς, νὰ κλείσει τὴν ὕλη του παραθέτοντας κάποιο ἄλλο ὑλικό.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τὰ συγκεντρώνει, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴ σύντομη περιγραφή του, τὸ παρισινὸ χειρόγραφο: τὸ πρῶτο μέρος, τὸ περὶ ἐπιστολικῶν χαρακτήρων (φ. 9^r-24^r), καλύπτει τὸ θεωρητικὸ μέρος· οἱ ἄφθονες ἐπιστολὲς ποὺ ἀκολουθοῦν (φ. 25^r-105^v) μποροῦν νὰ λειτουργήσουν ὡς παραδείγματα τῆς τέχνης τοῦ ἐπιστέλλειν· ἐνῶ οἱ ὕμνοι τοῦ μητροπολίτη Μηδείας μαζί μὲ τὰ Ἐπιγράμματα ποὺ ἀκολουθοῦσαν καὶ ποὺ σήμερα ἔχουν ἐκπέσει, ἐκλείνουν ὠραία καὶ κατὰ τὴ συνήθεια τὸ νέο ἐπιστολάριο. Εὐλόγα ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα: ποῖος βρῖσκεται πίσω ἀπὸ τὴ συστηματικὴ αὐτὴ φιλολογικὴ ἐργασία;

IV

Τὸ ὄνομά του ὁ δημιουργὸς δὲν τὸ ἔχει ἀποτυπώσει στὸ χειρόγραφο του καὶ ἢ σκέψη εὐκόλα γλυστρᾷ πρὸς κάποιο μέλος τῆς οἰκογένειας Καρυοφύλλη. Ὅμως τὸ χέρι ποὺ ἔχει γράψει ὀρισμένα τμήματα ποὺ ἔχουν ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ ἐκεῖνου ποὺ συγκρότησε τὸ χειρόγραφο προδίδει τὴν ταυτότητά του. Ἀναφέρομαι στοὺς πίνακες ποὺ ἔγραψε στὰ πρῶτα φύλλα καὶ ποὺ κάνουν εὐχρηστο τὸν σύμμικτο αὐτὸν κώδικα. Τὸ χέρι εἶναι τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ, τοῦ λόγιου φαναριώτη καὶ κατόχου τῆς σημαντικότερης ἴσως βιβλιοθήκης στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 18ου αἰώνα¹⁶. Τὰ στοιχεῖα ποὺ θεμελιώνουν τὴν ταυτότητα τοῦ δημιουργοῦ αὐτοῦ τοῦ ἐπιστολαρίου εἶναι τὰ ἀκόλουθα.

Ἀπὸ τοὺς κώδικες τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ ποὺ ἔχουν ὡς τώρα ἐντοπιστεῖ γνωρίζουμε πῶς, ὅταν ἓνα χειρόγραφο ἔφθανε στὰ χέρια του ἢ ὅταν συγκροτοῦσε ὁ ἴδιος ἓναν κώδικα ἀπὸ ποικίλα σπαράγματα, προέτασε ἓναν πίνακα περιεχομένων στὸν ὁποῖο κατέγραφε τὰ κείμενα ποὺ περιέχονταν στὸ νέο του χειρόγραφο. Αὐτὴ τὴ μεθοδικότητα μὲ τὴν ὁποία ξεκινούσε τὴ φιλολογικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικῶν του τὴν διαπιστώνουμε καὶ ἐδῶ: οἱ ἀναλυτικοὶ πίνακες τῶν περιεχομένων ἐπιστολῶν ποὺ βρῖσκονται στὰ πρῶτα φύλλα (φ. 1^r-7^v), γραμμένοι ἀπὸ τὴν πολὺ χαρακτηριστικὴ καλλιμορφὴ γραφὴ τοῦ Καρατζᾶ, ὑπακούουν σὲ αὐτὴ του τὴ συνήθεια¹⁷. Στὴν περιγραφή τοῦ χει-

16. Στὴ μελέτη μου «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ καὶ ἡ τύχη τοῦ χειρογράφου Paris. Suppl. gr. 1375», *Ἑλληνικά*, 49 (1999), σ. 61-72 βλ. περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴ σημαντικὴ αὐτὴ βιβλιοθήκη καὶ τὸν κάτοχό της.

17. Ἡ γραφὴ του εἶναι γνωστὴ ἀπὸ πολλοὺς κώδικές του. Πανομοίωτοπο τῆς γραφῆς του ἔδωσε πρῶτος ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης, «Πατριαρχικὰ γράμματα καὶ ἄλλα ἔγγραφα καὶ σημειώματα τοῦ 15°-17° αἰῶνος ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ Ἱερακῶς», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, 12 (1962), μεταξὺ τῶν σελίδων 144 καὶ 145. Ἐκτοτε ἔχει δημοσιευτεῖ μιὰ δε-

ρογράφου που κάνει ο Charles Astruc όμολογεί ότι πολλές φορές προσέφυγε στον αναλυτικό πίνακα που καταγράφει τις περιεχόμενες επιστολές για να λύσει προβλήματα φιλολογικά που άνέκυπταν κατά την περιγραφή του χειρογράφου¹⁸. Έκείνο όμως που ό πολύ προσεκτικός Γάλλος παλαιογράφος και μελετητής δέν αναγνώρισε είναι, ότι τó χέρι —«une main soigneuse du XVIII siècle» κατά τή διατύπωσή του— που έγραφε τόν τόσο χρήσιμό πίνακα τών περιεχομένων άνήκει στον Νικόλαο Καρατζά¹⁹.

Η αναγνώριση λοιπόν του ductus σε συνδυασμό με τις κωδικολογικές συνήθειες του Καρατζά είναι τὰ πρώτα στοιχεία που μās οδηγούν σε αυτόν. Δέν είναι όμως τὰ μόνα: υπάρχουν και άλλα που επιβεβαιώνουν τήν ταυτότητά του. Είναι ή συνήθειά του να σημειώνει, στα περιθώρια συνήθως, κάποιες πληροφορίες για τήν πηγή από τήν όποία είχε άντλήσει ένα κείμενο αλλά και για τούς συγγραφείς τών έργων που περιέχονταν στον κώδικά του. Έδώ διαπιστώνουμε πώς κατά τή συγκρότηση του χειρογράφου προέβλεψε να παρεμβάλει μιάν ένότητα που τήν όνόμασε «Άποσημειώσεις εις τούς ένταύθα περιεχομένους συγγραφείς» και στην όποία πρόθεσή του ήταν να παραθέσει πληροφορίες για τούς συγγραφείς που περιέχονταν στο νέο του χειρόγραφο. Άρχισε με άποσπάσματα «Έκ τής Έκκλησιαστικής Ιστορίας Μελετίου του έξ Αθηνών, βιβ. ια^ο, κεφ. ζ^ο» σχετικά με τόν Ψελλό και συνέχισε με δύο σύντομες αναφορές «Έκ τής τών έν Ίεροσολύμοις πατριαρχουσάντων Ιστορίας Δοσιθέου, βιβ. ζ^ο, κεφ. ιγ^ο» και «έκ τών Ιστοριών Ιωάννου του Τζέτζου χιλιάδι β^ο, 185», προφανώς θεωρώντας ότι τó πρώτο έργο του χειρογράφου του με τούς «χαρακτήρες επιστολών» άνήκε στον βυζαντινό λόγιο. Τά σχετικά όμως παραθέματα που άντέγραψε φαίνεται πώς ξεπέρασαν τούς άρχικούς ύπολογισμούς του και κάλυψαν και τις δύο όψεις του φύλλου που είχε αφήσει κατά τή στάχωση λευκό (φ. 8^ον). Έτσι, δέν είχε πλέον λευκό χώρο για να παραθέσει πληροφορίες για τούς άλλους «περιεχομένους συγγραφείς», ούτε για τούς Καρυοφύλληδες αλλά ούτε και για τόν Θεοφάνη Μηδείας, με άποτέλεσμα ή

κάδα περίπτωση πανομοιότυπα από διάφορα χειρόγραφα τής βιβλιοθήκης του: έδώ ως δείγμα γραφής του Καρατζά δίνω σε πανομοιότυπο τó φ. 1^ο του «Πίνακα τών περιεχομένων επιστολών» του παρισινού χειρογράφου.

18. Βλ. Charles Astruc, Marie-Louise Concasty, *Catalogue...*, ό.π., σ. 148.

19. Αντίθετα, οι Έλληνες εκδότες τών επιστολών του Ευγένιου Γιαννούλη, ό Ιωάννης Στεφανής και ή Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, αναφερόμενοι στο χειρόγραφο αυτό που σώζει, όπως άνέφερα πιο πάνω, και κάποιες επιστολές του Γιαννούλη (*Ευγένιου Γιαννούλη του Αίτωλου, Έπιστολές, Θεσσαλονίκη 1992*, σ. 42-43) είχαν υποθέσει ότι ή ώραία γραφή του χειρογράφου άνήκε «πιθανότατα» στον Καρατζά.

ένότητα τών «Άποσημειώσεων» να περιοριστεί σε πληροφορίες μόνο για τόν Ψελλό.

Καθώς τó πρώτο έργο που σώζεται στο χειρόγραφο ήταν χωρίς έπιγραφή, ό Καρατζάς θεώρησε ότι άνήκε στον βυζαντινό λόγιο του 11ου αιώνα και τó τιτλοφόρησε «Του σοφωτάτου Ψελλου χαρακτήρες επιστολών διάφοροι». Δέν πρόκειται ώστόσο για έργο του Ψελλου αλλά για συλλογή «επιστολιμαίων χαρακτήρων» που παραδίδεται σε άρκετές παραλλαγές: ή συλλογή ως τις άρχές του 20ου αιώνα άποδιδόταν στον Λιβάνιο και τόν Πρόκλο²⁰. Τις παραλλαγές τής συλλογής αυτής μελέτησε και όμαδοποίησε ό Hugo Rabe²¹ —σύμφωνα με τήν κατάταξή του, ή δική μας άνήκει στον τύπο II, τών «σαράντα επιστολιμαίων χαρακτήρων», που σώζεται σε άρκετά χειρόγραφα²²—, ενώ τó ζήτημα τής πατρότητας αυτής τής συλλογής έλυσε ό Ιωάννης Συκουτρής στη μελέτη του «Proklos. Περι επιστολιμαίου χαρακτήρος»²³. Στο παρισινό

20. Η λαθασμένη άπόδοση του έργου από τόν Καρατζά στάθηκε ή αίτία να παρασυρθούν πολλοί μελετητές και να μνημονεύουν τó παρισινό αυτό χειρόγραφο άνάμεσα σε εκείνα που σώζουν επιστολές του Ψελλου. Βλ. για παράδειγμα, Ν. Τωμαδάκης, *Βυζαντινή Έπιστολογραφία*, ό.π., σ. 16, όπου κάνει μνεία του χειρογράφου. Ο Ευστράτιος Ν. Παπαϊωάννου στη μελέτη του «Das Briefcorpus des Michael Psellos vorarbeiten zu einer kritischen Neuedition», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 48 (1998), σ. 79 δέν καταγράφει τó χειρόγραφο μας άνάμεσα σε αυτά που παραδίδουν επιστολές του Ψελλου: σημειώνει ότι περιέχουν Έπιστολικούς Χαρακτήρες «die angeblich von Demetrios Phalereus oder Libanios verfasst worden sind». Από τήν άλλη μεριά, ό Herbert Hunger (*Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τ. 1, κεφ. τρίτο «Έπιστολογραφία», μετάφρ. Ι. Β. Αναστασίου, Αθήνα 1987, σ. 304-305), μολονότι πραγματεύεται τὰ ζητήματα τής συλλογής Ψευδο-Λιβάνιου και Ψευδο-Πρόκλου, δέν παραθέτει στο εύρετήριο τών αναφερομένων χειρογράφων τó Suppl. gr. 1044.

21. Hugo Rabe, «Aus Rhetoren-Handschriften», *Rheinischen Museum für Philologie*, Neue Folge 64 (1909), σ. 284-309 και ίδίως σ. 296-297.

22. Η ίδια συλλογή επιστολών σώζεται και στο χφ ΕΒΕ 2390, σ. 9-23 κάτω από τόν τίτλο «Ανωνούμου Χαρακτήρες επιστολών διάφοροι», τίτλος που όδήγησε τόν Λίνο Πολίτη να άποδώσει τó έργο σε «άδηλο» συγγραφέα (*Κατάλογος Χειρογράφων τής Έθνικής Βιβλιοθήκης τής Ελλάδος, άρ. 1857-2500*, Αθήνα 1991, σ. 382-385). Σώζεται ακόμα στο χφ Μετοχίου Παναγιού Τάφου 542, φ. 114^ο-125^ο με τόν τίτλο «Χαρακτήρες επιστολών διάφοροι» (Αθ. Παπαδόπουλος-Κεραμής, *Ίεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, τ. 5, Πετρούπολη 1915, σ. 100-103). Πρέπει να σημειωθεί ότι στα τρία χειρόγραφα υπάρχουν κάποιες μικρές διαφορές στη σειρά που παρατίθενται, κάποιες παραλείψεις επιστολικών κειμένων και κάποιες άντιμεταθέσεις. Στο τέλος τής μελέτης αυτής παραθέτω πίνακα τών incipit αυτών τών επιστολών σημειώνοντας σε ποιά από τὰ τρία χειρόγραφα παραδίδονται (Παράρτημα Β). Στο χφ ΜΠΤ οι 9 επιστολές που είχαν έκπέσει (ή-ιβ^ο και κ'-χγ^ο) άναπληρώθηκαν με τήν ένωμάτωση μιās άλλης ένότητας στο χειρόγραφο, που περιείχε τις επιστολές ή-μ^ο (φ. 122 κ.έ.).

23. *Byzantinische-Neugriechische Jahrbuch*, 7 (1930), σ. 108-118· πβ. του ίδιου, *Μελέτες*

χειρόγραφο που μελετούμε παρατίθενται 34 από τους επιστολικούς αυτούς τύπους (λδ'). Η πρώτη δημοσίευση της παραλλαγής αυτής έγινε στο *Επιστολάριον* που εκδόθηκε από το πατριαρχικό τυπογραφείο το 1804, όπου δημοσιεύθηκε με τον τίτλο «Τύποι ἕτεροι καὶ χαρακτηριστὲς ἐπιστολῶν Μ', καὶ ἐκ τῶν τοῦ σοφιστοῦ, ἧ λέγεται, Λιβανίου ἠραρισμένοι, κατὰ τέχνην συντεθειμένοι Ῥητορικῆν, καὶ δὴ εἰς γύμνασιν τῶν ἀρχαρίων ἀρμοδιώτατοι»²⁴.

Ἐδῶ ὁμως σημασία ἔχει τὸ γεγονός ὅτι ὁ Καρατζᾶς πίστευε ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ κείμενο τοῦ Ψελλοῦ καὶ ἀκολουθώντας τὴν τακτικὴ που συνήθιζε, σημείωσε στὸν οἰκείο χῶρο στὶς «Ἀποσημειώσεις» του, πληροφορίες γι' αὐτόν.

Ἡ φιλολογικὴ εὐσυνειδησία τοῦ δημιουργοῦ τοῦ ἐπιστολαρίου εἶναι πάντως ἓνα χαρακτηριστικὸ που διατρέχει ὁλόκληρο τὸ χειρόγραφο, ἀκόμα καὶ στὶς πιδ μικρὲς λεπτομέρειες. Διαπιστώνουμε, γιὰ παράδειγμα, πὼς ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπιστολικά κείμενα που ἐνωματώθηκαν, ἢ τελευταία ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέα σὲ ἀντίγραφο τοῦ Εὐγένιου Γιαννούλη, ἦταν κολοβή· καὶ ὁ εὐσυνειδητὸς Καρατζᾶς σημείωσε στὸν πίνακα τῶν ἐπιστολῶν, στὴν οἰκεία θέση: «ἐλλειπῆς [ἢ ἐπιστολῆ] περὶ τὸ τέλος» (φ. 1^ο). Ὅμως, φαίνεται πὼς κάποια στιγμή μπόρεσε νὰ βρεῖ ἀπὸ ἄλλη πηγὴ τὸ κείμενο που ἔλειπε καὶ νὰ τὸ συμπληρώσει (φ. 27^ο), ὅποτε ξαναγύρισε στὸν πίνακα περιεχομένων καὶ πλάι στὸ προηγούμενο σημείωμα, συμπλήρωσε στὸ περιθώριο: «ἀνεπληρώθη ἐξ ἑτέρου ἀντιγράφου τοῦ Γορδίου, διὰ χειρός μου». Ἀναφερόταν προφανῶς στὸ χειρόγραφο που σήμερα βρίσκεται στὸν Ἄθω, στὴ μονὴ Παντελεήμονος με τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 693, χειρόγραφο που γνωρίζουμε πὼς πράγματι εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Γόρδιο. Πρόκειται γιὰ ἐργασία που ὁ δάσκαλος Εὐγένιος Γιαννούλης εἶχε ἀναθέσει στὸν μαθητὴ του Ἀναστάσιο Γόρδιο: νὰ ἀντιγράψει δηλαδὴ δίκην ἄσκησης τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Κορυδαλέα που ἐκεῖνος εἶχε παλαιότερα ἀντιγράψει γιὰ τὸν ἴδιο λόγο. Τὴ συλλογὴ

καὶ ἄρθρα. Τὰ γερμανόγλωσσα δημοσιεύματα, μετάφρ. Δανιὴλ Ι. Ἰακώβ, Ἀντώνης Ρεγκάκος, Ἀθήνα 2001, σ. 183. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. καὶ τὴ μελέτη τοῦ Rabe, «Aus Rhetoren-Handschriften...», ὁ.π., καὶ ἀκόμα ὅσα σχετικὰ σημειώνει στὴ διατριβὴ του ὁ Μ. Μανούσας, *Contribution...*, ὁ.π., σ. 64 κ.έ.

24. *Ἐπιστολάριον ἐκ διαφόρων ἑρανισθῆν καὶ τυκωθῆν πατριαρχέοντος τοῦ παναγιωτάτου καὶ θειωτάτου οἰκουμηνικοῦ Πατριάρχου κυρίου κυρίου Καλλινίκου, προσφωνηθῆν δὲ τοῖς τῶν Ἑλλήνων φιλομαθέσι νέοις. Ἦδη πρῶτον ἐκδίδεται. Ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ, Κωνσταντινουπόλη 1804, σ. 49-68.* Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ χφ ΕΒΕ 2390 σώζει 39 ἐπιστολικὸς χαρακτηριστὲς (λείπει ὁ ζ' καὶ ὁ μ'), στὸ *Ἐπιστολάριον* τοῦ 1804 δημοσιεύονται 40 (παραλείπεται ὁ ζ'), ἐνῶ ὁ Μηνωίδης Μηνᾶς που ἀντέγραψε μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ παρισινὸ ἐπιστολάριο συνέγραψε σπάρραγμα ἀπὸ ἄλλο χειρόγραφο με τὶς 6 ὑπολειπόμενες ἐπιστολὲς (χφ. Suppl. gr. 675, φ. 75^ο-80^ο).

τῶν ἀντιγράφων αὐτῶν, που ἀπάρτισαν τὸ χφ Παντελεήμονος 693, ὁ Γόρδιος τὴν ἀντέγραψε ξανά, συγκροτώντας ἓνα ἀκόμα χειρόγραφο, τὸ Χάλκης 122²⁵.

Ἄς ξαναγυρίσουμε ὁμως στὸν Καρατζᾶ καὶ στὴ φιλολογικὴ του εὐσυνειδησία, δεῖγμα τῆς ὁποίας βρίσκουμε καὶ πάλι στὸ φ. 149 τοῦ ἐπιστολαρίου του. Πρόκειται γιὰ ἓνα μικρὸ τμήμα ἀπὸ σχισμένο φύλλο, τὸ ὁποῖο κόλλησε ἐπάνω σὲ ἄλλο λευκὸ προκειμένου νὰ τὸ συσταχῶσει στὸν κώδικά του. Θεώρησε πὼς ἄξιζε νὰ τὸ διαφυλάξει, μολοντί τὸ περιεχόμενό του ἦταν λίγες μόνον ἀράδες. Ἡ ποιῆσις διαιρεῖται: εἰς τραγωδίας, εἰς συμφορὰς μεγίστων βασιλέων ἢ πόλεων· εἰς κωμωδίας, εἰς ἔλεγχον αἰσχροουργιῶν καὶ ἀδικιῶν· καὶ εἰς μικτόν, ὅπερ ἐκ πάντων τούτων συνίσταται.

V

Μὲ ὅσα ἀνέφερα πιδ πάνω πιστεύω πὼς ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Νικόλαος Καρατζᾶς εἶναι ὁ ἄνθρωπος που συγκρότησε τὸ παρισινὸ χειρόγραφο. Μένει νὰ ἐπιβεβαιώσουμε πὼς δική του ἦταν καὶ ἡ πρόθεση ὄχι ἀπλῶς νὰ συρράψει τὸ ὑλικὸ που εἶχε στὰ χέρια του ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο ἀλληλογραφίας τῆς οἰκογένειας Καρυοφύλλη²⁶ ἀπλῶς καὶ μόνο γιὰ νὰ συγκροτήσῃ ἓναν ἀκόμα κώδικα γιὰ τὴ βιβλιοθήκη του, ἀλλά, ἀξιοποιώντας τὸ ὑλικὸ αὐτὸ με τὸν κατάλληλο τρόπο, νὰ δημιουργήσῃ ἓνα ἐπιστολάριο.

Εἶπα πιδ πάνω πὼς τὰ στοιχεῖα που διακρίνουν, σὲ γενικὲς γραμμὲς, ἓνα ἐπιστολάριο συνίστανται στὴν παρουσία ἐνὸς «θεωρητικοῦ» μέρους που περιέχει ἐπιστολικὸς χαρακτηριστὲς, ἐνὸς μέρους με ὑποδείγματα ἐπιστολῶν καὶ στὸ τέλος μιᾶς ὕλης γενικοῦ συχνὰ ἐνδιαφέροντος, ἄσχετης με τὸ προηγούμενο ὑλικό, ἐνίοτε με ὕμνους – ὅπως γιὰ παράδειγμα συναντᾶμε στὸ χειρόγραφο ἐπιστολάριο τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τὸ ὁποῖο ἔκλεινε με «εὐχὴν μετὰ τὸ ἀπόδειπνον» καὶ «εὐχὴν τοῦ ὄρθρου»²⁷.

25. Πβ. Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, «Ἐπιστολαὶ Εὐγενίου Ἰωαννουλλίου τοῦ Αἰτωλοῦ», *Ἑλληνικά*, 7 (1934), σ. 88 (ἀπὸ χφ Χάλκης) καὶ Ι. Ε. Στεφανῆς, Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδης, *Εὐγενίου... Ἐπιστολές*, ὁ.π., σ. 33.

26. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὰ χέρια τοῦ Καρατζᾶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο ἀλληλογραφίας τῆς οἰκογένειας Καρυοφύλλη, πέρασε καὶ ἄλλο χειρόγραφο ὑλικὸ τοῦ Ἰωάννη Καρυοφύλλη, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ αὐτόγραφο ἔργο του «Ἐφημερίδες». Ὁ Καρατζᾶς κατὰ τὴ συνήθειά του προσέθεσε στὸ χειρόγραφο αὐτὸ πίνακα περιεχομένων καὶ τὸ γενεαλογικὸ δένδρο «τοῦ οἴκου Καρυοφύλλου». Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ, που βρίσκεται σήμερα στὴν British Library με τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ Add. 8232, χρησιμοποίησε ὁ Ζερλέντης γιὰ νὰ ἐκδώσῃ τὶς «Ἐφημερίδες» (βλ. τὴ σημ. 14). Ὁ Boris Fonkič, στὴ μελέτη του «Les autographes...», ὁ.π., δημοσιεύει στὸν Πίνακα XIX. 1, πανομοιότυπο τοῦ πίνακα τῶν περιεχομένων που ἔγραψε ὁ Καρατζᾶς.

27. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ χφ 1157 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου, φ.

Στὸ δικό μας χειρόγραφο τῆ συνειδητῆ αὐτῆ ἐργασία τὴν ἔκανε ὁ Καρατζᾶς: συστάχωσε σὲ ἓνα σῶμα ἓνα μέρος ποὺ περιεῖχε ἐπιστολικούς χαρακτήρες, στὴ συνέχεια τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Καρουοφύλλη ποὺ ἐπιτελοῦσε τὸ ρόλο τῶν ἐπιστολικῶν παραδειγμάτων, ἐνῶ στὸ τελευταῖο μέρος ἐνσωμάτωσε τοὺς Ὑμνους τοῦ μητροπολίτη Μηδείας ἀλλὰ καὶ τὴν; χαμένη σήμερα, ἐνότητα μὲ τὰ Ἐπιγράμματα τοῦ Καρουοφύλλη. Οἱ ἀναλυτικοὶ πίνακες ποὺ συνέταξε καὶ ἐνσωμάτωσε στὴν ἀρχὴ τοῦ χειρογράφου προδίδουν τὸ σχέδιό του νὰ συγκροτήσῃ ἓνα ἐπιστολάριο, ἐνῶ οἱ «Ἀποσημειώσεις», οἱ πληροφορίες γιὰ τοὺς περιεχόμενους συγγραφεῖς, ἐπιβεβαιώνουν τὴ φιλολογικὴ του ἐγρήγορη.

VI

Τὸ ἐρώτημα ποὺ γεννιέται εἶναι, ἂν εἶχε ἡ πρωτοβουλία αὐτῆ τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ κάποια συνέχεια ποὺ ξεπερνοῦσε τὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον του νὰ δημιουργήσῃ ἓνα ἐπιστολάριο ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ὑλικὸ ποὺ εἶχε στὰ χέρια του. Γνώρισε, μὲ ἄλλα λόγια, τὸ ἐπιστολάριο αὐτὸ κάποια χειρόγραφη παράδοση; τὸ κατέστησε γνωστὸ σὲ ἓναν εὐρύτερο κύκλο λογίων, οἱ ὁποῖοι ἐνδεχομένως τὸ ἀντέγραψαν, καθὼς μάλιστα περιεῖχε ἐπιστολὲς γνωστῶν καὶ σημαντικῶν προσώπων;

Ἡ ἀπάντησις εἶναι ἀρνητικὴ. Τὸ ἐπιστολάριο ποὺ συγκρότησε ὁ Καρατζᾶς φαίνεται πὼς δὲν γνώρισε τέτοια διάδοσις· δὲν φρόντισε ἢ δὲν θέλησε ὁ ἴδιος νὰ τὸ κοινοποιήσῃ. Ὅμως ἀξιοποίησε, ὅπως τὸ συνήθιζε ἄλλωστε, τὸ ὑλικὸ ποὺ περιεῖχε: ἀντέγραψε ἀπὸ αὐτὸ μερικὲς ἐπιστολὲς –μαζὶ μὲ πολλὰς ἀκόμα ποὺ προέρχονταν ἀπὸ ἄλλες ἐνότητες– καὶ δημιούργησε ἓναν ἀκόμα κώδικα. Τὸ νέο αὐτὸ χειρόγραφο, ποὺ κατέληξε στὸν Φιλολογικὸ Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως καὶ πῆρε τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 10, σήμερα βρίσκεται στὴν Ἄγκυρα, στὴν Τουρκικὴ Ἱστορικὴ Ἐταιρεία. Τὸ ὅτι ὁ Καρατζᾶς χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ γιὰ τὸ νεότερο αὐτὸ χειρόγραφο τὸ ἐπιστολάριο ποὺ εἶχε ἤδη συγκροτήσῃ τὸ ἀποδεικνύουν κάποια σημειώματα ποὺ σώζονται στὸ χφ ΒΦΣΚ 10. Ὅταν, γιὰ παράδειγμα, ἀντιγράφει μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Κωνσταντίνου Γουλιανοῦ πρὸς τὸν Ἰωάννη Καρουοφύλλη, σημειώνει στὸ περιθώριο: «ἀπὸ ἰδιοχείρου»· προφανῶς εἶχε μπροστά του τὴν ἰδιόχειρη ἐπιστολὴ ποὺ εἶχε ἐνσωματώσει στὸ ἐπιστολάριό του (φ. 59^v). Καὶ ἀκόμα, ἀντιγράφοντας τὴν ἀπάντησις τοῦ Ἰωάννη Καρουοφύλλη πρὸς τὸν Γουλιανό, σημειώνει «ἀπὸ σχε-

88^v. Τὰ κείμενα καὶ τῶν δύο εὐχῶν ἔχουν δημοσιευτεῖ στὸ Ἐπιστολάριον τοῦ 1804, σ. 341-343.

δίου ἰδιογράφου»: πράγματι τὸ σχέδιο τῆς ἀπάντησις ποὺ ἔγραψε ὁ ἴδιος ὁ Καρουοφύλλης τὸ βρισκόμε σήμερα συρραμμένο στὸ παρισινὸ χειρόγραφο (φ. 60^v).

Αὐτὸ τὸ πάθος τοῦ Καρατζᾶ νὰ συγκεντρῶναι καὶ νὰ ἀξιοποιεῖ κάθε ἀποτυπωμένο σὲ χαρτὶ πνευματικὸ προϊόν ἄφησε σὲ μᾶς ἓνα πολύτιμο corpus: πολύτιμο γιὰ τὰ ἐπιστολικά κείμενα τῶν προσώπων ποὺ παρελαύνουν ἐκεῖ· γιὰ τὸ προσωπικὸ ὕφος τῆς γραφῆς τους· καὶ ἀκόμα, γιὰ τὸ παλαιογραφικὸ δείγμα γραφῆς πολλῶν ἀπὸ αὐτούς· καὶ φυσικά, γιὰ τὶς ἱστορικὲς πληροφορίες ποὺ διασώζουν τὰ ἴδια τὰ ἐπιστολικά κείμενα.

Στὸ χῶρο λοιπὸν τοῦ σπουδαστηρίου του ὁ Καρατζᾶς δούλεψε τὸ χειρόγραφο ὑλικὸ ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ του ὑπηρετώντας, πιστεῦω, τρεῖς στόχους: α) νὰ συμπληρώσει τοὺς τίτλους τῆς βιβλιοθήκης του μὲ ἓνα «ἐπιστολάριον» φτιαγμένο ἀπὸ τὸν ἴδιον· β) νὰ ἀποθησαυρίσει ὑλικὸ ποὺ θὰ τοῦ χρησίμευε γιὰ νὰ δημιουργήσῃ μετὰ ἄλλες θεματικὲς ἐνότητες, ὅπως ἐνότητα μὲ Ὑμνους διαφόρων συγγραφέων, ἐνότητα μὲ Ἐπιγράμματα, ἐνότητα μὲ ἐπιστολὲς λογίων, ὅπως εἶδαμε ἄλλωστε πὼς τὸ ἔκανε στὸ παράδειγμα τοῦ χφ ΒΦΣΚ 10. Καὶ ἀσφαλῶς τρίτος στόχος του ἦταν νὰ διαφυλάξῃ καὶ νὰ προστατεύσῃ ἀπὸ τὴ φθορὰ τὸ ἀρχεῖο ἀλληλογραφίας τῆς οἰκογένειας Καρουοφύλλη ποὺ περιῆλθε στὰ χέρια του²⁸.

Καὶ ἂν, ἀπὸ ὅσα ἀνέφερα, ἔμεινε ἀνεξιχνίαστη κάποια ἄλλη ἐνδεχομένως πρόθεσίς του, ἐκεῖνο ποὺ ἔγινε φανερὸ εἶναι πὼς ὁ ἀκαταπόνητος δημιουργὸς αὐτοῦ τοῦ ἐπιστολαρίου δὲν συμεριζόταν διόλου τὴν αἴσθησις ματαιότητος ποὺ σὲ ἄλλους προκαλοῦσε ὁ πολὺς κόπος τὸν ὁποῖο ἔπρεπε νὰ καταβάλλει ὁποῖος ἀσχολεῖτο μὲ τὴ γραφὴ καὶ τὸ χειρόγραφο βιβλίον, αὐτὴ τὴν αἴσθησις ποὺ εἶχε ἀποτυπώσῃ πρὶν ἀπὸ μερικὸς αἰῶνες ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος: «Σκέψου τί σημαίνει νὰ ἀγοράζεις ἄδικα χαρτί, νὰ παίρνεις μάτια ξύστρα, ψαλίδι καὶ μελανοδοχεῖο, καὶ τὸ ἐργαλεῖο γραφῆς νὰ στομώνει ἀπὸ τὸ γράψιμο... καὶ μετὰ ὅλη ἡ προσπάθεια: ἡ σκυμμένη ράχη, ἡ καταπόνησις τῶν ματιῶν, ἡ ἐπιδειξιότητα τῶν χειρῶν, ἡ κίνηση τῶν δακτύλων, τὰ λυγισμένα γόνατα, ἡ διάταξις τῶν σειρῶν, ἡ μορφὴ τῶν γραμμῶν...»²⁹.

Γιὰ τὸν Νικόλαο Καρατζᾶ, ποὺ εἶχε ἀντιγράψει ἑκατοντάδες φύλλα γιὰ τὶς

28. Τὴν ὑπόθεσις ὅτι ὁ Καρατζᾶς διέθετε κάποιο βιβλιοδετικὸ ἐργαστήριον, καὶ μάλιστα ἴσως νὰ ἀσχολεῖτο καὶ ὁ ἴδιος μὲ τὴ βιβλιοδεσίαν τῶν κωδίκων του, εἶχα ὑποστηρίξει παλαιότερα, στὴ μελέτη μου «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ...», ὁ.π., σ. 68-69. Κάθε νέο εὑρημα ἔκτοτε ἐνισχύει ἐκεῖνη τὴν ὑπόθεσις.

29. Βλ. Ἰωσήφ Βρυέννιος, Ἔργα III, 181, 4 κ.έ., πβ. καὶ ὅσα σημειώνονται ἀπὸ τὸν H. Hunger, Βυζαντινὴ λογοτεχνία, ὁ.π., τ. 1, σ. 325-326.

ανάγκες τῆς βιβλιοθήκης του, ὁ κόπος ποῦ κατέβαλε γιὰ νὰ συγκροτήσει αὐτὸ τὸ ἐπιστολάριο ὄχι μόνο δὲν τοῦ ἄφησε γεύση ματαιότητος ἀλλὰ, ἀντίθετα, τοῦ πρόσφερε τὴ γοητεία καὶ τὴν ἱκανοποίηση τῆς δημιουργίας.

Suppl. Græc 1044

Πίναξ τῶν περιεχομένων ἐπιστολῶν.

Θεοδοσίῳ τῷ Κορυδαλλέῳ ἑς Παΐσιον, ἑυγένειον· ἀρχὴν·
 νιον, ἢ Γαβριηλῶν τῶν ἱερομονάχων, ἀρχὴν·
 ρός τῶν μαθητῶν αὐτῶν ἑυγενίῳ τῷ ἀγίῳ· ἀρχὴν·
 τῶν αὐτῶν Παΐσιῳ ἱερομονάχῳ, ἀρχὴν·
 αὐτῶν ἑυγενίῳ· ἀρχὴν·
 τῶν αὐτῶν ἀνωτέρω, ἀρχὴν·
 ἀρχὴν·
 Ἰωάννῳ τῷ Καρυοφύλλῳ ἑς ἑυγένειον ἀποστόλου·
 ἱερομονάχου·
 ἑυγενίῳ ἀγίῳ ἑς Ἰωάννην τὸν Καρυοφύλλον·
 ἀρχὴν·
 τῶν αὐτῶν ἑς Ἰωάννην τὸν μαθητὴν ἑυγένειον·
 ἀρχὴν·
 ἀρχὴν·
 τῶν αὐτῶν ἑς Ἰωάννην τὸν μαθητὴν ἑυγένειον·
 ἀρχὴν·
 ἀρχὴν·

R. 7655.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

A'

Πίναξ τῶν περιεχομένων ἐπιστολῶν (φ. 1°-3°)

Θεοδοσίου τοῦ Κορυδαλλέου εἰς Παΐσιον, Εὐγένειον, καὶ Γαβριηλὸν τοὺς ἱερομονάχους, διὰ χειρὸς τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Εὐγενίου τοῦ Αἰτωλοῦ ,αρχὴ'	[φ. 25 ^o -26 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ Παΐσιῳ ἱερομονάχῳ, διὰ χειρὸς τοῦ αὐτοῦ Εὐγενίου ,αρχὴ'	[φ. 26 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ ἀνωτέρω, ἐλλειπῆς περὶ τὸ τέλος, διὰ χειρὸς τοῦ αὐτοῦ Εὐγενίου Ἐυγενίου ἀποστόλου εἰς Ἰωάννην τὸν Καρυοφύλλον, φράσει περὶ ἰδιόχειρος ,αρχὴ'	[φ. 26 ^o -27 ^o] [φ. 34 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ εἰς Φώτιον τὸν μέγαν ῥήτορα φράσει περὶ, διὰ χειρὸς τοῦ αὐτοῦ Φωτίου, ὡς καὶ αἱ κατωτέρω ,αρχὴ'	[φ. 34 ^o] [φ. 35 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν αὐτὸν Φώτιον φράσει περὶ ,αρχὴ'	[φ. 35 ^o -38 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν αὐτὸν Φώτιον φράσει περὶ ,αρχὴ'	[φ. 38 ^o -39 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ	[φ. 39 ^o -40 ^o]
Γερμανοῦ Νύσσης	[φ. 40 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ Νύσσης	[φ. 41 ^o]
Εὐγενίου εἰς τὸν διαληφθέντα Φώτιον φράσει περὶ	[φ. 41 ^o -42 ^o]
Γερμανοῦ	[φ. 42 ^o -43 ^o]
Εὐγενίου	[φ. 43 ^o -44 ^o]
Γερμανοῦ	[φ. 44 ^o]
Εὐγενίου ,αρχὴ'	[φ. 44 ^o -45 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ ,αρχὴ'	[φ. 45 ^o -46 ^o]
Γερμανοῦ	[φ. 46 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ	[φ. 47 ^o]
Εὐγενίου	[φ. 47 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ ,αρχὴ'	[φ. 48 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ ,αρχὴ'	[φ. 48 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ ,αρχὴ'	[φ. 49 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ ,αρχὴ'	[φ. 50 ^o]
Γερμανοῦ	[φ. 50 ^o -51 ^o]
Εὐγενίου ,αρχὴ'	[φ. 51 ^o -52 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ ,αρχὴ'	[φ. 52 ^o -53 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ ,αρχὴ'	[φ. 53 ^o -55 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ ,αρχὴ'	[φ. 55 ^o -56 ^o]
Τοῦ αὐτοῦ ,αρχὴ'	[φ. 56 ^o]
Γερμανοῦ ἐλλειπῆς, ἀπασαι διὰ χειρὸς τοῦ προρρηθέντος Φωτίου μαθητοῦ καὶ αὐτοῦ τοῦ Κορυδαλλέου	[φ. 56 ^o]
Κωνσταντίνου Γουλιανοῦ εἰς Ἰωάννην τὸν Καρυοφύλλον ἰδιόχειρος	[φ. 59 ^o]

Ἰωάννου τοῦ Καρνοφύλλου ἀπάντησις εἰς αὐτὸν αὐτοσχέδιος	[φ. 60 ^v]
Τοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου εἰς Ἀνδρέαν Λικνίνον τὸν ἱατρὸν αὐτοσχέδιος	[φ. 61 ^{r-v}]
Ἀνδρέου Λικνίνου ἱατροῦ ἀπάντησις εἰς τὸν αὐτὸν ἰδιόχειρος	[φ. 78 ^r]
Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν Κυζίκου Κύριλλον φράσει πεζῆ ἰδιόχειρος	[φ. 62 ^r]
Κωνσταντίνου Δούκα βοεβόδα εἰς τὸν Κυζίκου Κύριλλον φράσει πεζῆ ἰδιόχειρος	[φ. 64 ^{r-v}]
Βαρθολομαίου Ἡρακλείας εἰς Ἰωάννην τὸν Καρνοφύλλον φράσει πεζῆ ἰδιόχειρος	[φ. 66 ^v]
Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν υἱὸν ἐκείνου μέγαν ῥήτορα Μανουὴλ φράσει πεζῆ ἰδιόχειρος	[φ. 67 ^v]
Παχωμίου Φιλίππων καὶ Δράμας εἰς τὸν αὐτὸν μέγαν ῥήτορα φράσει πεζῆ ἰδιόχειρος	[φ. 68 ^r]
Ἰωάννου Καρνοφύλλου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτὸν φράσει πεζῆ ἰδιόχειρος	[φ. 69 ^{r-v}]
\\ Σχέδια ἐπιστολῶν ἰδιόχειρα καὶ ὁμολογία περὶ τινῶν βιβλίων Ἰωάννου Κομνηνοῦ//	[φ. 75 ^r]
Ἰωάννου Κομνηνοῦ τοῦ ἱατροῦ εἰς τὸν ἕτερον υἱὸν τοῦ Καρνοφύλλου μέγαν ῥήτορα Ῥαλάκην φράσει πεζῆ ἰδιόχειρος	[φ. 76 ^r]
Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν αὐτὸν Ῥαλάκην φράσει πεζῆ ἰδιόχειρος	[φ. 77 ^r]
Τοῦ αὐτοῦ ἑτέρα εἰς τὸν αὐτὸν φράσει πεζῆ ἰδιόχειρος	[φ. 77 ^r]
Ἀδήλου, διὰ χειρὸς Μιχαὴλ Καρνοφύλλου ἐγγόνου τοῦ ῥηθέντος Ἰωάννου, ὡς καὶ τὰ κατωτέρω	[φ. 79 ^{r-v}]
Ἑτέρα ὁμοία, εἰς φράσιν ἀπλήν	[φ. 79 ^v]
Ἀπολογία Διονυσίου Βυζαντίου εἰς τὰς περὶ τῆς π(α)τριαρχείας αὐτοῦ ψήφους	[ἔχει ἐκπέσει]
Ἑτέρα ὁμοία	[ἔχει ἐκπέσει]
Σεβαστοῦ Τραπεζουντίου εἰς τὸν μέγαν διερμηνευτὴν Ἀλέξανδρον Μαυροκορδάτον	[ἔχει ἐκπέσει]
Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου ἀπάντησις	[ἔχει ἐκπέσει]
Ἀδήλου ἀνωνύμου, διὰ χειρὸς τοῦ ῥηθέντος Μιχαὴλ	[φ. 81 ^v -82 ^v]
\\ Μιχαὴλ Καρνοφύλλου Ἀζαρία δευτερεύοντι ἰδιόχειρος//	[φ. 83 ^{r-v}]
Ἰακώβου τοῦ Γαβριηλοπούλου εἰς τὸν αὐτὸν Μιχαὴλ, ἰδιόχειρος	[φ. 84 ^r]
Ἀδήλων ἀνωνύμοις, ὧν ἡ μία ἀτελής	[φ. 85 ^v , 86 ^r]
Χουρμουζίου Βυζαντίου Τζανεὶ Λεσβίω, ἰδιόχειρος	[φ. 87 ^r]
Ἰσ. Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν αὐτὸν, ἰδιόχειρος. [Ἰωάννη τῷ λογίῳ]	[φ. 89 ^{r-v}]
Ἰωάννου Καρνοφύλλου ἐγγόνου τοῦ ῥηθέντος Ἰωάννου μεγάλου λογοθέτου ἀνωνύμου ἀτελής καὶ ἰδιόχειρος	[φ. 91 ^r]
Τοῦ αὐτοῦ Μεθοδίου ἰδιόχειρον σχέδιον	[φ. 92 ^r]
Τοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνω ἰδιόχειρον σχέδιον	[φ. 92 ^v]
Τοῦ αὐτοῦ ἀνωνύμοις ἰδιόχειρα σχέδια	[φ. 92bis ^r , 93bis ^r]
Τοῦ αὐτοῦ εἰς π(α)τριάρχην οἰκουμηνικὴν ὡς ἐκ μέρους γυναικὸς εἰς φράσιν ἀπλήν, σχέδιον ἰδιόχειρον	[φ. 95 ^{r-v}]
[παραλείπει δύο ἐπιστολές, τῶν φ. 101 καὶ 102]	
Θεοδοσίου μεγάλου αὐθεντικοῦ γραμματικοῦ εἰς ἀρχόντισσαν συγχαρητικὸν τοῦ Πάσχα φράσει πεζῆ ἰδιόχειρον	[φ. 103 ^{r-v}]

B'

Χαρακτήρες ἐπιστολῶν διάφοροι (φ. 9^r-24^r)

α'. Παραινετική. Προσωπικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Τῶν πανταχόσε διαφημιζομένων σπουδαίων</i>	BN, EBE, MPT
β'. Μειπτική. Πραγματικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Ἀκήκοά σε κακῶς τοὺς εὐεργετήσαντας</i>	BN, EBE, MPT
γ'. Παρακλητική. Χρονικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Περὶ πολλῶν μὲν ζητημάτων</i>	BN, EBE, MPT
δ'. Συστατική. Προσωπικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Τὸν παρόντα τιμώτατον</i>	BN, EBE, MPT
ε'. Εὐχαριστική. Πραγματικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Τοὺς εὐεργέτας τοῖς ὁμοίοις</i>	BN, EBE, MPT
ς'. Φιλική. Ἐπιχείρημα τοπικὸν ἐκ διαιρέσεως. Inc. <i>Ἄμα μὲν εἶναι τοὺς φίλους</i>	BN, EBE, MPT
ζ'. Εὐκτική. Τοπικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Καταλαβεῖν μὲν τὰ αὐτόθι</i>	BN MPT
η'. Ἀπειλητική. Πρόγραμμα γνωμικόν. Inc. <i>Ἀνθρώπους λαβεῖν μὲν ἀδύνατον</i>	BN, EBE, MPT
θ'. Συμπαθητική. Προσωπικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Φιλῶν σε καθαρῶς, ὡς ἐνδέχεται</i>	BN, EBE, MPT
ι'. Θεραπευτική. Ἐπιχείρημα πραγματικόν. Inc. <i>Ἡ ἀγάπη τὰ ἑαυτῆς οὐ ζητᾷ</i>	BN, EBE, MPT
ια'. Συγχαριστική. Πραγματικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Μαθὼν τριπόθητε τὴν παρὰ Θεοῦ</i>	BN, EBE, MPT
ιβ'. Παραλογιστική. Προσωπικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Εἰ καὶ τῶν ὀνομαστῶν ἐκείνων</i>	BN, EBE, MPT
ιγ'. Ἀνεγκληματική. Προσωπικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Τίνος χάριν ἀναισχυντῶν</i>	BN, EBE, MPT
ιδ'. Ἀντεπισταλτική. Πραγματικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Τὸ γράμμα δεξάμενος τῆς</i>	BN, EBE, MPT
ιε'. Παρατρυντική. Ἐπιχείρημα τοπικὸν ἐκ διαιρέσεως. Inc. <i>Ἀλάθητον μὲν εἶναι τὸν</i>	BN, EBE, MPT
ις'. Παραμυθητική. Πραγματικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Ἄλγη μὲν καὶ φυτοκόμος</i>	BN, EBE, MPT
ιζ'. Ὑβριστική. Πρόγραμμα. Inc. <i>Ταῖς μὲν ἐπιστολαῖς ἀπάσαις</i>	BN, EBE, MPT
ιη'. Ἐπαγγελτική. Χρονικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Δεινοῖς ἀμέτροις κατὰ ἐνεστώτα</i>	BN, EBE, MPT
ιθ'. Σχετλιαστική. Πραγματικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Πόσων ἡμῖν κακῶν ἐπετέθη</i>	BN, EBE, MPT
κ'. Ὀνειδιστική. Ἐπιχείρημα προσωπικόν. Inc. <i>Θαυμάζειν μοι λίαν, ὦ βέλτιστε</i>	BN, EBE, MPT

BN = Bibliothèque nationale, Suppl. gr. 1044. Ἐπιγραφή: Τοῦ σοφωτάτου Ψελλοῦ Χαρακτήρες ἐπιστολῶν διάφοροι.

EBE = Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, φρ. 2390. Ἐπιγραφή: Ἀνωνύμου Χαρακτήρες ἐπιστολῶν διάφοροι.

MPT = Μετοχίου Παναγίου Γάφου 542. Ἐπιγραφή: Χαρακτήρες ἐπιστολῶν διάφοροι.

κα'. Μεταμελητική. Ἐπιχείρημα προσωπικόν. Inc. <i>Κακῶς τὰ κατὰ σέ</i>	BN, EBE, MPT
κβ'. Παραγγελτική. Προσωπικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Τοὺς ἐμοῦ ὑπηρέτας</i> <i>πλειστάκις</i>	BN, EBE, MPT
κγ'. Ἀπαρνητική. Πρότασις ὀριστική. Inc. <i>Μ(ή)τηρ ἐστὶ πολέμου</i> <i>διαβολή</i>	BN, EBE, MPT
κδ'. Πρεσβευτική. Inc. <i>Ὡς ἐκ πηγῆς ἀειρότου</i>	BN, EBE, MPT
κε'. Ἐπαινετική. Πραγματικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Πᾶν μὲν εἶ τι καλὸν</i>	BN, EBE, MPT
κς'. Διδασκαλική. Τροπικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Θ(εὸ)ς κακῶν αἴτιος</i>	BN, EBE, MPT
κζ'. Ἐλεγκτική. Τροπικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Πολλὰ μὲν καθ' ἡμῶν</i>	BN, EBE, MPT
κη'. Διαβλητική. Τροπικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Τὸν δεῖνα τὴν πρὸς ἡμᾶς</i>	BN, EBE, MPT
κθ'. Ἐπιτιμητική. Πραγματικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Τὸ μὲν ἀμαρτάνειν</i> <i>ἀνεπιστρόφως</i>	BN, EBE, MPT
λ'. Ἐρωτηματική. Προσωπικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Περὶ τοῦδε τοῦ</i> <i>κεφαλαίου λογιώτατε</i>	BN, EBE, MPT
λα'. Παραθαρρυντική. Προσωπικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Τὰς διαβολὰς</i> <i>ὡς ἤκουσας</i>	BN, EBE, MPT
λβ'. Ἀναθετική. Ἔργασία. Inc. <i>Ἄγαθοί, Σολομῶν ὁ πάντων φρονιμώτατος</i>	BN, EBE, MPT
λγ'. Ἀποφαντική. Τροπικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Τὸ μακρόθυμον ἐπὶ τοῖς</i> <i>πταίουσιν</i>	BN, EBE, MPT
λδ'. Σκωπτική. Πραγματικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Πολλὰ μὲν τῶν πραγμάτων</i>	BN, EBE, MPT
λε'. Αἰνιγματική. Προσωπικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Γῆν ἀλλοτρίων</i> <i>κατασπείρειν λίαν</i>	EBE, MPT
λς'. Ὑπομνηστική. Προσωπικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Πάντων ὡς ἔμαθον</i> <i>ἐνδοξάτατε</i>	EBE, MPT
λζ'. Αὐπητική. Πραγματικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Τραύματα μὲν φίλων</i>	EBE, MPT
λη'. Συμβουλευτική. Πραγματικὸν ἐπιχείρημα. Inc. <i>Πράγματος ἀκήκοά</i> <i>σε κατάρχειν</i>	EBE, MPT
λθ'. Μικτή. Πρόγραμμα. Inc. <i>Τῷ μεγαλοπρεπεστάτῳ καὶ πανευγενεστάτῳ</i> <i>αὐθέντῃ</i>	EBE, MPT
[μ'.] Inc. <i>Πάντες μὲν βροτοὶ ποδοῦσι</i>	MPT

Ἄλλα ὑποδείγματα ἐπιστολῶν (φ. 24^{r-v})

α'. Inc. <i>Γράφων ἐπαινεῖς με ἄριστα Θεόδωρε</i>	BN
β'. Inc. <i>Ἦν τι πρὸς σε εἶ διάκειμαι, σχεδὸν οἶμαι σεαυτὸν</i>	BN
γ'. Inc. <i>Θυσιῶν ὁ θεὸς οὐ δέεται</i>	BN
δ'. Inc. <i>Ὁ τὴν ἐνεγκαμένην καταλιπὼν καὶ εἰς ἀλλοδαπὴν</i>	BN
ε'. Inc. <i>Πολλάκις ἠβουλήθης ἐπιστεῖλαι σοι</i>	BN
ς'. Inc. <i>Ὡσπερ καθ' ἑκάστην προνοεῖται τις</i>	BN
ζ'. Inc. <i>Τὴν σὴν ἐπιστολὴν ἀνὰ χεῖρας λαβὼν</i>	BN

Γ'

Χειρόγραφα ποὺ ἀναφέρονται

ΑΓΙΟ ΟΡΟΣ, Μονὴ Παντελεήμονος, 693	σ. 80, 81
ΑΓΚΥΡΑ, Türk Tarih Kurumu, ΕΦΣΚ 10	σ. 82, 83
ΑΘΗΝΑ, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, 2390	σ. 79 σημ. 22, σ. 80 σημ. 24
MPT 542	σ. 79 σημ. 22
ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙ, Βιβλιοθήκη Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, 974	σ. 75 σημ. 12, σ. 76
1157	σ. 81 σημ. 27
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ, Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, Θεολογικῆς	
Σχολῆς Χάλκης 122	σ. 81
ΛΟΝΔΙΝΟ, Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη, Add. 8232	σ. 81 σημ. 26
ΠΑΡΙΣΙ, Bibliothèque nationale, Suppl. gr. 675	σ. 72, 80 σημ. 24
Suppl. gr. 1044	passim

Machi Paizi-Apostolopoulou

Le corpus de la correspondance de la famille Caryophyllis
se transforme en épistolaire: un cas du 18e siècle

RÉSUMÉ

Le manuscrit Paris. Suppl. gr. 1044 est qualifié comme «épistolaire du XVIIe-XVIIIe siècle» dans la description du catalogue de la Bibliothèque. Il s'agit cependant d'un cas particulier, puisque la plus grande partie de son corps, celle qui suit les «Characteres epistolici», c'est-à-dire la partie qui dans un épistolaire contient les formules (ὕποδείγματα), est constituée de lettres originales de l'archive de la famille Caryophyllis.

Quelques détails paléographiques montrent qu'un collecteur lettré du 18e siècle, Nikolaos Caratzas, possédant un grand nombre de lettres de la famille Caryophyllis, a constitué un épistolaire avec ces matériaux: il a employé dans la première partie l'œuvre de Livanios-Proclos «Ἐπιστολικοὶ χαρακτῆρες», il a inséré ensuite le corps des lettres originales, puis les «Ἐπιγράμματα», œuvre de Jean Caryophyllis –partie qui n'existe plus aujourd'hui dans le manuscrit– ainsi que les «Ῥυμοὶ» écrits par le métropolite de Mèdeia Théodose. Le résultat fut un manuscrit d'usage, dont la consultation et l'utilisation sont facilitées par les indications que Caratzas a mises au début du manuscrit, à savoir les tables analytiques et des informations concernant les auteurs des textes transmis dans le codex, les «Ἀποσημειώσεις εἰς τοὺς ἐνταῦθα περιεχομένους συγγραφεῖς». Il s'agit d'un travail studieux, qui révèle un bon connaisseur de l'art de la philologie, un amateur de l'épistolographie.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΣΤΑΘΗ

ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΑ ΣΤΟ 18ο ΑΙΩΝΑ
ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ ΜΕΤΟΧΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΟΥ ΤΑΦΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

Τὸ πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, ἓνα ἀπὸ τὰ πρεσβυγενῆ πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, διατηροῦσε μετόχια σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς Βαλκανικῆς¹, μὲ πολὺ σημαντικὸ αὐτὸ τῆς Κωνσταντινούπολης, τὸ ὁποῖο εἶχε φθάσει νὰ θεωρεῖται σχεδὸν τὸ μοναδικὸ καὶ νὰ ἀναφέρεται ὡς «Τὸ Μετόχι», χωρὶς κανένα γεωγραφικὸ χαρακτηρισμὸ. Ὄντας στὴν Κωνσταντινούπολη, στὸ Φανάρι, καὶ μάλιστα στὸ Διπλοφάναρο², πολὺ κοντὰ στὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, ἀποτελοῦσε κατὰ κάποιον τρόπο καγκελαρία τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Τόσο μάλιστα ἦταν συνδεδεμένο μὲ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, ὥστε μέχρι πολὺ ἀργὰ νὰ κυριαρχεῖ ἡ ἔκφραση «πηγαίνω στὰ πατριαρχεῖα».

Τὸ Μετόχι τοῦ Ἁγίου Τάφου στὸ Φανάρι ἦταν οἶκος, ὅπως μαρτυρεῖται³, τῶν Καντακουζηνῶν τῆς Βλαχίας. Αὐτὸν μαζί μὲ τὸ πάνω μέρος τοῦ κήπου του τὸν εἶχε ἀγοράσει ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Θεοφάνης Γ' (1608-1644), τὸν δυτικὸ κήπο τὸν ἀγόρασε ὁ πατριάρχης Παΐσιος (1645-1660), τὰ δὲ πέτρινα δωμάτια τὰ δῶρισε στὸν Ἅγιο Τάφο στὰ χρόνια τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων (1660-1669) ὁ κὺρ Μανολάκης, ἐξέχον μέλος τῆς συντεχνίας τῶν γουναράδων. Τέλος τὰ οἰκήματα ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς τοῦ ναοῦ ἀγοράστηκαν

1. Μετόχια τοῦ Ἁγίου Τάφου μαρτυροῦνται στὴ Σμύρνη, στὸ Ἰσμαήλι, στὴ Μόσχα, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἀθήνα, στὴν Κρήτη, στὴ Χίο, στὸ Σινᾶ.

2. «Αἱ πρὸς τὸν Κόλπον καταλήγουσαι ὑπάρχειαι τοῦ Πέμπτου λόφου περικλείονται διὰ διπλοῦ ἄνευ πύργων τεύχους, τοῦ μὲν ἐπ' ἀρχῆς τῆς παραλίας, καλουμένου Στροβίλου, τοῦ δὲ ἐπὶ τῆς τοῦ λόφου κλιτύος· τὸ δὲ μεταξὺ τῶν τειχῶν τούτων διάστημα εἶναι τὸ λεγόμενον Διπλοφάναρον, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ὁποίου φέρουσιν ἔξωθεν μὲν δύο πύλαι, ἡ τοῦ Πετρίου καὶ ἡ τοῦ φαναρίου, ἔσωθεν δὲ τῆς πόλεως ἡ τοῦ Διπλοφαναρίου, ἥτις εἶναι ἄθυρος. Ὅλον δὲ τοῦτο τὸ διάστημα κατοικεῖται ὑπὸ Χριστιανῶν, καὶ ἔχει λόγῳ Γραικοβυζαντινῆς ἀρχαιότητος πολλὴν ἱστορικὴν σημασίαν». Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις*, τ. Α', Ἀθήνα 1851, σ. 562.

3. Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων*, Βιβλ. ΙΑ' καὶ ΙΒ', Θεσσαλονίκη 1983 (ἐκδ. Ρηγόπουλου), σ. 70-71.

ἀπὸ τὸν γνωστὸ πατριάρχην Ἱεροσολύμων Δοσίθεο. Ὁ ναὸς ποὺ ὑπάρχει μέχρι τὶς μέρες μας εἶναι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ὡστόσο τὸ Μετόχι κήκε τὸν Αὐγουστο τοῦ 1640, τότε ποὺ εἶχαν καεῖ καὶ ἄλλες ἐννιά ἐκκλησιᾶς στὴν περιοχὴ καὶ ἀνακαινίστηκε μὲ δαπάνες τῆς συντεχνίας τῶν γουναράδων. Ξανακλήκε τὸ 1728 καὶ ἀνακαινίστηκε γιὰ δευτέρα φορά, φθάνοντας στὴ σημερινή του μορφή. Αὐτὴ τὴν τελευταία μορφή τοῦ Μετοχίου τὴν ὀφείλουμε στὸν πατριάρχην Ἱεροσολύμων Χρῦσανθο Νοταρά, ἐξέχουσα προσωπικότητα τῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἐπιστήμης, ὁ ὁποῖος πατριάρχευσε ἀπὸ τὸ 1707 μέχρι τὸ 1731.

Στὸ Μετόχι περνοῦσαν τὸν περισσότερο χρόνο τους οἱ πατριάρχες Ἱεροσολύμων, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πατριάρχην Νεκταρίου. Κύρια αἰτία τῆς παραμονῆς τους ἐκεῖ ἦταν ἡ ἔγνοια νὰ βρίσκονται μέσα στὸ θέατρο τῶν ἐξελίξεων, κοντὰ δηλαδὴ στὴν Ὑψηλὴ Πύλη, ἀφοῦ ὅλες τους οἱ ὑποθέσεις ἐκπορεύονταν ἀπὸ αὐτήν. Ἔτσι μὲ τὸν καιρὸ ὀργανώθηκε μιὰ σημαντικὴ βιβλιοθήκη, ἡ ὁποία ἀπαρτιζόταν ἀπὸ ἔντυπα βιβλία καὶ χειρόγραφα. Κατάλογοι τῶν βιβλίων αὐτῶν δημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Παπαδόπουλο-Κεραμέα⁴. Ὁ Κύριλλος Ἀθανασιάδης, μάλιστα, σὲ σχετικὸ δημοσίευμα γιὰ τὶς βιβλιοθήκες τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων σημείωνε, ὅτι μέλημα τῶν πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων κατὰ τὶς περιόδους τους ἦταν, ὅταν εὔρισκαν ἀρχαῖα χειρόγραφα καὶ σπάνια ἔντυπα, ἄλλα ν' ἀγοράζουν καὶ ἄλλα νὰ τοὺς χαρίζονται. Μαρτυρία τοῦ μελήματος αὐτοῦ εἶναι καὶ ἡ ἐπιγραφή, ποὺ ὑπῆρχε χαραγμένη σὲ μάρμαρο πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Μετοχίου τοῦ Ἁγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη, χρονολογημένη στὸ 1720. «Αὕτη ἡ ἱερὰ Βιβλιοθήκη κατεσκευάσθη δι' ἐπιμελείας καὶ ἐξόδων τῶν μακαριωτάτων πατριαρχῶν τῆς Ἁγίας Πόλεως Ἱερουσαλήμ, τοῦ τε ἀοιδίου κυρίου Δοσιθέου καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ καὶ διαδόχου αὐτοῦ κυρίου Χρυσάνθου, καὶ ὅποιος ἀπ' αὐτὴν τολμήσει νὰ ἀφαιρέσῃ βιβλίον, ὁποῖοι βαθμοῦ καὶ καταστάσεως εἶη, ὁ τοιοῦτος ὡς ἱερόσυλος ἔστω... ἀψκ'. ἐν μηνὶ αὐγούστῳ, Χρῦσανθος ἐλέω Θεοῦ πατριάρχης Ἱερουσαλήμ καὶ πάσης Παλαιστίνης»⁵.

Παράλληλα μὲ τὰ χειρόγραφα καὶ τὰ ἔντυπα βιβλία δημιουργήθηκε καὶ τὸ λεγόμενο Γραμματοφυλακεῖο τοῦ Μετοχίου, τὸ ὁποῖο περιλάμβανε τοὺς κώδικες ἀλληλογραφίας τῶν πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιτρόπων τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων μὲ διαφόρους. Οἱ κώδικες αὐτοὶ καταρτίστη-

4. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμέας, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Δ' καὶ Ε', Πετρούπολη 1899, 1915.

5. Κύριλλος Ἀθανασιάδης, «Ἐπόμνημα ἱστορικῶν τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Ὁρθοδόξου Πατριαρχείου τῶν Ἱεροσολύμων», *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Πετρούπολη 1897, σ. 285.

καν μὲ βάση τὴν ιδιότητα τῶν ἀποστολέων καὶ τὸν τόπο ἀποστολῆς τῶν ἐπιστολῶν. Ἔτσι διακρίνουμε α) τὴν Ἀλληλογραφία τῶν Μεγάλων Διερχμένων, β) τὴν Ἀλληλογραφία πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων ἀπὸ Νεκταρίου μέχρι Κυρίλλου, γ) τὴν Ἀλληλογραφία τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, δ) τὴν Ἀλληλογραφία Τουρκίας, ε) τὴν Ἀλληλογραφία Αἰγύπτου καὶ στ) τὴν Ἀλληλογραφία Παλαιστίνης καὶ Συρίας⁶.

Τοὺς φακέλους τοῦ Γραμματοφυλακεῖο ἀποδελτίωσε ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας⁷, ἐνῶ ὁ Μανουὴλ Γεδεὼν δημοσίεψε ἐπιστολὲς ἀπὸ αὐτὸ τὸ Ἀρχεῖο ποὺ τὸν βοήθησαν νὰ καταλήξει σὲ πολλὰ συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν του γιὰ τὶς ὑποθέσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἱστορίας τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως⁸. Ἀπὸ τοὺς φακέλους αὐτοὺς προέκυψαν οἱ ἐκδόσεις συλλογῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ε. Legrand καὶ τοῦ Ε. Hurmuzaki⁹, στοὺς προλόγους τῶν ὁποίων περιέχονται πληροφορίες ποὺ ἀφοροῦν στὸ ἱστορικὸ καὶ στὴ διαδικασίᾳ κατάρτισης τοῦ περιεχομένου τῶν συλλογῶν. Ὁ Legrand ἀναφερόμενος στὶς πηγές του παραπέμπει α) σὲ χειρόγραφο τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου Μαυροκορδάτου καὶ β) σὲ χειρόγραφο μὲ ἀντίγραφα ἐπιστολῶν πρὸς Χρῦσανθο Νοταρά, τὰ ὁποῖα ἔγιναν «dans les premières années de ce siècle, et prise, selon toutes probabilités, sur les originaux qui existent à la bibliothèque du Métoque du Saint-Sépulcre, à Constantinople»¹⁰. Ὁ Ν. Iorga, ἐπιμελητὴς τοῦ τόμου Hurmuzaki, ἀναλύοντας τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐργάστηκε γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ὁ Μ. Γεδεὼν, τονίζει ὅτι ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν ὁ συνεργάτης του εἶχε τὴν ἐλευθερία νὰ ἐπαναλαμβάνει κατὰ βούληση τὶς ἀντιγραφές τῶν ἐγγράφων κυρίως ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἁγιοταφικοῦ Μετοχίου, πράγμα ποὺ προξένησε δυσκολίες στὴν ἐκδοσὴ¹¹! Ἔτσι γίνεται σαφές ὅτι ἀπὸ

6. Πηνελόπη Στάθη, *Χρῦσανθος Νοταρὰς Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, πρόδρομος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 1999, σ. 252-257.

7. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Γ', Βενετία 1872, σ. 520-533.

8. Στὴ δευτέρα ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου του *Πατριαρχικὸι Πίνακες*, ὁ Μ. Γεδεὼν ὅταν παραπέμπει ἀναφέρει ἀόριστα «Ἀρχεῖον τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἁγιοταφικοῦ Μετοχίου», «Ἀρχεῖον τοῦ ἁγιοταφικοῦ Μετοχίου», ἢ «ἐν τοῖς Ἀρχείοις τοῦ ἁγιοταφικοῦ Μετοχίου», Μ. Γεδεὼν, *Πατριαρχικὸι Πίνακες*, β' ἐκδ., Ἀθήνα 1996, ἐπιμ. Ν. Φορόπουλου, σ. 509, 510, 516, 519, 552.

9. Émile Legrand, *Épistolair grec, Bibliothèque grecque vulgaire*, τ. IV, Παρίσι 1888· Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor, Documente grecești*, Ν. Iorga, τ. XIV, 1, 2, 3, Βουκουρέστι 1915, 1917, 1936 καὶ *Documente privitoare la Istoria Românilor, Texte grecești*, ἐπιμ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, τ. XIII, Βουκουρέστι 1909.

10. É. Legrand, *δ.π.*, σ. X.

11. E. Hurmuzaki, *δ.π.*, τ. XIV, 1, Βουκουρέστι 1915, σ. V.

τὸ συγκεκριμένο Ἀρχεῖο πολλές ἀπὸ τὶς ἐπιστολές, ἐπειδὴ θεωρήθηκαν εἴτε ἱστορικὰ τεκμήρια εἴτε πρότυπα ἐπιστολογραφίας δημοσιεύτηκαν καὶ σὲ ἔντυπα ἐπιστολάρια.

Οἱ πατριάρχες Ἱεροσολύμων Δοσίθεος (1642-1707) καὶ Χρῦσανθος (1707-1731), κυρίως, καὶ στὴ συνέχεια οἱ διάδοχοί τους Μελέτιος (1731-1737) καὶ Ἀβράμιος (1775-1787), ὄντας μεθοδικοὶ φύλακες καὶ γνωρίζοντας τὸν ἱστορικὸ ρόλο τὸν ὁποῖο διαδραμάτιζαν, τήρησαν ἕνα πλήρες ἀρχεῖο τῶν ἐπιστολῶν ποὺ λάβαιναν. Ἔτσι μᾶς παραδόθηκε ὁ θησαυρὸς αὐτὸς τῶν ἐπιστολῶν, ὁ ὁποῖος καλύπτει 150 χρόνια περίπου πνευματικῆς καὶ πολιτικῆς δραστηριότητας.

Στὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν οἱ ἐπιστολές τῶν μεγάλων διερμηνέων τῆς Ὑψηλῆς Πύλης¹² ποὺ κατεῖχαν τὸ ἀξίωμα αὐτὸ στὰ χρόνια τῆς πατριαρχείας τῶν δύο λογίων πατριαρχῶν Δοσιθέου καὶ Χρυσάνθου, ἦταν στενὰ συνδεδεμένοι μὲ αὐτοὺς καὶ θεωροῦσαν ὑπέρτατο χρέος τους νὰ διεκπεραιώσουν τὶς ὑποθέσεις τοῦ Ἁγίου Τάφου. Ὄντας δὲ σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τοὺς ὑψηλοὺς ἀξιωματούχους τῆς Πύλης, οἱ παρεμβάσεις τους ἦταν ιδιαίτερα σημαντικές. Οἱ ἐπιστολές τῶν προσώπων αὐτῶν, ποὺ ἔπαιξαν ἕναν ιδιαίτερο ρόλο στὴν ἱστορία τῆς τουρκοκρατίας, περιλαμβάνονται στὸν πρῶτο φάκελο μὲ τὴν ἐπωνυμία, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ παραπάνω, «Ἀλληλογραφία Μεγάλων Διερμηνέων 1671-1797». Ὁ φάκελος αὐτὸς, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καὶ κώδικας, ἀποτελεῖται ἀπὸ 269 ἐπιστολές ποὺ καλύπτουν 396 φύλλα. Οἱ ἐπιστολές εἶναι ἐπικολλημένες σὲ λεπτὲς λωρίδες χαρτιοῦ ποὺ εἶναι ραμμένο στὴν ἄκρη, μὲ τὴν πολυκαιρία ὅμως τὰ φύλλα ἔχουν ξεφυγεῖ ἀπὸ τὶς λωρίδες καὶ ἀνεξαρτητοποιηθεῖ· παραμένουν ὅμως στὴν πρώτη τους θέση μὲ τὴ χρονολογικὴ τους σειρά.

Μία παρατήρηση ὡς πρὸς τὴ σύνθεση τοῦ συγκεκριμένου φακέλου εἶναι ὅτι μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Χρυσάνθου Ἱεροσολύμων τὸ 1731, οἱ ἀποστολεῖς δὲν εἶναι πιά διερμηνεῖς καὶ ἀξιωματούχοι τῶν ἡγεμονιῶν ἀλλὰ ἱερωμένοι, ἐπίτροποι τοῦ Ἁγίου Τάφου στὸ Μετόχι τῆς Κωνσταντινούπολης μὲ μοναδικὴ φροντίδα τὴ διευθέτηση τῶν ὑποθέσεων τῶν προσκυνημάτων. Ἀποδέκτες συνεχίζουν νὰ εἶναι οἱ πατριάρχες Ἱεροσολύμων, ὅπως ὁ Μελέτιος (1731-1737), ὁ Ἀβράμιος (1775-1787), ὁ Προκόπιος Α΄ (1787-1788) καὶ ὁ Ἀνθιμος (1788-1808).

Τελευταία ἐπιστολὴ πρὸς Χρῦσανθο εἶναι τοῦ Ἁγιοσταφίτη Μελετίου ἀπὸ

12. Ἐπ. Σταματιάδης, *Βιογραφίαι τῶν Ἑλλήνων μεγάλων διερμηνέων τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους*, Ἀθήνα 1865· «Χρονολογικὸς κατάλογος τῶν Ὀρθοδόξων μεγάλων ἐρμηνέων τῆς τῶν Ὀθωμανῶν βασιλείας», *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1818, σ. 298-307.

17 Ὀκτωβρίου τοῦ 1728¹³, ποὺ ἀφορᾷ σὲ πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὸ ταξίδι τῶν προσκυνητῶν. Στὴ συνέχεια παρατηρεῖται ἕνα μεγάλο χρονικὸ κενὸ καὶ φθάνουμε στὸ 1777 ὅταν πατριάρχης Ἱεροσολύμων εἶναι ὁ Ἀβράμιος. Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ πρὸς αὐτὸν τὸν πατριάρχη ποὺ περιέχεται στὸ φάκελο εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ποικιλία τῶν θεμάτων ποὺ μποροῦν νὰ ἀπασχολήσουν ἕναν πατριάρχη Ἱεροσολύμων. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μ (ὑπογραφή δυσανάγνωστη) ἀπὸ τὸ Μέγα Ρεῦμα τῆς Κωνσταντινούπολης μὲ ἡμερομηνία 24 Μαρτίου 1777. Ὁ ἀποστολεὶας ἔχθετε τὶς οικονομικὲς δυσκολίες τὶς ὁποῖες ἀντιμετωπίζει καὶ πληροφορεῖ τὸν Ἀβράμιο ὅτι ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως δὲν τὸν βοήθησε, τὰ δὲ χρήματα ποὺ τοῦ δίνει κατὰ μῆνα ὁ Μπογδὰν μπέτης (ἡγεμόνας τῆς Μολδαβίας) δὲν τοῦ ἀρκοῦν. Φαίνεται ὅτι χρωστáει σὲ ὅλους καὶ στὸν μπακάλη καὶ στὸν χασάπη καὶ σὲ κάποιους Ἑβραίους δανειστὲς ποὺ τὸν ἐνοχλοῦν. Δὲν μπορεῖ οὔτε στὴν ἐκκλησία νὰ πάει, διότι στὸ Μέγα Ρεῦμα βγαίνουν καὶ δέκα δίσκοι¹⁴, καὶ ζητáει βοήθεια ἀπὸ τὸν πατριάρχη γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει κάποια ἔξοδα καὶ μάλιστα γιὰ τὴν ἐπομένη ποὺ εἶναι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ οἱ Χριστιανοὶ τρῶνε ψάρια ἐνῶ αὐτὸς δὲν ἔχει τρόπο νὰ ψωνίσει.

Ἡ γλῶσσα τῶν ἐγγράφων αὐτῶν εἶναι ἀπλὴ νεοελληνικὴ, συνηθισμένη στὸν 18ο αἰῶνα, πράγμα τὸ ὁποῖο ὡστόσο δὲν εἶναι ἀπόλυτο, ἀφοῦ ἐξαρθάται πάντα ἀπὸ τὴ διάθεση καὶ τὴν ἐκπαίδευση τοῦ ἀποστολεῖα καὶ τοῦ ἀποδέκτη. Πολλὲς φορὲς ὁ ἴδιος ἐπιστολογράφος ἀλλιῶς γράφει σὲ πολὺ γνωστὸ τοῦ πρόσωπο καὶ ἀλλιῶς σὲ κάποιον ξένο καὶ μάλιστα λόγιο· τότε λέγεται ὅτι γράφει «ἐλληνικά», μιὰ γλῶσσα ποὺ πλησιάζει τὴν ἀρχαία, μὲ λόγια ἐπιτήδευση καὶ διαλεγμένους γραμματικὸς τύπους. Αὐτὴ τὴν πρακτικὴ ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος ὅταν ἀπευθύνεται σὲ λογίους διδασκάλους, ὅπως συμβαίνει στὸ παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ του στὸν διδάσκαλο Ἰάκωβο Μάνο:

Ἡ δ' ἡμετέρα ψυχὴ πάντων μάλιστα τῷ ὕφει τοῦ λόγου, τῇ πυκνότητι τῶν νοημάτων, τῇ ἀφηγήσει τῶν ἔργων, τῷ βρῦθει τῶν γνωμῶν, τῇ εὐρυθμίᾳ, τῇ γλαφυρότητι, τῷ κάλλει τῶν περιόδων, τῶν ἐνθυμημάτων, τῶν ὀνομάτων ὅλως ἀλοῦσα, καὶ σοὶ τῷ γενναίῳ νικητῇ καὶ τροπαιούχῳ ὑποχείριος γεγονυῖα ὑπὸ τῆς ἐκπλήξεως εἰς ἀφασίαν συστέλλεται καὶ λόγων πένεται, οἷς τοῦτο μὲν τὴν ὑπὸ τῆς ἀεί ζώσης καὶ ζεύσης μνήμης τοῦ ἀοιδίμου καὶ σεβασμιωτάτου γεννήτορος ἐφεδρεύουσιν καὶ οὐδεπώποτε ἐξίτηλον γενησομένην λύπην ἐκδηλώσει, λόγοις λόγους προσθεῖσα καὶ προσεπιθεῖσα στεναγμούς ἀλλεπαλλήλους καὶ δακρῶν

13. Ἀλληλογραφία Μεγάλων Διερμηνέων, ἔγγρ. 215.

14. Στὸ ἴδιο, ἔγγρ. 217.

κρουνοὺς ἐπιχύσασα· τοῦτο δὲ χάριτας ὁμολογήσει τῇ ὑμετέρα σοφωτάτῃ ψυχῇ τῆς περὶ ἡμᾶς εὐγνωμοσύνης καὶ καλοκάγαθίας¹⁵.

Εἶναι φανερό ὅτι σὲ μιὰ ἐπιστολογραφία ἀξιωματούχων δὲν μπορούμε νὰ περιμένουμε ἀμεσότητα, ἀφοῦ παρεμβάλλεται ὁ γραφέας, ὁ ὁποῖος πολλές φορές γράφει τὴν ἐπιστολὴ με ὄλους τοὺς κανόνες τῆς ἐπιστολογραφίας τῆς ἐποχῆς. Ξεκινᾷ, δηλαδή, με μιὰ μακροσκελῆ προσφώνηση, καταλήγει σὲ μερικές ἀράδες χαιρετισμῶν καὶ εὐχῶν γιὰ μακροήμερευση, καὶ μόνο στὸ μέσο γράφει μιὰ πρόταση κατ' ἐντολὴ τοῦ ἀποστολέα ἢ ὁποῖα περιέχει κάποιο μήνυμα. Οἱ ἐπιστολὲς αὐτοῦ τοῦ εἴδους μπορούν νὰ χαρακτηριστοῦν φιλοφρονητικές, διότι ὁ κύριος λόγος ἀποστολῆς τους εἶναι ἡ ἔνδειξη σεβασμοῦ, ἐκτίμησης καὶ φιλίας. Παρατηροῦμε ὅτι σὲ κάποιες ἐπιστολὲς ὑπάρχουν ὑστερόγραφα ἰδιόγραφα τῶν ἀποστολέων καὶ σὲ αὐτὰ περιέχονται μηνύματα ἐπικαιρα καὶ καμιά φορὰ ἐπέγοντα. Ἄλλοτε στὸ ὑστερόγραφο ὁ γραφέας νοιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴν ἀνωθυμία του καὶ νὰ στείλει τὰ δικά του χαιρέτισματα στὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς¹⁶.

Στὴ συνέχεια αὐτῆς τῆς παρουσίας θὰ ἀναφερθῶ σὲ ἐνόητες ἐπιστολῶν διερμηνέων καὶ ἀξιωματούχων τῆς ἐποχῆς με ἀποδεδειγμένη ἐπιτροπὴ στὰ θέματα κυρίως τῶν προσκυνημάτων.

Πρόσωπα ὅπως ὁ Παναγιώτης Νικουσίος (μέγας δραγουμάνος 1661-1673), ὁ Ἰωαννάκης Πορφυρίτης (δραγουμάνος τοῦ στόλου 1701-1710), ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος (μέγας δραγουμάνος 1673-1709), ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος (μέγας δραγουμάνος 1709-1710), ὁ Κωνσταντῖνος Βεντούρας (δραγουμάνος τοῦ στόλου 1713-1731), ὁ Ἰωάννης Μαυροκορδάτος (μέγας δραγουμάνος 1710-1717), ὁ Κωνσταντῖνος Μαυροκορδάτος (ἡγεμόνας Βλαχίας καὶ Μολδαβίας 1711-1769), ὁ Σκαρλάτος Μαυροκορδάτος, γιὸς τοῦ Νικολάου (1701-1726), ὁ Ἀντώνιος Σπανδωνῆς (1665-1746, μέγας ρήτωρ, σχολάρχης τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς), ὁ Δημήτριος Νοταρᾶς (γιατρός καὶ λόγιος, ἀνεψιὸς τοῦ πατριάρχη Χρυσάνθου), ὁ Πολύκαρπος μητροπολίτης Βηθλεέμ, ὁ Ἐσᾶτ ἐφέντης (ἀρχιστρονόμος τῆς Ὑψηλῆς Πύλης) καὶ ὁ Δημήτριος Ἰουλιανὸς (μέγας λογοθέτης τῆς Μεγάλῆς Ἐκκλησίας, 1714-1721, καὶ καπουκεχαγιάς τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου) ἀποστέλλουν καὶ προφανῶς λαβαίνουν ἐπιστολὲς ἀπὸ τοὺς πατριάρχες Ἱεροσολύμων.

Πρῶτος Φαναριώτης, ποὺ κατέλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου δραγουμάνου

15. Δημοσιευμένη εἰς Ἐ. Legrand, *Épistolair grec*, ὁ.π., σ. 127-128.

16. Πηνελόπη Στάθη, «Ὁ σοφώτατος Ἐσᾶτ Ἐφέντης, φίλος καὶ ἀλληλογράφος τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ», *Ὁ Ἐρανιστής*, 18 (1986), σ. 69, 70, 79.

τῆς Πύλης ἦταν ὁ Παναγιωτάκης Νικουσίος (1661-1673), ὁ Χίος¹⁷. Ἀφοῦ ὑπηρέτησε σὲ διάφορες εὐρωπαϊκὲς πρεσβεῖες ὡς δραγουμάνος, διορίστηκε στὴν Ὑψηλὴ Πύλη, ὅπου καὶ παρέμεινε 12 χρόνια μέχρι τὸ θάνατό του. Τρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ Νικουσίου, μιὰ πρὸς τὸν Ἄνθιμο μοναχὸ καὶ δύο πρὸς τὸν Δοσίθεο Ἱεροσολύμων, οἱ ὁποῖες περιέχονται στὸ φάκελο «Ἀλληλογραφία Μεγάλων Διερμηνέων» τοῦ Γραμματοφυλακείου τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου, μαρτυροῦν τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὶς ὑποθέσεις τοῦ Ἁγίου Τάφου¹⁸. Σὲ ἐπιστολὴ του ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη, στὶς 29 Δεκεμβρίου τοῦ 1671¹⁹, γράφει πρὸς τὸν Δοσίθεο καὶ τὸν παροτρύνει ν' ἀνακαινίσει τὸν ναὸ τῆς Βηθλεέμ, χωρὶς νὰ φοβᾶται οὔτε τοὺς Λατίνους, ποὺ ἀρκοῦνται μόνο σὲ ἀπειλές, οὔτε τὸν σουλτάνο, ὁ ὁποῖος δὲν θὰ ἐναντιωθεῖ, ἀφοῦ ἔδωσε στὸν ἐπίτροπό του σχετικὸ ὄρισμό. Ἀπὸ τὰ γράμματα ποὺ ἔπεσαν στὰ χέρια του, δὲν διστάζει, μάλιστα, νὰ ὁμολογήσει ὅτι ἄνοιξε τὸ γράμμα ποὺ ἔφερε ἕνας σάις ἀπὸ τὸν κριτὴ καὶ ἔμαθε ὅτι ὁ ἱμάμης τοῦ σουλτάνου καὶ στὴ συνέχεια ὁ κριτὴς δὲν τοῦ ἀνέφερε τίποτε σχετικὰ με τὴν οἰκοδομὴ παρὰ μόνο ὅτι θὰ συνέτασσαν χοτζέτι, τὸ ὁποῖο καὶ τοῦ ἔστειλε. Στὴ συνέχεια τοῦ μεταφέρει πολιτικὲς εἰδήσεις καὶ τὸν πληροφορεῖ γιὰ τὶς κινήσεις τῶν Γάλλων, οἱ ὁποῖοι ἀποφάσισαν νὰ στείλουν καράβια καὶ νὰ πάρουν ὄλους τοὺς ὑπηκόους τους ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ²⁰. Ἀναφέρεται στοὺς φίλους του, τὸν Δούκα Βοεβόδα²¹, ποὺ εἶναι τώρα «στερεωμένος» στὸ θρόνο του, ἀλλὰ μπορεῖ τὸ καλοκαίρι νὰ ἔχει δυσκολίες, ὅταν θὰ περάσουν τὰ τουρκικὰ στρατεύματα πρὸς τὴ Λεχία. Πληροφορεῖ τὸν Δοσίθεο ὅτι ὁ Ἀντώνιος Βοεβόδας με τοὺς ἄρχοντες του ἔρχεται

17. Α. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα, ἦτοι τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν (1453-1789)*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 16-165.

18. Ἰω. Σακκελίω, «Παναγιωτάκη τοῦ Μαμωνᾶ, τοῦ χρηματίσαντος μεγάλου ἐρμηνέως, πρώτου χριστιανοῦ, τῆς τῶν ὀθωμανῶν βασιλείας διάλεξις, μετὰ τινος Βαυλῆ Ἐφέντη μουσουλμάνου διδασκάλου τῶν Τούρκων», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας*, 3 (1890), σ. 240, ὅπου ὁ συγγραφέας στὴν παράγραφο «Περὶ τοῦ μεγάλου ἐρμηνέως Παναγιωτάκη βραχὺ τι ὑπόμνημα» σημειώνει: «Καὶ τοὺς Ἁγιοταφίτας δὲ ἐκ πολλῶν καὶ μεγάλων συμφορῶν ἐλυτρώσατο πολλάκις, πολλὰ τε καὶ μεγάλα μοναστήρια καὶ ἱεροὺς κατὰ τόπους ναοὺς ἀνεκαίνισε, τοὺς μὲν ἐκ βῆθρων ἀνεγειρῶν, τοὺς δὲ πεπαλαιωμένους καὶ σεσαθρωμένους ἀνακτίζων, τοὺς δὲ καὶ ἐκ χειρῶν τῶν Ἀγαφῶν ἐλευθερῶν, καὶ ἄλλα μυριάριθμα κατορθώματα πρὸς σύστασιν καὶ βοήθειαν τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας καὶ ὑπεράσπισιν τῶν ὀρθοδόξων εἰργάσατο».

19. Ἀλληλ. Μεγ. Διερμην., ἔγγρ. 2.

20. Γιὰ τὴ διένεξη με τοὺς Λατίνους ὅσον ἀφορᾶ στὸ ναὸ τῆς Βηθλεέμ βλ. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων*, Ἀθήνα 1970, σ. 600-604.

21. Ὁ Γεώργιος Δούκας διατέλεσε ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1665-66, 1668-72 καὶ 1678-83.

στην Αδριανούπολη καθώς και ότι ο Γρηγοράσκος Γκίκας επιστρέφει από τη Γαλλία. Δηλώνει γοητευμένος από το μοναστήρι της Στενημάχου και σκέφτεται να ενισχύσει οικονομικά την εκκλησία. Τέλος του έσωκλείει την επιστολή του πρέσβη της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη²² για καλλίτερη ενημέρωση.

Στην τρίτη επιστολή, η οποία αποστέλλεται από την Καμενίτζα²³ στις 16 Αυγούστου του 1672 προς τον Δοσίθεο, ο Νικουσίος μεταξύ άλλων δίνει πληροφορίες σχετικά με τον πόλεμο που μαινόταν γύρω από το κάστρο της Καμενίτζας, το οποίο, όπως δηλώνει, είναι πια δυνατό από το κάστρο του Χάνδακα²⁴, πλην όμως άδειο από μαχητές ώστε να καταλαμβάνεται εύκολα.

Είναι γνωστό ότι ο Νικουσίος ήταν λόγιος και είχε αποκτήσει εξαιρετική φήμη χάρις στη θεολογική του γνώση με την οποία είχε εντυπωσιάσει τον Βανή έφεντη στη γνωστή θρησκευτική αντιπαράθεση. Στην επιστολή αυτή ρωτάει τον Δοσίθεο ποια από τα χειρόγραφα που του έστειλε αντιγράφηκαν ώστε να προωθηθούν προς το τυπογραφείο και τον παρακαλεί να του αποσταλεί το έργο του Μελετίου Συρίγου²⁵ και ο λόγος του Γενναδίου Σχολαρίου «Περὶ τῶν Ἀχράντων Μυστηρίων»²⁶. Έπιθυμεί να βρεθούν όλα τα παραπάνω και να αποσταλούν στον πρέσβη της Γαλλίας επειδή είναι άνθρωπος φιλόθεος και φιλαλήθης. Έκφράζει ωστόσο την επιφύλαξή του για το «Κατὰ Λατίνων» σύγγραμμα του πατριάρχη Νεκταρίου²⁷.

22. Πρέσβης της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ των ετών 1670-1679 ήταν ο Charles Olier, marquis de Nointel, βλ. Pierre Duparc, *Recueil des instructions aux ambassadeurs et ministres de France, XXIX Turquie*, Παρίσι 1969, σ. 49-50.

23. Καμενίτζα, κάστρο στην άνω Ποδολία, το οποίο με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς περιήλθε στους Πολωνούς. Μελέτιος Μητροπολίτης Αθηνών, *Γεωγραφία παλαιά και νέα... έπαυξηθείσα... και επιδιορθωθείσα, εξέδόθη ήδη το δεύτερον υπό Ανθίμου Γαζή του Μηλιώτου*, Βενετία 1807, τ. Β', σ. 16.

24. Στη δραστηριότητα του Νικουσίου στον πόλεμο της Κρήτης αναφέρεται και η άδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία: Αικατερίνα Στάθη, *Contemporary representations of the Cretan war (1645-1669) and the role of the first Greek «Great interpreter» of the Ottoman court*, Birmingham 2004.

25. Πρόκειται για το έργο του Μελετίου Συρίγου «Κατὰ τῶν καλβινικῶν κεφαλαίων καὶ ἐρωτήσεων Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως... Έγχειρίδιον», το οποίο τυπώθηκε το 1690 από τον Δοσίθεο στο Βουκουρέστι. Ε. Legrand, *Bibliographie Hellénique... au dix-septième siècle*, τ. II, Παρίσι 1894, σ. 458-473.

26. Ε. Σιδερίδης, Martin Jugie, *Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἅπαντα τὰ Εὐρισκόμενα*, τ. 1, Παρίσι 1928, σ. 123-136.

27. Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Νεκταρίου, *Πρὸς τὰς προσκομισθείσας θέσεις... Περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πάπα ἀντίρρησις...*, έκδ. 1682, Ε. Legrand, *Bibliographie Hellénique*, δ.π., σ. 401-408.

Από το περιεχόμενο των επιστολών του Νικουσίου, που παρουσίασα εδώ ένδεικτικά, γίνεται σαφές ότι πολλά θέματα τεκμηριώνονται μέσα από τα γράμματα αυτά. Θέματα τα οποία τα γνωρίζουμε σε γενικές γραμμές από άλλες πηγές ζωντανεύουν από την αφήγηση των πρωταγωνιστών των γεγονότων.

Άλλος ένας διερμηνέας, του οποίου επιστολές βρίσκουμε στο φάκελο των επιστολών των Μεγάλων Διερμηνέων είναι ο Ἰωαννάκης Πορφυρίτης. Διατέλεσε διερμηνέας της αυστριακής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη από το 1668, και αργότερα καπουκεχαγιάς (άντιπρόσωπος στην Πύλη) του Κωνσταντίνου Μπασσαράβα, και τέλος δραγουμάνος του στόλου²⁸.

Οι πέντε επιστολές του προς τον Δοσίθεο Ἱεροσολύμων θεωρήθηκαν ιδιαίτερα σημαντικές αν και όταν πρωτοδιαβάστηκαν και δημοσιεύτηκαν από τον Μ. Γεδεών δὲν ήταν σαφές ότι ανήκαν στον Πορφυρίτη. Στη δημοσίευσή τους στην *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*²⁹, ο Γεδεών σημειώνει ότι «ὁ στέλλων οὐδεμίαν εἰς ἡμᾶς χορηγεί περὶ ἑαυτοῦ εἴδησιν». Οἱ επιστολές αυτές είναι πολυσέλιδες και αναφέρονται κυρίως στα χρόνια προβλήματα των προσκυνημάτων. Ὁ Ἰωαννάκης, ο οποίος πίστευε ότι μετὰ το θάνατο τοῦ Παναγιωτάκη Νικουσίου θὰ καταλάμβανε τὴ θέση τοῦ μεγάλου διερμηνέα, δὲν συμπαθεῖ ιδιαίτερα τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, πού κατέλαβε τώρα αὐτὸ τὸ ἀξίωμα. Σὲ ἐπιστολή του, μάλιστα, πρὸς τὸν Δοσίθεο Ἱεροσολύμων, τῆς 1ης Ἰουνίου τοῦ 1682³⁰, ἀπὸ τὸ στρατόπεδο Μπαμπᾶ, τὸν κατηγορεῖ ὅτι τὸν συκοφάντησε στὸν πρέσβη του³¹ καὶ ἔγινε αἰτία νὰ χάσει τὸ ἀξίωμά του «διὰ νὰ ἀπομείνῃ μόνος εἰς τὴν βασιλικὴν Πόρταν». Στὴν ἴδια ἐπιστολή, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ 6 φύλλα, ὁ Ἰωαννάκης περιγράφει τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους οἱ Λατίνοι προσπαθοῦν νὰ ἀποκτήσουν κυριαρχία στοὺς Ἅγιους Τόπους μὲ χρήματα πού τάζουν στοὺς Τούρκους ἀξιωματούχους. Καὶ πάλι κατηγορεῖ τὸν Μαυροκορδάτο ὅτι δὲν φροντίζει γιὰ τὰ συμφέροντα τοῦ Ἁγίου Τάφου, τὸν χαρακτηρίζει «κακὸ δραγουμάνο», τὸν θεωρεῖ συμβοηθὸ τῶν Γάλλων καὶ δηλώνει ὅτι κάτι πρέπει νὰ πάθει ὥστε «ὀλίγον νὰ τζακισθῇ ἡ μύτη του». Τὴν ἀντιπάθειά του αὐτὴ ἐκφράζει καὶ σὲ ἄλλη ἐπιστολή του πρὸς τὸν Δοσίθεο (29 Ἰουλίου 1682 ἀπὸ Σορόκα)³²,

28. Βασίλειος Σφυρόερας, *Οἱ Δραγομάνοι τοῦ στόλου, Ὁ θεσμὸς καὶ οἱ φορεῖς του*, Ἀθήνα 1965, σ. 86-93.

29. Μ. Γεδεών, «Ἐπήρεια ἐπὶ τῶν Ἁγίων τόπων κατόπιν τῆς συνθήκης τοῦ Κάρλοβιτς», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 29 (1909), σ. 74-75.

30. Ἀλλῆλ. Μεγ. Διερμην., ἔγγρ. 14.

31. Ὁ Ἰωαννάκης ἦταν δραγουμάνος στὴν ὑπηρεσία τοῦ Γερμανοῦ πρέσβη στὴν Κωνσταντινούπολη, Β. Σφυρόερας, ὁ.π., σ. 86-93.

32. Ἀλλῆλ. Μεγ. Διερμην., ἔγγρ. 15.

όπου αποκαλεί τον Άλέξανδρο Ίούδα, συνεργό του Τσάρου και ότι για τα χρήματα μπορεί να δώσει ακόμη και τη γυναίκα του! Βαριές κατηγορίες και ανυπόστατες, που δηλώνουν όμως πόσο επικίνδυνα ήταν τα παιχνίδια εξουσίας και με πόση έπιμονή διεκδικούνταν τα αξιώματα. Στις επόμενες επιστολές του Ίωαννάκη επανέρχεται το θέμα της απαίτησης χρημάτων των Όθωμανών αξιωματούχων ώστε να εκδώσουν όρισμούς υπέρ των όρθοδόξων και όχι υπέρ των Λατίνων.

Στο 17ο και το 18ο αιώνα οι πατριάρχες Ίεροσολύμων είχαν στενές σχέσεις με τους ήγεμόνες της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Ο Χρύσανθος, μάλιστα, έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση για τον ήγεμόνα της Βλαχίας Κωνσταντίνο Μπραγκοβάνο Μπασσαράμπα, με τον οποίο συνεργάστηκε και κατά την ίδρυση της αυθεντικής Ακαδημίας του Βουκουρεστίου, αλλά και συνέγραψε έργα κατά παραγγελία του όπως τα *Παραινετικά Κεφάλαια Βασιλείου Μακεδόνος*, το *Περί Αφορισμού*³³ και την *Προθεωρία εις τους Νόμους*³⁴. Η αλληλογραφία τους πρέπει να ήταν πυκνή και οι επιστολές μέχρι την έξωση και την εκτέλεση του ήγεμόνα είναι άναμφισβήτητα ιστορικά τεκμήρια, περιλαμβάνονται δέ και στο *Épistolaire grec* του Émile Legrand, αλλά και στη συλλογή επιστολών του Eudoxiu Hurmuzaki κατά μεταγραφή Μ. Γεδεών, όπως προκύπτει από τις ενδείξεις μέσα στον τόμο. Παρακολουθούμε μέσα από τις επιστολές τα γεγονότα που επιβεβαιώνουν με τον καλλίτερο τρόπο την άνεκτίμητη σημασία των επιστολών.

Συγκεκριμένα: Η επιστολή της 17ης Μαρτίου του 1714³⁵ είναι η τελευταία την οποία στέλνει ο ήγεμόνας Κωνσταντίνος Μπασσαράμπα στο Χρύσανθο Ίεροσολύμων πριν από την καθαίρεσή του. Μοιάζει να μην υποπτεύεται τη θύελλα που πρόκειται να ξεσπάσει γι' αυτόν και την οικογένειά του. Στην επιστολή αυτή γνωστοποιεί στον πατριάρχη το θάνατο της αγαπημένης του θυγατέρας Στάνκας. Η περιγραφή είναι συγκλονιστική και η έκφραση της οδύνης του μεγάλη, όπως θα περίμενε εξ άλλου κανείς από έναν πατέρα που θρηνεί το παιδί του. Η επερχόμενη καταστροφή της οικογένειας του ήγεμόνα προοιωνίζεται από την επόμενη επιστολή του με την οποία πληροφορεί τον Χρύσανθο για την επικείμενη έξορία του. «Χθές τη 24η του παρόντος, έλθων ένταυθα μετά φερμανίου κάποιος Μουσταφά Άγας Άμπάρ Έμίνης, έφερε και

33. Πηνελόπη Στάθη, Χρύσανθος Νοταράς, δ.π., σ. 59, 173-175. Παναγιώτης Μιχαηλάκης, *Η πραγματεία του Χρυσάνθου Ίεροσολύμων «Περί Αφορισμού»*, Αθήνα 2002.

34. Πηνελόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρά Προθεωρία εις τους νόμους», *Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά*, 6 (2000), σ. 181-278.

35. É. Legrand, *Épistolaire grec*, δ.π., σ. 109-110.

την μαζηλίαν μας και με προσταγήν τοιαύτην, ότι να μάς πηγαίνει εις βασιλεύουσαν μετά γυναικός και παιδών και γαμβρών μας».

Στη συνέχεια παρακολουθούμε την εξέλιξη της ίδιας υπόθεσης στην ήγεμονική αυλή μέσα από τις επιστολές του Στεφάνου Καντακουζηνού, γιου του Κωνσταντίνου Καντακουζηνού του στόλνικου, ο οποίος διαδέχτηκε τον Μπασσαράμπα στην ήγεμονία της Βλαχίας με αυτοκρατορική έντολή. Στην πρώτη επιστολή με ημερομηνία 26 Μαρτίου 1714³⁶ ο Στέφανος Καντακουζηνός περιγράφει πώς πήγε άπεσταλμένος από την Πύλη, ο αξιωματούχος Μουσταφά άγας, έντεταλμένος να εκτελέσει τη διαταγή της έξορίας του ήγεμόνα, και πώς του έφόρεσε καβάδι, τον έχρισε δηλαδή ήγεμόνα, παρ' όλο που ο ίδιος δεν ήθελε και προέβαλε ως δικαιολογία «το άωρον της ήλικίας και την έν τούτω άδυναμίαν» του. Ο Μπασσαράμπας έπρεπε να πάει στην Κωνσταντινούπολη «μετά πάντων των τέκνων και γαμβρών του» και οι άγάδες τον πίεζαν. Στις επόμενες επιστολές και του Στεφάνου Καντακουζηνού και του μεγάλου δραγομάνου Ίωάννη Μαυροκορδάτου γίνονται άναφορές στο γεγονός, αλλά πάντα με προσοχή. Άς μην ξεχνάμε ότι η θέση όλων ήταν έπισφαλής και αυτό όχι επειδή οι όθωμανικές άρχές γνώριζαν ακριβώς τις δραστηριότητές τους, αλλά επειδή συχνά άνθρωποι δικοί τους, του περιβάλλοντός τους, τους κατηγορούσαν και τους συκοφαντούσαν μέσα στο πλαίσιο της άμετρης φιλοδοξίας τους για έξουσία³⁷. Όταν ο Χρύσανθος Ίεροσολύμων, ο οποίος, όπως είπαμε, είχε στενούς δεσμούς με τον Κωνσταντίνο Μπασσαράμπα, εξέφρασε τις υποψίες του στο Στέφανο Καντακουζηνό για ένδεχόμενη άνάμειξή του στην καθαίρεση του ήγεμόνα, αυτός άντέδρασε προσπαθώντας να άποσειεί από το πρόσωπό του την κατηγορία και γράφει «ότι δέ διά να λείψη επάνωθέν μας πᾶσα ύποψία περι της έξώσεως του προ ήμών Αύθέντου και να μείνωμεν άθώοι είναι χρεια να αγωνισθώμεν υπέρ αυτού». Και σε επόμενη επιστολή άναφέρεται σαφώς στη «διά χρημάτων επίτευξιν δολοπλοκίας». «Τούτο μόνον έν άληθεία της τό σημειώνομεν πώς ούτε εις τον νούν μας, ούτε εις την φαντασίαν μας ποτές είχομεν ή έμελετούσαμεν ή διά χρηματικής δόσεως επασχίζαμεν, ως οίδεν ό των κρυφίων γνώστης Θεός περι της εκείνου καταπτώσεως, είτε περι της ήμών άναρρήσεως». Άλλά και ο Ίωάννης Μαυροκορδάτος γράφει: «Γράφουσα ή μακαριότης αυτής διά τό λυπηρόν σύμπτωμα του αύθέντου Βασσαράβα (του όποιού ή τοιαύτη καταστροφή ού μετριώς μάς έλύπησεν) όρι-

36. Στο ίδιο, σ. 110-111.

37. Χρ. Πατρινέλης, «The Phanariots before 1821», *Balkan Studies*, 42/2 (2001), σ. 187-188.

ζει και παρακινεί ότι κατά το δυνατόν να βοηθήσω και να συνδράμω». Ο δε Κωνσταντίνος Καντακουζηνός για το ίδιο θέμα πληροφορεί τον πατριάρχη ότι:

Οί ἰχνηλάται τῶν ματαίων θησαυρῶν, θεοῦ ἐλεοῦντος, ἀνεχώρησαν ἐντεῦθεν, πλὴν πολλὰ λείψανα τῶν τραυμάτων ἐναπέμειναν εἰς τοῦτον τὸν δυστυχέστατον τόπον, καὶ εὐκόλα αἱ οὐλαὶ δὲν θεραπεύονται, ἐπειδὴ ὡς καὶ ἄλλοτε εἶπον, διὰ τὰς κυβερνήσεις ἐκείνου τοῦ καλότυχου πολλοὶ ἐβλάβησαν καὶ ὁ φόβος ἀκόμη εἰς πολλοὺς δὲν παύει· ἡ ζήμια εἰς τὸν τόπον ἐπεφορτίστη βαρεῖα καὶ σχεδὸν ἀνυπόφορος· διατί, ἕξω ἀπὸ τῆς ἄλλης μεγάλης ἐξοδὸς ὅπου ἠκολούθησαν, οἱ βασιλικοὶ ἐπιστάται ἐλογάριασαν κάθε εἶδος ζώου τοῦ Κωνσταντίνου βόδα, τὰ κρυσία καὶ ὅλα τὰ γεννήματα, καὶ τὰ περυσινὰ καὶ τὰ φετεινά, ἕως καὶ τὰ φασούλια· καὶ ἄς μὴ γελᾷ ἐν ἀληθείᾳ καὶ τὰ ἐξετίμησαν καθὼς ἠθέλησαν. Καὶ τὰ ἄσπρα ἐδιώρισαν νὰ πληρωθοῦν ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα καὶ τοὺς ἄρχοντας τοῦ τόπου καὶ εἶναι ἐγγὺς τῶν ἑκατὸν πουγγίων³⁸.

Σημαντική ένότητα ἐπιστολῶν, ποὺ ἀποτελοῦν τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ μέσα στὸν φάκελο ποὺ ἐξετάζουμε, εἶναι αὐτὴ τῶν Μαυροκορδάτων, τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ γιοῦ του Νικολάου. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1681 καὶ 1709 στὴ συγκεκριμένη συλλογὴ βρίσκουμε ἐξήντα ἐννιά ἐπιστολὲς τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου πρὸς τὸν Δοσίθεο Ἱεροσολύμων, τὸν Χρύσανθο Ἱεροσολύμων καὶ τὸν Νεόφυτο, ἀδελφὸ τοῦ Χρυσάνθου καὶ ἐπίτροπο τοῦ Ἁγίου Τάφου, καθὼς καὶ ἐγκύκλια γράμματα πρὸς τοὺς Ἱεροσολυμίτες. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος διατέλεσε διερμηνέας τῆς Πύλης ἀπὸ τὸ 1673 μέχρι τὸ θάνατό του τὸ 1709. Ὑστερα ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ Κάρλοβιτς καὶ ὡς ἐπιβράβευση τῶν ὑπηρεσιῶν του πρὸς τὴν Πύλη τοῦ ἀπονεμήθηκε ὁ τίτλος τοῦ «ἐξ ἀπορρήτων», παρ' ὅλο ποὺ ἦταν χριστιανός· τὸ ἀξίωμα αὐτὸ μάλιστα, ἦταν πολὺ πιὸ σημαντικό ἀπὸ αὐτὸ τοῦ *reis efendi*, τοῦ ὑπουργοῦ τῶν ἐξωτερικῶν³⁹.

Οἱ προαναφερθεῖσες ἐξήντα ἐννιά ἐπιστολὲς καλύπτουν μιὰ χρονικὴ περίοδο 28 χρόνων, ἀπὸ τὸ 1681 μέχρι τὸ 1709, ἔτος θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου⁴⁰.

38. É. Legrand, *Épistolairé grec*, ὁ.π., σ. 123-124.

39. Nestor Camariano, *Alexandre Maurocordato, Le grand Drogman, son activité diplomatique 1673-1709*, Θεσσαλονίκη 1970.

40. Για τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου βλ. Δ. Ἀποστολόπουλος, «Νέα εὐρήματα γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων», *Μολυβδοκοτυλοπελεκητής*, 1 (1989), σ. 26-36 καὶ τοῦ ἴδιου «Γιὰ τὴν ἐκδοσὴ μιᾶς ἰδιωτικῆς ἀλληλογραφίας ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα. Ἀρχειακὰ καὶ μεθοδολογικὰ προβλήματα», *Σεμινάριο ἐργασίας. Μεθοδολογία ἐκδοσῆς, κατάσταση καὶ προοπτικὲς τῆς ἐρευνας τῶν μεταβυζαντινῶν ἀρχείων*, Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας, Βενετία 2001, σ. 63-74, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἐνῶ οἱ ἐπιστολὲς εἶναι καταταγμένες με χρονολογικὴ σειρὰ στὸν συρραμμένο αὐτὸν κώδικα, ἡ σειρὰ διαταράσσεται συχνὰ ἀπὸ ἀπροσεξία προφανῶς τοῦ συμπιλητῆ. Ἐξετάζοντας τὶς ἐπιστολὲς παρατηροῦμε ὅτι ὅταν ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ ἐντεταλμένο γραφέα, ἀκολουθοῦν ὄλους τοὺς κανόνες τῆς ἐπιστολογραφίας τῆς ἐποχῆς. Δηλαδή, ξεκινοῦν με τὴν ἰσχύουσα συνήθεια τῶν προσφωνήσεων, «μακαριώτατε καὶ σοφώτατε πατριάρχα τῆς Ἁγίας Πόλεως Ἱεροσολήμ καὶ πάσης Παλαιστίνης, πάτερ σεβασμιώτατε», καὶ τῶν καταληκτικῶν φράσεων, «ἦς οἱ χρόνοι εἶησαν πάμπολλοι καὶ πανευτυχεῖς», ἢ «οἱ χρόνοι ὑμῶν εἶησαν πολλοί, καὶ θεῶ ἄρεστοὶ καὶ ἀγαθοί, τῆς ὑμετέρας πανιερότητος καὶ πανοσιότητος εἰς τοὺς ὀρισμούς». Ὅταν γράφει ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξανδρος τὰ πράγματα ἀλλάζουν καὶ ἔχουν μεγαλύτερη ἀμεσότητα. Στὴ θέση τῆς μακροσκελοῦς προσφώνησης μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μόνο ἡ φράση «Δεσπότη μου τὴν μακαριότητά σου προσκυνῶ», ἢ μόνο «Δέσποτά μου», ἀκόμη καὶ μόνο «Μακαριώτατε». Συχνὰ λείπει καὶ ἡ χρονολογία, πράγμα ποὺ καθιστᾷ δύσκολη τὴν ἔνταξη τῆς συγκεκριμένης ἐπιστολῆς στὸ χρόνο. Ἐπειδὴ ὅμως εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ κείμενο συμπληρωματικὸ τῆς ἀμέσως προηγούμενης ἐπιστολῆς, εὐκόλα τοποθετεῖται στὴ χρονολογικὴ τῆς θέση. Ἀκόμη ἐντύπωση προκαλεῖ τὸ γεγονός ὅτι σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ γράμματα βρίσκουμε ἀνορθογραφίες, ἀνεπίτρεπτο ἴσως γιὰ μιὰ τέτοια σημαντικὴ προσωπικότητα. Τοῦτο συμβαίνει βέβαια σὲ ἐπιστολὲς ποὺ θὰ τὶς χαρακτηρίζαμε σημειώματα, βιαστικά, ὀλιγόλογα ποὺ διευκρινίζουν κάτι συγκεκριμένο καὶ προαναφερμένο.

Ὁ Ἀλέξανδρος ὡς μέλος τῆς ὀθωμανικῆς γραφειοκρατίας ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἀκολουθεῖ τὰ στρατεύματα σὲ ἐκστρατεῖες καὶ σὲ μάχες, οἱ ὁποῖες ἀπαιτοῦσαν ἀνταλλαγὴ ἐγγράφων. Ὅπως οἱ δύο προηγούμενοι δραγουμάνοι, ὁ Νικουσίος καὶ ὁ Πορφυρίτης, ἔτσι καὶ ὁ Μαυροκορδάτος ἐνδιαφέρεται πρωτίστως γιὰ τὴν τύχη τῶν προσκυνημάτων, καὶ στὶς ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Δοσίθεο Ἱεροσολύμων αὐτὸ εἶναι τὸ κυρίαρχο θέμα.

Σὲ ἐπιστολὴ με χρονολογία 2 Ἰουλίου 1698 δικαιολογεῖται γιὰ τὴν καθυστέρηση τῶν ἐνεργειῶν του σχετικὰ με πληρωμὲς πρὸς τοὺς κρατοῦντες, δηλώνει, μάλιστα, ὅτι αὐτὸ δὲν προέρχεται ἀπὸ ραθυμία· παρακολουθεῖ ἀπὸ πολὺ κοντὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων καὶ καταλήγει «καὶ ἡμεῖς ἐσμὲν ἐκ τοῦ θιάσου τῶν μὴ καμψάντων τὸ γόνυ τῆ βασιλεία»⁴¹. Σημαντικὲς εἶναι οἱ ἐπιστολὲς ἀπὸ τὸν κάμπο τῆς Καρλοβίτσας ὅπου συγκεντρώθηκαν οἱ αὐτοκρατορικοὶ πρέσβεις τῆς Πύλης, τῆς Αὐστρίας, τῆς Μόσχας, τῆς Λεχίας καὶ τῆς

41. Ἀλληλ. Μεγ. Διερμην., ἔγγρ. 24.

Βενετίας για να αρχίσουν οι συνομιλίες ειρήνης. Περιγράφει στον πατριάρχη με λεπτομέρειες τα τεκταινόμενα και τα πρόσωπα και όμολογεί με ιδιόγραφο σημείωμά του στο τέλος της επιστολής από 22 Ιουλίου: «Βαρύ έργον έπεσε άπάνω μου και μόνον ταίς άγίαις αύτης εύχαις άνεκτόν είναι...»⁴². Σ' αύτη την επιστολή ο Μαυροκορδάτος άπαριθμεί τα όνόματα αύτων που θα λάβαιναν μέρος στις συνομιλίες ειρήνης, μεταξύ των όποιων από πλευράς της Πύλης είναι ο ρεΐσουλικιτάμπ Ραμΐ Μεχμέτ έφέντης και ο ίδιος ο Άλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Είναι ή στιγμή κατά την όποία τιμήθηκε με τό άξίωμα τό «έξ άπορρήτων της κραταιότητας βασιλείας», έλπίζει μάλιστα και εύχεται για τό αίσιο τέλος «της ενεργουμένης ειρήνης», δηλαδή της συνθήκης τό Κάρλοβιτς. Η όλη διαδικασία κόστισε στον Μαυροκορδάτο πολύ κόπο, πολλές άγρύπνιες και συνεχείς φροντίδες. Είναι, ώστόσο, πολύ ίκανοποιημένος από τό τελικό άποτέλεσμα. Στις 10 Ιανουαρίου τό 1699 τελείωσαν οι διαπραγματεύσεις και ύπογράφηκαν τά έγγραφα⁴³. Όλες αύτες οι πληροφορίες, από πρώτο χέρι, όπως θα λέγαμε, είναι συναρπαστικές και μπορούν να συγκριθούν με τά χρονικά που άποτελούν πηγή για την ιστορία. Σε δύο επιστολές του προς τόν ήγεμόνα Κωνσταντίνο Μπασσαράμπα τό 1702 ο Άλέξανδρος Μαυροκορδάτος αναφέρει τούς τόπους που παραχώρησε τό κάθε βασίλειο με τη συνθήκη τό Κάρλοβιτς. Στην επιστολή δέ τό 1705, μεταξύ των πολιτικών ειδήσεων που τό στέλνει, τόν πληροφορεί για τίς κινήσεις τό αρχιδούκα Κάρολου, νέου βασιλιά της Ισπανίας, που με μεγάλο άγγλοολλανδικό στόλο και 12 χιλιάδες στρατό έκανε άπόβαση στη Μπαρτσελόνα της Καταλονίας.

Συγκεκριμένα στην επιστολή τό 1702 γράφει:

... είς την ειρήνην όπού έγινε κάστρα και τόπους έδωκαν όλοι. Οι Νέμτζοι τό περισσότερο τό άγιαλέτι τό Τεμισφαρίου και τά έν αύτῶ κάστρα κενωθέντα και έδαφιθέντα Σέπες, Λόγγος, Λίποβα, Τζάνατ, Κάντζα και άλλα, και είς την Πόσναν τό Νόβι έκάτερον, Τούπιτζα, Γιασενόπτζα, Προύτ και άλλα άκέραια· οι Βενεζιάνοι όσα είχαν είς την Ήπειρον, είχαν δέ παμπόλλους τόπους, και κάστρα τό περίφημον Ίνέπακτι, παντάσσι γερόν, και οικοδομημένον. Την δέ Πρέβεζαν, και τό Νεόκαστρον έδαφισθέντα. Οι δέ Λέχοι έπέστρεψαν τά όσα είχαν είς την Μολδαβίαν. Είχαν δέ σχεδόν την ήμίσειαν και οι Μοσχόβοι άκολουθώς έδαφίασαν τά τέσσερα κάστρα όπού ήτον είς τόν Βωρισθένην, τό Γαζικιρμένι, τό

42. Στο ίδιο, έγγρ. 30.

43. Στο ίδιο, έγγρ. 33.

Τογάν κιρμένι, τό Νουστρεκιρμένι, και τό Σαΐν κιρμένι. Τόσους τόπους με την ειρήνην έπήρεν όπίσω ή βασιλεία...⁴⁴

Ο λόγος του είναι πολιτικός, γλαφυρός και σαφής. Μετά τό 1707 και τό θάνατο τό Δοσιθέου ή άλληλογραφία τό Άλεξάνδρου Μαυροκορδάτου με τόν Χρύσανθο, τό όποίου την πορεία και την πρόοδο είχε παρακολουθήσει από νωρίς, είναι πολύ πυκνή. Όταν μάλιστα ο τελευταίος είχε επιστρέψει από τη Γαλλία, όπου είχε πάει για σπουδές, ο Άλέξανδρος τό έγραψε μία επιστολή με την όποία τόν έγκωμιάζει για τό ήθος και τό φρόνημα και την όρθη και άμετατόπιστη στάση του ως προς τό Όρθόδοξο δόγμα. Στο γράμμα αυτό τόν έπαινει και τόν συγχαίρει διότι τά «έκφυλα» δόγματα δέν κατεμόλυναν τό νοϋ του και διότι κράτησε την ψυχή του και τη διάνοιά του μακριά από κάθε κιβδηλία. Στο ίδιο γράμμα τόν παρομοιάζει με τη φιλόπονη μέλισσα που κι από τά πικρά άνθη συλλέγει τό άγνό «ύμύττειον ήδύτατον μέλι» των επιστημών⁴⁵. Ειδήσεις πολιτικές, προσκυνηματικές, αλλά και οίκογενειακές περιλαμβάνονται στις επιστολές και πλουτίζουν με μικρές λεπτομέρειες τίς γνώσεις μας για την καθημερινότητα των άποστολέων και άποδεκτών. Τέτοιες λεπτομέρειες είναι οι ανταλλαγές δώρων, όπως κρασί, βότκα, αύγοτάραχο, καφέ και άλλα.

Σ' αυτό τό φάκελο πολλές είναι και οι επιστολές τό Νικολάου, γιού τό Άλεξάνδρου Μαυροκορδάτου. Διατέλεσε μέγας λογοθέτης της Μεγάλης Έκκλησίας από τό 1698 και μέγας δραγουμάνος από τό 1709, άμέσως μετά τό θάνατο τό πατέρα του ως διάδοχός του. Τόν ίδιο χρόνο διορίζεται ήγεμόνας της Μολδαβίας και τό 1715 μετατίθεται στον ήγεμονικό θρόνο της Βλαχίας όπου παρέμεινε μέχρι τό 1730. Οι επιστολές τό Νικολάου που περικλείονται σ' αυτό τό φάκελο είναι 204 και έπειδή θεωρήθηκαν τεκμήρια ιστορικά δημοσιεύτηκαν στο επιστολόριο τό Legrand, αλλά και στη συλλογή Hurmuzaki.

Τό χαρακτηριστικό αύτης της άλληλογραφίας δέν είναι μόνο οι πολιτικές ειδήσεις (άπό τίς όποιες πολύ ενδιαφέρουσες είναι οι σχετικές με τόν ρωσοσοουηδικό πόλεμο), και αύτες που άφορούν τά προσκυνηματα, αλλά οι επιστολές που έχουν να κάνουν με θέματα παιδείας. Ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος ήταν μανιώδης συλλέκτης βιβλίων και θεωρείται από τούς Abbé Sevin και Fourmont⁴⁶, άπεσταλμένους τό βασιλιά της Γαλλίας, ότι αύτός και ο Χρύ-

44. Στο ίδιο, έγγρ. 37.

45. Α. Παλαιολόγος, *Ήμερολόγιον της Άνατολής τό 1884, έτος Γ'*, Κωνσταντινούπολη 1883, σ. 314-316.

46. Η. Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVII et XVIII siècles, première partie*, Παρίσι 1902.

σανθος ἦταν οἱ πιὸ σοφοὶ ἄνθρωποι τοῦ Λεβάντε. Ἔτσι στὴν ἀλληλογραφία βρίσκουμε μιὰ ἄλλη διάσταση, αὐτὴ τῆς ἀνταλλαγῆς βιβλίων καὶ τῆς ἐγνοίας γιὰ μεταγλώττιση κάποιων ἔργων. Ὁ Νικόλαος ζητᾶ συχνὰ βιβλία, εἴτε μὲ προσωπικὲς τοῦ ἐπιστολῆς εἴτε παραγγέλλοντάς τὰ μέσω κάποιου ἄλλου. Εὐχαριστεῖ τὸν πατριάρχη γιὰ τὰ βιβλία ποὺ τοῦ στέλνει καὶ ἐπικαλεῖται τὴ βοήθειά του, ὅταν τοῦ λείπει κάποιον βιβλίο. Συγκεκριμένα ὅταν ἐπρόκειτο νὰ ἐκδώσει τὸ Λεξικὸ τοῦ Κυρίλλου⁴⁷, παρ' ὅλο ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ του δύο χειρόγραφα, ζήτησε τὴ συνδρομὴ τοῦ πατριάρχη στὴν ἀντιβολή, γνωρίζοντας «πὼς τὸ τοιοῦτον λεξικὸν εὐρίσκεται καὶ ἐν τῇ πλουσιωτάτῃ βιβλιοθήκῃ τῆς μακαριότητος αὐτῆς». Ζητᾶει ἐπίσης ἄδεια εἰσόδου στὶς βιβλιοθήκες τοῦ Ἁγίου Σάββα καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Βουκουρέστι, τῶν ὁποίων τὴν εὐθύνη εἶχε ὁ Χρῦσανθος καὶ δηλώνει «ὁ ἐδικὸς μας σκοπὸς εἶναι νὰ προσθέσωμεν ἐκεῖ καὶ ἄλλα βιβλία, ὅχι νὰ πάρωμεν». Τὰ βιβλία ποὺ ζητᾶει εἶναι συνήθως λατινικὰ καὶ φιλοσοφικὰ, ποὺ ὁ Νικόλαος μελετᾶ «νύκτωρ τε καὶ μεθ' ἡμέραν». Ἡ ἀνάγνωση καὶ μόνη τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐρευνητικῶν μας ἀναζητήσεων ἀπὸ τὴν πληθώρα τῶν πληροφοριῶν ποὺ παρέχουν, προσφέρει καὶ τὴν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση τοῦ καλογραμμένου κειμένου.

Ἄλλη μιὰ σημαντικὴ ομάδα ἐπιστολῶν εἶναι οἱ εἴκοσι πέντε ἐπιστολῆς τοῦ λογοθέτη τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας καὶ κατόπιν μεγάλου διερμηνέα τῆς Πύλης Ἰωάννη Μαυροκορδάτου⁴⁸ πρὸς τὸν Χρῦσανθο Ἱεροσολύμων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1709-1730. Τὰ θέματα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἶναι πολλὰ καὶ ποικίλα μὲ κεντρικότερα τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ἅγιο Τάφο καὶ τὰ προσκυνήματα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπάντησή του σὲ προτροπὴ τοῦ Χρυσάνθου νὰ φροντίζει τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ἅγιο Τάφο: «Ὅριζει ἡ ὑμετέρα μακαριότης νὰ ἔχω τὴν ἐννοίαν τοῦ Παναγίου Τάφου καὶ εἰς τοῦτο θέλω κάμη κατὰ τὸν ὀρισμὸν τῆς· πλὴν πολλὰ μὲ βαρυφαίνεται ὁποῦ μὲ ἀναγκάζει εἰς αὐτό, ὁποῦ πιστεύω νὰ μὲ ἐγνώριζε πάντοτε πρόθυμον, καὶ χωρὶς τῆς ἀναγκάσεως δὲν θέλει λείψῃ ἢ κατὰ δύναμιν βοήθεια»⁴⁹. Καὶ σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ ἐπανερχεται μὲ τὴν ἴδια διαβεβαίωση, ὅτι δὲν ὀλιγωρεῖ γιὰ τὶς ὑποθέσεις τοῦ Ἁγίου Τάφου: «Ὅριζει ἡ μακαριότης αὐτῆς

47. Cyrillus Glossator, *Dictionum Graecarum Thesaurus*, 1510.

48. Ὁ Ἰωάννης Μαυροκορδάτος, τρίτος γιὸς τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, γεννήθηκε τὸ 1684, διατέλεσε μέγας λογοθέτης τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, μέγας δραγομάνος τῆς Ὑψηλῆς Πύλης μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1709-1716 καὶ ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας ἀπὸ τὸ 1716 μέχρι τὸ θάνατό του τὸ 1719. E. Rangabés, *Livre d'Or de la Noblesse Phanariote et des Familles Princières de Valachie et de Moldavie*, Ἀθήνα 1904, σ. 132.

49. Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι τῆς 2 Δεκεμβρίου τοῦ 1713, βλ. Ἀλλῆλ. Μεγ. Διερμην., ἔγγρ. 131 καὶ É. Legrand, *Épistolair grec*, ὁ.π., σ. 103, Hurmuzaki, ὁ.π., σ. 554-555.

ἐκεῖνο ὁποῦ πολλάκις ἔγραψε. Δηλαδή, νὰ ἔχω τὴν φροντίδα αὐτῆς τε καὶ τοῦ Ἁγίου Τάφου· ὅθεν ἀποκρίνομαι καὶ ἐγὼ ἐκεῖνο ὁποῦ καὶ πολλάκις ἀπεκρίθην, ὅτι δηλαδή, τὸ ἔχω διὰ χρέος ἀπαραίτητον τόσον καθὸ χριστιανὸς, ὅσον καὶ καθὸ φίλος ἐξαιρετος τῆς ὑμετέρας μακαριότητος, τὸ νὰ προσέχω καὶ τυχοῦσης τῆς χρείας νὰ ὑπερμαχῶ τὰ κατὰ δύναμιν, καὶ ἂν τύχη νὰ ἀκουσθῇ τίποτε (τὸ ὁποῖον δὲν τὸ ἐλπίζω) παρὰ τῶν ἐναντίων αὐτῆς, τῶν τὰ ψευδῆ πλαττόντων καὶ συκοφαντούντων, νὰ τὸ ἀποκρούσω»⁵⁰.

Ὁ Ἰωάννης χάρη στὰ κατὰ καιροὺς ἀξιώματά του εἶχε τὴν εὐχέρεια νὰ κινεῖται μεταξὺ τῶν Ὄθωμανῶν γραφειοκρατῶν καὶ νὰ μπορεῖ νὰ ἐνημερώνεται ἔγκαιρα καὶ μέχρις ἐνὸς σημείου νὰ ἐλέγχει τὶς ὑποθέσεις τῶν προσκυνημάτων. Στὴ γνωστὴ διαμάχη τῶν δυτικῶν μὲ τοὺς ὀρθοδόξους γιὰ τὴν πρωτοβουλία ἐπισκευῆς τοῦ τρούλου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως γίνεται φανερὴ ἡ δεξιότητά του στὴ διευθέτηση αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῶν ὑποθέσεων: «Διὰ τοῦτο λοιπὸν καὶ κατὰ τὸ παρὸν ἔκρινα νὰ φυλάττηται τὸ πράγμα τὸ μυστικώτερον, μήπως καὶ δοθῇ κράτος εἰς τοὺς ἐναντίους καὶ ἐξυπνήσουν, πλὴν μήτε ἡμεῖς πρέπει νὰ εἴμεθα ξεννοιασμένοι, ἀλλὰ πρέπει νὰ εἴμεθα ἔξυπνοι καὶ νὰ φροντίζωμεν μήπως καὶ ἤθελαν κάμη κάμμιν ἀπάτην οἱ δυτικοί, καθὼς ὀρίζει νὰ λάβωσιν ὀρισμὸν περὶ τοῦ ρηθέντος κουλέ»⁵¹.

Ἡ περιληπτικὴ παρουσίαση τῶν ἐνοτήτων τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ τοῦ φακέλου δίνει ἓνα δείγμα τοῦ πρωτογενοῦς ὕλικου ποὺ προσφέρεται στὴν ἔρευνα. Ἡ ἐργασία αὐτὴ γίνεται στὸ πλαίσιο ἐρευνητικοῦ προγράμματος τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ ἔχει φθάσει στὸ τελικὸ στάδιο ἢ σύνταξη περιλήψεων καὶ ἡ ἐπεξεργασία τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ τοῦ φακέλου. Στὴν ἀνάλυση περιεχομένου τῶν κειμένων, ἢ ὁποῖα ἐνδεχομένως θὰ ἀκολουθήσει, θὰ ὀριοθετηθεῖ καὶ θὰ συγκεκριμενοποιηθεῖ ἡ θεματολογία ὥστε οἱ κατηγοριοποιήσεις ποὺ θὰ γίνουν νὰ δώσουν τὴν εὐκαιρία τῆς καλύτερης κατανόησης τῆς ἐποχῆς καὶ τῶν προσώπων. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ὁ τρόπος ἔκφρασης τοῦ κάθε ἐπιστολογράφου ἀντικατοπτρίζει τὴν πολιτικὴ του στάση ἀπέναντι στὰ γεγονότα ποὺ βιώνει.

Πολύτιμα εἶναι τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία ἐνὸς τέτοιου ὕλικου καὶ μεγάλῃ ἢ πρόκληση γιὰ τὸν ἐρευνητὴ νὰ ἐξιχνιάσει καὶ νὰ ταυτίσει τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς στὴν ὁποῖα ἀναφέρονται.

50. É. Legrand, *Épistolair grec*, ὁ.π., σ. 133, Ἀλλῆλ. Μεγ. Διερμην., ἔγγρ. 147.

51. É. Legrand, ὁ.π., σ. 50, Ἀλλῆλ. Μεγ. Διερμην., ἔγγρ. 112.

Pinelopi Stathi

Letters and persons in the 18th century
Correspondence from the letter series of the Metochion
of the Holy Sepulcher in Constantinople

SUMMARY

The letter series «Correspondence of the Great Dragomans, 1671-1797», kept in the National Library of Greece, is a rich source of historical evidence for the eighteenth century, since the persons involved are the Greek Patriarchs of Jerusalem, living mostly in Constantinople, and the well known Great Dragomans of the Ottoman Empire. The letters shed light on the cultural, political, and ideological movements of the time and provide a narrative for major contemporary political events, known from various other sources, and vividly described by their protagonists. The dignitaries whose letters are included in the above mentioned series are:

Panagiotis Nikousios (great dragoman of the Sublime Porte 1661-1673),
Ioannakis Porfyritis (dragoman of the imperial Fleet 1701-1710),
Alexandros Maurokordatos great dragoman 1673-1709),
Nikolaos Maurokordatos (great dragoman 1709-1710),
Konstantinos Ventouras (dragoman of the imperial fleet 1713-1731),
Ioannis Maurokordatos (fleet dragoman 1710-17717),
Konstantinos Maurokordatos (prince of Wallace and Moldavia 1711-1769),
Skarlatos Maurokordatos (son of Nikolaos 1701-1726),
Antonios Spandonis (1665-1746, high dignitary of the Patriarchate, and director of the patriarchal school),
Dimitrios Notaras (nephew of the patriarch Chrysanthos, doctor in medicine), Polykarpos metropolitan of Bethleem, Esat Efendi (astronomer, muneccimbasi of the Sublime Porte),
Dimitrios Ioulianos (1714-1721, high dignitary of the patriarchate, kapik-haya of Nikolaos Maurokordatos).

ΑΠΟ ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΣΤΑ ΕΝΤΥΠΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΑ

ΜΙΧΑΛΗΣ ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ

ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗ
ΣΤΟΝ ΓΡΑΜΜΑΤΟΦΟΡΟ ΤΟΥ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ ΣΚΟΥΦΟΥ

Όπως είναι γνωστό, τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο τοῦ Φραγκίσκου Σκούφου περιλαμβάνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν νεανικὸ *Λόγον εἰς τὸ Γενέθλιον τοῦ Προδρόμου* καὶ τὴν *Τέχνη Ρητορικῆς*, ποὺ τυπώθηκαν στὴ Βενετία τὸ 1670 καὶ τὸ 1681 ἀντίστοιχα, μιὰ συλλογὴ ἐπιστολῶν καὶ ἓνα σύντομο ἐγχειρίδιο ἐπιστολογραφίας, τὰ ὁποῖα ἐξέδωσε κριτικὰ τὸ 1998 ὁ Μ. Ἰ. Μανούσακας¹.

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ κείμενο² ἀπαριθμεῖ καὶ περιγράφει τὰ διάφορα γένη καὶ εἶδη ἐπιστολῶν, καὶ παρέχει πρακτικὲς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον συμβουλές. Σὲ ἀντίθεση ὅμως μὲ ἄλλους συγγραφεῖς παρόμοιων ἐπιστολικῶν ὁδηγῶν τοῦ ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα, ὅπως λ.χ. ὁ Κορυδαλέας³, ὁ Σκούφος δὲν παραθέτει ἔτοιμα πρότυπα καὶ ὑποδείγματα ἐπιστολῶν, ἀν' ἐξαιρεθεῖ τὸ συγχαρητήριο γράμμα ποὺ ἀκολουθεῖ μετὰ τὸν ὀρισμὸ τῶν τριῶν μερῶν τῆς ἐπιστολῆς⁴.

Ἄν λάβουμε ὅπ' ὄψη μας ὅτι τὸ *Περὶ συνθέσεως τῶν ἐπιστολῶν*⁵ παραδίδε-

1. François Scouphos, *Ὁ Γραμματοφόρος (Le Courrier)*, édition critique du recueil de ses lettres avec introduction, commentaire et répertoires par Manoussos Manoussacas, et avec la collaboration de Michel Lassithiotakis, Académie d'Athènes, Centre des Recherches Médiévales et Néo-helléniques, Ἀθήνα 1998 (στὸ ἐξῆς: *Γραμματοφόρος*). Γιὰ τὸν *Λόγον* καὶ τὴν *Τέχνη Ρητορικῆς*, βλ. Μ. Lassithiotakis, «François Scouphos (1644-1697) et ses œuvres publiées», *αὐτ.*, σ. 40-60 καὶ 60-83, ἀντιστοίχως.

2. *Γραμματοφόρος*, σ. 443-456.

3. Βλ. *Γραμματοφόρος*, σ. 155-160, καὶ κυρίως Μ. Manoussacas, *Contribution à l'étude de l'épistolographie néo-hellénique depuis la chute de Constantinople (1453) jusqu'au début du XIXe siècle*, thèse pour le doctorat d'université, Παρίσι 1951 (δακτυλ.), σ. 70-92, καὶ 131 κ.έ. (γιὰ ἰταλικὲς πηγὲς καὶ πρότυπα). Πβ. Παναγιώτης Μουλλάς, *Ὁ Λόγος τῆς ἀπουσίας. Δοκίμιο γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία μὲ σαράντα ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Ἀθήνα 1992, σ. 175-176, 185-187. Γιὰ τὸν ὁδηγὸ τοῦ Κορυδαλέα βλ. ἐπίσης Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)*, Θεσσαλονίκη, 1967, σ. 96, 98-99.

4. *Γραμματοφόρος*, σ. 445-446, 56-79.

5. Στὸ ἐξῆς: *Περὶ συνθέσεως*.

ται μαζί με τὸν *Γραμματοφόρο* σὲ ἓνα τουλάχιστον χειρόγραφο, τὸν *Atheniensis graecus* 2200⁶, καὶ ἂν δεχθῶμε, φυσικά, τὴν ἀπόδοσή του στὸν *Σκοῦφο*⁷, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε πιθανὸ ὅτι τὰ δύο ἔργα ἔχουν στενὴ σχέση μετὰξὺ τους: ἐπειδὴ ὁ ἀρχικός (ἢ τελικός) σκοπὸς τοῦ συγγραφέα ἦταν ἴσως, ὅπως ὑποστηρίχθηκε, νὰ ἐκδώσει μαζί τὰ δύο κείμενα⁸, τὰ γράμματα ποὺ περιέχονται στὸ ἐπιστολάριο λειτουργοῦν καὶ ὡς ἐπιστολικά ὑποδείγματα, ἀποτελοῦν δηλαδὴ τὰ πρότυπα ποὺ λείπουν ἀπὸ τὸ ἐγχειρίδιο. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἄλλοι πεζογράφοι, πρὶν καὶ μετὰ τὸν *Σκοῦφο* (ὁ *Κορυδαλέας*, ἀλλὰ καὶ ὁ *Ἰωάννης Καρυοφύλλης* καὶ ἄλλοι), μᾶς ἄφησαν καὶ συλλογὲς ἐπιστολῶν καὶ παρόμοια θεωρητικὰ ἐγχειρίδια⁹.

Ἐπάρχουν ὥστόσο ἀρκετὰ –καὶ ἀρκετὰ σοβαρὰ– ἐπιχειρήματα ποὺ συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀντίθετης ἀποψης: μιὰ λεπτομερέστερη συγκριτικὴ ἐξέταση τοῦ *Γραμματοφόρου* καὶ τοῦ *Περὶ συνθέσεως τῶν ἐπιστολῶν* ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν πραγματικότητα τὰ δύο κείμενα δὲν ἀλληλοσυμπληρώνονται καὶ δὲν συνδέονται ἄμεσα τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο.

Μιὰ πρώτη ἐνδειξὴ ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι στὴ συλλογὴ, ἢ σειρὰ τῶν ἐπιστολῶν δὲν μοιάζει νὰ ὑπακούει σὲ καμία λογικὴ ἀρχή, οὔτε τυπολογικὴ καὶ εἰδολογικὴ, ἀλλὰ οὔτε καὶ θεματικὴ ἢ χρονολογικὴ¹⁰. Ἀξιοσημείωτη ὁμως εἶναι καὶ ἡ ἐξῆς διαφορὰ: ἀπὸ τὰ εἰκοσιδύο εἶδη ἢ τύπους ἐπιστολῶν ποὺ διακρίνει ὁ *Σκοῦφος* στὸ ἐγχειρίδιό του¹¹, μόνο δώδεκα ἀντιπροσωπεύονται στὸν

6. *Γραμματοφόρος*, σ. 112, 173, 441.

7. *Γραμματοφόρος*, σ. 173-179.

8. *Γραμματοφόρος*, σ. 86, 160 σημ. 5, 178· πβ. Π. Μουλλᾶς, *Ὁ Λόγος τῆς ἀπουσίας*, ὁ.π., σ. 186.

9. Μ. Manoussacas, *Contribution à l'étude de l'épistolographie*, ὁ.π., σ. 13-14, 24-25, 32, 80-81· Π. Μουλλᾶς, *Ὁ Λόγος τῆς ἀπουσίας*, ὁ.π., σ. 185-186.

10. Βλ. *Γραμματοφόρος*, σ. 88-90.

11. Ὁ *Σκοῦφος* διακρίνει τρία γένη ἐπιστολῶν (*Γραμματοφόρος*, σ. 446-447). Στὸ πρῶτο (ἐπιστολὲς ὅπου ἀναφέρονται εἰς τὸ πρόσωπον, τοῦ ὁποίου γράφομεν) ἀνήκουν τὰ ἀκόλουθα εἶδη (υἰοθετῶ τὴν ὁρολογία τοῦ *Σκούφου*): ἐπιστολὴ συλλυπητικὴ, παρηγορητικὴ, παραινεντικὴ, συμβουλευτικὴ, ἐγκωμιαστικὴ, κατηγορητικὴ, θεραπευτικὴ· τὸ δεύτερο (ἐπιστολὲς ὅπου ἀναφέρονται εἰς τὸ πρόσωπον, ὅπου γράφει τὴν ἐπιστολήν) περιλαμβάνει τὴν παρακαλεστικὴ ἐπιστολή, τὴν ἐπιστολὴ τῆς ὑποσχέσεως, τὴ συγχαρητικὴ, τὴν εὐχαριστικὴ, τὴν ἐπιστολὴ τῆς προσφορᾶς, τὴν ἀφιερωτικὴ ἢ χαριστικὴ, τὴν προφασιστικὴ καὶ τὴ δικαιοδικὴ· τὸ τρίτο (ἐπιστολὲς ὅπου ἀναφέρονται εἰς ἄλλα πράγματα) ἀντιστοιχεῖ στὴ συστατικὴ, τὴν ἐπαγγελτικὴ ἢ δηλοποιητικὴ, τὴ συλλογιστικὴ, τὴν πραγματευτικὴ καὶ τὴν παραπονευτικὴ, ἐνῶ ἐπιστολὲς ποὺ ἀναφέρονται εἰς τὰ τρία γένη εἶναι ἢ ἐπιστολὴ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ χρόνου, ἢ ὀνειδιστικὴ, ἢ κλητικὴ καὶ ἢ προφασιστικὴ.

*Γραμματοφόρο*¹², καὶ ἀπὸ τοὺς δώδεκα αὐτοὺς τύπους οἱ περισσότεροι ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐλάχιστες ἐπιστολὲς –ἀπὸ μία ὡς τέσσερις–¹³, ἐνῶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς συλλογῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ «παραινεντικὲς» (30), «χαριστικὲς» / «ἀφιερωτικὲς» (25), «εὐχαριστικὲς» (15) καὶ «παρηγορητικὲς» / «συλλυπητικὲς» (8+8), κατὰ τὴν ὁρολογία τοῦ *Σκούφου*, ἐπιστολῆς¹⁴. Τέλος, δὲν εἶναι λίγα τὰ γράμματα τῶν ὁποίων ἡ δομὴ δὲν συμπίπτει καθόλου μὲ τὴν τριμερῆ διαίρεση (προοίμιον, ἔκθεσις τοῦ θέματος, ἐπίλογος) ποὺ περιγράφεται καὶ παρουσιάζεται ὡς ἀπαραίτητη στὴν ἀρχὴ τοῦ *Περὶ συνθέσεως τῶν ἐπιστολῶν*¹⁵.

Στὴ μελέτη αὐτὴ, θὰ προσπαθήσουμε νὰ δείξουμε, παραβάλλοντας τὸν *Γραμματοφόρο* πρὸς τὴν *Τέχνη Ρητορικῆς*, ὅτι οἱ ἀναντιστοιχίαι αὐτὲς δὲν εἶναι τυχαῖες. Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ *Γραμματοφόρου* πρέπει νὰ προσεγγίζονται καὶ ὡς ἀσκήσεις ρητορικῆς, καὶ ἡ συλλογὴ στὸ σύνολό της ὡς μιὰ προέκταση ἢ ἓνα συμπλήρωμα τοῦ ἐγχειριδίου ρητορικῆς, ἐφόσον, ὅπως θὰ φανεῖ ἀπὸ μερικὰ παραδείγματα, ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ γράμματα τῆς συλλογῆς –γιὰ νὰ μὴν ποῦμε ὅλα– εἰκονογραφοῦν ρητορικοὺς καὶ ὑφολογικοὺς κανόνες ποὺ εἶναι ἄσχετοι μὲ τὴ θεωρία τῆς ἐπιστολογραφίας ὅπως τὴν ἐννοεῖ καὶ τὴν ἐκθέτει ὁ *Σκοῦφος* στὸ *Περὶ συνθέσεως τῶν ἐπιστολῶν*.

Ἀρκετὲς ἀπὸ τίς γλωσσικὲς, ὑφολογικὲς, ἀλλὰ καὶ θεματικὲς ὁμοιότητες, ποὺ παρουσιάζουν ἡ *Τέχνη Ρητορικῆς* καὶ ἡ συλλογὴ ἐπιστολῶν, ἔχουν ἐπισημανθεῖ στὴν εἰσαγωγὴ καὶ στὰ σχόλια τῆς κριτικῆς ἔκδοσης τοῦ *Γραμματοφόρου*¹⁶. Ἀπὸ

12. Οἱ ἐπιστολὲς τῆς συλλογῆς ὑπάγονται πρὸς συγκεκριμένα στοὺς ἀκόλουθους τύπους: συλλυπητικὴ, παρηγορητικὴ, παραινεντικὴ / συμβουλευτικὴ, ἐγκωμιαστικὴ, κατηγορητικὴ ὅσον ἀφορᾶ στὸ ἄ γένος· συγχαρητικὴ, εὐχαριστικὴ, ἀφιερωτικὴ ἢ χαριστικὴ, προφασιστικὴ / δικαιοδικὴ γιὰ τὸ δεύτερο· ἐπαγγελτικὴ ἢ δηλοποιητικὴ, συλλογιστικὴ γιὰ τὸ τρίτο· καὶ τέλος προφασιστικὴ, μὲ τὴ σημασία ποὺ ἔχει ὁ ὅρος στὸ τελευταῖο κεφ. τοῦ *Περὶ συνθέσεως* (ἐπιστολὲς ὅπου ἀναφέρονται εἰς τὰ τρία γένη: βλ. *Γραμματοφόρος*, σ. 456).

13. Ἡ συλλογὴ περιέχει π.χ. μιὰ «συγχαρητικὴ» ἐπιστολή (ἀρ. 26), μιὰ προφασιστικὴ/δικαιοδικὴ (ἀρ. 71), τέσσερις «συλλογιστικὲς» (ἀρ. 83, 100, 105, 143).

14. Παραινεντικὲς: ἀρ. 7, 9, 15, 19, 21, 30, 34, 36, 40, 41, 42, 50, 54, 59, 65, 67, 74, 80, 93, 94, 98, 104, 116, 117, 119, 131, 135, 136, 139, 141· χαριστικὲς: ἀρ. 1, 20, 22, 27, 28, 44, 46, 48, 49, 55, 73, 75, 82, 89, 97, 108, 118, 122, 123, 137, 140, 147, 149, 150, 152· εὐχαριστικὲς: ἀρ. 13, 31, 64, 77, 79, 88, 91, 106, 115, 121, 125, 128, 129, 130, 134· παρηγορητικὲς/συλλυπητικὲς: ἀρ. 16, 25, 32, 39, 43, 47, 53, 58, 84, 95, 102, 110, 120, 138, 146, 148.

15. Βλ. *Γραμματοφόρος*, σ. 444-445, Α 7: Τὸ σῶμα τῆς ἐπιστολῆς περιπλέον σύγκειται ἀπὸ μέρη· τούτα εἶναι τρία: προοίμιον, ἔκθεσις τοῦ θέματος καὶ ἐπίλογος.

16. Ἀδτ., σ. 78, 85, 88, 141-142, 173, 175· βλ. ἐπίσης, γιὰ ὀριζόμενες λέξεις, τίς παρομοιώσεις στὴν *Τέχνη ρητορικῆς* στὸ Γλωσσάριο, σ. 459 κ.ε.

τις σύντομες και πάντως όχι συστηματικές παρατηρήσεις που διατυπώθηκαν, προκύπτει ότι τόσο το πρώτο όσο και το δεύτερο κείμενο εντάσσονται σ' ένα ευρύτερο συγγραφικό, αλλά συγχρόνως και εκπαιδευτικό, πρόγραμμα¹⁷, οι κατευθυντήριες γραμμές του οποίου εκτίθενται άλλωστε με συντομία, αλλά με σαφήνεια, στον πρόλογο της *Τέχνης Ρητορικής*: είμαι πρόθυμος, γράφει εκεί ο Σκουφός, να δώσω εύθες εις τὸ φῶς με ἄλλην μέθοδον καὶ ἄλλην Ρητορικὴν εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν [= στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά], ὡς καθὼς καὶ ἄλλους μου κόπους εἰς ἀφέλειαν τῶν σπουδαίων¹⁸.

Στους κόπους αὐτοὺς εἰς ἀφέλειαν τῶν σπουδαίων, δηλαδή πρὸς χρῆσιν τῶν σπουδαστῶν ἢ ευρύτερα τῶν φιλομαθῶν νέων, θὰ ἦταν οὕτως ἢ ἄλλως εὐλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀνήκει καὶ ὁ *Γραμματοφόρος*¹⁹. τὴν ὑπόθεση ὅμως αὐτὴ ἔρχονται νὰ τὴν ἐπαληθεύσουν καὶ κάποια ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς συλλογῆς, πὺ ἀφοροῦν τόσο στὸ θεματικὸ περιεχόμενον τῶν ἐπιστολῶν, ὅσο καὶ στὴν τεχντροπία τοῦ Σκουφού.

Ὅρισμένες ἐπιστολές, ἠθικοδιδασκτικοῦ κυρίως χαρακτήρα, περιέχουν ἐκτεταμένες ἀφηγηματικὲς ἐνότητες, πὺ θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς παρεκβάσεις, καὶ πὺ ὑπηρετοῦν τοὺς ἴδιους ἐποικοδομητικὸς σκοποὺς πὺ ὑπηρετεῖ καὶ τὸ exemplum²⁰, τὸ παράδειγμα ἢ ὑπόδειγμα, στὸ κήρυγμα. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ὑπάγεται λ.χ. ἡ ἐπιστολὴ 78, πὺ ἀναφέρεται στὴν ὑποδειγματικὴ ζωὴ μιᾶς μεταμελημένης πόρνης πὺ ἀποφάσισε νὰ ἀπαρνηθεῖ τὰ ἐγκόσμια²¹, καθὼς καὶ ἡ ἐπιστολὴ 36, στὴν ὁποία ὁ Σκουφός ἀφηγεῖται σύντομα τὴ ζωὴ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου²².

Σὲ ἄλλα γράμματα, πὺ ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν «συλλογιστικῶν» ἐπιστολῶν –ἐκείνων δηλαδή ὅπου ὁ ἐπιστολογράφος πραγματεύεται ἕνα εἰδικὸ θέμα ἠθικῆς, θεολογίας, δογματικῆς ἢ φιλοσοφίας²³–, ἐφαρμόζονται ἢ τεχνικὴ καὶ οἱ κανόνες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς²⁴: ἡ ἐπιστολὴ ἀρχίζει τό-

17. Αὐτ., σ. 144-145, 162, 164-165.

18. *Τέχνη Ρητορική* (...), Βενετία, Michelangelo Barboni, 1681 (στὸ ἐξῆς: *ΤΡ*: γὰ τὸν ἀκριβῆ καὶ πλῆρη τίτλο τοῦ ἔργου βλ. *Γραμματοφόρος*, σ. 61, 63), «Εἰς τὸν ἀναγινώσκοντα», φ. 5ν.

19. Πβ. *Γραμματοφόρος*, σ. 86 καὶ σημ. 7.

20. Γὰ τὰ ὑποδείγματα τῆς *ΤΡ* βλ. *Γραμματοφόρος*, σ. 69-76.

21. *Γραμματοφόρος*, σ. 273-274.

22. Αὐτ., σ. 223.

23. Βλ. τὸν ὅρισμό πὺ δίδει ὁ Σκουφός στὸ *Περὶ συνθέσεως*: Συλλογιστικὴ ἐπιστολὴ εἶναι μετὰ τὴν ὁποῖαν γράφομεν διὰ πράγματα διδασκαλικά καὶ φιλοσοφικά (*Γραμματοφόρος*, σ. 454, § 27).

24. Βλ. σχετικὰ Π. Τρεμπέλας, *Ὀμιλητικὴ ἢ Ἱστορία καὶ θεωρία τοῦ κηρύγματος*, Ἀθή-

τε μετὰ τὴν παράθεση μιᾶς βιβλικῆς ρήσης, ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ καὶ τὸ κύριο ἀντικείμενό της, καὶ τὴν ὁποῖα ὁ ἐπιστολογράφος μεταφράζει ἢ παραφράζει, ἐρμηνεύει, σχολιάζει, ἀναπτύσσει, γὰ νὰ τὴν ἐφαρμόσει στὴ συνέχεια σὲ συγκεκριμένες περιστάσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς: χαρακτηριστικὴ, ἀλλὰ ὄχι μοναδική²⁵, περίπτωση ἀποτελεῖ ἡ ἐπιστολὴ 83, πὺ ἔχει ὡς θέμα τὸ ἀδιάλυτον τοῦ γάμου σύμφωνα μετὰ τὸ καθολικὸ δόγμα, καὶ πὺ περιορίζεται στὸν διεξοδικὸ σχολιασμό δύο εὐαγγελικῶν περικοπῶν, ἀπὸ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου²⁶.

Ἐνα δεύτερο στοιχεῖο πὺ συνδέει τὸν *Γραμματοφόρο* πρὸς τὸ ἐγχειρίδιο ρητορικῆς εἶναι οἱ συμβουλές πὺ δίδει ὁ ἐπιστολογράφος σὲ διάφορους μαθητές, φοιτητές ἢ συναδέλφους του, μετὰ ἀφορμὴ, στίς περισσότερες περιπτώσεις, κάποιο κείμενο ἢ ἄσκηση πὺ τοῦ ἔστειλαν γὰ νὰ τοῦ τὰ ὑποβάλουν καὶ νὰ ζητήσουν τὴ γνώμη του. Δέκα τουλάχιστον ἐπιστολές εἶναι ἀποκλειστικὰ ἀφιερωμένες σὲ ζητήματα ρητορικῆς, καὶ εἰδικότερα ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς²⁷. Ὁ Σκουφός ἐπαινεῖ λ.χ. τὸν Παῦλο Ζερβό, φοιτητὴ κατὰ πᾶσα πιθανότητα, γὰ τὴν τέχνην καὶ τὴν εὐγλωττίαν του²⁸, ἕναν ἄλλο, ἀνώνυμο, λόγιο γὰ τὴν περιεκτικότητα τῶν συγγραμμάτων του, τὸν ἀδελφὸ του Γεώργιο γὰ τὴ ρητορικὴ του δεινότητα²⁹, κάποιον ἄλλον ἱεροκήρυκα γὰ τὸ κάλλος τῆς φράσεως, τὸ πολυποικίλον τῆς ἱστορίας καὶ τόσα ἄλλα χαρίσματα τῆς εὐγλωττίας μετὰ τὰ ὁποῖα ἡ φύσις ὁμοῦ καὶ ἡ τέχνη [τοῦ] ἐπλούτισαν τὰ ἱερά χεῖλη³⁰, ἐνῶ στὴν ἐπιστολὴ 62, δίδει ἕναν ὅρισμό τῆς εὐγλωττίας πὺ θυμίζει ἔντονα τὸ προοίμιο τῆς *Τέχνης Ρητορικῆς*:

Θαυμάζω τὴν τόσην ἐνέργειαν εἰς τὸ λέγειν καὶ τὰ εὐλογημένα αὐτὰ χεῖλη, ὅπου καὶ μακρόθεν μαγεύουσι τὲς καρδίαι. Ὁ χρυσὸς σου κάλαμος δὲν τυπώνει χαρακτῆρας, ἀμὴ χαλκεύει ἀλύσεις ὅπου ὑποτάσσουσιν καὶ τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώ-

να ³¹1976, σ. 233-241· Εὐάγγελος Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς ἢ ὀμιλητικῆς*, Ἀθήνα 1976, σ. 53-66. Γὰ τὴν τεχνικὴ αὐτὴ στὸν *Λόγον* καὶ στὴν *ΤΡ* βλ. *Γραμματοφόρος*, σ. 47-49 καὶ 68 κ.έ.

25. Βλ. ἐπίσης τῆς ἐπιστολῆς ἀρ. 116 καὶ 139, αὐτ., σ. 310-311 καὶ 331-335, ἀντιστοίχως.

26. *Γραμματοφόρος*, σ. 277-281. Πβ. Μ. Lassithiotakis, «Morale et dogmatique dans la correspondance (Ὁ *Γραμματοφόρος*) de François Scouphos», στὸν τόμο: *Le sentiment religieux dans la littérature néo-grecque. XVIe Colloque International des néo-hellénistes des Universités francophones (Strasbourg, 27-29 mai 1999)*, Παρίσι, INALCO, Publications Langues 'O, 2001, σ. 111-113.

27. Ἀρ. 10, 11, 15, 18, 23, 62, 90, 103, 126, 194.

28. Ἀρ. 23, *Γραμματοφόρος*, σ. 211.

29. Ἀρ. 10, *Γραμματοφόρος*, σ. 197-198.

30. Ἀρ. 11, *Γραμματοφόρος*, σ. 198.

που και τὸ κάνουν εἰς τὰ προστάγματά σου ὑπήκοον. Τώρα ναί, βλέπω πόσον δύναται εἰς ἓνα ῥήτορα ἡ τέχνη καὶ πόσῃ δυνάμει ἔχει ἓνα εὐγλωττον στόμα...³¹

Στὸ τέλος τοῦ προοιμίου τῆς Ρητορικῆς του, ὁ δάσκαλος Φραγκίσκος Σκούφος δηλώνει ὅτι προτίθεται νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸν τρόπον, μὲ τὸν ὅποιον ἐμπορεῖ καθένας νὰ γενῆ παντοδύναμος καὶ θανματοουργὸς εἰς τὸν Κόσμον³².

Ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες ἐπιστολές, μὲ ποικίλο θεματικὸ περιεχόμενο, καὶ πάντως ἄσχετο μὲ τὴ ρητορικὴ καὶ τὴ λογοτεχνία, ἐκφράζονται ἀπόψεις ποὺ ἀπηχοῦν συγκεκριμένα χαρακτηριστικὰ τῆς Τέχνης Ρητορικῆς. Ἔτσι λ.χ. στὴν ἐπιστολὴ 108, μὲ τὴν ὁποῖαν ὁ Σκούφος στέλνει σὲ κάποιον φοιτητὴ τέσσερα ἀρχαιογλωσσὰ ποιήματα, διατυπώνεται ἡ ἐξῆς κρίση, ἢ ἀκριβέστερα ὁ ἐξῆς κανόνας: *κάθε συλλαβὴ εἶναι χρειαζία νὰ περισφαλίξη μεταφορὲς καὶ ἀλληγορίες*³³. Ἡ συμβουλὴ αὐτὴ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ συσχετισθεῖ μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικότερα χαρακτηριστικὰ τῆς Ρητορικῆς τοῦ Σκούφου: τὴν κεντρικὴ, καὶ δυσανάλογα μεγάλη, θέση ποὺ κατέχει στὸ βιβλίον τὸ ὕφος, δηλαδὴ ἡ λέξις, ἡ φράσις, ἡ *elocutio* κατὰ τὴν ὀρολογία τῆς ἀρχαίας ρητορικῆς, καὶ πιδ συγκεκριμένα τὰ σχήματα, ἢ ἐξέταση τῶν ὁποίων καταλαμβάνει 229 ἀπὸ τὶς 472 ἀριθμημένες σελίδες τοῦ βιβλίου³⁴.

Δὲν εἶναι ἐπομένως τυχαῖο ὅτι οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Γραμματοφόρου μοιάζουν μὲ ἀσκήσεις ὕφους, στὶς ὁποῖες ἐφαρμόζονται οἱ ὅρισμοὶ τῶν σχημάτων ποὺ προτείνει ἡ Τέχνη Ρητορικῆς, καὶ ὅτι θυμίζουν τὰ ὑποδείγματα ποὺ περιέχονται στὸ ἐγχειρίδιον αὐτό, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι στὰ ὑποδείγματα τῆς Ρητορικῆς ὁ συγγραφέας περιορίζεται ἢ ἐστιάζεται συνήθως στὴ χρῆση ἑνὸς μόνο σχήματος. Στὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρουμε παρακάτω, τηροῦμε, μὲ λίγες ἐξαιρέσεις, τὴ σειρά μὲ τὴν ὁποία παρουσιάζονται τὰ σχήματα στὸ ἐγχειρίδιον, ἀκολουθώντας τὴ βασικὴ, καὶ καθιερωμένη ἄλλωστε³⁵, διάκριση τῶν σχημάτων σὲ τρόπους, σχήματα λέξεων καὶ σχήματα νοημάτων – σχήματα [τῆς] διανοίας στὴν ὀρολογία τοῦ Σκούφου³⁶.

31. Γραμματοφόρος, σ. 259, 3-8.

32. TP, Προοίμιον, σ. 5.

33. Γραμματοφόρος, σ. 301.

34. TP, σ. 229-458 (3ο καὶ 4ο μέρος, «Περὶ ἐρμηνείας» καὶ «Περὶ σχημάτων λέξεως καὶ διανοίας»)· πβ. Γραμματοφόρος, σ. 67-68.

35. Βλ. λ.χ. Henri Suhamy, *Les Figures de style*, Παρίσι 1981, σ. 11-12, 20, 113· Heinrich Lausberg, *Elementi di retorica*, trad. di Lea Ritter Santini, Bologna 1969, 1982, σ. 101, 130, 194· Pierre Fontanier, *Les Figures du discours*, introduction de Gérard Genette, Παρίσι 1977, σ. 65-67· Κώστας Παπανικολάου, *Νεοελληνικὴ καλολογία. Αἰσθητικὴ τοῦ λόγου, γ' ἔκδ.*, Ἀθήνα χ.χ., σ. 75-76, 97-98· Κ. Γ. Κασίνης, *Ἡ ρητορικὴ τῶν Διδασκῶν τοῦ Μηνιάτη. Α'*: *Ἡ ἀντίθεση*, Ἀθήνα 1998, σ. 132-133.

36. Βλ. TP, σ. 272-273, 317.

Τὸ σχῆμα ποὺ ἐμφανίζεται μὲ τὴ μεγαλύτερη συχνότητα στὸν Γραμματοφόρο εἶναι ἡ μεταφορὰ, τὸ πρῶτο δηλαδὴ ἀπὸ τὰ σχήματα ποὺ ἐξετάζονται στὸ τρίτο μέρος τῆς Τέχνης Ρητορικῆς³⁷, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένο στὴν ἐρμηνεία (= τὸ ὕφος). Περιοριζόμεστε σὲ δύο παραδείγματα ἀπλῆς μεταφορᾶς, ποὺ ἀπαντοῦν αὐτούσια καὶ στὸ σχετικὸ κεφάλαιο τῆς Ρητορικῆς:

τὸ πνευματικὸν ὄμμα τῆς διανοίας
ἢ φαρμακοποιία ὅλη τοῦ οὐρανοῦ³⁸.

Περισσότερο χαρακτηριστικὲς εἶναι ὅμως οἱ συνεχεῖς καὶ ἀνεπτυγμένες μεταφορὲς, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐκτείνονται σὲ ὀλόκληρες περιόδους, ὅπως π.χ. στὴν πρώτη ἐπιστολὴ τῆς συλλογῆς, μὲ τὴν ὁποία ὁ Σκούφος στέλνει σὲ κάποιον φίλον τοῦ τῆς Ρητορικῆς του:

Μὴν ἐλπίσης, πανιερώτατέ μου, νὰ εἴρῃς μέσα ρόδα καὶ ἀνθὴ τῆς εὐγλωττίας, διατί, ὄντας μου ὁ νοῦς παντάπασις ἄκαρπος, δὲν ἤξεύρει ὁ ἄθλιος νὰ βλαστήσῃ παρὰ ἀκάνθες· ὅλη του ἡ στολὴ δὲν εἶναι παρὰ τὸ πολῦτιμον ὄνομα τῆς Παρθένου, μὲ τὸ ὁποῖον (...) τὸ ἐρράντισα³⁹.

37. TP, σ. 233: Ἡ μεταφορὰ μεταθέτει μίαν λέξιν ἀπὸ τὴν ἰδίαν τῆς σημασίαν εἰς ἄλλην διάφορον, καὶ ξερρίζωνε ἓνα ὄνομα ἀπὸ τὸ πρᾶγμα ἐκεῖνο τοῦ ὁποίου εἶναι ἴδιον, διὰ νὰ τὸ μεταφνεύσῃ ἀπέκει εἰς ἄλλο, τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι ἴδιον, καὶ τοῦτο ὄχι διὰ χρεῖαν, ὡς ἔκανε μίαν φορὰν, ἀλλὰ διὰ στολὴν καὶ τρυφήν τοῦ λόγου.

38. Γραμματοφόρος, σ. 218, ἀρ. 30, 2 καὶ 5-6, ἀντίστοιχα. Πβ. λ.χ. σ. 192, ἀρ. 2, 3-4 (ὄλους ἐπλασεν ἓνας πηλὸς καὶ ὄλοι ἐβλάστησαν ἀπὸ μίαν ρίζαν)· σ. 195, ἀρ. 6, 5-6, 9, 10-11 (κοιμοῦνται τὸν βαθὺν ὕπνον τῆς ἀμαρτίας)· σ. 195, ἀρ. 7, 6-7· σ. 220, ἀρ. 33, 4 (νὰ ἀναπαυθῆ εἰς τὲς ἀγκάλας τῆς ἀμαρτίας)· σ. 223, ἀρ. 36, 3.

39. Γραμματοφόρος, σ. 191, ἀρ. 1, 3-7. Βλ. ἐπίσης σ. 193, ἀρ. 3, 12-16 (ὡ πόσες φλόγες σατανικὲς καὶ ἀκάθαρτες ἀνάπτει ὁ Ἄδης μέσα εἰς τὰ σπλάγχνα ἐκείνων, ὅπου καὶ μόνον τὴν βλέπουν! Κάμε, σὲ παρακαλῶ, νὰ τὴν σβήσῃς τὸ γληγορότερον ὄχι μόνον μὲ τὸ νὰ στάξῃς ἀπάνω ἄλλες βαφές, ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ χύσῃς ἀντάμα καὶ τὰ πλέα θερμὰ δάκρυα τῆς μετανοίας)· σ. 194, ἀρ. 5, 7-8· σ. 196, ἀρ. 8, 7-8· σ. 197, ἀρ. 9, 2-5 (ὅταν ἐλπίζῃς νὰ θερίσῃς τὰ πλέα εὐμορφα ἀνθὴ τῆς εὐγλωττίας, διὰ νὰ στολίσῃς τὸν νοῦν, θέλεις πιπιλίσει, δὲν ἤξεύρω πῶς, κάθε μοχθηρίας τὰ φαρμάκια καὶ φαρμακεύσεις ἔτσι τὴν ταλαίπωρόν σου ψυχὴν)· σ. 198, ἀρ. 11, 10-11· σ. 199, ἀρ. 12, 1-8 (Ἡ εὐλάβεια εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον εἶναι τὸ πλέα ἀσφαλὲς σημεῖον τῆς σωτηρίας· ὅθεν εἰς τὴν θάλασσαν τῆς παρουσίας ζωῆς δὲν φοβάται ποτὲ ὁ ἀνθρώπος ψυχῆς τὰ ναυάγια, ὅταν κρατιέται σφικτὰ εἰς τὴν μυστικὴν ταύτην ἄγκυραν· Ἡ Παρθένος εἶναι ὁ στερεὸς καὶ ἀσάλευτος ἐκεῖνος στύλος, εἰς τὸν ὁποῖον ὁποῖος δέσῃ ὄλας του τὰς ἐλπίδας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πέσῃ ποτὲ εἰς τὰ βάθη τῆς ἀπωλείας. Τούτῃ εἶναι ἡ κλίμαξ τοῦ Ἰακώβ, ὅπου μᾶς ἀνεβάζει εἰς τοὺς ἀστέρας· τούτῃ ἡ εὐμορφὴ σελήνη, ὅπου, ἀνάμεσα εἰς τὰ σκότῃ τοῦ κόσμου, μᾶς ὀδηγᾷ διὰ νὰ φθάσωμεν σφῶι εἰς τοὺς οὐρανοὺς)· σ. 276-277, ἀρ. 82, 1-9 (Ὁ Σταυρὸς εἶναι τὸ κλειδίον ὅπου μᾶς ἀνοίξει τοὺς οὐρανοὺς καὶ ἔκλεισεν εἰς τὰ κάτω βάραθρα τῆς ἀβύσσου τὸν ἀρχέκακον δαίμονα· εἶναι τὸ δένδρον ὅπου, ὕστερον ἀπὸ τὸσους αἰῶνας, μᾶς ἐβλάστησε τὸν καρπὸν τῆς ζωῆς· εἶναι ἡ κλίμαξ ὅπου μᾶς ἀνέβασεν εἰς τοὺς ἀστέρας· ἡ βάρδος ὅπου ἐσύντριψε τὲς κεφαλὰς ὄλας τῆς σατανικῆς ὕδρας· ἡ ῥομφαία ὅπου

Συχνότατα είναι επίσης τὰ διάφορα εἶδη μετωνυμίας καὶ συνεκδοχῆς:

Καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ἄς εἶναι τὸ κοντύλι σου ὄχι πλέα ἀμαρτωλόν, ἀμὴ ἅγιον τὸ ἔβαλα ὑπὸ τὴν σκέπη τῆς ἀμάχου τῆς προστασίας⁴⁰.

Ἀπὸ τὰ ἄλλα σχήματα λέξεων ποὺ ἀπαντοῦν κατ' ἐπανάληψη στὶς ἐπιστολὲς καὶ ποὺ μοιάζουν νὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητὰ στὸν Σκοῦφο, πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν ὁ πλεονασμός (δύο γυμνὰ καὶ ἄσαρκα κόκκαλα⁴¹), ἡ ἀντονομασία (Ὅπου εἶναι ὁ Βάκχος, ἐκεῖ καὶ ἡ Ἀφροδίτη⁴²), ἡ ἀντίθεση καὶ τὸ δεξιόμωρο (Ἡ πτωχεία, ἀγκαλὰ καὶ νὰ εἶναι ἓνα ἄσχημον ὄνομα, ὅμως εἶναι ἓνα εὐμορφον πρᾶγμα⁴³), καὶ κυρίως ἡ ἀλληγορία, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ καὶ ὡς παραβολή, ὅταν, ὅπως συμβαίνει συχνὰ στὸν Γραμματοφόρο, ἐκτείνεται σὲ μιὰ

ἐθέρισε τὴν κεφαλὴν τοῦ ἐν Ἄδη Γολιάθ· ὁ θάλαμος, εἰς τὸν ὁποῖον γλυκὰ ἀνεπαύθη ὁ βασιλεὺς τῶν αἰώνων· τὸ τρῶπιον ὅπου ὕψωσεν ὁ νικητῆς τοῦ Ἄδου καὶ τοῦ θανάτου Χριστός· ὁ στύλος τοῦ κόσμου καὶ ὁ κάλαμος ὅπου ἔσβησε τὸ χειρόγραφον τῆς κοινῆς ἀμαρτίας καὶ ὅπου γράφει τῶν σωζομένων τὰ ὀνόματα εἰς τὴν βίβλον τῆς ζωῆς· σ. 336, ἀρ. 141, 1-3.

40. Γραμματοφόρος, σ. 193, ἀρ. 3, 16-17 καὶ σ. 191, ἀρ. 1, 11, ἀντίστοιχα. Πβ. σ. 193, ἀρ. 3, 10-11· σ. 198, ἀρ. 11, 5-6 (...χαρίσματα τῆς εὐγλωττίας, μὲ τὰ ὁποῖα ἡ φύσις ὁμοῦ καὶ ἡ τέχνη σοῦ ἐπλούτισαν τὰ ἱερὰ χεῖλη)· σ. 225, ἀρ. 39, 6 (ἀπὸ τὸ ξανθὸν ἐκεῖνο μέταλλον). Στὴν ΤΡ, ὁ Σκοῦφος δίνει τοὺς ἐξῆς ὁρισμοὺς γιὰ τὴ μετωνυμία καὶ τὴ συνεκδοχή: Ἡ μετωνυμία λαμβάνει ἓνα πρᾶγμα, διὰ νὰ σημειώσῃ ἄλλο, ὄχι ἀνόμοιον ὡς ἡ Μεταφορά, ἀμὴ ὅμοιον. Γίνεται τούτῃ εἰς πολλοὺς τρόπους (...) (σ. 243). Γίνεται ἡ Συνεκδοχή: α'. ὅταν βάνομεν τὸ μέρος διὰ τὸ ὅλον (...) β'. ὅταν βάνομεν τὸ Γένος διὰ τὸ Εἶδος (...) γ'. ὅταν μὲ τὴν ὕλην ἐξηγοῦμεν ἐκεῖνο, ὅπου μὲ τὴν ἰδίαν ὕλην ἐγίνη (σ. 239-241).

41. Γραμματοφόρος, σ. 218, ἀρ. 30, 7-8. Πβ. σ. 219, ἀρ. 31, 12 (ζῶσα καὶ ἐμψυχος)· σ. 220, ἀρ. 33, 8· σ. 275, ἀρ. 80, 9-10 (εἰς κάθε ἑκατονταετῆ καὶ ὑπέργερρον ἀνθρώπων)· σ. 278-281, ἀρ. 83, 9 (ἔσμιξε καὶ ἀντάμωσε), 20 (ἀδιαίρετος καὶ ἀχώριστος), 23 (ἄμωμος καὶ ἄσπιλος), 120 (ἐρμήνευσε καὶ ἐξήγησε).

42. Γραμματοφόρος, σ. 220, ἀρ. 33, 2· βλ. ἐπίσης σ. 276, ἀρ. 81, 3 (τὸ κέρας ὅλον τῆς Ἀμαλθείας), 5-6. Πβ. ΤΡ, σ. 243, 247.

43. Γραμματοφόρος, σ. 296, ἀρ. 102, 1-2. Βλ. ἐπίσης σ. 192, ἀρ. 3, 5-6· σ. 197, ἀρ. 10, 1 (νὰ λέγῃς πολλὰ εἰς ὀλίγα)· σ. 225, ἀρ. 38, 11-12 (ὁποῖος θέλει νὰ δοκιμάσῃ ἐδῶ κάτω εἰς τὴν γῆν τὰς ἄνω τρυφάς)· σ. 226, ἀρ. 40, 9· σ. 275, ἀρ. 80, 12-13· σ. 295, ἀρ. 100, 12 (νὰ πλουτίσῃ τὰ πτωχὰ του ποιήματα)· σ. 295, ἀρ. 101, 4· σ. 297, ἀρ. 103, 7-8· σ. 301, ἀρ. 108, 4-7 (Καὶ δὲν ἠξεύρεις πὼς ἀπὸ ἓνα βαθὺ σκότος δὲν φέγγει ποτὲ ἀκτίνα καμμία φωτός; πὼς ἀπὸ μίαν γῆν ἄκαρπον καὶ ξηρὰν δὲν βλαστάνει οὐδὲ μικρὸν χόρτον; καὶ πὼς ἓνας νοῦς, ὅπου εἶναι πτωχότατος, δὲν κρύπτει πλούτη σοφίας;)· σ. 337, ἀρ. 142, 10-12· σ. 340, ἀρ. 145, 14-15 καὶ 18-19· σ. 343, ἀρ. 148, 3-4 (δὲν λέγω μὲ τὰ ἀνθη τοῦτα τῆς γῆς, ὅπου εἶναι φύσει πρόσκαιρα καὶ φθαρτὰ, ἀμὴ μὲ τὰ ἄστρον τοῦ οὐρανοῦ ὅπου εἶναι ἀμάραντα καὶ ἀφθαρτὰ ῥόδα)· σ. 344, ἀρ. 149, 11. Πβ. ΤΡ, σ. 311: Ὀνομάζομεν Ἀντίθεσιν ἐκεῖνο τὸ Σχῆμα, μὲ τὸ ὁποῖον σμῖγομεν δύο ἐναντία, καὶ κάνομεν ἐκεῖνα τὰ θαύματα, ὅπου καὶ ἡ ἴδια φύσις δὲν ἐμπορεῖ νὰ ἐνεργήσῃ ποτέ. ὅθεν Ἀντίθεσις εἶναι, ὅταν λέγομεν, ὁ Θεὸς ἐγίνηκεν ἀνθρώπος, θνητὸς ὁ ἀθάνατος, ὁ Βασιλεὺς δούλος, ὁ πλάστης πλάσμα, καὶ ὅμοια.

φράση ὀλόκληρη ἢ καὶ σὲ πολλὲς περιόδους. Ἐνα τυπικὸ παράδειγμα ἀλληγορίας/παραβολῆς περιέχει ἡ ἐπιστολή 80:

Τυφλὸς εἶναι ὁ θάνατος, εὐγενέστατέ μου· ὅθεν πολλὲς φορὲς θερίζει τὸν καρπὸν, ἀγκαλὰ καὶ νὰ μὴν εἶναι ἀκόμη ὄριμος. Δὲν βλέπει ἂν ὁ σίτος ἐμέστωσε εἰς στάχνας ἢ ἂν εἶναι ἀκόμη χόρτον, ἀμὴ μὲ τὸ δρέπανον κόπτει τὰ πάντα, οὐδὲ τί κόπτει στοχάζεται. Ἡξεύρεις καλὰ πὼς ὄχι μόνον τὰ μεγάλα πρόβατα, ἀμὴ καὶ τὰ μικρὰ ἀρνία δὲν εἶναι ἐλεύθερα ἀπὸ τὴν σφαγὴν καὶ ἀπὸ τὴν μάχαιραν. Καί, ὅταν ὁ κηπουρὸς τινάσῃ τὰ δένδρη, ρίπτει χαμαὶ καὶ τὰ ὄριμα καὶ τὰ μὴ ὄριμα μῆλα⁴⁴.

Στὰ σχήματα λέξεων ποὺ ἀφοροῦν σὲ συντακτικὰ φαινόμενα, δηλαδὴ στὴ σειρὰ τῶν λέξεων, ἀνήκουν ἐπὶ παραδείγματι οἱ ἀπλὲς μεταθέσεις λέξεων, ὅπως ἡ ἀναστροφή (καὶ ἡ σοφία δὲν λάμπει, ὅταν ἔχη τριγύρου πτωχείας τὰ σκόπη⁴⁵), τὸ πρωθύστερο⁴⁶, τὸ ὑπερβατό (οὔτε δικαιοσύνην βλέπει οὔτε Θεοῦ νόμον καὶ φύσεως⁴⁷), τὸ χιαστό (καὶ δείχνεις πὼς ἡ καρδιά σου δὲν ἀναπαύεται εἰς τὲς πληγὲς τοῦ Σωτῆρος, ἀμὴ πὼς ἐπιθυμᾷς ἀκόμη ἀνδρὸς τὲς ἀγκάλες⁴⁸), ἡ ἐπιναφο-

44. Γραμματοφόρος, σ. 275, ἀρ. 80, 1-7. Πβ. σ. 192, ἀρ. 2, 9-11· σ. 195-196, ἀρ. 7, 3-9 (Τὰ ὕδατα ὅπου τρέχουν εἰς τοὺς ποταμούς, ἀγκαλὰ καὶ φύσει γλυκύτατα, ὅμως, ὡς ἀνακατωθῶν, χάνουν εὐθὺς τὸ ἔμφυτον μέλι καὶ γίνονται ὡς τὸ φαρμάκι πικρά· σήπεται τὸ μῆλον, ἂν ἔχη σμῖα τοῦ ἄλλο φθορῆν καὶ σεσαπημένον· ἡ Εὐα, διατὶ ἔσμιξε μὲ τὸν ὄφιν, ἐφαρμακεύθη ἡ ἀθλία, μὲ ὅλα τῆς τὰ τέκνα, εἰς τὴν ψυχὴν καὶ ὁ Πέτρος, πέτρα τῆς Πίστews, ἐρράγη αἰσχροῦς, ἀρνούμενος τὸν ἴδιον τοῦ διδάσκαλον, διατὶ ἠθέλησε νὰ καθίσῃ ἐκεῖ εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ἀρχιερέως μὲ τοὺς παρανόμους Ἑβραίους)· σ. 196, ἀρ. 8, 1 καὶ 10-12· σ. 197, ἀρ. 9, 14-16 (πόσες φορὲς τρέχουν τὰ ὄρνεα εἰς τὸν σίτον, καὶ ἀπέκει μένουσι τὰ ἄθλια εἰς τὰς παγίδας· τρέχει καὶ ὁ διψασμένος εἰς τὰς πηγὰς, διὰ νὰ σβήσῃ τὴν δίψαν...)· σ. 198, ἀρ. 10, 4-7· σ. 221, ἀρ. 33, 12-13 (Ὅταν ἀπτη μία φωτία, δὲν ἐμπορεῖς νὰ εὐρῆς εὐμορφότερον τρόπον νὰ τὴν σβήσῃς, ὅσον νὰ ἐβγάλῃς τὰ ξύλα ὅπου τὴν θρέφουσιν)· σ. 222, ἀρ. 35, 11-14 (διότι μία μέλισσα, ἂν δὲν ἐβγάλῃ ἀπὸ ἓνα καὶ ἄλλο ἄνθος τὴν πρέπουσαν δρόσον, δὲν ἠμπορεῖ νὰ πλάσῃ τὸ μέλι καὶ τὰ φυτὰ τότε εὐκολότερα αὐξάνουν, ὅταν ὁ κηπουρὸς ὅπου τὰ κυβερνᾷ εἶναι ἔμπειρος καὶ τῆς τέχνης)· σ. 336, ἀρ. 141, 1-3. Βλ. ΤΡ, σ. 255: Ἡ Ἀλληγορία εἶναι ἓνα μῆλημα ὀλόκληρα μεταφορικόν, καὶ ὅπου ἔχει ἄλλην τὴν ἔννοιαν, παρ' ὅπου εἶναι τῶν λέξεων ἡ σημασία. Εἶναι τούτῃ ἴδια τῶν σοφωτέρων ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι τὴν συνηθοῦσιν (...).

45. Γραμματοφόρος, σ. 196, ἀρ. 8, 7-8· πβ. σ. 219, ἀρ. 31, 11 (νὰ μὴν ἐδοκίμασε ποτὲ θανάτου τὸν ὕπνον)· σ. 220, ἀρ. 32, 17 (τῆς καρδίας τὴν γαλήνην), 18 (ἡ σοφία εἶναι κάθε πίκρας καὶ κάθε φόβου τὸ ἀντιφάρμακον).

46. Βλ. λ.χ. Γραμματοφόρος, σ. 220, ἀρ. 32, 19-20.

47. Γραμματοφόρος, σ. 226, ἀρ. 39, 10-11. Πβ. ΤΡ, σ. 264: Ὑπερβατόν, ὅπου καὶ Σύγχισις λέγεται, εἶναι ὅταν δὲν φυλάττομεν τὴν τάξιν τῶν λέξεων, ἀμὴ εἰς τοιοῦτον τρόπον τὴν συγχίζομεν, ὅπου καὶ ἡ ἴδια σύγχισις δίδει εὐμορφίαν τοῦ λόγου, καὶ ὄρεξιν εἰς ὅσους ἀκούουσι.

48. Γραμματοφόρος, σ. 283, ἀρ. 85, 22-23· πβ. σ. 218, ἀρ. 30, 8-11 (ὅπου ὄχι μόνον φυλάττει μακρὰν ἀπὸ τὴν φθορὰν τῆς σαρκὸς τὰς ψυχὰς, ἀμὴ καὶ τὰς σαπημένας διὰ τὴν κα-

ρά (κάθε σου λόγος είναι ένα μυστήριο, κάθε σου φωνή είναι πολλῶν πραγμάτων ἐπιλογος⁴⁹), ἀλλὰ καὶ σχήματα περισσότερο σύνθετα ὅπως ἡ παραδιαστολή (Μέλι ἄκρατον, γλυκύτης ἄπειρος, τρυφή ἀκατάληπτος⁵⁰) καὶ ἡ ἀνάκλαση (Ἐνας ἐρημίτης, ἐρωτηθεὶς ἂν ἐδοκίμασε ποτὲ πειρασμούς, ἀπεκρίθη ποτὲ, διότι ποτὲ, εἶπε, οὐδ' ἡ κοιλία ἐχόρτασε τὸν ἐπιούσιον ἄρτον⁵¹).

Ὁ ἐπιστολογράφος ἐκμεταλλεύεται ἐπίσης τὶς δυνατότητες ποῦ παρέχουν ὅσα σχήματα βασίζονται στὴν ἐπανάλληψη ἤχων, προπαντὸς τὰ διάφορα εἶδη παρήχησης – με ἐπανάλληψη συμφώνων, φωνηέντων ἢ καὶ ὀλόκληρων συλλαβῶν:

Ἡ Θεοτόκος Μαρία θέλει σκορπίσει τὰ σκότη ὅλα τοῦ Ἄδου⁵².

Οἱ παρηγήσεις ποῦ συνίστανται στὴν ἐπανάλληψη περισσότερων γραμμάτων ἀντιστοιχοῦν στὸν ὀρισμὸ τῆς παρονομασίας:

θημερινὴν ἁμαρτίαν με θαυμάσιον τρόπον εἰς νέαν καὶ ἐνάρετον (ζῶν ἀνασταίνει)· σ. 220, ἀρ. 33, 3-4 (Ἡ σάρκα, ὡσὰν παχύνῃ, λακτίζει καὶ ὡσὰν χορτάσῃ ἡ κοιλία, θέλει ἀπέκει νὰ ἀναπαυθῇ...)· σ. 222, ἀρ. 35, 5-6 (θαυμαστὸν εἰς τὴν μνήμην, εἰς τὸ λέγειν χαριτόγλωσσον)· σ. 285, ἀρ. 88, 4-5 (εἰκόνα ζωσα καὶ ἐμψυχος τῆς ἀνθρωπίνης καὶ προσκαίρου τούτης ζωῆς)· σ. 338, ἀρ. 143, 5-6 καὶ 10 (ἡ ἀρχὴ τῆς χαρᾶς καὶ κάθε μας εὐτυχίας τὸ προοίμιον).

49. Γραμματοφόρος, σ. 198, ἀρ. 10, 9-11· πβ. σ. 218, ἀρ. 30, 12-13 (τὸ κοινὸν τοῦτο χρέος καὶ τὴν κοινὴν τούτην καταστροφὴν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως). Πβ. TP, σ. 276: Ἐπανάλληψις, ἡ ὁποία καὶ Ἀναφορὰ ὀνομάζεται, εἶναι, ὅταν ἐπαναλαμβάνομεν τὴν ἰδίαν φωνήν, καὶ με τούτην ἀρχινοῦμεν πολλαῖς φοραῖς εἰς τοὺς λόγους τὴν περίοδον.

50. Γραμματοφόρος, σ. 283, ἀρ. 86, 10-11· πβ. σ. 198, ἀρ. 11, 4-5 (τὸ ὄξυ τοῦ νοός, τὸ κάλλος τῆς φράσεως, τὸ πολυποικίλον τῆς ἱστορίας)· σ. 222, ἀρ. 35, 2-3 (φαίνεται ἡ ἡμέρα ἢ βροχερὴ ἢ ζοφώδης ἢ ἀνέφαλος καὶ ἠλιοστάλακτος), 5· σ. 299, ἀρ. 107, 4-5 (τὰ εἶδωλα τῆς ἀγάπης καὶ τὰ ἐργαλεῖα τῆς μετανοίας)· σ. 343, ἀρ. 148, 11-12 (καὶ δὲν ἐθυμάζετο τώρα ὁ Ἐσταυρωμένος Δεσπότης ἐκεῖ ὅπου πρότερον ἐπροσκυνᾶτο ὁ ἄθεος Μωαμέτης).

51. Γραμματοφόρος, σ. 220, ἀρ. 33, 5-6· πβ. σ. 275, ἀρ. 80, 10-11 (ἤμπορεῖ, πρὶν νὰ σβησθῇ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας, νὰ σοῦ σβῆσῃ τὸ φῶς τῆς ζωῆς)· σ. 300, ἀρ. 107, 12-14 (ἀνίσως καὶ δὲν στρέφεται νὰ ἰδῆς τοὺς ἀστέρας τοῦ οὐρανοῦ, διὰ τοὺς ὁποίους ἐπλάσθης, ἀμὴ χάνεσαι ὅλος τριγύρου εἰς δύο ψευδῆ ἄστρα)· σ. 339, ἀρ. 144, 7-8 (ἐπαίνα ἀπέκει μοναχὸς του τὴν φράσιν, ἐθαύμαζε μοναχὸς του τὸ νόημα καὶ μοναχὸς του ἐπανηγύριζε τὸν ποιητήν).

52. Γραμματοφόρος, σ. 199, ἀρ. 12, 18· πβ. καὶ σ. 197, ἀρ. 9, 13-14 (Οἱ κρατῆρες τῆς Κίρκης ἦτον πάγχρυσου)· σ. 198, ἀρ. 11, 11 (με τὲς ἀκάνθες τῆς κατανύξεως)· σ. 199, ἀρ. 12, 14-15 (νὰ κολάσῃ εἰς τὰ κάτω βάραθρα)· σ. 218, ἀρ. 30, 4-5 (εἰς τὴν ἐντάφιον τούτην πέτραν ὅλες συντριβονται)· σ. 223, ἀρ. 36, 14-15 (καταπατῶντας σαρκὸς τὰς θελήσεις θέλεις ἀναγκάσης, διὰ νὰ εἰπῶ ἔτσι, καὶ τὸν ἀθλοθέτην Θεὸν νὰ σοῦ δώσῃ...)· σ. 226, ἀρ. 40, 8-9 (καὶ οἱ τρυφὲς ὅπου τώρα σοῦ τάσσει ὁ νυμφικὸς θάλαμος)· σ. 276, ἀρ. 81, 7-8 (διὰ νὰ σὲ περιχύσω με τὰ χρυσόρρευθρα ἐκεῖνα κύματα)· σ. 295, ἀρ. 101, 2-3 (με τὴν εὐκολίαν ἐκείνην ὅπου βλέπει ἕνα ρούχον, νὰ βαφωδίσῃ ἀκόμη καὶ με τὸν Ὀμηρον)· σ. 305, ἀρ. 109, 3 (μία ἀρετὴ τὸσον ὠραία)· σ. 337, ἀρ. 142, 6-7 (θέλει ἀπέκει ἀκούσει τὴν φοβερὰν καὶ θανατηφόρον βροντήν)· σ. 343, ἀρ. 148, 16 (διὰ νὰ βλαστήσῃ καὶ εἰς ἐκεῖνο τὸ βασίλειον, ὅπου πρότερον ἦτον θρόνος τῆς ἀθείας).

δὲν εἶναι οἱ ἄνεμοι, ἀμὴ οἱ ἀνομίαι, ὅπου σείουσι τὲς χῶρες καὶ τὰ βασίλεια
δὲν εἶναι οἱ σεισμοὶ αὐτοὶ ξεφυσήματα τῆς φύσεως

Ὅταν ἡ γῆ ἀνοίγῃ τὰ στόματα, ἐτύχαινε νὰ ἀνοίξῃ καὶ ὁ χριστιανὸς τὰ ὄμματα⁵³.

Σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ἀποτελοῦν πολύπτωτα καὶ ἐτυμολογικὰ σχήματα:

ὁ αἰφνίδιος θάνατος τοῦ ἡγαπημένου σου ἀδελφοῦ τὸσον μοῦ ἐτύγχυσε τὸν νοῦν,
ὅπου ἀπὸ τὴν ζάλην, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκομαι τοῦ νοός, δὲν ἤξεύρω οὔτε κἂν
νὰ σοῦ ἐξηγήσω...⁵⁴

Τέλος, στὰ σχήματα νοημάτων ποῦ ἀπαντοῦν με κάποια συχνότητα στὸν Γραμματοφόρο, συγκαταλέγονται λ.χ. ἡ προσωποποίηση, ἡ ἀποσιωπήση καὶ ὁ διαλογισμὸς:

Ἄφριζεν ἡ θάλασσα καὶ ἐφοβέριζεν ναυάγια καὶ θανάτους⁵⁵.

53. Γραμματοφόρος, σ. 195, ἀρ. 6, 8-9· σ. 298, ἀρ. 105, 5 καὶ 10-11, ἀντιστοίχως. Πβ. σ. 192, ἀρ. 3, 6 (με τὰ γυνῆ γύναια)· σ. 195, ἀρ. 7, 7-8 (καὶ ὁ Πέτρος, πέτρα τῆς πίστεως)· σ. 197, ἀρ. 9, 12 (με τὸ πολυποικίλον τῆς μυθολογίας μεθύσκουσι τὸν νοῦν)· σ. 197, ἀρ. 10, 3· σ. 219-220, ἀρ. 32, 11-12 καὶ 13-14· σ. 278, ἀρ. 83, 22 (συμβολικῶς σημαίνει τὸν Χριστόν)· σ. 337, ἀρ. 142, 24-26 (ἕνας καθημερινὸς πόλεμος, ὅπου ἔχομεν με τὸ τρίσωμον ἐκεῖνο θηρίον καὶ τρικέφαλον κέρβερον, κόσμον, σάρκα καὶ δαίμονα)· σ. 343, ἀρ. 148, 3-4 καὶ 13. Βλ. καὶ τὸν ὀρισμὸ τῆς παρονομασίας στὴν TP, σ. 300-301, ὅπου ὁ Σκοῦφος παραθέτει, ἀνόμεια σὲ ἄλλα παραδείγματα, καὶ τὴ φράση Πέτρος πέτρα τῆς πίστεως, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ ἐπίσης στὴν ἐπιστολὴ ἀρ. 7 τοῦ Γραμματοφόρου.

54. Γραμματοφόρος, σ. 306, ἀρ. 110, 1-3. Πβ. σ. 195, ἀρ. 7, 5-6 (σῆπεται τὸ μῆλον, ἂν ἔχη σιμὰ του ἄλλο φθαρὲν καὶ σεσαπημένον)· σ. 196, ἀρ. 8, 5-6 (δὲν ἤμποροῦν νὰ κάμουν τὸν γλυκύτατον γόνον καὶ νὰ δώσουν τοῦ κόσμου τὸ νέκταρ ὅπου γεννοῦσιν)· σ. 197, ἀρ. 9, 15-16 (τρέχει καὶ ὁ διψασμένος [...] διὰ νὰ σβῆσῃ τὴν δίψαν)· σ. 199, ἀρ. 12, 10 (σὲ χαίρομαι, εὐγενέστατέ μου, καὶ ἀπὸ μέσης ψυχῆς σὲ συχαίρομαι)· σ. 219, ἀρ. 31, 9-10 (εἶναι με τόσες χάριτες τῆς ζωγραφικῆς σου τέχνης ζωγραφισμένη)· σ. 224, ἀρ. 38, 4 (τὴν πρόσκαιρον τούτην ζωὴν ὅπου ζῶμεν)· σ. 277, ἀρ. 83, 1-2 (Ὁ δεσμὸς τοῦ γάμου [...] εἶναι ἄλυτος, οὔτε ἄλλος ἤμπορεῖ νὰ τὸν λύσῃ παρὰ ὁ θάνατος)· σ. 282-283, ἀρ. 85, 1-2 (Κάθε φορὰ ὅπου βλέπω τὰ κοκκινάδια αὐτὰ ὅπου βάνεις εἰς τὸ πρόσωπον, κοκκινίζω ἐγώ) καὶ 16-17 (ἡ ἀρετὴ καὶ τὰ ἐνάρετα ἤδη)· σ. 284, ἀρ. 86, 20 καὶ 22 (με τὴν θεῖαν κοινωνίαν γίνεται κοινωνὸς τῆς θεότητος)· σ. 286, ἀρ. 90, 5-6 (τὸ πολυάνθρωπον καὶ εὐγενικὸν αὐτὸ ἀκροατήριον ὅπου σὲ ἠκροῶτο)· σ. 297, ἀρ. 103, 4 (ἀστράπτεις με τόσες ἀστραπὲς τῆς σοφίας)· σ. 305, ἀρ. 109, 4-6 (πῶς ἀγαπᾷς ἐσὺ τὸσον τὰ ψεύδη; πῶς δὲν ἤξεύρεις ποτὲ νὰ ὀμιλήσῃς, ἂν δὲν ξεράσῃς εἰς τὸ μέσον χιλίες ψευδολογίας;) καὶ 10-11 (Ἐνας ψεύστης ἄλλο δὲν κερδαίνει εἰς ὄλον τὸ ὕστερον με τὰ τόσα του ψεύδη)· σ. 335, ἀρ. 140, 2-3 (διὰ νὰ σοῦ γενῇ πλέα γλυκεῖα παρὰ ἄλλην φορὰν ἡ δούλευσίς μου, ἀπάσας εὐθὺς τὸν κάλαμον, γλήγορα σὲ ἐδούλευσα)· σ. 340-341, ἀρ. 145, 25 (φιλήδονοι καὶ φιλόσαρκοι), 28 (ἐσεῖς ὅπου εἶστε σοφοὶ καὶ ὑπέροσοφοι)· σ. 341, ἀρ. 146, 3-4 (δὲν μοῦ ἀφήνουν νὰ χαράξω οὐδὲ μικρὸν χαρακτῆρα)· σ. 345, ἀρ. 150, 8-10 (ὅπου χωρὶς μυθολογίας μᾶς διαφεντεύει ἀπὸ τὴν ὀργὴν ὄλην τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἀστραπηφόρον καὶ κεραυνώσαν μάχαιραν τοῦ ὀργισθέντος διὰ τὰς ἁμαρτίας τῶν ἀνθρώπων Θεοῦ).

55. Γραμματοφόρος, σ. 195, ἀρ. 6, 8. Πβ. σ. 193, ἀρ. 3, 9-10· σ. 194, ἀρ. 5, 5 (τὰ ρόδα

Λογίασε, σοφώτατέ μου, τὴν πολλὴν καὶ μεγάλην ζημίαν ὅπου δίδεις εἰς τὲς ψυχὰς μὲ τὸ κακὸν σου παράδειγμα, διατὶ... ἐγὼ κάνω σιωπὴν, διὰ τὸ μὴ φανῶ «ὅς τὴν Ἀθηνᾶν», κατὰ τὴν παροιμίαν⁵⁶.

Ἄμῃ ἀκούω τί μοῦ ἀποκρίνεσαι, ὦ πανίερος κεφαλή· ἀλλ' ἡ γυναῖκα εὐρέθη εἰς φανερὴν μοιχείαν καὶ παράνομος ἐμόλυνε μὲ παμπόνηρα ἔργα τὸν νυμφικὸν θάλαμον, καὶ ἡ ὕβρις εἶναι ἀφόρητος, ἡ ἐντροπὴ εἶναι ἀνεξάλειπτος, ὅθεν ὁ ἄνδρας ζητᾷ λύσιν, ζητᾷ χάρισιν ἀπὸ γυναικὸς ὡς μιαρᾶς καὶ μοιχαλίδος, ἔτοιμος, ἂν δὲν τὴν λάβῃ, τὴς χωρίσῃ μὲ ἓνα σίδηρον τὴν κεφαλὴν καὶ τὴν σβῆσῃ ἔτσι τὴν ὕβριν καὶ ἀτιμίαν ὅπου ἔλαβεν· ὁμοίως καὶ ἡ γυναῖκα ἔχει τάχα ἄνδρα μοιχὸν καὶ παμπόνηρον, ὅπου δὲν φυλάττει οὔτε εἰς τοῦτο οὔτε εἰς ἄλλο τοῦ γάμου τοὺς νόμους· ζητᾷ καὶ τούτῃ λύσιν, θέλει καὶ τούτῃ χάρισιν, ἔτοιμη ἀλλέως τὴν εὐρὴν εἰς ὀλίγον φαρμάκι τὸν θάνατον· τῶρα τί μέλλει γενέσθαι, βέβαια εἶναι χρεῖα τὴν χωρίσωμεν τὸν ἄπταιστον ἄνδρα ἀπὸ τὴν μοιχαλίδα γυναῖκα καὶ τὴν ἄπταιστον γυναῖκα ἀπὸ τὸν μοιχὸν καὶ πονηρὸν ἄνδρα⁵⁷.

Τὰ λίγα παραδείγματα ποὺ παραθέσαμε, μολονότι δὲν δίνουν μιὰν ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς ρητορικῆς τεχνικῆς τοῦ Σκούφου, ἀρκοῦν ὥστόσο γιὰ τὴν δειξοῦν ὅτι οἱ ἐπιστολῆς τοῦ Γραμματοφόρου, εἴτε εἶναι πραγματικὲς εἴτε πλασματικὲς, εἴτε ἀπευθύνονται σὲ ὑπαρκτοὺς εἴτε σὲ ἀνύπαρκτους ἀποδέκτες, ἀποτελοῦν ἐπίσης ρητορικὲς ἀσκήσεις, καὶ λειτουργοῦν ὄχι τόσο ὡς ἐπιστολικὰ πρότυπα, ὅσο ὡς ρητορικὰ ὑποδείγματα.

Ὁ Γραμματοφόρος, μὲ ἄλλα λόγια, συμπληρώνει τὴν Τέχνη Ρητορικῆς, μὲ τὴν ὁποία παρουσιάζει ἀρκετὲς ἀναλογίες. Πρῶτον, μολονότι δὲν πρόκειται φυσικὰ γιὰ μιὰ συστηματικὴ πραγματεία, σὲ ἀρκετὲς ἐπιστολῆς ὁ Σκούφος θίγει, ἢ καὶ ἀναπτύσσει, ὅπως εἶδαμε, θέματα σχετικὰ μὲ τὸ ὕφος – τὸ ὕφος τῆς ἐπιστολῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ὁμιλίας, τοῦ κηρύγματος, ἢ τῶν ἔμμετρων συνθέσεων⁵⁸. Οἱ παρατηρήσεις καὶ οἱ συμβουλές του ἀποβλέπουν, σὲ ὄχι λίγες περι-

ὅλα ὅπου τάσσει ἢ γῆ καὶ ἡ σάρκα)· σ. 220, ἀρ. 33, 3. Στὴν TP, ἡ προσωποποίηση καὶ ἡ προσωποποιεῖα ἐξετάζονται στὸ ἴδιο κεφάλαιο (σ. 435 κ.ε., Δ' μέρος, κεφ. 36: Ἡ προσωποποιεῖα ἄλλο δὲν εἶναι, παρὰ προσώπου ποιήσις καὶ ἀνάπλασις...).

56. Γραμματοφόρος, σ. 341, ἀρ. 145, 34-37. Πβ. τὸν ὀρισμὸ τοῦ σχήματος στὴν TP, σ. 387: Ἡ ἀποσιώπησις, ὅπου καὶ ἀποκοπὴ λέγεται, εἶναι, ὅταν τρέχοντας ὡς ταχύδρομος ποταμὸς εἰς τὸ λέγειν ἢ γλῶσσα, ἐξαίφνης ἀποσιωπᾷ, καὶ εἰς τὸν δρόμον τοῦ λόγου κόπτει τὴν φωνὴν καὶ τὸν λόγον, φέρνοντας εὐθὺς καὶ κατὰ τὸ πρᾶγμα ἀρμόδιον τὴν αἰτίαν.

57. Γραμματοφόρος, σ. 279, ἀρ. 83, 40-51. Πβ. τὸν ὀρισμὸ τοῦ διαλογισμοῦ στὴν TP, σ. 376: Διαλογισμὸς λέγεται, ὅταν ὁ ῥήτωρ ὁμιλεῖ ἢ μὲ τὸν ἑαυτὸν του, ἢ μὲ ἄλλον τινά, ἢ φέρνει εἰς τὸ μέσον ἄλλους, ὅπου τὸ ὁμιλοῦσι συναλλήλως, ἓνα ἢ πολλοὺς κατὰ τὴν χρεῖαν.

58. Βλ. παραπάνω, σημ. 27.

πτώσεις, στὴ διόρθωση, στὴ βελτίωση τῆς ρητορικῆς ἀσκήσεως ἢ τῶν στιχοῦργημάτων ποὺ ἔχει λάβει⁵⁹. Οἱ ἐπιστολῆς αὐτὲς ἔχουν σαφῶς διδακτικὸ χαρακτήρα: ὁ ἐπιστολογράφος εἰδικεύεται, κατὰ κάποιον τρόπο, στὸν κριτικὸ σχολιασμὸ καὶ στὴ διόρθωση λογοτεχνικῶν κειμένων.

Ἄλλὰ καὶ στὰ γράμματα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Σκούφος ἀπευθύνει στὸν παραλήπτη κάποιον δικό του ἔργο, τυπωμένο ἢ χειρόγραφο, ὁ ρόλος τοῦ ἐπιστολογράφου δὲν εἶναι πολὺ διαφορετικὸς: τότε τὸ ἴδιο τὸ ἀποστελλόμενο κείμενο λειτουργεῖ ὡς ρητορικὸ ἢ ποιητικὸ ὑπόδειγμα, ὡς παράδειγμα πρὸς μίμησην⁶⁰.

Τέλος, ὅπως ἔδειξε ἡ ἐπισημάνση μερικῶν ἀπὸ τὰ ρητορικὰ στολίδια μὲ τὰ ὁποῖα διανθίζει ὁ Σκούφος τὰ γράμματά του, ὅλες οἱ ἐπιστολῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ θέμα τους, ἀπὸ τὴν ιδιότητα, τὴ μόρφωση καὶ τὴν ἡλικία τῶν παραληπτῶν τους (ἀκόμη δηλαδὴ καὶ ὅταν δὲν ὑπάρχει αὐτὴ ἡ σχέση μαθητῆ πρὸς δάσκαλο ἢ λογίου πρὸς λόγιον ποὺ χαρακτηρίζει τὰ συγκεκριμένα γράμματα ποὺ προαναφέραμε), πρέπει ἐν τούτοις τὴν προσεγγίζονται καὶ ὡς ἀσκήσεις ὕφους ποὺ προορίζονται γιὰ τὸν ἀναγνώστη τοῦ βιβλίου: ἀποτελοῦν δηλαδὴ ὑποδείγματα ἐντεχνῆς πεζογραφίας ἀνάλογα, ἢ ἐν πάσει περιπτώσει συγκρίσιμα, μὲ τὰ ὑποδείγματα ποὺ περιέχει ἡ Τέχνη Ρητορικῆς.

Δὲν πρέπει ἄλλωστε τὴν παραβλέπουμε τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ σύντομη, καὶ φαινομενικὰ ἀντιφατικῆ μὲ τὸ καθαρὰ διδακτικὸ καὶ κανονιστικὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου, «σημείωσιν» ποὺ φρόντισε τὴν προσθέσει στὸ τέλος τοῦ Περὶ συνθέσεως τῶν ἐπιστολῶν, ὁ Σκούφος ἀφήνει σὲ τελικὴ ἀνάλυση τὸν μαθητευόμενον ἐπιστολογράφον ἐλεύθερον τὴν αὐτοσχεδιάσει καὶ τὴν πρωτοτυπήσει, ἐπιφέροντας στὰ σχέδια ἐπιστολῶν ποὺ προτείνονται στὴν πραγματεία ὅσες ἀλλαγὲς θεωρεῖ σκόπιμες:

Ἄγκαλὰ καὶ εἰς κάθε ἐπιστολὴν ἐδιαίρεσαμεν τὸ σχέδιον εἰς κάποια κεφάλαια καὶ μέρη, μ' ὅλον τοῦτο ἡμπορεῖς, ὅταν γράφῃς ἐπιστολῆς, τὴν προσθέσῃς καὶ ἄλλα μέρη ὅπου τὸ εἶναι ἀρμόδια καὶ τὴν μεταβάλλῃς τὴν τάξιν τῶν μερῶν τῶν σχεδίων, καθὼς θέλει σοῦ φανῆ ἐπιτηδειότερα⁶¹.

Οἱ παρεκκλίσεις ἀπὸ τὸν κανόνα εἶναι ἐπιτρεπτὲς καὶ θεμιτὲς. Πίσω ἀπὸ τὴν αὐστηρότητα καὶ τὴ μεθοδικότητα τοῦ δασκάλου κρύβεται ἐδῶ – ἢ μᾶλλον διαφαίνεται – ἡ προσωπικότητα τοῦ λογοτέχνη.

59. Βλ. Γραμματοφόρος, σ. 92.

60. Βλ. λ.χ. Γραμματοφόρος, ἀρ. 1, 13, 22, 115, 122, 123, καθὼς καὶ τὴς ἐπιστολῆς ποὺ περιέχουν ἐπιγράμματα, γιὰ τὴς ὁποῖες βλ. σ. 152-153.

61. Γραμματοφόρος, σ. 456.

Michel Lassithiotakis

Épistolographie et rhétorique
dans le *Courrier* de François Scouphos

RÉSUMÉ

En comparant le recueil de lettres de François Scouphos (1644-1697) intitulé *Le Courrier*, et le court traité *Sur la composition des lettres* dont M. I. Manoussacas a montré qu'il devait être attribué au même prosateur, on observe que, contrairement à ce qu'une lecture hâtive pourrait laisser croire, les deux textes sont nettement indépendants l'un de l'autre: les 152 lettres du recueil ne correspondent qu'à quelques-uns des types épistolaires qui sont définis dans le traité, en particulier à la lettre «parénétiq» et à la lettre «didactique». Si l'on rapproche au contraire le *Courrier* de l'*Art de la rhétorique* (1681) du même auteur, on constate que le recueil peut être considéré comme une illustration des préceptes que Scouphos énonce dans ce manuel: l'essentiel des figures qui, dans l'ouvrage de 1681, sont présentées et appliquées dans des *exempla*, se retrouvent dans le recueil de lettres. Le *Courrier*, tout comme l'*Art de la rhétorique*, accorde une place prépondérante aux figures de mots; il paraît illustrer plus particulièrement les deux dernières parties du manuel, qui sont consacrées au style.

ΜΑΡΘΑ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ

ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΚΑΙ ΚΑΤΑΓΡΑΦΟΝΤΑΣ
ΤΗΝ ΤΥΧΗ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟΥ ΤΟΥ ΚΟΡΥΔΑΛΕΑ

Η *Ἔκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλέως*, ἡ «ακριβεστάτη ταύτη μέθοδος», ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ ὁ πρῶτος ἐκδότης τῆς, ὁ Νικόδημος Μεταξάς¹, χρησιμοποιοῦντο ἐυρύτατα στὴν διδασκαλία τῆς ἐπιστολογραφίας, παράλληλα καὶ ταυτόχρονα μετὰ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Συνεσίου, γιὰ δύο περίπου αἰῶνες, ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ 17ου ἕως καὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου. Μάλιστα αὐτὴ ἡ διάδοσις ἔχει ἀποδοθεῖ, ἐν μέρει, καὶ στὴν ἐκδόσει τοῦ Ἐπιστολαρίου, ποὺ ἄλλοτε ἀναφέρονται ὡς συχνές, ἄλλοτε ὡς ἐπανειλημμένες, καὶ γενικῶς ὡς πολλές². Ὅμως οἱ αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου εἶναι τέσσερις ὅλες καὶ ὅλες, ἀριθμὸς ποὺ δὲν δικαιολογεῖ τὴν ἐνταξὴν τοῦ στὰ best sellers τῆς ἐποχῆς. Ἐξάλλου, ἀνάμεσα στὴν πρῶτη καὶ τὴν δευτέρη ἐκδοσὴ μεσολάβησαν 120 χρόνια (Λονδίνο 1625, Μοσχόπολη 1744), ἐνῶ ἡ ἐπόμενη πραγματοποιήθηκε τὸ 1768 στὴν Ἄλλη καὶ ἡ τελευταία τὸ 1786 στὴν Βενετία, ὅπου ὁ Κορυδαλέας, ὡς γνωστὸν, εἶχε ξεκινήσει τὴν διδασκαλικὴν τοῦ σταδιοδρομίας. Ἡ τελευταία, μερικὴ, ἐντυπὴ ἐμφάνισις τῶν ἐπιστολικῶν τύπων προέρχεται ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀκρὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον (ἐκεῖ ὅπου ὁ Κορυδαλέας ἐπίσης δίδασκε, ἀλλὰ καὶ ἀπ' ὅπου ἐκδιώχθηκε) καὶ βρίσκεται ἐνσωματωμένη στὸ *Ἐπιστολάριον ἐκ διαφόρων ἔρασιθὲν τοῦ ἰατροφιλοσόφου Βασιλείου Τζευχαρή, ἐφόρου τῆς Πατριαρχικῆς Τυπογραφίας*³.

1. Γιὰ τὸ ἐπιστολάριον καὶ τὴν ἐκδόσει τοῦ βλ. Martha Karpozilou, «The Epistolarion of Theophilos Korydaleus», *Ἑλληνικά*, 49 (1999), σ. 289-303.

2. Βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ φιλολογία: Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἀθήνα 1868, σ. 253: «ἀνετυπώθη... πολλὰκις ἐν Βενετίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ». Κ. Θ. Δημαράς, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, 61975, σ. 60: «τυπώθηκε ἐπανειλημμένα». Μ. Manoussacas – Μ. Lassithiotakis, *François Scouphos, Ὁ Γραμματοφόρος (Le Courrier)*, Ἀθήνα, ΚΕΜΝΕ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1998, σ. 159: «imprimé et réédité à plusieurs reprises».

3. *Ἐπιστολάριον ἐκ διαφόρων ἔρασιθὲν καὶ τυπωθὲν πατριαρχεῖοντος τοῦ παραγιωτάτου καὶ θειωτάτου οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίου Κυρίου Καλλινίκου προσφωνηθὲν δὲ τοῖς*

Στον χώρο της χειρόγραφης παράδοσης τα πράγματα είναι οπωσδήποτε πιο περίπλοκα. Η Έκθεση παραδίδεται σε έναν αρκετά μεγάλο αριθμό χειρογράφων –όλα όμως μεταγενέστερα της πρώτης έντυπης έκδοσης–, τα οποία, όπως διαπιστώνεται, ουσιαστικά την αντιγράφουν. Επομένως, τα συγκεκριμένα χειρόγραφα δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την αποκατάσταση του πρωτοτύπου. Εκ παραλλήλου, μας παραδίδεται μία σειρά χειρογράφων που αποδεικνύεται πιο διαφωτιστική όσον αφορά την χρήση και την τύχη του Επιστολαρίου. Πριν προχωρήσουμε, ωστόσο, στην εξέταση ορισμένων εξ αυτών, θα πρέπει να αναφερθούμε στο πρώτο σκέλος του τίτλου της ανακοίνωσης, δηλαδή, στην ανίχνευση του προτύπου του Κορυδαλέα.

Πριν από έναν περίπου αιώνα, ο Hugo Rabe, σε ένα εκτενές άρθρο του για τα ελληνικά επιστολάρια, επεσήμανε την εξάρτηση του Κορυδαλέα από ένα ανέκδοτο έως τότε κείμενο, με τίτλο Έπιστολικού χαρακτήρος σύνοψις, που παραδίδεται ανωνύμως στον κώδικα του Βατικανού Barberinianus gr. 71⁴. Ο Rabe, εντοπίζοντας την σχέση ανάμεσα στην Έκθεση και την Σύνοψη, περιορίστηκε στην παράθεση δύο ή τριών παράλληλων χωρίων από το εισαγωγικό μέρος των δύο πραγματειών. Περί τα μέσα του 20ού αιώνα, οι διαπιστώσεις του Rabe επαναδιατυπώθηκαν στην, επίσης ανέκδοτη έως σήμερα, διδακτορική διατριβή του Μ. Μανούσακα⁵. Έκτοτε, η πρωτοτυπία του Επιστολαρίου του Κορυδαλέα θεωρείται τουλάχιστον αμφίβολη αν και, εξ όσων γνωρίζω, το ζήτημα της αλληλεξάρτησης των δύο κειμένων δεν έχει έως τώρα απασχολήσει την έρευνα. Όπως και να έχει το ζήτημα, η επισήμανση του Rabe ανοίγει μια ενδιαφέρουσα συζήτηση σχετικά με τις πηγές του Κορυδαλέα.

Ο βαρβερινιανός κώδικας αρ. 71⁶ αντιγράφηκε από τον γνωστό ηπειρώτη βιβλιογράφο Γκίνο, η δραστηριότητα του οποίου, σύμφωνα με τον Λίνο Πολίτη, εκτείνεται από το 1596 έως το 1649⁷. Ο κώδικας δυστυχώς δεν παρέ-

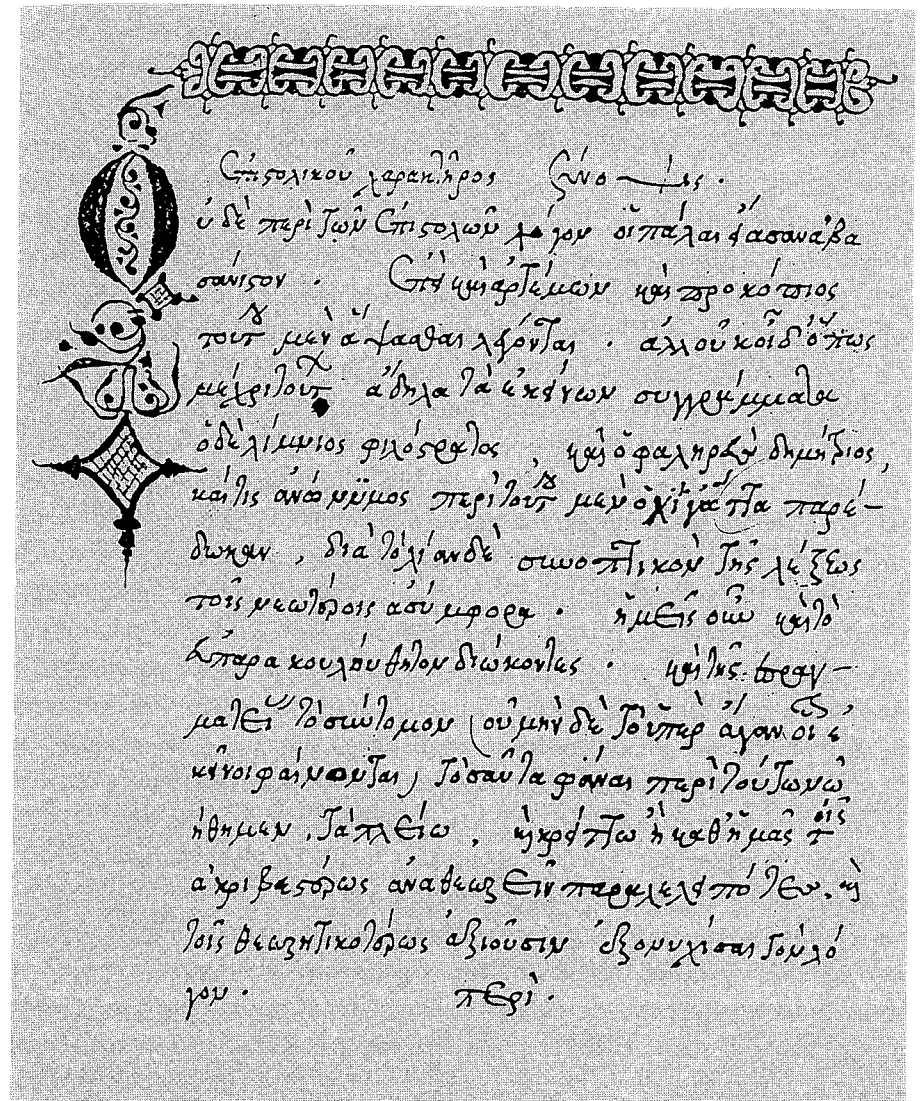
των Έλλήνων φιλομαθέσι νέοις. Ἦδη πρῶτον ἐκδίδοται ἐν τῷ Πατριαρχείῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Τυπογραφείῳ ἔτει 1804.

4. Hugo Rabe, «Aus Rhetoren-Handschriften: Griechische Briefsteller», *Rheinisches Museum für Philologie*, 64 (1909), σ. 284-309. Το κείμενο εκδίδεται εδώ, σ. 135-148. Ευχαριστώ τον κ. Γιάννη Πολέμη και τον κ. Κώστα Λάππα για την βοήθεια και συμβολή τους στην έκδοση.

5. Man. Manoussacas, *Contribution à l'étude de l'épistolographie neohellénique*. Thèse pour le Doctorat d'Université présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris (Sorbonne), 1951, σ. 71-79.

6. Βλ. V. Capocci, *Codices Barberiniani Graeci*, τ. Α', Βατικανό 1958, σ. 78-79.

7. Για τον Γκίνο βλ. Λίνος Πολίτης, «Γκίνος ιερέυς και οικονόμος Πωγωνιανής», *Ελληνικά*, 25 (1972), σ. 109-118 και του ιδίου «Παλαιογραφικά 9. Για τον Γκίνο και πάλι», *Ελληνικά*, 28 (1975), σ. 160-171.

Έπιστολικού χαρακτήρος σύνοψις, Cod. Barberinianus gr. 71, φ. 46^β.

χει κανένα χρονολογικό σημείωμα ή άλλη παρεμφερή ένδειξη για την ασφαλή χρονολόγησή του, πέρα από ένα κτητορικό σημείωμα που χρονολογείται το 1618. Το όνομα του γραφέα εμφανίζεται με ερυθρά γράμματα, στο τέλος της πρώτης ενότητας, καθώς και στο τέλος της ενότητας που μας αφορά (φφ. 18 και 61). Ο Λίνος Πολίτης υποστήριξε την άποψη πως πρόκειται για το αρχαιότερο χειρόγραφο του Γκίνου και μάλιστα ότι πιθανόν να γράφτηκε στην Ιταλία, όπου ο Γκίνος ενδεχομένως έζησε για ένα διάστημα, πριν από την χειροτονία του σε ιερέα και οικονόμο Πωγωνιανής. Άλλωστε, με αυτές τις ιδιότητες υπογράφει στερεότυπα τα έργα του μετά το 1596. Συνακόλουθα, η αντιγραφή του κειμένου τοποθετείται κάπως αόριστα πριν από το 1596 στην Ιταλία. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι η ιταλική προέλευση του συγκεκριμένου χειρογράφου ενισχύεται και από την λέξη *finis* στο φ. 18 του κώδικα.

Στον βατικανό κώδικα η ανώνυμη Σύνοψις καταλαμβάνει τα φύλλα 46^b-61^b. Προηγούνται δύο γραμματικά κείμενα, ένα περί μηνών και μία πραγματεία περί του ιαμβικού μέτρου, και ακολουθεί μια δεύτερη πραγματεία με τον χαρακτηριστικό τίτλο «πῶς δεῖ ῥητορεύειν», άσχετη προς το γνωστό έργο του Κορυδαλέα, *Ἐκθεσις περὶ Ῥητορικῆς*, που συνεκδίδεται με τους επιστολικούς τύπους⁸. Στην αρχή της Σύνοψις, εν είδει προοιμίου, ο ανώνυμος επισημαίνει την έλλειψη των σχετικών με την επιστολογραφία εγχειριδίων φέροντας ως παράδειγμα τα χαμένα έργα του Αρτέμωνος και του Προκοπίου, για τα οποία δεν διέθετε άλλες πληροφορίες πέραν του ότι ήσαν «άδηλα». Από την άλλη, τα εγχειρίδια του Φαληρέως και του Φιλοστράτου έκρινε ότι δεν προσφέρονταν για διδακτικούς σκοπούς διότι δεν περιείχαν λεπτομέρειες – διὰ τὸ λίαν δὲ συνοπτικὸν τῆς λέξεως τοῖς νεωτέροις ασύμφορα (στ. 6). Το αξιοσημείωτο, βέβαια, είναι ότι το ίδιο ακριβώς σχόλιο απαντά και στο εγχειρίδιο του Κορυδαλέα – καὶ τὸ λίαν ἐπίτομον, ασύμφορα τοῖς νεωτέροις καθίστησιν (σελ. 2). Ο ανώνυμος από την δική του όμως πλευρά επιδιώκει το «εὐπαρακολούθητον» της ύλης, γι' αυτό και περιορίζεται σε μια σύνοψη των επιστολικών χαρακτήρων, αφήνοντας τα περισσότερα και καλύτερα ζητήματα, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, σε εκείνους που επιθυμούν να διεξέλθουν εξονυχιστικότερα την επιστολογραφία.

8. Η *Ἐκθεσις περὶ Ῥητορικῆς* συνοδεύει και τις τέσσερις εκδόσεις των Επιστολικών τύπων. Στην έκδοση του Λονδίνου φέρει ξεχωριστό εξώφυλλο, συνεχίζοντας όμως την σελιδαρίθμηση των επιστολικών τύπων, ενώ στις δύο επόμενες (Μοσχόπολη και Άλλη) τα δύο έργα αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο, πράγμα που δηλώνεται και στα εξώφυλλα τους. Στην έκδοση της Βενετίας η *Ῥητορικὴ* έχει ξεχωριστό εξώφυλλο και νέα σελιδαρίθμηση, παρόλο που συμπεριλαμβάνεται και στον τίτλο των επιστολικών τύπων (*Τύποι ἐπιστολῶν Θεοφίλου Κορυδαλέως ἢ τε περὶ ῥητορικῆς αὐτοῦ ἔκθεσις...*).

Στο εισαγωγικό μέρος της Σύνοψις, ο ανώνυμος πραγματεύεται θεωρητικά ζητήματα γύρω από την σύνταξη των φιλολογικών επιστολών (φφ. 47^a-49^b). Αρχικά δίνεται ο ορισμός της επιστολής, όπως περίπου διατυπώθηκε στο *Περὶ Ἑρμηνείας* του Δημητρίου (*ἐπιστολή, ἦν εἰκόνα ψυχῆς ἐχηματίσαν οἱ πρὸ ἡμῶν, ἀπόντος ἐστὶν πρὸς ἀπόντα διάλεξις*)⁹, και έπονται οι στερεότυπες οδηγίες περί συντάξεως επιστολών, αναφορικά με την γλώσσα, το ύφος, το κάλλος, την σαφήνεια, την συντομία, και άλλα παρόμοια. Στο τέλος του εισαγωγικού μέρους, απαριθμούνται τα τρία γένη των πολιτικών λόγων – συμβουλευτικός, δικανικός και επιδεικτικός – και οι επιστολικοί τύποι που αντιστοιχούν σ' αυτούς. Ο ανώνυμος πραγματεύεται συνολικά δέκα επιστολικούς τύπους δίχως όμως να παρουσιάζει κάποιο υπόδειγμα. Στο σημείο αυτό, ο Κορυδαλέας, ο οποίος επίσης ακολουθεί την γνωστή τριμερή διαίρεση, αποδεικνύεται εκτενέστερος διότι παρουσιάζει δεκαέξι επιστολικούς τύπους, που συνοδεύονται από ένα ή περισσότερα παραδείγματα.

Από μια συστηματική αντιβολή των δύο κειμένων διαπίστωσα ότι ολόκληρη σχεδόν η εισαγωγή της Σύνοψις βρίσκεται, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, ενσωματωμένη στον Κορυδαλέα. Επίσης παράλληλα χωρία εντοπίζονται στην αρχή του «περί προτρεπτικού», καθώς και σε αρκετά άλλα σημεία των δύο κειμένων.

Σύνοψις

Ἡ γὰρ ἀσάφεια οὐχ ὅπως τὸν ἀκροώμενον ἀνῆ, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐκπίπτειν παρασκευάζει τὸν γράφοντα τοῦ πρέποντος ἐπιστολῆ χαρακτήρος (στ. 40-42).

Ἔστι δὲ ἀπολογία (οἷα δὴ ὄρισται τῷ φιλοσόφῳ), ἀμαρτημάτων κατηγορηθέντων ἢ καθυποπευθέντων διάλυσις, ἥτις (κατὰ τὸν αὐτὸν) τριπλῆ μεθόδῳ γίννεται (στ. 242-244).

Ἐγκώμιον ἐστίν, ὡσπερ Ἀριστοτέλης ὄρισε, προαιρέσεων καὶ πράξεων καὶ λόγων ἐνδόξων αὐξήσις καὶ μὴ προσόντων συνοικείωσις, ὃ δὲ ἔπαινος ἐνὸς τούτων. Ἐγκωμιάζονται δὲ καὶ ἄνθρωποι, καὶ ζῶα, καὶ πόλεις, καὶ χῶραι, καὶ ποταμοί, καὶ λειμῶνες, καὶ συγγράμματα, καὶ παιδεῖαι, καὶ ἄλλα (στ. 289-292).

Ἐκθεσις

Ἡ γὰρ ἀσάφεια, οὐχ ὅπως ἀνῆ τὸν ἀκροώμενον, ἀλλὰ δὴ καὶ τὸν γράφοντα, ἐκπίπτειν παρασκευάζει τοῦ πρέποντος ἐπιστολῆ χαρακτήρος (σελ. 4)¹⁰.

Ἔστι δ' ἀπολογία (ὡς τῷ Ἀριστοτέλει ὄρισται) ἀμαρτημάτων ἢ ἀδικημάτων κατηγορηθέντων ἢ καθυποπευθέντων διάλυσις, ἦν καὶ τριπλῆ μεθόδῳ συνεστάναι φησὶν ὁ αὐτός (σελ. 80).

Ἐγκώμιον μὲν οὖν ἔστιν (ἢ φησὶν Ἀριστοτέλης) προαιρέσεων καὶ πράξεων ἐνδόξων καὶ λόγων αὐξήσις καὶ μὴ προσόντων ἐνοικείωσις. Ἐγκωμιάζονται μέντοι πολλὰκις καὶ ζῶα, καὶ πόλεις, καὶ φυτὰ καὶ λειμῶνες, καὶ κῆποι, καὶ ποταμοί, καὶ αἱ τοῦ ἔτους ὄραι (σελ. 8).

9. A. J. Malherbe, *Ancient Epistolary Theorists*, Atlanta, Georgia 1988, σ. 18, στ. 2-3.

10. Για καθαρά χρηστικούς λόγους, παραπέμπω στην έκδοση της Βενετίας, *Τύποι Ἐπιστολῶν Θεοφίλου Κορυδαλέως ἢ τε περὶ ῥητορικῆς αὐτοῦ ἔκθεσις...*, Βενετία 1786.

Δείται δὲ σοβαρότητος καὶ σεμνοπρεπείας ὁ τύπος ἵνα μὴ εἰς τὸ χαμαιζήλον τῆς βωμολοχίας μετέλκηται (στ. 350-351).

Δείται δὲ σοβαρότητος καὶ σεμνοπρεπείας ὁ τύπος, ὅτε μὲν φιλικός, ἵνα μὴ εἰς τὸ χαμαιζήλον τῆς βωμολοχίας μετέλκηται (σελ. 39).

Στο εὐλόγο ερώτημα ποιο ἀπὸ τὰ δύο κείμενα προηγήθηκε καὶ ποιος βασίστηκε σε ποιὸν δὲν μπορῶ νὰ ἀπαντήσω με βεβαιότητα, ἀν καὶ κλίνω πρὸς τὴν ἀποψη ὅτι ἐνδεχομένως ἀμφότεροι ἀντλοῦν ἀπὸ μία κοινὴ πηγὴ, τὴν ὁποία ὁ μὲν ἀνώνυμος συνοφίζει, ὁ δὲ Κορυδαλέας τὴν ἐπεξεργάζεται καὶ τὴν ἐμπλουτίζει κατὰ τὸ δοκοῦν. Ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος, ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι σαφές: ἐγὼ γοῦν πλείονα μὲν ἐκείνων, ἴσως δ' οὐδ' ἀσύμφορα ἐκθέσθαι πειράσομαι (σελ. 2).

Ὡς πρὸς τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ὁ Κορυδαλέας ἀξιοποίησε τὸ υλικὸ που μας παραδίδεται στὴν Σύνοψη, ἀντλώντας εἴτε ἀπευθείας ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ βαρβαρικὸν χειρόγραφο εἴτε ἀπὸ κάποια παραλλαγή του, παρατηροῦμε ὅτι σε ὀρισμένα σημεῖα περιορίστηκε στὴν μεταφορὰ κάποιων φράσεων, ἐντελῶς ἀποσπασματικά, ἐνῶ ἀλλοῦ ἐπιχείρησε νὰ μεταφέρει τὴν σκέψη ἢ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ πρωτοτύπου. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἐρμήνευσε ἢ ἀπέδωσε κάπως πιο ἐλεύθερα τὸ κείμενο τῆς Σύνοψης, ἐνῶ ἀλλοῦ τὸ ἀγνόησε εἰσάγοντας δικὰ του θέματα εἴτε ἀντιμετωπίζοντας κοινὰ (στὰ δύο κείμενα) θέματα με ἐντελῶς δικό του τρόπο.

Ἐνα ἄλλο ζήτημα πρὸς διερεύνηση ἀφορᾷ τὶς πηγές καὶ τὴν προέλευση τῆς Σύνοψης. Οὐσιαστικά δὲν γνωρίζουμε τίποτε τὸ συγκεκριμένο γιὰ τὸ κείμενο, τὶς πηγές του καὶ τὴν παράδοση στὴν ὁποία ἀνήκει. Τὰ περιεχόμενα τοῦ βαρβαρινιανοῦ κώδικα –δύο γραμματικά κείμενα καὶ ἕνας ὁδηγὸς ρητορικής– παραπέμπουν σε κάποιο σχολικὸ εγχειρίδιον, ἴσως διδασκτικὸς σημειώσεις, πρᾶγμα που δικαιολογεῖ καὶ τὴν ἀνωνυμία τους. Ἡ ἐλλειπτικὴ διατύπωση, ἡ μικρὴ σχετικὰ ἔκταση τοῦ κειμένου καὶ ἡ μορφή διαγράμματος που συχνὰ ἀκολουθεῖ, με ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση πὼς πρόκειται γιὰ ἕνα σχολικὸ πόνημα, στο ὁποῖο καταγράφηκαν τὰ κύρια σημεῖα ἐνός ἐκτενέστερου εγχειριδίου γιὰ τὸ μάθημα τῆς ἐπιστολογραφίας. Ἀν μάλιστα δεχθούμε τὴν ἀποψη ὅτι ὁ κώδικας γράφτηκε στα τελευταία χρόνια τοῦ 16ου αἰῶνα στὴν Ἰταλία, τὴν Ρώμη, ὅπως πρότεινε ὁ Λ. Πολίτης, ἴσως δὲν θὰ ἦταν ἐντελῶς ἀτοπο νὰ υποθέσουμε ὅτι στο ἴδιο αὐτὸ περιβάλλον ξεκίνησε καὶ ὁ Κορυδαλέας τὴν σύνταξη τῆς δικῆς του πραγματείας, χρησιμοποιώντας ἐνδεχομένως καὶ τὰ ἴδια βοηθήματα. Ἐν κατακλείδι, δυστυχῶς, παρὸλα τὰ δάνεια καὶ τοὺς κοινούς τόπους που ἐπισημάνσαμε ἀνάμεσα στα δύο κείμενα, τὸ πρότυπο τοῦ Κορυδαλέα παραμένει οὐσιαστικὰ ἀγνωστο.

Ἐπιστρέφοντας τώρα στο Ἐπιστολᾶριο τοῦ Κορυδαλέα καὶ στὶς τύχες του, διαπιστώσαμε, ἀπὸ μία πρώτη ἐξέταση τῆς χειρόγραφης παράδοσης, ὅτι ἀπὸ νωρὶς καταβλήθηκε προσπάθεια τὸ κείμενο νὰ ἐρμηνευθεῖ καὶ διὰ με τὴν παράθεση μεταφραστικῶν σχολίων. Ἐνα τέτοιο χειρόγραφο, δυσανάγνωστο ἀπὸ τὴν μικροταινία που διαθέτω, με παρασελίδια καὶ διάστιχα ἐρμηνευτικὰ σχόλια, παραδίδεται ἀνωνύμως στὸν κώδικα Λαύρας 1722¹¹. Παρόμοια μέθοδος, ἀλλὰ αὐτὴ τὴν φορὰ με λέξη πρὸς λέξη μετάφραση τοῦ κειμένου, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Συνεσίου τοῦ κώδικα Vat. gr. 113, ἀκολούθησε ὁ Δημήτριος Μπενιζέλος, στὸν κώδ. Λαύρας 1508, τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα, φ. 261: Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλέως ἔκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων, προοίμιον. Ἡ δὲ ἐξήγησις ἐδόθη παρὰ τοῦ λογιωτάτου καὶ σοφωτάτου κυρίου Δημητρίου τοῦ Μπενιζέλου¹². Δὲν γνωρίζω ἀν ὁ Μπενιζέλος ἐρμήνευσε ολόκληρη τὴν ἔκθεση, τὸ συγκεκριμένο χειρόγραφο πάντως σταματᾷ στο πρῶτο ὑπόδειγμα περὶ τοῦ ἐγκωμιαστικοῦ τύπου.

Οἱ προσπάθειες αὐτές νὰ καταστήσουν τὸ δυσνόητο κείμενο προσιτὸ σε δασκάλους καὶ μαθητὲς συνεχίστηκαν καὶ ἀπὸ ἄλλους λογίους τοῦ γένους. Ὄρισμένοι μάλιστα μιμήθηκαν τὴν μέθοδο τοῦ Κορυδαλέα με τὴν παράθεση ἀναλόγων θεμάτων. Στὴν προκειμένη περίπτωση, ἐνδεικτικὸς εἶναι ὁ τίτλος μίας σειρᾶς ἐπιστολῶν ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τῆς Λαύρας 1404, τοῦ 18ου αἰῶνα (φ. 137^b-166^b): Θέματα εἰς τὸ ἐπιστολᾶρι τοῦ σοφωτάτου Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλέως παρὰ τοῦ λογιωτάτου Γεωργίου τοῦ Τραπεζουντίου¹³. Πρόκειται γιὰ μία σειρά ἐπιστολῶν που γράφτηκαν κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Κορυδαλέα, ἀλλὰ δίχως νὰ ἔχουν ἀμεση κειμενικὴ σχέση με αὐτό. Θεωρητικὸ μέρος δὲν προτάσσεται στὴν συλλογή, τὰ ὑποδείγματα ἔχουν γραφεῖ σε λόγια γλώσσα καὶ ἀκολουθοῦνται ἀπὸ μεταφράσεις: Ἡ ἐδική σου γλυκυτάτη ἐπιστολή εἶναι γεμάτη ἀπὸ κάθε σοφίαν, ὅπου ἐπλημύρισε καὶ ἐδρόσισε τὴν ψυχὴν μου περισσώτερον ἀπὸ τὰ ρεῖθρα τοῦ Νείλου ποταμοῦ, καὶ με ἐφίλευσε πλουσιοπαρόχως με τοὺς ἐπαίνους τῆς σοφίας, αὐτὴ λέγω με ἐγέμισεν ἀπὸ μεγάλην χαράν. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι τὰ «Νεῖλῶα ρεῖθρα» ἀποτελοῦν γνωστὸ τόπο στὴν ἐπιστολογραφία καὶ συνήθως χαρακτηρίζουν τὴν ευφράδεια τοῦ ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς¹⁴.

Ἡ ἐκτενέστερη καὶ πληρέστερα σχολιασμένη ἀπόδοση τῶν Ἐπιστολικῶν τύπων παραδίδεται στὸν κώδικα τῆς μονῆς Βατοπεδίου αρ. 272, τοῦ δεκάτου

11. Σπ. Λαυριώτης, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας, Παρίσι 1925, σ. 308.

12. Στο ἴδιο, σ. 265.

13. Στο ἴδιο, σ. 243.

14. ...τοὺς ἐπιστολιμαίους Νειλῶους σου ρύακας. Βλ. Ioannes Tzetzēs *Epistulae*, ἐκδ. P. A. M. Leone, Λιψία 1972, 43, 2.

εβδόμου αιώνα, με τον τίτλο: *Ἑρμηνεία εἰς ἀπλὴν φράσιν τῶν ἐπιστολικῶν τύπων τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλέως*¹⁵. Το εισαγωγικό μέρος, η προθεωρία, δηλαδή, του Επιστολαρίου, συνοψίζεται σε μία μόλις σελίδα, πιθανόν επειδή θεωρήθηκε επουσιώδης ή περιττή. Η ερμηνεία εἰς ἀπλὴν φράσιν εγκαινιάζεται με το πρώτο υπόδειγμα του εγκωμιαστικού τύπου και ουσιαστικά καλύπτει ολόκληρο το corpus. Ο ανώνυμος συντάκτης δεν περιορίστηκε απλώς στην σύνοψη ή την παράφραση του κειμένου. Στο θεωρητικό μέρος μάλιστα παραλείπει, κατά κανόνα, ολόκληρα τμήματα, που προφανώς κρίθηκαν περιττά ή αυτονόητα. Τις υποδειγματικές, όμως, επιστολές τις μεταφράζει αυτούσιες και προσεκτικά, πράγμα που υποδηλώνει έναν σεβασμό προς το τελειωμένο κείμενο της επιστολής, σε αντίθεση με τους κοινότοπους ορισμούς και τις κοινόχρηστες οδηγίες. Λάθη ορθογραφικά δεν υπάρχουν, η γλώσσα είναι απλή καθομιλουμένη δίχως ιδιωματικά στοιχεία και, όσο μπορώ να κρίνω, η μετάφραση δείχνει ότι ο συντάκτης κατανοεί σωστά το δύσκολο έως στρυφνό κείμενο του Κορυδαλέα. Σε αρκετές περιπτώσεις πάντως προσθέτει ερμηνευτικά σχόλια, απαραίτητα για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου, είτε μεταφράζοντας περιφραστικά είτε δίνοντας επεξηγήσεις. Έτσι ορισμένα χωρία που διατυπώνονται κάπως ελλειπτικά στο πρωτότυπο και μένουν ασχολίαστα, διότι παραπέμπουν σε θεωρούμενους, από τον Κορυδαλέα, κοινούς τόπους, αποκτούν διαφορετική διάσταση στην μετάφραση. Επί παραδείγματι, το προοίμιο της επιστολής αρ. 3, η οποία αρχίζει με την πινδαρική παροιμία, *Κωφός, φασίν, ἀνήρ, ὃς Ἡρακλεῖ στόμα μὴ παραβάλλοι* (Πυθιονίαι XI, 87), δεν γίνεται κατανοητό από τον μη εξοικειωμένο αναγνώστη δίχως την ερμηνεία του: *κωφός καὶ ἀνόητος εἶναι ἐκεῖνος ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος δὲν ἤθελεν πλησιάσει τὸ στόμα του εἰς τὸν Ἡρακλέα, δηλαδή, δὲν ἤθελε τὸν ἐγκωμιάσει (φ. 2^β)*. Το ίδιο σκοτεινό φαίνεται από μια πρώτη ματιά και το προοίμιο της επιστολής αρ. 4: *εὖ γέ ἢ ποιήσῃς πτερὰ περιῆψε τοῖς λόγοις. ὀξεῖς γάρ εἰσι θηρευταὶ τῶν καλῶν*, στο οποίο σωστά ο ανώνυμος εντοπίζει έναν ομηρικό απόηχο (Ιλιάδα, Α 201, Β 7, Γ 155), τον οποίο και επεξηγεί: *ὁ Ὅμηρος εἰς τὴν ποιήσῃν του προσήρμωσε πτερὰ εἰς τοὺς λόγους. Διότι οἱ ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι εἶναι ταχύτατοι κυνηγοὶ καὶ ζητητὲς τῶν καλῶν, καὶ τρέχουσι πανταχοῦ ἐκεῖ ὅπου ἤθελαν ἀγροικήσει τοὺς καλοὺς (φ. 3^β)*.

Σε ένα άλλο προοίμιο, που αποτελεί υπόδειγμα απαντήσεως προς ψεκτική επιστολή, ο Κορυδαλέας παραπέμπει σε κάποιο χωρίο δίχως να δίνει άλλη μαρτυρία: *Οὐδὲν προτιμῶ σου ἢ κωμωδία φησί, φορῶ γὰρ πριάμενος φαρμακίτην*

15. S. Eustratiades, *Catalogue of the Greek Manuscripts in the Library of the Monastery of Vatopedi on Mt. Athos*, Παρίσι 1924, σ. 58.

δακτύλιον. Και σ' αυτήν την περίπτωση, όπως και στις προηγούμενες, η βασική ιδέα του προοιμίου δεν γίνεται αντιληπτή, εκτός και αν ο αποδέκτης αναγνωρίσει τον υπαινιγμό του επιστολογράφου, πράγμα που προϋποθέτει εξοικείωση με τα αρχαία κείμενα. Αυτό ακριβώς επιχειρεί ο ανώνυμος με την μετάφραση και τον σχολιασμό του κειμένου: Ὁ Ἀριστοφάνης λέγει εἰς τὴν κωμωδίαν του, δὲν σὲ βάζω εἰς τὸν νοῦν μου μήτε σὲ ψηφῶ, διότι φορῶ δακτυλίδι ἀποτρεπτικὸν καὶ ἀποδιωκτικὸν τῶν μαγείων, ἀγοράζοντάς το ἀπὸ τὸν Εὐδάμον. Ο μεταφραστής έχει σωστά αναγνωρίσει το αριστοφανικό χωρίο από τον Πλούτο 883, στο οποίο παραπέμπει ευθέως ο Κορυδαλέας: *οὐδὲν προτιμῶ σου, φορῶ γὰρ πριάμενος τὸν δακτύλιον τοῦδ' Εὐδάμου δραχμῆς*. Επ' αυτού ο ανώνυμος πρέπει να είχε υπ' όφιν του και τα σχόλια του Μοσχόπουλου, όπου σαφώς γίνεται λόγος για τὸν βασκανίας ἀποτρεπτικὸν δακτύλιον, ὃν καλοῦσιν φαρμακίτην (σχόλια 884, στ. 2)¹⁶. Τέλος, ο μεταφραστής προσθέτει προσφωνήσεις του τύπου «ω λογιώτατε», «ω αγαπητέ», «ω φίλτατε», «ω προσφιλέστατε», απηχώντας νεότερες πρακτικές. Από το σύνολο δε των επιστολών των «παλαιότερων και μεταγενεστέρων» που δημοσιεύονται στην έκδοση του 1625, επιλέγει μία και μοναδική ως δείγμα παραμυθητικής επιστολής: *Ἐπιστολὴ παραμυθητικὴ Μιχαήλου τοῦ Ψελλοῦ πρὸς τὸν βασιλέα Διογένην ὕστερα ἀφοῦ ἔβγαλαν τὰ ὀμμάτιά του*¹⁷.

Οι μεταφραστές/σχολιαστές, αναμίβιβλα, αντιμετώπισαν ένα αρκετά δύσκολο και απαιτητικό κείμενο, που προϋπέθετε, κατά κύριο λόγο, άριστη γνώση της αρχαίας ελληνικής. Το τελευταίο ερμηνευτικό εγχείρημα, στην παρούσα συζήτηση, παραδίδεται στον κώδικα της Μεγίστης Λαύρας 1759, του έτους 1772, με τίτλο τοῦ σοφωτάτου Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλέως, τοῦ ὕστερον διὰ τοῦ θεῖου καὶ ἀγγελικοῦ σχήματος μετονομασθέντος Θεοδοσίου, *Ἐκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων*¹⁸. Πρόκειται για μια αξιόλογη ερμηνευτική προσπάθεια, η οποία, ως φαίνεται δεν ολοκληρώθηκε. Αρχικά επιχειρείται η ερμηνεία του Προοιμίου, με παραθέματα αυτούσιων αποσπασμάτων του πρωτοτύπου. Ο σχολιασμός ακολουθεί κατά πόδας το πρωτότυπο, από το οποίο επιλέγονται κατά κανόνα λέξεις ή έννοιες κλειδιά. Στο δεύτερο μέρος, ο ανώνυμος συντάκτης διαλαμβάνει τα θεωρητικά περί των εγκωμιαστικῶν επιστολῶν και την

16. *Scholia in Plutum* 884.3, βλ. F. Dübner, *Scholia Graeca in Aristophanem*, Παρίσι 1877 (ανατ. G. Olms, Hildesheim 1969).

17. Για την έκδοση της επιστολής βλ. K. N. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Ε', Βενετία-Παρίσι 1876, σ. 316-318. Πβ. και Karpozilou, «The Epistolarion of Theophilos Korydaleus», ό.π., σ. 298.

18. Σπ. Λαυριώτης, *Κατάλογος*, ό.π., σ. 315.

ερμηνεία και τον σχολιασμό έξι υποδειγμάτων. Ο υπόλοιπος κώδικας καταλαμβάνεται από το πρωτότυπο κείμενο, στο οποίο παρατηρούνται, σε μια πρώτη αντιβολή, αρκετές διαφορετικές γραφές σε σχέση με τις έντυπες εκδόσεις.

Ο άγνωστος συγγραφέας κατά κανόνα παραφράζει το κείμενο, σε λόγια και μάλλον επιτηδευμένη γλώσσα, ενίοτε όμως αναπτύσσει δια μακρών αποσπάσματα που θεωρεί σημαντικά, αν και φαίνονται αυτονόητα, όπως στην περίπτωση της πρώτης φράσης του Επιστολαρίου: *Τῆς ἐπιστολῆς ἡδὺ μὲν τὸ δημοτικόν, ἐπίχαρι δὲ τὸ κομψόν ἐν ἀπλότῃτι. Ἐπ' αὐτοῦ, μεταξύ άλλων, γράφει πλεοναστικά: τὸ μὲν γὰρ δημοτικόν ἐστὶ κοινὸν καὶ τοῖς πολλοῖς ἐμπρέπον, τὸ δὲ κομψόν καὶ λίαν ἔντεχνον ἐστὶ ψυχρὸν καὶ λίαν ἐπιδεικτικόν, ἀνδράσι δὲ σοφοῖς καὶ ἐπιστημόσιν ἀρμόζον ἐστὶ τὸ κομψόν ἐν ἀπλότῃτι. Στο περί εγκωμίου κεφάλαιο παραθέτει πάντως τις απόψεις του Αριστοτέλη και του Αφθονίου, παρατηρώντας μάλιστα ότι οι δύο συγγραφείς δεν διαφέρουν ουσιαστικά επί του θέματος. Τα σχόλια του χειρογράφου, παρά την περιορισμένη τους έκταση, δείχνουν έναν πεπαιδευμένο συγγραφέα, αρκετά εξοικειωμένο με τα επιστολογραφικά κείμενα.*

Μ' αυτό το τελευταίο χειρόγραφο βρισκόμαστε στο 1772. Το Επιστολάριον του Σπυρίδωνος Μήλια, όπου ο Κορυδαλέας είναι πανταχού παρών και δια παντός ξεπερασμένος, έχει ήδη χαράξει έναν νέο, νεότερο δρόμο, ήδη από το 1757. Έτσι, όταν το 1812 ο Στέφανος Κομμητάς επιχειρεί να εκσυγχρονίσει τον Κορυδαλέα, εἰς τὸ εὐμεθοδέστερον, εὐσυννοπτότερον καὶ εὐξυνετώτερον, τὰ μὲν περιττὰ καὶ ἀνόνητα ἀποξέσαντες, τὰ δὲ ἐλλείποντα ἀποπληρώσαντες¹⁹, ουσιαστικά δεν δύναται να αλλάξει τίποτα στην πορεία ενός έργου που έχει πλέον κλείσει τον κύκλο του.

19. Ἐγκυκλοπαιδεία ἑλληνικῶν μαθημάτων, γραμματικῆς, ρητορικῆς, καὶ ποιητικῆς... συλλεγείσα παρὰ Στεφάνου Κομμητᾶ τοῦ ἐκ Φθίης. Τόμος ὄγδοος. Περιέχων Ἐκθεσιν ἐπιστολικῶν τύπων..., Βιέννη 1812, σ. [α].

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἐπιστολικῶν χαρακτήρος σύνοψις

46^β

Οὐδὲ περὶ τῶν ἐπιστολῶν λόγον οἱ πάλαι εἶασαν ἀβασάνιστον, ἐπεὶ καὶ Ἀρτέμων καὶ Προκόπιος τούτου μὲν ἄψασθαι λέγονται, ἀλλ' οὐκ οἶδ' ὅπως μέχρῃ τούτων ἄδηλα τὰ ἐκείνων συγγράμματα. Ὁ δὲ Λήμιος Φιλόστρατος καὶ ὁ Φαληρεὺς Δημήτριος καὶ τὶς ἀνώνυμος περὶ τούτου μὲν ὀλίγ' ἄττα παρέδωκαν, διὰ τὸ λίαν δὲ συνοπτικὸν τῆς λέξεως τοῖς νεωτέροις ἀσύμφορα. Ἡμεῖς οὖν καὶ τὸ εὐπαρακολούθητον διώκοντες καὶ τῆς πραγματείας τὸ σύντομον οὐ μὴν δὲ τὸ ὑπεράγαν, οἶον ἐκείνοι φαίνονται, τσαυτὰ φάναι περὶ τούτων φήθημεν, τὰ πλείω καὶ κρείττω ἢ καθ' ἡμᾶς τοῖς ἀκριβεστέροις ἀναθεωρεῖν παραλελοιπότες καὶ τοῖς θεωρητικωτέρως ἀξιοῦσιν ἐξονυχίσει τὸν λόγον. |

47^α

Περὶ

χαρακτήρος

συντομίας

μήκους

κάλλους καὶ χάριτος

σαφηνείας

πρέποντος

διαίρεσεως τῶν ἐπιστολῶν

15

Ἐπιστολὴ ἦν εἰκόνα ψυχῆς ἐχρημάτισαν οἱ πρὸ ἡμῶν, ἀπόντος ἐστὶ πρὸς ἀπόντα διάλεξις. Πολυποίκιλος δὲ ἐστὶν ἡ περὶ ἐκείνης θεωρία, οἶα τε δὴ παντοίαν μὲν ὕλην σχοῦσα, πρὸς ἄνδρας δὲ στελλομένη οὐ τοὺς αὐτοὺς ἀεὶ οὐδὲ ψυχῆς ἐξαγγελοῦσα διαθέσεις εἶληφε τὸ ἰσχνὸν τῷ γλαφυρῷ δὲ σύγκρατον, ἀλλὰ τῷ μετὰ κόσμῳ. Ἐν ἐπιστολῇ γὰρ τὸ μὲν ὑπεραττικίζειν ὀχληρόν, τὸ δὲ πέρα μέτρου φιλοτεχνεῖν τὸ αἰμύλον καὶ ἐπὶ τῇ Ἀφροδίτῃ φιλοτιμῆσθαι

20

7 εὐπαρακολούθητον : εὐπαρακουλούθητον cod.

6 διὰ τὸ λίαν - ἀσύμφορα : Καὶ τὸ λίαν ἐπίτομον, ἀσύμφορα τοῖς νεωτέροις καθίστησιν. Κορυδαλέως, Ἐκθεσις 2. || 17-18 Ἐπιστολὴ - διάλεξις : Διὸ καὶ εἰκόνα ψυχῆς τινες τῶν πρὸ ἡμῶν ταύτην προσαγορεύσαι οὐκ ὠκνησαν. Κορυδαλέως, Ἐκθεσις 3. Πβ. Δημήτριος, «Περὶ ἑρμηνείας», L. Spengel, III, § 227. || 18 Πολυποίκιλος - θεωρία : Ταύτης ἡ θεωρία πολυποίκιλος τις ἐστίν. Κορυδαλέως, Ἐκθεσις 3. || 21-23 Ἐν ἐπιστολῇ - νεανικόν : Τὸ γὰρ ὑπεραττικίζειν καὶ πέρα μέτρου φιλοτεχνεῖν τὸ αἰμύλον, ἐπιστολῇ ὀχληρόν, καὶ μερακιῶδες. Κορυδαλέως, Ἐκθεσις 4.

τοῦ λόγου κατακορές τε καὶ νεανικόν. Ἀλλὰ χρῆ κοσμίως ἐπὶ τὰς λεωφόρους
 βαδίζειν· δεῖ γάρ, ἢ Φιλοστράτῳ δοκεῖ, φαίνεσθαι τὴν τῶν ἐπιστολῶν ἰδέαν
 25 ἀττικεστέραν μὲν συνηθείας, συνηθεστέραν δὲ ἀττικίσεως. Εἰ δὲ βούλη, δια-
 47^β λόγῳ τε καὶ ἐπιστολῇ χαρακτήρα τὸν ἴσον Ἀρτέμιον ἀπένειμεν, | οὐ μὴν δὲ
 τὸ παράπαν ἢ φησὶν ὁ Φαληρεὺς Δημήτριος. Ὁ μὲν γὰρ μιμῆται αὐτοσχε-
 διάζοντα, ἢ δὲ γράφεται καὶ δῶρον πέμπεται τρόπον τινά, τῷ δὲ ἀττικίζειν
 συμπεπλέχθω καὶ τὸ λακωνίζειν, διαλέλυται γὰρ ἐπιστολῇ μὴ λακωνίζουσα,
 30 ὑπερέσφικται δὲ μὴ ἀττικίζουσα, ὥστε συνεζεύχθω μὲν πως καὶ συγκεκράσθω
 τὰ συναμφοτέρα μέσως, ἵνα τὸ μὲν λύση τὸ γριφῶδες τῆς συντομίας, τὸ δὲ
 θεραπεύση τὸ ἀπλοϊκόν τε καὶ ἄλλον τῆς μεγαλορρήμοσύνης. Οὐδὲ μηκῦναι
 παρούσης ἀνάγκης ἀπαγορεύομεν τὰς ἐπιστολάς, ἀλλὰ ὀγκωδεστέρας τότε
 συγγράφαι κελεύομεν. Τὸ δὲ τῆς ἐπιστολῆς μῆκος εἰς δέον προάξουσιν, ἅμα
 35 δὲ κάλλος καὶ χάριτας ἐπιθήσουσι τῷ λόγῳ, μύθων ψυχαγωγία, σοφῶν ἀν-
 δρῶν ἀποφθέγματα, ἱστορίας χάρις, παροιμιῶν τὸ εὐτράπελον καὶ δημοτι-
 κόν, δοξῶν δὲ φιλοσοφίας καὶ γνομῶν τὸ πολυποίκιλον. Σαφήνεια δέ, ἢ δ' ὁ
 48^α Φιλόστρατος, ἀγαθὴ μὲν ἡγεμὼν ἅπαντος λόγου, | μάλιστα δὲ ἐπιστολῆς. Σα-
 φῶς διερμηνεύσωμεν καὶ ἕξω εὐτελείας, ἣν τῶν νοηθέντων τὰ μὲν κοινὰ και-
 40 νῶς, τὰ δὲ καινὰ κοινῶς φράζωμεν. Ἡ γὰρ ἀσάφεια οὐχ ὅπως τὸν ἀκροώμε-
 νον ἀνιᾶ, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐκπίπτειν παρασκευάζει τὸν γράφοντα τοῦ πρέποντος
 ἐπιστολῇ χαρακτήρος. Τὸ δὲ γε πρέπον καὶ πρὸς ἄνδρας θεωρητέον, οἷς ἐπι-

31 γριφῶδες : γραφῶδες cod. || 32 μηκῦναι : μηκᾶναι cod.

24-25 δοκεῖ - ἀττικίσεως : Ἀττικεστέραν μὲν συνηθείας φαίνεσθαι προσήκει, συνη-
 θεστέραν δὲ ἀττικίσεως. Κορυδαλεύς, Ἔκθεσις 4. Πβ. Φιλόστρατος, «De Epi-
 stulis», R. Hercher, 14-15. Λιβάνιος, *Opera*, R. Foerster, IX, § 47. || 25-26 διαλό-
 γῳ - ἀπένειμεν : Δημήτριος, «Περὶ ἔρμηνείας», L. Spengel, III, § 223. || 27-28 Ὁ
 μὲν - τινά : ὁ μὲν γὰρ μιμῆται αὐτοσχεδιάζοντα, ἢ δὲ γράφεται καὶ δῶρον πέμπεται
 τρόπον τινά. Δημήτριος, «Περὶ ἔρμηνείας», L. Spengel, III, § 224. || 29-31 συ-
 μπεπλέχθω - συντομίας : συμπεπλέχθω, καὶ συνεζεύχθω τὰ συναμφοτέρα μέσως, ὡς
 μήτε διὰ τὴν σαφήνειαν ὑφέσθαι τε καὶ διαλύεσθαι, μήτε διὰ τὴν συντομίαν ὑπερ-
 σφίγγεσθαι καὶ ἐς τὸ γριφῶδες. Κορυδαλεύς, Ἔκθεσις 4. || 35-37 μύθων - γνομῶν :
 Ἱστορίας χάριτι, παροιμιῶν εὐτραπέλια, μύθων ψυχαγωγία, φιλοσοφίας γνώμαις, καὶ
 σοφῶν ἀνδρῶν ἀποφθέγμασιν. Κορυδαλεύς, Ἔκθεσις 3-4. || 37-42 Σαφήνεια - χα-
 ρακτήρος : Σαφήνεια δέ, ἢ δ' ὁ Φιλόστρατος, ἀγαθὴ μὲν ἡγεμὼν παντὸς λόγου, μάλ-
 ιστα δ' ἐπιστολῆς. Ἡ γὰρ ἀσάφεια, οὐχ ὅπως ἀνιᾶ τὸν ἀκροώμενον, ἀλλὰ δὴ καὶ τὸν
 γράφοντα, ἐκπίπτειν παρασκευάζει τοῦ πρέποντος ἐπιστολῇ χαρακτήρος. Σαφῶς δὲ
 ἐρμηνεύσωμεν καὶ ἕξω εὐτελείας, ἣν τῶν νοηθέντων, τὰ μὲν κοινὰ καινῶς, τὰ δὲ καινὰ
 κοινῶς, φράζωμεν. Κορυδαλεύς, Ἔκθεσις 4. Πβ. Φιλόστρατος, «De Epistulis», R.
 Hercher, 15. Λιβάνιος, *Opera*, R. Foerster, IX, § 48.

στέλλωμεν, οἷον τίνες ποτ' ἂν ἐκείνοι, καὶ τίνες ἡμεῖς, καὶ τίνες δ' ἀμφοτέ-
 ρωθεν τῶν ψυχῶν αἱ διαθέσεις καὶ τὰ ἦθη, ποῖον δὲ τὸ ἡμέτερον ὡς πρὸς
 45 ἐκείνους ἀξιοματικὸν ἢ μέγεθος ἢ ταπεινώσις. Συμφέρει γὰρ οὐ μικρὸν τοῦτο
 γε καὶ πρὸς τὰς ἀξιοχρέως τῶν ἀνδρῶν προσφωνήσεις καὶ προσαγορεύσεις.
 Ἐπιτηδεύουσι γὰρ τινα οἱ νῦν, ἃ τοῖς πάλαι μὲν οὐκ εἶδιστο. Ἐκέλευον μὲν
 ἐκείνοι τοῖς φίλοις χαίρειν εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τῶν γραμμάτων, ὃ πρῶτος κεχρη-
 48^β σθαι λέγεται | Κλέων ὁ Ἀθηναίων δημαγωγός, εὖ πράττειν δ' ἤθελε Πλάτων
 50 τοὺς αὐτῷ συνόντας, Πυθαγόρας δὲ ὑγιαίνειν, εὖ διάγειν δὲ ὁ Ἐπίκουρος·
 ἐβρώσθαι δὲ πάντες ἔλεγον ἐπὶ τέλους, τὸ δὲ χαίρειν ἐνίοτε. Εἰ δὲ καὶ διαί-
 ρεσιν οὐ μίαν σχοῦσα, οὐδ' ἀπλῆν ἔοικεν ἐπιστολῇ, ἀλλὰ διάφορον, παντο-
 दाπὴν καὶ σύμμικτον καὶ ὡς εἰπεῖν, ἕργοις, τρόποις, διαθέσεσι, πάθεσι, καὶ
 ὀμιλίας ἀνθρωπίας ἰσάριθμον, ὥστε καὶ μήκους πᾶν ἐνόηγμα φεύγοντες
 55 καὶ τὸ ἐπίτομον ἀσπαζόμενοι τῆς λέξεως, εἰς τὰ τρία τῶν πολιτικῶν λόγων
 γένη ἀνοίσωμεν τὴν ἐπιστολικὴν ἅπασαν πραγματείαν εὖ ποιήσαντες. Καὶ
 εἰς τὸ συμβουλευτικὸν μὲν ἢ δημηγορικὸν ἀνάγονται ἐπιστολικῶν χαρακτήρες
 οἷδε : |

49 ^α	συμβουλευτικὸς	παραμυθητικὸς
60	προτρεπτικὸς	συμπαθητικὸς
	ἀποτρεπτικὸς	νουθετικὸς
	ἔρωτηματικὸς	παραγγελτικὸς

Εἰς τὸ δικανικὸν δὲ γένος ἀνάγονται οἷδε:

65	κατηγορικὸς	παροξυντικὸς
	ὄνειδιστικὸς	ἀπειλητικὸς
	ἀπολογητικὸς	μεμπτικὸς
	ἐνιστατικὸς	αἰτιατικὸς
	προφασιστικὸς	ἐπιτιμητικὸς

Εἰς τὸ ἐπιδεικτικὸν δὲ γένος ἐπιστολικοὶ τύποι ἀναφέρονται ὅσοι τε ἐπι-
 70 δευτικοί, καὶ ὅσους εἰς τὰ πρῶτα γένη ἀνάγειν οὐκ ἔξεστιν· οἷδε:

57 ἀνάγονται : ἄγονται cod. || 70 post ἔξεστιν add. cod. ἦν.

43-45 καὶ τίνες - ταπεινώσις : καὶ τίνες ἀμφοτέρωθεν τῶν ψυχῶν αἱ διαθέσεις καὶ τὰ
 ἦθη. Ὅποιον δὲ τὸ ἀξιοματικὸν τὸ πρὸς ἀλλήλους, ἢ ὕψος, ἢ ὑφεσις. Κορυδαλεύς,
 Ἔκθεσις 5. || 47-51 Ἐκέλευον - ἐνίοτε : Οἱ μὲν οὖν πάλαι γράφειν ἀρχόμενοι, χαίρειν
 τοὺς φίλους ἐκέλευον [...] Πρῶτος κεχρησθαι λέγεται ὁ Ἀθηναίων Δημαγωγός, [...] Πλά-
 τωνα συχνοί. [...] Πυθαγόρας [...] τὸ ὑγιαίνειν [...] εὖ διάγειν [...] Ἐπικούρου [...] Ἐπὶ
 τέλους δὲ πάντες, ἐβρώσθη, ἔγραφον [...] Εἰσὶν οἱ καὶ τὸ χαίρειν ἐπὶ τέλους ἐχρῶντο.
 Κορυδαλεύς, Ἔκθεσις 5-6.

	έγκωμισιαστικός	έρωτικός
	έπαινετικός	τωθαστικός
	ψεκτικός	άλληγορικός
	δηγηματικός	είρωνικός
75	άγγελτικός	μικτός
49 ^β	άπευχαριστικός	
	εύχαριστικός	
	εύκτικός	
	φιλικός	

80 *Περὶ προτροπικοῦ ἢ συμβουλευτικοῦ*

Προτροπή μὲν ἐστὶν ἐπὶ προαιρέσεις ἢ λόγους ἢ πράξεις παράκλησις, ἢ φησὶν Ἀριστοτέλης, τῷ δὲ παρακαλοῦντι προσεῖναι χρὴ πολὺ τι τοῦ ἀξίωμα-
 85 τικοῦ, ὅπερ ἢ τῇ ἡλικίᾳ συμπαρομαρτεῖ ἢ τῇ ἐπιεικείᾳ ἢ τῇ σοφίᾳ καὶ τοῖς ὁμοιοτρόποις. Ἐπισπάσας μὲν οὖν εὐθὺς ἐν ἀρχῇ ὁ προτρέπων τὴν εὐνοίαν
 90 καὶ τὴν προσοχήν, τὴν μὲν τῇ τῶν πραγμάτων καινότητι, τῷ μεγέθει, τῇ πρὸς ἐκείνον οἰκειότητι, τὴν δὲ λέγων ὡς φιλοστοργία πρὸς τὸ συμβουλευεῖν ἐνάγεται, ὥστε ταῦτα ἑαυτὸν ἂν αὐτὸς συμβουλεύοι ἐν τῷ αὐτῷ τῶν γραμ-
 50^α μάτων ἢ κινδύνων ἀκμῇ, κεφαλαιωδῶς ἐπισυνείρει τὴν διήγησιν τῶν ἐφ' ἃ | προτρέπειν ἀξιοῖ, δεικνύων ταῦτα δίκαια τε ὄντα καὶ νόμιμα καὶ συμφέρον-
 95 τα καὶ βράδια καὶ ἡδέα καὶ καλὰ καὶ δυνατὰ· συμφέροντα δὲ κατὰ τὸν Ἀρι-
 στοτέλην ἢ διὰ τὴν τῶν ὑπαρχόντων ἀγαθῶν φυλακὴν ἢ διὰ τὴν τῶν μὴ προσ-
 όντων κτήσιν ἢ ἀνάκτησιν, ἢ διὰ τῶν ὑπαρχόντων ἀγαθῶν ἀποβολὴν, ἢ διὰ τὴν τῶν προσδοκωμένων γενήσεσθαι βλαβερῶν διακώλυσιν. Τὸ δ' οὖν συμ-
 95 φέρον τριπλὴν ἐνδέχεται τὴν διαίρεσιν· ἢ μὲν γὰρ ἔστι σώματος ἢ ψυχῆς ἢ ἐπίκτητον, καὶ τοῦ μὲν βίωμη, κάλλος, υἰγεία, τῆς δὲ ἀνδρεία, σοφία, δικαιο-
 σύνη, τὸ δὲ ἐπίκτητον φιλία, κτήματα, χρήματα πανδημεῖ τῇ πόλει συμφέρον-
 95 τα, ὁμόνοια, δυνάμεις αἰ εἰς τὸν πόλεμον, χρημάτων καὶ προσόδων εὐπορία, συμμάχων ἀρετὴ καὶ πλῆθος καὶ τὰ τούτοις ὁμοίότροπα, βράδια δὲ τὰ μετὰ ἐλα-

85 τὴν μὲν : τῇ μὲν cod. || 87 ταῦτα : ταῦτα cod.

81-82 Προτροπή - Ἀριστοτέλης : Ἐπειδὴ κατὰ τὸν Φιλόσοφον, ἡ προτροπή παράκλησις ἐστὶ ἐπὶ προαιρέσεις, ἢ λόγους ἢ πράξεις. Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 42. || 84-90 Ἐπισπάσας - συμφέροντα : ἦν καὶ μὴ προσοῦσαν ἐπισπάσεται παρ' αὐτὴν πρώτην παρῆσθαι, εἰς ἔρωτα τὸν πρὸς ἐκείνον τὰς αἰτίας ἀνάγων καὶ ὡς οἰκειότητι λέγων καὶ φιλοστοργία, εἰς τὸ γράφειν ἐνάγεται [...] ἐν τῷ αὐτῷ τῶν πραγμάτων ἢ κινδύνων ἀκμῇ [...] κεφαλαι-
 95 ὡδῶς διηγούμενος, ἐφ' ἃ καὶ προτρέπειν ἐγνωκε, δεικνύων ἕκαστον, δίκαιον, νόμιμον, συμφέρον. Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 42-43.

50^β χρίστου χρόνου, πόνου | καὶ δαπάνης ἐπιτελούμενα, δυνατὰ δὲ πάντα τὰ ἐνδε-
 100 χόμενα γενέσθαι. Ἐμπεδώσει δὲ τάδε ἕκ τε παραδείγματος, ὃ καὶ συντομώτα-
 τα δηλώσεται, ἐκ τοῦ ἐλάττονος ὁμοίου καὶ ἐναντίου, ἀπὸ ἐπαίνου, ὡς πρὸ
 αὐτοῦ μὲν οὐδεὶς ἄλλος ἐπεχείρησεν, ὡς μετὰ τούτων πράξει μεθ' ὧν οὐδεὶς
 ἄλλος ὡς ἐκείνου μὲν ἐκ τοῦ τυχόντος, αὐτὸς δὲ ἐκὼν τε καὶ ἐκ προνοίας, ὡς
 ἐντεῦθεν βεβαίαν ἔχει ἢ δόξης ἐλπίδα ἢ τιμῆς ἢ χρημάτων ἢ τέρφειως, ἀπὸ φό-
 105 βου, ὡς εἰ τάναντία πράξει ἀποπεπτώκει τῆς πάλαι τιμῆς, ὄνειδος προστρί-
 ψαιτο τοῖς τε πρὸς αἵματος, καὶ τοῖς ἀφ' αἵματος οὐ τὸ ἐλάχιστον, ἀπὸ προσ-
 δοκίας καὶ γνώμης ἢ τῶν φίλων χρηστὰ μὲν προσδοκούντων τῆς ἐκείνου ἀ-
 51^α ρετῆς, ἐφέσεως, αἰρέσεως, ἢ τῶν ἐχθρῶν ἐν ἄλλοις οἷον εἰπεῖν τὰ πάντα γενέ-
 110 σθαι τέλος τε | τὸ ὀφειλόμενον μὴ σχίσσειν ἐπιθυμούντων τὰ πράγματα. Μετὰ
 ταῦτα δὲ συντόμως ἀπαντήσῃ οἷς ἂν ἀντερίσαι ὁ πρὸς ὃν ἢ παράκλησις· τέ-
 λος δὲ ἐκλιπαρήσῃ πρὸς τε εὐφυίας τῆς ἐκείνου καὶ ἀρετῆς, καὶ τῆς πρὸς αὐτὸν
 συνηθείας. Ἦν δὲ ὁ προτρέπων ὀρθῶδῃ μὴ καὶ τὴν προτροπὴν ἀναχατίσῃ τις
 σφοδρὰν τε οὔσαν καὶ αὐστηρὰν, τὸ ἀπηνὲς ὑποθέλλει εἰς τε τὸν ἔρωτα τῆς
 115 αἰτίας ἀνάγων καὶ πᾶσαν ἐκείνῳ ἐπιφορτιζῶν τὴν ὑπερβολὴν τοῦ λόγου. Εἰ δὲ
 πρὸς στάσιν τις παροξύνει τὸν ἀκούοντα, τῷ αὐτῷ τῷδε λόγῳ πλὴν ὅτι παρο-
 ξυντικός ἀκούσει ὁ χαρακτήρ:

Ἀπάντησις πρὸς τὸν προτροπικόν

Καὶ ἦν μὲν ταῦτα πεπεισμένα, ἃ τῷ φίλῳ βουλομένῳ ἦν, μεγίστης παρ'
 ἡμῖν ἀποδοχῆς ἡξιῶσθαι τό τε ἐκείνου μέγεθος, καὶ ἀξιοματικόν, καὶ τὴν
 51^β προτροπὴν αὐτοῦ ἐροῦμεν λυσitteλῆ τε οὔσαν καὶ μὴ πέρα τοῦ δέοντος. | Εἰ
 121 δὲ μή, αἰτίας τὰς ἀξιοχρέους δι' ἃς εἰς τέλος ἄγειν οὐκ εἶχομεν τὴν ἐπιστολὴν
 ἀποδώσομεν, αἰτοῦντες ὡς αὐτὰς ἀναθεωρήσῃ ἐξ αὐθις πρὸς ἡμᾶς ἀπαντήσῃ
 κατὰ τάχος:

Περὶ ἐρωτηματικοῦ

125 Τῶν ἐφετῶν διπλοῦν εἶκοι τὸ αἶτημα· ἢ μὲν γὰρ ἀνυποστόλως τοῦτο ποι-
 οῦμεν, οἷον βουλήν ἀπαιτοῦντες, ἢ δὲ σὺν αἰδοῖ ὡς εἰπεῖν καὶ ὑπόπτως, καὶ
 ἐπὶ τῇ συγκαταθέσει τῶν αἰτησομένων διστάζοντες ἢ διὰ τὸ ἐργῶδες ἢ ἀσύμ-

102 ἐπεχείρησεν : ἐνεχείρησεν in marg. || 105 πράξει : πράξει cod. || 111 ἐκείνου : ἐκείνους cod.

112 Ἦν - ἀναχατίσῃ : Εἰ δ' ὁ παρακαλῶν ἀμοιρεῖ τῶν εἰρημένων, ὀρθῶδῃ δὲ μὴ τὴν παράκλησιν ἀναχατίσῃ. Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 42. || 120-122 Εἰ - ἀπαντήσῃ : Ἦν δὲ μή, αἰτίας ἐξοίσομεν τὰς ἀξιολόγους, δι' ἃς οὐχ οἷοί τε ἐσμέν ἐκτελέσαι ἃ προ-
 125 τρεπόμεθα. Καὶ ταῦτας ἀναθεωρήσῃ τὸν φίλον ἐκλιπαρήσομεν, καὶ ἐξαυθις, πρὸς ἡμᾶς ἀπαντήσῃ. Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 50.

φορον ἡμῖν τε, καὶ οἷς αἰτοῦμεν ἢ διὰ τὸ λυπηρὸν ἢ αἰσχροὺς τῶν αἰτημάτων ἢ διὰ τὸ ἀγαθὸν μὲν τῶν αὐτῶν, μείζον δὲ ἢ καθ' ἡμᾶς· ἐκεῖνα μὲν οὖν τε-
 130 θαρβήκότες αἰτήσομεν εὖνουν ἡμῖν πολὺ πρότερον τὸν ἀκροατὴν παρασκευ-
 άσαντες, μετέπειτα ὧν αἰτοῦμεν τὴν ἀνάγκην καὶ σπάνιν ἀποθήμενοι, αἰδίου
 52^a μνήμην τε καὶ ὁμολογίαν τῆς παρ' ἐκείνου χάριτος ὑποστήσομεν. Εἰ δ' ἐρυ-
 θριῶμεν καὶ ἀφιγνοοῦμεν πρότερον συγκαταθήσεται ἡμῖν περὶ τοῦ πράγμα-
 135 τος ὁ εὐεργέτης ἢ ἀντιδιαστήσει τῇ γνώμῃ, τότε ἀρχὴν μὲν τὴν χρεῖαν ἐντέ-
 χνως ὑποθήσομεν κᾶτα ἡστινος παρ' ἐκείνου δωρεᾶς καὶ χάριτος τετυχήκα-
 μεν, ταύτης ὑπομνήσκοντες λαμπρῶς αὐτὴν ἐφησόμεθα καὶ αὐξήσομεν, τότε
 δ' εὐθύς τὴν ἰκεσίαν παρεφάσομεν ταύτην ταῖς ἀρχαῖαις αὐτὸν προσεπιθῆ-
 ναι τὴν χάριν ἐκλιπαροῦντες. Ἐροῦμεν δὲ λεληθέναι μὲν ἡμᾶς οὐδαμῶς ὡς
 φορτικὸν εἶη καὶ ἐπιζήμιον χάριτος παρ' ἐκείνων πειραῖσθαι μὴ ἀμαρτεῖν, οὕς
 140 εὖ ἴσμεν ἡμῖν οὐδέποτε εὐεργετῆσθαι, πρὸς τούτοις δὲ θαρβύν ἡμᾶς τῇ αὐτοῦ
 ἐπιεικείᾳ καὶ στοργῇ, ἣν εἰς ἅπαντας ἔχων διατελεῖ οἰκείους τε καὶ ὀθνεῖους·
 μακρῶ δὲ μάλιστα τὴν ἰκεσίαν καθ' αὐτὴν μὲν ἀποφανοῦμεν ἔννομόν τε καὶ
 ἔνδικον, ἡμῖν δὲ λυσιτελῆ, ἐκείνῳ δὲ εὐπετῇ, καὶ τὸν τρόπον, ᾧ εἰς πέρας
 52^b ἀχθεῖ τὸ πρᾶγμα ἐκ τοῦ προχειροτάτου ἢ ἀκριβῶς διαφήσομεν, καὶ δὴ καὶ τὸ
 145 συμφέρον αὐτῶ, μάλιστα δὲ τὴν δόξαν, ἣν ἐκ τοῦ εὖ ποιῆσαι καρποῦνται οἱ
 εὐεργεταί. Ἐπιληψόμεθα δὲ τῶν καθ' ἡμῶν εἴ τι ἐστίν ἢ ἀναιροῦντες ἀδρόως
 ἢ μειοῦντες ὡς οἶόν τε. Τέλος δὲ ἐξορκίσομεν αὐτὸν δεόμενοι κατὰ τῶν προσ-
 φιλεστάτων καὶ λαμπροτάτων, οἷον γονέων, φίλων, φιλίας, αὐτοῦ τε καὶ τῆς
 αὐτοῦ ἐπιεικίας, μὴ ὑπεριδεῖν ἡμῶν ἐν τοσαύτῃ τῶν πραγμάτων ἀκμῇ:

150 Ἀπάντησις πρὸς τὸν ἐρωτηματικὸν

Ἐὰν μὲν ἐτινεύσωμεν τῷ ἰκέτῃ περὶ τῆς ἰκεσίας, εὐπροσηγῶρος αὐτῷ
 ἀπαντήσωμεν φιλικῶς, μεμψιμοιροῦντες περὶ τοῦ διὰ πλειόνων ἢ κατὰ φίλον
 αὐτὸν πεποιθῆναι τὰς δεήσεις καὶ ἐλάττω ἀπαντῆσαι ἢ ὡς πρὸς τὴν ἡμετέ-
 ραν εἰς ἐκείνους διάθεσιν, καὶ εὖ πεπονθέναι μὲν ἡμᾶς πολὺ θᾶττον τῷ αἰτή-
 53^a ματι, ἢ εὖ ποιῆσαι καὶ ὅσα ἐρώωντος ἢ φρὴν ἐκδεδίδακται παθητικωτάτη καὶ
 156 προσεξευρεῖν οἶδεν οὐκ ἔλλιπῶς. Εἰ δ' αὖ πάλιν ἀπειθήσομεν καὶ ἀντιτε-
 νοῦμεν πρὸς τὸν ἰκέτην, αἰτίας ἀναμφιλέκτους ἐξοίσομεν ἀστείως τε ἅμα καὶ
 κομψῶς, ἢ οὐχ ὅπως μὴ τὴν φιλίαν λύσαντες φωραθῶμεν, ἀλλὰ δὴ καὶ ὡς

133 ἀφιγνοοῦμεν : ἀφιγνοῦμεν cod. || 144 προχειροτάτου : ὀχειροτάτου cod. || 157 ἀναμφιλέκτους : ἀναφιλέκτους cod.

142-144 μακρῶ - ἀχθεῖ : Πβ. Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 55. || 156-158 Εἰ - φωρα-
 θῶμεν : Ἦν δὲ ἀνανεύσωμεν, μὴ δόξαν ὑπουργῆσαι τῇ ἰκεσίᾳ. Ἐνταῦθα πολλῆς δεῖται
 καὶ τῆς ἐπιτεχνήσεως, μήπου λύσαντες τὴν φιλίαν δόξωμεν. Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 58.

ἔτι μᾶλλον βεβαιώσαντες ζηλωθῶμεν, τὰς αἰτίας δὲ εἰς τὴν τύχην ἀνακτέον
 160 ὡς τῇ ἡμετέρᾳ προθυμίᾳ δυσμενῶς ἀντιπράττουσαν, καὶ ταῦτα τοῖς φίλοις
 ἐπικουρεῖν ἐλομένον. Τελευταῖον δὲ τὸν ἰκέτην μὴ δυσχεραίνειν ἀνθικετεύ-
 σωμεν, ἀλλ' ὡς καὶ πάλαι συνεχῶς ἐπιστέλλειν καὶ φοιτᾶν πρὸς ἡμᾶς διὰ λό-
 γων μείζω τούτων ἐντελλομένους ὡς ἂν ἔνδειξιν ὅ,τι τάχιστα τοῦ πρὸς ἐκείνον
 165 ποιῆσαιμεν φίλτρον. Ὁ δὲ τρόπος αἰτιολογικὸς ὠνόμασται, ὡς τὴν αἰτίαν ἐμ-
 φανίζων δι' ἣν τινα οὐκ ἐγεγόνει ἢ γενήσεται ὀτιδηποτοῦν: |

53^b

Περὶ συστατικοῦ

Παρ' ὀλίγον ὁ συστατικὸς τοῦ ἐρωτηματικοῦ διαλλάττει χαρακτήρος, ἐπεὶ
 καὶ ὁ συνιστὰς αἰτεῖ τι τοῖς ἄλλοις γενέσθαι, ἐκεῖνο δὲ ἰδιαίτερον ἔχει ἢ σύ-
 στασις ἔπαινον τῶν συνισταμένων καὶ εἶδησιν ἢ γνώσιν τῶν αὐτῶν ἢ ἀνά-
 170 γνωσιν καὶ ἀπόλυσιν εἰ καὶ λάθωσι. Καὶ πρὸς τούτοις ἐὰν ἡμῖν καὶ τοῖς συνή-
 θεσι φιλία συνημμένως διατελῇ ὧν δηλώσομεν καὶ ἂν παρά τισιν ἄλλοις
 ἀποδοχῆς ἀξιοῦται καὶ ὅτι ὕστερον μετὰ τὴν συνουσίαν περιττὰ νοήσας τὰ
 ἡμέτερα γράμματα καὶ τὴν σύστασιν δι' αὐτῶν καὶ τοὺς οἰκείους τρόπους
 θαυμάσει τὸν ἄνδρα· τέλος, εὖ πάσχειν ἡμᾶς ἐροῦμεν ὧν συνίσταμεν πα-
 175 σχόντων εὖ καὶ μνήμην ὑποστήσομεν τῶν εὐεργημάτων αἰδίου:

Ἀπάντησις πρὸς τὸν συστατικὸν

54^a Ἐὰν συγκατατεθῶμεν περὶ τῆς συστάσεως τῷ φίλῳ, ἀντεψημῆσαντες
 καὶ ἡμεῖς τὸν ἄνδρα ὧν ἐπιτελεῖν μέλλομεν τὰς ὑποσχέσεις ποιήσομεν λαμ-
 πρὰς. Εἰ δ' οὐ, τὰς αἰτίας σημανοῦμεν, ὡς προέφη, τὰς εὐλόγους δὲ μάλιστα:

180

Περὶ παραμυθητικοῦ καὶ συμπαθητικοῦ

Ἐπιστολιμαῖον συντάξει παραμύθιον διττὸς λόγος· ἢ μὲν γὰρ μηδὲν ὑπο-
 στειλάμενοι ἤκιστα δυσθυμεῖν κελεύσωμεν τοὺς φίλους, μηδὲν ἐπαχθῆς ἀνδρὶ
 σοφῷ ἀνῆπιστον, ἀλλ' ἢ τὴν κακίαν φάσκοντες καὶ παρ' οὐδενὸς ἀδικεῖσθαι
 αὐτὸν πλὴν ἢ μὴ ἄρα ἀφ' ἑαυτοῦ, ὃν τρόπον ἀποστελοῦμεν ἀνδρὶ φιλοσόφῳ
 185 καὶ παθῶν εἶναι μείζω μεμαθηκότι, ἢ δὲ ἐφόδῳ χρησάμενοι (ἦν ἄλλοι παρει-

159 post τύχην eras. ἀναχθῶμεν cod. || 163 μείζω : μειζων cod. || 169 ἔπαινον τῶν :
 ἐπαινετῶν cod. || 179 οὐ : οὖν cod.

168-170 ἐκεῖνο - ἀνάγνωσιν : Ἐκεῖνο μέντοι ἰδιαίτερον ἢ σύστασις ἔχει, ἔπαινον τῶν
 συνισταμένων, καὶ γνώσιν ἢ ἀναγνώρισιν τῶν αὐτῶν. Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 53.

σαγωγήν ἐχρημάτισαν) καὶ τὴν τῶν φίλων τέχνη ὑπεισδύντες ψυχὴν, ἐπιχειρήμασι τοῦ πενήθειν παρατρέφωμεν. Πρῶτον μὲν οὖν συντομωτάτην καὶ πέν-
 54^β θμιον συμφορῶν τῶν ἐκείνων ἀφήγησιν τάξομεν εὖ ἢ συναλγεῖν ἡμᾶς λέγον-
 190 τες, καὶ συνάχθεσθαι οὐχ ἤττον ἢ τοῖς οἰκείοις δεινοῖς (ὁ δὲ χαρακτήρ συμ-
 παθητικὸς λέγεται) ἀλλ' ὅμως κουφότερον οἰστέον τὸ γεγονὸς καὶ τοῦτο
 ἡμῖν μᾶλλον ἐνοχλήσειν τοῦ συμβάντος, εἰ πέρα μέτρου αὐτοῦς εὖρωμεν
 δυσφοροῦντας. Κᾶτα τὰς πίστεις ἐπισυνάψομεν ὡς ἡ τῶν θρήνων καὶ ἀλγη-
 δόνων ἀπληστος ἐπιθυμία, αἰσχρὰ μὲν οὐχ ἤττον τῆς περὶ τὰς ἡδονὰς ἀκρα-
 195 σίας, ὡς τὸ μὲν ἀπαθεῖν ἄγριον, τὸ δὲ μετριοπαθεῖν καὶ δάκνεσθαι σοφόν, τὸ
 δὲ ὑπὲρ μέτρον μάταιον καὶ οὐ πρὸς εὖ φρονούντων, ὡς σοφὸν μὲν ἐν τε τοῖς
 ἀγαθοῖς μὴ ἐπαίρεσθαι καὶ ἐν τοῖς λυπηροῖς μὴ παρεκφέρεσθαι τῆς λεωφό-
 ρου, ὡς πρὸς τὸ συμφέρον ἀφορατέον, συμφέρον δὲ δεινοῖς δεινὰ μὴ συμμίσ-
 γειν καὶ ταῖς πάλαι συμφοραῖς καινὰς μὴ ἐπάγειν, ὡς χρὴ οὐχ ὅπως ἑαυτὸν
 55^α θνητὸν ὄντα ἐπίστασθαι, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν βίον ἅπαντα καὶ τὰς ξυμφορὰς
 201 ἢ ἐπιστάσας τε ἡμῖν ὑπὲρ κεφαλῆς ἀεὶ, καὶ ἐπιβρέπουσας γε καθεκάστην, ὡς
 πολλῶ τῶν ἀλλοτριῶν παθημάτων ἐλάττω τὰ ἐκείνων παθήματα εἰ σοφῶς
 ἐθελήσωσιν ἀντιταλαντεῦσαι, ὡς οὐ πολυχρόνιον τὸ κακόν, καὶ ὡς οὐκ ἀφό-
 ρητον οὕτως, ὡς τοῖς δυσποτομοῦσιν ἔοικε διὰ τὴν τῶν κακῶν, ἧς φύσει πᾶσι
 205 μέτεστιν, ἀποστροφὴν, ὡς καὶ τοῖς ἄλλοις κοινὸν ἅπασιν τὸ κακόν, ὧν ὑπο-
 δείγματα ἐξοίσομεν, μάλιστα τῶν ἐνδόξων ἢ σοφῶν γενναίως ταῦτα ὑφιστάν-
 των κακά, ὅπερ ἐν ταῖς παραμυθίαις ἐπιχειρήμα ἐστὶ δεινότατον καὶ ἀκριβέ-
 στατον. Ἰδιαιτέρον δὲ ὁ παραμυθούμενος ἐπὶ τινος θανάτῳ, πλὴν ὧν εἴρη-
 210 ται, τὴν ἀναγκαίαν τοῦ θανάτου ριπὴν ἐπιδείξει, ὡς πᾶσι τὸδ' εἴμαρτο, ὡς
 55^β κακῶν μὲν πρόξενος οὐδενὸς ὁ θάνατος, ἀλλὰ λύσις κακῶν ἐσχάτη ὡς μετὰ
 θάνατον ἢ ψυχὴ ἀθάνατος, ὧν ἐφίεται πάντων καὶ τῆς ἀληθοῦς τῶν ἀγαθῶν
 ἐπιστήμης ἀφθόνως ἢ ἐπαπολαύουσα, πολλὰς συμμαρτυρούντων γνώμας ἐπά-
 γων, ὅπερ οὐκ ἀπὸ σκοποῦ τῷ Πλουτάρχῳ ἐξείργασται ἐν τῷ πρὸς Ἀπολλώ-
 νιον παραμυθητικῷ. Τέλος δὲ ἐπιλογὸν ἐφάψομεν πρὸς Ἰλεων διάθεσιν καὶ
 εὐθυμίαν προτρέποντα μνήμη τῶν τερπνῶν καὶ τῶν δεινῶν λήθη.

186 τέχνη : τε χρὴ cod. || 192 Κᾶτα : Κατὰ cod. || 210 ἐφίεται : ἀφίεται cod.

188-189 συναλγεῖν - ἤττον : συναλγεῖν ἡμᾶς φάσκοντες καὶ συνάχθεσθαι, οὐχ ἤττον. Κορυδαλεύς, "Ἐκθεσις 61-62. Πβ. Πλούταρχος, «Παραμυθητικὸς πρὸς Ἀπολλώνιον», F. C. Babbitt, 108-210.

215 Ἀπάντησις πρὸς τὸν παραμυθητικὸν καὶ συμπαθητικὸν

Χάριτας πρῶτον ὑπὲρ τῆς πρὸς ἡμᾶς στοργῆς ὁμολογήσομεν τῷ φίλῳ.
 "Ἐπειτα δ' αὐτὸν ἐπαινέσομεν ὡς τὰ εἰς παραμυθίαν ἀνήκοντα τῷ ἐπιστο-
 λίῳ συμπεριλαβόντα κομψῶς ἅμα καὶ σπουδαιότατα, ἐφ' οἷς αἰνιξόμεθα
 220 ποῖάν τινα ἐπιθυμίαν ἡμῖν τὰ ἐπαχθέντα καὶ διάθεσιν ἐνευργάσαντο. Εἰ γὰρ
 56^α μηδεμίαν, εἰς ἡμᾶς τὴν αἰτίαν οἴσομεν ἢ τὸ ὑπερβάλλον τῆς ἐπιθυμίας αἰτια-
 σόμεθα, οὕτω πρὸς τὸ ὀδυνηρὸν μεταρρύθμιζούσης ἡμᾶς, ἢ ὥστε μήτ' ἔχειν
 μήτ' εἰδέναι ὅπως ταῖς παραμυθίαις χρῆσόμεθα, καὶ τούτου τὰς αἰτίας ἀπο-
 δώσομεν:

Περὶ νουθετικοῦ καὶ παραγγελτικοῦ

225 Νουθετοῦμεν δι' ἐπιστολῶν διττῶς ἢ προὑπαρχούσης αἰτίας εὐθύνην
 συγγράφοντες μετ' ἐπιπλήξεως ἢ κακοῦ καὶ αἰτίας ἐπιβρέπουσης ἀπέλα-
 σιν προεπιληπτικὴν, οὐσαν ἔσθ' ὅτε τῷ προσταγματικῷ σύγκρατον. Ὅτι δὲ
 τὸ νουθετικὸν φύσει οὐχ ὅπως προσκορὲς καὶ φορτικόν, ἀλλὰ δὴ καὶ τοῖς
 νουθετούμενοις ἀφόρητον, καὶ ἀπεχθείας τίκει πολλάκις, συγκαταπλεκτέον
 230 καὶ τῇ ἐπιπλήξει τὸν ἔπαινον, καὶ μείωσιν τῶν ἐπιτιμωμένων εἰς θεραπεί-
 αν τοῦ πάθους καὶ ψυχαγωγίαν, μηδαμῶς ἡμᾶς ἐθελῆσαι λέγοντες αὐτοῖς ἢ
 κακίας ἢ πάθους ἢ δυσμενείας εἶναι χείρους πάσης αἰσχραῆς ἢ ἀνόμου ἢ ἀδί-
 56^β κου διαθέσεως, ἀμετόχους γεγονότας τὸ πρότερον· παρὰ τὸ νουθετεῖν δὲ
 235 σοφῶν ἀνδρῶν ἀποφθέγματα, γνώμας, παροιμίας, παραδείγματα προσεπι-
 μετρήσομεν, ὡς ἐκείνοι μᾶλλον δοκοῖεν ἐπιτιμᾶν τοῖς πράγμασιν ἢ ἡμεῖς·
 τέλος, πρὸς ἔρωτα τὸν εἰς ἐκείνον ταῦτα ἐπιστέλλειν ἡμᾶς ἐροῦμεν, τῶν
 αὐτῶν καὶ ἡμᾶς παρ' ἐκείνου τυχεῖν ἐκλιπαροῦντες ὡς πλείστην ἐχόντων
 ἔρωτος τοῦ ἐπιπλάστου μὲν ἦκιστα, ἀλλὰ τοῦ ἀκραιφνεστάτου τὴν ἔνδειξιν.
 Ἀπάντησιν δὲ τὴν αὐτὴν ἔχει ἢ τε νουθετικὴ καὶ παραγγελτικὴ τῇ συμβου-
 λευτικῇ:

227 σύγκρατον : σύγκατον cod.

219-221 Εἰ γὰρ - αἰτιασόμεθα : "Ἦν δε τοῦτο μὴ δόξη, τῆς ἀθυμίας τὸ ὑπερβάλλον τῆς συμφορᾶς αἰτιασόμεθα. Κορυδαλεύς, "Ἐκθεσις 69.

240

Ἀπάντησις πρὸς τὸν κατηγορικὸν ἢ περὶ ἀπολογητικοῦ,
προφασιστικοῦ καὶ ἐνιστατικοῦ

Ἀπαντήσομεν δὲ τῇ κατηγορίᾳ ἑμαυτῶν ὑπεραπολογούμενοι. Ἔστι δὲ ἀπολογία (οἷα δὴ ὄρισται τῷ φιλοσόφῳ), ἀμαρτημάτων κατηγορηθέντων ἢ καθυποπτειθέντων διάλυσις, ἣτις (κατὰ τὸν αὐτὸν) τριπλῆ μεθόδῳ γίνεταί.

57^a Ἡ γὰρ ἀποδεικτέον τῷ φεύγοντι ὡς οὐδὲν τῶν κατηγορουμένων ἔπραξεν ἢ
246 ἔννομον καὶ δίκαιον, καὶ συμφέρον τὸ πεπραγμένον ἢ ζητητέα συγγνώμη·
καὶ πρῶτον μὲν ἀποφανεῖ ὁ εὐθνήσιμος ὡς οὐδὲν τῶν κατηγορουμένων
ἔδρασε τὸ παράπαν, πίστεσι καὶ μαρτυρίαις τῶν παρόντων φίλων τοῖς εἰκό-
250 σιν, ἐκ τῆς ἰδίας ἐπιεῖς κείας, ὡς οὐδέποτε ταῦτα ποιήσας ἐφωράθη τὸ πρότε-
ρον, ὡς καὶ ἄλλους ἐπ' ἄλλων τάδε ἐπιχειροῦντας ἀπέσεισε, καὶ πάλιν τὴν
τῶν κατηγορησάντων πρὸς ἐκείνον παρεμφαίνων ἀπέχθειαν, πρὸς μῖσος
σκευωρησαμένων ἀδίκως καὶ τὰ ὁμοίωτροπα. Ἦν δὲ δηλὸς ἢ ταῦτα πεποι-
ηκῶς ὁ γραφόμενος, ἀποδείξει ὡς σὺν τῷ νόμῳ ἐκεῖνα πεποιήκει, καὶ οὐ πέ-
255 ρα δίκαιον, μᾶλλον δὲ αὐτῷ τε συμφέροντα, καὶ τοῖς φίλοις, καὶ αὐτῷ δὴ μά-
λιστα τῷ διώκοντι, ἐφ' οἷς τὰς αὐτοῦ πράξεις ταῖς τῶν ἄλλων ἀφομοιώσει,
57^b ὡς ταῦτά μὲν πρᾶττοντων, ἢ γραφομένων δὲ οὐδαμῶς. Καλεῖται καὶ ὁ τύπος
προφασιστικός. Ἄν δὲ πάντως μὴ δυνήσεται ταῦτα δεῖξαι, συγγνώμης τυχεῖν
πειράσεται. Τὴν ἡλικίαν γὰρ αἰτιατέον τότε, τὴν τύχην, τὸν ἔρωτα, τὴν ὀρ-
γὴν, τὴν μέθην, τὴν φιλοτιμίαν, καὶ τὰ κοινὰ ἐγγινόμενα πάθη, δι' ὧν ἐξί-
260 στανται τοῦ λογισμοῦ ἄνθρωποι. Ἐπὶ τούτοις δὲ καὶ μικρὰς πειρατέον δεῖξαι
τὰς ἀπὸ τῶν ἀμαρτημάτων γινομένης βλάβας καὶ συγγνώμην δοτέον τοῖς μὴ
ἐξεπίτηδες καὶ ἐκ προαιρέσεως ἀμαρτάνουσι. Τὸ δὲ ἐξαμαρτεῖν καὶ περὶ τὰς
πράξεις ἀτυχεῖν οὐ μόνον εἶναι ἴδιον ἑαυτῷ, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων καὶ αὐ-
τοῦ γε δὴ τοῦ ἐλέγχοντος κοινόν. Οὗτος δὲ ὁ ἐπιστολικὸς τῆς ἀπολογίας τρό-
265 πος ἀξιοματικὸς καλεῖται καὶ ἐνιστατικός. Ἐξεστι δὲ ἡμᾶς πολλάκις παρα-
58^a δραμεῖν τὴν εὐθνήσιν, ὡς μηδὲν ἐκείνων ξυγιέντας ὧν γραφόμεθα, ἢ ἄλλα δὲ
τῆς ὑποθέσεως ἀλλότρια παρεισάγοντας. Τόδε γὰρ οὐ μετρίαν ἔχει τὴν ἀπο-
λογίαν, εἴπερ ἄρα σοφιστικῆ τινὶ καὶ δεινῇ εὐτολμία παρασκευάζοιτο, οὐ μὴν
270 δὲ πανουργία καὶ ὑπουλόγητι· εὐτελὲς γὰρ εἶη τοῖς ἀκούουσι καὶ ἀπίθανον
τοῦτό γε:

261 δοτέον : δοτέαν cod. ἢ 269 πανουργία : παρουργία cod.

242-248 Ἔστι - πίστεσι : Ἔστι δ' ἀπολογία (ὡς τῷ Ἀριστοτέλει ὄρισται) ἀμαρτη-
μάτων ἢ ἀδικημάτων κατηγορηθέντων ἢ καθυποπτειθέντων διάλυσις. Ἦν καὶ τριπλῆ
μεθόδῳ συνεστάναι φησὶν ὁ αὐτός. Ἡ γὰρ ἀποδεικτέον τῷ ἀπολογουμένῳ, ὡς οὐδὲν
τὸ παράπαν τῶν κατηγορημένων ἔδρασε, ὁ πίστεσι. Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 80.

Περὶ μεμπτικοῦ, αἰτιατικοῦ καὶ ἀπειλητικοῦ

Τούτῳ οἱ φίλοι χρώνται τῷ τύπῳ τοῖς φίλους μεμφόμενοι, ὡς φιλίας μὲν
ἀμνήμονας, ἀπηνεῖς δὲ καὶ ἀμειλίχους καὶ ἀσυμπαθεῖς καὶ εὖ πεπονηδίας μὲν,
μὴ ἀντενεργετοῦντας δὲ καὶ ἄλλα τοιοῦτοτρόπως. Δικαίας δὲ τῆς μέμφεως
275 αἰτίας λήψεταιί τις ἐκ τε τῶν τῆς φιλίας νόμων καὶ τῆς πάλαι συνηθείας καὶ μη-
δέποτε αἰτίας παρεσχηκέναι ἄλλοτριώσεως, ἢ ἀποστάσεως τοῖς φίλοις. Ἐνδεῖ-
ται δ' ὁ μεμφόμενος χαριεντισμῶν, σκωμμάτων καὶ εὐτραπeliῶν, ἵνα τὸ κα-
58^b θαπτικὸν καὶ ἐλεγκτικὸν ἠδέως ἐγκατασπείρη τῷ λόγῳ. Ὁ δὲ ἐπιλόγος προση-
νῆς ἔσται παράκλησις τὸν φίλον πρὸς τὸ συνεχῶς ἐπιστέλλειν ἀνάγουσα. Δέ-
280 γεται δὲ καὶ αἰτιατικὸς ὁ τύπος ὅδε, ὅτι τὸ δέον ἢ ἔργον ἢ ὄφλημα ἀπαιτεῖ τῶν
φίλων, ὅτι δὲ ποτε καὶ προσηνῆ τινὰ ἀπειλὴν περιέχει, ἀπειλητικὸς λέλεκται:

Ἀπάντησις πρὸς τὸν μεμπτικὸν

Θυμηδέστατα μὲν ἐντετυχηκέναι ταῖς παρὰ τοῦ φίλου ἐπιστολαῖς, λέξομεν
πρὸς τὴν μεμπτικὴν ἀπαντῶντες, οὐδ' ἐλαφρὰν τινὰ βεβλάφθαι ἡμᾶς βλάβην
285 οὐδ' ἐπὶ τοῖς εἰρημένους χαλεπήναι. Μετὰ ταῦτα δὲ τῆς ὑπονοίας αὐτὸν ἀπο-
λύσομεν, ἦντινα εἰς ἡμᾶς ἔχων διατελεῖ, ἐξ εἰκότων ἢ πίστεων ἢ μαρτυριῶν
ἐμπεδώσαντες τόδε:

Περὶ ἐγκωμιαστικοῦ, ἐπαινετικοῦ καὶ ψεκτικοῦ

Ἐγκώμιον ἐστίν, ὡς περ Ἀριστοτέλης ὄρισε, προαιρέσεων καὶ πράξεων καὶ
59^a λόγων ἐνδόξων αὐξήσις καὶ μὴ προσόντων συνοικείωσις, ὁ δὲ ἔπαινος ἐνὸς τού-
291 των. Ἐγκωμιάζονται δὲ καὶ ἄνθρωποι, καὶ ζῶα, καὶ πόλεις, καὶ χῶραι, καὶ πο-
ταμοί, καὶ λειμῶνες, καὶ συγγράμματα, καὶ παιδεῖαι, καὶ ἄλλα. Αὐξάνονται δὲ
τὰ προσόντα αὐτοῖς ἀγαθὰ ὡς καὶ ἐπὶ τῶν ψόγων μειοῦνται. Ἔστι γὰρ ψόγος
τῶν μὲν ἐνδόξων ταπεινώσις, τῶν δὲ ἀδόξων αὐξήσις. Συνεστάλθω δ' ὡς οἶόν τε
295 μάλιστα ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τὸ τοῦ γε ἐγκωμίου καὶ τὸ τοῦ ψόγου μῆκος· ἐκείνο
γὰρ τῶν λόγων ἰδιαίτερον:

289 ὡς περ : ὡς περ cod.

272-274 οἱ φίλοι - τοιοῦτοτρόπως : οἱ φίλοι χρώνται ἐγκαλοῦντες τοῖς φίλοις, τῶν
καθηκόντων ἀμελοῦσι φιλίᾳ, ἢ ὡς ψευδομένους τὰς ὑποσχέσεις, ἢ ὡς ἀμνήμοσι πα-
λαιᾶς συνηθείας μὴδ' ἀντεπιστέλλουσι ὡς εἰκὸς φίλοις, ἢ ὡς ἀσυμπαθεῖς καὶ ἀμειλί-
χοις, καὶ τὰ τοιαῦτα. Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 83. ἢ 289-292 Ἐγκώμιον - λειμῶνες :
Ἐγκώμιον μὲν οὖν ἐστίν (ἢ φησὶν Ἀριστοτέλης) προαιρέσεων καὶ πράξεων ἐνδόξων καὶ
λόγων αὐξήσις, καὶ μὴ προσόντων ἐνοικείωσις. Ἐγκωμιάζονται μέντοι πολλάκις καὶ ζῶα,
καὶ πόλεις, καὶ φυτὰ, καὶ λειμῶνες. Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 8. ἢ 293-294 Ἔστι - αὐξή-
σις : Ἔστι δὲ ψόγος (ὡς Ἀριστοτέλης ὀρίζει) τῶν μὲν ἐνδόξων ταπεινώσις, τῶν δ' ἀδό-
ξων αὐξήσις. Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 32.

Ἀπάντησις πρὸς τὸν ἐπαινετικὸν καὶ ψεκτικὸν

Εἰ δὲ εἰς ἡμᾶς ὁ ἔπαινος, ἀπαντήσομεν ὡς πρὸς τὴν εὐχαριστικὴν περὶ τῆς
 νυνὶ εἰρήσεται, τὰ μὲν ἡμέτερα ὑποκοριζόμενοι, τοὺς δὲ φίλους φάσκοντες τῷ
 300 ἔρωτι χαριζόμενους φθέγγεσθαι. Ἦν δ' αὖ καὶ ὁ ψόγος εἰς ἡμᾶς, ὑπεραπολο-
 γηθησόμεθα ᾧ προέφημεν λόγῳ:

Περὶ διηγηματικοῦ καὶ ἀγγελτικοῦ |

59^a Οὐ μακρὰν ἀπὸ τῆς ἐν λόγοις διηγήσεως ὁ ἐπιστολικὸς ὄδε χαρακτήρ ἀπο-
 λείπεται, ὥστε σαφῆς μὲν ἔστω, εὐφραδῆς, σύντομος, ἀληθεύων. Ἐφηγεῖσθαι
 305 δὲ οἶδεν ἐπιστολή, ὅσα καὶ λόγος, οἷον ἀνδρῶν ἦθη, ξυνουσίας, ξυμφορὰς, εὐ-
 ποτιμίας, καὶ πόλεσι, καὶ χώραις, καὶ τόποις ὅσα πρόσσεστιν ἀγαθὰ καὶ κακά.
 Ἀμάρτημα δὲ διηγήσεως οὐκ ἐλάχιστον, τάξιν ὑπερβαίνειν τῶν πραγμάτων
 ἦτοι φυσικὴν ἦτοι ἔντεχνον. Ἀπαντήσομεν δὲ ἢ ἀπευχαριστοῦντες ἢ καὶ ἄλλ'
 ἡμεῖς διηγούμενοι:

310 Περὶ ἀπευχαριστικοῦ

Εἰ καὶ περισπούδαστον καὶ ἀξιολογώτατον, φύσει δ' ὁμως ἰκετικὸν ἢ τῆς
 χάριτος εἶδησις, ἐφ' ᾧ καταδεεστέρον πρὸς μείζονα ἢ τὸ σύνολον ὁμοίου ἐστὶ
 πρὸς ὅμοιον αὐθέκαστος φοίτησις. Τῆς δὲ χάριτος ἀπονομῆς διπλοῦς λόγος·
 ἢ μὲν γὰρ λόγοις ἀντεπιμετροῦμεν πλαγίως τὴν χάριν ᾧ χάριν μὲν οὐκ εἰδός-
 60^a τες, ὁμολογοῦμεν τὴν μάλιστα, οἷον τὸ ὑπερβάλλον ὅσον τῶν | εὐεργεσιῶν,
 316 δεικνύοντες καὶ τὸ ὑπὲρ λόγον ὡς λόγου κρειττόνων, ἢ ὀρθῶς τὰς εὐεργεσίας
 ἀποσεμνύνοντες, καὶ τὴν χάριν ὡς ποιηθεῖσαν μὲν ἐκουσίως, προσηνῶς, εὐ-
 μενῶς, τὴν ταχίστην (ἢ γὰρ βραδύνουσα ἄχαρις χάρις) ἐν καιρῷ, μείζονα ἢ
 καθ' ὃ προσεδοκῶμεν, ὑπὲρ τὴν ἀξίαν, παρὰ τῶν φιλάτων. Καὶ πρὸς τοὺς
 320 βουλή δὲ ὠφελήσαντας ἰδιαίτερον ἀντιφιλοτιμησόμεθα, λέγοντες κρείσσους
 τὰς παρ' ἐκείνων ἢ τὰς ἐκ τῶν χρημάτων ἢ λαμπρῶν ὑποσχέσεων ὠφελεί-
 ας. Τέλος ἐκ τῶν ἐκείνων εἰς ἡμᾶς εὐεργεσιῶν ἐκδεδιδάχθαι ὅπως ἀντευεργε-
 τῆσαι δεήσει καὶ μνημεῖον ὑποστήσομεν τῶν εὐεργετημάτων αἰδίων:

312 καταδεεστέρον : καταδιεστέρου cod. || 313 διπλοῦς : διπλῆς cod.

298-299 Εἰ δὲ - ὑποκοριζόμενοι : Πβ. Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 16.

Ἀπάντησις πρὸς τὸν ἀπευχαριστικὸν

325 Τοὺς χαρισθέντας ἡμῖν φίλους ἐροῦμεν ἔρωτι κεχρησθῆναι διδασκάλῳ τῶν
 λόγων, καὶ ἡμῖν τὰ πάντα μελωδῆσαι πρὸς ἔρωτα, νυνὶ δὲ εἴπερ ποτὲ ἰδεῖν
 60^a ἡμᾶς τὸν ἔρωτα πηρὸν | καὶ πρὸς τὴν ἀλήθειαν τῶν ὄντων τυφλώτοντα καὶ
 τὸ καθῆκον χάριν ἀποκαλοῦντα, καὶ ἂ εἰ μὲν παραλείπομεν μὴ πράττοντες
 ἀπηνείας ἂν φευξόμεθα τῆς πρὸς τοὺς φίλους καὶ ἄλλ' ὅσα εἰς ἐπίδειξιν ἔρω-
 330 τος προσεπιμηχανῶνται φίλοι:

Περὶ συγχαριστικοῦ

Εἰ μὲν εὐκταῖόν τι ἢ μέγα ἢ θυμηδὲς τῷ φίλῳ παρεμπέπτωκε χρῆμα, τῷ
 συγχαριστικῷ τῷδε χρησόμεθα τύπῳ. Ἀρχὴν μὲν οὖν ἐμφανοῦμεν, ὅση ἡδο-
 νῆ ἐμφοροῦμεθα ἐπὶ ταῖς τοῦ φίλου εὐπραγίαις, ἀγαθὸν δὲ ἐπαινέσομεν, οὐ εὐ-
 335 παθῶν μὲν ἔτυχεν, ἥκιστα δὲ τοῦ κατ' ἀξίαν. Ἐξέσται δὲ καὶ τῆδε φροιμῆ-
 σαι πλαγίως, ἢν ἐθελήσομεν, προκαταλήψει χρώμενοι τοιῆδε. Ἐφηγησόμεθα
 γὰρ τί ποτ' ἂν ἄλλοι συνηδόμενοι λέξειεν, οἷον ὡς δήπουθεν λαμπρῶς τετί-
 μηται ἢ ὡς ἤδη εἰς χρημάτων λόγων εὐ πράττει, ἡμᾶς δ' αὖ ἐροῦμεν αὐταῖς
 61^a δὴ συνηδεσθαι ταῖς τιμαῖς, φθάνειν ὀψέποτε ὑπερισχυσάσαις τὸν φεύγοντα
 340 ὡς εἶχε ποδός, καὶ τῷ πλούτῳ ὡς ἀρετῆς τῆς ἐκείνου βασάνῳ. Τέλος εὐήμε-
 ρον τῶν τοιούτων καὶ πανευδαίμονα αὐτῷ εὐξόμεθα τὴν ἀπόλαυσιν:

Ἀπάντησις πρὸς τὸν συγχαριστικὸν

Τεκμήριον τῆς ἐκείνων πρὸς ἡμᾶς φιλοστοργίας μέγιστον ἐξενέγκαι τὸν
 φίλον τῷ ἡμῖν εὐμεροῦσιν εὐφραίνεισθαι. Ἐκείνων δὲ ἐροῦμεν ἡμᾶς κἂν
 345 εὐτυχοῦντας μὴ λήσεσθαι, οὐ γὰρ οἶδε τοῖς ἀκραιφνεῖσι φίλοις ἐμποιῆσαι λή-
 θην ἢ εὐπραγία:

332 παρεμπέπτωκε : παρέμπτωκε cod. || 333 ἐμφανοῦμεν : ἐμφρανοῦμεν cod. ||
 345-346 λήθην : θύμην cod.333-334 Ἀρχὴν - εὐπραγίαις : Ἀρχὴν μὲν οὖν ἐκ τῆς ἡδονῆς προουμιασώμεθα, ἢν
 προυξένησεν ἡμῖν ἢ τοῦ φίλου εὐπραγία. Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 26. || 334-335
 ἀγαθὸν - ἀξίαν : Εἶτα τῶν ἀγαθῶν ὧν περ ἔτυχεν ἐπαινέσομεν, ἥκιστα μέντοι τοῦ
 κατ' ἀξίαν τετυχηκέναι ἐροῦμεν. Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 27. || 340-341 Τέλος - ἀπό-
 λαυσιν : Τελευταῖον δὲ εὐδαίμονα τὴν ἀπόλαυσιν εὐξόμεθα. Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 27. ||
 343 Τεκμήριον - μέγιστον : μέγιστον τῆς ἐκείνων πρὸς ἡμᾶς φιλίας ὑπάρχει τεκμήριον.
 Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 30. || 344-345 Ἐκείνων - λήσεσθαι : τοὺς δὲ φίλους ἐροῦμεν μὴ
 λήσεσθαι. Κορυδαλεύς, Ἐκθεσις 30.

Περὶ φιλικοῦ καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ χαρακτήρων

350 Ὁ μὲν φιλικὸς χαρακτήρ παντοδαπὸς τις ἐστὶ καὶ γόνιμος. Εἰ μὲν γὰρ τω-
 θασμῶν ἔχεται καὶ σκώμματος ἢ παιδιᾶς, τωθαστικὸς ἂν εἰκότως λέγοιτο καὶ
 61^p σκωπτικὸς· δεῖται δὲ σοβαρότητος καὶ σεμνοπρεπείας ὁ τύπος ἵνα μὴ εἰς τὸ χα-
 μαίζηλον τῆς βωμολοχίας μετέλκηται, ἣν δὲ τῷ φιλικῷ τὴν εἰρωνεῖαν ἀλληγο-
 355 ρία συμπλέκη τις «ἵνα μὴ πευθοῖατο οἱ ἄλλοι» ποιητικῶς εἶπεῖν, | εἰρωνικὸς τ'
 ἂν κληθεῖ ὁ χαρακτήρ καὶ ἀλληγορικὸς. Φίλοις δὲ ὁ τύπος ἴδιος νεύμασι τὰ τοῖς
 ἄλλοις ἄδηλα διαβρήδην ὑπαινιττομένοις καὶ νεύμασι χρωμένους, οἷον ἀριδηλο-
 τάτοις πραγμάτων κήρυξιν:

Ἄλλ' ἐμοὶ δοκεῖ ὁ φιλικὸς χαρακτήρ φίλοις ὑπουργεῖν τὰ μάλιστα, πό-
 θον τὸν εἰς τοὺς ἐρῶντας ἐνδεικνυμένοις καὶ τὸν ἔρωτα, ὅθεν καὶ ἐρωτικὸς ὁ
 τύπος, ἢ εὐδαιμονίαν τοῖς φίλοις καὶ εὐημερίαν, πάντα τε κατὰ νοῦν αὐτοῖς
 360 εὐχομένοις γενέσθαι, διὸ καὶ ὁ τύπος ἤκουσεν εὐκτικὸς, ἢ ἔργον τοῖς ἐπιτη-
 δεύουσιν παρισταμένοις τε καὶ ὑφισταμένοις ἐκουσίως τὸ ἴδιον. Οἱ φίλοι γὰρ
 ἔσθ' ὅτε τοὺς φίλους ἐξάγουσι, μὴ ἐντελλομένοις αὐτοῖς μεμψιμοιροῦντες καὶ
 τὰς ἐνδείας τυχὸν καθυποκρινομένοις· οἷς ἀπαντητέον κατὰ ταῦτά τοῖς τὴν
 χάριν ὁμολογοῦσι.

ἐπιστολικοῦ χαρακτήρος τέλος: —

365

γγίνος νικολάου.

351-352 ἀλληγορία : ἀλληγορίαν cod.

350-351 δεῖται - μετέλκηται : Δεῖται δὲ σοβαρότητος καὶ σεμνοπρεπείας ὁ τύπος, ὅτε μὲν
 φιλικὸς, ἵνα μὴ εἰς τὸ χαμαιζήλον τῆς βωμολοχίας μετέλκηται. Κορυδαλεὺς, Ἐκθεσις 39.
 || 352 Ὀμηρος, Ὀδύσ. δ, 70.

Martha Karpozilou

The Epistolarion of Korydaleus: Its sources and its uses

SUMMARY

The Epistolarion of Theophilus Korydaleus was edited and published at least four times in the 17th and 18th c. Although it was widely used as a handbook and was transmitted in a great number of manuscripts, its sources have not been hitherto traced. H. Rabe, in an early study (1909) linked the Epistolarion of Korydaleus to the text of Vatic. Barberin. gr. 71, copied by the Epirotan scribe Gkinos (ca.1569-1649). In this paper, the two texts are examined closely in an attempt to establish their relationship. Korydaleus tends to be more detailed and expansive, and provides model letters in contrast to the anonymous author of Barberin. gr. 71, who is more concise and less elaborate. Although there are many common passages in the two texts, suggesting that one derived from the other or that both originated from a common source, still the matter of their direct relationship remains unresolved and open to discussion. In the second part of this paper, a number of manuscripts that transmit the Epistolarion in various forms are examined in order to trace its uses and its fortune as a school textbook. The Epistolarion was commented upon, translated and imitated by various teachers of epistolography, and the manuscripts that preserve its different forms (Cod. Laura 1404 and 1721, Vat. gr. 113, Vatopediou 272) attest to its wide circulation.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΤΑ ΕΝΤΥΠΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ (1757-1832)

«Μετά τὸ ἥμισυ τῆς [18ης] ἑκατονταετηρίδος, ὅτε μὲ δίκαιον λόγον πρέπει νὰ καταμετρηθῆ ἡ ἐποχὴ τῆς Ἑλλαδικῆς Ἀναγεννήσεως»¹, ἐμφανίζονται τὰ Ἐπιστολάρια τῆς Βενετίας, μὲ πρῶτο, τὸ 1757, τὸ Ἐπιστολᾶριο τοῦ Σπυρίδωνος Μίλια (1705-1770), κερκυραίου λογίου, ἐπιμελητῆ ἐκδόσεων, δασκάλου καὶ ἱεροκῆρυκα καὶ ἀργότερα τοποτηρητῆ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου στὴ Βενετία. Στὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε κυκλοφοροῦν στὴ Βενετία 22 τουλάχιστον ἐκδόσεις τῶν νεοπαγῶν Ἐπιστολαρίων χωρὶς αὐτὸ νὰ σημάνει καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῶν παλαιότερων. Τὸ Ἐπιστολᾶριο τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα (1625) ἐπανεκδίδεται στὴ Βενετία τὸ 1786, στὴν τρίτη καὶ τελευταία ἐκδοσὴ του ἀπὸ τὸν τυπογράφου Νικόλαο Γλυκῆ², ἐνῶ τὸ Ἐπιστολᾶριο τοῦ Συνεσίου Κυρήνης ἐκδίδεται τὸ 1782 καὶ τὸ 1812 ἀπὸ τὸν Γλυκῆ καὶ τὸ 1815 ἀπὸ τὸν Θεοδοσίου³. Τὰ παλαιὰ λοιπὸν ἐπιστολάρια ἐπιβιώνουν καὶ μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ἄλλου ἐπιστολαρίου, τοῦ νέου, τὸ ὁποῖο ὁμως σταδιακὰ ἐπιβάλλεται.

Δύο εἶναι τὰ νέα ἐπιστολάρια: Τὸ Ἐπιστολᾶριο τοῦ Μίλια, 1757 καὶ τὸ Ἐπιστολᾶριο τοῦ 1764. Ἄς τὰ θυμόμαστε ἔτσι, γιὰ νὰ διευκολυνθοῦμε στὴ δύσκολη ἐξιστόρηση τῆς ἐκδοτικῆς τύχης τους.

Τὸ 1754 φθάνει στὴ Βενετία ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, καλεσμένος ἀπὸ τὴν Ἑλλη-

1. Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Ἐρμῆς ὁ κερδαῖος ἦτοι Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τ. Α', Βενετία 1815, φωτοανατύπωση: Πολιτιστικὸ Τεχνολογικὸ Ἴδρυμα ΕΤΒΑ, Ἐπιλεγόμενα: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Εὐρετήριο: Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, Ἀθήνα 1989, σ. 8'.

2. Θωμᾶς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, τ. Α' Ἀλφαβητικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξις, Ἀθήνα 1984 [=ΘΠ Α'], ἀρ. 3203 (1625), ἀρ. 3204 (1744), ἀρ. 3205 (1786). Βλ. καὶ Martha Karpozilou, «The Epistolarion of Theophilus Korydaleus», *Ἑλληνικά*, 49 (1999), σ. 289-303 καὶ τὴν ἀνακοίνωσή της σὲ αὐτὸ τὸν τόμο.

3. ΘΠ Α' ἀρ. 5455 (1605), ἀρ. 5456 (1782), ἀρ. 5457 (1792). Φίλιππος Ἡλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰώνα. Βιβλία-φυλλάδια*, τ. Α' 1801-1818, Ἀθήνα 1997 [=Ἡλιού, 19ος αἰ., Α'], ἀρ. 1815.37. Στὴν τελευταία ἐκδοσὴ τὸ κείμενο συνοδεύει ἡ ἐξήγηση τοῦ δασκάλου ἱερομονάχου Δαμασκηνοῦ Παπα Παναγιωτόπουλου ἐκ Δημητσάνης.

νική Κοινότητα για δάσκαλος και ιεροκήρυκας, ο Σπυρίδων Μίλιας από άσημη οικογένεια, που είχε έλθει στην Κέρκυρα από τα Γιάννενα στα μέσα του 16ου αιώνα. Ο πατέρας του ήταν μικρέμπορος αλλά τα αδέρφια του ήταν όνομαστοι έμποροι. Στην πατρίδα του είχε χρηματίσει διάκονος από το 1730, δάσκαλος των ελληνικών και των λατινικών, έφημέριος και ιεροκήρυκας. Στη Βενετία θα θητεύσει δάσκαλος και ιεροκήρυκας, αργότερα έφημέριος και τοποτηρητής του επισκοπικού θρόνου (1758) και ύποψήφιος μητροπολίτης Φιλαδελφείας (1762), όταν τελικά εκλέχτηκε, χωρίς να ενθρονιστεί ποτέ, ο λόγιος Γεώργιος (Γρηγόριος) Φατσέας. Έγινε επίμελητής 35 ως τώρα γνωστών βιβλίων, λειτουργικών κυρίως, στο τυπογραφείο Γλυκή και εκδότης των *Πρακτικών των Συνόδων*, σε λαμπρή δίτομη έκδοση, πρώτη και μοναδική από Έλληνα, με αξιόλογο εισαγωγικό χρονικό, το 1761-1762. Μας είναι γνωστός περισσότερο από το *Επιστολάριο* και από τις εκδομένες μετά θάνατον από το τυπογραφείο Βόρτολι, το 1773, *Διδαχές του*, τα κηρύγματά του στην Κέρκυρα και στη Βενετία (1745-1755). Κείμενα σε λαϊκή γλώσσα για να αγγίζουν τους πολλούς άπλους ανθρώπους, με υπερβολικό βάρος επιχειρημάτων που συγκινούν, χωρίς να διακρίνονται για τα ιδιαίτερα ρητορικά χαρίσματά τους⁴.

4. Χρησιμοποιώ τη γραφή Μίλιας γιατί έτσι υπέγραφε στα βιβλία Πρωτοπαπάδων Κέρκυρας. Η κυριότερη βιβλιογραφία: Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 2000, σ. 144-145. Carmello Capizzi, «Spiridione Milia (1700?-1770), collaboratore greco all'Amplissima del Mansi. Appunti bibliografici», *Orientalia Christiana Periodica*, 37 (1971), σ. 441-490. Αθανάσιος Ε. Καραθανάσης, «Η εκκλησιαστική ρητορική στον Άγιο Γεώργιο των Ελλήνων της Βενετίας», *Θησαυρίσματα*, 9 (1972), σ. 170-171. Παύλος (Μενεβίσογλου) μητροπ. Σουηδίας, «Αρχιμανδρίτης Σπυρίδων Μήλιας», *Δελτίον Ἱερῆς Μητροπόλεως Σουηδίας καὶ πάσης Σκανδιναβίας*, τχ. 69 (Ἰουλ.-Αὐγ. 1983), σ. 4-10. Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, «Σχετικά με μία άφανή έκδοση της "Επιτομής κανόνων" του Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου», *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Βαβοῦσκον*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1989, σ. 326-327. Στο Ἄρχειο τοῦ Hubert Pernot στο Νεοελληνικό Ἰνστιτούτο τῆς Σορβόνης περιέχεται καὶ τὸ Ἄρχειο τοῦ Λαυρέντιου Βροκίνη (βλ. Παν. Μουλλάς, «Τὸ Ἄρχειο τοῦ Λ. Σ. Βροκίνη στο Νεοελληνικό Ἰνστιτούτο τῆς Σορβόνης. Σύντομη παρουσίαση», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, 17 (1973), σ. ις- κδ), στο ὁποῖο βρίσκεται, ανάμεσα σὲ ἄλλα ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Βροκίνη, καὶ ἡ βιογραφία τοῦ Σπ. Μίλια με μαρτυρίες ἀπὸ τὰ κερκυραϊκά ἄρχεια. Τῆ βιογραφία αὐτὴ ἀνέλαβε νὰ ἐκδώσει ἡ κυρία Μαριάννα Δήτσα τὴν ὁποία καὶ εὐχαριστῶ γιὰ τὴ φωτοτυπία τοῦ χειρογράφου ποὺ μοῦ παραχώρησε τὸ 1977. Τὰ κενὰ στὴ βιογραφία καὶ στὴν ἐργογραφία τοῦ Μίλια παραμένουν. Μία ἀναφορά τοῦ Ἰώσηπου Μοισιάδακα στὸν πρόλογο τῆς μετάφρασης τοῦ βιβλίου τοῦ L. A. Muratori, *Ἠθικὴ φιλοσοφία*, ποὺ τυπώθηκε στὸ τυπογραφεῖο Βόρτολι τὸ 1761, ὁρίζει τὸν Μίλια ἀποδέκτη τῶν συνεργασιῶν κάθε πρόθυμου ἀναγνώστη γιὰ τὰ θέματα τῆς γλώσσας. Δὲν γνωρίζουμε ὅμως τίποτε ἄλλο γιὰ τὴ σχέση τῶν δύο λογίων (τὴν ἀναφορὰ βλ. πρὸχαρα: Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Ἰώσηπος Μοισιάδαξ. Οἱ συντε-*

Προσωπογραφία και οικόσημο Σπυρίδωνος Μίλια.
Χαλκογραφία AB (= Antonio Bortoli) από το βιβλίο του *Διδαχάι*, Βενετία, Βόρτολις, 1773.

Τὸ Ἐπιστολάριο ἐτοίμασε ὁ Μίλιας τὸν πρῶτο χρόνο τῆς ἐγκατάστασής του στὴ Βενετία «εἰς κοινὴν ἀπλουστάτην φράσιν καθὼς τινες τοῦ περιβοήτου γένους ἡμῶν τὸ ἐζήτησαν (...) πρὸς ὠφέλειαν τῶν ὁμογενῶν ἡμῶν, ἀγκαλὰ καὶ ἐμποδιζόμενος ἀπὸ τὸ διηνεκὲς εὐαγγελικόν του ἐπάγγελμα». Αὐτὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ ἐκδότη Πολυζῶη Λαμπανιτζιώτη (1722 ci.-1799), στὸν πρόλογο τοῦ Ἐπιστολαρίου, ποῦ εἶναι ἡ πρώτη δική του «συνδρομὴ καὶ ἀναλώμασι» ἔκδοση κοσμικοῦ βιβλίου, «ἀναγκαιοτάτου καὶ πρὸς τοὺς φιλομαθεῖς νέους καὶ πρὸς κάθε ἄλλον τινὰ κατὰ πολλὰ χρήσιμον», καὶ τὸ τυπώνει σὲ μικρὸ ὄγδοο σχῆμα καὶ 327 σελίδες στὸ τυπογραφεῖο τοῦ βενετοῦ Ἀντωνίου Τζάττα⁵, ὅπως συνήθιζε ὁ σημαντικὸς νεωτερικὸς ἐκδότης⁶.

Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου περιλαμβάνονται οἱ ὀρισμοὶ τῆς ἐπιστολῆς, τῆς ὕλης της, τῶν εἰδῶν καὶ τῆς διαιρέσεως, τοῦ ἐπιλόγου. Ἀκόμη γίνεται λόγος γιὰ τὶς περιόδους τῆς ἐπιστολῆς, γιὰ τὸ φραστικὸ καὶ τὴν πειστικότητά της καὶ τελειώνει μὲ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν τριῶν γενῶν τοῦ ἐπιστολικοῦ χαρακτήρος: ἐπιδεικτικὸ, συμβουλευτικὸ καὶ δικανικὸ. Ἡ ἐξέταση τῶν τριῶν γενῶν ἀντιστοιχεῖ στὰ πρῶτα τρία μέρη τοῦ βιβλίου. Τὸ πρῶτο μέρος, τὸ ἐπιδεικτικὸ, περιλαμβάνει ὀκτὼ κεφάλαια μὲ ἀντίστοιχους ὀρισμούς, ὁδηγίες γιὰ τὴ σύνταξη ἐπιστολῆς καὶ ἀπάντησης, καὶ παραδείγματα γιὰ τὰ ὀκτὼ εἶδη τῶν ἐπιστολῶν: ἐπαινετικὴ, ψεκτικὴ, ἐρωτικὴ, εὐκτικὴ, συγχαρητικὴ, σκωπτικὴ, εἰρωνικὴ, εὐχαριστικὴ. Τὸ δεύτερο μέρος, τὸ συμβουλευτικὸ, χωρίζεται σὲ ἑπτὰ εἶδη: προτρεπτικὴ, ἀποτρεπτικὴ, παραμυθητικὴ, αἰτητικὴ, συστατικὴ, ἐπιστολὴ εἰδήσεως καὶ δώρου. Τὸ τρίτο μέρος, τὸ δικανικὸ, διακρίνεται σὲ ἔνδεκα

ταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης, Ἀθήνα 1985, σ. 336-337). Τὰ 35 ὡς τώρα γνωστὰ βιβλία, ποῦ ἐπιμελήθηκε (1758-1769) ὁ Μίλιας στὸ τυπογραφεῖο Γλυκῆ (τὰ 23 εἶναι λειτουργικά), ἀναγράφει ὁ Γιώργος Βελουδῆς, Τὸ Ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο τῶν Γλυκῆδων στὴ Βενετία (1670-1854), Ἀθήνα 1987, σ. 64. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὴν Ἐπιτομὴ ἱεροκοσμικῆς ἱστορίας τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων, ποῦ ἐκδόθηκε τὸ 1770 (ΘΠ 4365), ἐπιμελήθηκε ὁ Σπυρίδων Παπαδόπουλος καὶ ὄχι ὁ Μίλιας. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Βιβλιολογικὰ Α'», Μνήμων, 8 (1980-82), σ. 346. Τὰ Πρακτικὰ τῶν Συνόδων φωτοανατυπώθηκαν ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς τῆς Καλύβης τοῦ Τιμίου Προδρόμου Σκήτης Ἁγίας Ἄννης Ἁγίου Ὁρους μὲ εἰσαγωγὴ Θεόδωρου Ν. Ζήση, προλόγους καὶ προσθήκες καθὼς καὶ νέα εἰκονογράφηση, χωρὶς σεβασμὸ στὸ πρωτότυπο, σὲ 3 τόμους (διχοτομεῖται ὁ Β' τόμος τοῦ πρωτοτύπου) μὲ προσθήκη καὶ συνεχῶς σελιδαρίθμησης κατὰ τόμο, Θεσσαλονίκη 1981, 1982, 1986.

5. Σπυρίδων Μήλιας, Ἐπιστολάριον Ἦτε Ἐπιστολικὸς χαρακτήρ, Βενετία 1757, φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση, Προλεγόμενα: Κώστας Λάμπας, Ἀθήνα, ΚΕΜΝΕ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 2003. Ὁ πρόλογος τοῦ Λαμπανιτζιώτη, σ. θ'-ι' (βλ. ΘΠ 3833).

6. Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Ὁ Ὀβίδιος τοῦ Πολυζῶη Λαμπανιτζιώτη», Σκουφᾶς, τ. Ζ', τχ. 60-61, Ἰούλ.-Δεκ. 1981, σ. 124.

ἘΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟΝ

Ἦτε Ἐπιστολικός

ΧΑΡΑΚΤΗΡ

Περιέχων Ἑρμηνείας, καὶ παραδείγματα εἰς
Διάφορα εἶδη Ἐπιστολῶν.

Συμπεθεῖς παρὰ τῆς Διδασκαλίας, καὶ Ἱερο-
λογισμάτων, Κυρίου

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΙΛΙΟΥ

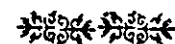
Τῶ ἐν ταῖς κλειναῖς Ἑνεταῖς περιβλέπτῃ
ἡ Ἑλλήνων Γένεσις Ἱεροκλήρυκος,
καὶ κοινῆ Διδασκαλίας.

Ἀριστοτέλις, οἷσι Ἐκλαμπροτάτοις καὶ Εὐγενεστάτοις Κυρίοις

ΓΕΩΡΓΙΩ, ἘΣΤΕΦΑΝΩ,
ΑΥΤΑΔΕΨΟΙΣ ΚΑΡΑΪΩΑΝΝΗ.

Καὶ τῶν τύποις ἐκδοθείς,

Συνδρομὴ καὶ ἀνάλωμασι τῆς Κυρίου Πολυζῶη
Λαμπανιτζιώτη, τῆς ἔξ Ἱωαννίνων.

ἘΝΕΤΙΗΣΙΝ, αΨνζ'. 1757.

Παρὰ Ἀντωνίῳ τῆς Τζάττα.

COM LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVILEGI.

Ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Σπυρίδωνος Μίλια.
Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων.

είδη: κατηγορητική, άπολογητική, όνειδιστική, μεμπτική, άπειλητική, προφασιστική, ένστατική/άξιωματική, μικτή, διηγηματική/ιστορική, λακωνική και άφιερωτική.

Ενώ για την εισαγωγή και τὰ τρία μέρη του βιβλίου χρειάστηκαν 153 σελίδες, τὸ υπόλοιπο μισὸ τοῦ βιβλίου θὰ χρειαστεῖ γιατὸ τέταρτο μέρος, τὴ διδασκαλία τῆς μιμήσεως και κυρίως τὰ παραδείγματα τῶν ἐπιστολῶν⁷.

Τὸ πρῶτο μέρος τῶν παραδειγμάτων ἀναφέρεται στὶς ἐπιστολές ἀπὸ και πρὸς μητροπολίτες, πατριάρχες και ἡγεμόνες και συνεχίζει με παραδείγματα αἰτητικῶν, εὐχαριστικῶν, παραπονετικῶν και παρηγορητικῶν ἐπιστολῶν. Γιατὸ μέρος αὐτὸ τῶν παραδειγμάτων ὁ Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης σημείωσε στὸν πρόλογο: «εἰς τὸ βιβλίον εὐρίσκονται και ἄλλα τινὰ συνθέματα ἐτέρου καλάμου και ἀγκαλὰ χωρὶς εἰδήσεως τοῦ συγγραφέως, παρακινημένος ἀπὸ τινάς, ὡς και αὐτὰ εὐχρηστα ὄντα, τὰ ἐπρόσθεσα»⁸. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ διατηρήθηκαν και στὴ δεύτερη ἐκδοσὴ τοῦ 1759 ἀλλὰ μετατοπίστηκαν σὲ δεύτερη θέση και ὑποβαθμίστηκαν με τίτλο «ἕτερα παραδείγματα»⁹.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἐνότητα παραδειγμάτων «εἰς ἐπιστολαῖς συγχαριστικαῖς»¹⁰, και 45 σελίδες με κανόνες και παραδείγματα γιατὶς ἐπιστολές πραγματείας, τὶς ἐμπορικὲς ἐπιστολές, ποὺ γιατὶ πρώτη φορὰ περιλαμβάνονται σὲ ἐπιστολάριο, με ὠριμες ὁδηγίες γιατὶ τὴ σύνταξή τους, ποὺ προϋποθέτουν γνώση τοῦ ἐμπορικῶν ἐπαγγέλματος και παραδείγματα ποὺ προσομοιάζουν σὲ πραγματικὲς ἐμπορικὲς ἐπιστολές με ἡμερομηνία τοῦ 1756¹¹. Οἱ ὁδηγίες τοῦ Μίλια γιατὶ

7. Μήλιας, *Ἐπιστολάριον*, 1757, ὁ.π., σ.156: «ἐγὼ λοιπὸν ὑποστρώνοντας ἐμπροσθεν ὀλίγα τινὰ παραδείγματα εἰς διάφορα εἶδη Ἐπιστολῶν, δὲν ἐφαντάσθηκα νὰ τὰ δώσω εἰς τοὺς φιλομαθεῖς ὡς ἀρχέτυπα τέλεια, μὴ στρέφωντας ποτὲ εἰς τὸν ἐμαυτὸν μου μίαν τοιαύτην ἰδέαν, ἀλλὰ τὰ δίδω ὡς τόσα ἴχνη, διὰ μέσου τῶν ὁποίων ἤθελαν ὁδηγηθῆ βαθμηδὸν εἰς ἄλλα τελειότερα, ὁποῦ ὕστερον ἀπὸ ἐμὲ ἤθελαν συνθέσει ἕτεροι ἀγγινοῦστατοι νόες». Γνώριζε ἄλλωστε ὅτι τὰ παραδείγματα ποὺ κυκλοφοροῦσαν χειρόγραφα ἦταν πολλὰ, παλαιότερα ἀλλὰ και πρόσφατα, και ἀπὸ αὐτὴ τὴ δεξαμενὴ μποροῦσαν ὀλοι νὰ ἀντλήσουν. Ἐνα χρόνο πρὶν (1756) εἶχε τυπωθεῖ σὲ ἄγνωστο τόπο τὸ *Βιβλίον περιέχον ὑποδείγματα ἐπιστολῶν πρὸς διάφορα πρόσωπα*, τὸ ὁποῖο ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια δεξαμενὴ τῆς χειρόγραφης παράδοσης και παρουσιάζει μεγάλες ὁμοιότητες με τὸ *Ἐπιστολάριον* τοῦ 1764. Ἀπὸ μιὰ παρόμοια χειρόγραφη πηγὴ εἶχε ἀντλήσει ὕλικὸ και ὁ Μίλιας (Κ. Λάμπας, ὁ.π., σ. 14*, 18*-19*).

8. Μήλιας, *Ἐπιστολάριον*, 1757, ὁ.π., σ. θ'-ι'. Τὰ παραδείγματα «ἐτέρου καλάμου» στὶς σ. 167-206, 261-282.

9. *Ἐπιστολάριον Ἦτε Ἐπιστολικὸς χαρακτήρ... Σπυρίδωνος Μηλίου...*, Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1759, σ. 225-283 (βλ. ΘΠ 3384).

10. Μήλιας, *Ἐπιστολάριον*, 1757, ὁ.π., σ. 207-236.

11. Στὸ ἴδιο, σ. 237-261. Τὸ τμήμα τῆς ἐμπορικῆς ἐπιστολογραφίας θὰ διατηρηθεῖ σὲ ὅλες τὶς ἐκδόσεις τῶν *Ἐπιστολαρίων* τῆς Βενετίας, τοῦ Δάρβαρη (Βιέννη 1808), ἀλλὰ

τὴ σύνταξη τῶν ἐμπορικῶν ἐπιστολῶν ἔχουν γενικότερη σημασία, ἀφοῦ συνιστοῦν τὴν ἀπλούστατη κοινὴ φράση και νομιμοποιοῦν τοὺς ἐν χρήσει ξενικοὺς τεχνικοὺς ὄρους τοῦ ἐπαγγέλματος σὲ μιὰ *lingua franca*, «διότι ὁ πραγματευτὴς ἔχει χρέος νὰ γράφῃ με ἐκείνους τοὺς ὄρους ὁποῦ εἶναι πλέον κοινοί, και ὁποῦ καταλαμβάνονται ἀπὸ ὅλους. Ὅταν εἰς ἡμᾶς ἦτον ἡ βασιλεία ὅλα τὰ Ἔθνη ἐζητοῦσαν νὰ ὁμιλοῦν εἰς τὰς ὑποθέσεις τῆς πραγματείας με ἐκείναις ταῖς λέξεις ὁποῦ ἦτον διωρισμέναις διὰ νὰ φανερώσουν τὰ πράγματα κατὰ τὴν συνθήκην ὁποῦ οἱ κάτοικοι τῆς βασιλευούσης ἢ ἐτέρας πολιτείας εἶχον διορίση»¹².

Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς γιατὶ τὴ γλώσσα τῶν ἐμπόρων τροποποιοῦνται, ἀπὸ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 18ου αἰώνα και ὕστερα, στὰ βιβλία ποὺ προορίζονται γιατὸς ἐμπόρους, τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια ποὺ τυπώνονται στὴν Τεργέστη και στὴ Βιέννη, ποὺ θεωροῦν ὅτι ἡ χρῆση τῶν ξένων ἐμπορικῶν ὄρων «εἶναι μόνον ἔργον τῆς συνηθείας» και τοὺς διατηροῦν, ἐφευρίσκοντας τρόπους γιατὶ τὴν ὑπόδειξη και ἐλληνικῶν ἀντίστοιχων λέξεων, καθὼς μιὰ καθαρεύουσα διάθεση συμβαδίζει με τὴν ἀνοδο τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος τῶν Ἑλλήνων μεγαλεμπόρων, ποὺ διεκδικοῦν ἰσοτιμία ἐναντι τῶν ξένων ὁμολόγων τους και στὰ ἰδεολογικά τους ἐφόδια προστίθεται και ἡ στροφὴ πρὸς τὴν Ἀρχαιότητα. Ἡ τάση αὐτὴ θὰ προχωρήσει περισσότερο στὰ ἐγχειρίδια ποὺ συντάσσονται στὸ Ἰάσιο (1817) και στὴν Κωνσταντινούπολη (1815 και ὕστερα), ὅπου τὸ Σύστημα τῶν Ἑλλήνων Ἐμπόρων και ὁ θεωρητικὸς του Νικόλαος Παπαδόπουλος, ὁ συγγραφέας τῆς *Ἐμπορικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας*, βρίσκονται στὴν τροχιά τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ και ἐπιλέγουν καθαρεύουσα γλώσσα με ἐλληνικοὺς ἐμπορικοὺς ὄρους, ἀντίθετα με τοὺς πραγματευτὰδες τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, ποὺ εἶναι ὁπαδοὶ τῆς κοινῆς δημοτικῆς, γιατὶ νὰ θυμηθοῦμε και τοὺς ἐπιστολογράφους τοῦ κώδικα *Ἐπιστολαὶ διαφόρων (1759-1824)* τοῦ Ἰωάννη Οἰκονόμου Λαρισσαίου¹³.

Τὸ *Ἐπιστολάριον* συμπληρώνεται με τὰ ὑποδείγματα διαφόρων γραμμῶν, συνοδευτικῶν ζητειῶν τῶν μονῶν ἀλλὰ και τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων. Εἶναι τὰ λεγόμενα πιττάκια, ποὺ θὰ τὰ βροῦμε και σὲ ἄλλες ἐκδόσεις ἐπιστολαρίων ὡς προσθήκες με διαφορετικὴ μορφή. Καὶ αὐτὰ τὰ παραδείγματα δὲν ἀνήκουν

και στὸ *Λεξικὸ Τετραγλωσσο* τοῦ Δανιὴλ Μοσχοπολίτη [Κωνσταντινούπολη (:) 1802, ἐνὼ ὁ Ἰω. Μαρμαροτούρης θὰ τυπώσει στὴν Τεργέστη τὸ 1800 ἀποκλειστικὰ ἐμπορικὸ ἐπιστολάριον. Βλ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Τὰ Ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια τῆς Βενετοκρατίας και τῆς Τουρκοκρατίας και ἡ Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* τοῦ Νικολάου Παπαδόπουλου, Ἀθήνα 1990, σ. 30-33.

12. Μήλιας, *Ἐπιστολάριον*, 1757, ὁ.π., σ. 260.

13. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια...*, ὁ.π., σ. 51-53.

στον Μίλια, όπως σημειώνει στον πρόλογο ο Λαμπανιτζιώτης¹⁴. Οι τελευταίες είκοσι σελίδες του *Ἐπιστολαρίου* καλύπτονται από «τοὺς τίτλους, ἤγουν προσήκοντα ἐπίθετα, εἰς ἀνθρώπους ἐκάστης ἀξίας καὶ τάξεως»: πρόκειται γιὰ τὶς προσφωνήσεις καὶ ἀποφωνήσεις τῶν ἐπιστολῶν πρὸς πατριάρχες, μητροπολίτες, ἱερεῖς, διακόνους, ἡγεμόνες, ἄρχοντες, ἰατροὺς, δασκάλους, ἀλλὰ καὶ τὸν πατέρα, τὸν ἀδελφὸ, τὸν φίλο¹⁵.

Τὸ *Ἐπιστολᾶριο* τοῦ 1757 τυπωμένο σὲ 1.000 ἀντίτυπα ἐξαντλήθηκε γρήγορα καὶ ὁ τυπογράφος Γλυκῆς ἀνέλαβε τὴν ἐπανέκδοσή του τὸ 1759 μὲ ὀριακὲς ἀλλαγές καὶ διόρθωση τῶν ὁμολογημένων καὶ σημειωμένων ἀπὸ τὸν Λαμπανιτζιώτη λαθῶν. Στὴν ἔκδοση τοῦ 1759 παραλείπονται τὰ προλογικὰ σημειώματα τῆς ἔκδοσης τοῦ 1757 καὶ ὑπάρχει νέο προλογικὸ σημείωμα πρὸς τοὺς ἀναγιγνώσκοντας. Ἀνακατατάσσονται οἱ κατηγορίες τῶν παραδειγμάτων, ὅπως σημειώσαμε, καὶ προσθέτονται: «Ἐτέρα ἔκθεσις τίτλων κατὰ τὸν Κουροπαλάτην Κοδινὸν» καὶ ὑπὸ μορφή παραρτήματος ἡ «Διάγνωσις περὶ τῶν θρόνων τῶν Ἐκκλησιῶν»¹⁶.

Ἡ τρίτη ἔκδοση τοῦ *Ἐπιστολαρίου* τοῦ Μίλια, ἀλλὰ ὄχι πλήρης, ὑπάρχει στὸν Α΄ τόμο τῆς δίτομης ἔκδοσης τοῦ Γλυκῆ τοῦ 1773, χωρὶς τὸ ὄνομα τοῦ Μίλια. Ἄντι γιὰ 350 σελίδες τώρα ἔχει 220 σελίδες, ἀφοῦ μέρος τοῦ βιβλίου πέρασε στὸν Β΄ τόμο τῆς ἔκδοσης. Δὲν θίγεται τὸ θεωρητικὸ μέρος ἀλλὰ ἀφαι-

14. Μήλιας, *Ἐπιστολᾶριον*, 1757, ὁ.π., σ. 261-282. Πβ. καὶ σημ. 8.

15. Στὸ ἴδιο, σ. 283-303.

16. Μήλιας, *Ἐπιστολᾶριον*, 1759, ὁ.π., σ. γ΄-δ΄: «ἀπὸ χίλια Βιβλία ὁποῦ εἰς τὸν ἀπερασμένον χρόνον ἐτυπώθησαν, τώρα εἰς τὸ παρὸν εὐρίσκονται ὀλιγώτατα· ὅθεν τὸ σπάνιον τοῦ Βιβλίου, κάνει νὰ ἀδξάνη καὶ ἡ αὐτοῦ ζήτησις (...) ἠθέλησα νὰ ὑπακούσω εἰς τὴν ζήτησίν τους, καὶ ἰδίους μου ἀναλώμασι, καὶ τύποις νεωστὶ νὰ τὸν ἐκδώσω μετὰ πάσης ἐπιμελείας ἐκκαθαρθέντα ἐκ πολλῶν καὶ διαφόρων σφαλμάτων ὁποῦ εἰς τὸν πρῶτον τύπον εἶχον συντρέξει, καὶ προσέτι ἀδξήθεντα μὲ προσθήκην ἐτέρας ἐκθέσεως Τίτλων». Οἱ προσθήκες στίς σ. 307-317 (*Ἐτέρα ἔκθεσις...*). Στὴ σ. 317 σημειώνεται *ΤΕΛΟΣ, ΚΑΙ ΤΩ ΘΕΩ ΔΟΞΑ* καὶ ἀκολουθοῦν λευκὲς οἱ σ. 318-320. Στίς σ. 321-356 τυπώνεται ἡ *Διάγνωσις περὶ τῶν θρόνων...* Τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν ὑπάρχει σὲ ὅλα τὰ ἀντίτυπα, ἐπειδὴ τυπώθηκε χωριστὰ μετὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου, ὅπως δείχνει ἐξἄλλου καὶ ἡ ἀπουσία του ἀπὸ τὸν πίνακα περιεχομένων. (Ἐνωματωμένη στὸ *Ἐπιστολᾶριο* εἶναι ἡ *Διάγνωσις περὶ τῶν θρόνων...* στὸ ἀντίτυπο τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας). Στὴ συλλογὴ ἑλληνικῶν βιβλίων τῆς Bibliotheca Auerbachiana τοῦ Ἀμστερνταμ ὑπάρχει τὸ *Ἐπιστολᾶριο* τοῦ 1759 καὶ ἡ *Διάγνωσις περὶ τῶν θρόνων...*, ἀλλὰ ὄχι μαζί. Ἡ τελευταία εἶναι δεμένη κατὰ λάθος μὲ τὸ βιβλίο *Στιχολογία Τεχνολογική κατ' ἐρωταπόκρισιν τῆς Γραμματικῆς Τέχνης*, ἐκδοθεῖσα παρὰ Βησσαρίωνος Ἱερομονάχου Μακρῆ..., Βενετία, Ἄντ. Βόρτολις, 1768. Βλ. *Bibliotheca Auerbachiana. Catalogus van de collectie Neograeca bijeengebracht door Paul Auerbach, I, Vulgairgriekse en religieuze werken gedrukt von 1800*, Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, 1973, σ. 56 ἀρ. 28, σ. 62-64 ἀρ. 32 καὶ σ. 90 ἀρ. 51.

ροῦνται 130 σελίδες παραδειγμάτων καθὼς καὶ οἱ δύο προσθήκες τῆς ἔκδοσης τοῦ 1759 ποὺ μνημονεύσαμε¹⁷. Στὸ τέλος τοῦ Α΄ τόμου προστέθηκαν: «Ἐπιστολὴ Φριδερίκου Μεγάλου Βασιλέως Προυσίας, πρὸς τὴν Κραταιοτάτην Αἰκατερίναν Β΄, Αὐτοκρατορίσαν ἀπασῶν τῶν Ρωσιῶν» καὶ «Ὁ Κόμης Σόλμη πρέσβυς τοῦ Βασιλέως τῆς Προυσίας, στέλλωντας αὐτὴν τὴν ἐπιστολὴν εἰς τὸν Κόμην Πανίν, τοῦ ἔγραψεν ἓνα γράμμα τέτοιον»¹⁸.

Ὁ Β΄ τόμος τῆς ἔκδοσης τοῦ 1773 στηρίζεται στὸ *Ἐπιστολᾶριο* 1764 γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνεῖ λόγος σὲ ἐπόμενες σελίδες. Ἡ τέταρτη καὶ τελευταία ἔκδοση τοῦ *Ἐπιστολαρίου* Μίλια εἶναι ὅμοια μὲ τὴν τρίτη καὶ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Γλυκῆ τὸ 1781 σὲ δύο τόμους (ὁ τ. Β΄ λαυθάνει)¹⁹. Τὰ ρωσικοῦ ἐνδιαφέροντος κείμενα ποὺ ὑπάρχουν καὶ στίς δύο ἐκδόσεις ὀφείλονται στοὺς φιλορωσικοὺς ἑλληνικοὺς κύκλους τῆς Βενετίας καὶ τὶς μεγάλες ἑλληνικὲς προσδοκίαι, ποὺ ἐκφράστηκαν καὶ μὲ ἐκδοτικὲς δραστηριότητες. Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Φριδερίκου καὶ τοῦ Σόλμη ἀναφέρονται στὸ νομοθετικὸ ἔργο τῆς Αἰκατερίνης Β΄ τῆς Ρωσίας, τῆς ὁποίας ἡ *Ἑρμηνεία* μεταφράστηκε καὶ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Γλυκῆ τὸ 1770²⁰.

Ἀποτιμώντας τὸ *Ἐπιστολᾶριο* τοῦ Μίλια, παρόλο ποὺ δὲν γνωρίζουμε τὶς ἰταλικὲς καὶ ἑλληνικὲς πηγές του γιὰ τὸ θεωρητικὸ καὶ πρακτικὸ του μέρος, παρατηροῦμε ὅτι οἱ ὀφειλές του στὸν ἀριστοτελισμὸ καὶ στὸν Κορυδαλέα ἀνιχνεύονται μόνο ὡς γενικὲς διαπιστώσεις στὴ δομὴ (διάκριση μερῶν καὶ κεφαλαίων) καὶ κάποτε σὲ ἀσυνεχεῖς μιμήσεις διατυπώσεων. Ἀντίθετα μὲ τὸν Κορυδαλέα, ὁ Μίλιας δὲν προσβλέπει στὴ σύνταξη ἐνὸς *Ἐπιστολαρίου* γιὰ διδακτικοὺς σκοποὺς, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς βοήθημα στὴν ἐκπαίδευση. Οἱ καθημερινὲς ἀνάγκες καὶ ἡ ἐξυπηρέτησή τους εἶναι ὁ στόχος του, γι' αὐτὸ καὶ στὸ θεωρητικὸ μέρος ἀλλὰ καὶ στὸ πρακτικὸ ἀνοίγεται σὲ νέα εἶδη ἐπιστολῶν. Παρόλο ποὺ τὰ ἐκκλησιαστικοῦ ἐνδιαφέροντος παραδείγματα εἶναι τὰ περισσότερα, καὶ αὐτὰ ἀπηχοῦν πρακτικὲς ἀνάγκες καὶ σὲ καμιά περίπτωσιν δὲν θυμίζουσαν τὸ κλίμα τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ τῶν

17. ΘΠ 2144. Ἀναλυτικὴ περιγραφή τῆς ἔκδοσης καὶ σύγκριση μὲ τὶς προηγούμενες βλ. Γεώργιος Γ. Λαδᾶς καὶ Ἀθανάσιος Δ. Χατζηδημῆς, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἶώνα*, Ἀθήνα 1964, σ. 128-133. Βλ. καὶ τὶς σ. 148-151, 161-167, 197-198.

18. *Ἐπιστολᾶριον*, 1773, τ. Α΄, σ. 218-223.

19. ΘΠ 2149.

20. ΘΠ 38. Τὸ κείμενο ἐκδόθηκε καὶ στὴ Μόσχα τὸ 1770 σὲ μετάφραση τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη (ΘΠ 35). Βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες*, μετάφρ. Στέλλα Νικολοῦδη, Ἀθήνα 201999, σ. 179-182.

λογίων του 17ου αιώνα. Το Έπιστολόριο του Μίλια είναι μακριά και από τη φαναριώτικη αλληλογραφία, που ήταν έκφραση της κοινωνικότητας, της άνεσης, της επιτηδευμένης παιδείας, της επίδειξης, της περιέργειας και της πολυπραγμοσύνης. Εκφράζει περισσότερο έναν κόσμο που κινείται, αναζητεί γνώσεις για να ικανοποιήσει περιέργειες, αναπτύσσει σχέσεις και οικονομικές συναλλαγές για να βελτιώσει τη θέση του και να οικονομήσει τις ανάγκες του. Σε αυτόν τον κόσμο των έμπορευμένων και των ταξιδιωτών, των ναυτικών και των ανθρώπων της διασποράς, φαίνεται να απευθύνεται στην αιχμή του και τον νεωτερισμό του το Έπιστολόριο, παρόλο που γενικά κινείται στις συντεταγμένες της κρατούσας ιδεολογίας και ήθικης²¹. Ένα μικρό παράδειγμα:

Πρέπει όμως να ήξεύρη καθένας, πώς ή επαινετική Έπιστολή εξαπλώνεται εις πραγματείαν, ευγένειαν, σοφίαν, και άλλα· εις ύλην πραγματευτού δεν φυλάσσονται εις την σύνθεσιν τόσοι τρόποι ρητορικοί, αλλά φράσις απλή διατι οί πραγματευταί αγαποῦσιν απλότητα λόγου εις τὰς τῶν πραγματειῶν τους ὑποθέσεις. Θέλωντας λοιπόν να επαινέσης τινά όπου ἔλαβεν εὐτυχίαν και κέρδος, ἐγκωμίασαι τὴν φρόνησιν και σύνεσίν του, όπου ἤξευρε να σύρη τὴν τύχην (ἂν και δύσκολον) εις βοήθειάν του.

(...) Ἄν εἶναι νέος ἑνάρετος, εἰπέ πῶς αὐξάνει διὰ τὴν εὐτυχίαν τὴν πατρίδα, διὰ τὴν τιμὴν τοὺς γονεῖς, και τὴν γενεάν του· εὐχίσου τοὺς γεννήτορας όπου ὡς βίβρα ἀγαθαὶ ἐβλάστησαν τοιοῦτον ἀγαθὸν καρπὸν· ὁ ὁποῖος θέλει αὐξήσει ὅσας τιμὰς εὗρεν εις τὸ γένος του, και θέλει ἀποκτήσει ὅσας ἀκόμη δὲν εὔρε· ἐξαίρεσαι τον ἀπὸ τοὺς κοινούς ἀνθρώπους, και εἰπέ πῶς ἔχει κάποιόν τι ὑπερανθρώπινον, συγκρίνωντάς τον με παλαιούς ἐνδόξους και ἑναρέτους ἀνδρας²².

21. Σημειώνω τις σημαντικότερες μελέτες για την Έπιστολογραφία, πέραν εκείνων που αναγράφονται στις σημειώσεις. Μανούσος Ι. Μανούσακας, *Contribution à l'étude de l'épistolographie néohellénique*. Thèse pour le Doctorat d'Université présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris, 1951, δακτυλόγραφο, σ. XVII+182. Τοῦ ἴδιου, «Problèmes de l'épistolographie néohellénique», *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini, Palermo 3-10 aprile 1951*, τ. I, Ρώμη 1953 [=Studi Bizantini e Neoellenici, τ. VII], σ. 147-152. Κ. Θ. Δημαρᾶς (ἐπιμ.), *Νεοελληνική Έπιστολογραφία*, Βασική Βιβλιοθήκη 43, Ἀθήνα 1955 [στὴ σ. κβ' ἡ ἀναφορά στὴν ἐπιστολογραφία τῶν Φαναριωτῶν]. Παν. Μουλλάς, *Ὁ λόγος τῆς ἀπουσίας. Δοκίμο για τὴν ἐπιστολογραφία με σαράντα ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Φώτου Πολίτη, (1908-1910)*, Ἀθήνα 1992. Γιάννης Ξούριας, «Νεοελληνική Έπιστολογραφία. Πρώτη καταγραφή», *Τετράδια Νεοελληνικής Φιλολογίας*, τχ. 2-3 (2000), σ. 7-40. Μάρθα Καρπὸζηλου, «Τὰ νεοελληνικά ἐπιστολόρια στὸν 19ο αἰώνα. Πρόδρομη ἀνακοίνωση», *Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη. Θέματα Νεοελληνικής Φιλολογίας. Γραμματολογικά, ἐκδοτικά, κριτικά*, Ἀθήνα 2001, σ. 64-73.

22. Μήλιας, *Έπιστολόριον*, 1757, ὁ.π., σ. 39-40.

Το Έπιστολόριο του Μίλια γνώρισε τέσσερις εκδόσεις από το 1757 ως το 1781, ενώ είχε αρχίσει να λειτουργεί ο μηχανισμός υποκατάστασής του από το Έπιστολόριο του 1764, μια πρακτική συναγωγή παραδειγμάτων όχι νέων στο μεγαλύτερο της μέρος, αλλά των ίδιων ή παραπλήσιων με εκείνα που το Έπιστολόριο Μίλια χρησιμοποίησε, με την προσθήκη στο Έπιστολόριο του 1764 και της άσχετης ὄλης τῶν καλενδαρίων.

Τὰ ἴδια χρόνια στὴ Βενετία παρατηροῦμε ὅτι ἀντίστοιχες νεωτεριστικὲς προτάσεις στὴν ἱστορία, τὴ γεωγραφία, τὲς θετικὲς ἐπιστῆμες, γνωρίζουν τὴν ἀποτυχία και οἱ τυπογράφοι, προσπαθοῦν να βροῦν τρόπους να περισώσουν τὰ ἐγχειρήματά τους, ὅπου δὲν ἦταν καλυμμένοι ἀπὸ χορηγίες ἢ συνδρομές, με στοχαστικὲς ἀλλὰ και σπασμωδικὲς κινήσεις, καταφεύγοντας στὴν περικοπὴ ἢ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς προσπάθειας²³. Οἱ ἀναγνώστες τοῦ Μίλια θὰ ἔβρισκαν ἴσως κάτι ἀπὸ τὴν πνοὴ τοῦ νέου ποῦ ἐκεῖνος πρότεινε, διαβάζοντας τοὺς ἐπιστολογράφους τῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ ἐκεῖνοι και λίγοι ἦταν και ἴσως τοὺς ἦταν περιττὸ τὸ θεωρητικὸ ἐπιστολόριο. Γιὰ τοὺς πολλοὺς ἔφτανε ἕνα ἐπιστολόριο με μερικὰ ζωηρὰ παραδείγματα ἐπιστολῶν γραμμένα με χάρη και ἀπλότητα, ποῦ ἂν δὲν τοὺς χρησίμευαν ὡς ὑποδείγματα για ἄμεση χρῆση, θὰ τοὺς ἦταν εὐχάριστα ἀναγνώσματα και ἴσως θὰ τοὺς ἀνοίγαν ὀρίζοντας για τὴν ἐπικοινωνία με ἀνθρώπους ἔξω ἀπὸ τὴ δικὴ τους συλλογικότητα και τάξη. Οἱ προσφωνήσεις και τὰ γράμματα πρὸς τὰ ὑψηλὰ ἀλλὰ και τὰ ἄσημα πρόσωπα, ἴσως τοὺς κολάκευαν, καθὼς αἰσθάνονταν ὅτι και αὐτοὶ χαρτογραφούνταν σὲ μία ἐνιαία κοινωνία τοῦ ἑλληνικοῦ γένους και θὰ μπορούσαν ἴσως να ἀλληλογραφήσουν με ὅλα τὰ σπουδαῖα ὑποκείμενα.

Τὸ Έπιστολόριο τοῦ 1764 εἶναι ἔργο τοῦ γιαννιώτη Γεωργίου Κωνσταντίνου, γνωστοῦ λογίου, συντάκτη τοῦ *Λεξικοῦ τετραγλωσσου* (1757), συμπληρητῆ ἄλλων βιβλίων, λογοκριτῆ τῆς Βενετίας για τὰ σλαβικά βιβλία και ἐπιμελητῆ τῶν ἐκδόσεων Θεοδοσίου. Τὸ βιβλίο κυκλοφόρησε με τὸν τίτλο *Νέον Έπιστολόριον* με ψευδὴ τόπο ἐκδοσης τὴ Λειψία και τὴν εἶδηση στὸν τίτλο «Εὐρίσκεται δὲ ἐν Βενετία παρὰ Δημητρίῳ Θεοδοσίου», καθὼς ὁ Θεοδοσίου δὲν ἤθελε ἄλλη μιὰ ἀντιδικία με τὸν ἐκδότη τοῦ Έπιστολορίου Μίλια, τὸν τυπογράφο Γλυκὴ, με τὸν ὁποῖο βρισκόταν στὰ δικαστήρια για παρόμοιες ὑποθέσεις. Ἡ ἐμπλοκὴ τοῦ Γεωργίου Κωνσταντίνου δὲν ξενίζει καθὼς ἡ ζωηρὴ του προσωπικότητα συχνὰ τὸν ὀδηγοῦσε σὲ τυχοδιωκτικὲς ἐνέργειες: τὸν ἴδιο χρόνο ἐπιμελεῖται στοῦ Θεοδοσίου τὴν *Ὀρθόδοξο Ὁμολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, ὅπου

23. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Βιβλιολογικὰ Α'», ὁ.π. Ὁ ἴδιος, «Βιβλιολογία», *Μνήμων*, 20 (1998), σ. 165.

για να αποφύγει τη βενετική λογοκρισία σημείωνε στον τίτλο: «Ἐν Πετροπούλει τῆς Μεγάλης Ρωσίας», ἐνῶ τὸν ἐπόμενο χρόνο θὰ προσπαθῆσει νὰ ιδρύσει τυπογραφεῖο στὴν Τεργέστη γιὰ νὰ καταλήξει τελικὰ στὸ Βουκουρέστι²⁴.

Τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ 1764 ἀρχίζει μὲ δύο προλογικὰ σημειώματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα ἀπευθύνεται στὸν τυπογράφο ἐνῶ τὸ ἄλλο «τῷ φιλομαθεῖ καὶ φιλιαναγνώστη ἀκροατῇ». Στὸ δεύτερο ὁ ἐπιμελητὴς τοῦ βιβλίου δηλώνει τὴν ἀπόφασή του νὰ δώσει ἔμφαση στὰ ὑποδείγματα, ἐγκαταλείποντας τὸ θεωρητικὸ μέρος: «δὲν ὑπολαμβάνω νὰ ἐρμηνεύσω ὄλους τοὺς τρόπους τῆς συνθέσεως τῶν ἐπιστολῶν, ὅτι τοῦτο σχεδὸν ἤθελε εἶναι ἀδύνατον (...) Ἐβαλα διὰ περισσοτέραν ἐρμηνείαν διάφορα παραδείγματα Ἐπιστολῶν (...) πρὸς σαφῆνειαν ἐκεῖνων ὁποῦ ἀκόμη ὡς νεόφυτα βρέφη πιπηλίζουν τὸ νέκταρ τῆς μαθήσεως ὅθεν ἐπρόκρινα καὶ τὴν ἀπλῆν φράσιν...»²⁵.

Οἱ 274 σελίδες τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ 1764 εἶναι διαρθρωμένες σὲ δύο τμήματα, μὲ τρία καὶ δύο μέρη ἀντίστοιχα. Στὸ πρῶτο τμήμα, πρῶτο μέρος, ὑπάρχουν ὑποδείγματα ἐπιστολῶν καὶ ἀποκρίσεων πατριάρχη, μητροπολίτη, ἱερέα, ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιωματοῦχου, ἡγεμόνα, πραγματευτῆ, πατέρα, γιοῦ, ἀδελφοῦ, τούρκου ἀγᾶ καὶ ἀκόμη σχέδια προικοσυμφώνων, διαζυγίου, διαθήκης, ὁμολογίας, γράμματος συντροφίας, πανταχούσας μοναστηρίου καὶ συμμαρτυρίας χειροτονίας. Ὁλόκληρο σχεδὸν αὐτὸ τὸ τμήμα ὑπάρχει καὶ στὸ Ἐπιστολάριο Μίλια.

Στὸ δεύτερο μέρος ὑπάρχουν ὑποδείγματα ἐπιστολῶν καὶ ἐπιγραφῶν πρὸς πατριάρχη, ἀρχιεπίσκοπο, μητροπολίτη, ἐπίσκοπο, ἡγούμενο, ἱερομόναχο, ἱερέα, μοναχό, βασιλέα, ρηγάδες, ἡγεμόνα, ἰατρό, δάσκαλο, κληρικό, πρα-

24. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Τὸ βενετικὸν τυπογραφεῖον τοῦ Δημητρίου καὶ τοῦ Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Ἀθήνα 1969, σ. 64, 66, 81. Ὁλγα Κατσιαρδῆ-Hering, «Προσπάθειες γιὰ τὴν ἴδρυση ἐλληνικοῦ τυπογραφείου στὴν Τεργέστη», *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 1, τχ. 2, Δεκ. 1984, σ. 253-264. Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Μία πατριαρχικὴ καταδίκη τοῦ τυπογραφείου τοῦ Δημητρίου Θεοδοσίου (1761)», *Ὁ Ἐραμιστής*, 18 (1986), σ. 85-92. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ἀνθολόγια καὶ “συνθετικὸς” ἐκδόσεις λειτουργικῶν βιβλίων (16ος-19ος αἰῶνας)», *Τὸ ἔντυπο ἐλληνικὸ βιβλίον 15ος-19ος αἰῶνας, Πρακτικὰ Διεθνῶς Συμποσίου, Δελοῖ 16-20 Μαΐου 2001*, Ἀθήνα 2004, σ. 188-189. Ἡ μελέτη τοῦ Κώστα Π. Λαζαρίδη, *Ὁ Καπεσοβίτης λεξικογράφος Κώνστας Γεωργίου (Γεώργιος Κωνσταντίνου-Ζαγορίτης-Ζαορίτης-Ζαγοραῖος-Κώνστας ἢ Κώστας)*, Γιάννενα 1975, πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ προσοχὴ ἀφοῦ ταυτίζει δύο ξεχωριστὰ πρόσωπα, τὸν Γ. Κωνσταντίνου μὲ τὸν Κώνστα Γεωργίου.

25. *Νέον Ἐπιστολάριον... Δι' ἐπιμελείας καὶ διορθώσεως Γεωργίου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Ἐν Λιψία τῆς Σαξωνίας, ἔτι ἀψξδ' 1764*. Εὐρίσκειται δὲ ἐν Βενετία παρὰ Δημητρίῳ Θεοδοσίῳ, σ. 2-4 (ΘΠ 2142). Χρησιμοποιῶ φωτογραφημένο σῶμα ἀπὸ τὸ ἀντίτυπο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβήρων ποῦ παραχωρήθηκε στὸ ΚΕΜΝΕ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ Συνεδρίου.

ματευτῆ, πατέρα, ἀδελφὸ, φίλο. Ἀκόμη συγχαριστικὲς, εὐχαριστικὲς, παραμυθητικὲς, συστατικὲς καὶ ἐμπορικὲς ἐπιστολές, σὲ ἐνιαῖο τμήμα. Ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ τμήμα ὑπάρχει καὶ στὸ Ἐπιστολάριο Μίλια.

Στὸ τρίτο μέρος ὑπάρχει ἡ ἔκθεση τίτλων καὶ ὑποδειγμάτων ἐπιστολῶν κατὰ τὸν Κουροπαλάτη Κωδινὸ. Καὶ αὐτὸ τὸ τμήμα ὑπάρχει στὸ Ἐπιστολάριο Μίλια (ἐκδοση 1759).

Στὸ δεύτερο τμήμα, πρῶτο μέρος, ὑπάρχει ἡ «Διάγνωσις περὶ τῶν θρόνων τῶν Ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν παρόντα δέκατον ὄγδοον αἰῶνα», ὅπως καὶ στὸ Ἐπιστολάριο Μίλια (ἐκδοση 1759).

Ὡς «Τμήμα δεύτερον» τοῦ βιβλίου τυπώνονται ἐξωεπιστολικά κείμενα, ποῦ φυσικὰ δὲν ὑπάρχουν στὸ Ἐπιστολάριο Μίλια: Χρονολογία, χρόνος, μῆνας, δευτέρα παρουσία, ἑορτολόγιο, κανόνια γιὰ τὴν εὕρεση τοῦ Πάσχα, τῶν Χριστουγέννων, τῆς πρωτομηνιάς, μὲ ὑπολογισμοὺς καὶ κινήσεις τοῦ χεριοῦ, κаланδάριο καὶ τέλος γνωμικοὶ στίχοι τοῦ Ἰωάννου Θεολογίτου ἐκ Καστορίας²⁶.

Τὸ μέρος αὐτὸ ὑπάρχει καὶ σὲ ἄλλα βιβλία τῆς ἐποχῆς, στὰ ἀνθολόγια καὶ ἄλλα λειτουργικὰ βιβλία, στὴ *Δογμιαστικὴ* τοῦ Γλυζούνη, στὸν *Χρονογράφο* τοῦ ψευδοΔωροθέου. Θὰ περάσει ἀκόμη καὶ στὰ *Ἡμερολόγια*, ποῦ θὰ κυκλοφορήσουν ἀργότερα. Τὸ Ἐπιστολάριο ἀποκτᾶ μὲ αὐτὰ τὰ κείμενα ὕλη τυπικοῦ λαϊκοῦ βιβλίου στὸ σῶμα του²⁷.

Τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ 1764 θὰ ἐπανεκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Θεοδοσίου τὸ 1768 μὲ τόπο ἐκδόσεως καὶ πάλι τὴ Λειψία, χωρὶς ἀλλαγές, μὲ ἐπιμελητὴ τὸν Σπυρίδωνα Παπαδόπουλο, ἐνῶ τὸ 1773 ὁ Γλυκῆς θὰ τὸ ἐνσωματώσει ὡς δεύτερο τόμο στὴν τρίτη ἐκδοση τοῦ Ἐπιστολαρίου Μίλια καὶ τὸ 1781 στὴν τέταρτη καὶ τελευταία δίτομη ἐκδόσή του. Τὸ 1777 ὁ Γλυκῆς θὰ κυκλοφορήσει μὲ τεχνητὸ ἐκσυγχρονισμὸ τὸν Β' τόμο τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1773 μὲ τίτλο *Ἐπιστολάριον*, ἐνῶ τὸ 1779 θὰ τυπώσει ἐκ νέου τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ 1764 καὶ θὰ τὸ κυκλοφορήσει μὲ τίτλο *Νέον Ἐπιστολάριον*, μὲ μιὰ προσθήκη 12 σελίδων γιὰ τὰ συνοδευτικὰ

26. «Τμήμα δεύτερον. Περὶ χρονολογίας, ἀπὸ Ἀδάμ μέχρι τοῦ τρέχοντος παρ' ἡμῖν τούτους [=ἔτους]. Περὶ χρόνου. Τί σημαίνει ὁ Μῆνας. Περὶ τὴν ἀναλογίαν ἐχόντων σωμάτων. Οἱ ἑορταζόμενοι Ἅγιοι τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ. Κανόνιον τοῦ εὐρίσκειν τὸ Ἅγιον Πάσχα. Κανόνιον τοῦ εὐρίσκειν τὴν Παραμονὴν τῶν Χριστοῦ Γέννων, καὶ πάντα τὰ ἄλλα ἀκόλουθα. Παντοτινὸν σεληνοδρόμιον. Κανόνιον τοῦ εὐρίσκειν ἐν ποίᾳ ἡμέρᾳ τῆς ἑβδομάδος ἄρχεται ὁ κάθε μῆνας ...», σ. 241-275 καὶ μετὰ τὴν ἐνδειξὴ *ΤΕΛΟΣ*, ποῦ ὑπάρχει στὴ σ. 275, «Στίχοι Γνωμικοὶ, Ποίημα Κυρίου Ἰωάννου Θεολογίτου ἐκ Καστορίας», σ. 276-278. Γιὰ τὸν Θεολογίτη βλ. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια...*, δ.π., σ. 27, 37.

27. Φίλιππος Ἡ. Ἡλιού, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Α' Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ Ε. Legrand καὶ τοῦ Η. Pernot (1515-1799)*, Ἀθήνα 1973, σ. 207-218.

γράμματα, τὰ πιττάκια τῶν ζητειῶν τῶν μοναστηριῶν ἢ τῶν ναῶν καὶ αἰτήματα ἐλεημοσύνης τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων. Σὲ αὐτὴ του τῆ μορφῆ τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ 1764 θὰ ἀνατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Θεοδοσίου τὸ 1782 (ἔνδειξη Λειψία) καὶ τὸ 1796 (ἔνδειξη Βενετία). Ὅμοια εἶναι καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ Γλυκῆ τοῦ 1797 με ἐπιμελητὴ τὸν Σπυρίδωνα Βλαντῆ, ὁ ὁποῖος θὰ συνδέσει τὸ ὄνομά του με τὴν ἐκδοτικὴ τύχη τῶν Ἐπιστολαρίων ὡς τὸ τέλος τῆς περιόδου²⁸.

Οἱ ἐκδόσεις τοῦ 1803 ἀπὸ τὸν Θεοδοσίου με ἐπιμέλεια ἱερομονάχου Νικοδήμου Γεωργίδη καὶ τοῦ 1805 ἀπὸ τὸν Γλυκῆ ἀκολουθοῦν, με τὶς ἀναγκαῖες προσαρμογές ἀλλὰ χωρὶς ἀλλαγές τὴν παγιωμένη μορφῆ, με τίτλο *Νέον Ἐπιστολάριον*²⁹. Ἀντίθετα στὴν ἔκδοση τοῦ Θεοδοσίου τοῦ 1808 θὰ γίνονται ἀφαιρέσεις καὶ κυρίως προσθήκες ἀπὸ ἐπιμελητὴ ποὺ δὲν κατονομάζεται, ἀλλὰ μποροῦμε με ἀσφάλεια νὰ θεωροῦμε ὅτι εἶναι ὁ Σπυρίδων Βλαντῆς καθὼς ἀπὸ τὴν ἐπόμενη ἔκδοση (Γλυκῆς 1811) δηλώνει τὴν πατρότητα τῶν προσθηκῶν. Στὴν ἔκδοση τοῦ 1808 διατηρεῖται τὸ παλαιὸ σῶμα τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ 1764 ἀλλὰ ἀφαιροῦνται οἱ παλιωμένοι γνωμικοὶ στίχοι τοῦ Θεολογίτου καὶ γίνονται δύο προσθήκες 12 καὶ 10 σελίδων, ποὺ εἶναι σημαντικές, ἰδιαίτερα ἡ πρώτη: «Προσθήκη ἰβ' ἐπιστολῶν. Αἱ ὁποῖαι εἶναι ὡς Δοκίμιον τοῦ μετ' οὐ πολὺ σὺν Θεῷ τυπωθησομένου Νέου Ἐπιστολαρίου». Πέρα ἀπὸ τὴ δήλωση τοῦ Βλαντῆ, ὅτι θεωρεῖ αὐτὴ τὴν προσθήκη δοκίμιο ἐνὸς νέου ἐπιστολαρίου ποὺ σχεδίαζε, οἱ 12 ἐπιστολὲς εἶναι σκερτσόζικα κείμενα ἔξυπνων καὶ ποιητῶν γυναικῶν κυρίως, μᾶλλον μεταφρασμένα ἀπὸ τὰ ἰταλικά. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἴσως ὁ Βλαντῆς ὄραματίστηκε ἕνα Ἐπιστολάριο με σύγχρονα κείμενα κινημένος καὶ ἀπὸ τὶς δικές του λογοτεχνικὲς μεταφραστικὲς ἀναζητήσεις (Ὁ Καφενὲς τοῦ Γκολντόνι, τὰ Δηγήματα τοῦ Βοκκάκιου).

Ἡ δευτέρα προσθήκη συνδέεται με τὸν πρόσφατο θάνατο τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη καὶ τὴν ἐπαφὴ ποὺ εἶχε ὁ Βλαντῆς δι' ἀλληλογραφίας με τὸν κλεινὸ λόγιο, ὡς ἐπιμελητῆς ἔκδοσης τῶν ἔργων του στὴ Βενετία με τὴ χορηγία τῶν Ζωσιμάδων: «Θρήνος Ὡς ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος, πρὸς τὰς Ἀδριατικὰς Νήσους καὶ τὴν Κέρκυραν, ἐπὶ τῆ τοῦ βίου τελευτῆ Εὐγένιου τοῦ Βουλγάρεως. Ἐπίγραμμα Ὡς ἀπὸ Κερκύρας τῆς Πατρίδος, εἰς τὸν ἐκεῖσέ που ἀνεγειρόμενον Ἀνδριάντα Εὐγένιου τοῦ Βουλγάρεως. Εὐχὴ εἰς τὴν Θεοτόκον Εὐγένιου τοῦ Βουλγάρεως. [Διαθήκη Εὐγένιου Βουλγάρεως] Ἐν ἔτει τῷ Σωτηριῷ ἁωε'. (1805.) Μηνὸς Ἀπριλλίου, ἡμέρα 16 (...)»³⁰.

28. ΘΠ 2143- 2153.

29. Ἡλιού, 19ος αἰ., Α', 1803.56, 1805.71.

30. Ἡλιού, 19ος αἰ., Α', 1808.11. Οἱ προσθήκες στίς σ. 139-150 καὶ 239-248. Ὁ Βλαν-

Σὲ αὐτὴ τῆ μορφῆ τὸ βιβλίον θὰ τυπωθεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Γλυκῆ τὸ 1811 με δήλωση τοῦ Βλαντῆ στὴν τελευταία σελίδα τοῦ κειμένου: «Οἱ ἀνωτέρω Στίχοι καὶ ἡ παροῦσα Διαθήκη τοῦ ἀοιδίμου Ἀνδρός, τύποις ἐκδόθησαν ἐπιμελείᾳ Σπυρίδωνος Βλαντῆ, ἐκ τῶν ἀπὸ τῆς Ρωσσίας κομισθέντων αὐτῷ Χειρογράφων, εἰς τεκμήριον αἰδίου εὐγνωμοσύνης»³¹. Στὴν ἔκδοση τοῦ Γλυκῆ τὸ 1816 ὁ Βλαντῆς θὰ τυπώσει μεσότιτλο πρὶν ἀπὸ τὶς νέες ἐπιστολές: «Προσθήκη διαφόρων νέων ἐπιστολῶν παρὰ Σπυρίδωνος Βλαντῆ», προσθέτοντας στίς 12 ἐπιστολὲς ἄλλες δύο, ἐπάνυμες αὐτῆ τῆ φορά: «Ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸ ἰδιόχειρον τοῦ ἀοιδίμου Ἀρχιεπισκόπου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως πρὸς τὸν ἐν Βενετία Σπυρίδωνα Βλαντῆ. Ἐκ Πιτροπόλεως Μαρτίου 5.1805. Ἐτέρα τοῦ Βολταίρου πρὸς Κάρολον Γολδόνιον τὸν Ἐνετόν»³².

Τὸ 1819 ἔχουμε δύο ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ με τίτλους Ἐπιστολάριον καὶ Νέον Ἐπιστολάριον, ἐπιμελητῆ τὸν Σπ. Βλαντῆ καὶ με τὶς ἴδιες σελίδες τῆς ἔκδοσης τοῦ 1816³³. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ 1832, ποὺ κυκλοφορεῖ ἡ τελευταία ἔκδοση τοῦ Ἐπιστολαρίου ἀπὸ τὸν Γλυκῆ σὲ 1.000 ἀντίτυπα καὶ κλείνει ὁ ἐκδοτικὸς κύκλος τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ 1764³⁴.

Ὁ Γλυκῆς θὰ ἐπανέλθει τὸ 1846, ὀκτῶ χρόνια πρὶν τὸ κλείσιμο τῆς τυπο-

τῆς στίς σ. 246-247 προσθέτει δύο ὑποσημειώσεις: «Πρόσθετες τούτοις καὶ ἕτερα διακόσια Ρούβλια, τὰ ὁποῖα ἔτι ζῶν ὁ ἀοιδίμος ἔστειλε δῶρον τῷ ἐν Βενετία Σπυρίδωνο Βλαντῆ. Σημείωσαι ὅτι διάφορα τούτων προέκυψαν εἰς φῶς τοῦ Τύπου, ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, καὶ ἐν Βενετία φιλοτιμῶ δαπάνη τῆς γενναίας Αὐταδελφότητος τῶν αὐτῶν κυρίων Ζωσιμάδων». Βλ. καὶ Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ὁ Σπυρίδων Βλαντῆς καὶ ἡ ἰδιωτικὴ διδασκαλία. *Piano di Studi / Ἐκθεσις Μαθημάτων: Βενετία 1794*», *Θησαυρισματα*, 33 (2004), σ. 421-446+12 πίν.

31. Ἡλιού, 19ος αἰ., Α', 1811.27. Ἡ σημείωση τοῦ Βλαντῆ στὴ σ. 248. Ὁ Ἡλιού παρθέτει ἀπὸ τὸν Κατάλογο 1812 τοῦ Γλυκῆ: «Ἐπιστολάριον Νέον, μετὰ Προσθήκης διαφόρων ἐπιστολῶν, καὶ τῆς Διαθήκης Εὐγενίου τοῦ πάνυ, καὶ τῶν εἰς τὴν αὐτοῦ θανὴν στίχων, παρὰ Σ. Βλαντῆ. Νέα ἔκδοσις 1811».

32. Ἡλιού, 19ος αἰ., Α', 1816.35. Ὁ μεσότιτλος σ. 163 (ἢ 164 λευκὴ) καὶ οἱ ἐπιστολὲς στίς σ. 165-178 (τοῦ Εὐγένιου στίς σ. 176-177 καὶ τοῦ Βολταίρου στίς σ. 177-178). Τὸ «Παράρτημα» με τὰ κείμενα τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη στίς σ. 243-252 καὶ ἡ σημείωση Βλαντῆ στὴ σ. 252.

33. Δ. Γκίνης-Β. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863* [=ΓΜ], τ. Γ', Ἀθήνα 1957, ἀρ. 10132 (*Ἐπιστολάριον*). Nakis Pierris, *Bibliographie Ionienne...*, Ἀθήνα 1966, ἀρ. 110 [=Ἐμμανουὴλ Μοσχονάς, «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες», Ὁ Ἐρανιστής, 5 (1967), σ. 138-140, ἀρ. Α 670] (*Νέον Ἐπιστολάριον*). Ὁ Σπυρίδων Βλαντῆς ἀναγράφεται στὴν τελευταία σελίδα 264 με τὰ ἀρχικά του: Σ. Β. δ. τοῦ φ.φ.

34. ΓΜ 2185. Γιὰ τὸ τράβηγμα τῶν 1.000 ἀντιτύπων βλ. Φίλιππος Ἡλιού, «Βιβλία καὶ ἀριθμοί: ἡ μαρτυρία τῶν τραβηγμάτων», *Τὰ Ἱστορικά*, τ. 8, τχ. 14-15, 1991, σ. 197, ἀρ. 517.

γραφίας του, με μιὰ νέα μορφή μικρότερου Έπιστολαρίου, επιμελημένη από τον Πολυχρόνιο Φιλιππίδη, σε 4.000 αντίτυπα³⁵.

Ένα άλλο Έπιστολάριο που θα σχεδιάσει ο Σπυρίδων Βελούδης θα κυκλοφορήσει στη Βενετία από το τυπογραφείο του Φοίνικος και παράλληλα από το Τυπογραφείο του Αγίου Γεωργίου των αδελφών Βελούδη από το 1849 ως το τέλος του 19ου αιώνα, που δύνει ή ελληνική τυπογραφία στη Βενετία³⁶.

Κλείνοντας την ανακοίνωσή μου με την παράθεση των στοιχείων για την έκδοτική πορεία 76 χρόνων των Έπιστολαρίων τής Βενετίας, θέλω να υπογραμμίσω την αΐσια αφετηρία του έγχειρήματος με το Έπιστολάριο του Μίλια, ο οποίος στηριγμένος σε καλή γνώση τής ελληνικής και τής ιταλικής επιστολικής παράδοσης, στη δική του κατάρτιση και απαντώντας στα αναγεννητικά αίτήματα του καιρού του, μπόρεσε να συντάξει ένα έπαρκές θεωρητικό και πρακτικό έγχειρίδιο.

Το Έπιστολάριο του 1764 αποτέλεσε υποχώρηση, αφού έξαφάνισε το θεωρητικό μέρος, αλλά φαίνεται ότι ήταν πιό κοντά στην πραγματικότητα, καθώς με τις αλλαγές και τις προσαρμογές του, αλλά και την ενσωμάτωση ύλης των καλενδαρίων, απόκτησε και τυπικά το διαβατήριο του λαϊκού βιβλίου. Αυτή ή υποχώρηση, που ήταν συνηθισμένη για τα νεωτερικά έγχειρήματα τής περιόδου που εξετάζουμε, πραγματοποιείται από τους ίδιους μεσαιούς Έλληνες λογίους τής Βενετίας στους οποίους όφείλονται και πολλές από τις ανανεωτικές προσπάθειες: Άλέξανδρος Καγκελάριος, Σπυρίδων Μίλιας, Γεώργιος Κωνσταντίνου, Σπυρίδων Παπαδόπουλος, Άγάπιος Λοβέρδος, Σπυρίδων Βλαντής. Όσοι από αυτούς πήραν μέρος στη διαδικασία υποχώρησης από το αρχικό Έπιστολάριο Μίλια και την προσαρμογή του Έπιστολαρίου του 1764 στην έκδοτική πορεία του, μόνο βελτιωτικές αναθεωρήσεις και κάποιες προσθήκες έπέφεραν αλλά τελικά δεν τόλμησαν ή δεν ένθαρρύνθηκαν για τή σύνταξη ενός νέου Έπιστολαρίου. Οί προσπάθειες του Σπυρίδωνος Βλαντή από το 1808 με

35. ΓΜ 4329. Οί σελίδες είναι η΄+191. Για το τράβηγμα των 4.000 αντιτύπων τήν πληροφορία όφείλω στον Φίλιππο Ήλιού. Προέρχεται από το έντυπο: Imp. R. Ufficio Centrale di Censura e Revisione, *Elenco delle opere stampate e pubblicate in Venezia e nelle Provincie Venete* (1821-1848).

36. Φοίνιξ, 1849 (ΓΜ 4930), Αγίου Γεωργίου, 1854 (ΓΜ 6220), Φοίνιξ, 1858 (ΓΜ 7534), Αγίου Γεωργίου, 1860 (Θ. Παπαδόπουλος, *Έλληνική Βιβλιογραφία (1544-1863) Προσθήκες-Συμπληρώσεις*, Αθήνα 1992, σ. 84, αρ. 396), Φοίνιξ, 1861 (ΓΜ 8615), Αγίου Γεωργίου, 1864 (Φίλιππος Ήλιού, «Συμπληρωματικά για τήν τυπογραφία του Αγίου Γεωργίου (Βενετία 1850-1882)», *Τετράδια έργασίας*, 10 (1988), σ. 90, αρ. 40), Φοίνιξ, 1875 (Πόπη Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ. Έλληνικά βιβλία 1864-1900. Πρώτη καταγραφή*, Αθήνα 1990, αρ. 1516).

τις προσθήκες «ως δοκίμιον του μετ' ου πολυ συν Θεω τυπωθησομένου Νέου Έπιστολαρίου» προστέθηκαν στα άλλα άπραγματοποίητα σχέδιά του. Η ελληνική παροιμία ακολουθοϋσε τήν παρακμή τής Βενετίας, και παρόλο που ή ελληνική τυπογραφία στη Βενετία διατηρεί τα πρωτεία στην τεχνογνωσία, οί οικονομικές και πολιτισμικές διεργασίες του έλληνισμού έχουν αλλάξει δρόμους και κέντρα και έπομένως καταλαβαίνουμε γιατί το έγχειρημα για ένα νεωτερικό έπιστολάριο δεν ήταν εύκολο να γίνει στη Βενετία.

Triantaphyllos E. Sklavenitis

Printed Epistolaries of Venice (1757-1832)

SUMMARY

The mid Eighteenth Century, considered a turning point in the economic and cultural development of Greeks, saw the emergence of the Venetian Epistolary, which gradually took precedence over older forms and particularly over the Epistolary of Theophilos Korydaleas, which had been in circulation since 1625.

Spanning over a period of 76 years and with at least 22 printed editions, the printing of the Venetian Epistolary is best characterized by the endeavors of Spyridon Milias in his *Epistolary* of 1757. A sound knowledge of Greek and Italian epistolary tradition and training combined with the predominant Renaissance trends of the period served as a foundation for Milias to create a comprehensive theoretical and practical manual.

The second *Epistolary* of 1764 constituted a departure as the theoretical facet of the work was eliminated. The result, nonetheless, was a work closer to reality as Milias had thus succeeded in creating a more secular work incorporating unrelated elements from other non-religious sources. This type of departure, both usual and well within the innovative trends of the period here analyzed, took place under the pressure of the market in books. The divergence in form and style was carried out by Greek Venetian scholars who were very much the driving force for renewal. Those scholars who took part in this departure from the initial *Epistolary* of 1757 and instituted changes to the *Epistolary* of 1764, introduced revisions and certain additions but neither ventured nor were encouraged to go so far as to compose an altogether new epistolary.

The decline of the Greek community was parallel to that of Venice. Though Greek typography in Venice maintained its position of dominance as far as know-how, the course and centers of the economic and cultural life of Hellenism had changed. It is thus understandable that decisive endeavors for an innovative epistolary finally did not take place in Venice.

ΜΑΡΙΑ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΞΑΝΑΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟ
ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΔΑΡΒΑΡΗ

Το 1808 ο Δημήτριος Δάρβαρης εξέδωσε στη Βιέννη ένα επιστολόριο¹, με το οποίο επιχείρησε να διακόψει τη μονοκρατορία των επιστολαρίων της Βενετίας στην αγορά του ελληνικού βιβλίου, ίσως και να ανταγωνιστεί τον Ανταποκριτή Τεργεστίου του Ιωάννη Μαρμαροτούρη που είχε εκδοθεί οκτώ χρόνια νωρίτερα στην Τεργέστη². Η άμεση εκδοτική επιτυχία του επιστολαρίου του Δάρβαρη ήταν μάλλον περιορισμένη, αφού σε αντίθεση με το λαϊκότερο *Νέον Επιστολόριον* (1764)³ δεν γνωρίζουμε επανεκδόσεις, ενώ μεταγενέστερα επιστολόρια δεν το αναφέρουν. Το 1812 η τυπογραφία Γλυκή το διαφήμιζε μαζί με άλλα έργα, συστήνοντας στους υπεύθυνους για την ανατροφή των παιδιών να προμηθευθούν σύγχρονα εγχειρίδια, όπως το επιστολόριο του Δάρβαρη «και άλλα διάφορα Πονήματα του πεπαιδευμένου τούτου ανδρός»⁴. Αλλά και η δομή και κάποια πρότυπα στο επιστολόριο του Σπυρίδωνος Βελούδη το 1849 –χωρίς ωστόσο αναφορά της πηγής– μαρτυρούν πως

1. *Επιστολόριον κοινωφελές εις χρῆσιν των περί την σπουδὴν καὶ ἐμπορίαν καταγινόμενων νέων σχεδιασθέν υπό Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρεως, καὶ τύποις ἐκδοθέν ἀναλώμασι των Κυρίων Ανταδέλφων Δαρβάρεων*, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδῶτη, 1808.

2. *Ο Ανταποκριτής Τεργεστίου, ἤτοι γραφαὶ διδασκτικαὶ τοῦ ἐμπορίου δι' ἐκείνους τοὺς νέους οἵτινες ἐπιθυμοῦσι νὰ ἐνασχολῶνται εἰς αὐτό, μεταφρασθεῖσαι ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ἀπλοελληνικὴν διάλεκτον παρὰ Ἰωάννου Μαρμαροτούρη Ἀθηναίου, Τεργέστη 1800.*

3. *Το Νέον Επιστολόριον* γνωρίζει συνεχεῖς επανεκδόσεις ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν Θεοδοσίου, δύο μάλιστα τὴν ἐποχὴ που ἐτοιμάζει καὶ ἐκδίδει τὸ ἐπιστολόριό του ὁ Δάρβαρης (1803, 1808), καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸν Γλυκὴ, βλ. Σπυρίδων Μήλιας, *Επιστολόριον ἢτε Ἐπιστολικὸς χαρακτήρ*, Βενετία 1757, φωτ. ἀνατ. με προλεγόμενα Κώστα Λάππα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν/ΚΕΜΝΕ, 2003, σ. 13*-16*. Βλ. ἐπίσης Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Τα ἐμπορικὰ εγχειρίδια τῆς Βενετοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἡ Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα τοῦ Νικολάου Παπαδόπουλου*, ΕΜΝΕ 9, Ἀθῆνα 1990, σ. 30 κ.εξ.

4. Παράθεμα ἀπὸ τὴν «Εἶδηση» τοῦ Γλυκὴ στο *Θησαυρὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ Στουδίτη*, ὅπως παρατίθεται στο Φίλιππος Ηλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, τ. Α', 1801-1818, Ἀθῆνα 1997, λ. 1812.37.

Triantaphyllos E. Sklavenitis

Printed Epistolaries of Venice (1757-1832)

SUMMARY

The mid Eighteenth Century, considered a turning point in the economic and cultural development of Greeks, saw the emergence of the Venetian Epistolary, which gradually took precedence over older forms and particularly over the Epistolary of Theophilos Korydaleas, which had been in circulation since 1625.

Spanning over a period of 76 years and with at least 22 printed editions, the printing of the Venetian Epistolary is best characterized by the endeavors of Spyridon Miliias in his *Epistolary* of 1757. A sound knowledge of Greek and Italian epistolary tradition and training combined with the predominant Renaissance trends of the period served as a foundation for Miliias to create a comprehensive theoretical and practical manual.

The second *Epistolary* of 1764 constituted a departure as the theoretical facet of the work was eliminated. The result, nonetheless, was a work closer to reality as Miliias had thus succeeded in creating a more secular work incorporating unrelated elements from other non-religious sources. This type of departure, both usual and well within the innovative trends of the period here analyzed, took place under the pressure of the market in books. The divergence in form and style was carried out by Greek Venetian scholars who were very much the driving force for renewal. Those scholars who took part in this departure from the initial *Epistolary* of 1757 and instituted changes to the *Epistolary* of 1764, introduced revisions and certain additions but neither ventured nor were encouraged to go so far as to compose an altogether new epistolary.

The decline of the Greek community was parallel to that of Venice. Though Greek typography in Venice maintained its position of dominance as far as know-how, the course and centers of the economic and cultural life of Hellenism had changed. It is thus understandable that decisive endeavors for an innovative epistolary finally did not take place in Venice.

ΜΑΡΙΑ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΞΑΝΑΔΙΑΒΑΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΔΑΡΒΑΡΗ

Το 1808 ο Δημήτριος Δάρβαρης εξέδωσε στη Βιέννη ένα επιστολόριο¹, με το οποίο επιχείρησε να διακόψει τη μονοκρατορία των επιστολαρίων της Βενετίας στην αγορά του ελληνικού βιβλίου, ίσως και να ανταγωνιστεί τον Ανταποκριτή Τεργεστίου του Ιωάννη Μαρμαροτούρη που είχε εκδοθεί οκτώ χρόνια νωρίτερα στην Τεργέστη². Η άμεση εκδοτική επιτυχία του επιστολαρίου του Δάρβαρη ήταν μάλλον περιορισμένη, αφού σε αντίθεση με το λαϊκότερο *Νέον Επιστολόριον* (1764)³ δεν γνωρίζουμε επανεκδόσεις, ενώ μεταγενέστερα επιστολόρια δεν το αναφέρουν. Το 1812 η τυπογραφία Γλυκή το διαφήμιζε μαζί με άλλα έργα, συστήνοντας στους υπεύθυνους για την ανατροφή των παιδιών να προμηθευθούν σύγχρονα εγχειρίδια, όπως το επιστολόριο του Δάρβαρη «και άλλα διάφορα Πονήματα του πεπαιδευμένου τούτου ανδρός»⁴. Αλλά και η δομή και κάποια πρότυπα στο επιστολόριο του Σπυρίδωνος Βελούδη το 1849 –χωρίς ωστόσο αναφορά της πηγής– μαρτυρούν πως

1. *Επιστολόριον κοινωφελές εις χρῆσιν των περί την σπουδὴν καὶ ἐμπορίαν καταγινόμενων νέων σχεδιασθέν υπό Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρεως, καὶ τύποις ἐκδοθέν ἀναλώμασι των Κυρίων Ανταδέλφων Δαρβάρεων*, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδῶτη, 1808.

2. *Ο Ανταποκριτής Τεργεστίου, ἤτοι γραφαὶ διδασκτικαὶ τοῦ ἐμπορίου δι' ἐκείνους τοὺς νέους οἵτινες ἐπιθυμοῦσι νὰ ἐνασχολῶνται εἰς αὐτό, μεταφρασθεῖσαι ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς ἀπλοελληνικὴν διάλεκτον παρὰ Ἰωάννου Μαρμαροτούρη Ἀθηναίου*, Τεργέστη 1800.

3. *Το Νέον Επιστολόριον* γνωρίζει συνεχεῖς επανεκδόσεις ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν Θεοδοσίου, δύο μάλιστα τὴν ἐποχὴν ποὺ ετοιμάζει καὶ ἐκδίδει τὸ ἐπιστολόριό του ὁ Δάρβαρης (1803, 1808), καὶ στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸν Γλυκή, βλ. Σπυρίδων Μήλιας, *Επιστολόριον ἢτε Ἐπιστολικὸς χαρακτήρ*, Βενετία 1757, φωτ. ἀνατ. με προλεγόμενα Κώστα Λάππα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν/ΚΕΜΝΕ, 2003, σ. 13*-16*. Βλ. ἐπίσης Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Τὰ ἐμπορικὰ εγχειρίδια τῆς Βενετοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἡ Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Νικολάου Παπαδόπουλου*, ΕΜΝΕ 9, Ἀθήνα 1990, σ. 30 κ.εξ.

4. Παράθεμα ἀπὸ τὴν «Εἶδηση» τοῦ Γλυκή στο *Θησαυρὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ Στουδίτη*, ὅπως παρατίθεται στο Φίλιππος Ηλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19οῦ αἰῶνα*, τ. Α', 1801-1818, Ἀθήνα 1997, λ. 1812.37.

το βιεννέζικο επιστολόριο δεν πέρασε απαρατήρητο στο εκδοτικό περιβάλλον της Βενετίας⁵.

Το «ξαναδιαβάζοντας» του τίτλου αφορά την προσωπική μου επιστροφή στο επιστολικό είδος. Η μελέτη των επιστολών λογίων και εμπόρων στην καμπή του 18ου προς τον 19ο αιώνα και ένα μάθημα με θέμα την ελληνική επιστολογραφία των νεότερων χρόνων είχαν οδηγήσει το 1992 σε ένα δημοσίευμα σχετικά με την ελληνική επιστολογραφία της οθωμανικής περιόδου⁶. Χάρη στην πρόσκληση του ΚΕΜΝΕ μου δίνεται η ευκαιρία να ξαναπιάσω το νήμα και να επιμείνω αυτή τη φορά ειδικότερα σε ζητήματα που θέτει το *Επιστολόριον κοινωφελές εις χρήσιν των περί την σπουδὴν και ἐμπορίαν καταγινομένων νέων του Δάρβαρη*, η τελευταία προσπάθεια ανανέωσης του είδους πριν το 1821.

Τα ελληνικά επιστολικά πρότυπα της οθωμανικής περιόδου δεν υστερούν σε ενδιαφέρον από τις επιστολές που στάλθηκαν και διαβάστηκαν πραγματικά, συχνά άλλωστε οι δύο κατηγορίες αλληλοεπικαλύπτονται. Οι επιστολές που παραθέτει ο Δάρβαρης έχουν την πρόσθετη ιδιαιτερότητα να προτείνουν σε σύγκριση και με τα λόγια σώματα επιστολικών τύπων και με τα επιστολόρια της Βενετίας μια θεματική ανανέωση, που παραπέμπει στην υποδοχή νέων κοινωνικών αντιλήψεων. Από το πλήθος των παραδειγμάτων παραθέτω μόνο ένα από το πρώτο μέρος, που περιέχει «κοινάς και συνήθεις επιστολάς», δηλαδή όχι εμπορικές. Στην πέμπτη ενότητα, «Περί συγχαρητικών επιστολών», στην τρίτη υποενότητα, «εις τα ευτυχή γεγονότα», «ένας φίλος συγχαίρεται τον φίλον του δια την γέννησιν της κόρης του»:

Περιπόθητε Φίλε!

Ευρισκόμενος προ ολίγων ημερών εις τον οίκον σας, σας ευχήθην υιόν. Αλλά το αγαπητόν σας γράμμα σήμερον μου μηνύει, ότι αποκτήσετε κόρην. Βλέπω, ότι δεν επληρώθη η ευχή μου, όμως εσείς αγαπάτε κατά τον λόγον σας και τα θηλυ-

5. *Επιστολόριον περιέχον διαφόρους τύπους επιστολών πάνυ χρησίμους εις οποιανδήποτε ανθρωπίνην κατάστασιν και περίστασιν του βίου νεωστί μεταρρυθμισθέν και πλείσταις ετέραις γνώσεσιν επαυξηθέν σπουδή και τυπογραφική επιστασία Σπιυρίδανος Βελούδου, Βενετία, Τυπογραφία του Φοίνικος, 1849 (21858, 31861), με πέμπτη ανώνυμη έκδοση το 1875, στην οποία τον πρόλογο υπογράφει «ο εκδότης». (Ευχαριστώ τον Κώστα Λάππα, που επέστησε την προσοχή μου στην έκδοση αυτή). Το βιβλίο εκδόθηκε παράλληλα και από το τυπογραφείο Αγίου Γεωργίου Βενετίας (21854, 31860, 31864).*

6. Maria A. Stassinopoulou, «Γράφε καθώς ομιλείς». Überlegungen zur Epistolographie in der Zeit der griechischen Aufklärung», *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts*, 7/8 (1992/93), σ. 27-39, όπου και βιβλιογραφία για την επιστολογραφία των νεότερων χρόνων.

ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟΝ

ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ

εις χρήσιν

τῶν περὶ τὴν σπουδὴν καὶ ἐμπορίαν
καταγινομένων νέων

σχεδιασθέν

ὑπὸ

Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρως,

καὶ

τύποις ἐκδοθέν

ἀναλώμασι

τῶν Κυρίων Ἀυταδέλφων Δαρβάρων.

ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ

ΕΝ Τῇ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΕΛΟΥΔῆ.

1808.

Η σελίδα τίτλου του *Επιστολαρίου* του Δημ. Ν. Δάρβαρη.
Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

κά, και εις τούτο κάμνετε φρόνιμα. Εγώ εύχομαι τη μικρή σας κόρη δύω πράγματα: το ήμισυ του πνεύματος του πατρός, και όλην την καρδίαν της μητρός. Με ταύτα δύναται αυτή να ήναι τιμή και καύχημα του γυναικείου φύλου.

Την εποχή που εκδίδεται το επιστολάριο του Δάρβαρη η επιστολή εξακολουθεί να βρίσκεται στο χώρο μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, ο λόγιος επιστολογράφος εξακολουθεί να γράφει επιστολές που θα αποτελέσουν άγνωσμα για πολλούς. Αλλά και η οικογενειακή και προσωπική επιστολή δεν έχει χαρακτήρα ιδιωτικής γραφής με στόχο τον ένα, άμεσο παραλήπτη. Με εξαίρεση ίσως την ερωτική επιστολή, τουλάχιστον όπως την παρουσιάζουν τα Έρωτος αποτελέσματα, όπου ο παραλήπτης αποσύρεται για να απολαύσει το ραβασάκι που αντίστοιχα έχει γραφτεί μακριά από περιέργα μάτια, η επιστολή δείχνει να καλύπτει ακόμη κατά κύριο λόγο ανάγκες μιας συλλογικότερης επικοινωνίας. Το επιστολάριο του Δάρβαρη κινείται σε έναν ενδιάμεσο χώρο. Αναρωτιέται κανείς, αν πρόκειται για συνειδητή επιλογή ή απλώς για το αποτέλεσμα της συμπληρωματικής τακτικής που συνδυάζει κλασικές εμπορικές επιστολές (συστατική επιστολή πατέρα για τον γιό του) με συστάσεις σε νεαρό ποιητή ή επιστολές μαθητή προς τη μητέρα του.

Στην παράδοση των χειρόγραφων επιστολικών συλλογών ο Δάρβαρης συνδυάζει τις πλασματικές επιστολές με άλλες που θα πρέπει να προέρχονται από την προσωπική του συλλογή. Στις υφολογικές επιλογές και της εισαγωγής αλλά και των επιστολών ο Δάρβαρης επηρεάζεται άμεσα ή έμμεσα, μέσω των βιβλίων που ακολουθεί, από το μεγάλο επιστολογραφικό πρότυπο του γερμανικού 18ου αιώνα, τον Christoph Fürchtegott Gellert. Ο Gellert καταδίκασε το πολύπλοκο σύστημα επιστολογραφικής εθμοτυπίας και κανόνων του μπαρόκ, υπογράμμισε με διαφωτιστική επιμονή τη σημασία του απλού ύφους και πρότεινε ως το καταλληλότερο σχολείο για τον καλό επιστολογράφο την ανάγνωση καλών βιβλίων και την ακρόαση καλών ρητόρων. Στην εισαγωγή του Δάρβαρη συναντάμε τη γραμμή του Gellert, που άλλωστε τείνει στις αρχές του 19ου αιώνα να γίνει κοινός τόπος. Υπογραμμίζει τη φυσικότητα και την απλότητα που οδηγούν στην ποθητή γλαφυρότητα και περιγράφει πως μπορούν να κατακτηθούν:

Τα κάλλιστα μέσα εις τούτο είναι η ανάγνωσις καλών βιβλίων, η πολυχρόνιος μετά προσοχής παρατήρησις, και η συχνή άσκησις, και μάλιστα η συναναστροφή μετά των πεπαιδευμένων και αστέων ανθρώπων, των οποίων η ομιλία πρέπει να ήναι κανών του ύφους των επιστολών⁷.

7. Δάρβαρης, *Επιστολάριον*, σ. 21.

Το πρόσταγμα «γράφε καθώς ομιλείς» του Δάρβαρη⁸ δεν θα πρέπει να διαβαστεί μόνο μέσα στα πλαίσια της ελληνικής γλωσσικής διαμάχης ή του προβληματισμού για τη διδασκαλία της απλοελληνικής στους δίγλωσσους μαθητές με πρώτη μητρική την Αρομουνική και κύρια διδασκόμενη σχολική γλώσσα τη Γερμανική. Εκφράζει ταυτόχρονα και τη χαρακτηριστική για την εποχή του μετάβαση από το σεβασμό του γραπτού ύφους στο θαυμασμό της «αυθόρμητης φυσικότητας» του προφορικού λόγου⁹.

Όπως και ο Gellert, που συνδυάζει το σύγγραμμα περί επιστολικού ύφους με επιλογή επιστολών, έτσι και ο Δάρβαρης προτείνει τον εαυτό του ως πρότυπο προς μίμηση, χωρίς ωστόσο να αναφέρει ρητά ότι πρόκειται για επιστολές που έλαβε και έγραψε ο ίδιος. Το μονόγραμμα Δ.Δ., τα ονόματα των αποδεκτών σε πόλεις της Σαξωνίας, της Αυστρίας και της Ουγγαρίας (για παράδειγμα του δάσκαλου της Πέστης Γεωργίου Λεοντίου), αλλά και το περιεχόμενο καθιστούν σαφές ότι αντλεί από την προσωπική του αλληλογραφία.

Συγκρίνοντας επιστολικά σώματα του ύστερου 18ου και του πρώιμου 19ου αιώνα με τα επιστολάρια που θεωρητικά θα πρέπει να είχαν υπόψη τους οι συγκεκριμένοι επιστολογράφοι, δεν διαπιστώνω πραγματικό διάλογο μεταξύ επιστολογραφικής πρακτικής και επιστολαρίου¹⁰. Το επιστολάριο μοιάζει να είναι κατά κύριο λόγο ένα επιπλέον διδακτικό εγχειρίδιο με περιορισμένη επίδραση στην επιστολογραφική πρακτική, ενώ ο διάλογος φαίνεται να συντελείται μέσα στα όρια του είδους του επιστολαρίου και στη συνέχεια ίσως και του επιστολικού μυθιστορήματος¹¹. Όσον αφορά τη λόγια επιστολή θα πρέπει μάλλον να αναγνωρίσουμε το ρόλο της δημιουργικότητας του κάθε επιστολογράφου καθώς και την επίδραση μέσα από άλλες διό-

8. Στο ίδιο, σ. 16.

9. Βλ. σχετικά Karin Müller, «Schreibe, wie du sprichst!». *Eine Maxime im Spannungsfeld von Mündlichkeit und Schriftlichkeit. Eine historische und systematische Untersuchung* [Theorie und Vermittlung der Sprache 12], Φρανκφούρτη κ.α. 1990, ιδίως σ. 103 κ.ε., Hans-Martin Gauger, «“Schreibe, wie du redest!” Zu einer stilistischen Norm», *Sprachnormen in der Diskussion. Beiträge vorgelegt von Sprachfreunden*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1986, σ. 21-40.

10. Ενδεικτικές για την πρακτική της εμπορικής αλληλογραφίας στις αρχές του 19ου αιώνα αλλά και για τον ρόλο των γραμματικών οι αναφορές στο Βασίλης Κρεμμυδάς, *Έμποροι και εμπορικά δίκτυα στα χρόνια του Εικοσιένα (1820-1835)*. *Κυκλαδίτες έμποροι και πλοιοκτήτες*, Αθήνα 1996, σ. 19-28.

11. Παναγιώτης Μουλλάς, *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Αθήνα 1987, σ. 181 κ.ε. και κεφ. 3, Μ. Α. Stassinopoulou, «“Γράφε καθώς ομιλείς”...», ό.π.

δους, όπως για παράδειγμα τη σχολική άσκηση με βάση παραδοσιακούς επιστολικούς τύπους ή τις επιστολές του Συνεσίου, που μεταξύ 1780 και 1815 εκδίδονται τέσσερις φορές, ενώ εξακολουθούν να αντιγράφονται¹². Αλλά και στην εμπορική και ιδιωτική αλληλογραφία (όταν μπορούμε να τις ξεχωρίσουμε) δεν διακρίνεται στην καθημερινή πρακτική των επιστολογράφων άμεση επίδραση των προτύπων και των συμβουλών από τα επιστολόγια, με εξαίρεση ίσως τις συναλλαγματικές, τα λογιστικά έγγραφα και τις αρχοτέλειες. Ακόμη και ο Αβράμιος Ομηρόλης, που καταδικάζει το 1834 τη δουλική μίμηση «πλαστών» και «προσποιητών» παραδειγμάτων, δεν αναφέρει ως παραδείγματα προς αποφυγή υφολογικές ιδιαιτερότητες από το κυρίως σώμα της επιστολής αλλά αρχοτέλειες:

Ούτως εγράφαμεν έως προ ολίγου κατά τους τύπους του Μηλίου, «Την υμετέραν...» δουλικώς προσκυνών, ολοψύχως ασπάζομαι δεόμενος του εν τρισίν υποστάσεσιν αδιαρέτως υμνουμένου Θεού, όπως διαφυλάττοι αυτήν εν άκρα υγιεία και διηνεκεί ευημερία κτλ. κτλ¹³.

Ο Δάρβαρης επιχειρεί να συγκεράσει μια ποικιλία παραδοσιακών και ανανεωτικών στοιχείων. Διαλέγεται με τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή παράδοση και με τον Κορυδαλέα, ξεκινώντας με την επιστολή Γρηγορίου του Θεολόγου προς Νικόβουλον. Ταυτόχρονα ανατρέπει την καθιερωμένη μορφή των επιστολαρίων της Βενετίας στη διάταξη της ύλης και παραθέτει έναν πίνακα προσφωνήσεων που συνδυάζει την κοινωνική ιεραρχία των ορθοδόξων υπηκόων της Πύλης με εκείνη των εμπόρων της Αψβουργικής Μοναρχίας. Απευθύνεται σε μαθητευόμενους εμπόρους και σπουδαστές και προωθεί ένα πρότυπο λογίου εμπόρου, το οποίο –αν το συγκρίνουμε με εμπορικές επιστολές της εποχής– απέχει σημαντικά από την επιστολογραφική πραγματικότητα της πλειοψηφίας των εμπόρων, που χρησιμοποιούν διάφορες μορφές της *Ελληνικής Κοινής* του εμπορίου διάστικτες από λεξιλογικά κυρίως δάνεια, αλλά παράλληλα και τρίτες γλώσσες, ιταλικά για παράδειγμα, και στην περίπτωση των αναγνωστών του Δάρβαρη γερμανικά, ουγγρικά ή κάποια σλαβική γλώσσα.

Το επιστολόγιο εκδίδεται την εποχή της εκδοτικής ακμής του Δάρβαρη.

12. Μ. Α. Stassinopoulou, «“Γράφε καθώς ομιλείς”...», *ό.π.*, σ. 35-36, Αγγελική Γ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων κατά την Τουρκοκρατία. Διδασκόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι. Συμβολή στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας, διδακτορική διατριβή*, Αθήνα 1993, σ. 79-87.

13. *Δοκίμιον επιστολικών κανόνων. Συντεθέν εις χρήσιν των πρωτοπειρών υπό Αβραμί-ου του Ομηρόλου*, Σμύρνη 1834, σ. ε'.

Είναι σαφές ότι απευθύνεται μ' αυτό στο ήδη διαμορφωμένο κοινό του: τους πολύγλωσσους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς της Αυστρίας και της Ουγγαρίας και δευτερευόντως της Οθωμανικής Βαλκανικής Χερσονήσου¹⁴. Πιστεύει στη σημασία της συστηματικής διδασκαλίας μιας απλής Ελληνικής, που θα λειτουργήσει ως δίαυλος παιδείας αλλά και ως συνεκτικός κρίκος¹⁵. Το επιστολόγιο εντάσσεται σε μια σειρά διδακτικών εγχειριδίων από την απλοελληνική γραμματική ως τη φυσική και την ιστορία, μπορεί άρα στη λογική της εποχής να αποτελέσει και τερπνό ανάγνωσμα για ένα ευρύτερο κοινό. Το παρουσιάζει άλλωστε ως μέρος ενός συνολικού προγράμματος στους αναγνώστες του, όχι μόνο στον πρόλογο και στην εισαγωγή αλλά και μέσα από επιστολές. Παραθέτει, για παράδειγμα, δύο επιστολές για την περίπτωση που «ένας φίλος προσφέρει τω άλλω ένα εκδεδομένον βιβλίον», στις οποίες περιγράφει το αποστέλλόμενο έργο, μια γραμματική, και προαναγγέλλει το υπό συγγραφή, ένα επιστολόγιο¹⁶. Η διαφήμιση αλλά και ο διάλογος μεταξύ συγγραφέων που επιδιώκουν να προσελκύσουν τους ίδιους περίπου αναγνώστες φαίνεται να αποτελούσε παιχνίδι της μικρής ελληνόφωνης λόγιας κοινότητας της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Ο Μιχαήλ Γεωργίου συστήνει στο προοίμιο της *Αποθήκης των Παίδων* «χωρίς κανένα ίδιον κέρδος την Απλοελληνικήν Γραμματικήν του Εντιμολογιωτάτου κυρίου Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρεως». Παραθέτει ωστόσο και την εξής απορία κάποιου Β**** που «ερώτησεν έναν μαθητήν μου, οπού έχω εις το οσπήτι, έμπροσθεν εις άλλους δύο οπού έρχονται και μανθάνουν “τι βιβλίου είν’ αυτό που τυπών’ ου δάσκαλος σ’; Αυτό τόχ’ κι’ ου Δάρβαρις”»¹⁷.

Τον καιρό που ο Δάρβαρης εκδίδει το επιστολόγιό του το είδος ανανεώ-

14. Για τα θέματα της πολυγλωσσίας βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς θεραπεία της πολυγλωσσίας», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, σ. 153-177, Μαρία Α. Στασινοπούλου, «Βαλκανική πολυγλωσσία στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων τον 18ο και 19ο αιώνα. Ένα γοητευτικό φαινόμενο και οι δυσκολίες των εθνικών ιστοριογραφιών», *Τετράδια Εργασίας* 28, σ. 17-32 (υπό εκτύπωση).

15. Για τις προτάσεις για τη λύση των γλωσσικών προβλημάτων ειδικά των Βλάχων δεύτερης και τρίτης γενιάς στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων βλ. Βάσω Σειρηνίδου, «Βαλκάνιοι έμποροι στην αψβουργική μοναρχία (18ος-μέσα 19ου αι.). Εθνοτικές ταυτότητες και ερευνητικές αμυχανίες», *Τετράδια Εργασίας* 28, σ. 53-81 (υπό εκτύπωση).

16. Δάρβαρης, *Επιστολόγιον*, σ. 236.

17. Μιχαήλ Γεωργίου, *Αποθήκη των Παίδων εις μεταχείρισιν των μανθανόντων την κοινήν γραμμακικήν γλώσσαν*, Βιέννη 1809, σ. στ'-ζ'.

νεται και στον γερμανόφωνο χώρο. Ήδη από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα προωθείται η δημιουργία γραπτής γερμανικής κοινής. Σ' αυτή την κίνηση οι οδηγοί ορθογραφίας και καλλιτέπειας και τα επιστολόγια αποτελούν βασικό όχημα, καθώς η αλληλογραφία διατηρεί στον γερμανόφωνο χώρο με την κεντρόφυγη δομή του για μεγαλύτερο διάστημα τον χαρακτήρα της ενημέρωσης από τη μια και της δημιουργίας δημόσιου χώρου από την άλλη¹⁸. Ταυτόχρονα η επιστολή, κείμενο σύντομο και ευέλικτο στη διάδοσή του, λειτουργεί ως πρότυπο για την κανονικοποίηση της γλώσσας. Η διοικητική πολυμορφία και η ποικιλία των δασμολογικών, τραπεζοπιστωτικών και άλλων εμπορικών συστημάτων ενισχύει τη συνύπαρξη πολλών βοηθημάτων με πρότυπα επιστολών και άλλων εγγράφων. Στην Αυστρία οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις της Μαρίας Θηρεσίας και του Ιωσήφ Β' εισήγαγαν μεταξύ άλλων και έναν νέο τρόπο σύνταξης διοικητικών εγγράφων και επιστολών προς τις αρχές. Προέκυψαν έτσι και νέα εγχειρίδια για τις ειδικές ανάγκες του τεράστιου κρατικού μηχανισμού και των υπηκόων στις επαφές του με αυτόν. Το πέρασμα από τον 18ο στον 19ο αιώνα χαρακτηρίζεται ταυτόχρονα από τη σταδιακή επικράτηση και στην εκπαίδευση των κεντρικών διαλέκτων της Γερμανικής, κυρίως όπως εκφράστηκαν στα εγχειρίδια γραμματικής του Johann Christoph Gottsched. Αν και ο ίδιος καταγόταν από την Ανατολική Πρωσία, προώθησε περισσότερο σαξωνικούς τύπους, όπως τους είχε γνωρίσει στη Λειψία όπου ζούσε και έγραφε. Χάρη στην επίδραση που άσκησε το έργο του, οι τύποι αυτοί απέκτησαν κανονιστική ισχύ στη γραπτή γερμανική και επικράτησαν παρά τις αντιδράσεις που συνάντησαν και στην Αυστρία. Οι γλωσσικές εξελίξεις οδήγησαν και αυτές με τη σειρά τους στην επανέκδοση παλαιότερων οδηγιών αλληλογραφίας με προσαρμοσμένη γραμματική και σύνταξη.

Ο Δάρβαρης είχε συνεπώς να αντλήσει από ένα πλήθος πρόσφατα εκδεδомένων προτύπων εμπορικής αλληλογραφίας, από τη μια τους λεγόμενους *γραμματείς* (Sekretär) και από την άλλη τα αμιγή επιστολόγια. Το επιστολό-

18. Όπως διατυπώνεται ακόμη στα μέσα του 19ου αιώνα, «Θεέ μου, πόσα γράμματα πρέπει να γράφουμε, για να δημιουργούμε εκείνο το πνευματικό Παρίσι, εκείνη την συνάθροιση (Konzentration), που δεν βλέπουμε...», επιστολή του έτους 1844, βλ. Rainer Baasner, «Briefkultur im 19. Jahrhundert. Kommunikation, Konvention, Postpraxis», στο ίδιο (επιμ.), *Briefkultur im 19. Jahrhundert*, Τυβίγγη 1999, σ. 1-36, το παράθεμα στη σ. 5. Για το πέρασμα από τον «Γραμματέα» (Secrétaire) στο «Εγχειρίδιο» και τις αλλαγές κοινωνικότητας στη Γαλλία βλ. Maurice Daumas, «Manuels épistolaires et identité sociale (XVIe-XVIIIe siècles)», *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 40/4 (1993), σ. 529-556.

ριό του είναι όμως ταυτόχρονα βοήθημα για μαθητευόμενους εμπόρους και υπαλλήλους εμπορικών επιχειρήσεων και διδακτικό βιβλίο για τη βασική και μέση εκπαίδευση. Όπως και άλλα έργα του, θα πρέπει λοιπόν να εξεταστεί και από τη σκοπιά των επιδράσεων που είχε η λεγόμενη σχολική μεταρρύθμιση της Μαρίας Θηρεσίας (mariatheresianische Schulreform)¹⁹. Στον επίσκοπο Ignaz Felbiger από τη Σιλεσία, περιοχή που η Αυστρία είχε αναγκαστεί να παραχωρήσει στην Πρωσία μετά τον επταετή πόλεμο, είχε ανατεθεί η ανανέωση της βασικής εκπαίδευσης. Μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα οι αντιπαραθέσεις για τη διαμόρφωση εκπαιδευτικού συστήματος και γλωσσικού οργάνου σε όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας και σε όλες τις γλωσσικές ομάδες επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τα εγχειρίδια και κυρίως τη διδακτική μέθοδο που είχε αναπτύξει σε ειδικό βιβλίο για τους δασκάλους ο Felbiger. Το τελευταίο εγχειρίδιο της σειράς του ήταν ένα συνοπτικό επιστολόγιο για μαθητές, στην παράδοση των σχολικών οδηγιών ύφους και με αναλυτικά διορθωμένες επιστολές. Δεν υπάρχει άμεση σχέση με το επιστολόγιο του Δάρβαρη, αλλά και τα δύο εντάσσονται σε μια σειρά σχολικών εγχειριδίων. Η απλοελληνική γραμματική, οι διάλογοι, το επιστολόγιο αποτελούν μέρος ενός συνολικού παιδαγωγικού προγράμματος του Δάρβαρη που επιχειρεί να εντάξει την ελληνόφωνη εκπαίδευση στο νέο σχήμα των σχολείων της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων²⁰ – ως θυμηθούμε εδώ ότι από το τέλος του 18ου αιώνα δημιουργείται με αυτοκρατορικά διατάγματα το θεσμικό πλαίσιο για την ίδρυση των λεγομένων εθνικών σχολών για τις διάφορες εθνογλωσσικές ομάδες της αυτοκρατορίας. Ο Δάρβαρης διεκδίκησε με επιτυχία τον ρόλο του παιδαγωγού των ελληνοφώνων ορθοδόξων της. Αυτό

19. Για μια πρώτη ενημέρωση βλ. Paul Rössler, «Sprache zur Erziehung–Erziehung zur Sprache. Felbigers Grammatiken und die schriftsprachliche Reform in Österreich in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts», *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts*, 10 (1995), σ. 54-72, Peter Wiesinger, «Die Reform der deutschen Schriftsprache unter Maria Theresia. Ziele–Durchführung–Wirkung», Franz M. Eybl (επιμ.), *Strukturwandel kultureller Praxis. Beiträge zu einer kulturwissenschaftlichen Sicht des thesesianischen Zeitalters [=Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts]*, 17 (2002), σ. 131-140.

20. Βλ. πρόχειρα Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, ό.π.: μέχρι το 1808 είχαν εκδοθεί μεταξύ άλλων η *Μικρά Κατήχησις* (1801.37) και το *Νέον Αλφαβητάριον* (1801.39), το *Εγχειρίδιον Χριστιανικών* (1803.27), η *Πρόχειρος Αριθμητική* (1803.68-70), το *Εκλογάριον Γραικικών* (1804), η *Εισαγωγή εις την Ελληνικήν γλώσσαν* (1805.38, πρώτη έκδοση 1798, Γ. Γ. Λαδάς – Αθ. Δ. Χατζηδήμος, *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1796-1799*, Αθήνα 1973, λ. 105) και η *Γραμματική Απλοελληνική* (1806.17). Για τις «σειρές» εγχειριδίων βλ. και Τρ. Σκλαβενίτης, *Εμπορικά εγχειρίδια*, ό.π., σ. 20-21.

φανερώνει και η εμπλοκή που προέκυψε όταν η καισαροβασιλική επιτροπή σχολείων έστειλε μεγάλο αριθμό βιβλίων από το κληροδοτήμά του σε ορθόδοξα σχολεία (σε περιοχές όμως που δεν είχαν ελληνόφωνους μαθητές με αποτέλεσμα να τα διεκδικήσουν τα ελληνικά σχολεία²¹), αλλά και η χρήση των εγχειριδίων του Δάρβαρη για πολλά χρόνια μετά τον θάνατό του²² και βέβαια η παρουσία βιογραφικών λημμάτων σε αυστριακά βοηθήματα²³.

Σύμφωνα με τον Μίροσλαβ Βούκελιτς, ο Δάρβαρης στο επιστολάριό του ακολουθεί και στις οδηγίες και στα πρότυπα το βιβλίο του Αθανασίου Στόικοβιτς με τίτλο «Σέρβος γραμματεύς ή χειραγωγή εις την σύνταξιν διαφόρων επιστολών» (1802)²⁴. Ο Στόικοβιτς αναφέρει στον πρόλογό του ότι ακολούθησε κάποιον για την ώρα αταύτιστο γερμανικό πρότυπο. Από τη σύγκριση του επιστολαρίου του Δάρβαρη με διάφορα επιστολάρια και γραμματείς δεν προκύπτει σαφώς το γερμανικό πρότυπο. Στη σειρά των εννοτήτων και σε ορισμένες παραγράφους των πρώτων σελίδων της εισαγωγής ο Δάρβαρης ίσως ακολουθεί είτε το επιστολάριο για σχολεία και το γενικό κοινό είτε εκείνο για νέους εμπόρους του Johann Heinrich Bolte που εκδιδόταν στο Βερολίνο από το τέλος του 18ου αιώνα και ήταν ευρύτατα διαδεδομένα²⁵.

21. Βασιλική Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη, 1780-1850*, αδημ. διδ. διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2002, σ. 272, της ίδιας, «Βαλκάνιοι έμποροι...», ό.π.

22. Βλ. αναφορά του 1835 σχετικά με τα διδακτικά εγχειρίδια των ορθοδόξων μαθητών, Allgemeines Verwaltungsarchiv 24F Lehrbücher Griechisch nicht unirt, φ. 22-27. Η *Μικρά Κατήχησις* ανατυπώθηκε στη Βιέννη για τις ανάγκες κυρίως του σχολείου: Δημητρίου Νικολάου του Δαρβάρους, *Μικρά Κατήχησις επεξεργασμένη. Εκδίδεται δωρεάν του κληροδοτήματος Πέτρου Νικολάου Δαρβάρους του και Πεντάδου*, Εν Βιέννη, Εκδότις η εν Βιέννη Ελληνική Κοινότης των αυστριακών υπηκόων, Εν τη τυπογραφία Κ. Γερόλδου 1878.

23. Την ημιεπίσημη αυστριακή εκτίμηση για τον Δάρβαρη μπορεί να διαβάσει κανείς στο έργο του Franz Sartori, *Historisch-Ethnographische Übersicht der wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeit und Literatur des österreichischen Kaiserthums nach seinen mannigfaltigen Sprachen und deren Bildungsstufen*, Βιέννη 1830, σ. 189-193. Βλ. τώρα και με δεδομένα από αρχειακές πηγές σχετικά με την υπόθεση του κληροδοτήματος Β. Σειρηνίδου, «Βαλκάνιοι έμποροι...», ό.π.

24. Μίροσλαβ Βούκελιτς, «Το "Επιστολάριον κοινωφελές" του Δαρβάρους και ένα σερβικό πρότυπό του σαν ένα παράδειγμα των Ελληνο-σερβικών σχέσεων», *Οι πνευματικές σχέσεις του Ελληνισμού με τους βαλκανικούς λαούς, Β' Δαβαλκανικό Συνέδριο, Πρακτικά*, Κομοτηνή 2002, σ. 43-49. Ευχαριστώ τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη για την υπόδειξη του άρθρου και τη δυνατότητα να μελετήσω σε φωτοτυπημένη μορφή το έργο του Στόικοβιτς.

25. Johann Heinrich Bolte, *Berlinischer Briefsteller für das gemeine Leben. Zum Gebrauch für deutsche Schulen und für jeden, der in der Briefstellerei Unterricht verlangt und bedarf*, Βερολίνο 1782, 1798, 1806. Του ίδιου, *Berlinischer Briefsteller für junge Kaufleute...*, Βερολί-

Έξω από την ελληνορθόδοξη εκπαίδευση της Αυστροουγγαρίας η επιτυχία του «κοινωφελούς» επιστολαρίου φαίνεται να υπήρξε περιορισμένη. Ο Σπυρίδων Βελούδης περικλύπτει δραστικά την εισαγωγή του Δάρβαρη, επιλέγει ορισμένες μόνο από τις επιστολές, αλλάζει τη σειρά (π.χ. οι ευχαριστήριες επιστολές είναι στο τέταρτο μέρος του Δάρβαρη και στο πρώτο του Βελούδη). Οι περικοπές υποδεικνύουν έναν από τους πιθανούς λόγους για τους οποίους δεν επανεκδόθηκε το επιστολάριο του Δάρβαρη ως είχε, τον όγκο του²⁶. Το επιστολάριο του Βελούδη αντίθετα γνώρισε πολλαπλές εκδόσεις. Ο κόσμος στον οποίο απευθυνόταν το επιστολάριο του Δάρβαρη, δηλαδή οι οικογενειακές επιχειρήσεις με αυστριακή ή ουγγρική εγκατάσταση και γλώσσα την ελληνική, αρχίζει να περνάει σε νέα φάση. Οι γόνιοι των εμπορικών οικογενειών που μένουν στην Αυστρία στέλνονται κυρίως σε γερμανικά σχολεία. Και βέβαια το ότι μία Κομήτισσα που παντρεύτηκε βαρόνο έχει τον τίτλο «Εκλαμπροτάτη Κομήτισσα» και ότι «εις τας ανυπάνδρους δίδεται ο τίτλος της γενεάς των»²⁷ είχε ίσως κάποιο ενδιαφέρον για τους ελληνορθόδοξους μικρούς ευγενείς και μεγαλοαστούς στην Αυστρία και την Ουγγαρία, έπαυε όμως έξω από τον χώρο αυτό να ανταποκρίνεται σε κάποιου είδους ελληνογλωσση επιστολογραφική πραγματικότητα. Δυσκολίες με το γεωγραφικό περιβάλλον φαίνεται να αντανάκλα επίσης το γεγονός ότι από τις δύο ομώνυμες πόλεις, Άλλη της Σαξωνίας και Άλλη της Σουηβίας, που αναφέρονται στο επιστολάριο Δάρβαρη, η δεύτερη τοποθετείται στη Σουηδία σε κάποιες εκδόσεις του επιστολαρίου Βελούδη²⁸.

Μετά τη μεταφορά της τυπογραφικής δραστηριότητας σε άλλα κέντρα και πάντως μακριά από τη Βιέννη και την Πέστη, το επιστολάριο του Δάρβαρη δεν είχε πια ούτε το παραδοσιακό αναγνωστικό του κοινού ούτε την τυπογραφική και σχολική υποδομή μέσα στην οποία είχε δημιουργηθεί. Ορισμένα από τα ανανεωτικά του στοιχεία επιβίωσαν αποσπασματικά μέσα από το επιστολάριο Βελούδη/Φοίνικος και Αγίου Γεωργίου, δεν μπόρεσε όμως να λειτουργήσει στην αρχική μορφή του στα νέα κέντρα του αστικού βίου. Σώζεται σήμερα ως μαρτυρία της παιδαγωγικής προσωπικότητας του

νο 1791, 1796, 1806. Βλ. αναλυτικότερα Μ. Α. Stassinopoulou, «Γράφε καθώς ομιλείς"...», ό.π., σ. 37-38.

26. Το κεφάλαιο για τα εγκύκλια γράμματα αποτελεί, για παράδειγμα, την «πιο διεξοδική αναφορά» στο θέμα στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. Χρήστος Μούλιας, «Τα εγκύκλια εμπορικά γράμματα», *Τα Ιστορικά*, τ. 10, τχ. 18-19 (1993), σ. 39-41.

27. Δάρβαρης, *Επιστολάριον*, σ. 28.

28. *Επιστολάριον περιέχον διαφόρους τύπους επιστολών*, εκδ. 1861 και 1875, σ. 18.

συντάκτη του και της προσπάθειάς του να προτείνει μέσα σε μια ταχύτατα αναπτυσσόμενη νέα κοινωνικότητα έναν νέο τύπο επιστολογράφου ανάμεσα στα επιστολόγια της Βενετίας και τη λόγια επιστολική παράδοση.

Βιέννη

Maria Stassinopoulou

Re-reading the epistolary of Dimitrios Darvaris

SUMMARY

The epistolary handbook of Dimitrios Darvaris (Vienna 1808) marks a turning point in the Modern Greek tradition. It belonged to a series of schoolbooks edited by the author for the Greek schools and Greek speaking private pupils of the Habsburg Empire in the late 18th and early 19th century; some of them were still in use in the 1870s. The epistolary itself can be seen as an attempt to renew the genre in Greek using elements of the German manuals of its time without breaking completely with the learned Greek epistolary tradition, while at the same time offering a (far too) comprehensive manual for merchants and in particular their secretaries. As opposed to the popular letter writing manuals published in Venice in the 18th and 19th centuries the *Επιστολόγιον Κοινοφελές* was never reprinted. Some parts survived in a rather arbitrary mode in the 19th century epistolary of Spyridon Veloudis.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ

Η ΑΝΑΓΝΩΣΙΣ ΤΩΝ ΤΕΡΠΙΝΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΣΤΟ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟΝ (1843) ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

1. Το πορτρέτο ενός εκσυγχρονιστή

Δεν πιστεύω να κατηγορηθώ ότι, αφήσας την πατρίδα μου, μεταβαίνω εις την αλλοδαπήν. Η Ελλάς έχει πολύ ικανωτέρους μου διά να την υπηρετήσουν. Όλοι δε οι άνθρωποι δεν δύναται να εύρουν πόρον ζωής εις την πατρίδα των. Βλέπομεν καθ' ημέραν άνδρας αξιοτίμους και επιστήμονας, αν και φιλοπάτριδας να περιέρχονται ξένους τόπους, και να υπηρετώσι Κυβερνήσεις αλλοφύλους και αλλοδόξους. Δεν εγκρίνω μεν το ubi bene ibi patria των Ρωμαίων· όμως παραδέχομαι το Ελληνικόν, «ανδρός αγαθού πάσα γη πατρίς», όπερ δηλεί, ότι άνθρωπος με χρηστότητα και ολίγας ή πολλές γνώσεις, ημπορεί πανταχού να γίνη ου μόνον εις τον εαυτόν του αλλά και εις τους άλλους ωφέλιμος¹.

Με αυτά τα λόγια ο Φιλάρετος Καλαμάς, ο νεαρός ήρωας του δεύτερου και τελευταίου μυθιστορήματος του Γρηγόριου Παλαιολόγου με τον τίτλο *Ο Ζωγράφος*, δικαιολογεί, στον επίλογο του βιβλίου, την απόφασή του να εγκαταλείψει οριστικά τη ζωή «εις την πατόκορφα εξευρωπαϊσθείσαν Ελλάδα» και να «αποκατασταθή εις Κωνσταντινούπολιν». Τα ιστορικά και πραγματολογικά συμφραζόμενα της αφήγησης² οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, στο συγκεκριμένο απόσπασμα, έχουμε να κάνουμε με μια υβριδική αφηγηματική φωνή³: μαζί με τη φωνή του ήρωα ακούγεται και η φωνή του «γρηγόριου»

1. Άλκης Αγγέλου (επιμ.), *Γρηγόριος Παλαιολόγος, Ο Ζωγράφος*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1989, σ. 296-297.

2. Για τη νομιμότητα της σύνδεσης αφηγητή και συγγραφέα, μέσα στο πλαίσιο μιας «ρητορικής αφηγηματολογίας» βλ. Susan Lanser, *The Narrative Act. Point of view on Prose Fiction*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1981, σ. 158.

3. Για την έννοια των υβριδικών αφηγηματικών φωνών βλ. Μιχαήλ Μπαχτίν, *Προβλήματα Λογοτεχνίας και Αισθητικής*, Πλέθρον, Αθήνα 1980, σ. 162.

συγγραφέα Γρ. Παλαιολόγου. Ο Παλαιολόγος εγκατέλειψε την Αθήνα, την πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, το 1837, για να εγκατασταθεί στη γενέτειρά του Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να εργαστεί στην εκεί ελληνική πρεσβεία. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1844, στη νεκρολογία του, που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Αναμόρφωσις* της Κωνσταντινούπολης, αναφέρεται ότι του «παρηγγέλθη από την τουρκικήν κυβέρνησιν να οργανώση τα ταχυδρομεία, και η σύστασις της εν Τουρκία ταχυδρομικής υπηρεσίας οφείλεται εις αυτόν»⁴. Καθώς φαίνεται υπηρέτησε και αυτός, όπως και ο ήρωάς του, κυβερνήσεις αλλοφύλους και αλλοδόξους, ακολουθώντας, έτσι, την τυπική πορεία πολλών Φαναριωτών, οι οποίοι με την επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητά τους είχαν «αποβεί πολλαπλά το ενδιάμεσο της οθωμανικής αυτοκρατορίας και του δυτικού κόσμου»⁵.

Ο Παλαιολόγος γεννήθηκε το 1794 στην Κωνσταντινούπολη και ήταν γιος επιτετραμμένου του ηγεμόνα της Βλαχίας στην οθωμανική Πύλη. Στα χρόνια του Αγώνα σπουδάζει στο εξωτερικό και έρχεται σε επαφή με τους κοραϊκούς κύκλους του Διαφωτισμού. Ας δούμε πώς περιγράφει ο ίδιος τη ζωή και το έργο του σε μια υποσημείωση του βιβλίου του *Γεωργική και Οικιακή Οικονομία*⁶:

...η ιδιαιτέρα κλίσις, την οποία πάντοτε είχα προς τας γεωπονικάς ασχολίας, μ' επαρακίνησαν να μεταβώ εις την Ευρώπην, από την αρχήν του ιερού αγώνος μας, διά να λάβω τας αναγκαίας γνώσεις, τόσον της τελειοποιουμένης Γεωργίας, καθώς και της Οικιακής Οικονομίας, επί σκοπώ να δυνηθώ μίαν ημέραν να γίνω ωφέλιμος εις τους ελευθέρους συμπατριώτας μου. Επισκέφθην επί τούτω διάφορα γεωργικά και βιομηχανικά καταστήματα της Αγγλίας, Γερμανίας, Ελβετίας και Γαλλίας· και αφ' ου ήκουσα μια σειράν πρακτικών και θεωρητικών μαθημάτων εις το παραδειγματικόν αγροκήπιον του Ροβιλλιού, επέστρεψα προ τεσσάρων χρόνων εις Ελλάδα. Ο τότε κυβερνών Ι. Καποδίστριας μ' εχορήγησεν αμέσως τ' αναγκαία μέσα προς σύστασιν του προτύπου αγροκηπίου της Τίρυνθος. Το κατάστημα αυτό είχε σκοπόν να δείξη και ν' αποδείξη εις τους κατοίκους της Ελλάδος την ωφέλειαν της νεωτέρας γεωργίας και των τελειοποιουμένων εργαλείων, να εισάξη εις το κράτος νέα ζώα, επωφελή μιν, αλλά άγνωστα εις τους Έλληνας (...) τέλος να χορηγή κατ' έτος εις την Επικράτειαν αριθμόν τινα νέων

4. Εφ. *Αναμόρφωσις*, Κων/πολη, φ. 12.4.1844. Παρατίθεται στο Άλκης Αγγέλου (επιμ.), *Ο Ζωγράφος*, ό.π., σ. 23.

5. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1998 (α' έκδ. 1977), σ. 7.

6. Γρ. Παλαιολόγος, *Γεωργική και Οικιακή Οικονομία*, Βασιλική Τυπογραφία, Ναύπλιο 1833, σ. ιθ', σημ. 1.

και χρηστοθηδών γεωργών, ικανών να μεταδώσωσιν εις τους συμπατριώτας των τα μαθήματα, όσα ήθελον ιδεί και ακούσει εις το αγροκήπιον της Τίρυνθος. Οι φιλόανθρωποι αυτοί σκοποί άρχισαν να πραγματοποιούνται, και ήθελαν ήδη προκύψει αισθαντικά ωφέλειαι (...) αν αι από μέρους των περί τον Κυβερνήτην μισοκάλων απόμων προελθούσαι δυσaréσκειαι δεν με ηνάγκαζον να δώσω έκτοτε την παραίτησίν μου, και να αφεθή το αγροκήπιον εις ανθρώπους, οτίτινες το παρημέλησαν και το άφησαν τέλος να διαρπαγή, και να καταστραφή από τους στρατιώτας κατά τους προπερισυνούς εμφυλίους πολέμους μας. Ιδιοτεύων έκτοτε κατεγινόμεν εις σύνθεσιν του παρόντος συγγράμματος, του οποίου μέρος παρδόθη παρ' εμού κατά το 1831 έτος εις την πόλιν της Ναυπτίας.

Η δολοφονία του κυβερνήτη θα σημάνει τη λήξη της σύντομης γεωπονικής σταδιοδρομίας του Παλαιολόγου στην Ελλάδα⁷, αν και για κάποιο διάστημα θα εξακολουθήσει να απασχολείται σε διοικητικές θέσεις. Ταυτόχρονα, συνεργάζεται με το περιοδικό *Αθηναί* και εκδίδει την εφημερίδα *Τριπτόλεμος*, εφημερίδα «της γεωργίας, των τεχνών και του εμπορίου». Για τον Παλαιολόγο, η γεωργία, οι τέχνες και το εμπόριο δεν είναι παρά συμπληρωματικές όψεις του ίδιου διαφωτιστικού προγράμματος, στο πλαίσιο του οποίου η επιστημονική καλλιέργεια της γης συνδέεται με τους εθνικούς στόχους⁸ του νεαρού πρότυπου βασιλείου, στην προοπτική της εξασφάλισης της ανεξαρτησίας, αλλά και της οικονομικής, πνευματικής και ηθικής ανάπτυξης. «Η γεωργία, ως πηγή της βιομηχανίας και του εμπορίου, είναι επομένως η βάση και της δυνάμεως και της ανεξαρτησίας των εθνών», σημειώνει σχετικά ο συγγραφέας⁹. Η εγκατάσταση του συγγραφέα στην Κωνσταντινούπολη ση-

7. Άλκης Αγγέλου, «Το ρομάντζο του νεοελληνικού μυθιστορήματος», στο Άλκης Αγγέλου (επιμ.), Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, Εστία, Αθήνα 2000, σ. 31.

8. Για το ρόλο της γεωργίας και τους υλικούς συμβολισμούς της μέσα στο πλαίσιο της εθνικής φαντασίας βλ. Catherine Gallagher, «The Potato in the materialistic imagination», στο Catherine Gallagher and Stephen Greenblatt, *Practicing New Historicism*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2000, σ. 110-135. Για τη σημασία της ελληνικής γεωργίας στην οικονομική δομή του νεοσύστατου κράτους βλ. ενδεικτικά Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες 1830-1880*, ΕΜΝΕ Μνήμων, Αθήνα 1998, σ. 19-20. Επίσης, και για τους Σαινσιμονιστές Σούτσους, βασικούς πολέμιους του Παλαιολόγου, η γεωργία δεν είναι απλώς ένας τομέας της οικονομίας αλλά μια κεντρική πτυχή της ουτοπικής κοινωνικής θεωρίας τους. Βλ. σχετικά Νάσος Βαγενάς, «Ο ουτοπικός σοσιαλισμός των αδελφών Σούτσων», στο Νάσος Βαγενάς (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πέζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ. 47-48.

9. Γρ. Παλαιολόγος, *Γεωργική...*, ό.π., σ. ιθ'.

ματοδοτούσε το τέλος μιας συστηματικής εκσυγχρονιστικής προσπάθειας με μείζονα πολιτική σημασία, που οργανώθηκε από έναν γεωπόνο των Φώτων, το επιστημονικό έργο του οποίου γνώρισε αρκετές επανεκδόσεις μέσα στον 19ο αιώνα¹⁰. Αν συνυπολογίσουμε, μάλιστα, και το υπόλοιπο έργο του (τις γεωπονικές μελέτες, άρθρα σε εφημερίδες και περιοδικά, δύο μυθιστορήματα και ένα Επιστολάριο με πολλές επανεκδόσεις), τότε καταλαβαίνουμε πως έχουμε να κάνουμε με έναν πολύπλευρο και πολυτάλαντο συγγραφέα¹¹, που άσκησε την πένα του σε διάφορα είδη του λόγου και «παρέργους ασχολίας», με στόχο πάντα τη μεταρρύθμιση, τη βελτίωση, την εθνική αναμόρφωση.

2. Ο συγγραφέας ως εθνικός αναμορφωτής

Το ξέρουμε ήδη από τον Κ. Θ. Δημαρά, οι λόγιοι του 19ου αιώνα δεν είναι εξειδικευμένοι συγγραφείς, είναι «παντογράφοι». Σε μια περίοδο που η αυτονόμηση του λογοτεχνικού πεδίου είναι ακόμη ζητούμενο και όχι δεδομένο, οι συγγραφείς και τα κείμενα ανήκουν σε μια ιστορική συνάφεια που προκρίνει ως άμεση προτεραιότητα την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης και φαντασίας με κάθε διαθέσιμο αφηγηματικό υλικό. Η προσπάθεια αυτή, βέβαια, δεν είναι ούτε φυσική, ούτε αυτονόητη· προϋποθέτει συγκεκριμένους «πολιτικούς δεσμούς και λεξιλόγια επιλεγμένων ομάδων που συνδέονται πιο άμεσα με τα κράτη και τους θεσμούς, και έχουν την ικανότητα τελικά να γενικεύονται, να διευρύνονται, να εκλαϊκεύονται»¹². Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο ρόλος του «έντυπου καπιταλισμού» είναι καίριος¹³. Οι κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές ρίζες του έθνους βρίσκουν ένα προνομιακό όχημα για την αναπαράσταση και τη διάδοση της «εθνικής ζωής» στον ευρύτερο έντυπο λόγο (εφημερίδες, φυλλάδια, επιστημονικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, εγχειρίδια, χρηστοθήκες).

10. Για την καταγραφή των εκδόσεων βλ. Πόπη Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ. Ελληνικά βιβλία 1864-1900. Πρώτη καταγραφή*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1990.

11. Για το μυθιστορηματικό έργο του Γρ. Παλαιολόγου βλ. Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Γρηγόριος Παλαιολόγος», στο συλλογικό έργο *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας. Από τις αρχές ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Τόμος Γ' 1830-1880*, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1996, σ. 156-183.

12. E. J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990, σ. 71.

13. Για τη σημασία του έντυπου καπιταλισμού στη συγκρότηση του έθνους ως «φαντασιακής κοινότητας» βλ. την κλασική μελέτη του Benedict Anderson, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 1997, ιδίως σ. 48-61.

Έτσι, διαμορφώνεται και η εικόνα του συγγραφέα ως «εθνικού αναμορφωτή»¹⁴, τουλάχιστον όπως εννοούν την αναμόρφωση οι μορφωμένες κοινωνικές ελίτ που χειρίζονται τη γλώσσα των διαμεσολαβήσεων, αλλά και τη γλώσσα της διοίκησης και της πολιτικής. Ο συγγραφέας δεν είναι ένα υποκείμενο που απλώς γράφει και εκδίδει· είναι ένα πρόσωπο που παρεμβαίνει στο δημόσιο πεδίο για να ασκήσει κριτική, και συχνά για να προτείνει λύσεις. Η περίπτωση των Σούτσων, η περίπτωση του Παλαιολόγου αλλά και πολλών άλλων συγγραφέων των «ρομαντικών χρόνων» οδηγεί στο συμπέρασμα πως η λογοτεχνία γίνεται πρωτίστως ένα όχημα κριτικής που συμμετέχει ενεργά και άμεσα στις κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές αναμετρήσεις της δημόσιας σφαίρας. Στην ειδοποίησή του «προς το κοινόν», ο Γρηγόριος Παλαιολόγος εξηγεί τις προθέσεις του Πολυπαθούς του ως εξής:

Ο Συγγραφεύς πλάττων ιστορίαν τινά, παρισυδύει εις αυτήν με τρόπον επιδέξιον τα ελαττώματα της κοινωνίας και τέρπων διά της κομψότητος της διηγήσεως, εξεικονίζει συγχρόνως τας ανθρωπίνους παρεκτροπάς. Ο αναγνώστης, ωφελούμενος από τα παθήματα των άλλων, γίνεται προσεκτικώτερος εις τον βίον του· ενίοτε δε διορθούται και αυτός ο ίδιος, εάν είναι επιδεκτικός διορθώσεως.

Το διπολικό σχήμα «παρεκτροπή-διόρθωση», κεντρικός ιδεολογικός πυρήνας του Διαφωτισμού, αποτελεί βασική σημασιολογική δομή σε όλα τα είδη του λόγου, από την εφημερίδα ως το μυθιστόρημα, και από την ποίηση ως την επιστολογραφία. Είναι φανερό πως η αφήγηση υποστηρίζει το ιδεολογικό σχήμα της εθνικής παιδαγωγίας. Ο λόγος αυτός, διδακτικός στη βάση του και αναμορφωτικός στις στοχεύσεις του, λειτουργεί κανονιστικά σε σχέση με τα νέα αστικά ήθη και το πορτρέτο του πολίτη μέσα στο νέο έθνος-κράτος. Δεν έχει κανείς παρά να διατρέξει τα περιεχόμενα του Ζωγράφου για να δει ότι οι «εικονογραφίες» του Παλαιολόγου αφορούν ακριβώς στη χάραξη μιας εγκάρσιας τομής μέσα στη σύγχρονή του κοινωνική σφαίρα· μιας τομής που του επιτρέπει να μιλάει για τις «αστικές αρετές», την «πολιτική αστασία», τις «υπουργικές πτώσεις», την «αγαθοεργία και την αγυρτεία», τη «χαρτοπαιξία», το «έγκλημα και την εξορία», αλλά και για τις «γυναικείες αρετές», τον «σώφρονα και ενάρετο έρωτα». Το μοντέλο είναι αναγνωρίσιμο: έχουμε να κάνουμε με έναν, κατά βάση, πολιτικό συγγραφέα που προσπαθεί αφενός μεν να αξιοποιήσει «το μυθιστόρημα ως όπλο για να ξεσκε-

14. Για τη λειτουργία του συγγραφέα ως «εθνικού αναμορφωτή» σε διάφορα στάδια του ευρωπαϊκού μοντερνισμού βλ. Pericles Lewis, *Modernism, Nationalism and the Novel*, Cambridge University Press, Κάμπριτζ 2000.

πάσει όσους λυμáινονται τον δημόσιο βίον»¹⁵, αφετέρου δε να δώσει στον αναγνώστη «πρότυπα προς μίμηση και αποφυγή»¹⁶.

3. Η γλαφυρά και εναρμόνιος επιστολογραφία

Τα πρότυπα αυτά θα αναλάβει να διαχειριστεί ο συγγραφέας του Επιστολαρίου:

Εις την αγγελίαν του παρόντος φιλοπονήματος, εκθέσας εν συνόψει το σχέδιον αυτού είπον ότι υπάρχουν εις την γλώσσαν μας τινά επιστολάρια κατά το μάλλον ή ήττον παλαιά, τα οποία, χρήσιμα ίσως εις τους καιρούς καθ' ους ετυπώθησαν, δεν επαρκούν εις τας σημερινάς ανάγκας των ομογενών, όσοι, στερημένοι έξεως, επιθυμούν να γράφουν καθαρώτερα και κομψότερα. Τωόντι το εν Βενετία τρις τυπωθέν παλαιόν επιστολάριον είνε γραμμένον αλλού μιν εις γλώσσαν χυδαίαν και μιζοβάρβαρον, αλλού δε εις υπερελληνίζουσαν και σχολαστικήν. Ο Ανταποκριτής του Τριεστίου άλλο επιστολάριον μεταφρασθέν εκ του γαλλικού παρά του Ι. Μαρμαροτούρη Αθηναίου δεν μετέχει καθόλου του αττικού άλατος, καθώς και δύο ή τρία άλλα ομοειδή, τα οποία σήμερα δεν αναγινώσκονται. Εσχάτως όμως είδον το παρά του Κυρίου Χρηστίδη εν Βουκουρεστίω εκδοθέν, οποίον είναι ασυγκρίτως καλήτερον των προτυπωθέντων χωρίς ν' αφαιρέσω την παραμικράν αξίαν του επιστολαρίου εκείνου, ελπίζω και το παρόν να μην αποδοκιμασθή αν όχι δι' άλλο του πλεονέκτημα, τουλάχιστον διότι, ως συντομότερον ενταυτώ και ποικίλον, είναι ευχρηστότερον και ευαπόκτητον. Ανέγγων επίσης και το Δοκίμιον των επιστολικών κανόνων του Αβραμίου Ομηρόλου (1834) όστις αν και ομολογή ότι είναι καλήτερα να μελετώμεν τρεις σελίδας καλών παραδειγμάτων, παρά τριακοντατρείς κανόνων, εγέμισεν ογκωδέστατον τόμον οδηγίων, διδασκαλιών και κανόνων περί επιστολογραφίας, ήτις, διά την επ' άπειρον ποικιλίαν της ύλης, είναι αδύνατον να καθυποβληθή, εκτός του συνταγματικού εις άλλους κανόνας. Η γλαφυρά και εναρμόνιος επιστολογραφία απαιτεί πείραν, αναγκαίαν και εις αυτούς τους προικισμένους με εναισθησίαν, ευφράδειαν και ορθόνοιαν. Πολλοί γράφουν κανονικώς και ορθώς, ολίγοι δε με χάριν και γλαφυρότητα¹⁷.

15. Τάκης Καγιαλής, «Πατριδογνωσία, Ξενοτροπία και Ιστορία», στο Νάσος Βαγενάς (επιμ.), Από τον Λέανδρο στον Δουκή Λάρα..., ό.π., σ. 133.

16. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Γρηγόριος Παλαιολόγος», ό.π., σ. 176.

17. Γρηγόριος Παλαιολόγος, Επιστολάριον ήτοι υποδείγματα διαφόρων επιστολών Συγγενικών, Φιλικών, Ικετηρίων, Φιλοφρονητικών, Παθητικών, Γαμηλίων, Συγχαρητηρίων, Πενθίμων, Παραμυθητικών, Επευκτηρίων, Προσκλητηρίων, Συστατικών, Παιραινετικών και

ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟΝ

ΗΤΟΙ

Υποδείγματα διαφόρων επιστολών Συγγενικών, Φιλικών,
Ίκετηρίων, Φιλοφρονητικών, Παθητικών, Γαμηλίων,
Συγχαρητηρίων, Πενθίμων, Παραμυθητικών,
Έπευκτηρίων, Προσκλητηρίων, Συστατι-
κών, Παιραινετικών και Έμπορικών
μέ τας άπαντήσεις των.

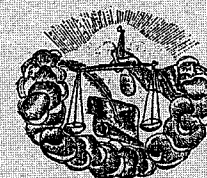
ΠΡΟΣ ΤΟΥΤΟΙΣ

ΥΠΟΙ ΑΝΑΦΟΡΩΝ ΠΡΟΣ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΑΡΧΑΣ, ΣΥΜΦΩΝΗΤΙΚΩΝ, ΟΜΟΛΟ-
ΓΙΩΝ, ΕΓΚΥΚΛΙΩΝ, ΠΡΟΙΚΟΣΥΜΦΩΝΩΝ, ΔΙΑΘΗΚΩΝ, ΝΑΥΛΟΣΥΜΦΩ-
ΝΗΤΙΚΩΝ, ΕΝΟΙΚΙΩΝ, ΠΩΛΗΤΗΡΙΩΝ κτλ.

παρά

ΓΡ. ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ.

Έκδίδεται τό τρίτον δαπάνη Ι. Λαζαρίδου.

ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ.

ΤΥΠΟΙΣ Ι. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ.

1846.

Η τρίτη έκδοση του Επιστολαρίου του Γρηγ. Παλαιολόγου.
Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

Με χάρη και γλαφυρότητα, λοιπόν. Τις έννοιες θα τις ξαναβρούμε και σε άλλα επιστολάρια, πριν και μετά τον Παλαιολόγο. Η *captatio benevolentiae* (η στρατηγική της σαγήνης), βασικό ρητορικό τέχνασμα κάθε επιστολής, στηρίζεται ακριβώς σε αυτά τα γνωρίσματα που έρχονται να συμπληρώσουν την ύψιστη επιστολική αρχή της φυσικότητας¹⁸ με την τέχνη της πειθούς (*ars persuandi*). Σίγουρα δεν είναι αυτές όμως οι νέες ανάγκες των ομογενών. Το ερώτημα παραμένει: τότε ποιες είναι; Και πώς διεκδικεί κανείς τον δικό του χώρο μέσα σε ένα ήδη κορεσμένο πεδίο επιστολικών κανόνων, οδηγιών και υποδειγμάτων; Ακόμα, τι είναι αυτό που προκαλεί τη σχετικά μεγάλη εκδοτική επιτυχία ενός επιστολαρίου (εννέα επανεκδόσεις μέχρι το 1865 και άλλες αργότερα)¹⁹, που δεν θεραπεύει άμεσα ούτε τους διδακτικούς σκοπούς ούτε τις εμπορικές συναλλαγές; Ένας σχετικά ασφαλής δρόμος για να κάνουμε μερικές υποθέσεις είναι η σύγκριση. Αν συγκρίνουμε το επιστολάριο του Παλαιολόγου με άλλα προηγούμενα, διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν διαφορές τόσο στη μορφή, όσο και στο περιεχόμενο. Εκεί που μόλις στα 1832, το *Επιστολάριον* του Νικολάου Γλυκή ξεκινούσε με ένα υπόδειγμα επιστολής σχετικά με το «πώς να γράφη κάθε άνθρωπος εις τον Πατριάρχη», ο Παλαιολόγος ξεκινά, σε κοσμικό ύφος, με τις συμβουλές ενός πατέρα στο γιο του:

Συ υιέ μου, ευρίσκεσαι εις κοινωνίαν διεφθαρμένην από τον κακώς εννοημένον πολιτισμόν, και ως νέος ακόμη, είσαι υποκείμενος εις παντοίας παρεκτροπάς.

Μετά την αγωνία του πατέρα για τον γιο θα ακολουθήσει η αγωνία της συζύγου για τον άντρα της. Η «συμβία παραπονουμένη εις τον σύζυγόν της

Εμπορικών με τας απαντήσεις των, τυπογρ. Ι. Λαζαρίδου, γ' έκδ., Κωνσταντινούπολη 1846, σ. γ'-δ'. Παραθέτω από αυτή την έκδοση του βιβλίου. Ευχαριστώ και από αυτή τη θέση τον Μάνο Χαριτάτο για την ευγενική παραχώρηση του αντιτύπου.

18. Παν. Μουλλάς, *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο γιά την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992, σ. 154. Ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός συμβουλεύει ότι το «κακώτατον και εγγυτάτω του κατά φύσιν».

19. Σημειώνω συνοπτικά τις εκδόσεις του *Επιστολαρίου* μέχρι το 1865: α' έκδοση Κωνσταντινούπολη 1843, τυπ. «Η Αθηνά»· β' έκδ. Αθήνα 1845· γ' έκδ. Κωνσταντινούπολη 1846, τυπ. Ι. Λαζαρίδου· δ' έκδ. Αθήνα 1848· ε' έκδ. Κωνσταντινούπολη 1851, τυπ. Α. Κορομηλά - Π. Πασπαλλή· ζ' έκδ. Αθήνα 1855· Αθήνα 1856, τυπ. Α. Κορομηλά· θ' έκδ. Αθήνα 1862· Αθήνα 1863· Αθήνα 1865, τυπ. Α. Κορομηλά. Η συμπλήρωση του καταλόγου των εκδόσεων έγινε με την ευγενική βοήθεια της Πόπης Πολέμη. Για τις εκδόσεις του *Επιστολαρίου* βλ. και Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Γρηγόριος Παλαιολόγος», *ό.π.*, σ. 160· Γιάννης Ξούριας, «Νεοελληνική Επιστολογραφία. Πρώτη καταγραφή», *Τετράδια Νεοελληνικής Φιλολογίας. Περιοδική έκδοση επιστημονικού προβληματισμού*, 2-3 (2000), σ. 32-34.

διά την δήθεν απιστίαν του» θα λάβει από αυτόν την εξής «δικαιολογητική» (αλλά όχι και τόσο καθησυχαστική, είναι αλήθεια) απάντηση:

Γνωρίζεις ότι ευχαριστούμαι εις την συννααστροφήν των ερασιμίων και αγχινώνων γυναικών με τας οποίας αγαπώ να ενασμενίζωμαι και να χαριεντίζωμαι. Ομολογώ την αδυναμίαν μου ταύτην, ήτις πιστεύω δεν θα θεραπευθή μέχρις ότου διατηρώ σάως τας αισθήσεις μου.

Είναι προφανές ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα νέο εκκοσμικευμένο επιστολικό κόσμο που αντιστοιχεί, ή μάλλον προσπαθεί να αντιστοιχήσει σε νέα αστικά ήθη, σε νέες κοινωνικές πραγματικότητες. Αν επιχειρούσαμε να χαρτογραφήσουμε αυτό το έδαφος θα διακρίναμε ότι το επιστολικό σύμπαν του Παλαιολόγου οργανώνεται γύρω από μια συγκεκριμένη «κοινωνική πλοκή». Κατ' αρχάς η παιδεία που πρέπει να διαδοθεί με κάθε μέσο· «η παιδεία είναι αναγκαία εις παν επιτήδευμα». Η συνδρομή της οικογένειας, των συγγενών αλλά και του μαικήνα θεωρείται απαραίτητη για τις σπουδές των παιδιών στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Τα παρακλητικά γράμματα προς τους ευεργέτες αποτυπώνουν αφενός μεν τους απόηχους από τον φαναριστικό μαικητισμό, αφετέρου δε τις νεωτερικές αγωνίες για τις μορφωτικές προϋποθέσεις της επαγγελματικής ανέλιξης.

Ο μακαρίτης πατήρ μου, πολεμών κατά των εχθρών της πατρίδος έπεσεν εις το πεδίον της μάχης. Η Υ. Μ. ευπλαγχνισθείσα την μητέρα μου ευηρεστήθη να την παρηγορήσει με τακτικόν σιτηρέσιον (...) αλλ' ήδη ηλικιωθείς και εκπαιδευθείς εις τα προκαταρκτικά μαθήματα, επιθυμώ να μεταβώ εις την Ευρώπην διά να τελειοποιήσω τας γνώσεις μου, ή να έμβω εις το πολεμικόν σχολείον διά να σπουδάσω την επιστήμην του πατρός μου, και να δυναθώ μίαν ημέραν να εκπληρώσω και εγώ το προς την πατρίδα και τον θρόνον χρέος μου.

Η παιδεία και το επάγγελμα παράγουν και τους νέους κοινωνικούς πρωταγωνιστές. Έτσι, δίπλα στο παραδοσιακό ρεπερτόριο με τον ιερέα και τον λόγιο, έρχεται να προστεθεί ο στρατιωτικός, ο μαθητής, ο έμπορος, ο δικηγόρος, ο συγγραφέας. Τα επαγγέλματα είναι εύγλωττα για τις νέες μορφές οικονομικής δραστηριότητας, καθώς και για το κοινωνικό κύρος που αντλείται από αυτές. Στο κέντρο του οικονομικού κυκλώματος βρίσκεται το χρήμα ως τελική (αλλά όχι αποκλειστική) ζυγαριά στην καλλιεργούμενη αστική «θεωρία της αξίας». Σε αυτή τη ζυγαριά ταλαντεύονται και οι αντιφάσεις της νέας οικονομικής ιδεολογίας. Όσο πυκνώνουν οι συγχαρητήριοι επιστολές για τους επαγγελματικούς προβιβασμούς άλλο τόσο πυκνώνουν και οι συλλυπητήριοι επιστολές για τις οικονομικές καταστροφές, τις χρεοκοπή-

σεις, τα θαλασσοδάνεια. Το επιστολάριο συλλαμβάνει σωστά τις όψεις που μπορεί να πάρει η καινούργια κοινωνία του οικονομικού ρίσκου, στη φάση του πρώιμου, έστω, αστικού καπιταλισμού. Εμπόριο όμως σημαίνει και νέες αγορές, διεύρυνση, δηλαδή, των αγορών μέσα από τη νέα ζώνη δραστηριοτήτων που ανοίγει η αποικιακή εκμετάλλευση. Μαζί με τις αναφορές στα «εξωτικά» αποικιακά προϊόντα, το επιστολάριο του Παλαιολόγου θα αναλάβει να συνδέσει την εμπορική δραστηριότητα των αστών με τις πληροφοριακές δομές του οριενταλιστικού αρχείου:

Πληροφορίες στελλόμενες από Ευρώπην εις Ανατολήν. Δύο πλοία ελθόντα εσχάτως από Ανατολικάς Ινδίας μάς ανήγγειλαν εκ συμφώνου ότι οι δούλοι των αποικιών, επαναστατήσαντες κατά των εργοστασιαρχών, εξολόθρευσαν μέγα μέρος των ζαχαροκαλάμων και των καφέων. Εκ τούτου δε υψώθη αμέσως η τιμή των δύο τούτων προϊόντων, και είναι προνοίας έργον ου μόνον να κρατήσετε εις τα χέρια σας τα ευρισκόμενα, αλλά και να προβλέψετε ποσότητα τινά αγλικής ζαχάρεως, και καφέ της Μαρτινίκας.

Η προβλεπτικότητα, η οργάνωση δηλαδή ενός ευρύτερου οικονομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού σχεδίου για τον κύκλο του αστικού βίου, αποτελεί δεσπόζουσα έννοια στο επιστολάριο του Παλαιολόγου. Κεντρικός πυρήνας της ο γάμος και οι γαμήλιες στρατηγικές, ανάγουν την οικογένεια σε ένα είδος κυβερνητικής μικρο-κλίμακας που επικυρώνει και αναπαράγει τις αστικές αξίες. Ο σώφρων έρωτας, μακριά από «τας ξένας συνδιατριβάς», οδηγεί στο μετρημένο έγγαμο βίο. «Η συζυγία και η τεκνοποιία έχουν θέλητρα ασύγκριτα με τας επουσιώδεις τρυφάς της κοινωνίας», γράφει με αποφασιστικότητα η σύζυγος στην ανύπαντρη μικρότερη αδελφή της. Αυτή όμως είναι μόνο η μία όψη των πραγμάτων· υπάρχει και η άλλη. Στο προσκήνιο εμφανίζεται τώρα «ο προξενητής νυμφών προς φίλον», ο προικοθήρας, ο πρόθυμος παρήλιξ και η πλούσια ζωντοχήρα, η αύξηση των διαζυγίων και η αναζήτηση μητροπολίτη «προς τριτογαμίαν». Τα ελευθεριακά ήθη γεννάνε τη δική τους «ηθική οικονομία» και παρα-οικονομία. Ο Παλαιολόγος δείχνει να είναι σίγουρος για τη χαμένη αθωότητα της αστικής τάξης, καθώς και για την έμφυλη δαιμονοποίησή των αστικών απολαύσεων. «Μανθάνω ότι προδίδουσα τα συζυγικά σου καθήκοντα, παραδίδεσαι αναφανδόν εις ακολασίαν», γράφει η «μήτηρ επιπλήττουσα την θυγατέρα διά την διαγωγήν της».

Ότι δια της ερωτοτεχνίας σου κατώρθωσες να μεταβάλης τον φίλον του συμβίου σου εις εραστήν, και ότι, μην επαρκεσθείσα εις αυτόν, εξήτησας και άλλους, οι

οποίοι εστηλίτευσαν την ερωτομανίαν σου. Διατί να μη πνίξω την ζωήν σου εις την κοιλιάν μου; Διατί να μην αποθάνω μετά σου, πριν ιδής την ημέραν;

Οι υπερβολές και οι αγωνίες της μητέρας θα εξισοροποιηθούν με την αντιθετική ανδρική προτροπή προς το φίλο:

Πεντηκοντούτης άνθρωπος, χαίρων μάλιστα ευρωστίαν, καθώς συ, και έχων όλα τα προσόντα να διαπρέψη εις την κοινωνίαν, είναι εις κατάλληλον καιρόν να απολαύση τας ηδονάς της...

Η μέθη των ηδονών, μόνιμος πειρασμός μέσα στο δυναμικό πεδίο των καινούργιων κοινωνικών σχέσεων, καταλαμβάνει σημαντικό χώρο μέσα στα υποδείγματα των επιστολών· δείγμα κοσμικής ηθικής που αποδεσμεύεται από τις προηγούμενες απαγορεύσεις για να ριχτεί στις αστικές απολαύσεις. Ο Παλαιολόγος τις καταγράφει, προσθέτοντας ένα ελαφρύ ειρωνικό τόνο, κυρίως στα θέματα που του επιτρέπουν τον πολιτικό σχολιασμό:

Διεσκεδάσαμεν και ημεείς ευχαρίστως μέρος του χειμῶνος. Οι βασιλικοί και δημοτικοί χοροί ήσαν φαιδρότατοι. Το θέατρόν μας είχεν εφέτος ευφώνους και εντέχνους μελωδούς. Οι μετημφιεσμένοι της απόκρου ήσαν ποικίλοι. Οι προσωπιδοφόροι παρέστησαν δημοπρασίας πρέσβων, κηδείας Υπουργών, εξοστρακισμούς Βαυαρών και άλλας λαοφιλείς συνάξεις (...) Είναι αξία θαυμασμού τῶντι η πολυτεκνία σας. Αν ημεῖς δεν ημπορούμεν να την φθάσωμεν, είμεθα γονιμώτεροι από σας εις φιλολογικά πονήματα, από τα οποία σε στέλλω τα εσχάτως εκδοθέντα. Ο Πρωθυπουργός του Σούτσου θα σε αρέση βέβαια προ πάντων. Νέα ούτε πολιτικά, ούτε κοινωνικά έχω να σε αναγγείλω άξια λόγου. Τα πρώτα περιορίζονται εις τινας σταυροφορίας και διορισμούς, τα οποία μανθάνεις από τας εφημερίδας. Τα δεύτερα είναι ο γάμος του Ε. με την Κ. Θ. όστις έδωκεν αφορμήν διά την υπερωριμότητα αμφοτέρων των νυμφίων.

Η ειρωνεία, το κατεξοχήν εργαλείο της κοινωνικής και πολιτικής κριτικής, διαπερνά όλο το επιστολικό σύμπαν του Παλαιολόγου, μεταμορφώνοντας τους φανερούς ή τους συγκαλυμμένους αντικατοπτρισμούς της γραφής σε όχημα για ένα επιδέξιο σατιρικό ρεαλισμό. Ξεπερνώντας τις κανονιστικές δεσμεύσεις του επιστολικού αφηγηματικού είδους, ο Παλαιολόγος συνεχίζει στην ουσία το μυθιστορηματικό του πρόγραμμα, γράφοντας ένα βιβλίο που κινείται ανάμεσα στο επιστολάριο και στο επιστολικό μυθιστόρημα. Γνωρίζει, άλλωστε, καλά ότι η διδασχά και η τέρψη των αναγνωστών δεν εξαντλείται μόνο στα στενά όρια της μυθοπλασίας. Το πάθος της αφήγησης διεκδικείται σε όλες τις μορφές του, και οι επιστολές μοιάζουν να είναι αρκετά αποτελεσματικές για τις ηδονικές αναγνώσεις:

Εἰς ολόκληρον διμηνίαν μία μόνη, και αυτή δεκάστιχος επιστολή, πώς να επαρκέση εἰς τον άνθρωπον, ὅστις ἠδυτέραν ἠδονὴν αλλοῦ δεν εὐρίσκει, εἰμὴ μόνον εἰς ἀνάγνωσιν των τερπνῶν γραμμάτων σου!

Η «ανάγνωσις των τερπνῶν γραμμάτων» εξυπηρετεί, εξάλλου, οργανικά και το πολιτικό του πρόγραμμα. Το αίτημα του ρεαλισμού θα ωθήσει τον Παλαιολόγο να χρησιμοποιήσει τον επιστολικό λόγο σαν ένα προνομιακό αφηγηματικό είδος χαρτογράφησης και κριτικής της δημόσιας σφαίρας. Το υλικό που του παρέχει η κοινωνική πλοκή του μετεπαναστατικού κόσμου είναι αρκετό για να στραφεί στην καλλιέργεια των φιλελεύθερων αστικών προτύπων, στα οποία είχε αφιερώσει τη ζωή του, μέσα και έξω από το έθνος-κράτος. Επενδύοντας σε ένα τόσο χρηστικό είδος, παρεμβαίνει σε μια καιρία στιγμή αλλά και σε ένα καιριο πεδίο της στοιχειώδους εγγραμματοσύνης για να το «ανακαινίσει». Έχει πάντα επίγνωση των ορίων του: «Απέχω πολύ από το να φαντασθώ ότι οι σημειωθέντες τύποι είναι αριστουργήματα» γράφονται, όμως, για να «ευεργετήσουν τους στερημένους τοιαύτης ἔξεως». Ο συγγραφέας ανοίγει ένα δρόμο, στον οποίο η παιδεία προετοιμάζει τον εξαστισμό του εθνικού βίου, μέσα από τις «φιλοδικαίους επιθυμίας» της προόδου, της ελευθερίας, της πολιτικής ηθικής. Ο Παλαιολόγος, θα έλεγε κανείς, προπαγανδίζει επιστολικά το μοντέλο του νέου πολίτη. Προπαγάνδα: η λέξη ακούγεται βαριά, αλλά νομίζω πως ο «άγιος της επιστολογραφίας», ο Απόστολος Παύλος, γνώριζε καλά τις δυνατότητες που του άνοιγε η επιστολική του επικοινωνία με το πλήθος των πιστών.

4. Επιστολάρια: κανονιστικός λόγος και αστικό φαντασιακό

Απέφυγα, σκόπιμα να απαντήσω σε ένα κεντρικό ερώτημα γύρω από το επιστολάριο του Παλαιολόγου. Άραγε πρόκειται για τις συγγραφικές προθέσεις του Παλαιολόγου ή βρισκόμαστε, ακόμη μια φορά, σε ξένο πρότυπο, μεταφρασμένο, στην καλύτερη περίπτωση, από τον ίδιο; Τα ιταλικά και γαλλικά επιστολάρια της ίδιας περιόδου μας επιτρέπουν να υποθέσουμε πως η γνωστή διαδικασία της μετακένωσης είναι, και σε αυτή την περίπτωση, βάσιμη. Οι αμφιβολίες, άλλωστε, για την πρωτοτυπία του Παλαιολόγου ενισχύονται αν διαβάσει κανείς προσεκτικά τις επιστολές και προσπαθήσει να βρει τις αντιστοιχίες των αναπαραστάσεων με τα γεγονότα. Οι φανταστικοί αστοί που ερωτεύονται, ηδονίζονται, εμπορεύονται αποικιακά προϊόντα και, κυρίως, απολαμβάνουν τα «κομψά επιστόλια» μέσα στον αφηγηματικό κόσμο του επιστολαρίου, μάλλον δεν αντιστοιχούν με την εικόνα που έχουμε για

την Αθήνα του 1843. Χωρίς να εξαιρέσουμε τις ελληνόφωνες κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας αλλά και των Βαλκανίων, και πάλι θα πρέπει να αποδεχτούμε πως το επιστολάριο καταγράφει περισσότερο μια επιθυμία και λιγότερο μια πραγματικότητα.

Θα ήθελα, ωστόσο, να προχωρήσουμε πέρα από την απλοϊκή διαπίστωση πως οι αναπαραστάσεις, έτσι κι αλλιώς, «αλλοιώνουν» τα γεγονότα. Ακόμα και αν έχουμε να κάνουμε με μία ακόμη περίπτωση μετακένωσης, ίσως να πρέπει να ακολουθήσουμε το δρόμο που μας έδειξε ο Κ. Θ. Δημαράς με τη «διψώσα έλαφο». Σημασία δεν έχει να τονίσουμε τη μεταφραστική αναπαραγωγή του επιστολαρίου (όλος ο 19ος αιώνας αρδεύεται σταθερά από τις μεταφράσεις), αλλά να κατανοήσουμε τις νέες ανάγκες, από τις οποίες προκύπτουν οι νέες δεκτικότητες. Από αυτή την άποψη, το επιστολάριο φαίνεται ότι είναι κάτι παραπάνω από ένα συμπτωματικό πάρεργο για τον Παλαιολόγο: στο μέτρο και στο βαθμό που, μέσα από «μοντέλα, υποδείγματα, κώδικες (επιστολικής) συμπεριφοράς», τα επιστολάρια διακηρύσσουν τον «θρίαμβο του δημόσιου πάνω στο ιδιωτικό, του γενικού πάνω στο ειδικό, του κανόνα πάνω στην εξαίρεση, του στερεότυπου πάνω στο ύφος»²⁰, τα μιμητικά αυτά υποδείγματα αποτελούν ένα προνομιακό είδος για την καλλιέργεια του πορτρέτου του αστού μέσα στο νέο εθνικό χώρο. Ο αστός συμπεριφέρεται και γράφει διά της μίμησης. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, πως ο κοινός παρονομαστής αυτής της προσπάθειας ανιχνεύεται ήδη από τον νέο «ιστοριοφιλοσοφικό στοχασμό που εγκαινιάζει ο Διαφωτισμός για τη σκηνή της γραφής: «η εξωτερικότητα της γραφής απέναντι στην ομιλία δηλώνει ότι η σκηνή αυτή δεν είναι πλέον η σκηνή της καταγωγής παρά μόνο η σκηνή της μίμησης της γραφής»²¹. Θα έλεγε, λοιπόν, κανείς ότι τα επιστολάρια τοποθετούνται ακριβώς μέσα σε αυτή την προβληματική της μίμησης, προσπαθώντας να αμβλύνουν τα όρια ανάμεσα στο φυσικό και στο πεποιημένο, το πραγματικό και το πλαστό, το πρωτότυπο και το αντίγραφο. Πέρα από τα στενά γραμματολογικά και ειδολογικά τους όρια, τα επιστολάρια αποτελούν ένα πολιτισμικό τεκμήριο για την αυτο-συγκρότηση και την αυτο-αναπαράσταση της αστικής τάξης: τεκμήρια που δείχνουν τους τρόπους με τους οποίους η αστική τάξη κατοχυρώνει και θέτει σε κυκλοφορία τα αξιακά της συστήματα, εκπαιδεύοντας, παράλληλα, τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα σε ιεραρχημένους κώδικες κοινωνικής συμπεριφοράς. Τα επιστολάρια συμ-

20. Παν. Μουλλάς, *Ο λόγος της απουσίας...*, ό.π., σ. 188-189.

21. Ζαχ Ντεριντά, *Περί Γραμματολογίας*, Γνώση, Αθήνα 1990, σ. 224.

μετέχουν, στο μέτρο και στο βαθμό που τους αναλογεί, στη διαδικασία εξαστισμού του εθνικού βίου, επιβεβαιώνοντας το όραμα (και τη φαντασίωση) της αστικής τάξης για την «εκπολιτιστική αποστολή» της μέσα στην κοινωνία του έθνους-κράτους. Αν εστιάσουμε, επομένως, στην περίοδο των «ρομαντικών χρόνων» για να εξετάσουμε την πολιτισμική επεξεργασία της εθνικής συνείδησης²², τα επιστολόγια μπορούν να αποτελέσουν μια σημαντική πηγή για τη ρυθμιστική και κανονιστική επιβολή των κοινωνικών και πολιτισμικών προτύπων που προώθησε η αστική ηγεμονία. Η «ανοιχτή» και διαλογική ποιητική του είδους ευνοεί, άλλωστε, τέτοιες χρήσεις, αφού η επιστολή, παραμένοντας «καθρέφτης των ποικίλων εκδηλώσεων της κοινωνίας»²³, προσαρμόζει τους παλαιούς ρητορικούς τόπους στις κάθε φορά καινούργιες ανάγκες της ζωής.

Η συγγραφή, πρωτότυπη ή μιμητική, απηχεί ακριβώς αυτή την πολιτισμική συνθήκη: τη «στράτευση» της φωτισμένης πρώιμης αστικής τάξης να συντονιστεί με το ευρωπαϊκό της είδωλο, να το αναπαραγάγει και να απολαύσει τις αντανακλάσεις του. Αυτός ο επιθυμητός συντονισμός, η μίμηση των αστικών προτύπων, έτσι όπως αποκρυσταλλώνονται, την ίδια ώρα, μέσα σε όλες τις δραστηριότητες της ευρωπαϊκής αστικής τάξης, περνάει μέσα από φαντασιακές κατασκευές που οδηγούν τον Παλαιολόγο να μιλάει για κάποιον Οδυσσέα, εμπορικό ανταποκριτή που δε γύρισε ακόμα από τη Βηρυτό, αυτές οδηγούν τον Ραγκαβή να μιλάει για τα αγγλικά ορυχεία και να αναφέρεται στην ελληνική βιομηχανία, αυτές κάνουν, αργότερα, τον Ροΐδη να μιλάει για την Πάπισσα Ιωάννα προκειμένου να ασκήσει κριτική στο σχήμα του «ελληνοχριστιανικού» πολιτισμού. Πρόκειται για ένα λόγο αλληγορικό και μεταμφιεσμένο αλλά, ταυτόχρονα, τόσο πραγματικό και ρεαλιστικό. Ο Παλαιολόγος, άλλωστε, ήδη από τον Πολυπαθή του είχε προσπαθήσει να συμφύρει την ευρωπαϊκή λογοτεχνία, τη μυθιστορική παράδοση και την πολιτική πραγματικότητα σε ένα νέο καταστατικό αφήγημα, κατάλληλο για τις ανάγκες της συγχρονίας²⁴. Η μί-

22. Για τη γκραμισιανή προβληματική της πολιτισμικής επεξεργασίας του έθνους βλ. Homi K. Bhabha, «Narrating the Nation», στο Homi K. Bhabha (εκδ.), *Nation and Narration*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1990, σ. 3.

23. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνική Επιστολογραφία*, Βασική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1957, σ. 1'.

24. Βλ. σχετικά Δημ. Τζιόβας, «Ο Πολυπαθής του Γρ. Παλαιολόγου ως εθνική αλληγορία», στο *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας*, University Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 198.

μηση ως κεντρική επιτελεστική διαδικασία μέσα στο σχήμα της εθνικής αναμόρφωσης θα βρει στο επιστολόγιο του ένα εξαιρετικά γόνιμο έδαφος για να καταστήσει «αναγνωρίσιμο» το αστικό φαντασιακό.

Επιμύθιο

Η νεοελληνική επιστολογραφία έχει ακόμα να διανύσει μεγάλο διάστημα προκειμένου να καλύψει τις αρχειακές διαθεσιμότητες και τις ερευνητικές της ζητήσεις. Η αναζήτηση των ξένων προτύπων είναι ένας ασφαλής συγκριτικός δρόμος αλλά δεν είναι ο μόνος. Σε μια εποχή που τα κείμενα γίνονται αντικείμενο πολλαπλών διασκευών και μεταφράσεων, χρήσεων και καταχρήσεων, η αναζήτηση του «ξένου πρωτοτύπου» μπορεί να εξελιχθεί σε μια σχεδόν παραπλανητική εμμονή, τόσο για την ιστορία όσο και για τη φιλολογία. Αντίθετα, οι πολλαπλές διαμεσολαβήσεις που γνωρίζει το επιστολικό είδος, ακριβώς για να ανταποκριθεί στη μιμητική παραστασιοποίηση της αστικής τάξης, μπορεί να φωτίζουν, διαθλαστικά έστω, τις φαντασιακές σχέσεις που υιοθετούν οι άνθρωποι με τη σύγχρονή τους πραγματικότητα. Μπορεί να μην υπήρξε ποτέ εκείνος ο Οδυσσέας από τη Βηρυτό, αλλά ήταν δύναμις υπαρκτός μέσα στον πρώιμο αστικό χρονότοπο του Παλαιολόγου. Στην ιστορία των ιδεών και των νοοτροπιών αυτό που ενδιαφέρει δεν είναι μόνο αυτό που υπήρξε πραγματικά αλλά κυρίως οι παραμορφωτικές παραστάσεις που έχουν τα συλλογικά σώματα και οι κοινωνικές ομάδες για τα πρόσωπα και για τα γεγονότα, έγραφε ο Φίλιππος Ηλιού μελετώντας τις επιστολικές εκρήξεις του Σταμάτη Πέτρου μπροστά στις ενδυματολογικές και διανοητικές «μεταμφιέσεις» του Κοραή²⁵. Αυτές ακριβώς οι παραμορφωτικές παραστάσεις και η μιμητική καλλιέργεια μιας αστικής φαντασίας έκαναν και τον Γρηγόριο Παλαιολόγο να πιστέψει με πάθος σε ένα κόσμο γεμάτο ταχυδρομεία και «κομφά επιστόλια», προετοιμάζοντας, έτσι, το δρόμο για την επικοινωνιακή σφαίρα των μοντέρνων καιρών.

25. Φίλιππος Ηλιού, «Από την παράδοση στο Διαφωτισμό: Η μαρτυρία ενός παρραγιού», στο Φίλιππος Ηλιού (επιμ.), *Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα από το Άμστερνταμ*, Ερμής, Αθήνα 1976, σ. 53'.

Yiannis Papatheodorou

Grigorios Palaiologos's epistolary manual (1843)
and the pleasure of reading

SUMMARY

Social, political and confessional backgrounds have left traces in the patterns of expressions that can be detected in epistolary manuals. Letters inform us about facts and events, yet at the same time permit representations of subjectivity and structures of feelings. In the 19th century, the compilation of manuals of letter-writing technique as a representation of a new «social plot», generated a new political unconscious capable of exercising social control. In this paper I will focus on Grigorios Palaiologos's epistolary manual (1843), in order to examine how his age regarded the pleasure of letter writing and reading as a literary form of national pedagogy in Greek society.

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ: ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

ΝΑΣΙΑ ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ

ΕΝΑΣ ΝΕΟΣ ΡΟΛΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΣΦΑΙΡΑΣ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Από το Παρίσι στη Βιέννη κατευθύνεται, σύμφωνα με τον αποστολέα και τον παραλήπτη της, η επιστολή που θα μας απασχολήσει εδώ. Είναι μια επιστολή που διαφέρει ωστόσο από τις πολλές άλλες που αντάλλαξαν ο Αδαμάντιος Κοραΐς και ο Αλέξανδρος Βασιλείου στην πυκνότετη αλληλογραφία που ανέπτυξαν από το 1799 έως ότου να τους χωρίσει ο θάνατος του τελευταίου το 1818. Χρονολογείται το 1804 και ανήκει πράγματι στη φάση κατά την οποία η σχέση των δύο ανδρών γίνεται στενότερη στο επίπεδο της προσωπικής φιλίας, αλλά και στο επίπεδο της ιδιωτικής και δημόσιας συνεργασίας. Όταν ο Κοραΐς σχεδιάζει τη σύνταξή της, δεν έχει περάσει πολύ καιρός από τότε που ο ίδιος καταργεί στην προσφώνησή του προς τον Βασιλείου την ευγένεια της απόστασης, δηλαδή το «κύριε Αλέξανδρε», και ανοίγεται προς αυτόν, ως προς τις σκέψεις και τις ιδέες του, με τρόπο φιλικά εμπιστευτικό: «ταύτα μεν ως φίλος προς φίλον κοινωνώ»¹.

Πρόκειται για μια επιστολή αλλιώς από τις άλλες, γι' αυτό άλλωστε δεν περιλαμβάνεται καν στο σώμα της εκδομένης Αλληλογραφίας Κοραΐ. Είχε ήδη δημοσιευθεί από τον ίδιο τον Κοραΐ: σωστότερα είναι μια επιστολή που γράφτηκε εξαρχής με σκοπό να εκδοθεί. Είναι μια ανοιχτή, δημόσια και έντυπη επιστολή, η γνώριμη στις έρευνές μας «Επιστολή προς Αλέξανδρον Βασιλείου», με την οποία προλογίζεται η έκδοση των *Αιθιοπικών* του Ηλιόδωρου (Παρίσι 1804). Όπως ο ίδιος επεξηγεί ιδιωτικά στον φίλο του: «η προδιοίκησίς μου είναι ολίγον μακρά· καιρόν δεν έχω να την διατάξω, ως θέλω· επενόησα λοιπόν να την γράψω εις είδος Επιστολής προς Αλέξανδρον

1. Η αλλαγή στην προσφώνηση από το «κύριε Αλέξανδρε» ή «κύρ Αλέξανδρε» στο απλό «Αλέξανδρε» σημειώνεται μόλις στις 28.10.1802· βλ. Α. Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, τ. Β', Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1966, σ. 48, για το παράθεμα σ. 49 (στο εξής *Αλληλογραφία* και απλή ένδειξη του τόμου).

Βασιλείου. Η μέθοδος αυτή την οποίαν μετεχειρίσθησαν και άλλοι εκδότες και προ μικρού ο Schneider εις την έκδοσιν των Αργοναυτικών, των οποίων με έπεμψεν έν αντίτυπον, η μέθοδος αυτή λέγω της επιστολής είναι μάλιστα εύχρηστος δια τούτο, ότι ελευθερώνει τον γράφοντα από την ακριβεστάτην διάθεσιν και τάξιν των λεγομένων· και είναι πάντοτε άμεμπτος, εάν μόνον δεν φλυαρή ο γράφων»². Αυτή η «επιπόνησις» του Κοραή, η επιστολή προς φίλο που δημοσιεύεται αντί προλόγου, αποτελεί πράγματι νεωτερισμό για τις εκδοτικές πρακτικές στο νεοελληνικό έντυπο, ο οποίος αξίζει την προσοχή μας. Τι στρέφει τον Κοραή προς την επιλογή αυτής της «μεθόδου» και πώς πρέπει να κατανοήσουμε τη χρησιμότητα που ο ίδιος της αποδίδει, «ότι ελευθερώνει» δηλαδή «τον γράφοντα από την ακριβεστάτην διάθεσιν και τάξιν των λεγομένων»; Η έλλειψη χρόνου (το «καιρόν δεν έχω να την διατάξω») μπορεί να θεωρηθεί μια δικαιολογία, αλλά μια δικαιολογία διαφωτιστική για τις προτεραιότητες του Κοραή. Τι είδους «ελευθερία» είναι αυτή που επιδιώκει ο Κοραής; Και γιατί τη βρίσκει στον επιστολικό λόγο; Η διεξοδικότερη εξέταση από τη μια των γνωρισμάτων αυτού του συγγραφικού/εκδοτικού νεωτερισμού και από την άλλη του πλαισίου μέσα στο οποίο γεννήθηκε θα επιτρέψει να αναδειχθούν ορισμένα γενικότερα και ενδιαφέροντα νομίζω ερωτήματα γύρω από τη λειτουργία τόσο του «επιστολικού είδους» όσο και του εντύπου στις αρχές του 19ου αιώνα, ερωτήματα που, όπως θα δούμε, παραπέμπουν στο ευρύτερο κεφάλαιο των μεταβολών στον τρόπο επικοινωνίας και στην οργάνωση της δημοσιότητας μεταξύ των νεοτέρων Ελλήνων.

Η επιστολή αυτή βεβαίως, έντυπη καθώς είναι, δεν συνδέει μόνο το Παρίσι με τη Βιέννη, ή απλώς δύο φίλους: αντίθετα, συνδέει κυρίως αγνώστους. Απευθύνεται σε εκείνον τον ευρύ, όσο και ασαφή ως προς τα όρια, γεωγραφικό ορίζοντα που σχηματίζεται από ένα διεσπαρμένο και κινούμενο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, εντός και εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εντός και εκτός της «φωτισμένης» Ευρώπης³. Σε αυτόν τον τρίτο, ανώνυμο και συλλογικό αποδέκτη της έντυπης επιστολής στοχεύει (και συγχρόνως τον προϋποθέτει) η «μέθοδος» του Κοραή: το ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Με άλλα λόγια, η πρόκληση που η δημοσίευση μιας προσωπικής επιστολής αντί

2. *Αλληλογραφία*, Β', σ. 100. Για την έκδοση των *Αργοναυτικών* βλ. J. G. Schneider, *Ορφές Αργοναυτικά*, Ιένα 1803.

3. Βλ. τους δύο χάρτες «Η γεωγραφία των συνδρομητών 1801-1821» και τον πίνακα 7 στο Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τ. Α', 1801-1818, Αθήνα 1997, σ. ν'νε'.

προλόγου θέτει σε μας είναι να αναζητήσουμε τον τρόπο με τον οποίο εμμέσως συσχετίζεται ο νέου τύπου επιστολικός πρόλογος με αυτόν τον ανώνυμο, ρευστό, αλλά, κατά τα φαινόμενα, υπολογίσιμο πλέον παράγοντα της νεοελληνικής ζωής.

Από αυτή τη σκοπιά έχει σημασία να υπογραμμιστεί εξαρχής ότι με αυτό το κείμενο «εις είδος επιστολής», ο Κοραής ανοίγει το 1804 –άτυπα μιν, αλλά ουσιαστικά– το πιο απαιτητικό και μεγαλόπνοο εγχείρημά του, την *Ελληνική Βιβλιοθήκη*, δηλαδή μια υψηλού επιπέδου αλλά χαμηλής (συγκριτικά) τιμής εκδοτική σειρά αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων που απευθύνεται ειδικώς στους ομογενείς του: να μην γίνονται «δια μόνους τους πλούτακας», αλλά να μπορεί να τους αποκτήσει «και ο πενόμενος σπουδαίος Γραικός»⁴. Ο νεωτερισμός στον τρόπο γραφής και επικοινωνίας που εγκαινιάζει με την «Επιστολή προς Αλέξανδρον Βασιλείου» συνδέεται λοιπόν με την επώαση ενός μείζονος και ανανεωτικού εκδοτικού προγράμματος, η σύλληψη και η εκτέλεση του οποίου εμφανώς προϋποθέτουν ένα διευρυμένο τόσο σε αριθμούς όσο και σε ανάγκες αναγνωστικό κοινό. Αν και εδώ δεν μπορεί να μας απασχολήσει διεξοδικότερα η σημασία της *Ελληνικής Βιβλιοθήκης* από τη σκοπιά των αλλαγών στην έντυπη νεοελληνική βιβλιοπαραγωγή, θέμα μάλλον αδιερεύνητο, δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι αυτή καθ' εαυτή η έκδοση αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων «από Έλληνες προς Έλληνες» συνιστά μια καινούργια εκδοτική πρακτική που για πρώτη φορά εμφανίζεται με συστηματικότητα εκείνα περίπου τα χρόνια και δεν περιορίζεται στις εκδόσεις του Κοραή⁵.

Όμως, η «Επιστολή» δεν προετοιμάζει πιλοτικά μόνο τη σειρά των εκδόσεων των Ελλήνων συγγραφέων. Αποτελεί η ίδια το πρόπλασμα του δεύτερου συστατικού γνωρίσματος της *Ελληνικής Βιβλιοθήκης* του Κοραή, των περιφημων Προλεγόμενων του, κορμός των οποίων είναι οι «Αυτοσχέδιοι Στο-

4. *Αλληλογραφία*, Β', σ. 51 (11.11.1802).

5. Για την *Ελληνική Βιβλιοθήκη* και τα χαρακτηριστικά της βλ. τις παρατηρήσεις του Εμμ. Φραγκίσκου στο προλογικό σημείωμα στο Α. Κοραή, *Προλεγόμενα*, ό.π., τ. Β', σ. VI-XXXI. Για τις εκδόσεις του Κοραή και του Δούκα βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Η παρουσία της αρχαίας παιδείας μέσα στη νεοελληνική συνείδηση (1750-1850)», *Απόψεις*, 7 (1995), σ. 1-25 (μετάφρ. του κεφαλαίου «Greece, 1750-1850», δημοσιευμένου στο Κ. J. Dover (επιμ.), *Perceptions of the Ancient Greeks*, Οξφόρδη 1992, σ. 203-224). Για τα παράλληλα εκδοτικά προγράμματα αρχαίων συγγραφέων των αρχών του 19ου αι. (μαζί και του «εμπορικότερου» Βλαντή) πβ. Νάσια Γιακωβάκη, «Ευρωπαϊκές αναζητήσεις της νεοελληνικής παιδείας», αφιέρωμα «Νέος Ελληνισμός και Αρχαιότητα, 18ος-19ος αι.», *Επτά Ημέρες* (εφημ. *Καθημερινή*), 9 Φεβρουαρίου 2003, σ. 9-12.

χασμοί». Ο «εις είδος επιστολής» προλόγος του 1804 υποβάλλει κατ' αποτέλεσμα ιδέες και για τον χαρακτήρα εκείνου του ιδιαίτερου –και μάλλον αταξινόμητου– είδους κεμένων που επινοεί ο Κοραής, ώστε η διερεύνηση του εκδοτικού νεωτερισμού που εντοπίσαμε να ανοίγει το δρόμο για μια ερμηνευτική προσέγγιση των κοραϊκών Προλεγομένων γενικότερα. Στα Προλεγόμενα όμως δεν ανήκουν μόνο οι «Αυτοσχέδιοι Στοχασμοί»: εκτός των προλεγομένων στα «Πάρεργα» και στις ανεξάρτητες εκδόσεις αρχαίων συγγραφέων, ο Παπατρέχας, το πρώτο επιστολικό αφήγημα της νεοελληνικής λογοτεχνίας, είναι και αυτό, ας το υπενθυμίσουμε προκαταβολικά, γέννημα των πειραματισμών που στεγάζονται κάτω από τα κοραϊκά προλεγόμενα. Ήδη, μια υπόθεση προβάλλει: με την επινόηση του προλόγου «εις είδος επιστολής» φαίνεται να δημιουργείται το κατώφλι για γενικότερους συγγραφικούς νεωτερισμούς. Αλλά σε αυτή τη διάσταση του πράγματος θα επανέλθουμε. Για την ώρα αρκεί να υπενθυμιστεί πόσο δραστικά υπήρξαν στην εποχή τους τα κείμενα αυτά. Μια ματιά στην εκδοτική τους τύχη μπορεί να αποδειχθεί για όσα εδώ εξετάζονται παραγωγική.

Η πρώτη αυτοτελής συγκεντρωτική έκδοσή τους γίνεται δέκα χρόνια αργότερα, το 1815 στη Βιέννη⁶. Η πρωτοβουλία για την έκδοση δεν ανήκει στον Κοραή, την αναλαμβάνει ομάδα αναγνωστών, ενώ η παραγωγή γίνεται με τη μέθοδο της προεγγραφής συνδρομητών και την επιστασία του Βασιλείου, με την άδεια (και υπό το άγρυπνο εννοείται βλέμμα) του «δικαιούχου» συγγραφέα⁷. Εκεί αναδημοσιεύεται βεβαίως και η «Επιστολή» και ο Κοραής το επικροτεί: «το να αρχίσης από των προλεγομένων Ηλιοδώρου, δια τους Αυ-

6. Τα εις διαφόρους συγγραφείς εκδοθέντας από τον Κοραήν Προλεγόμενα. Δεύτερον εκδιδόμενα δια της συνδρομής των Ομογενών, [Βιέννη] 1815. Η δεύτερη (και νέα) έκδοσή τους «εις τόμον χωριστόν», συμπληρωμένη από όσα ακολούθησαν, ετοιμάστηκε με πρωτοβουλία και πάλι φίλων αναγνωστών και τη σύμφωνη γνώμη του συγγραφέα, ο οποίος όμως δεν πρόλαβε να δει την ολοκλήρωσή της. Τελικώς εκδόθηκε ένας μόνο τόμος: *Συλλογή των εις την Ελληνικήν Βιβλιοθήκην, και τα Πάρεργα Προλεγομένων, και των συγγραμμάτων του Αδαμαντίου Κοραή*, τ. Α', Παρίσι 1833.

7. Τη φροντίδα της έκδοσης ανέλαβε ο Βασιλείου σε στενή συνεργασία με τον Κοραή, μετά από πρόταση του Κούμα, βλ. σχετικά *Αλληλογραφία*, Γ', σ. 283 (24.12.1813). Στην προετοιμασία της φαίνεται να είχαν συμμετοχή και άλλοι, π.χ. ο Βαρδαλάχος, στον οποίον αποδίδεται το κείμενο της αγγελίας της έκδοσης (*Ελληνικός Τηλέγραφος*, 27 Αυγούστου 1814, σ. 456 και *Ερμής ο Λόγιος*, 1814, σ. 58-59), ενώ η πρόταση να δημοσιευτεί και εικόνα του Κοραή αποκλείστηκε κατηγορηματικά («κατ' απαίτησιν Λακωνικήν» του ίδιου), *Αλληλογραφία*, Γ', σ. 295 (24.6.1814). Βλ. σχετικά Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, ό.π., σ. 437.

τοσχ. στοχ. δεν δέχεται καμμίαν αμφιβολίαν»⁸. Άλλωστε, όπως είμαστε σε θέση τώρα να εντοπίσουμε, η αναγνωστική ανταπόκριση σε αυτό το επίμαχο για μας κείμενο είχε γεννηθεί από πολύ νωρίς την ιδέα που οδηγεί τελικά στη χωριστή έκδοση των Προλεγομένων. Στις αρχές του 1805 η σχετική ιδέα είχε υποβληθεί προς τον Κοραή από αναγνώστες της «Επιστολής» στο Λιβόρνο: «Ελαβον τον Ηλιοδώρον, και ευφράνθη η ψυχή μου αναγνόνοντας την επιστολήν προς τον Αλέξανδρον· ο μαύρος ο παπά Θεοδόσιος με είπεν ότι πρέπει να την τυπώσωμεν εις φυλλάδα δια να ευκολοαγορασθή από πολλούς και να διαβάζεται, το οποίον με άρεσε, και ίσως το κάμομεν αν και το κρίνετε εύλογον»⁹. Η ψυχική (εσωτερική) χαρά που προξενεί η ανάγνωση εφόσον συνδυαστεί με φτηνή τιμή μπορεί να γεννήσει, όπως η σύσταση του εμπόρου του Λιβόρνου υποδεικνύει, ένα νέο εκδοτικό προϊόν. Πρόκειται για μια ανταπόκριση που στηρίζεται σε μια διάγνωση εμπορική: υπάρχει αγορά, υπάρχει κοινό για τέτοιου είδους αναγνώσεις¹⁰.

Μόνη της μια έκδοση που γίνεται με πρωτοβουλία των αναγνωστών, ακόμη κι αν εκείνοι είναι ταυτοχρόνως και φίλοι του συγγραφέα, αποτελεί αξιοπρόσεκτο γεγονός για την ιστορία του ελληνικού βιβλίου, αλλά και του ελληνικού αναγνωστικού κοινού. Η πρώτη συγκεντρωτική έκδοση των Προλεγομένων (1815) διαθέτει ωστόσο ένα επιπλέον γνώρισμα που αφορά ευθέως το πρόβλημα που μας απασχολεί εδώ: ένας επιστολικός πρόλογος δίνει και πάλι ηχηρό παρόν. Ο πρόλογος «εις είδος επιστολής» του 1815 διαφέρει σε ένα σημείο από εκείνον του 1804, ενώ συγχρόνως τον συμπληρώνει εντυπωσιακά. Η δεύτερη αυτή επιστολή απαντά κατά κάποιον τρόπο στην πρώτη και επίμαχη εδώ «Επιστολή» του Κοραή. Αλλά η χαρακτηριστική διαφορά βρίσκεται στον γράφοντα: δεν είναι ο συγγραφέας, αλλά το αναγνωστικό

8. *Αλληλογραφία*, Γ', σ. 312 (30.7.1814).

9. Το απόσπασμα προέρχεται από επιστολή του Σπανιολάκη προς τον Κοραή (22.2.1805), η οποία λανθάνει· το παραθέτει αυτούσιο ο τελευταίος σε άλλη επιστολή του προς τον Βασιλείου, βλ. *Αλληλογραφία*, Β', σ. 251 (29.3.1805). Πρόκειται για τον Θωμά Σπανιολάκη, ενώ ο Θεοδόσιος, στον οποίο αναφέρεται, είχε προσκληθεί ως δάσκαλος στο ελληνικό σχολείο της κοινότητας αλλά δεν έγινε δεκτός (1804), βλ. Π. Ζερλέντης, «Περί της εν Λιβόρνω ελληνικής σχολής 1805-1837», *Παρνασσός*, 9 (1885), σ. 324-326 και Δέσποινα Βλάμη, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750-1808*, Αθήνα 2000, σ. 322.

10. Για μια άλλης τάξεως, πολύ μεταγενέστερη, ανταπόκριση στην έκδοση των *Αιθιοπικών* σε ευθεία σχέση με όσα περί Ηλιοδώρου γράφει στην «Επιστολή» ο Κοραής, βλ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Κοραϊκά παραλειπόμενα [B]». Ο παραφραστής των *Αιθιοπικών* του Ηλιοδώρου (1843)», *Ο Ερανιστής*, 24 (2003), σ. 222-223.

κοινό που παίρνει τώρα με τη σειρά του επιστολικά τον λόγο και απευθύνεται στον Εκδότη-Συγγραφέα. Ακριβέστερα τη θέση του αποστολέα αναλαμβάνει εκεί το συνδρομητικό κοινό: «Εις εκ των Συνδρομητών», υπογράφεται η επιστολή, τόπος συγγραφής της οποίας φέρεται να είναι η Οδησός. Η επιλογή της ανωνυμίας ενισχύει εμφανώς τον συλλογικό τόνο με τον οποίο περιβάλλεται το όλο εκδοτικό διάβημα¹¹. Δεν γνωρίζω αν διαθέτουμε άλλο τέτοιο δείγμα δημόσιας ανταπόκρισης συνδρομητών-αναγνωστών σε δημοσιευμένα κείμενα, ίσως μάλιστα να είναι η μοναδική φορά, που η γνώμη, και όχι απλώς το όνομα, των συνδρομητών εκπροσωπείται δημοσίως «δια του τύπου»: «Το βιβλίον [τα Προλεγόμενα]», σχολιάζει ο γράφων, «κρίνεται κατά πολλούς τρόπους ωφέλιμον εις το γένος, ως διεγείρον και μεταξύ ημών την έρευναν και εξέτασιν πολλών χρησίμων ιδεών»¹². Ας μη διαφύγει ούτε το απρόσωπο και χαρακτηριστικό ρήμα «κρίνεται» για την υποδοχή ενός βιβλίου, ούτε ο απροσδιόριστος στη γενικότητά του πρώτος πληθυντικός «μεταξύ ημών»: είναι δείκτες ενός νέου λεξιλογίου που αποτυπώνει την αυξανόμενη σημασία ενός αναγνωστικού κοινού το οποίο αποκτά μια νέα δημόσια λειτουργία, εκείνη του ανώνυμου αλλά αποφασιστικού κριτή.

Ήδη το «επιστολικής μορφής» διάβημα του Κοραή το 1804 αποκτά, πιστεύω, ενδιαφέρουσες προεκτάσεις. Από το 1804 στα 1815 φαίνεται να έχουν ενεργοποιηθεί δίκτυα επικοινωνίας ικανά να βγουν από την αφάνεια και να δημοσιοποιηθούν: ένας χώρος «ερεύνης και εξετάσεως χρησίμων ιδεών», απλούστερα ένας δημόσιος χώρος ανταλλαγής γνώμης και ιδεών. Τέσσερις πόλεις (Παρίσι, Βιέννη, Λιβόρνο, τώρα προστίθεται η Οδησός) ήδη διαγράφουν ανάγλυφα τον ευρύ γεωγραφικό ορίζοντα ενός δραστήριου αστικού αναγνωστικού κοινού, ενώ μια ομολογη και βαρύνουσα καινούργια παρουσία είχε εν τω μεταξύ προστεθεί στα μέσα της έντυπης επικοινωνίας μετα-

11. Τα εις διαφόρους, ό.π., σ. γ'-η'. Το προλογικό κείμενο ωστόσο, που παίρνει τη μορφή επιστολής προς τον εκδότη, έχει γραφτεί από τον Αλέξανδρο Βασιλείου και έχει διορθωθεί από τον Κοραή, *Αλληλογραφία*, Γ', σ. 427 (3.10.1815). Μια τέτοια ταύτιση καθιστά κυριολεκτικά την επιστολή του 1815 απάντηση του Βασιλείου προς τον Κοραή, μια χειρονομία δηλαδή με την οποία εμμέσως ανταποδίδει την «Επιστολή» προς τον ίδιο του Κοραή του 1804. Η πληροφορία πάντως δεν ακυρώνει τη συμβολική σημασία της εικονικής υπογραφής «εις των συνδρομητών»: νομίζω ότι η αυθεντικότητα της δήλωσης δεν αίρεται.

12. Τα εις διαφόρους, ό.π., σ. γ'. Εδώ η χρήση του όρου «έρευνα» δεν πρέπει να ταυτιστεί με την επιστημονική έρευνα, σημασιολογική μετατόπιση και εξειδίκευση την οποία διερευνά ο Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Η έρευνα ως επιστημονικός όρος στον Αδαμάντιο Κοραή», *Ο Ερανιστής*, 22 (1999), σ. 136-157.

ξύ των Ελλήνων, ο περιοδικός τύπος (*Ερμής ο Λόγιος* από το 1811, *Ειδήσεις από τα Ανατολικά Μέρη* το 1811 και ο *Ελληνικός Τηλέγραφος* από το 1812), το κατεξοχήν δηλαδή αρμόδιο, σχεδόν θεσμικό, μέσο δημοσίευσης επιστολών των αναγνωστών. Ποια είναι η κοινωνική σημασία αυτής της δυναμικής νέας παρουσίας; Πώς πρέπει να κατανοηθεί αυτή η νέα διάσταση που αποκτά η έντυπη επιστολική δημοσιότητα; Πρόκειται για μια εξέλιξη που θα άξιζε νομίζω να εξεταστεί από πιο κοντά. Μετά τη βιαστική αυτή ματιά στη δεκαετία που ακολούθησε, μπορούμε να επιστρέψουμε, πιο υποφιασμένοι, στον συγγραφικό νεωτερισμό του 1804 για να αναδιατυπώσουμε το περιορισμένο αλλά βασικό ερώτημα που θέτει: τι κρίνεται μέσα από την υιοθέτηση της φιλικής επιστολικής μορφής, ακριβέστερα τι κρίνεται από τη μετατροπή ενός ιδιωτικού, προσωπικού γράμματος σε έντυπο και δημόσιο λόγο;

Σε αυτό το σημείο, θα ήθελα να εισαγάγω στη συζήτηση μια βασική έννοια, ένα αναλυτικό εργαλείο, που νομίζω ότι δημιουργεί καλύτερες προϋποθέσεις να διερευνηθεί το εκ πρώτης όψεως περιορισμένο αυτό ερώτημα. Αναφέρομαι στον όρο «αστική δημόσια σφαίρα», όρο που οφείλουμε σε μια ιστορική μελέτη του 1962, όχι ενός ιστορικού, αλλά ενός φιλοσόφου, του Γιούργκεν Χάμπερμας: στο *Strukturwandel der Öffentlichkeit*¹³, βιβλίο πλέον κλασικό και για την ιστορική έρευνα. Η αναλυτική αυτή κατηγορία έχει τα τελευταία χρόνια καθιερωθεί ως βασική για τη μελέτη της Ευρώπης του 18ου αιώνα, καθώς έχει διασταυρωθεί παραγωγικά με τρέχουσες ιστοριογραφικές ζητή-

13. Για την ελληνική μετάφραση βλ. *Δομική αλλαγή της δημοσιότητας. Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας*, μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα, εκδόσεις νήσος, 1996. Ας παρατηρηθεί εδώ το μεταφραστικό πρόβλημα που γεννά η γερμανική λέξη «Öffentlichkeit», που μπορεί να αποδοθεί αναλόγως με τα συμφραζόμενα ως δημοσιότητα, δημόσια σφαίρα ή και κοινό (Publikum): εδώ ακολουθώ συνήθως την εκδοχή «δημόσια σφαίρα», η οποία έχει επικρατήσει στον προφορικό λόγο, ενδεχομένως λόγω και της αγγλικής απόδοσης. Το έργο αυτό, η μόνη ιστορική μελέτη ανάμεσα στα έργα του Χάμπερμας, μεταφράστηκε στα γαλλικά μόλις το 1978 (*L'espace public*) και, με ακόμη μεγαλύτερη καθυστέρηση, στα αγγλικά το 1989 (*The Structural Transformation of the Public Sphere*), ενώ στη Γερμανία τα ίδια χρόνια έφτανε στην 18η επανέκδοση (1990). Τότε ο Χάμπερμας επανέρχεται στο θέμα με ένα νέο-για πρώτη φορά μετά το 1962- πρόλογο, ο οποίος περιλαμβάνεται και στην ελληνική έκδοση. Από το 1990 και εξής το έργο γνώρισε διεθνή ακτινοβολία και τροφοδοτεί έντονες συζητήσεις σε όλο το εύρος των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, ενώ συνδέθηκε με γόνιμο τρόπο, παράλληλα με τις ενστάσεις και τον διάλογο που προκάλεσε, με την ιστορική έρευνα: βλ. ενδεικτικά Craig Calhoun (επιμ.), *Habermas and the Public Sphere*, Καίμπριτζ Μασσ. 1992.

σεις. Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι, ακόμη και όταν, όπως συχνά γίνεται, η ερμηνευτική πρόταση του Χάμπερμας δέχεται κριτική ή υπόκειται σε αναθεωρήσεις, μέσω αυτής εντοπίζεται μία παραπληρωματική εκδήλωση του κινήματος του Διαφωτισμού, ότι ο κοινωνικός χαρακτήρας του πνευματικού αυτού κινήματος έρχεται στο προσκήνιο. Με άλλα λόγια, στο μεταβαλλόμενο τοπίο των μελετών για το Διαφωτισμό, όπως έχει εξελιχθεί την τελευταία εικοσαετία, οπότε η σχέση του κινήματος αυτού με την κοινωνία του Παλαιού Καθεστώτος έχει έρθει στο επίκεντρο, η διάσταση «δημόσια σφαίρα» έχει καταστεί οργανικό μέρος των σχετικών συζητήσεων¹⁴.

Η συγκεκριμένη μελέτη του Χάμπερμας μπορεί βεβαίως να θεμελιώνει την κεντρική θέση του για την κρίσιμη λειτουργία της αστικής δημόσιας σφαίρας ως προϋπόθεσης για την ανάδυση και την εγκαθίδρυση των νεότερων δημοκρατιών, άρα να υποστηρίζει την ανάλυση που ο ίδιος επεξεργάζεται ως προς τα συστατικά γνωρίσματα της νεωτερικότητας από τη σκοπιά της κριτικής θεωρίας, μπορεί επιπλέον να έχει βάση η κριτική που βλέπει στην προσέγγισή του μια απροσδιοριστία ως προς το αν επεξεργάζεται έναν ιδεότυπο, μέσω του οποίου ασκεί κριτική σε μεταγενέστερες εξελίξεις, ή μια συγκεκριμένη ιστορική εξέλιξη, ωστόσο υπάρχει γενική συμφωνία ότι η εργασία του έχει ως πυρήνα της ένα ιστορικό επιχείρημα, το οποίο αποδείχθηκε εύστοχο και παραγωγικό. Ο Χάμπερμας όντως καταπιάνεται να περιγράψει τους συγκεκριμένους ιστορικούς όρους με τους οποίους αναδύθηκε μια νεωτερική δημοσιότητα μέσα σε μία περίοδο μετασχηματισμού της σημασίας και της λειτουργίας παλαιότερων μορφών δημοσιότητας. Η *Öffentlichkeit* υπήρξε όρος της εποχής, όρος που αντιστοιχεί σε μια νέα κοινωνική συνθήκη που αναδύεται, όπως ο Χάμπερμας την ανασυγκροτεί, στις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες στο β' μισό του 18ου αιώνα. Σε αυτή τη δραστική συσχέτιση ανάμεσα στις μεταβολές της δημόσιας επικοινωνίας και την άνοδο των αστικών στρωμάτων έγκειται η ερμηνευτική συμβολή του Χάμπερμας, συσχέτιση στην οποία εντοπίζει μία χαρακτηριστική όψη της νεωτερικότητας αλλά και τις προϋποθέσεις γένεσης μιας νέας πολιτικής κουλτούρας.

Τι είναι η δομική μεταβολή, ο δομικός μετασχηματισμός της δημόσιας σφαίρας, σύμφωνα με τον Χάμπερμας; Από τις αρχές ως τα τέλη του 18ου

14. Βλ. για παράδειγμα τα πρόσφατα εισαγωγικά έργα στη μελέτη του Διαφωτισμού: Dorinda Outram, *The Enlightenment*, Καίμπριτζ 1995, ιδίως το κεφάλαιο «Coffee Houses and Consumers: The Social Context of Enlightenment» και Margaret Jacob, *The Enlightenment: A Brief History with Documents*, Βοστώνη 2001, ιδίως το κεφάλαιο «The Public Sphere».

αι. στην Αγγλία κατεξοχήν, όπου εμφανίζεται νωρίτερα η μεταβολή, αλλά και στη Γαλλία και τη Γερμανία επίσης, ένας παλαιότερος «αυλικός τύπος δημοσιότητας» (που οργανώνεται –και ελέγχεται– γύρω από την απλή παράσταση/παρουσία του ηγεμόνα) υποχωρεί για να δώσει βαθμιαία τη θέση του σε μία νέα αστική δημόσια σφαίρα. Πώς εκδηλώνεται; Οι αρχικές, διορατικές κατά πολύ, επισημάνσεις του Χάμπερμας το 1962, σε μια εποχή δηλαδή που δεν είχε ακόμη αναδειχθεί η ιστορική ύλη που θα τις στήριζε¹⁵, αποτελούν τώρα οικείο και ασφαλές έδαφος για τους ιστορικούς, οι έρευνες των οποίων εν τω μεταξύ, ορμώμενες και από άλλους δρόμους, τις έχουν επιβεβαιώσει και μάλιστα τις έχουν σε μεγάλο βαθμό εκλεπτύνει και εμπλουτίσει. Αναφέρομαι στην ανασύσταση της θριαμβευτικής ανάπτυξης κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα ενός νέου αστικού πολιτισμού, μιας αστικής κοινωνικότητας, της «κοινωνικότητας», όπως συνήθως αποκαλείται, «του Διαφωτισμού» σε συνθήκες μιας αναπτυσσόμενης αγοράς και ενός νέου τύπου οικογένειας: καφενεία, εφημερίδες και περιοδικά, σαλόνια, αναγνωστικές εταιρείες, μυθιστορήματα, επιστολική επικοινωνία, λέσχες και επαρχιακές ακαδημίες, θεατρικές παραστάσεις, εκθέσεις ζωγραφικής και συναυλίες. Η κοινή συνισταμένη έγκειται στην επικοινωνία και τις ανταλλαγές ιδιωτών υπό την ιδιότητα του κοινού (του αναγνωστικού, θεατρικού ή μουσικού), στην επικοινωνία και τις ανταλλαγές ιδιωτών, επιπλέον, μέσα από μια ποικιλία εθελοντικών ενώσεων¹⁶. Σε τι συνίσταται; Στον σχηματισμό ενός νέου χώρου δράσης και επικοινωνίας, μιας σφαίρας ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία, στο πλαίσιο της οποίας η δημοσιότητα, το κοινό και «η κοινή γνώμη»,

15. Αξίζει να επισημανθεί εδώ ότι μία από τις λιγοστές σχετικές ιστορικές εργασίες, από τις οποίες μπορούσε ο Χάμπερμας να αντλήσει το 1962, και την οποία αξιοποιεί, ήταν εκείνη του Raymond Williams (*Culture and Society, 1780-1950*, Λονδίνο 1958), ενώ σε γενικότερο επίπεδο σημαντικός για τον Χάμπερμας υπήρξε ο δρόμος προς τον 18ο αιώνα και τον Διαφωτισμό που είχε ανοίξει με την κριτική του μελέτη ο Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*, Φράμπουργκ 1958 (βλ. την αγγλική μετάφραση: *Critique and crisis. Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, Καίμπριτζ Μασσ. 1988).

16. Σημειώνω εδώ ενδεικτικά από μια πλούσια βιβλιογραφία ορισμένες μόνο από τις παλαιότερες και νεότερες σχετικές μελέτες: M. Agulhon, *Pénitents et francs-maçons de l'ancienne Provence. Essai sur la sociabilité méridionale*, Παρίσι 1968· Daniel Roche, *Le siècle des Lumières en province. Académies et académiciens provinciaux*, Παρίσι 1978· Thomas Crow, *Painters and Public Life in Eighteenth-Century Paris*, Νιού Χέιβεν 1985· Roger Chartier, *Les origines culturelles de la Révolution française*, Παρίσι 1990· Dena Goodman, *The Republic of Letters. A Cultural History of the French Enlightenment*, Ιθάκη Νέας Υόρκης 1994.

όρος που επίσης κάνει την εμφάνισή του στο β' μισό του 18ου αιώνα και εξίσου κρίσιμος για την ανάλυση του Χάμπερμας, αναδεικνύεται σε υπέρτατο κριτή: ο χώρος αυτός συγκροτείται από τη δημόσια επικοινωνία και ανταλλαγή στη βάση της ορθολογικότητας ατόμων-ιδιωτών, υποκειμένων δηλαδή υπό την ιδιωτική τους υπόσταση. Πρόκειται τελικά για μια διερεύνηση των συνθηκών, των προϋποθέσεων για τη γένεση μιας νέας πολιτικής κουλτούρας, αλληλένδετης με την εμφάνιση της δημοκρατίας, στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες, δηλαδή μιας νέας μορφής άσκησης εξουσίας.

Η ευρετική αξία της έννοιας της δημόσιας σφαίρας για την ιστοριογραφία μέσα από την επιβεβαίωση και την κριτική επανεξέταση του δραστικού φαινομένου για τη νεωτερικότητα, το οποίο περιγράφει, στις αναπτυγμένες κοινωνίες της δυτικής Ευρώπης αλλά και –έστω με διαφοροποιήσεις– στις λιγότερο αναπτυγμένες κοινωνίες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, την έχει αναδείξει σε ένα ζωτικό για την κατανόηση του 18ου αιώνα αντικείμενο έρευνας, ενώ έχει ενισχύσει μια νέα προοπτική θεώρησης, με όρους κοινωνικούς, του Διαφωτισμού. Τι αξία μπορεί να έχει για την ελληνική περίπτωση;

Τίθεται, λοιπόν, το ενδιαφέρον ερώτημα: μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τα παραπάνω έχουν ισχύ και για την Ελλάδα; Μπορούμε, δηλαδή, να ανιχνεύσουμε τη διαμόρφωση μιας δημόσιας σφαίρας, μιας αστικής δημόσιας σφαίρας, και στην προεπαναστατική νεοελληνική κοινωνία; Η τεκμηριωτική και ιστοριογραφική συγκομιδή για τον νεοελληνικό 18ο αι. (με την προέκτασή του στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου) που έχει συσσωρευτεί τις τελευταίες δεκαετίες δεν είναι απαγορευτική προκειμένου να διατυπωθεί ένα τέτοιας τάξεως ερώτημα. Η διερεύνηση της νεοελληνικής περίπτωσης έχει, επιπλέον, ευρύτερο θεωρητικό (και συγκριτικό) ενδιαφέρον, καθώς πρέπει να λογαριαστεί με συνθήκες διαφορετικές από εκείνες των τριών κλασικών περιπτώσεων (Αγγλίας, Γαλλίας, Γερμανίας), βάσει των οποίων η κατηγορία της δημόσιας σφαίρας έχει μελετηθεί. Διότι σε ποιου τύπου κράτος αναδύεται η νεοελληνική δημόσια σφαίρα; Αλλά δεν είναι μόνο αυτό το δεύτερο πρόβλημα που η μελέτη της νεοελληνικής περίπτωσης φέρνει υποχρεωτικά και με ένταση στην επιφάνεια είναι η σχέση ανάμεσα στη διαμόρφωση μιας αστικής δημόσιας σφαίρας και της εθνικής συνείδησης, σχέση, η οποία –όσο παρακολουθώ τη διεθνή συζήτηση– έχει μείνει μάλλον στη σκιά. Δεν εννοώ ότι στο σύντομο αυτό μελέτημα θα αντιμετωπιστεί όπως του αντιστοιχεί το γενικό ερώτημα, που διασταυρώνεται άλλωστε με μείζονα θέματα της νεο-

ελληνικής ιστοριογραφίας: με τη συγκρότηση της αστικής τάξης ή γενικότερα των αστικών εμπορικών στρωμάτων, με τη διαμόρφωση εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας της νεοελληνικής κοινωνίας, με τον χαρακτήρα και την εμβέλεια του νεοελληνικού Διαφωτισμού, με τις προϋποθέσεις της Επανάστασης του 1821, με τη σχέση, τέλος, της νεοελληνικής με τη γενικότερη ή τη «δυτικότερη», όπως θα έλεγε και ο Κοράης, ευρωπαϊκή ιστορία.

Όστόσο, η «Επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου», με το ερμηνευτικό πρόβλημα που θέτει σε μας (το τι, δηλαδή, σημαίνει η μετατροπή μιας ιδιωτικής ανταλλαγής σε δημόσιο λόγο και πράξη), μπορεί να λειτουργήσει ως ένα προκλητικό έναυσμα για να τεθεί τουλάχιστον ένα ερώτημα, η αξία του οποίου ειδικώς για τις έρευνες τις σχετικές με τον νεοελληνικό Διαφωτισμό μοιάζει νομίζω ευπρόσδεκτη, καθώς ανταποκρίνεται σε ένα εντεινόμενο, αν και όχι πάντα ρητό, αίτημα για την ανανέωση ή την αναπλαισίωσή τους. Η προβληματική της δημόσιας σφαίρας ως ερευνητικής κατεύθυνσης ανοίγει τα ερωτήματα προς την ανασύσταση της κοινωνικής διάστασης των μεταβολών που παρατηρούνται στην πνευματική ζωή του υπόδουλου ελλητισμού και τις οποίες στεγάζουμε –από την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία και εξής, και χάρη στην αποτελεσματικότητα της συμβολής του Δημαρά– κάτω από το όνομα του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Με αυτή την έννοια, μία διερεύνηση γύρω από τον μετασχηματισμό της δημοσιότητας στο πλαίσιο του νέου ελλητισμού επιτρέπει την έξοδο από τα στεγανά στη μελέτη των πνευματικών φαινομένων που μια ορισμένη προσέγγιση μας έχει κληροδοτήσει και τη διασταύρωση των πνευματικών φαινομένων με τη γενική, πολιτική, κοινωνική και οικονομική, ιστορία της περιόδου.

Ίσως –σπεύδω να συμπληρώσω– συναφείς όψεις ενός τέτοιου φαινομένου αναζητούσε να ανασυστήσει ο Άλκις Αγγέλου, ιδίως με το σαλόνι της Μαντάμ Τυανίτη¹⁷. Πολύ περισσότερο μια τέτοια προβληματική διασταυρώνεται και έχει να κερδίσει πολλά από τη συστηματική εργασία, το μακρόπνοο ερευνητικό σχέδιο του Φίλιππου Ηλιού για τους συνδρομητές, μία πρακτική που ξεκινά για την ελληνική βιβλιοπαραγωγή το 1749¹⁸, προσφέροντας ίσως

17. Α. Αγγέλου, «Η μαντάμ Τυανίτη», στο βιβλίο του *Των Φώτων Β'. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1999, σ. 101-143 (α' δημοσ. *Ελληνικά*, 44, 1994). Πβ. μία ερεθιστική απόπειρα διερεύνησης του ρόλου του μεγάλου αστικού κέντρου στη διαμόρφωση του «νέου ελλητισμού» στο μετά θάνατον δημοσιευμένο κείμενο του ίδιου, «Η Κωνσταντινούπολη εκ των κάτω και εκ των έσω», *Σύγχρονα Θέματα*, 78-79 (2001), σ. 53-88.

18. Φ. Ηλιού, «Βιβλία με συνδρομητές. Ι. Τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)»

και ένα κάποιο πρώτο χρονολογικό ορόσημο για την ανίχνευση μεταβολών στη νεοελληνική δημοσιότητα, εφόσον η πρακτική του συνδρομητισμού στην παραγωγή των βιβλίων είναι πλέον καθιερωμένο να συναρτάται με την αναδυόμενη αστική δημόσια σφαίρα στην Ευρώπη. Τέλος, η ανάδειξη του «εταιρισμού» σε δράση νέου τύπου και προϋπόθεση για την Επανάσταση του 1821, όπως τη μελετά ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, μπορεί επίσης να συσχετιστεί γόνιμα με μια τέτοια προβληματική, προσφέροντας ένα δείκτη ωριμότερων εκδηλώσεων (πιο άμεσα πολιτικών) μιας νεοελληνικής δημόσιας σφαίρας¹⁹.

Με πολλούς τρόπους, προς ποικίλες εμπειρικές κατευθύνσεις θα μπορούσε, και θα άξιζε, να προωθηθεί ένας τέτοιος ερευνητικός προσανατολισμός, αξιοποιώντας παραγωγικά και προεκτείνοντας κεκτημένα της ιστορικής έρευνας των τελευταίων δεκαετιών. Το κρίσιμο ζήτημα ωστόσο θα ήταν να χρονολογηθεί με κάποιο βάσιμο τρόπο η έναρξη μιας τέτοιας διαδικασίας. Ως προς αυτό, δεν υπάρχει, νομίζω, αμφιβολία ότι η απάντηση συναρτάται με τη συγκρότηση ενός αναγνωστικού κοινού, το οποίο να γίνεται αντιληπτό ως ένας λιγότερο ή περισσότερο απρόσωπος, αλλά οπωσδήποτε ρυθμιστικός παράγοντας, και το οποίο να αναλαμβάνει ή να του ανατίθεται ο ρόλος του κριτή. Πότε όμως, και με βάση ποιες ενδείξεις, μπορούμε να διακρίνουμε την εμφάνιση ενός ελληνικού αναγνωστικού κοινού να λειτουργήσει ως υπολογίσιμος φορέας που επηρεάζει θετικά τους όρους και τις επιλογές της βιβλιοπαραγωγής; Τι είδους ένδειξη αποτελεί η έναρξη της παραγωγής βιβλίων μέσω συνδρομητών γύρω στο 1749-1750 ως προς αυτό;

Το ευαίσθητο αυτό ζήτημα δεν μπορεί να μας απασχολήσει εδώ, πάντως το 1804, όταν ο Κοραΐς με την έκδοση των *Αιθιοπικών* μπαίνει δυναμικά στον ελληνικό εκδοτικό χώρο και συντάσσει την «Επιστολή», η ύπαρξη μιας τέτοιας συνθήκης, όπως από την αρχή υποστηρίχτηκε, θα πρέπει να θεωρηθεί ενεργή. Η απομόνωση ωστόσο της «επιστολικής μορφής» που δίνει στο διάβημά του φέρνει πιο ανάγλυφα στην επιφάνεια τον άλλο –και συμπληρωματικό προς τον συνδρομητισμό– νεωτερισμό που έφερε και επέβαλε η δεκαετία του 1750: την εκδοτική επιτυχία που γέννησε μέσα από το πλήθος των

Ο Ερανοστής, 12 (1975), σ. 101-179· του ίδιου, «Βιβλία με συνδρομητές (1749-1821). Νέα Στοιχεία», Ο Ερανοστής, 16 (1980), σ. 285-295 και *Ελληνική Βιβλιογραφία*, ό.π., σ. μς'-γβ'.

19. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η Φιλική Εταιρεία. Οργανωτικές προϋποθέσεις της εθνικής Επανάστασης», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, τ. Γ', Αθήνα 2003, σ. 9-32.

επανεκδόσεων και των παραλλαγών το *Επιστολάριον* (Βενετία 1757) του Σπυριδωνος Μήλια, το πρώτο «εις κοινήν και απλουστάτην φράσιν»²⁰. Πράγματι είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς την ανάπτυξη ενός πεδίου ερευνών γύρω από τη δημόσια σφαίρα, ειδικά μάλιστα για τη νεοελληνική περίπτωση, χωρίς να συνυπολογίσει την ούτως ή άλλως καθιερωμένη συνιστώσα –ήδη από τη μελέτη του Χάμπερμας αλλά και από πιο πρόσφατες– της νέας αστικής δημοσιότητας, δηλαδή την επιστολογραφία, ή τις νέες λειτουργίες του επιστολικού είδους. Μήπως γύρω από αυτή την έκδοση του 1757 μπορούμε, λοιπόν, να εντοπίσουμε ένα πιθανό ορόσημο, πλάι σε εκείνο του 1749-50, ορισμένων μετατοπίσεων ως προς τη νεοελληνική δημοσιότητα; Όσο και αν ο τρόπος χρήσης του *Επιστολαρίου* από τους αναγνώστες του παραμένει αδιερεύνητος²¹, η διάδοσή του, η σταθερή ζήτησή του τις δεκαετίες που ακολουθούν αποτελεί επιβεβαιωτικό δείκτη μιας διπλής εξέλιξης που μπορούμε από γενικότερη παρατήρηση να θεωρήσουμε πιθανή: της ανάπτυξης της εγγραμματοσύνης και της διόγκωσης της γραπτής, δηλαδή της επιστολικής, επικοινωνίας.

Αν ο Μήλιας στα 1757 διαπίστωνε την απουσία δόκιμων συγγραφέων στην καθομιλούμενη γλώσσα και γι' αυτό ανέλαβε να δώσει ο ίδιος οδηγίες και κανόνες, και όχι μόνο «ατελή ίχνη» (πρότυπα), για το γράψιμο στην απλή γλώσσα²², ο Κοραΐς τον Οκτώβριο του 1803, όταν ανακοίνωνε προς τον Βασιλείου την απόφασή του να δώσει στον πρόλόγο του τη μορφή φιλικής επιστολής, έσπευδε συγχρόνως σε άλλη επιστολή του, απευθυνόμενη προς σμυρνιούς πραγματευτές, να διατυπώσει ως ορισμό του φωτισμένου έθνους όχι την ύπαρξη «τριακοσίων σοφωτάτων ανδρών» αλλά τη δυνατότητα «όλων ή τουλάχιστον των περισσοτέρων» να διαβάσουν ή να γράψουν μια επιστολή²³. Με την παραπάνω σύγκριση δεν ενδιαφέρει τόσο να εκμαιεύσει κανείς πλαγίως την πρόοδο που θα είχε επέλθει στη διάδοση των βασικών γραμματικών γνώσεων ή του αλφαριθμητισμού στον μισό αιώνα που χωρίζει το *Επιστολάριον* του Μήλια από την «προς Αλέξανδρον Επιστολή» του Κοραΐ. Η

20. Βλ. Σπυριδων Μήλιας, *Επιστολάριον ήτε Επιστολικός Χαρακτήρ*, Βενετία 1757 (φωτομηχανική ανατύπωση από το ΚΕΜΝΕ με προλεγόμενα του Κ. Λάππα, Αθήνα 2003).

21. Στο ίδιο, Προλεγόμενα, σ. 12*. Βλ. και την ανακοίνωση του Τριαντάφυλλου Ε. Σκλαβενίτη, «Τα έντυπα Επιστολάρια της Βενετίας (1757-1832)», που δημοσιεύεται στον παρόντα τόμο.

22. Στο ίδιο, σ. 156-157.

23. *Αλληλογραφία*, Β', σ. 111 (27.11.1803).

απόφαση του Κοραή ενδιαφέρει κυρίως γιατί προεξοφλεί εμμέσως ότι για τον αρχόμενο 19ο αι. μια κοινωνία δεν μπορεί να είναι σύγχρονη (ας μεταφράσουμε έτσι τον όρο «φωτισμένη») αν δεν στηρίζεται στη γενικευμένη γραπτή επικοινωνία. Αξίζει να κοιτάξουμε από αυτή τη σκοπιά το μέσο που είναι η επιστολή. Με αυτή την έννοια, τοποθετώντας ο Κοραής την επιστολή προς τον φίλο του στη θέση του προλόγου του βιβλίου του, χρησιμοποιεί ένα μέσο κοινό, ένα μέσο γενικής χρήσεως, που δεν αφορά αποκλειστικά τους «σπουδαίους» ή τους σοφούς, ένα μέσο στο οποίο έχουν (ή θα μπορούσαν να έχουν) πρόσβαση και οι «περισσότεροι», ή απλούστερα, όπως ο ίδιος αποκαλεί το κοινό προς το οποίο απευθύνεται, «οι ιδιώτες». Αν η «Επιστολή» του 1804 απευθύνεται σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο, στον φίλο του Αλέξανδρο Βασιλείου, από το επόμενο βιβλίο και εξής η μετεξέλιξη της «Επιστολής», οι επόμενοι δηλαδή πρόλογοι στην Ελληνική Βιβλιοθήκη (οι «Αυτοσχέδιοι Στοχασμοί») απευθύνονται απλώς, αλλά επωνύμως και πάλι, «εις τους Έλληνας». Μπορούμε μήπως σε αυτή την επιλογή να δούμε μια ένδειξη ότι το αναγνωστικό κοινό έχει αρχίσει να αποκτά την υπόσταση του «κοινού των Ελλήνων»; Είμαστε υποχρεωμένοι να αφήσουμε εκκρεμή αυτά τα γενικά ερωτήματα. Έπρεπε όμως να τεθούν για να φανούν σαφέστερα τα όρια όσων εδώ εξετάζονται: όσο οι γενικές συντεταγμένες μιας νεοελληνικής δημόσιας σφαίρας μένουν αδιερεύνητες η ακριβέστερη συσχέτιση της «Επιστολής» με τη διαδικασία διαμόρφωσής της θα πρέπει να μείνει και αυτή ανοιχτή.

Αφήνοντας ανοιχτό τον προσωρινό αυτό γενικό προβληματισμό για τη διαδικασία διαμόρφωσης μιας νεοελληνικής δημόσιας σφαίρας, θα στραφούμε τώρα, πιο πλούσιοι σε ιδέες, στην «Επιστολή» του 1804 για να συζητήσουμε ό,τι είναι από αυτή τη σκοπιά το επίμαχο: την έντυπη επιστολική μορφή. Αυτή η οπτική γωνία εξέτασης των κοραϊκών προλεγόμενων στα *Αιθιοπικά* δίνει νομίζω μια ευκαιρία να δοκιμαστεί σε νεοελληνικά συμφραζόμενα η προβληματική της δημόσιας σφαίρας. Μπορεί επίσης να υποστηριχτεί και το συμπληρωματικά αντίθετο. Χωρίς αυτού του είδους την προβληματική η εν λόγω καινοτομία του Κοραή κινδυνεύει να περάσει απαρατήρητη: να υπαχθεί δηλαδή στην κατηγορία μιας συμβατικής και άρα ουδέτερης εκδοτικής στάσης ή να περιοριστεί σε ένα υποκεφάλαιο μιας βιογραφίας: στις σχέσεις δηλαδή Κοραή-Βασιλείου. Τονίσαμε στην αρχή τον πιλοτικό χαρακτήρα της «Επιστολής» για το όλο εκδοτικό διάβημα του Κοραή, θα μπορούσαμε τώρα να προσθέσουμε ότι η ίδια αυτή «Επιστολή» μπορεί να γίνει αφορμή μιας

πιλοτικής ή δοκιμαστικής αναγνώρισης ορισμένων στοιχείων από τη διαδικασία διαμόρφωσης ενός νεωτερικού νεοελληνικού δημόσιου χώρου. Ωστόσο, δεν είναι σκόπιμο να αποσιωπηθεί το γεγονός ότι είναι μια ιδιότυπη πύλη εισόδου στην εν λόγω περιοχή ερευνών, αν μη τι άλλο γιατί γίνεται *in medias res*.

Είδαμε πώς η «Επιστολή προς Αλέξανδρον Βασιλείου» επιτελεί ένα ρόλο που τώρα μπορούμε να τον ονομάσουμε μεταβατικό. Προετοιμάζει δοκιμαστικά ένα μεγάλο εκδοτικό εγχείρημα, κυφορεί επιπλέον νέες συγγραφικές πρακτικές, τα περίφημα κοραϊκά Προλεγόμενα. Είδαμε επίσης πώς μέσω αυτού του αναπάντεχου για τις εκδοτικές συνθήκες της εποχής συνδυασμού λειτουργίας και μορφής ενεργοποιούνται αναγνωστικές στάσεις που ξεδιπλώνουν μια δυναμική. Δεν είναι άστοχο γι' αυτό να δούμε προκαταβολικά τον συγγραφικό και εκδοτικό νεωτερισμό σαν ένα πείραμα, μία πρόβα.

Σε τι συνίσταται όμως το διάβημα του Κοραή; Τι κρίνεται γύρω από τη μετατροπή ενός χειρόγραφου προσωπικού γράμματος σε έντυπο, δηλαδή δημόσιο λόγο; Με την «Επιστολή», θα υποστηρίξουμε τώρα – συνοψίζοντας, έστω κάπως τραβηγμένα, όσα σκιαγραφήσαμε στην αρχή – χειραφετείται ένας νέος τρόπος δημόσιας επικοινωνίας, όπου συγγραφείς και αναγνώστες συναντιούνται με νέους όρους, ως ιδιώτες, για να ανταλλάξουν προσωπικές ιδέες και γνώμες. Η προβληματική της δημόσιας σφαίρας, της γένεσης δηλαδή ενός χώρου έξω από το κράτος στον οποίο οι άνθρωποι συνευρίσκονται ισότιμα ως ιδιώτες για να πείσουν και να πεισθούν, βρίσκει στην «Επιστολή» μια χαρακτηριστική αποτύπωσή της. Γιατί η θεμελιώδης χειρονομία που επιτελείται με την «Επιστολή» είναι η δημοσιοποίηση του ιδιωτικού. Μια επικοινωνία ιδιωτική, ανάμεσα σε δύο συγκεκριμένα (και αναγνωρίσιμα) πρόσωπα, βγαίνει από την αφάνεια και μέσω του τύπου τίθεται σε κοινή θέα. Από αυτή τη σκοπιά, οι όροι της επικοινωνίας μεταξύ αναγνωστών και συγγραφέων που η «Επιστολή» θέτει σε κίνηση είναι εξίσου σημαντικοί όσο και το περιεχόμενό της.

Γι' αυτό θα προσπεράσουμε εδώ το συγκεκριμένο περιεχόμενο της Επιστολής, συγκρατώντας μόνο το αναγκαίο ελάχιστο: η θεματολογία της προσφέρεται θαυμάσια για μια εξερεύνηση σε περιοχές κατεχοχόν συνδεδεμένες με τη δημόσια σφαίρα. Τα όσα εκεί θίγει θα αποτελέσουν πρόσφορη ύλη σε οιαδήποτε συστηματικότερη έρευνα για τη διαμόρφωση μιας νεοελληνικής δημόσιας σφαίρας. Διότι, η διπλή στόχευση του Κοραή εκεί αφορά υποθέσεις χαρακτηριστικά νεωτερικές: τον νέο ρόλο που έχει καταλάβει το μυθι-

στόρημα, το νέο λογοτεχνικό είδος, που έχει κλέψει την καρδιά των αναγνωστών, ανδρών και γυναικών, στην Ευρώπη (εκεί μάλιστα προτείνεται, μέσα από την πίεση που ασκεί το roman, ως ελληνική απάντηση ο όρος «μυθιστορία»)»²⁴, αλλά και την τροπή που φαίνεται να παίρνει στον δρόμο προς την επικράτησή της η καθομιλούμενη γλώσσα στη γραφή, στην ανάγνωση και στην επικοινωνία. Για λόγους οικονομίας, περιοριζόμαστε εδώ στην απλή καταγραφή αυτού του χαρακτηριστικού για τον ευρωπαϊκό 18ο αιώνα διπλού «μυθιστορίες-καθομιλούμενη γλώσσα», και το βάζουμε αμέσως στην άκρη²⁵, προκειμένου να επιμείνουμε στην επιλογή του επιστολικού είδους από τον Κοραή στον συγκεκριμένο πρόλογο.

Πράγματι το επιστολικό είδος, το είδος εκείνο της γραφής και της επικοινωνίας που μας απασχολεί εδώ, αναδεικνύεται σε κυρίαρχο στην Ευρώπη του 18ου αι., και αποτελεί ταυτοχρόνως το κλειδί για την κατανόηση του νέου δικτύου σχέσεων που δημιουργούνται μεταξύ των περιορισμένων κύκλων των λογίων, των στοχαστών του Διαφωτισμού και ενός ευρύτερου αναγνωστικού κοινού²⁶. Αν αυτό ισχύει για την Ευρώπη γενικώς, και για τη Γαλλία ειδικότερα, πόσο πιο επιβεβλημένο, αλλά και πόσο πιο δύσκολο, δεν είναι να ισχύει για το διεσπαρμένο (και συχνά μετακινούμενο) σε μακρινά μέρη ελληνικό αναγνωστικό κοινό, για τα δίκτυα οικογενειών, συνεταιρίων, φίλων και ομοτέχνων που, ούτως ή άλλως, επικοινωνούν κυρίως επιστολικά ή αποκτούν πρόσβαση και στα βιβλία μέσα από επιστολικές παραγγελίες και αποστολές. Συζητώντας νωρίτερα την πρώτη και τη δεύτερη έκδοση της «Επιστολής», μεταξύ 1804 και 1815, βρεθήκαμε με χαρακτηριστική ευκολία ανά-

24. Βλ. σχετικά με το πώς πρέπει να κατανοηθεί ο όρος, ως ερμηνεία και όχι απλώς ως μετάφραση του roman, Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, «Η πολυπαθής μυθιστορία: ορολογία, φιλολογία, λογοτεχνία», στο *Μνήμη Άλκη Αγγέλου. Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος. Ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας*, Τομέας Μ.Ν.Ε.Σ.-Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2004.

25. Κάθε προσέγγιση στη θεματολογία του συγκεκριμένου κειμένου θα πρέπει να λάβει υπόψη της τη διεισδυτική ανάγνωση του Παν. Μουλλά, που το έχει από τον δικό του δρόμο τοποθετήσει σε σημείο αφετηρίας για την ιστορία της νεοελληνικής κριτικής, καθώς βλέπει σε αυτό να εικονογραφούνται με τον καλύτερο τρόπο οι απόψεις του Κοραή για την πεζογραφία και ειδικότερα για το μυθιστόρημα. Από αυτή τη σκοπιά ο Μουλλάς θεωρεί ότι τα «Προλεγόμενα του 1804 αποτελούν ένα όριο. Πουθενά αλλού και ποτέ άλλοτε ο κοραϊκός κριτικός λόγος δεν εμφανίζει τόσο πληρότητα, μεθοδολογική επάρκεια και συνοχή». Π. Μουλλάς, «Ο Κοραής και ο αυτοσχέδιος κριτικός στοχασμός του», *Μολυβδοκονδυλοπελεκητής*, 3 (1991), σ. 125-137.

26. Βλ. Dena Goodman, *ό.π.*, σ. 137 και όλο το κεφάλαιο «Into Writing: Epistolar Commerce in the Republic of Letters», σ. 136-182.

μεσα στο Παρίσι, τη Βιέννη, το Λιβόρνο και την Οδησό, προκειμένου να καταγράψουμε και μόνο τους τόπους των συντελεστών των δύο δημοσιεύσεων. Ας συμπληρώσουμε τώρα μια παραλλαγή της τετράδας των πόλεων, όπως την προσφέρει ο Κοραής όταν εξαγγέλλει πλέον επίσημα την Ελληνική Βιβλιοθήκη το 1805: η Βενετία, το Λιβόρνο, η Τεργέστη και η Βιέννη ορίζονται ως οι πόλεις τα βιβλιοπωλεία των οποίων οργανώνουν τη διακίνηση των τόμων της νέας σειράς. Ένα σύστημα επικοινωνιών που δεν στηρίζεται στη φυσική συνεύρεση, αλλά αντίθετα περνάει μέσα από τη γραπτή, επιστολική ή έντυπη, επικοινωνία φαίνεται να είναι στα χρόνια εκείνα μια αποδεκτή και αποτελεσματική συνθήκη μέσα στην οποία διαμορφώνει τους δεσμούς του το ελληνικό αναγνωστικό κοινό. Τα μεγάλα μεγέθη εδώ δεν έχουν τόση σημασία, αρκεί η κρίσιμη μάζα που επιτρέπει σε αυτό το δίκτυο να λειτουργεί.

Αλλά η προσφυγή στην επιστολική λύση, τόσο χαρακτηριστική για την Ευρώπη του 18ου αιώνα, από το *Lettres Persanes* του Montesquieu ως τα επιστολικά μυθιστορήματα του Richardson, υποδηλώνει μια συγγραφική πρακτική που προκύπτει σε ευθεία συνάρτηση προς την εμφάνιση νέων ειδών λόγου, τα οποία επιπλέον μορφοποιούνται μέσα από τη συνάντησή τους με νέα στρώματα αναγνωστικού κοινού. Δεν μπορεί άρα να αντιμετωπιστεί ως ουδέτερο συγγραφικό τέχνασμα. Αν υπάρχει εδώ ένα τέχνασμα, το τέχνασμα βρίσκεται στην εγγύτητα που έχει η σκηνοθετημένη «Επιστολή» με τις πραγματικές επιστολές που οι δύο φίλοι, ο Κοραής και ο Αλ. Βασιλείου, φίλοι κατεξοχήν επιστολικοί, είχαν αρχίσει ήδη να ανταλλάσσουν²⁷. Αν αντιγράφει κάτι η «Επιστολή» αυτό δεν είναι άλλο από την πραγματική σχέση δύο συγκεκριμένων προσώπων, αν επαναλαμβάνει κάτι αυτό δεν είναι άλλο από τις επιστολές που είχαν ήδη ανταλλάξει, αν τέλος εξωτερικεύει ή δημοσιοποιεί κάτι αυτό είναι οι αυθεντικές (εξωκειμενικές) συνθήκες που γέννησαν τη συνεργασία ανάμεσα σε ένα συγγραφέα και έναν εμπορευόμενο που μετατρέπεται σε χορηγό για τη συγκεκριμένη έκδοση.

Αυτή ακριβώς η δημοσιοποίηση ανταλλαγών και πρακτικών ιδιωτικών, που συμβαίνει μέσω της επιστολικής μορφής ούτως ή άλλως, υπογραμμίζεται παραστατικά, ή ακριβέστερα προβάλλεται αφηγηματικά, από τον Κοραή στο ξεκίνημα της «Επιστολής»: «Υπόθεσ την [την «Επιστολήν»] ως μίαν από τας φιλολογικάς, όσας εκάμνομεν πολλάκις, περιπατούντες εις τον Κεραμει-

27. Η ιδέα, συγγραφή και δημοσίευση της «Επιστολής» συμπίπτει με την περίοδο που η επιστολική τους επικοινωνία γνωρίζει ιδιαίτερη ανάπτυξη, και ο Βασιλείου παίρνει τη θέση του βασικού συνομιλητή για τον Κοραή· πβ. ως προς αυτό σ. 199.

κόν των Παρισίων, ομιλίας ή από τα επιστολάς, τας οποίας συνεχώς σε γράφω, αφού εστερήθην της συναναστροφής σου»²⁸.

Η ανάκληση της ζωντανής επικοινωνίας, η χρήση του τόπου των φιλολογικών περιπάτων – που μπορεί εδώ να θεωρηθεί μια φιλτραρισμένη υπόμνηση μιας αστικής κοινωνικότητας δύο «εμικρέδων» στους κήπους μιας ευρωπαϊκής πρωτεύουσας²⁹ – επιτρέπει να εγγραφεί η επιστολή (και η ανάγνωσή της) στο οικείο περιβάλλον μιας φιλίας και να τοποθετηθεί στην προοπτική ή έστω στην προέκταση μιας ιδιωτικής συνομιλίας. Ιδιωτικοί τρόποι, μέσα από την επιστολική μορφή, διεισδύουν στον έντυπο λόγο και μέσω αυτού εισβάλλουν στον δημόσιο χώρο για να ρυθμίσουν τους όρους της δημόσιας επικοινωνίας, εν προκειμένω για να φτιάξουν μια νέα σχέση αμεσότητας μεταξύ συγγραφέα και αναγνώστη, έξω από ιεραρχίες, κατά το δικό τους «φιλικό» πρότυπο. Στη χειρονομία του Κοραή η πρώτιστη επιδίωξη είναι να απευθυνθεί ο συγγραφέας-επιστολογράφος με νέους όρους σε ένα αναδυόμενο και νέο αναγνωστικό κοινό. Δημοσιοποιώντας μίαν προσωπική επιστολή, ανοίγει τον ιδιωτικό κόσμο προς τον δημόσιο χώρο και σηκώνοντας την αυλαία που τον κρατάει στη σκιά τον καθιστά ορατό και διάφανο, ενώ καλεί ταυτοχρόνως τους αναγνώστες να παρευρεθούν και αυτοί στη συντροφιά, διαβάζοντας την «Επιστολή» σαν ύλη ενός βιβλίου.

Η σημασία της «Επιστολής», από αυτή τη σκοπιά εξεταζόμενη, βρίσκεται ακριβώς εκεί: στους νέους όρους επικοινωνίας που εγκαινιάζει. Διακρίνοντας κατηγορηματικά και προκαταβολικά την «Επιστολή» από τον τύπο των «συνηθισμένων προσφωνήσεων», με τας οποίας συχνά στολιζόνται τα βιβλία», ο Κοραής προσφεύγει στον επιστολικό λόγο για να βρει τον τρόπο να μεταφέρει, σε γραπτό και μάλιστα έντυπο λόγο, τα ήθη και τα μέτρα της επικοινωνίας μεταξύ ιδιωτών, της άμεσης και ελεύθερης προσωπικής προφορικής συνομιλίας, στοιχεία τα οποία, τηρουμένων των αναλογιών, διαπερνούσαν και τις κατ' ιδίαν επιστολές ή και εντεινόνταν μέσα από τη δυνατότητα του εξομολογητικού μονολόγου. Αυτή την ελευθερία της αμεσότητας, της ειλικρίνειας και της οικειότητας επιδιώκει ο Κοραής όταν στρέφεται

28. Α. Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. Α', Αθήνα 1986, σ. 1. Στις συζητήσεις στον Κεραμεικό επανέρχεται σε άλλο σημείο της «Επιστολής»: «Το είπαμεν και άλλοτε, συμπεριπατούντες εις τον Κεραμεικόν των Παρισίων, και δεν είναι περιττόν να το είπωμεν και πάλιν εις ωφέλειαν των νέων»· βλ. στο ίδιο, σ. 39.

29. Πβ. ως προς τον τόπο των κήπων μια διαφορετική προοπτική στο Μ. Πεγλιβάνος, *Εκδοχές της νεοετικότητας. Μαυροκορδάτος, Μοισιάδης, Κοραής, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή*, Θεσσαλονίκη 1999.

στον επιστολικό λόγο: το ήθος της φιλίας, δηλαδή ένα ήθος ιδιωτικό, το οποίο καθιστά όμως τώρα μέτρο του δημόσιου ήθους.

Το διάβημα ωστόσο δεν υπαγορεύει μόνο νέους όρους για την ανάγνωση. Αφορά εξίσου και τον γράφοντα (ή θα μπορούσαμε να πούμε τον συγγραφέα;). Γιατί η διείσδυση, ως το ονομάσουμε έτσι, στον έντυπο λόγο της φιλικής σχέσης, ή απλούστερα η διαφάνεια που επιφέρει η είσοδος της προσωπικής φιλικής συνομιλίας στον δημόσιο χώρο δεν έχει τίποτε το φυσικό, αντίθετα προϋποθέτει τη διάρρηξη παραδομένων συμβάσεων, οι οποίες έως τότε ρύθμιζαν τη δημοσίευση κειμένων και τη δημοσιότητα εν γένει. Τέτοια είναι η σύμβαση των «συνηθισμένων προσφωνήσεων» από τις οποίες παίρνει επιθετικά τις αποστάσεις του ο Κοραής, θέμα με τη δική του σημασία στο οποίο θα επανέλθουμε. Αλλά αυτή είναι η μία όψη του πράγματος. Η άλλη συμπληρωματική όψη είναι ότι μέσω της επιστολικής μορφής – και δεν πρόκειται για ταυτολογία – ο Κοραής αποφασίζει να πάρει τον λόγο ως Κοραής. Δημιουργεί με άλλα λόγια τους όρους για να μιλήσει προσωπικά, ως ιδιώτης, και δημόσια – μια πράξη που μόνο εκ των υστέρων μπορεί να φαίνεται υπόθεση απλή, και σε αυτό το ζήτημα θα επανέλθουμε.

Πώς όμως οδηγείται ο Κοραής σε αυτή τη λύση; Πώς γεννιέται αυτός ο καινοτόμος επιστολικός πρόλογος; Η αλληλογραφία του Κοραή επιτρέπει να παρακολουθήσουμε από κοντά τις συνθήκες μέσα στις οποίες φτάνει στην απόφαση να χρησιμοποιήσει την επιστολική «μέθοδο».

Η διαδρομή που οδηγεί σε αυτή την επιλογή και στην εφαρμογή της, από την οποία εδώ θα αντλήσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά στιγμιότυπα, ξεκινά μετά την 1η Δεκεμβρίου του 1802. Τότε αναγγέλλει την απόφασή του να προχωρήσει στην – ειδικώς για το νεοελληνικό αναγνωστικό κοινό – έκδοση του Ηλιόδωρου με την προτροπή και τη χρηματοδότηση του Βασιλείου, οπότε δεν πρόβλεπε εκτός των σημειώσεων άλλο παρά ένα «βραχύ πρόλογο» για τα εκδοτικά των *Αιθιοπικών*. Η διαδρομή ολοκληρώνεται τον Ιούνιο του 1804, όταν ο Κοραής παραδίδει ολόκληρο το κείμενο των 56 σελίδων στον τυπογράφο³⁰. Η νέα ιδέα για τον πρόλογο φαίνεται κατά συνέπεια να σχηματίζεται αόριστα και βαθμιαία μέσα στο έτος 1803· τον Οκτώβριο εκείνου του έτους ανακοινώνει προς τον Βασιλείου την ιδέα «της προς Αλέξανδρον Επιστολής».

Οπωσδήποτε η ιδέα αρχίζει να κυφορείται ύστερα από την παρουσίαση του *Υπομνήματος* στην Εταιρεία των Ανθρωποτηρητών, στο Παρίσι, ανήμερα

30. *Αλληλογραφία*, Β', σ. 161 (στις 16 Ιουνίου η «Επιστολή» είναι πια τυπωμένη).

τα Χριστούγεννα του 1802, «οπότεν οι ημέτεροι συμπατριώται περιήρχοντο κατ' οίκους ασπαζόμενοι αλλήλους και χορταζόμενοι τα γλυκύσματα», ενώ ο Κοραής διέσχισε την ίδια πόλη για να δώσει την ομιλία του στην Εταιρεία, παίρνοντας, όπως εκμυστηρεύεται, «εντάμα μου τον Κλαυδιόν εις παραμυθίαν του φόβου τον οποίον είχα, όχι της αποδοκιμασίας, αλλά της αδιαφορίας»³¹. Η ιδέα γεννιέται, πάντως, μέσα στο ίδιο εκείνο καθοριστικό για τον Κοραή έτος, κατα το οποίο δημοσιεύεται και διακινείται το *Υπόμνημα* στα γαλλικά αλλά και γίνεται η απόπειρα να μεταφραστεί στα ελληνικά, στη συνέχεια, από τον ίδιο τον Βασιλείου.

Ας μην προσπεράσουμε τη συνάφεια της κυοφορίας της «Επιστολής» με τον αντίκτυπο που έχει στον ίδιο τον Κοραή η δημόσια παρουσίαση του *Υπομνήματος*. Από τα γράμματά του φανερώνεται, ιδίως αφού τυπώθηκε το *Υπόμνημα* στα γαλλικά στα τέλη του Φεβρουαρίου του 1803³², με πόσο τεταμένη την προσοχή παρακολουθεί ο Κοραής τις εξελίξεις μεταξύ των συμπατριωτών του, πόσο γυρεύει να βρει «αποδείξεις» –δικός του ο όρος– για το σχήμα της νεοελληνικής αναγέννησης που ο ίδιος ριψοκινδύνευσε να εξαγγείλει δημόσια με το *Υπόμνημα*. Αυτή η διεργασία αποτυπώνεται χαρακτηριστικά σε μία στιγμή και σε μία φράση αυτής της περιόδου, που αξίζει να την τοποθετήσουμε σαν υπόστρωμα που κινητοποιεί προς την επιλογή της μεθόδου του επιστολικού προλόγου. Καθησυχάζοντας τον Βασιλείου, τον Απρίλιο του 1803, ο οποίος ανησυχεί επειδή όλο και συχνότερα μεταβιβάζει προς τον Κοραή παραγγελίες για βιβλία τρίτων, είτε ιδιωτών είτε δωρητών προς τα σχολεία, ο Κοραής ξεκαθαρίζει ότι οι παραγγελίες όχι απλώς δεν τον επιβαρύνουν, αλλά τον χαροποιούν διότι: «εξ εναντίας τρόπον τινά, και αποδεικνύουσιν αληθινά όσα είπα εις το *Υπόμνημα* και προς τούτοις με χρησιμεύουσιν ως θερμόμετρον του παρόντος βρασμού και της ζέσεως των Γραικικών κεφαλών. Ταύτα, φίλε μου, είναι καινά και παράδοξα και θέλει εξάπαντος καταστήσει εις παράδοξον και ευτυχεστάτην έμβασιν»³³.

Θερμομετρώντας λοιπόν «τον παρόντα βρασμό των Γραικικών κεφαλών», ο Κοραής ετοιμάζει τον Ηλιόδωρο, ενώ εκ παραλλήλου, αν και «τηγανίζε-ται» από τον Στράβωνα, απαντά σε επιστολές και φροντίζει για την προμή-

31. Στο ίδιο, σ. 63.

32. Για την ολοκλήρωση της εκτύπωσης του *Υπομνήματος* βλ. στο ίδιο, σ. 72. Λίγο νωρίτερα εκδηλώνει εμμέσως προς τον Βασιλείου το ενδιαφέρον του για τη συγκέντρωση στοιχείων που να ενισχύουν τις προβλέψεις που έχει κάνει στο *Υπόμνημα*, βλ. στο ίδιο, σ. 65.

33. Στο ίδιο, σ. 75.

θεια και τις αποστολές βιβλίων, που πληθαίνουν από την υποδοχή που γνωρίζει το *Υπόμνημα* (αλλά και η κυκλοφορία της μετάφρασης του Beccaria το 1802). Τον Οκτώβριο του 1803, όπως είδαμε, ανακοινώνει προς τον εμβρόντητο Βασιλείου ότι αντί του βραχέος προλόγου με την εκδοτική ιστορία των *Αιθιοπικών* που έως τότε προγραμμάτιζε, ετοιμάζει «προδιοίκησιν ολίγον μακράν» και την γράφει «εις είδος επιστολής προς τον Αλέξανδρον Βασιλείου». Από τότε έως τουλάχιστον τον Απρίλιο του 1804 αυτή η «Επιστολή» παραμένει ανοικτή, γράφεται, διορθώνεται και συμπληρώνεται, μέχρι δηλαδή να ολοκληρωθεί η εκτύπωση των *Αιθιοπικών* και των σημειώσεων τους. Καμία βιάση δεν φαίνεται να πιέζει για τον πρόλογο.

Ταυτόχρονα, ο Κοραής από το επιστολικό παρατηρητήριό του στο Παρίσι συνεχίζει να θερμομετρεί, λαμβάνοντας και στέλνοντας επιστολές, αλλά και απαντώντας σε προτάσεις³⁴ που προέρχονται από «τον βρασμόν και την ζέσιν των Γραικικών κεφαλών», από κοντινές ευρωπαϊκές πόλεις, αλλά και ως την άλλη άκρη της Ευρώπης. Ανάμεσά τους θα απομονώσουμε μια διαφωτιστική, για όσα εδώ ενδιαφέρουν, αποστροφή που απευθύνει επιστολικά στη Μόσχα τον Μάρτιο του 1804: «Αν η πατρίς έχει χρείαν από πλουσίους», γράφει στον Ζώη Καπλάνη, ο οποίος μεριμνά τότε για τα σχολεία των Ιωαννίνων, «έχει χρείαν και από δραγομάνους. Ένας από τους δραγομάνους είμαι και εγώ, τούτο είναι το επάγγελμά μου, τούτον είναι το χρέος μου, μήτε τρόπον μήτε μέσον άλλο έχω να ωφελήσω»³⁵.

Δραγομάνος της πατρίδας ο Κοραής: κατ' αντίστιξη προς τον δραγομάνο του σουλτάνου; Να μία δημιουργική απόπειρα μεταγραφής για τις νεοελληνικές ανάγκες νέων δημόσιων και θεσμικών ρόλων που είχαν ήδη επινοηθεί και αναληφθεί από τους αλλογενείς Ευρωπαίους και προεκτείνονται τώρα στους ομογενείς εκπροσώπους του Διαφωτισμού, να όμως και μία ενδιαφέρουσα, αλλά όχι απροσδόκητη, παρουσία του αντίπαλου δέους στη διπλή του μορφή: του οθωμανικού κράτους, αλλά και των ρωμίων χριστιανών στην υπηρεσία της Πύλης, με άλλα λόγια των Φαναριωτών. Αυτόκλητος δραγομάνος, δηλαδή διερμηνέας-διαμεσολαβητής-εκπρόσωπος αλά οθωμανικά, μιας νέας και ασφυούς οντότητας, της πατρίδας, δραγομάνος δια του λόγου και κυρίως δια του τύπου, με αρμοδιότητα «να ευχαριστεί, να παρακινεί και να ελέγχει»³⁶ – έτσι

34. Δύο προτάσεις να αναλάβει διδακτικό έργο στο Ιάσι και στη Σμύρνη φτάνουν στον Κοραή τον Οκτώβριο του 1803: βλ. *Αλληλογραφία*, Β', σ. 106 και 118.

35. Στο ίδιο, σ. 142.

36. Στο ίδιο.

προσδιορίζει τον νέο ρόλο ο Κοραΐς. Δραγομάνος, πάντως, ας τονίσουμε εμείς, έξω από τα όρια και εκτός της υπηρεσίας του οθωμανικού ή οιοιδήποτε άλλου κράτους.

Ο αυτοπροσδιορισμός αυτός του Κοραΐ, που προκύπτει ενώ έχει ανοιχτό ακόμη στο τραπέζι του το χειρόγραφο της «Επιστολής προς τον Αλέξανδρο», δίνει ήδη ένα χρήσιμο κλειδί για να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος συλλαμβάνει τον ρόλο του νέου είδους δημόσιας επικοινωνίας που τότε εγκαινιάζει. Επιπλέον όμως –και αυτό πρέπει να συνδυαστεί με τις αρνήσεις να αναλάβει διδακτικό έργο– ο ρόλος του «δραγομάνου» με τον οποίο αυτοσυστήνεται στον Καπλάνη επιδιώκει να αποσυνδέσει εμμέσως την ωφέλεια των «σοφών» προς το γένος από τον μονόδρομο προορισμό του δασκάλου, άρα και να διευρύνει τον χώρο της κοινής ωφέλειας πέραν από τα σχολεία. Δεν είναι ασήμαντη αυτή η όψη του πράγματος. Με τον αυτοπροσδιορισμό «δραγομάνος της πατρίδος» συμπυκνώνεται με έναν πολύσημο τρόπο το νόημα της χειρονομίας που κάνει με την «Επιστολή». Ας μην περάσει όμως απαρατήρητο ότι η φράση που ο Κοραΐς απευθύνει προς τον Καπλάνη γεννιέται και εκείνη στο πλαίσιο μιας επικοινωνίας επιστολικής: αποτελεί μια ακόμη απόπειρα αποσαφήνισης και μετάφρασης σε λόγο κατανοήσιμο από τον παραλήπτη «καινών και παραδόξων πραγμάτων». Όπως επιστολική, άλλωστε, υπήρξε σε μεγάλο βαθμό η προπαρασκευή μέσα από την οποία πλάθεται η ίδια η «Επιστολή». Αν αυτή τώρα απευθύνεται, μέσω της έκδοσης, σε άγνωστους προς τον συγγραφέα αναγνώστες, η παραλαβή και απάντηση επιστολών είχε υπάρξει και συνέχιζε να είναι το μεγάλο σχολείο στο οποίο ασκήθηκε, ως γνωστόν, η πένα του Κοραΐ. Η κίνηση της δημόσιας επιστολής μοιάζει έτσι ως φυσική συνέχεια μιας προϋπάρχουσας και εγκατεστημένης πρακτικής. Η ασυνέχεια ωστόσο εδώ είναι πιο ενδιαφέρουσα από τη συνέχεια. Η δημοσιοποίηση του ιδιωτικού που συντελείται μέσω της έντυπης «Επιστολής» συνιστά μάλλον μια μετατόπιση: είναι μια δοκιμή εμβολιασμού του δημόσιου χώρου από τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ ιδιωτών. Και το φτηνό βιβλίο (που δεν προορίζεται μόνο «για τους πλούτακας» αλλά και για τους «πενομένους») γίνεται το όχημα προς αυτόν τον νέο ορίζοντα.

Πάντως ο σκληρός πυρήνας αυτού του «επαγγέλματος και χρέους μαζί», που είναι για τον Κοραΐ ο δραγομάνος της πατρίδας, βρίσκεται στη δημόσια και ορθολογική άσκηση του δικαιώματος του λόγου «υπέρ της κοινής ωφελείας της κοινής πατρίδος». Λίγους μήνες αργότερα, επ' ευκαιρία της κυκλοφορίας του Ηλιόδωρου και της «Επιστολής», ο ίδιος σημειώνει: «αν οι

ομογενείς μου έδειξαν εις εμέ ευνοϊκήν διάθεσιν, είμαι βέβαιος ότι δεν απέλαυσα τοιούτον καλόν δια την προκοπήν μου, ήτις είναι πολλά μικρά, αλλ' ότι δεν εξήτησα ποτέ να τους απατήσω· είπα και θέλω λέγει πάντοτε τα σύκα, σύκα, και την σκάφην, σκάφην»³⁷. Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε την παρουσία της τετριμμένης έκφρασης του καθημερινού μας λόγου, που η καταγωγή της πηγαίνει πίσω τουλάχιστον ως τον Λουκιανό³⁸, στην αλληλογραφία του 1804, γιατί η εμφάνισή της εκεί, σε αυτά τα συμφραζόμενα, ως αρετής δημόσιας που γεννά αποδοχή και ευνοϊκή κρίση, και η οποία αντιπαρατίθεται προς την «προκοπήν» (ή την ισχύ), προϋποθέτει την ύπαρξη και τη λειτουργία μιας κάποιας «κοινής γνώμης»: μιας συλλογικής γνώμης που κρίνει δημόσια, με άλλα λόγια, του κατεξοχήν γνωρίσματος της επικράτησης της αστικής δημοσιότητας. Μπορούμε άραγε να ισχυριστούμε ότι η εξέλιξη αυτή έχει ήδη συντελεστεί για τους Έλληνες των αρχών του 19ου αιώνα; Ή ότι βρισκόμαστε τότε, το 1804, σε μια καμπή ως προς τον σχηματισμό μιας «ελληνικής κοινής γνώμης»;

Η προβληματική της δημόσιας σφαίρας μπορεί να αποδειχθεί πράγματι παραγωγική για την αναπλασίωση των πνευματικών φαινομένων του νέου ελληνισμού. Ο δραγομάνος της πατρίδος κατά Κοραΐν, ας το υπενθυμίσουμε, είναι εκείνος ο οποίος «ευχαριστεί, παρακινεί και ελέγχει», έχει τις ιδιότητες δηλαδή ενός διαμορφωτή (ή εκπροσώπου) της κοινής γνώμης³⁹. Μήπως αυτός είναι ένας γόνιμος δρόμος για να καταλάβουμε, ανεξάρτητα (αλλά όχι άσχετα) με τις θέσεις του, την ακτινοβολία και την αποτελεσματικότητα του Αδαμάντιου Κοραΐ; Ως μόνη βοήθεια για την ώρα, ας συμπληρωθεί απλώς ότι ο όρος «κοινή γνώμη» βεβαίως δεν υφίσταται τότε ακόμη στα ελληνικά, αλλά η εμφάνιση της ανάγκης να αποδοθεί ελληνικά ο όρος εντοπίζεται τουλάχιστον το 1815 σε μια επιστολική συνομιλία, και πάλι μεταξύ Βασιλείου και Κοραΐ. Ο Βασιλείου προτείνει τον όρο «κοινή υπόληψις» ως μετάφραση του «*opinion publique*», ο Κοραΐς τον επιδοκιμάζει, αλλά υποδεικνύει επίσης το ήδη υπάρχον «κοινονημοσύνη» («λέξις κομψή του φιλοσόφου και

37. Στο ίδιο, σ. 169 (η έμφαση δική μου).

38. Βλ. στο «Πώς δει ιστορίαν συγγράφειν», 41.3. Ας σημειωθεί ότι στο κείμενο αυτό του Λουκιανού παραπέμπει ο Κοραΐς συζητώντας το πρόβλημα της μίμησης στην «Επιστολή», Α. Κοραΐς, *Προλεγόμενα*, ό.π., τ. Α', σ. 26-27. Πάντως, η φράση αυτή συγκαταλέγεται ανάμεσα στα *Αποφθέγματα φιλοσόφων και στρατηγών*, που εξέδωσε ο Αρσένιος (Αποστόλης) Μονεμβασίας το 1519 και είναι πιθανό να είχε περάσει στον προφορικό λόγο.

39. Βλ. πιο πάνω σ. 219.

φιλανθρώπου βασιλέως Μάρκου Αυρηλίου»), με τη συμπλήρωση όμως ότι το τελευταίο «ίσως πρέπει να το φυλάξωμεν δια να εκφράζωμεν το "esprit public"»⁴⁰. Ας σημειωθεί ότι η ανταλλαγή αυτή γίνεται τον καιρό που τυπώνεται η συγκεντρωτική έκδοση των κοραϊκών Προλεγομένων.

Επιχειρήσαμε ως εδώ να ανασκάψουμε το έδαφος στο οποίο ρίζωσε και αναπτύχθηκε η ιδέα της «Επιστολής προς Αλέξανδρον Βασιλείου»: να διαπιστώσουμε δηλαδή το περιβάλλον μέσα στο οποίο γεννήθηκε η ιδέα ενός τέτοιου, «εις είδος επιστολής», προλόγου. Δοκιμάσαμε να ανασυστήσουμε το είδος της επικοινωνίας, που μέσω της επιστολής, επεχείρησε ο Κοραΐς να εγκαταστήσει με το αναγνωστικό κοινό: μέσω αυτής επεδίωκε να βρει και να στήσει ένα νέο δημόσιο βήμα το οποίο να ανταποκρίνεται στις αλλαγές μεταξύ των «γραικικών κεφαλών» που κατέγραφε το θερμόμετρό του, και μαζί ένα δημόσιο ρόλο για τον εαυτό του, εκείνο «του δραγουμάνου της πατρίδος». Μπορούμε τώρα να επαναλάβουμε και να φωτίσουμε καλύτερα τη θέση που υποστηρίξαμε στην αρχή. Ο Κοραΐς προσφεύγει στον επιστολικό λόγο για να οικειοποιηθεί προς χάριν του δημόσιου λόγου τα μέτρα της ιδιωτικής, φιλικής συνομιλίας δύο ιδιωτών, για να εγκαινιάσει νέους όρους στη δημόσια επικοινωνία: νέους, δηλαδή ισότιμους και αδιάφορους για τις προϋπάρχουσες ιεραρχίες.

Η φράση που χρησιμοποιούμε εδώ, «ισότιμοι όροι», δεν χρησιμοποιείται από τον Κοραΐ. Το γεγονός όμως ότι η επιστολική προς φίλον μορφή επιτελεί ως προς τους όρους της επικοινωνίας αυτή ακριβώς τη λειτουργία, συμπυκνώνεται από τον Κοραΐ και επιγραμματικά στην ιδιωτική του αλληλογραφία προς τον Βασιλείου: «εγώ, φίλε μου, μάλιστα ήρπασα ως εύρημα την ευκαιρίαν του ονόματός σου» [για να δείξω] «πώς γίνονται αι προσφωνήσεις από ελεύθερον προς ελεύθερον άνθρωπον»⁴¹. Έχει ενδιαφέρον πώς μεταγράφεται αυτή η φράση στην έντυπη «Επιστολή»-πρόλογο: «Σπαράσσεται η ψυχή μου», θα γράψει σ' αυτήν δημόσια, «οσάκις βλέπω εις τας κεφαλάς των βιβλίων αφιερώσεις και προσφωνήσεις αναξίας του ελληνικού ονόματος»⁴².

40. Αλληλογραφία, Γ', σ. 430. Μια προηγούμενη και ενδιαφέρουσα απόπειρα απόδοσης του «esprit public» ως «η του κοινού γνώμη», απόδοση που ενδέχεται να είχε δώσει και την αφορμή για τη λύση που πιο πάνω προτείνει ο Κοραΐς, περιέχεται σε επιστολή «Γραικού τινός περί του εις Σμύρνην Γυμνασίου» (εκ Σμύρνης την 2 Μαρτίου 1811) που δημοσιεύει ο *Ερμής ο Λόγιος*, 1812, σ. 32.

41. Αλληλογραφία, Β', σ. 101 (η έμφαση δική μου).

42. Α. Κοραΐς, *Προλεγόμενα*, ό.π., τ. Α', σ. 53.

Εδώ ας προσεχτεί διπλά η χρήση του «ελληνικού ονόματος»: είναι συνώνυμο, λιγότερο επικίνδυνο, του «ελεύθερου ανθρώπου», αλλά συγχρόνως είναι δείκτης, όπως εν μέρει είναι το όλο εκδοτικό πρόγραμμα της *Ελληνικής Βιβλιοθήκης*, του νέου ρόλου που ανατίθεται στην εθνική ταυτότητα.

Η επίθεση κατά των αφιερωτικών επιστολών είναι για όσα εδώ εξετάζονται ιδιαίτερος κρίσιμη, γι' αυτό την αφήσαμε για το τέλος. Γιατί το «επιστολικό» διάβημα του Κοραΐ αποδεικνύεται τώρα να υποκρύπτει μία χειρονομία πολεμική. Βάλλει, με άλλα λόγια, εναντίον μιας κραταιάς, μέχρι τότε, εκδοτικής παράδοσης, σύμφωνα με την οποία το τυπωμένο βιβλίο –άμα τη εξόδω του στον δημόσιο χώρο– τοποθετείται υπό τη σκέπη ενός ισχυρού προσώπου και άρα εκπροσωπεί την αποδοχή των εξουσιών, τον έλεγχο, μέσω της πατρωνείας, των συγγραφέων⁴³. Η πιο απτή και καθιερωμένη εκδήλωση αυτής της παράδοσης είναι η αφιερωτική επιστολή και προς αυτή στρέφει τα βέλη του. Η αφανής πολεμική χειρονομία του Κοραΐ επιδιώκει έμπρακτα αλλά και ρητά τη χειραφέτηση από αυτόν τον ζυγό.

Τον Ιούλιο του 1804, ενώ το βιβλίο έχει πλέον πάρει τον δρόμο της δημοσιότητας, ο Κοραΐς σχολιάζει τις προσδοκίες του από τη δημοσίευση της «Επιστολής»: «Όσοι των λογίων έμαθαν να ήναι ανδράποδα, ας ήναι (...) όσοι έχουν νουν και φρόνησιν ελληνικήν, πρέπει να ευχαριστώσι την προς Αλέξανδρον επιστολήν, της οποίας η αποκότησις τούς ελευθεροί εις το εξής από τον ζυγόν των προσφωνήσεων»⁴⁴. Δύο παρατηρήσεις είναι εδώ απαραίτητες: Πρώτον, η λέξη «αποκότησις» δείχνει πως και για τον ίδιο τον Κοραΐ η δημοσίευση της «Επιστολής» αποτελεί ριψοκίνδυνη ή παράτολμη ενέργεια. Κατά δεύτερον, γίνεται σαφές ότι δεν εκφράζεται απλώς η προσωπική (και γνώριμη) απώθηση του Κοραΐ προς τις φιλοφρονήσεις και τα εγκώμια, είναι μια ηθική και πολιτική στάση απέναντι στην υπάρχουσα εξουσία και τους φορείς της: οι λέξεις αξίζουν υπογράμμιση: «ανδράποδα», «από ελεύθερον προς ελεύθερον άνθρωπον», «ζυγός». Πρόκειται για μια στάση που ιδιωτικά διακηρύσσεται χωρίς περιστροφές, τον Οκτώβριο του 1803, τον ίδιο εκείνο μήνα που ανακοίνωνε το διάβημα της προς Αλέξανδρον Επιστολής, όταν έλεγε, σε άλλο πλαίσιο, προς τον φίλο του ότι δεν χρειάζεται «αναστροφάς

43. Μια μελέτη γύρω από τις «αφιερώσεις» στο έντυπο ελληνικό βιβλίο, που εξ όσων γνωρίζω δεν έχει γίνει, θα ήταν –όχι μόνο από αυτή τη σκοπιά– ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη. Για το γενικότερο ευρωπαϊκό πλαίσιο βλ. Roger Chartier, «Patronage et dédicace», στο έργο του ίδιου, *Culture et société. L'ordre des livres (XIVe-XVIIIe siècle)*, Παρίσι 1996.

44. Αλληλογραφία, Β', σ. 164-165.

με τους κραταιούς της γης, Αρχιερείς, Άρχοντες, πολιτειών προεστώτας, των οποίων και μόνον το όνομα με παγώνει»⁴⁵. Μια έμπρακτη διακήρυξη ότι έλλογες σχέσεις μεταξύ ίσων, μεταξύ ελευθέρων, είναι δυνατή: αυτό εκπροσωπεί η επινόηση της «Επιστολής», αντί ενός άλλου προλόγου προς τον φίλο του και χορηγό της έκδοσης⁴⁶.

Ας μην περάσει απαρατήρητο ότι η «Επιστολή» περιέχει κλείνοντας μια ανοιχτή και δημόσια προτροπή: «άραγε δεν ήθελεν είσθαι ασυγκρίτως (...) εις τους λογίους άνδρας του γένους εντιμότερον, να βάλλωσιν εις τόπον των πανηγυρικών προφωνήσεων, έκαστος κατά το μέτρον της γνώσεώς του, συμβουλάς και νουθεσίας κοινάς προς όλον το γένος;»⁴⁷. Η ανοιχτή επιστολή του 1804 παίρνει έτσι τον χαρακτήρα μιας ανοιχτής πρόσκλησης δημόσιου διαλόγου, ρίχνει ένα σύνθημα και γυρεύει να βρει μιμητές. Την ανταπόκριση των αποδεκτών στην πρόσκληση αυτή δεν έχει νόημα να την παρακολουθήσουμε εδώ: ούτως ή άλλως, η ζωντάνια στην κίνηση των ιδεών και οι ποικίλων κατευθύνσεων πολεμικές με δημόσιες επιστολικές ανταλλαγές (π.χ. εκείνες μεταξύ Βασιλείου και Δούκα) που αναπτύσσονται την επόμενη δεκαεπταετία δεν επιτρέπουν συνοπτικούς χαρακτηρισμούς για το πόσοι και πώς παίρνουν αυτόκλητα δημόσια το λόγο για να πουν τη γνώμη τους. Ο έλεγχος των προλόγων από αυτή τη σκοπιά, όπως και η προσφυγή ή μη σε αφιερώσεις, θα μπορούσε να έχει πάντως ενδιαφέρον. Ενδεικτικές μαρτυρίες μιμήσεως θα μπορούσαμε εν τούτοις ακόμη και πρόχειρα να εντοπίσουμε: ο πρόλογος προς τους αναγνώστες του Βασιλείου Παπαευθυμίου στη μετάφραση ενός εγχειριδίου αρχαίας ιστορίας (*Ιστορία Συνοπτική της Ελλάδος*, Βιέννη 1807) παίρνει τη μορφή μιας επιστολής προς τους συναδέλφους στο «διδασκαλικόν επάγγελμα» και έχει ισχυρά ίχνη «δανεισμού» σε ιδέες και διατυ-

45. Στο ίδιο, σ. 118.

46. Το ειδικότερο ζήτημα των σχέσεων χορηγού και συγγραφέα, μαζί με τη διεκδίκηση της ανεξαρτησίας, αλλά και της αναγνώρισης της οικονομικής αξίας της εργασίας του συγγραφέα («του [φιλομούσου του] καταβάλλοντος εις τα βιβλία τούς ιδρώτας αυτού»), που οπωσδήποτε είναι σχετικό με όσα εξετάζονται, για λόγους οικονομίας δεν μας απασχόλησε εδώ. Ας υποσημειωθεί τώρα ως ένα ανοιχτό προς διερεύνηση ζητούμενο, το οποίο θα πρέπει να συνδυαστεί με όσα ακολούθησαν, δηλαδή το σχέδιο της Ελληνικής Βιβλιοθήκης, που επωάζεται μαζί με την έκδοση του Ηλιόδωρου και θα εμπλέξει τον Κοραή υποχρεωτικά σε σοβαρά ζητήματα χρηματοδότησης αλλά και ελέγχου των ρυθμών της δουλειάς του (με τους Ζωσιμάδες). Από αυτήν τη σκοπιά η «Επιστολή» στα Αιθιοπικά προετοιμάζει και σε αυτό το επίπεδο το έδαφος. Η διαπραγμάτευση των όρων συνεταιρισμού μεταξύ χορηγού και συγγραφέα αποτελεί οπωσδήποτε ένα ενδιαφέρον και παρεμφερές με όσα εδώ εξετάζονται κεφάλαιο.

47. Α. Κοραής, *Προλεγόμενα*, ό.π., τ. Α', σ. 55.

πώσεις από την «προς Αλέξανδρον Επιστολή» του Κοραή⁴⁸. Ακόμη πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας μίμησης προσφέρει ο Στέφανος Οικονόμος στη μετάφραση της *Γραμματικής της ελληνικής γλώσσης* του Φιλίππου Βουτμάννου (Βιέννη 1812, σ. γ'ιη'), την οποία προλογίζει με μια επιστολή «Προς Αλέξανδρον Βασιλείου» και την χαρακτηρίζει επίσης «αυτοσχέδιο».

Ωστόσο η «αποκότησις» της προς Αλέξανδρον Επιστολής δεν εξαντλείται στον πολεμικό προς τις προσφωνήσεις στόχο της. Η προτροπή προς τους άλλους, «πάрте το λόγο και μιλήστε», έχει ήδη δοκιμαστεί από τον ίδιο με την «Επιστολή» του 1804. Και η «Επιστολή», το έχουμε ήδη υπαινιχθεί, ενσαρκώνει τη γενική πρόβα, τη μήτρα, ενός νέου είδους κειμένου, που μόνο συμβατικά μπορεί να θεωρηθεί πρόλογος.

Είναι απαραίτητο τώρα, έστω συνοπτικά, να σταθμίσουμε και αυτή τη λειτουργία της «Επιστολής». Ο χαρακτηρισμός «Αυτοσχέδιοι στοχασμοί», που έδωσε αμέσως μετά στα Προλεγόμενά του δείχνει πώς, μέσω του επιστολικού είδους, ο Κοραής δοκιμάζει να εισαγάγει στις αναγνωστικές και συγγραφικές συνήθειες των συμπατριωτών του ένα νέο είδος λόγου, το οποίο θα πρότεινα, λόγω και της περιοδικότητας που μια μακρόβια εκδοτική σειρά γεννά, να θεωρηθεί δοκιμαστικά (και ίσως καταχρηστικά) ένα είδος πολιτικής δημοσιογραφίας. Θα μπορούσαμε ίσως να παραφράσουμε τον τίτλο τους: «ανοιχτές επιστολές προς τους Έλληνες» και να τις θεωρήσουμε ένα ιδιότυπο κύριο άρθρο. Πρόκειται για ένα νέο είδος επικοινωνίας που προϋποθέτει (και καλλιεργεί) νέου τύπου δεσμούς ανάμεσα στον συντάκτη και τους αναγνώστες: ένα σοβαρό πάντως λόγο για να αγοράσει κανείς τον επόμενο τόμο για να δει τι λέει πάλι ο Κοραής. Οπωσδήποτε εκεί τα ίχνη του επιστολικού λόγου, της προφορικότητας και της συνομιλίας, της χαλαρής διάταξης της ύλης και της ποικιλίας της θεματολογίας, αλλά και της σχέσης με την επικαιρότητα και τη συγκυρία διατηρούνται και ενισχύονται⁴⁹. Το κλειδί για

48. Βλ. σχετικά Νάσια Γιακωβάκη, «Προς τους αρχαίους μέσω Ευρώπης. Τέσσερις "Ιστορίες της Ελλάδος", 1806-07», στο *Η Δύση της Ανατολής και η Ανατολή της Δύσης, 18ος-20ός αι., Πρακτικά Συνεδρίου στη μνήμη της Έλλης Σκοπετέα*, Οκτώβριος 2003, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη (υπό έκδοση).

49. Αυτή η ερμηνεία νομίζω ότι μπορεί να συμπλέει με τον χαρακτηρισμό του «ευκαιριακού και ασυστηματοποίητου» που δίνει για τους «Αυτοσχέδιους Στοχασμούς» ο Μουλλάς, ενώ τα στοιχεία του κριτικού λόγου που εντοπίζει ιδίως στην «Επιστολή» προς Βασιλείου μπορούν να αποτελέσουν χρήσιμη συμβολή στην ανάλυση της δημόσιας σφαίρας, βλ. Παν. Μουλλάς, «Ο Κοραής και ο αυτοσχέδιος κριτικός στοχασμός του», ό.π., σ. 126 και εδώ, σημ. 25.

την κατανόηση του είδους του κειμένου που επινοεί ο Κοραΐς το δίνει, όπως είναι εύλογο, ο ίδιος. Οι «Αυτοσχέδιοι Στοχασμοί» δεν είναι «μελέτης έργον», οι «Αυτοσχέδιοι Στοχασμοί», γράφει ο Κοραΐς, προσφέρουν «νύξεις» – μια ενδιαφέρουσα λέξη που επανέρχεται αρκετές φορές στους Στοχασμούς – και οι νύξεις είναι αρκετές όταν αφορούν θέματα γενικού και κοινού ενδιαφέροντος: «Αυτοσχεδιάζονται τα μέσα της αναγεννήσεως της Ελλάδος, διότι είναι κοινός της αναγεννήσεως ο πόθος εις όλον το έθνος· και αρκεί μόνη η προς το καλόν νύξις να κινήση έκαστον εις του ποθουμένου την έρευναν και την πράξιν»⁵⁰. Είναι νομίζω πειστικό ότι κινούμενοι στον χώρο της «έρευνας και της πράξεως» (από τη φράση ας παρατηρηθεί ότι λείπει σε αυτή την περίπτωση η αναφορά στην παιδεία) είμαστε ήδη κατά κάποιον τρόπο στο πεδίο της πολιτικής.

Αλλά η «Επιστολή» δεν υπήρξε το πρόπλασμα μόνο για τους «Αυτοσχέδιους Στοχασμούς», γι' αυτό χρειάζεται να γίνει εδώ και μια τελευταία αναφορά, έστω μια νύξη, ιδιαιτέρως σημαντική ως προς τις σχέσεις της μεταβαλλόμενης δημόσιας σφαίρας με το επιστολικό είδος. Στο πλαίσιο των ίδιων Προλεγόμενων στην Ελληνική Βιβλιοθήκη του Κοραΐ, που εκκινούν με το εναρκτήριο λάκτισμα της «προς Αλέξανδρον Επιστολής», βλέπει επίσης το φως το πρώτο επιστολικό αφήγημα, η πρώτη «επιστολική έκφραση στην πεζογραφία μας», όπως έχει χαρακτηριστεί από τον Μουλλά, το έργο που «εγκαινιάζει, χωρίς να υπάρχει κανενός είδους υπερβολή, τη νεοελληνική δημιουργική πεζογραφία», όπως το διατυπώνει ο Αγγέλου⁵¹, δηλαδή τα προλεγόμενα στον Όμηρο, ή αλλιώς ο Παπατρέχας. Η διαπίστωσή μας αυτή, δεδομένης της θέσης που κατέχει το επιστολικό μυθιστόρημα, ήδη από τον Χάμπερμας, στις ιστορικές αναλύσεις που διερευνούν τη δημόσια σφαίρα, έχει, νομίζω, ξεχωριστό ενδιαφέρον. Η «Επιστολή» του 1804, ως αποκρυστάλλωση νέων σχέσεων επικοινωνίας, καθίσταται έτσι ένα κείμενο που αποκτά γενετική (για νέα είδη λόγου) αξία. Ας προστεθεί μόνο μία παρατήρηση: στον Παπατρέχα δεν οργανώνεται απλώς η αφήγηση μέσω επιστολών, αλλά είναι ένα αφήγημα στο οποίο –ιδίως στο τρίτο μέρος– πρωταγωνιστούν οι ίδιες επιστολές, ενώ παράλληλα παρελαύνει ένας χορός δραστηριοτήτων που ει-

50. Α. Κοραΐς, *Προλεγόμενα*, ό.π., τ. Α', σ. 368 (το παράθεμα προέρχεται από τους «Στοχασμούς», που προλογίζουν την έκδοση του Πλουτάρχου, *Βίοι Παράλληλοι*, Παρίσι 1809).

51. Παν. Μουλλάς, *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Αθήνα 1992, σ. 222-223. Α. Κοραΐς, *Ο Παπατρέχας*, επιμέλεια Α. Αγγέλου, Αθήνα 1978, εξώφυλλο, σ. β'.

κονογραφούν με ενάρχεια την κοινωνικότητα ενός νέου αστικού δημόσιου χώρου⁵².

Από την «Επιστολή» του 1804 στους «Αυτοσχέδιους Στοχασμούς» και από εκεί στον Παπατρέχα. Μήπως θα ήταν απλούστερο να διαπιστώσουμε ότι αν η «Επιστολή» αποτελεί αποκοτιά και μαζί πρόβα, αυτό που δοκιμάζει ο «ελληνιστής» Κοραΐς είναι να γίνει «ένας νεο-Έλληνας συγγραφέας»;

Μια επιλογική επισήμανση: αν αυτές οι νέες ζητήσεις δημόσιας γραπτής έκφρασης παίρνουν τη μορφή προλεγόμενων σε εκδόσεις, αν δηλαδή ρυμουλκούνται προς το βιβλίο, αξίζει να τονιστεί ότι ο πρόλογος υπήρξε ο καθιερωμένος χώρος νεωτερικής έκφρασης των λογίων στο πλαίσιο μιας έντυπης κουλτούρας, όπως η ελληνική, όπου κυριαρχούν οι μεταφράσεις ή –από ένα σημείο και μετά– οι εκδόσεις αρχαίων κειμένων, δηλαδή κείμενα άλλων. Εξάλλου, η προσωπική γνώμη ρυμουλκείται προς το βιβλίο, καθώς αυτή επιχειρεί να υποκλέψει μια θέση στο περιβάλλον ενός αναγνωστικού κοινού το οποίο δεν διαθέτει περιοδικά, και που, ακόμη χειρότερα, δεν είναι καν συγκεντρωμένο γύρω από συγκοινωνούντα αστικά δίκτυα, στο περιβάλλον δηλαδή ενός κοινού διεσπαρμένου ή, για να το πούμε απλούστερα, ενός μικρού, περιορισμένου και ως προς το μέγεθος και ως προς τις ανάγκες, αναγνωστικού κοινού. Διότι το «νεοελληνικό κοινό», ούτως ή άλλως, παραμένει τουλάχιστον στο ξεκίνημα του 19ου αι. σχεδόν αποκλειστικά ένα αναγνωστικό κοινό, που δεν έχει, ούτε είναι απλό να αποκτήσει άλλους έμμεσους ή άμεσους νεωτερικούς κοινωνικούς δεσμούς, δεν έχει σαλόνια, δεν πάει στο θέατρο, ούτε σε συναυλίες, δεν δημιουργεί εθελοντικές ενώσεις, δεν αναπτύσσει δημόσιες δραστηριότητες σε δικές του μεγαλουπόλεις. Δεν έχει καν ένα δικό του Παλαιό Καθεστώς στο οποίο να αντιπαρατεθεί, ένα «δικό του» δυναστικό κράτος από το οποίο να διαφοροποιηθεί, αλλά ζει και αναπτύσσεται σε συνθήκες υποτέλειας σε αλλοθρήσκους ή σε συνθήκες μετανάστευσης. Τέτοιο είναι το νεοελληνικό κοινό, ένα κοινό που πρωτίστως συγκροτείται (και αλληλοαναγνωρίζεται) μέσα από την ανάγνωση έντυπων βιβλίων και την ανταλλαγή χειρόγραφων επιστολών.

Μπορεί ένα τέτοιο (καχεκτικό) κοινό να υφαίνει μια δική του δημόσια

52. Ο Παπατρέχας δημοσιεύεται σε τέσσερις συνέχειες, αντί προλεγόμενων, στην έκδοση της *Ιλιάδας* από το 1811 έως το 1820. Οι παρατηρήσεις αυτές νομίζω –και ελπίζω ότι θα έχω άλλοτε την ευκαιρία να το δείξω– δίνουν τη δυνατότητα για μια νέα προσέγγιση του αφηγήματος, από τη σκοπιά της ιστορίας, και συγχρόνως δημιουργούν μια ενδιαφέρουσα προοπτική για τη διερεύνηση των μεταβολών στην κοινωνικότητα και τις δημόσιες πρακτικές κατά τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αι.

σφαίρα; Το μείζον ερώτημα, στο οποίο απαντήσαμε στην αρχή για λόγους τακτικής καταφατικά, ας μείνει τώρα ξανά ανοιχτό, προκειμένου να μείνει ανοιχτή και η ερευνητική κατεύθυνση την οποία επιχείρησαν να υποστηρίξουν όσα προηγήθηκαν.

Nassia Yakovaki

A New Role for Letter-Writing
Its Contribution to the Formation of the Modern
Greek Public Sphere in the Early 19th Century

SUMMARY

Taking into account the classic contribution of Habermas concerning the transformation of the public sphere in 18th century Europe (1962) as elaborated by recent trends in the historiography of the Enlightenment and the Ancien Regime culture, this paper raises a rather novel question for modern Greek historiography: when and how did a modern Greek public sphere come into being? Instead of a general answer, which has to wait for a more comprehensive treatment of various aspects (among which the issue of the emergence of a reading public is judged instrumental), this paper chooses to test the validity of such an approach by isolating and focusing on a particular editorial innovation, namely the preface of Adamantios Korais (Coray) to his edition of Heliodorus *Aithiopica* (Paris 1804), a preface published under the uncommon but very effective form of a «letter to a friend» (the well known «Επιστολή προς Αλέξανδρον Βασιλείου»/Letter to Alexandros Vasileiou). Korais's epistolary gesture, its editorial context as well its reception at the time, is discussed in detail. It is further analysed both in terms of the context within which the «Letter» was produced (the emphasis given to the effects and expectations raised by Korais's own major project of the previous year: his *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*) and of the dynamics of a new type of writing, the famous series of «Αυτοσχέδιοι Στοχασμοί», but also the epistolary fiction Παπατρέχας. Both these last forms of writing were set in motion – as argued – by this very «Letter», which played the role of a general rehearsal for Korais's subsequent production.

The «Letter» is thus understood as an indicator of shifts – difficult to observe otherwise – in the way public exchange and communication took place among the modern Greeks. This development is furthermore associated with a new public role that Korais took on in the same period, identified in this paper as that of the «dragoman of the fatherland» («δραγομάνος της Πατρίδος»); it is a new public function operating as a medium of public control which – as sug-

gested— should be related to the rise of a «public opinion», a crucial manifestation of the formation of bourgeois public sphere according to Habermas; the attempts at translating into modern Greek this new concept are successfully discerned in Korais's later correspondence («κοινή υπόληψις», «κοινονοημοσύνη»).

These shifts in the making were prepared and substantiated —it is argued— by the infiltration into the public space of the terms and the standards of a friendly intercourse among private individuals, in their capacity as private individuals. This is the significance (and the success) of the particular editorial choice: letter writing and epistolary bonds provide the vehicle for this peaceful but subversive invasion of private manners into public space which transforms the way writers and readers are connected, validating the free, open and rational exchange between equals —instead of paying tribute to the «yoke of dedications». On the whole, this study, despite the restricted primary material it is based upon, intends to bring into light a new object of research in the framework of the already developed historical studies on modern Greek Enlightenment and by the same token proposes a more socially aware approach to the late 18th century and early 19th century modern Greek cultural developments occurring in an Ottoman context.

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΣΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΚΟΡΑΗ ΚΑΙ Η ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΟΥΣ

Η διάκριση ιδιωτικού και δημόσιου στην αλληλογραφία του Αδ. Κοραή έχει πρωτίστως να κάνει με την κατηγορία στην οποία ανήκαν οι αποδέκτες των επιστολών του. Όταν αλληλογραφούσε με φυσικά πρόσωπα, που αποτελούσαν άλλωστε την πλειονότητα των επιστολογράφων του, ανάλογα με τον βαθμό οικειότητας και εμπιστοσύνης που έτρεφε γι' αυτά, ο επιστολικός του λόγος είχε τα γνωρίσματα της προσωπικής επικοινωνίας ανάμεσα σε ανθρώπους που τους χωρίζει μεγάλη ή μικρή γεωγραφική απόσταση, αλλά που τους ενώνουν κοινά ενδιαφέροντα και προβληματισμοί, συχνά και κοινά μυστικά, μιας δηλαδή επικοινωνίας που αποκλείει άλλους συμμετόχους και προϋποθέτει κατ' αρχάς τον όρο της εχεμύθειας παρεκτός και αν υπάρχει εκφρασμένη επιθυμία ή συναίνεση για το αντίθετο. Από το άλλο μέρος, όσα γράμματα του Κοραή απευθύνονταν σε συλλογικά ή θεσμικά σώματα, διοικητικά, εκπαιδευτικά, πολιτικά, στρατιωτικά ή απλώς σε ομάδες ιδεατά συγκροτημένες από μέλη με κοινούς δεσμούς, όπως η καταγωγή (αναφέρομαι π.χ. στους Χίους της διασποράς), γράμματα τα οποία ο Κοραής ονόμαζε «εγκύκλια» δανειζόμενος, προφανώς, τον όρο από την οικεία του εμπορική παράδοση και τη λογιότερη ονομασία των ποιμαντορικών γραμμάτων («απανταχούσες»), προορίζονταν για ευρεία δημοσιότητα είτε με την ανάγνωσή τους σε μαζικά ή επιλεγμένα ακροατήρια είτε με τη διάδοσή τους μέσω του πολλαπλασιασμού των αντιγράφων τους συνήθως από τους παραλήπτες στους οποίους αυτά αφορούσαν.

Όμως τα όρια ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο χαρακτήρα των επιστολών δεν είναι πάντα ευδιάκριτα και οι μετατοπίσεις του πρώτου προς τον δεύτερο αποτελούν χαρακτηριστικό φαινόμενο στην αλληλογραφία του. Αυτό γινόταν μέσα από πρακτικές που άλλοτε τις ενεργοποιούσε ή τις ανεχόταν ο ίδιος ο Κοραής και άλλοτε λειτουργούσαν ερήμην του προκαλώντας κάποτε τη δυσφορία του.

Ποιές είναι ακριβώς οι διαστάσεις του θέματος¹; Μια γενική παρατήρηση θα ήταν ότι ο Κοραής υπερασπιζόταν την ασυλία του ιδιωτικού των επιστολών με πολλούς τρόπους και πρακτικά και θεωρητικά. Η αρχή του απαράβιαστου έπρεπε να ισχύει σε κάθε περίπτωση. «Πρᾶγμα σφραγισμένον ἄλλος παρὰ τὸν πρὸς τὸν ὁποῖον στέλλεται δὲν ἔχει τὴν ἄδειαν ν' ἀνοιξῆ», έγραφε αγανακτισμένος το 1811, όταν πληροφορήθηκε ότι μια επιστολή προς τον ίδιο από τη Βιέννη του φίλου και συνεργάτη του ηπειρώτη έμπορου Αλεξ. Βασιλείου, που είχε χαθεί στο δρόμο προς τον τελικό της προορισμό, περιφερόταν από κάποιους ομογενείς στην πόλη του Παρισιού². Είναι άλλωστε γνωστές οι καταγγελίες του για το «ἀσέβημα τῆς ἀνοιξέως τῶν ἐπιστολῶν» και τους «ἐπιστολانوίκτας» μέσα στα πολιτικά δημοσιεύματα και τα γράμματά του δύο περίπου δεκαετίες αργότερα στην ταραγμένη περίοδο της καποδιστριακής διοίκησης³. Και αν οι προηγούμενες περιπτώσεις αποκάλυπταν κίνητρα νοσηρής περιέργειας ή λογοκριτικής σκοπιμότητας, την πιθανή περίπτωση να παραπέσουν τα γράμματά του από αμέλεια των αρχικών τους αποδεκτών την αντιμετώπιζε ο Κοραής ως κίνδυνο να καταπατηθεί και πάλι το ιδιωτικό απόρρητο και αφορμή για ανεπιθύμητες παρενέργειες εις βάρος του, φόβος που τον ωθούσε να ζητάει επίμονα από τους έμπιστους επιστολογράφους του να καίνε ή να σχίζουν τα ιδιόγραφα τεκμήρια και πάντως να μην τα απομακρύνουν από τα χέρια τους⁴. Σημειωτέον

1. Τρεις διευκρινήσεις για τις υποσημειώσεις. α) Η πλειονότητα των παραπομπών προέρχεται από την έκδοση Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Α'-Ζ', Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1964-1984, γεγονός που επιτρέπει να υποσημειώνεται κάθε φορά απλώς ο οικείος τόμος χωρίς αναγραφή του τίτλου της έκδοσης, β) Από την πληθώρα των παραδειγματικών περιπτώσεων που εντοπίζονται στην αλληλογραφία σχετικά με το θέμα μας οι παραπομπές γίνονται επιλεκτικά στις πιο αντιπροσωπευτικές και σε χρονολογική βάση και γ) Οι αποδέκτες των γραμμάτων του Κοραή αναγράφονται σε ονομαστική πτώση και η χρονολογία γραφής των τελευταίων περιορίζεται συνήθως στην ένδειξη μόνο του έτους.

2. Αλ. Βασιλείου, 1811, Γ', σ. 89-90. Πβ. 1807, Β', σ. 422.

3. Τι συμφέρι εις την ελευθερωμένην από Τούρκους Ελλάδα... *Διάλογος δύο Γραικών*, Παρίσι 1830, σ. 12-13, *Διάλογος δύο Γραικών δεύτερος*, Παρίσι 1831, σ. 11, 64, *Σύμμεικτα Ελληνικά*, Μέρος Α', Παρίσι 1831, σ. 53, 61, *Αλληλογραφία: Ν. Ζωσιμάς, 1828*, ζ', σ. 115, Θ. Πρασσακάκης, 1828, ό.π., σ. 100, Ιω. Πρασσακάκης, 1830, ό.π., σ. 194-195.

4. Συνήθεις εντολές του: «εις τὸ πῦρ», «καῦσε (-σον)», «ἀφάνισον», «σχίσε». Ενίοτε η εντολή καταστροφής των επιστολών αφορούσε μόνον ορισμένα φύλλα τους, ενώ άλλοτε ζητούσε να διαγραφούν με μελάνι απλώς κάποια σημεία σε περίπτωση κοινολόγησης σε τρίτους ή συνιστούσε στους παραλήπτες, πριν τις καταστρέφουν, να κρατούν σημειώσεις από το περιεχόμενό τους ή έστω να διατηρούν τις επιστολές τόσο όσο χρειάζονταν για να βοηθιέται η μνήμη τους πάνω σε ορισμένα θέματα, βλ. π.χ.

ότι ο ίδιος εφάρμοζε συστηματικά στα γράμματα που λάβαινε ό,τι απαιτούσε από τους άλλους να κάνουν για τα δικά του, με ελάχιστες, ατυχώς για μας, εξαιρέσεις⁵. Ακριβώς η σκέψη μιας ενδεχόμενης διαρροής και αναπαγωγής τους τον οδηγούσε συχνά να παίρνει μέτρα προφύλαξης χρησιμοποιώντας στο κείμενο, αναφορικά ιδίως με σχολιαζόμενα εκεί πρόσωπα, ένα συνθηματικό κώδικα από αρχικώνυμα, βραχυγραφίες, μετωνυμίες, αστερίσκους κλπ., τον οποίο, εννοείται, ήταν σε θέση να αποκωδικοποιήσουν οι αποδέκτες, ή ακόμα αντικαθιστώντας την υπογραφή του με το κρυπτογράφημα *Ο.Ο.* (ὄν ὀσθα) ή το αντίστοιχο λατινικό *Q.N.* (quem post).

Συναρτημένες ή ανεξάρτητες από την επιθυμία καταστροφής των επιστολών του ήταν και οι συχνές εκκλήσεις του να τηρείται απόλυτη εχεμύθεια για το περιεχόμενό τους. «Καῦσε τὸ γραμματεῖον. Ὅσα γράφω μῆτε φίλος, μῆτ' ἀδελφός, μῆτε κανείς διὰ καμμίαν πρόφασιν ἄλλος δὲν θέλω νὰ τὰ ἐξεύρη», διαμήνυε το 1818 στον τζιώτη έμπορο της Τεργέστης Ιάκωβο Ρώτα⁶, κάνοντας καμιά φορά παραχώρηση μόνο για ανθρώπους του στενού κύκλου των επιστολογράφων του ύστερα από δική του συνήθως επιλογή⁷. Επόμενο, λοιπόν, ήταν να τον φοβίζει ακόμη περισσότερο η δημοσιότητα που θα προσδινόταν στις επιστολές του αν κάποιες απ' αυτές έβλεπαν το φως του τύπου χωρίς μάλιστα τη θέλησή του, «ἀβουλήτως» ή «ἀκουσίως μου» όπως έγραφε⁸ (κάτι που τελικά συνέβη). Οι αντιρρήσεις και η δυσφορία του, διατυπωμένες αναλόγως ενόψει σχεδιαζόμενης δημοσίευσης ή μετά από αυτήν, είχαν να κάνουν πότε με φόβους μήπως γνωστοποιηθεί το γεγονός και υπάρξει εκμετάλλευσή του από τους αντιπάλους του, πότε με προβληματισμούς

Αλ. Βασιλείου, 1810, Γ', σ. 11, 39, 1811, ό.π., σ. 127, 1812, ό.π., σ. 191, 1813, ό.π., σ. 259. Ορισμένες από τις παραπάνω αλλά και τις επόμενες διαπιστώσεις έχουν ήδη καταγραφεί από τον Ιωάννη Γεννάδιο, *Κρίσεις και σκέψεις περί των επιστολών του αιδίμου Κοραή*, Τεργέστη 1903, σ. 13-14.

5. Ενδεικτική ως προς την τακτική του Κοραή να καίει τις προς αυτόν επιστολές ήταν και η τελευταία θέληση στη διαθήκη του του 1809, συνημμένη στο γράμμα της 16.1.1809 προς Αλ. Βασιλείου, με αρ. 2: οι εκτελεστές της διαθήκης Στέφανος Clavier και Φραγκίσκος Thurot «ils brûleront toutes les lettres adressées à mon nom, soit en Grec, soit en d'autres langues», *Αδαμαντίου Κοραή Επιστολαί*, έκδ. Ν. Δαμαλά, τ. Β', Αθήνα 1885, σ. 22.

6. Δ', σ. 94.

7. Αλ. Βασιλείου, 1808, Β', σ. 445, 1812, Γ', σ. 197, 1814, Γ', σ. 363, Ι. Ρώτας, 1816, ό.π., σ. 490, 514, 1819, Δ', σ. 210, 1824, Ε', σ. 142, 1829, ζ', σ. 131, Κ. Κοκκινάκης, 1819, Δ', σ. 154, 1820, ό.π., σ. 236, Ζ. Βλαστός, 1823, Ε', σ. 37, 1824, ό.π., σ. 165, Θ. Πρασσακάκης, 1826, ό.π., σ. 339.

8. Ι. Ρώτας, 1819, Δ', σ. 203, Ε. Everett, 1825, Ε', σ. 277.

για το αν θα ωφελούσε ή θα έβλαπτε η δημοσιοποίηση ή αν συνέφερε στις δεδομένες περιστάσεις, τότε με τους κινδύνους που διέτρεχαν οι συγγενείς του στην Ελλάδα από μια τέτοια ενέργεια⁹.

Αποκορύφωμα βέβαια της αρνητικής του στάσης απέναντι στο θέμα υπήρξε αναμφίβολα η απάντησή του στην πρόταση που του έκανε τον Ιούλιο του 1818 ο Ιάκωβος Ρώτας να δεχθεί να εκδοθεί η αλληλογραφία του με τον Αλέξανδρο Βασιλείου, που είχε πεθάνει εκείνο το χρόνο στην Τεργέστη και του οποίου το αρχείο με τις επιστολές Κοραή είχε κληρονομήσει ο Ρώτας ως επίσημος διάδοχός του στη διαχείριση των υποθέσεων του γέροντα του Παρισιού (σήμερα απόκειται στον χώρο που μας φιλοξενεί, στη βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών). «Με κάμνεις να τρέμω, όταν με λέγης περί εκδόσεως τών επιστολών μου»¹⁰. Μόνο που ο τρόμος του δεν σχετιζόταν, όπως θα περίμενε κανείς, με τις εντυπώσεις που θα προκαλούσε η αποκάλυψη του περιεχομένου των ιδιωτικών αυτών κειμένων, όσο με το αισθητικό αποτέλεσμα που θα εισέπραττε το αναγνωστικό κοινό εξαιτίας του χαλαρού της μορφής τους και του ατημέλητου της έκφρασής τους. «Μή διὰ τὸν θεόν! Ἀντὶ τιμῆς αἰσχύνῃ». Ἄλλωστε και η όποια άξια λόγου σκέψη μπορούσε να εντοπιστεί εκεί, ήταν τόσο σημαντική ώστε να «φυλαχθῆ καὶ ὡς ἀπόφθεγμα Ἀριστοτέλους ἢ Πλάτωνος;»¹¹, αναρωτιόταν με φανερό επιτήδευση ο Κοραής. Ασφαλώς η προσχηματική επιχειρηματολογία του δεν θα έπεισε τον Ι. Ρώτα που έβλεπε στο πρόσωπο του χιότη σοφού τον Σωκράτη του αιώνα και είχε γοητευθεί από το επιστολικό του ύφος¹². Κατά βάθος βέβαια από άλλες αναμολόγητες αιτίες πήγαζε ο τρόμος του Κοραή: από την αναστάτωση που σίγουρα θα προκαλούσε η δημοσίευση των επιστολών στο χώρο της ελληνικής λογιόσύνης και τις συνέπειές της. Οι Ζωσιμάδες, χορηγοί της *Ελληνικής Βιβλιοθήκης* του, ο Νεόφυτος Δούκας, ο Άνθιμος Γαζής, ο Σπυρίδων Βλαντής, ο Παν. Κοδρικιάς και άλλοι σύγχρονοι λόγιοι ήταν ακόμη ζωντανοί και μάχμοι στον αγώνα για την παιδεία του γένους – κοντά τους και το ευρύτερο κοινό των μελλοντικών αναγνωστών – για να του συγχωρήσουν τις ελάχιστες κολακευτικές κρίσεις και χαρακτηρισμούς που είχε επανειλημμένα εμπιστευθεί γι' αυτούς και το έργο

9. Αλ. Βασιλείου, 1814, Γ', σ. 323, Ι. Ρώτας, 1818, Δ', σ. 72-73, 85-86, 1824, Ε', σ. 142, 154, Π. Βλαστός, 1819, Δ', σ. 144, Γ. Κουντουριώτης, 1825, Ε', σ. 248, E. Everett, 1825, ό.π., σ. 277.

10. Δ', σ. 98.

11. Στο ίδιο.

12. Βλ. όσα σχετικά γράφει ο ίδιος προλογίζοντας το *Απάνθισμα επιστολών Αδαμαντίου Κοραή*, Αθήνα 1839, σ. ιδ', ιζ'-ιη'.

τους στον φίλο του Αλέξανδρο, εκτός κι αν λαμβανόταν πρόνοια να εξοβελιστούν τα επίμαχα σημεία, όπως άλλωστε είχαν σκεφθεί να κάνουν μεταγενέστεροι εκδότες της αλληλογραφίας του¹³. Αλλά μήπως παρόμοιος φόβος δεν συνέιχε τον Κοραή όταν στα 1812 ζητούσε από τον λόγιο έμπορο της Βιέννης να καίει τις επιστολές τέτοιου περιεχομένου εξωτερικεύοντας συγχρόνως τα συναισθήματά του; «Ἄρχισα νὰ τοὺς φοβοῦμαι μὲ τὰ σωστά μου. Ὅλα εἶναι δυνατὰ εἰς αὐτοὺς καὶ ὅλα ἐνδεχόμενα ἀπ' αὐτούς»¹⁴.

Όπως και νά έχει το πράγμα, οι ενδοιασμοί και οι ανησυχίες του δεν εμπόδισαν κάποιες επιστολές του καθαρά ιδιωτικού χαρακτήρα να γίνουν κοινό κτήμα μέσω της δημοσιότητας που έτυχαν από τον τύπο, όλες σχεδόν χωρίς την έγκριση του συντάκτη τους. Και δεν αναφέρομαι στα γαλλικά γράμματα με φιλολογική ύλη που έστειλε αρκετά νωρίς σε ξένους επιστολογράφους του και δημοσιεύτηκαν από αυτούς σε ευρωπαϊκά περιοδικά ή σε άλλα έντυπα¹⁵, γράμματα έτσι και αλλιώς ειδικής θεματικής και περιορισμένης απήχησης, ούτε σε εκείνα της περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης που περιλήφθηκαν σε φιλελληνικά δημοσιεύματα από τους ευρωπαίους παραλήπτες τους¹⁶ (είναι ενδεικτικό της νοοτροπίας του Κοραή ότι ένα από αυτά

13. Αναφέρομαι στον Ανδρέα Ζ. Μάμουκα, πρωτεργάτη της συγκέντρωσης και μεταγραφής του επιστολικού υλικού της έκδοσης *Δαμαλά* (1885-86), Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Λογοκριτικές και γλωσσικές επεμβάσεις στις επιστολές του Κοραή», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραή και Χίος»*, τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 231-32 (μόνο σε ανάτυπο).

14. Γ', σ. 191. Για να μην αδικήσουμε τον Κοραή, δεν ήταν η πρώτη φορά που επικαλέστηκε το επιχείρημα της ατημέλητης γραφής ως αντικίνητρο για τη δημοσίευση της ιδιωτικής του αλληλογραφίας. Τέσσερα χρόνια νωρίτερα, το 1814, αναστατωμένος από την απόφαση του Κων. Βαρδαλάχου να προτάξει στην υπό έκδοση μετάφρασή του έργων του Ξενοφώντα την από 24 Ιουνίου 1814 επιστολή του, όπου εξέθετε τις απόψεις του για τον τρόπο μετάφρασης των αρχαίων, έγραφε στον Αλ. Βασιλείου: «Όμοίαν, ἂν καὶ μικροτέραν ταραχὴν αἰσθάνθην [αναφερόταν στην σκέψη πάλι του Βαρδαλάχου να ανατυπώσει σε ιδιαίτερη συλλογή τα προλεγόμενα των εκδόσεών του] διὰ τὴν μέλλουσαν δημοσίευσιν τῶν γραμμένων πρὸς αὐτὸν περὶ μεθόδου μεταφράσεως. Τοῦτο βέβαια δὲν εἶναι τῶν ἀσυγχωρήτων, ἀλλ' ἐνθυμοῦμαι τάχα ὁ ταλαίπωρος τί ἔγραψα; καὶ ὅσα γράφει φίλος πρὸς φίλον, πολλάκις μὲ βίαν, καὶ ἐπομένως μὲ ὀλίγην προσοχὴν εἰς τὴν συνάρτησιν τῶν ἐνοιῶν πρέπει τάχα νὰ δημοσιεῦνται διὰ τοῦ τύπου;» Γ', 26.8.1814, σ. 316. Σημειωτέον ότι η επιστολή δημοσιεύτηκε τελικά στην έκδοση της μετάφρασης της *Κύρου Παιδείας*, Αθήνα 1845, όταν και οι δύο αλληλογράφοι δεν βρίσκονταν πια στη ζωή, από το πρωτότυπο που χορήγησε στον εκδότη Ιω. Δούμα ο Μ. Παλαιολόγος, κάτοχος και του χειρογράφου της μετάφρασης.

15. Φίλιππος Ηλιού, «Ανέκδοτα και ξεχασμένα γράμματα από την Αλληλογραφία του Κοραή», *Ερμηνείες εις Αδαμαντίον Κοραήν*, Αθήνα 1965, σ. 56-57.

16. Στο ίδιο, σ. 57-58 και σημειώσεις. Σε άλλη επίσημη κατηγορία ανήκουν οι επι-

τα γράμματα με αιχμές εναντίον της αγγλικής πολιτικής στο ελληνικό ζήτημα καταχωρίστηκε ανώνυμα κατά παράκληση του ίδιου¹⁷). Ενώ όσα είχαν την ευκαιρία να διαβάσουν Έλληνες αναγνώστες, ταυτόχρονα σχεδόν με τον χρόνο της λήψης τους, στις σελίδες ελληνικών εντύπων που εκδίδονταν είτε προεπαναστατικά στη Δύση είτε αργότερα στην επαναστατημένη και στην ελεύθερη Ελλάδα μετά την εισαγωγή της τυπογραφίας. Το περιοδικό *Καλλιόπη* της Βιέννης, όργανο των αντιπάλων του, στα 1819 και οι εφημερίδες *Ελληνικά Χρονικά*, *Εφημερίς Αθηνών*, *Φίλος του Νόμου*, *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, *Ηώς*, *Αθηνά* αλλά και το γαλλόφωνο *Courrier de Smyrne* από το 1824 ως το 1832, όσο δηλαδή ζούσε ακόμη ο Κοραής, με πρωτοβουλία συνήθως των αποδεκτών τους ή από αντίγραφα που είχαν σταλεί στις εφημερίδες, θα δημοσιεύσουν κείμενα επιστολών του σε γνωστά πρόσωπα της εμπορικής, δημοσιογραφικής και εκπαιδευτικής τάξης (Αλ. Πατρινός, Εμμ. Αντωνιάδης, Αβράμιος Ομηρόλης) και κυρίως της στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας του Αγώνα και της καποδιστριακής διακυβέρνησης (Οδ. Ανδρούτσος, Κων. Κανάρης, Αλέξ. Μαυροκορδάτος, Ιω. Ορλάνδος-Ανδρ. Λουριώτης, Ιω. Καποδιστριας)¹⁸. Για λίγες από τις δημοσιεύσεις αυτές η αλληλογραφία του Κοραή διασώζει τις αντιδράσεις του: ταραχή, όπως είπαμε, και προβληματισμός.

Αν όμως η τυπογραφία παραβίασε τα όρια του ιδιωτικού σ' ένα έστω μικρό μέρος της αλληλογραφίας του πολλαπλασιάζοντας τους δικαιούχους της πρόσβασης σ' αυτό, η ποιοτική και ποσοτική αυτή μεταλλαγή είχε ήδη επισυμβεί πολύ νωρίτερα μέσα από άλλους δρόμους δοκιμασμένους στην παράδοση της Τουρκοκρατίας: την προφορική ανάγνωση και τη χειρόγραφη αναπαραγωγή. Συγκέντρωμένο πλήθος σε κλειστό χώρο δημόσιο ή ιδιωτικό ακούει να διαβάζονται μεγαλοφώνως γράμματα του Κοραή από τον παρα-

στολές του πάνω σε διάφορα θέματα που έστειλε ο ίδιος να δημοσιευτούν στον *Λόγιο Ερμή*, όπως βέβαια και οι επιστολμαίες διατριβές του, π.χ. η *Επιστολή προς Αλέξανδρο Βασιλείου*, αντί προλεγομένων στην έκδοση των *Αιθιοπικών* του Ηλιόδωρου, 1804, κ.ά.

17. Φ. Ηλιού, *ό.π.*, σ. 102, σημ. 16, πβ. *Αλληλογραφία*: Edm. H. Barker, 1823, Ε', σ. 14.

18. Φ. Ηλιού, *ό.π.*, σ. 57-59 και σημειώσεις. Στον κατάλογο του Φ. Ηλιού δεν καταγράφεται η επιστολή του Κοραή προς τους διαπραγματευτές του ελληνικού δανείου Ι. Ορλάνδο και Α. Λουριώτη (21.2.1824) δημοσιευμένη στα φύλλα αρ. 13 και 14, 28.4 και 2.5.1824 της εφ. *Ο Φίλος του Νόμου*, αφού δεν εμπίπτει στις προδιαγραφές του καταλόγου. Με το ίδιο σκεπτικό απουσιάζει από τον κατάλογο η επιστολή του Κοραή στον Αλ. Πατρινό (1.1.1819) δημοσιευμένη μαζί με την απάντηση του τελευταίου στην *Καλλιόπη* του 1819.

λήπτη τους, ενώ ο πόθος της απόκτησης ενός αντιγράφου βάζει σε λειτουργία τον μηχανισμό της αντιγραφής. Οι εικόνες αυτές μας παραπέμπουν ιδίως στην αλληλογραφία του (1782-1808) με τον Πρωτοφάλη Σμύρνης Δημήτριο Λώτο. Πρόκειται για τις επιστολές που έστειλε ο Κοραής στον φίλο του μουσικό από το Μονπελιέ κατά τη διάρκεια των ιατρικών σπουδών του και από το Παρίσι τις παραμονές και μετά το ξέσπασμα της Γαλλικής Επανάστασης με τις λεπτομερείς αφηγήσεις των γεγονότων και τις περιγραφές των πολιτικών και πολεμικών αναμετρήσεων στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Ο σπουδαστής της ιατρικής του Μονπελιέ και ο μετέπειτα ανατέλλων φιλόλογος του Παρισιού όχι μόνο δεν δυσανασχετούσαν με τις πρωτοβουλίες του Πρωτοφάλη να κοινολογεί τα γράμματά τους αλλά σχεδόν τις ενθάρρυναν διασκεδάζοντας με τις δημόσιες σκηνές ανάγνωσής τους, οι οποίες τελικά έπαιζαν καθοριστικό ρόλο και στη διαμόρφωση του ύφους των επιστολών. Αποσπώ μια τέτοια σκηνή, τη γνωστότερη νομίζω, από ένα γράμμα του 1788. Είναι του Αγίου Δημητρίου, ημέρα της ονομαστικής εορτής του Πρωτοφάλη. «*Η λογιότης σου φρυάττεσαι και κομπάζεις την ημέραν εκείνην· πόσω μάλλον έχων και επιστολήν του φίλου σου πρόσφατον εις τὰς χείρας! Φαίνεται με να σε βλέπω με τὸ τζιμπούκι εις τὸ στόμα, περικυκλωμένον ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους τζιμπουκοφορῶντας ὡσαύτως, εις μίαν ὀμίχλην πυκνοτάτην καπνοῦ ἀναβαίνουσαν ἀπὸ τοὺς λουλάδες και καταμαυρίζουσαν τὸ στέγωμα τῆς οἰκίας, δημιουργοῦντα, ἀναγινώσκοντα, ἀγαλλιώμενον (...) αὐτή, ἀδελφέ μου, εἶναι μία ἀληθῆς κωμῳδία εις τὴν ὁποίαν κωμῳδεῖς τὸν φίλον σου νομίζων ὅτι τὸν ἐπαινεῖς. Κάμε το διὰ τὴν ἀγάπην ἡμῶν, φίλε μου: ἄλλην φορὰν μὴ ἀναγινώσκεις τὰς ἐπιστολάς μου τὴν ἡμέραν τῆς ἐορτῆς σου· ἄλλο δὲν ἔλειψε παρὰ νὰ τὴν τόνισης και νὰ τὴν ψάλλῃς ἐπ' ἐκκλησίας εις τὸν ὄρθρον, ἀντὶ τοῦ πολυελαίου»¹⁹.*

Είκοσι χρόνια αργότερα τίποτε δεν είχε αλλάξει στις συνήθειες του Πρωτοφάλη, κάτι που, φαίνεται, δεν άφηνε ανεκμετάλλευτο ο Κοραής. «*Ἐπειδὴ ἔθος ἔχει –έγραφε στον Αλ. Βασιλείου– νὰ περιφέρῃ τὰς ἐπιστολάς μου και νὰ τὰς ἀναγινώσκῃ εις ὄλους, και μάλιστα εις τοὺς προέχοντας (...) ἔκρινα ὅτι ὁ σκωμματικὸς (και ὀλίγον εις τὸ βωμολοχικὸν ἀποκλίνων) τρόπος ἐσύμφερε περισσότερον παρὰ τὸν μετὰ σπουδῆς»²⁰. Ο Κοραής αναφερόταν στο περίφημο γράμμα του 1808 στο οποίο προέτρεπε τους Σμυρναίους να απαλλαγούν πρώτα από την κασιδία της αμάθειας ώστε να μπορέσουν μόνοι τους*

19. Α', σ. 90. Πβ. Λεάνδρος Βρανούσης (επιμ.), *Αδαμαντίου Κοραή Επιστολαί προς τον Πρωτοφάλην (επιλογή)*, Αθήνα, ΣΔΩΒ, 1959, σ. 32.

20. Β', 1808, σ. 478, Λ. Βρανούσης, *ό.π.*, σ. 106.

να θεραπευθούν από την κασίδα της κεφαλής, για την οποία του ζητούσαν ιατρική συνδρομή μέσω του Πρωτοφάλη²¹. Τη γνωστοποίησή του στους προύχοντες την είχε υποκινήσει ο ίδιος²², ενώ στον πληθυσμό της Σμύρνης το γράμμα θα γνωρίσει, παρά την ενόχληση ορισμένων, πλατιά διάδοση. «Η κασίδα είχε αντιγεγραμμένη εις χίλια σχεδόν αντίγραφα»²³ πληροφορούσε ο Κων. Κούμας τον Κοραή στα 1810, λίγους μήνες μετά την άφιξή του εκεί, προσκαλεσμένος να ιδρύσει το Φιλολογικό Γυμνάσιο.

Αυτή η χαλαρή και φανερά επιδοκιμαστική στάση απέναντι στη δημοσιότητα της επιστολογραφίας του με τον Πρωτοφάλη έχει πολλαπλή εξήγηση. Θα περιοριστώ στις βασικότερες εκδοχές. Πρώτον, ο Κοραής είχε συνείδηση ότι γράφοντας στον φίλο του απευθυνόταν στο ευρύτερο κοινό των συμπατριωτών του και ότι ο Πρωτοφάλης έπαιξε απλώς το ρόλο του διαμεσολαβητή: «Τὰς μακρὰς ἐπιστολὰς πρὸς τὴν λογίότητά σου τὰς στοχάζομαι ὡς ἐπιστολὰς ἀνηκούσας εἰς ὄλους· καὶ ἐπειδὴ εἶμαι βέβαιος ὅτι συναναστρέφεται με αὐτοὺς καθ' ἡμέραν καὶ κοινωνεῖς εἰς αὐτοὺς ὅσα σὲ γράφω, μένω ἡσυχος», του διευκρίνιζε το 1792²⁴. Επομένως στα γράμματα προς τον Δημ. Λάωτο το ιδιωτικό υποχωρούσε εμπρός στο δημόσιο μεταβάλλοντας έτσι τον χαρακτήρα τους. Θα έλεγε κανείς ότι έχουμε να κάνουμε με τις πρωιμότερες «εγκύκλιες» επιστολές του Κοραή, σαν εκείνες που προορίζονταν αργότερα για δημόσια ανάγνωση και διασπορά μέσω της μεθόδου της αντιγραφής²⁵. Και αν κύριο γνώρισμα των τελευταίων ως προς το περιεχόμενο ήταν η προβολή του κοινού συμφέροντος σε μία υπόθεση που ενδιέφερε τους πολλούς, τα γράμματα στον Πρωτοφάλη υποστήριζαν το συμφέρον και το δικαίωμα της έγκυρης πληροφόρησης για τους ανθρώπους ενός τόπου μακριά από το κέντρο των κοσμοϊστορικών εξελίξεων του τέλους του 18ου αιώνα (δεν είναι τυχαίο ότι ο Κοραής αυτοαποκλήθηκε κάποια στιγμή χαριτολογώντας «συγγραφεὺς γαζέτας» και «νοβελίστας»²⁶) αλλά και υπαινίσσονταν το εθνικό συμφέρον των Ελλήνων όπως αυτό διαφαινόταν μέσα από την

21. Βλ. σχετικά με το γράμμα Κ. Θ. Δημαράς, *Δύο φίλοι, Κοραῆς καὶ Βάμβας*, Αθήνα 1953, σ. 16-17.

22. Β', σ. 477, πβ. σ. 498.

23. Γ', σ. 15, Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 17.

24. Α', σ. 249.

25. Για «εγκυκλίους» μιλάει ο Δημαράς, *ό.π.*, σ. 17, για «ειδησεογραφικό ανάγνωσμα» ο Βρανούσης, *ό.π.*, σ. κ'.

26. Αικατερίνη Κουμαριανού, «Ερωτομανής της εφημεριδογραφίας», *Διαβάζω*, τχ. 82 (1983), σ. 23-24.

εξέγερση και την πολιτική μεταβολή της Γαλλίας. Δεύτερον, οι αναφορές του Κοραή σε πρόσωπα και πράγματα της Σμύρνης λίγες φορές χαρακτηρίζονταν από αιχμηρότητα, όπως π.χ. εκείνες για τον άδικο διωγμό του Πρωτοφάλη από τον μητροπολίτη Γρηγόριο²⁷ ή τα παράπονά του για την αδιαφορία ορισμένων πλούσιων Σμυρναίων να τον συνδράμουν οικονομικά. Υποθέτω ότι ακόμη και αυτές ούτε ο συντάκτης τους ούτε ο παραλήπτης τους θα είχαν κανένα λόγο να μη θέλουν να δημοσιοποιούνται, αφού στιγματίζαν και εξέθεταν στην κρίση των συντοπιτών τους επίμεμπτες συμπεριφορές της εκκλησιαστικής εξουσίας και της ανώτερης κοινωνικής τάξης.

Από εκεί και πέρα μαρτυρίες επίσημες για ανάγνωση άλλων ιδιωτικών επιστολών του Κοραή ενώπιον κοινού ή αντιγραφή τους σε πολλαπλά αντίτυπα, με εξαίρεση φυσικά τις εγκύκλιες, όσο τουλάχιστο γνωρίζω, διαθέτουμε μόλις δύο, αυτήν που ο ίδιος ο Κοραής έχει μνημονεύσει στα 1825 αντλώντας την από το βιβλίο του Gamba για την αποστολή του λόρδου Βύρωνα στην Ελλάδα: ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος διάβασε σε φίλους του ένα γράμμα του και μάλιστα το σχολίασε²⁸ και μια δεύτερη του *Courrier de Smyrne* στα 1830, σύμφωνα με την οποία μια επιστολή του στον Ιω. Καποδίστρια – δημοσιευόταν ανώνυμα στην εφημερίδα μεταφρασμένη γαλλικά – κυκλοφορούσε στη Σμύρνη σε πολυάριθμα αντίγραφα²⁹. Βέβαια σε πιο στενούς κύκλους φίλων διαπιστώνεται μεγάλη κινητικότητα από χέρια σε χέρια των επιστολών του, πάντοτε όμως με τη βούληση και τη συναίνεσή του. Αυτό π.χ. είναι ευδιάκριτο στην αλληλογραφία του με τους γάλλους ομοτέχνους του ελληνιστές (Chardon de la Rochette, P. Larcher, d'Ansse de Vilvoison κ.ά.), οι οποίοι συνήθιζαν να ανταλλάσσουν τα μεταξύ τους γράμματα όταν το περιεχόμενό τους αφορούσε κριτικές επεξεργασίες αρχαίων κειμένων. Αργότερα, καθώς ο Κοραής θα διευρύνει τις διαπροσωπικές του σχέσεις και θα θέλησει να επωφεληθεί απ' αυτές προκειμένου να βρίσκει στηρίγματα για το εκδοτικό του πρόγραμμα, να προωθηί τις νεωτεριστικές του ιδέες για την παιδεία και τη γλώσσα αλλά και να αμύνεται απέναντι στους ιδεολογικούς του αντιπάλους, και πέρα απ' αυτά, προκειμένου να προβάλλει καλύτερα

27. Πηνελόπη Στάθη, «Ο φίλος του Κοραή Δημήτριος Λάωτος και τα μουσικά χειρόγρατά του», *Ο Ερασιστής*, 10 (1973), σ. 159, Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Από την αλληλογραφία Κοραή-Λάωτου», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραῆς καὶ Χίος»*, τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 123-124 (μόνο σε ανάτυπο).

28. E. Everett, *Ε'*, σ. 275. Η παραπομπή που δίνει ο Κοραής είναι: *Relation de l'expédition de Lord Byron en Grèce, par le Comte P. Gamba, Paris 1825, pag. 104.*

29. Φ. Ηλιού, «Ανέκδοτα και ξεχασμένα γράμματα», *ό.π.*, σ. 55.

εκείνο που έκρινε ως δημόσιο συμφέρον για την Ελλάδα σε υποθέσεις και προβλήματα που είχαν αναδυθεί μέσα στις πολεμικές και τις πολιτικές συγκυρίες των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα, θα χρειαστεί να οργανώσει ένα άτυπο δίκτυο έμπιστων επιστολογράφων και διακινήτων της αλληλογραφίας του, που δεν ταυτιζόταν αναγκαστικά με το δίκτυο της εμπορικής διακίνησης των εκδόσεών του.

Κύριοι πόλοι του κλειστού αυτού κυκλώματος ήταν η Βιέννη και η Τεργέστη με υπεύθυνους τον Αλεξ. Βασιλείου στην πρώτη και μετά το θάνατό του τον Ιάκ. Ρώτα στη δεύτερη, και τους δύο επιφορισμένους επίσημα με τη διαχείριση και των εκδοτικών του υποθέσεων. Στις ίδιες πόλεις θα ενταχθούν στο δίκτυο δύο χιώτες, οι έμποροι Παντολέων Βλαστός (προηγούμενος στο Άμστερνταμ) και Ζανής Βλαστός αντίστοιχα, ενώ ως κανάλια διαμετακόμισης της αλληλογραφίας του θα χρησιμεύσουν αργότερα η Μασσαλία, το Λιβόρνο και το Λονδίνο, όπου παροικούσαν χιώτες εμπορευόμενοι, όπως οι αδελφοί Θεόδωρος και Ιωάννης Πρασσακάκης, οι αδελφοί Ροδοκανάκη και ο Αλέξ. Κοντόσταυλος αντίστοιχα, με τους οποίους ένωνε τον Κοραή εκτός από την κοινή καταγωγή και η κοινή αγωνία για την τύχη της Χίου μετά την καταστροφή της από τους Τούρκους το 1822. Στην ομάδα των πόλεων θα έπρεπε ίσως να περιλάβουμε και την Πίζα, με τον πολιτικό διανοητή Κων. Πολυχρονιάδη από τον κύκλο του Ιγνάτιου Ουγγροβλαχίας να συμμετέχει επίσης στον μηχανισμό διακίνησης της κοραϊκής αλληλογραφίας, στο συντακτικό στάδιο της οποίας χρησιμοποιήθηκε από τον Κοραή και όσο διάστημα διέμενε στο Παρίσι. Όλοι αυτοί, έμπιστοι και εχέμυθοι, είχαν εξοικειωθεί με τις πρακτικές που εφάρμοζε για την προώθησή της ο γέροντας του Παρισίου. Παίρνοντας επιστολές του με εσώκλειστα γράμματα προς τρίτους, για να τα κατευθύνουν στον προορισμό τους, γνώριζαν ότι θα τα εύρισκαν ανοικτά και ότι θα έπρεπε να τα σφραγίσουν οι ίδιοι πριν τα στείλουν, αφού όμως προηγουμένως ενημερώνονταν για το περιεχόμενό τους.

Η ενημέρωση είχε πολλαπλή χρησιμότητα: να γνωρίζουν τις υποθέσεις που απασχολούσαν τον Κοραή και έτσι να τον απαλλάσσουν από τον κόπο να ξαναγράφει τα ίδια σ' εκείνους³⁰, να είναι μάρτυρες των γραφομένων αν ανέκυπτε κάποιο πρόβλημα³¹, να παρακινούνται σε περαιτέρω ενέργειες³².

30. Αλ. Βασιλείου, 1806, Β', σ. 329, 347, Ιω. Μαυρογορδάτος, 1828, ζ', σ. 70. Την πρακτική αυτή την εφάρμοζε ο Κοραής από πολύ νωρίς, βλ. Δ. Λώτος, 1793, Α', σ. 303, Β. Keun, 1796, ό.π., σ. 503.

31. Αλ. Βασιλείου, 1808, σ. 446, 448, Ι. Ρώτας, 1818, Δ', σ. 106.

32. Αλ. Βασιλείου, 1816, Γ', σ. 458, Ζ. Βλαστός, 1820, Δ', σ. 225, 232, 1823, Ε', σ.

να μπορούν να γνωστοποιούν τις παρατηρήσεις τους για το περιεχόμενο των επιστολών, όταν χρειαζόταν να τις επιστρέψουν στον Κοραή (κάποτε εσώκλειε μαζί και τα γράμματα στα οποία αποκρινόταν, ενώ άλλες φορές για διευκόλυνση τους διαβίβαζε απλώς το σχέδιο των απαντήσεών του)³³. Ακόμη να μπορούν να αποφασίζουν μόνοι τους για το αν συνέφερε η αποστολή τους³⁴ και, τέλος, να ετοιμάζουν αντίγραφα που από έλλειψη χρόνου, φόρτο εργασίας, αδυναμία κλπ. παρέλειπε να κάνει ο ίδιος ή ο Φίλιππος Φουρναράκης, ο γραμματικός του στα χρόνια της Επανάστασης, με σκοπό να διασπαρούν στους αποδέκτες για τους οποίους προοριζόνταν³⁵. Έτσι μέσα από τη λειτουργία ενός τέτοιου «γραφειοκρατικού» μηχανισμού, πολλές επιστολές του Κοραή έφταναν τελικά στον προορισμό τους έχοντας αφήσει προηγουμένως το μάτι κάποιου ή κάποιων τρίτων να διατρέξει τις γραμμές τους. Παραβίαση του ιδιωτικού; Προφανώς όχι. Οι τρίτοι αυτοί, οιονεί μέλη του παρισινού επιτελείου εκτός Γαλλίας, ενεργούσαν υπό τις άμεσες οδηγίες και τον έλεγχο του και πάντως έχαιραν της απόλυτης εμπιστοσύνης του. Άλλωστε το δικαίωμα στην ενημέρωση όσον αφορούσε το περιεχόμενο της προσωπικής τους αλληλογραφίας ίσχυε αμοιβαία³⁶. Το μόνο που απαιτούσε με επιμονή από αυτούς ήταν να διασφαλίζουν τα χειρόγραφα του από τον κίνδυνο ανεπιθύμητης διαρροής και έκθεσης σε εχθρικά βλέμματα.

Ευτυχώς όμως που η παραβίαση του ιδιωτικού δεν συναρτιόταν πάντοτε με ιδιοτελείς και σκοτεινούς σκοπούς αλλά έκρυβε ενίοτε καλοπροαίρετα κί-

37, 1826, ό.π., σ. 343, Ι. Ρώτας-Ζ. Βλαστός, 1827, ζ', σ. 27-28, Θ. Πρασσακάκης, 1827, ό.π., σ. 61, Αλ. Κοντόσταυλος, 1831, ό.π., σ. 248.

33. Αλ. Βασιλείου, 1808, Β', σ. 475, 1812, Γ', σ. 231, 1813, ό.π., σ. 257, Ι. Ρώτας, 1829, ΣΤ', σ. 131. Η συνήθεια του Κοραή να συμβουλευτεί τους στενούς του φίλους για το περιεχόμενο των επιστολών του υποδηλώνεται, νομίζω, στο αφήγημα του «Παπατρέχα», όταν βάζει τον βολισινό εκδότη να λέει ότι ο αιδεσιμότατος Θεών αλληλογραφώντας με ελληνικές πόλεις «καμμίαν έπιστολήν του δέν σφραγίζει, αν δέν μου την αναγνώση πρότερον, και ζητήση και την συμβουλήν μου», ανεξάρτητα βέβαια από ποια ήταν η τελική του επιλογή, Ομήρου *Ιλιάδος* Ραφωδία Γ', Παρίσι 1818 [=Αδ. Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, ΜΙΕΤ, τ. Β', Αθήνα 1988, σ. 509].

34. Αλ. Βασιλείου, 1808, Β', σ. 485, 1810, Γ', σ. 80, 1814, ό.π., σ. 332, 334, Κ. Κοκκινάκης, 1820, Δ', σ. 265.

35. Αλ. Κοντόσταυλος, 1819, Δ', σ. 162, 166, Π. Βλαστός, 1820, Δ', σ. 232, Ζ. Βλαστός, 1827, ζ', σ. 14, 56-57, 62.

36. Ο Κοραής έπαιρνε το δικαίωμα να ανοίγει τις επιστολές άλλων προς τους Αλ. Βασιλείου και Ι. Ρώτα, όσες περνούσαν από τα χέρια του, όπως και των τελευταίων προς τρίτους αποδέκτες. Ο Βασιλείου επίσης μπορούσε να ανοίγει τις επιστολές που στέλνονταν από τρίτους στον Κοραή μέσω του ίδιου, Αλ. Βασιλείου, 1805, Β', σ. 281, 1806, ό.π., σ. 313, 1810, Γ', σ. 2, 51, Ι. Ρώτας, 1818, Δ', σ. 105.

νητρα και αγαθές προθέσεις, όπως αποδεικνύεται από το παράδειγμα με το οποίο θέλω να κλείσω την ανακοίνωσή μου. «Πρό τινων ημερών – πληροφορούσαν τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο στο Μεσολόγγι οι αδελφοί Κουντουριώτη με γράμμα τους από την Ύδρα τον Δεκέμβριο του 1823³⁷– ήλθεν από την Μασσαλίαν πλοίον συστημένον πρὸς τὸν (...) Νικόλαον Πρασσακάκη, εἰς τὸ ὁποῖον ἦτο καὶ γράμμα τῆς ἐκλαμπρότητός σου ἀπὸ τὸν ἐν Παρισίοις σεβασμιώτατον γηραιὸν κύριον Κοραῖν ὁμοῦ καὶ ἓν βιβλίον ἀπὸ τὸν αὐτόν» (επρόκειτο προφανῶς για τη β' έκδοση της μετάφρασης του Βεκκαρία, 1823). Και αφού τον ενημέρωναν για τον κομιστή του βιβλίου στο Μεσολόγγι, συνέχιζαν: «τὴν δὲ ἐπιστολὴν ἠνοιξάμεν στοχασθέντες νὰ εὕρωμεν ἐν αὐτῇ τι περιεργὸν καὶ παρακαλοῦμεν νὰ μᾶς συγχωρήσῃς διὰ τὴν τόλμην». Δεν ξέρω αν τους συγχώρησε ο Γ. Γραμματέας του Εκτελεστικού, αλλά μέχρι ν' αποκτήσουν προσωπική αντίληψη των πραγμάτων το 1824, αφετηρία της δικής τους αλληλογραφίας με τον γέροντα του Παρισιού, η οποία ξεκίνησε με συναισθηματική φόρτιση³⁸, προέβαλαν πειστική δικαιολογία για την τολμηρή πράξη τους. Γιατί, πραγματικά, αν κάτι εξήπτε τη φαντασία, μαγνήτιζε και γοήτευε ανέκαθεν στον επιστολικό –και όχι μόνο– λόγο του Κοραή αυτό ήταν το περίεργο, το νεοφανές και το ερεθιστικό, από το πρώτο κιόλας γράμμα του 1774 από το Άμστερνταμ στους εμπορικούς του συνεταιίρους και τα γράμματα στον Πρωτοψάλτη από το Μονπελιέ και το επαναστατημένο Παρίσι, ως εκείνα με τις δημοκρατικές και φιλελεύθερες παραινέσεις την ώρα που απελευθερωνόταν το υπόδουλο γένος και έμπαιναν τα θεμέλια του νεοελληνικού κράτους.

37. *Ιστορικόν Αρχεῖον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τ. Ε', τχ. ΙΙΙ, Αθήνα 1968, σ. 674. Πβ. *Ιστορικόν Αρχεῖον Ύδρας. Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. Α', Πειραιάς 1920, σ. 10.

38. Ο Γ. Κουντουριώτης απαντώντας στην από 29.5.1824 πρώτη επιστολή που του έστειλε ο Κοραής παραλλήλως τη χαρά που ένιωσε μ' εκείνη της μέλλουσας απελευθέρωσης της Ελλάδας, Ε', σ. 155, πβ. σ. 263.

Emm. N. Franghiskos

La correspondance de Coray et la transgression des limites du privé

RÉSUMÉ

Adamance Coray faisait tout son possible afin de protéger sa correspondance privée de toute violation extérieure. Il demandait souvent à ses correspondants soit de détruire ses lettres soit de ne pas les laisser disperser et en tout cas de ne pas communiquer leur contenu à d'autres personnes, à peu d'exceptions près. Il exprimait son mécontentement et son inquiétude toutes les fois qu'on faisait imprimer quelques-unes de ses lettres malgré lui, tandis qu'il refusa que sa correspondance tenue avec son collaborateur Alexandre Basili, mort en 1818, soit publiée, en présentant des arguments d'ordre esthétique.

Au contraire, on aperçoit le dépassement des limites du privé dans le cas des lettres adressées à Démétrius Lotos, Protopsalte de Smyrne, que Coray lui envoyait de Montpellier, pendant qu'il faisait ses études de médecine ainsi que de Paris à la veille et même après l'éclat de la Révolution française. Dans ces lettres Coray exposait en détail les événements révolutionnaires et les conflits politiques et guerriers survenus dans le continent européen. Coray encourageait son correspondant de les présenter en public, fait qui avait eu déjà lieu à Smyrne, où on procédait à la lecture publique de ses lettres et on les copiait en de nombreux exemplaires.

Cet écart de l'attitude ordinaire de Coray lui était suggéré par un double but: ses compatriotes sous le joug des Turcs devaient être informés valablement sur les évolutions cosmogoniques qui se manifestaient en Europe à la fin du 18e siècle et ils devaient aussi être excités sentimentalement par le changement politique de la France. C'est avec son consentement aussi que quelques-unes de ses lettres adressées aux hellénistes français et contenant des notes critiques sur les textes grecs anciens circulaient sans restriction au milieu de ses confrères parisiens.

Plus tard, quand ses relations personnelles et le cercle de ses correspondants furent plus élargis, Coray, étant le chef intellectuel de sa nation, avait établi un réseau non officiel de collaborateurs et d'amis confidents à Vienne, Trieste, Marseille, Livourne, Londres etc., qui faisaient circuler sa correspondance et auxquels il permettait de s'informer sur le contenu des lettres

qu'il envoyait à différentes personnes par leur entremise. Dans ce cas, il ne s'agissait pas de la transgression du privé de sa correspondance, puisque cette gestion était liée aux besoins communicatifs du savant grec.

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΙΕΡΑΡΧΙΕΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

Τὸν Μάρτιο τοῦ 1828 ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος γράφει ἀπὸ τὴν Πετρούπολη στὸν γιό του Σοφοκλῆ στὴ Βιέννη καί, ὅπως τὸ συνήθιζε, τοῦ δίνει διάφορες συμβουλές. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς ἀφορᾷ τὴν ἐπιστολογραφία: τὸν τρόπο, δηλαδή, μὲ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ συντάσσεται μιὰ ἐπιστολή. Τὸν συμβουλεύει νὰ προσέχει ιδιαίτερα τὸ ὕφος καὶ τὴ γλώσσα τῶν ἐπιστολῶν του, ἐπιλέγοντας «ὀνόματα σαφῆ, καὶ καθαρὰ, καὶ ἐκφραστικά, καὶ καλλίφωνα». «Ἐπιτήδευε τὴν σύνθεσιν αὐτῶν ἀρμονικὴν καὶ γλυκεῖαν, ἢ αὐστηρὰν καὶ μεγαλοπρεπῆ κατὰ τὸν ὁποῖον ἐκφράζουσι νοῦν»¹. Στὸ ἴδιο θέμα ἐπανέρχεται ὁ Οἰκονόμος καὶ ἀργότερα, ἐφιστώντας τὴν προσοχὴ τοῦ γιοῦ του στὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα τῆς ἐπιστολῆς. «Ὅταν γράφει κανεὶς σὲ ἀνωτέρους του (ξένους) πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖ διπλὸ φύλλο μεγάλου μεγέθους ἢ ἔστω, γιὰ λόγους οἰκονομίας, «ὄγδοον διπλοῦν» ἢ «τέταρτον μονόν». Τὸ μικρότερο σχῆμα τῆς ἐπιστολῆς «εἶναι διωρισμένον διὰ τοὺς οἰκείους ἢ καὶ πρὸς ξένους εἰς μεγάλην ἀνάγκην· ἄλλως εἶναι ἐπιλήψιμον καὶ κατηγορεῖ καὶ τοῦτο (ὡς καὶ ἡ κακογραφία) ἀφροντιστίαν τοῦ πρὸς ὃν πέμπεται ἢ ἐπιστολή, ἢ ἀτημέλητον καὶ ἐπισευρμένον ἦθος τοῦ ἐπιστέλλοντος»².

Ὁ ἄνθρωπος ποὺ τὰ γράφει ὅλα αὐτὰ, ὁ Κων. Οἰκονόμος, εἶναι ἓνα πρόσωπο ποὺ τὸ ξέρουμε ἀρκετὰ καλά. Λόγιος κληρικός, εἶχε περάσει τὰ νεανικά του χρόνια στὴν Τσαρίτσανη τῆς Θεσσαλίας, εἶχε διδάξει στὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο τῆς Σμύρνης (1809-1820) καὶ ἀπὸ τὸ 1821 διέμενε στὴ Ρωσία. Οἱ συμβουλές ποὺ δίνει στὸν Σοφοκλῆ εἶναι ἐνδεικτικὲς τῶν φιλοδοξιῶν ἐνὸς πατέρα μὲ ἀστικές συνήθειες γιὰ τὸν γιό του. Ζώντας ἀπὸ τὸ 1822 στὴν Πετρούπολη, ὅπου εἶχε ἀναπτύξει στενὲς σχέσεις μὲ ἀξιωματούχους τῆς ρωσικῆς αὐλῆς, ὁ Οἰκονόμος ἐπιχειρεῖ νὰ εἰσαγάγει τὸν γιό του, ποὺ σπούδαζε Ἰα-

1. Ἀρχεῖο Οἰκονόμων (ΚΕΜΝΕ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν), φάκ. XVIII, ἀρ. 26, 16 Μαρτ. 1828.

2. Στὸ ἴδιο, ἀρ. 57, 9 Ἰαν. 1832.

τρική στη Βιέννη, στην τέχνη της επιστολογραφίας. Μια τέχνη που επέβαλλε τον σεβασμό των κοινωνικών ιεραρχιών και της έθιμοτυπίας –ή αλλιώς της «Έθικης», όπως αποδίδει ο Οικονόμος τον γαλλικό όρο *étiquette*³– και την όποια ο Ίδιος κατείχε καλά από τη στενή επαφή του με την κλασική και τη νεότερη επιστολογραφία. Δεν πρέπει να ξεχνάμε επίσης ότι ο Οικονόμος ήταν ήδη ένας έμπειρος επιστολογράφος.

Στην ανακοίνωσή μου θα αναφερθώ επιλεκτικά σε ένα μέρος της αλληλογραφίας του Οικονόμου: κυρίως στα γράμματα που γράφει και παίρνει από το 1802, όταν αρχίζει η σωζόμενη αλληλογραφία του, ως το 1820, όταν ανχωρεί από τη Σμύρνη για την Κωνσταντινούπολη⁴. Πρόκειται για 250 περίπου επιστολές, από τις οποίες το ένα τρίτο είναι δικές του και οι υπόλοιπες άλλων. Οι τόποι από τους οποίους επιστέλλει ο Οικονόμος είναι η ιδιαίτερη πατρίδα του (ή Τσαρίτσανη), ή Θεσσαλονίκη, ή Σμύρνη, ή Κωνσταντινούπολη, ενώ οι αλληλογράφοι του –πρόσωπα του οικογενειακού του περιβάλλοντος, λόγιοι, κληρικοί, έμποροι– γράφουν από διάφορες περιοχές. Το θέμα που θα με απασχολήσει είναι κυρίως οι κοινωνικές ιεραρχίες, όπως αναδύονται μέσα από τα γράμματα του Ίδιου και των αλληλογράφων του.

Διατρέχοντας κανείς την αλληλογραφία βρίσκεται μπροστά σε ένα πλήθος στοιχείων που προσδιορίζουν τη φύση της επιστολής. Ο συνθέστερος όρος που χρησιμοποιούν ο Οικονόμος και οι αλληλογράφοι του για να δηλώσουν την επιστολική επικοινωνία είναι «αλληλογραφία»: ένας όρος που, όπως ξέρουμε από τις έρευνες του Έμμ. Φραγκίσκου, αρχίζει να χρησιμοποιείται μετά τα μέσα του 18ου αιώνα⁵. Παράλληλα χρησιμοποιούνται και άλλοι περιφραστικοί όροι, που άντλούνται από την επιστολογραφική παράδοση, όπως «διά γραμμάτων όμιλία», «συνομιλία», «διά γράμματος προσδιάλεξις» κλπ.

Με παραδοσιακή φρασεολογία προσδιορίζονται επίσης τα βασικά χαρακτηριστικά και η λειτουργία της επιστολής. «Όμιλία τις έγγραμματος απόντος πρὸς απόντα γινομένη», κατά τον όρισμό του Ψευδο-Πρόκλου, ή επιστολή επιτρέπει στον αποδέκτη να δει και να ζωγραφίσει με τα «όμματα της ψυχής» του τη μορφή του επιστέλλοντος αλλά και «αυτής της ψυχής την διάθεσιν» προσφέρει έννημέρωση, παραμυθία και απόλαυση, επιβεβαιώνει πα-

3. Στο Ίδιο.

4. Κωνσταντίνος Οικονόμος ό εξ Οικονόμων, *Άλληλογραφία*, επιμέλεια Κώστας Λάππας – Ρόδη Σταμούλη, τ. Α'–Β', έκδ. ΚΕΜΝΕ Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1989, 2002 (στο έξής: Άλλ. Οικ.).

5. Έμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Κοραϊκά παραλειπόμενα», *Ό Έρανιστής*, 23 (2001), σ. 309–316.

λαιούς δεσμούς ή γίνεται άφορμή για τη δημιουργία νέων. Σε κάθε περίπτωση ή επιστολή είναι τεκμήριο και μέτρο φιλίας. Το μοτίβο της φιλίας διατρέχει σταθερά τον επιστολικό λόγο, ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις όπου όλόκληρες επιστολές έχουν ως μοναδικό θέμα την εξύμνηση της φιλίας, που πρέπει να είναι ειλικρινής και ανιδιοτελής: «σε φιλώ και σιγών και λαλών, και παρών και απών, και γράφων και μη γράφων», διαβεβαιώνει ο Οικονόμος το 1808 έναν ανώνυμο φίλο του⁶.

Ένα δεύτερο μοτίβο είναι ή σιωπή: ή άπουσία, δηλαδή, της «διά γραμματος συνομιλίας». «Η των γραμμάτων ύστέρησις παρὰ των φίλων, είναι το πλέον άφόρητον και δεινοπαθέστατον έργον», γράφει το 1806 ο Κύριλλος Πισιδίας σε επιστολή του πρὸς τον Οικονόμο⁷, ενώ ο Οικονόμος το 1820 γράφει για ένα παλιό μαθητή του: «θαυμάζω διά την σιωπήν του. Τόσον γρήγορα μάς έλησμόνησεν;»⁸. Σιωπή όμως δεν είναι μόνο ή έλλειψη επιστολών, είναι και ή άδιαφορία για έναν απόντα φίλο. «Ζητείς γράμματα παρ' έμου, και ταύτα συχνά, εν ώ αυτός ούτε έγρυξας πρὸς έμέ, ούτε μήν ήθέλησας να μνημονεύσης του όνόματός μου εν οίς πρὸς τους των ένταύθα φίλων σου συχνώς επιστέλλεις»⁹. Άν ή σιωπή ύπονομεύει και σκοτώνει τη φιλία, ή λήψη μιās επιστολής μετά από μακρά σιωπή έρχεται να άποκαταστήσει τα πράγματα: ο άποδέκτης σκύβει ως «διψώσα έλαφος» να διαβάσει το γράμμα, «άρυόμενος έκειθεν τα της φιλίας νάματα». Πόσο σημαντικό γεγονός ήταν ή παραλαβή μιās επιστολής δηλώνεται άλλωστε και από το πλήθος των επιθετικών προσδιορισμών που τη συνοδεύουν: *χρυσή επιστολή, μελισταγής, περιπόθητος, χαριστάτη, γλυκεία* κλπ. Η επιστολή μπορεί όμως να είναι και πικρή, όταν διαβιβάζει στον αποδέκτη άσχημα νέα.

Τα μοτίβα αυτά, στα όποια θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και πολλά άλλα, άνήκουν στη ρητορική της επιστολογραφίας. Μια ρητορική που έχει πίσω της μακραίωνη παράδοση και μεταδίδεται από γενιά σε γενιά μέσα από την καθημερινή πρακτική της αλληλογραφίας και αναπαράγεται από τα έγχειρίδια επιστολογραφίας. Από τα ίδια κανάλια μεταδίδεται και ή τεχνική της αλληλογραφίας: πώς θα προσφωνήσει ο επιστέλλων τον αποδέκτη, τί χαρτί θα χρησιμοποιήσει, πώς θα αρχίσει και πώς θα τελειώσει την επιστολή, πώς θα υπογράψει, πώς θα γράψει την επιγραφή της επιστολής (το «επανώ-

6. Άλλ. Οικ., Α', σ. 90, 31 Όκτ. 1808.

7. Άλλ. Οικ., Α', σ. 43, 23 Μαρτ. 1806.

8. Άλλ. Οικ., Β', σ. 136, 25 Σεπτ. 1820.

9. Άλλ. Οικ., Α', σ. 89, 31 Όκτ. 1808.

γραμματα»), και ακόμη τὸ ἀν θὰ χρησιμοποιήσῃ στὴν ἐπιστολή του ἐνικὸ ἢ πληθυντικὸ ἀριθμὸ¹⁰. Βασικὴ ἀρχὴ τῆς ἐπιστολογραφίας εἶναι ὅτι δὲν ἐπιστέλλουμε σὲ ὅλους μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Διαφορετικὰ ἐπιστέλλουμε στὸν φίλο καὶ διαφορετικὰ σὲ ἓνα ἄγνωστο πρόσωπο, στὸν πατέρα ἢ τὴ μητέρα, σὲ ἓναν κληρικὸ ἢ σὲ «ὑποκείμενα εὐγενῆ καὶ ἔνδοξα», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω ἓναν ὄρο τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Σπυρίδωνα Μήλια¹¹. Μὲ ὅλα αὐτὰ βρισκόμαστε ἀκριβῶς μέσα στὸν κόσμον τῶν ἱεραρχιῶν. Ἡ θέση ποῦ ἔχει ὁ καθένας στὴν κοινωνικὴ πυραμίδα, ἀλλὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως ἡ σχέση τοῦ ἐπιστέλλοντος μὲ τὸν ἀποδέκτη, τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο καὶ ἡ ἡλικία τῶν ἀλληλογραφούντων, προσδιορίζουν κάθε φορὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ ἐπιστολικοῦ λόγου. Ἄς δοῦμε ὅμως πῶς ἐκφράζονται ὅλα αὐτὰ στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Οἰκονόμου.

Στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἀλληλογραφίας του ὁ Οἰκονόμος, ὅταν ἀπευθύνεται σὲ πρεβύτερους κληρικούς, γράφει συνήθως σὲ τρίτο πρόσωπο καὶ χρησιμοποιεῖ ὅλους τοὺς τύπους τῆς ἐθιμοφροσύνης ποῦ ἐπιβάλλει ἡ παράδοση. Γράφοντας, γιὰ παράδειγμα, τὸ 1803 στὸν Ἰωάννη Πέζαρο, ἓναν φημισμένο δάσκαλο καὶ κληρικὸ ποῦ ἀπολάμβανε τὸν σεβασμὸ ὅλων, ὁ Οἰκονόμος ἀρχίζει μὲ τὴν προσφώνηση: «Τὴν ὑμετέραν Παναιδεσιμοσοφότητα προσκυνῶ ταπεινότητα...», καὶ τελειώνει: «Τῆς Πατρικῆς μοι αὐτῆς Παναιδεσιμοσοφότητος δοῦλος ὑποκλινέστατος καὶ υἱὸς εὐπειθέστατος»¹². Οἱ συμβάσεις αὐτὲς καταργοῦνται ὅταν ὁ ἀποδέκτης εἶναι ἓνα φιλικὸ του πρόσωπο σὰν τὸν Κωνσταντῖνο Κούμα, δάσκαλο στὰ Ἀμπελάκια. Ἐδῶ τὴ θέση τῆς τυπικῆς τριτοπρόσωπης προσφώνησης παίρνουν ἄλλες πρὸς οἰκειῆς καὶ ἄμεσες προσφωνήσεις: «ἀδελφέ μου ὁμόψυχε», «φιλιτάτη μοι κορυφή» καὶ τὰ λοιπά. Ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασή του στὴ Σμύρνη καὶ ὕστερα ὁ Οἰκονόμος, καταξιωμένος δάσκαλος σὲ ἓνα νεωτερικὸ σχολεῖο, ἀπλοποιεῖ τὸ τυπικὸ μέρος τοῦ ἐπιστολικοῦ του λόγου. Ἀκολουθώντας πιθανῶς τὶς ἐπιστολικὲς συνήθειες τοῦ κύκλου τοῦ Κοραῆ, χρησιμοποιεῖ στίς προσφωνήσεις του σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὴν κληρικὴ, ἀκόμη καὶ ὅταν γράφει σὲ ἀνώτερους κληρικούς, ἐνῶ στὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν του χρησιμοποιεῖ τὸ δεύτερο πρόσωπο σὲ ἐνικὸ ἢ πληθυντικὸ ἀριθμὸ. Ἀνάλογα ὅμως μὲ τὸν ἀποδέκτη ἢ προσφώνηση μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπλὴ (ἐλλογμότητα, φίλτατε, διδάσκαλε) ἢ πομπώδης, ιδίως ὅταν ἀπευθύνεται στίς κο-

10. Πβ. Παν. Μουλλᾶς, *Ὁ λόγος τῆς ἀπουσίας. Δοκίμιο γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία μὲ σαρὰντα ἀνέκδοτα γράμματα τοῦ Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, 1992, σ. 161 κ.έξ.

11. Σπυρίδων Μήλιας, *Ἐπιστολάριον ἢτε Ἐπιστολικὸς Χαρακτήρ*, Βενετία 1757, ἀνατ. ΚΕΜΝΕ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2003, σ. 9 κ.ά.

12. Ἀλλ. Οἰκ., Α', σ. 6, 28 Ἰαν. 1802, βλ. καὶ σ. 7, 8.

ρυφὲς τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς ἡγεσίας. Τὸν πατριάρχη Κύριλλο ΣΤ', γιὰ παράδειγμα, τὸν προσφωνεῖ «Παναγιώτατε, Σοφώτατε, θειότατε, Δέσποτα», ἐνῶ τὸν Μεγάλον Διερχμηνέα Ἰάκωβο Ἀργυρόπουλο «Ἐνδοξότατε, Περιφανέστατε, Θεοφρούρητε, Μεγάλε τοῦ Κράτους Διερχμηνεῦ»¹³. Ἄς σημειωθεῖ, ἐπίσης, ὅτι ἀπὸ τὸ 1813 καὶ ὕστερα ὁ Οἰκονόμος ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖ σποραδικὰ στίς ἐπιστολὲς του καὶ τὴν προσφώνηση «κύριε», ὅταν ἀπευθύνεται σὲ εὐκατάστατους ἐμπόρους σὰν τὸν Πέτρο Σκυλίτζη καὶ τὸν Μιχαὴλ Μαῦρο¹⁴, ἀλλὰ καὶ σὲ πρῶην μαθητὲς τους ἐνίοτε.

Μεγαλύτερη ποικιλία παρουσιάζουν οἱ ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Οἰκονόμο. Οἱ ἐπιστέλλοντες χρησιμοποιοῦν κατὰ κανόνα τὶς τυπικὲς τριτοπρόσωπες προσφωνήσεις, δηλωτικὲς τοῦ σεβασμοῦ τους πρὸς τὸν Οἰκονόμο. Διαφορετικὰ τοῦ γράφουν οἱ στενοὶ φίλοι του καὶ οἱ ἀνώτεροι κληρικοί. Οἱ πρῶτοι ἀπευθύνονται σ' αὐτὸν μὲ ἀπλὲς, οἰκειῆς προσφωνήσεις («ἀδελφὲ ὁμόψυχε» «φίλτατε Οἰκονόμε», «σεβαστέ μου διδάσκαλε», «Σεβάσμιέ μου πάτερ»), ἀλλὰ καὶ ἄλλες ἀρχαιοπρεπεῖς, ὅπως «χαῖρε φίλε», ὅταν τὸ ἐπιβάλλει τὸ ὕψος τῆς ἐπιστολῆς. Ἡ οἰκειότητα μὲ τὸν ἀποδέκτη ἐπιβάλλει ἐπίσης τὴν ἀντικατάσταση τῶν τυπικῶν προσκυνημάτων ἀπὸ φιλικὸς ἀσπασμούς. Μὲ ἀπλὲς προσφωνήσεις ἀπευθύνονται στὸν Οἰκονόμο καὶ οἱ ἀνώτεροι κληρικοί («αἰδεσιμώτατε καὶ ἐντιμώτατε ἅγιε Οἰκονόμε» κλπ.). Ἐδῶ ὅμως δὲν εἶναι ἡ οἰκειότητα ποῦ ἐπιβάλλει τὴν ἀπλότητα στὴν προσφώνηση, ἀλλὰ ἀντίθετα ἡ ἐκκλησιαστικὴ τάξη καὶ ἱεραρχία. Αὐτὸ φαίνεται ἰδιαίτερα στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Οἰκονόμου μὲ τὸν Ἰωαννῖκο Ἐλασσῶνος, ἐκκλησιαστικὸ του προϊστάμενο τὴν ἐποχὴ ποῦ ζοῦσε στὴ Θεσσαλία. Ἀνάμεσα στοὺς δύο ἄνδρες ὑπῆρχε μιὰ σταθερὴ φιλία καὶ ἀλληλοεκτίμηση, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἔφτανε νὰ καταργήσῃ τὶς ὑφιστάμενες ἱεραρχικὲς σχέσεις. Ὁ Ἰωαννῖκος ἦταν ὁ δεσπότης, ἐνῶ ὁ Οἰκονόμος ὑφιστάμενός του. Ἀπὸ τὸ 1806 ὡς τὸ 1809 ὁ Ἰωαννῖκος διαμένει στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ διατηρεῖ πυκνὴ ἀλληλογραφία μὲ τὸν Οἰκονόμο. Στὰ γράμματά του ὁ Ἰωαννῖκος τὸν ἀποκαλεῖ ἀπλὰ «ἡμέτερε οἰκονόμε», ἐκφράζοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴν οἰκειότητά του πρὸς τὸν Οἰκονόμο. Στὴν πραγματικότητα ὅμως εἶναι ἡ οἰκειότητα τοῦ αὐθέντη ἀπέναντι σὲ ἓναν πιστὸ ὑφιστάμενο.

Οἱ ἱεραρχικὲς σχέσεις ὡστόσο δὲν εἶναι ἀμετάβλητες, ὅπως δείχνει τουλάχιστο ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Οἰκονόμου μὲ τὸν ἀδελφὸ του Στέφανο. Ἐξὶ χρόνια μικρότερος ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο, ὁ Στέφανος ἀναχωρεῖ τὸ 1804 μαζί μὲ

13. Ἀλλ. Οἰκ., Α', σ. 146, 23 Ὀκτ. 1814 καὶ σ. 173, 19 Μαΐου 1815.

14. Ἀλλ. Οἰκ., Α', σ. 161, 23 Φεβρ. 1815 καὶ σ. 224, 20 Ἀπρ. 1817.

τὸν Κούμα γιὰ τὴ Βιέννη, μέσω Σμύρνης. Στις ἐπιστολὲς ποὺ γράφει ἀπὸ ἐκεῖ στὸν ἀδελφὸ του ὁ λόγος του κινεῖται ἀκόμη στὸ πλαίσιο τῆς παράδοσης: «Προσκυνῶ ταπεινότατα τὴν σεβασμίαν μοι Αἰδεσιμότητά σας», προσφωνεῖ τὸν Οἰκονόμο, καὶ τελειώνει: «ὁ ταπεινὸς ἀυτάδελφός σας Στ. Οἰκ.» ἢ «ὁ ταπεινὸς ὑμῶν δοῦλος καὶ αὐτάδελφος Στέφανος»¹⁵. Πρόκειται γιὰ στερεότυπα τὰ ὁποῖα ἐπέβαλε ἡ διαφορὰ ἡλικίας, τὸ κληρικὸ σχῆμα τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τὸ ἱερατικὸ του ἀξίωμα (τοῦ οἰκονόμου) ποὺ τοῦ ἐξασφάλιζε περιοπτη θέση στὴν τοπικὴ κοινωνία. Τὰ ἴδια στερεότυπα χρησιμοποιεῖ ὁ Στέφανος καὶ στὸ πρῶτο γράμμα του ἀπὸ τὴ Βιέννη. Στις ἐπόμενες ἐπιστολὲς του ὁμως ἐγκαταλείπει τὴν ἐθιμοτυπία. Προσφωνεῖ τὸν Κωνσταντῖνο ἀπλὰ «φίλιτατε», «φίλιτατε ἀδελφέ», «πολυπόθητε αὐτάδελφε», καὶ ὑπογράφει τὸ ἴδιο ἀπλὰ: «ὁ σὸς Στέφανος», «ὁ σὸς αὐτάδελφος Στέφανος», «ὁ ἀδελφός σου Στ. Οἰκονόμος». Ἡ ὑπέρβαση τῆς ἐθιμοτυπίας ἀσφαλῶς δὲν ἦταν ἄσχετη μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Στέφανου ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ ἐστία, ὅπου τὸν κυρίαρχο λόγο εἶχε ὁ μεγαλύτερος ἀδελφός του, καὶ τὴν ἐγκατάστασή του στὴ Βιέννη, δίπλα σ' ἓναν ἄνθρωπο ἀρκετὰ ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τὴν ἐπιστολογραφικὴ παράδοση, ὅπως ἦταν ὁ Κούμας, καὶ σ' ἓνα περιβάλλον ποὺ ἐπέτρεπε τοὺς νεωτερισμούς.

Οἱ διαφοροποιήσεις ποὺ διαπιστώσαμε παραπάνω, ἐξετάζοντας τὸ τυπικὸ μέρος τῆς ἀλληλογραφίας, εἶναι πιὸ ἔντονες στὰ ἴδια τὰ ἐπιστολικά κείμενα. Ὁ λόγος τοῦ ἐπιστέλλοντος ὑπακούει καὶ ἐδῶ στις διακρίσεις ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ κατεστημένες κοινωνικὲς σχέσεις καὶ ἱεραρχίες. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι ἐκδηλοῦν στὰ γράμματα τοῦ Οἰκονόμου, σὲ σημεῖο μάλιστα ποὺ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ γινώρισμα τῆς ἐπιστολογραφίας του. Οἱ ἐπιστολὲς τοὺς διαφοροποιοῦνται ἀνάλογα μὲ τὸ πρόσωπο στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται καὶ τίς σκοπιμότητες ποὺ ὑπηρετοῦν. Ὁ λόγος του, λιτὸς καὶ ἀπεριττός ὅταν ἀπευθύνεται σὲ φιλικὰ του πρόσωπα, γίνεται μεγαλοπρεπὴς καὶ στομφώδης ὅταν ἀπευθύνεται σὲ πρόσωπα τῆς ἐξουσίας καὶ μάλιστα σὲ ἀνώτερους κληρικούς. «Εἶμαι τῶν σοφῶν ἀρχιερέων διαπρύσιος ἐπαινήτης», αὐτοσυστήνεται τὸ 1817 στὸν νεοχειροτονημένο μητροπολίτη Χίου Πλάτωνα Φραγκιάδη¹⁶. Καὶ πραγματικὰ αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει κυρίως τίς ἐπιστολὲς ποὺ ἀπευθύνει σὲ πατριάρχες καὶ μητροπολίτες εἶναι ὁ ἐγκωμιαστικὸς τόνος. Οἱ διαδοχικὲς ἀναρρήσεις τοῦ Γρηγορίου Ε' στὸν πατριαρχικὸ θρόνο (τὸ 1807 καὶ τὸ 1819), ἡ ἐκλογή ἐνὸς νέου ἐπισκόπου ἢ ἄλλα περιστατικὰ τοῦ δίνουν τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξυμνήσει χωρὶς φειδῶ τὰ χαρίσματα καὶ τίς ἀρετὲς πα-

15. Ἄλλ. Οἰκ., Α', σ. 26, 27, 28, 17 καὶ 26 Αὐγ. 1804.

16. Ἄλλ. Οἰκ., Α', σ. 228, 10 Μαΐου 1817.

τριαρχῶν καὶ ἀρχιερέων. «Νοῦς μεγαλοφυῆς καὶ μεγαλεπήβολος (...) καρδία φιλάρετος καὶ φιλόανθρωπος καὶ ἐπεικὴς, τέμενος Ἱερώτατον τῶν χαρισμάτων τοῦ Πνεύματος», εἶναι μερικὲς μόνο ἀπὸ τίς ἀρετὲς ποὺ ἀποδίδει τὸ 1815 στὸν Γρηγόριο Δέρκων¹⁷. Μὲ ἀνάλογους τόνους ἐγκωμιάζει τὸν Μιχαὴλ Σοῦτσο σὲ ἐπιστολὴ ποὺ τοῦ γράφει, μαζὶ μὲ τὸν ἀδελφὸ του Στέφανο, τὸ 1817 γιὰ νὰ τὸν συγχαρεῖ γιὰ τὸν διορισμὸ του στὴ θέση τοῦ Μεγάλου Διερμηνέα τῆς Πύλης. Δὲν παραλείπει ὁμως νὰ στείλει καὶ μιὰ παρηγορητικὴ ἐπιστολὴ στὸν προκάτοχό του Ἰάκωβο Ἀργυρόπουλο, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε φιλικὲς σχέσεις¹⁸. Τὸ ἐγκωμιαστικὸ στοιχεῖο πρυτανεύει, τέλος, καὶ σὲ ἐπιστολὲς τοῦ Οἰκονόμου σὲ πρόσωπα μὲ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἰσχύ, ὅπως ὁ Ἰωάννης Βαρβάκης¹⁹.

Ἐξετάζοντας γενικὰ τὸ ὕφος τοῦ Οἰκονόμου, θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ὁ στομφώδης λόγος του χρωστᾶ πολλὰ στὴ ρητορικὴ τοῦ κηρύγματος ποὺ ἀσχοῦσε ἀπὸ τὰ νιάτα του, ἐνῶ τὰ ἐγκώμια στις ἐπιστολὲς του πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς ἀκολουθοῦν μιὰ ἀρχαϊκὴ ἐπιστολικὴ παράδοση, ποὺ θεωροῦσε ὄχι μόνο θεμιτοὺς ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένους τοὺς ὑψηλοὺς τόνους στις ἐγκωμιαστικὲς ἐπιστολές²⁰. Ἡ παράδοση αὐτὴ κάθε ἄλλο παρὰ ξένη ἦταν πρὸς τὴν παιδεία καὶ τὴ νοοτροπία τοῦ Οἰκονόμου.

Κάτι ἄλλο ποὺ πρέπει ἐπίσης νὰ ἐπισημανθεῖ εἶναι ὅτι ἀρκετὲς ἀπὸ τίς ἐπιστολὲς τοῦ Οἰκονόμου πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς ὑπηρετοῦσαν συγκεκριμένους στόχους. Ἐπιδιώξή του ἦταν νὰ κερδίσει τὴν προστασία ἐκπροσώπων τῆς ἀρχουσας θρησκευτικῆς καὶ πολιτικῆς τάξης προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει ἀπὸ καλύτερη θέση προβλήματα καὶ δυσκολίες ποὺ συνάντησε στὰ χρόνια τῆς διδασκαλίας του στὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο τῆς Σμύρνης. Θυμίζω ὅτι στὰ 1814-1815 ὁ Οἰκονόμος εἶχε κατηγορηθεῖ γιὰ δογματικὲς παρεκκλίσεις μὲ ἀφορμὴ τὴν *Κατήχησή* του, ἡ ὁποία καὶ λογοκρίθηκε ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο²¹, καὶ ὅτι στὰ 1819-1820 βρέθηκε στὸ ἐπίκεντρο τῶν ἐπιθέσεων ποὺ ἐξάπέλυσαν οἱ ἀντιδιαφωτιστικοὶ κύκλοι τῆς Σμύρνης κατὰ τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου. Ἀνεξάρτητα ὁμως ἀπὸ τοὺς ἐπιδιωκόμενους σκοπούς, τὸ στομφώδες ὕφος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Οἰκονόμου καὶ ἡ ὑπερβολικὴ χρῆση ἐγκωμίων δὲν ταίρια-

17. Ἄλλ. Οἰκ., Α', σ. 172, 13 Μαΐου 1815.

18. Ἄλλ. Οἰκ., Α', σ. 242-245, 12 Δεκ. 1817 καὶ σ. 246-247, 14 Δεκ. 1817.

19. Ἄλλ. Οἰκ., Β', σ. 36-39, 13 Δεκ. 1818.

20. Βλ. *Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου Κορυδαλέως τοῦ Ἀθηναίου...*, *Περὶ Ἐπιστολικῶν Τύπων*, Μοσχόπολη 1744, σ. 7 κ.ἐξ. καὶ Σπυρίδων Μήλιας, *Ἐπιστολόριον*, ὁ.π., σ. 38 κ.ἐξ.

21. Ἄλλ. Οἰκ., Α', σ. λς'.

ζαν και πολύ σέ έναν νεωτεριστή δάσκαλο, όπως ήταν πραγματικά ο Οικονόμος της Σμύρνης. Αλλά οι αντιφάσεις ήταν έτσι κι αλλιώς στοιχείο της προσωπικότητάς του.

Τό επιστολικό ύφος του Οικονόμου θα αποτελέσει στην εποχή του αντικείμενο θαυμασμού και επαίνων. Τό 1811 ο Μιχαήλ Δ. Σχινᾶς από την Κωνσταντινούπολη παρομοιάζει τον επιστολικό λόγο του Οικονόμου με τη ζωγραφική του Άπελλῆ, ενώ τό 1814 ο Άλέξανδρος Δ. Σχινᾶς αισθάνεται την ανάγκη νά απολογηθεῖ γιά τήν «ἄκομψον και ἄχαριν» επιστολή του πρὸς τὸν δάσκαλο τῆς Σμύρνης²². Δὲν ἔλειψαν ὅμως και οἱ ἐπικρίσεις. Σχολιάζοντας τό 1816 οἱ Ἰωάννης Βηλαράς ἕνα γράμμα πού εἶχε στείλει ὁ Κων. Οικονόμος στὸν Ἰωάννη Οικονόμου Λαρισσαῖο, ζητώντας του νά μεσολαβήσει στὸν Βηλαρά γιά μιὰ υπόθεσή του, θά γράφει: «τί ἄνοσταις και με τήν ὀλόγη ἀταίριαστες χοντροκολλακείαις ἔπεσαν ἀπὸ τὸ σοφὸ του κοντύλι!»²³. Τό ξέσπασμα αὐτὸ ἦταν ἀναμενόμενο ἀπὸ ἕναν ὀπαδὸ τῆς φυσικῆς γλώσσας και τοῦ ἀπέριττου ὕφους και ἔχθρὸ τοῦ «λογιωτατισμοῦ», ὅπως ἦταν ὁ Βηλαράς. Ἀνάλογες κρίσεις ὅμως γιά τὸ ὕφος τοῦ Οικονόμου θά διατυπώσει και ὁ Κοραῆς τό 1823, ὅταν πλέον ὁ Οικονόμος εἶχε ἀρχίσει νά ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὶς κοραϊκὲς ιδέες²⁴.

Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Οικονόμου με τὰ χαρακτηριστικὰ πού ἐπισημάνσαμε παραπάνω αποτελοῦν, κατὰ κάποιον τρόπο, τήν «ἐπίσημη» ἀλληλογραφία του. Δίπλα σ' αὐτὴν ὑπάρχει και ἡ καθημερινὴ ἀλληλογραφία του με δασκάλους, ἐμπόρους, μαθητὲς του, πρόσωπα τοῦ οἰκογενειακοῦ του περιβάλλοντος. Στὶς ἐπιστολὲς του αὐτές, και ἰδιαίτερα σὲ ἐκεῖνες πού ἀπευθύνονται σὲ φιλικὰ του πρόσωπα, ὁ Οικονόμος ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τὶς συμβατικότητες. Γράφει σὲ γλώσσα ἀπλή, κοραϊκὴ, με ἀμεσότητα και συχνὰ με χάρη και χιούμορ, ὅπως δείχνει, γιά παράδειγμα, μιὰ ἐπιστολή του πρὸς τὸν δάσκαλο τῆς Χίου Κωνσταντῖνο Βαρδαλάχο (1817). Στὴν ἐπιστολή αὐτὴ σατιρίζει με κέφι πρόσωπα, καταστάσεις και συνήθειες τῆς ἐποχῆς: τὸν Νεόφυτο Δούκα και τὸ «ἀθάνατόν του πόνημα, τὸ ὁποῖον ἐπιγράφεται Κέρας Ἀμαθείας», ἀλλὰ και ἕναν «πεζοδρομὸν γραμματοκομιστὴν» γιά τὸν ὁποῖο οἱ ἐφημερίδες γράφουν ὅτι πνίγηκε, πλὴν ὅμως ἄλλες πληροφορίες λένε «ὅτι διεσώθη εἰς τὰ Ψωμαθιά, ὅτι ἀφῆκε τὴν τέχνην του, ὅτι ἐνεδύθη τὸ μοναδικὸν σχῆμα, ὅτι μετωνομάσθη Ὀνούφρουος, και τέλος, ὅτι ἔγεινε Μητροπολίτης Μονεμβρα-

22. Ἄλλ. Οἰκ., Α', σ. 134, 20 Σεπτ. 1811 και σ. 142, 6 Αὐγ. 1814.

23. Ἰωάννης Οικονόμου Λαρισσαῖος, *Ἐπιστολαὶ διαφόρων ἐλλήνων λογίων...*, ἐκδ. Γιάννης Α. Ἀντωνιάδης-Μ.Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1964, σ. 282.

24. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, τ. ΣΤ', ἐκδ. Ὀμίλου Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, Ἀθήνα 1984, σ. 53, 68.

σίας»²⁵. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολή τοῦ Οικονόμου δὲν λείπει και ὁ αὐτοσαρκασμός: ζητάει ἀπὸ τὸν Βαρδαλάχο νά τὸν συμβουλέψει «κάνεν ἀντιφάρμακον τῆς Λογοδιαρροίας» ἀπὸ τὴν ὁποία πάσχει, και ἀκόμη νά μὴν κάνει «παστόν» τὸν μολιερικὸ Φιλάργυρό του, πού τὸν κρατοῦσε ὁ Βαρδαλάχος ἀπούλητο στὴ Χίο. Με αὐτοσαρκασμὸ ἀλλὰ και αὐταρέσκεια συγχρόνως ὁ Οικονόμος στὸ προοίμιο μιᾶς μακρᾶς ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Στέφανο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1820, φαντάζεται τὸν ἀδελφὸ του νά δυσφορεῖ, διαβάζοντας τὸ γράμμα του, διότι καθυστερεῖ με διάφορα «τερτίπια» νά μπεῖ στὸ θέμα, δοκιμάζοντας τὴν ὑπομονή του: «Παρὰ πολὺ θρούπτεσαι κακοχαδευμένε. Λέγε δὲ και μὴ μας τυραννῆς. Λέγω λοιπόν, και γράφω μεν ἐγὼ ἰδρόνων και ἀσθμαίνων διὰ τὸ καῦμα, ἀναγίνωσκε δὲ σὺ γελῶν και τερπόμενος διὰ τὰ καταθύμια»²⁶.

Ἄς προστεθεῖ ὅτι τὴν αἴσθηση τῆς ἀμεσότητας και τῆς χάρης ἀποπνέουν ἐπίσης πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς πού γράφει ὁ Οικονόμος ἀπὸ τὴ Ρωσία στὴ δεκαετία τοῦ 1820 πρὸς τὴ μητέρα του, τὴ σύζυγό του και τὰ δύο παιδιά του. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Οικονόμος σπάνια τοὺς γράφει ξεχωριστὰ γράμματα. Περιορίζεται σὲ ἀπλὰ σημειώματα, τὰ ὁποῖα προσθέτει στὸ τέλος τῶν ἐπιστολῶν του πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Στέφανο, ὁ ὁποῖος ἔχει τὴ φροντίδα τῆς οἰκογένειας. Ἡ σειρά με τὴν ὁποία τοὺς γράφει εἶναι σταθερὴ: πρῶτα γράφει στὴ μητέρα του, ὕστερα στὴ σύζυγό του και στὸν θεῖο του, πού ἀποτελεῖ μέλος τῆς οἰκογένειας, και τέλος στὰ παιδιά του. Μιὰ σειρά ἱεραρχικὴ πού βασίζεται στὴν ἡλικία ἀλλὰ και στὸν στενὸ δεσμὸ τοῦ γιοῦ με τὴ μητέρα. Στὰ σημειώματα κυριαρχεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὸ συναισθηματικὸ στοιχείο (στοργή, τρυφερότητα, νοσταλγία) και ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ κηδεμονευτικὴ διάθεση τοῦ πατέρα ἀπέναντι στὰ παιδιά του, τὰ ὁποῖα δὲν παύει νά νοθετεῖ, ἀπαιτώντας ἀπ' αὐτὰ ἐπιμέλεια στὰ γράμματα, χριστιανικὲς ἀρχές, τρόπους καλῆς συμπεριφορᾶς και σεβασμὸ τῶν κοινωνικῶν ἱεραρχιῶν²⁷.

Θὰ συνεχίσω γιά λίγο ἀκόμη με ὀρισμένες παρατηρήσεις. Ἄν ἡ ἀλληλογραφία γενικά, με τὴν ἀμεσότητα πού τὴ χαρακτηρίζει, ἀποτελεῖ μοναδικὴ πηγή γιά τὴ μελέτη σύγχρονων γεγονότων, καταστάσεων και νοοτροπιῶν, εἶναι γνωστὸ ὅμως ὅτι δὲν ἀποτυπώνει πάντοτε με ἀκρίβεια τὴν πραγματικότητα. Οἱ λόγοι εἶναι πολλοί. Ἡ συμβατικότητα τοῦ ἐπιστολικοῦ λόγου και ἡ ἔθιμο-

25. Ἄλλ. Οἰκ., Α', σ. 233, 1 Ὀκτ. 1817.

26. Ἄλλ. Οἰκ., Β', σ. 127, 9 Μαΐου 1820.

27. Κώστας Λάππας, «Ἡ οἰκογένεια Κων. Οικονόμου μέσα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τῆς (1821-1832)», *Νεοελληνικὴ Παιδεία και Κοινωνία*. Πρακτικὰ Διεθνούς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1995, σ. 393-419.

τυπία υποχρεώνουν συχνά τὸν ἐπιστέλλοντα νὰ ἀποκρύπτει τὰ πραγματικά του αἰσθήματα, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὑπάρχει καὶ τὸ στοιχείο τῆς αὐτολογοκρισίας. Ὁ ἐπιστέλλον γνωρίζει ὅτι ἡ διακίνηση τῆς ἀλληλογραφίας δὲν εἶναι ἀσφαλής: οἱ δρόμοι εἶναι ἐπικίνδυνοι καὶ τὰ γράμματα μποροῦν εὐκολὰ νὰ παραπέσουν ἢ νὰ ἀνοιχτοῦν, καθὼς περιφέρονται ἀπὸ χέρι σὲ χέρι ἕως ὅτου φτάσουν στὸν τελικὸ προορισμὸ τους. Ὁ φόβος αὐτὸς υποχρεώνει συχνὰ τὸν ἐπιστέλλοντα νὰ ἀποκρύπτει τὴν πραγματικότητα.

Γιὰ παράδειγμα, τὸ 1808 ὁ Οἰκονόμος ἀναγκάζεται νὰ ἀφήσει τὴν πατρίδα του, ἐπειδὴ ἔχει κατηγορηθεῖ γιὰ συμμετοχὴ στὸ κίνημα τῶν Μπλαχαβαίων. Θέλοντας νὰ κρατήσει μυστικές τις κινήσεις του, στὰ γράμματα ποὺ γράφει τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ λόγος του εἶναι ὑπαινικτικὸς ἕως ἀκατάληπτος γιὰ τοὺς ἀποδέκτες. Στὰ τέλη τοῦ 1808, ὅταν ὁ Οἰκονόμος βρίσκεται στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ Κούμας τὸν ἐπιπλήττει φιλικὰ ἐπειδὴ παρέλειψε νὰ τὸν ἐνημερώσει γιὰ τὰ συμβάντα: «Ἀπορῶ, πῶς ἐκ Θεσσαλονίκης δὲν ἐτόλμησας νὰ μὲ γράψῃς τὰ αἴτια τῆς φυγῆς σου. ἐφοβήθης ἄρα κ' ἐκεῖθεν τὴν γραμμάτων σου παράπτωσιν;». Δέκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1819, ὅταν στὴν Κωνσταντινούπολη διακυβεύεται ἡ τύχη τοῦ Φιλολογικοῦ Γυμνασίου τῆς Σμύρνης, ὁ Ἰωάννης Κοκκῶνης, ποὺ παρακολουθεῖ ἀπὸ κοντὰ τὰ τεκταινόμενα, ἀποφεύγει νὰ γράφει στὸν Οἰκονόμο ἀνοιχτά. Οἱ ἀναφορές του εἶναι ἀσαφείς καὶ αἰνιγματικές, γεγονὸς ποὺ προκαλεῖ τὴ δυσφορία τοῦ Οἰκονόμου: «Σὺ δέ, φίλε τέκνον, τί δέν με γράφεις τὰς ἐννοίας σου καθαρώτερον; Τίς ὁ πολύσαρκος; καὶ τίς ὁ ἐκφυλιζόμενος; καὶ πῶς δολομήτης ὁ Λ. καὶ ποιὸς τις φαίνεται αὐτοῦ ὁ ἅγιος Σμύρνης; Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα χρεωστεῖς νὰ μοῦ τὰ διαλευκαίνης»²⁸.

Κοντὰ στὴ μυστικότητα, ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ ἀντίξοες συνθήκες, ὑπάρχει καὶ ἡ ἠθελμημένη ἀποσιώπηση. Γιὰ διάφορους λόγους, κάποια γεγονότα ἢ καταστάσεις δὲν λέγονται στὶς ἐπιστολές. Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ὁ θάνατος τοῦ Ἰωάννη Οἰκονόμου, μικρότερου ἀδελφοῦ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Στέφανου. Ζώντας ἐπὶ χρόνια στὸ Βουκουρέστι, ὁ Ἰωάννης πεθαίνει γύρω στὸ 1822 στὸ Βρασσοβό. Ἡ εἶδηση τοῦ θανάτου του ὅμως δὲν περνάει σχεδὸν καθόλου στὴν ἀλληλογραφία τῶν ἀδελφῶν του, πράγμα ποὺ ὀφείλεται ἴσως στὸ ὅτι οἱ σχέσεις τους μὲ τὸν Ἰωάννη εἶχαν τραυματιστεῖ, λόγω τῆς ἐλευθέριας ζωῆς του. Τὸ γεγονὸς ἀποκρύφθηκε ἐπιμελῶς ἀπὸ τὴ μητέρα του καὶ γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ σιωπὴ τοῦ Ἰωάννη ὁ Οἰκονόμος τῆς ἔγραψε ὅτι λείπει κάπου μακριά. Προφανῶς, ἡ ἀπόκρυψη ἦταν ἐδῶ ἓνα εἶδος προ-

στασίας γιὰ τὴ γηραῖα μητέρα τοῦ Ἰωάννη²⁹. Ἄς σημειωθεῖ μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ὅτι ἡ προστασία ἡλικιωμένων γυναικῶν ἀπὸ δυσάρεστες καταστάσεις δὲν ἦταν κάτι ἀσυνήθιστο. Πολλὰ χρόνια πρὶν ὁ Κούμας στὶς ἐπιστολές του ἀπὸ τὴ Βιέννη πρὸς τὴ μητέρα του, ἡ ὁποία εἶχε παραμείνει μὲ τὴν κόρη του στὴ Θεσσαλία, τῆς ὑπόσχεται ὅτι σύντομα θὰ κατεβεῖ στὴν πατρίδα. Οἱ περιστάσεις ὅμως δὲν τὸ ἐπέτρεπαν. Παρὰ ταῦτα ὁ Κούμας συνεχίζει νὰ τῆς δίνει ἐλπίδες. Δὲν θέλει νὰ τῆς πεῖ τὴν ἀλήθεια γιὰ νὰ μὴ δώσει «αἰτίαν γυναικείων συλλογισμῶν καὶ μελαγχολιῶν»³⁰. Μὲ τὰ τελευταῖα παραδείγματα ὅμως περᾶσαμε ἀνεπαίσθητα στὸν κόσμον τῶν συλλογικῶν νοοτροπιῶν, γιὰ τίς ὁποῖες ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Οἰκονόμου, ὅπως καὶ κάθε ἀλληλογραφία, προσφέρει στὸν ἐρευνητὴ πολὺτιμο ὕλικό. Ἄλλὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὑπερβαίνει τὸ πλαίσιο τῆς ἀνακοίνωσής μου.

Κλείνοντας, θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνω ὅτι ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Οἰκονόμου, τῆς ὁποίας ἐπιχείρησα νὰ παρουσιάσω ὀρισμένα χαρακτηριστικά, δὲν ἀποτελεῖ τυπικὸ παράδειγμα ἀλληλογραφίας τῆς ἐποχῆς. Καὶ τοῦτο γιὰ τὸν Οἰκονόμο μὲ τὴ λογιόσύνη του καὶ τίς προσωπικὲς καὶ ἐπιστολικὲς του σχέσεις μὲ τὴν ἀνώτερη ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτικὴ τάξη, βρίσκεται πάνω ἀπὸ τοὺς μέσους ὅρους. Κάτι ἀνάλογο ἰσχύει καὶ γιὰ ἄρκετους ἀπὸ τοὺς ἐπιστολογράφους του. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον, λοιπόν, νὰ δεῖ κανεὶς σὲ ποῦο βαθμὸ τὰ τυπολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Οἰκονόμου καὶ τῶν ἐπιστολογράφων του συγκλίνουν ἢ ἀποκλίνουν ἀπὸ ἄλλες σύγχρονες ἀλληλογραφίες. Μὲ ἀφορμὴ ἐπίσης τὴν περίπτωση τοῦ Οἰκονόμου θὰ μπορούσαμε νὰ δοῦμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συμπλέκεται στὴν ἐπιστολογραφία τοῦ 19ου αἰώνα ἡ παράδοση μὲ τὴν ἀνανέωση. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ παράδοση βαραίνει μὲ ἀσφυκτικὸ τρόπο στὴν ἐπιστολογραφία τῆς ἐποχῆς. Παράλληλα ὅμως ὑπάρχει καὶ μιὰ ρήξη μὲ τὸ παρελθόν –μὲ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ κύκλου τοῦ Βηλαρᾶ– καὶ θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ δοῦμε πῶς ἐκφράζεται ἡ ρήξη αὐτὴ καὶ ποιὸς εἶναι οἱ κοινωνικὲς καὶ ἰδεολογικὲς συνιστώσες τῆς.

28. Ἄλλ. Οἰκ., Β', σ. 92, 5 Ὀκτ. 1819.

29. Ἄλλ. Οἰκ., Β', σ. 407-408, 442-443.

30. Ἄλλ. Οἰκ., Α', σ. 91, 8 Νοεμ. 1808.

Constantin Lappas

Hiérarchie et idéologie dans la correspondance de Constantinos Oikonomos

RÉSUMÉ

La communication est basée sur la correspondance de Constantinos Oikonomos (1780-1857) pendant les années 1802-1820. Il s'agit de 250 lettres environ: lettres envoyées par Oikonomos à différentes personnes et lettres reçues par lui-même. Homme d'église, professeur au Gymnase Philologique de Smyrne et écrivain, lié étroitement avec l'élite ecclésiastique et politique de l'époque, Oikonomos représente un cas intéressant pour l'étude de la correspondance érudite grecque. Nous examinons brièvement les conceptions de Oikonomos et de ses correspondants concernant la communication épistolaire, ainsi que la typologie des lettres.

Une constatation générale est que les correspondants suivent, quant à la forme et au contenu, des règles strictes provenant d'une longue tradition épistolaire. Un principe de base est que le caractère d'une lettre doit s'adapter à la position sociale du destinataire, à son âge, à son niveau culturel, aux relations personnelles entre les correspondants. Suivant ce principe Oikonomos différencie selon le cas son style épistolaire. Quand il s'adresse aux personnes de la classe supérieure et surtout aux hauts ecclésiastiques, il utilise une écriture somptueuse et pompeuse; au contraire, sa parole devient simple et gracieuse dans ses lettres à ses familiers et à ses amis intimes. Son style pompeux doit beaucoup à la prédication –Oikonomos était un orateur éloquent depuis sa jeunesse. En plus il faut souligner que ses lettres officielles servaient un but concret: gagner la faveur des puissants pour affronter les problèmes et les difficultés qu'il avait rencontrées pendant son séjour à Smyrne. Le style de Oikonomos a suggéré l'admiration des érudits contemporains mais aussi la critique de Vilaras et de Coray pour ses louanges excessives. Si l'utilisation exagérée des éloges ne s'accordait pas au profil d'un professeur progressiste, comme l'était Oikonomos à cette époque, nous ne devons pas oublier que les contradictions étaient un élément de sa personnalité.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ

Η ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΪΡΗ

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1844 ὁ Θεόφιλος Καΐρης βρισκόταν στὴν Μασσαλία περιμένοντας κάποια ἀλλαγὴ ὡς πρὸς τὰ ἑλληνικὰ πράγματα γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν Ἑλλάδα¹. Ἐκεῖ ἔλαβε ἕνα γράμμα τοῦ φίλου καὶ ὄπαδοῦ τοῦ Πέτρου Ζάνου², ποῦ σπούδαζε ἀκόμη στὸ Παρίσι, ἀναφορικῶς μὲ τὸ κύριο μέλημά του ποῦ δὲν ἔπαψε ποτὲ ὡς τὸν θάνατό του νὰ τὸν ἀπασχολῇ, τὴν διάδοση τῆς θρησκείας του, τῆς θεοσεβείας. Ἀργόσχολος ὅπως ἦταν τότε, ὁ Καΐρης ἐξέτασε προσεκτικὰ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ παλαιοῦ μαθητῆ του καὶ δὲν ἄργησε νὰ τοῦ ἀπαντήσῃ μὲ μιὰ μακροσκελέστατη ἐπιστολὴ – τὸ κείμενό της καλύπτει δέκα σχεδὸν τυπωμένες σελίδες³. Ἀξίζει νὰ προσεχθῇ ἡ ἐπιστολὴ αὐτή, σὲ συνάρτηση πάντα μὲ τὶς σχετικὲς ἀναφορὲς στὴν ἀλληλογραφία τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ Καΐρη, στὴν ὁποία προβάλλονται περιληπτικὰ μὲν ἀλλὰ καθαρῶτα οἱ σκέψεις καὶ οἱ ιδέες τοῦ ἴδιου γιὰ τὸ δογματικὸ ὑπόβαθρο τῆς θρησκείας του, ἂν καὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε, ὅτι ποτὲ δὲν ἔχανε τὴν εὐκαι-

1. Ὑστερα ἀπὸ περιορισμὸ δυόμισυ ἐτῶν στὴν Σκιάθο καὶ στὴν Σαντορίνη ἐπετράπη στὸν Καΐρη νὰ ἀναχωρήσῃ στὸ ἐξωτερικὸ (Μάρτιος 1842) καὶ ἔτσι πέρασε τὸ μεγαλύτερο διάστημα τῆς ἐξορίας του στὸ Λονδίνο ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1842 ἕως τὸν Αὐγούστο τοῦ 1843. Τὸν ἐπόμενο Ὀκτώβριο προσπάθησε νὰ ἐπιστρέψῃ καὶ ἔφθασε στὴν Σύρα ἀλλὰ οἱ ἀρχὲς ἀρνήθηκαν νὰ τοῦ ἐπιτρέψουν τὴν παραμονὴ καὶ ἀναγκάστηκε νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν Μασσαλία. Ἐπὶ τέλους μετὰ τὴν ψήφιση τοῦ Συντάγματος τῆς 7^{ης} Σεπτεμβρίου οὐσιαστικῶς ἔληξε ἡ ἀπαγόρευση καὶ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1844 ταξίδεψε ἀπὸ τὴν Μασσαλία στὴν Ἄνδρο ὅπου διέμεινε συνεχῶς ὡς τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1852 ὅταν ἀναγκάστηκε νὰ πάῃ στὴν Σύρα γιὰ τὴν δίκη του καὶ ἐκεῖ σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν καταδίκη του πέθανε (9 Ἰανουαρίου 1853).

2. Γιὰ τὴν ἀνάμειξη τοῦ Ζάνου (1818-1884) στὴν ὅλη θεοσεβικὴ κίνηση βλ. Δ. Ἰ. Πολέμη, «Ἡ διάδοση τῆς θρησκείας τοῦ Καΐρη στὴ Θήρα», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, 17 (2000/01), σ. 300-306.

3. Ἀλληλογραφία Θεοφίλου Καΐρη, ἔκδ. Δ. Ἰ. Πολέμη (θὰ ἀναφέρεται ὡς Ἀλλ. Θ. Κ.), μέρ. Α', τόμ. Β' (Ἄνδρος, 1995), σ. 199-208. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ζάνου αὐτῆσι, μέρ. Γ', τόμ. Β' (1998), σ. 199-205.

ρία να εκθέτη την επιχειρηματολογία του για τὰ θρησκευολογικά όταν ἔγραφε σὲ ἀνθρώπους τῆς ἐμπιστοσύνης του.

Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι χαρακτηριστικὴ πολλῶν ἄλλων ποὺ ὁμως ἀπευθύνονται σὲ περιορισμένο κύκλο ἐμπιστων προσώπων, ὅπως ἦταν ὁ Ζάνος, ὁ Σπυρίδων Γλαυκωπίδης καὶ ὁ Δημήτριος Καραγιαννάκης – ὁ τέταρτος πιστὸς φίλος, ὁ Γεώργιος Λασκαρίδης⁴, δὲν διέθετε τὴν ἀπαιτούμενη συγκρότηση γιὰ νὰ παρακολουθῆ τὸν Θεόφιλο στὶς φιλοσοφικὲς του ἀναζητήσεις. Σ' αὐτοὺς λοιπὸν τοὺς λίγους μποροῦσε πάντα ὁ Καΐρης νὰ ἐμπιστεύεται τὶς ἐνδόμυχες σκέψεις του, τὰ σχέδιά του, τοὺς δισταγμούς του. Καὶ κάτι ἀκόμη περισσότερο. Τοὺς ἀνέπτυσε τὴν επιχειρηματολογία του γύρω ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς καινούργιας θρησκείας καὶ μὲ τὴν σειρά του περίμενε ἀπὸ αὐτοὺς τὸν προπαγανδισμό σὲ εὐρύτερο κύκλο, ὅσο φυσικὰ οἱ περιστάσεις, ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ εὐοίωνες ἦταν, τὸ ἐπέτρεπαν.

Περνώντας ἀπὸ τὸ Παρίσι τὸ καλοκαίρι τοῦ 1842, ὁ Θεόφιλος εἶχε συγκροτήσῃ ἐκεῖ Ἀδελφότητα Θεοσεβῶν τὴν ὁποία κατεύθυνε ἢ λεγόμενη Θεοσεβικὴ Ἐπιτροπὴ. Τὰ μέλη ἦταν ὅλα Ἕλληνες σπουδαστὲς καὶ φαίνεται, ὅτι ὅλοι τοὺς εἶχαν διατελέσει τρόφιμοι στὸ σχολεῖο τοῦ Καΐρη στὴν Ἄνδρο. Κύρια θέση μεταξὺ αὐτῶν εἶχε ὁ Ζάνος. Γράφοντας λοιπὸν ὁ Καΐρης πρὸς τὸν τελευταῖο, κατ' οὐσίαν ἔγραφε καὶ πρὸς τοὺς νεαροὺς ὁμοϊδεάτες του τῆς Γαλλίας. Δὲν περίμενε βέβαια, οὔτε κἂν τὸ ἐπιθυμοῦσε, ὅτι θὰ γινόταν εὐρεία δημοσιότητα τῶν γραφομένων του. Ἀπέβλεπε ὁμως στὴν ἀποδοχὴ τῶν ἀπόψεών του καὶ τῆς επιχειρηματολογίας του ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς του ποὺ ἄλλωστε ἦταν προσωπικὰ γνωστοὶ σ' αὐτόν.

Ὁ Θεόφιλος ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς περιστάσεις τῆς ζωῆς του ἦταν πάντοτε ἰδιαιτέρως προσεκτικὸς σ' αὐτὰ ποὺ ἔγραφε. Οἱ ἐπιστολὲς ποὺ κατὰ καιροὺς ἔστειλε στὶς διάφορες θεοσεβικὲς Ἀδελφότητες καὶ Ἐπιτροπὲς ἀναφέρονται μόνο σὲ γενικώτερα ζητήματα καὶ δὲν ἐπεκτείνονται σὲ δογματικὲς συζητήσεις, διαπνέονται ἐν τούτοις ἀπὸ ἓνα αἶσθημα αἰσιοδοξίας ποὺ, σήμερα τοῦλάχιστον, κάθε ἄλλο ἀπὸ δικαιολογημένο φαίνεται. Ἔτσι καὶ ἡ ἐπιστολὴ ποὺ ἔστειλε στὴν Ἀδελφότητα τῶν Παρισίων πρὶν λίγους μῆνες, πάλι ἀπὸ τὴν Μασσαλία, δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ μιὰ παρότρυνση γιὰ ἐμμονὴ στὰ θεοσεβικὰ δόγματα ἀνάμεσα στὸ κακὸ ποὺ βασιλεύει στὸν κόσμῳ⁵.

Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ζάνου ποὺ προαναφέρθηκε, παρὰ τὶς προσωπικὲς σκέψεις

4. Βιογραφικὲς πληροφορίες γιὰ τοὺς ὁπαδοὺς καὶ ἐπιστολογράφους αὐτοὺς τοῦ Καΐρη δίδονται στὴν Ἀλλ. Θ. Κ., μέρος 5' (2003).

5. Ἀλλ. Θ. Κ., μέρ. Α', τόμ. Β', σ. 152-153.

τὶς ὁποῖες προβάλλει, ἐκθέτει δισταγμούς ποὺ πρέπει νὰ συμμερίζονταν ὀρισμένοι ἀπὸ τὸν κύκλον αὐτὸν τῶν σπουδαστῶν στὸ Παρίσι. Τοῦλάχιστον ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς δὲν ἦταν διατεθειμένος νὰ ἀπειπολήσῃ τὶς χριστιανικὲς του πεποιθήσεις γιὰ χάρη τῆς θεοσέβειας. Λίγο πρὶν ὁ Ζάνος εἶχε λάβει γράμμα τοῦ Καΐρη ὅπου ὁ τελευταῖος ἀντικρούει μὲ τρόπο, ὅς ποῦμε, σχολαστικιστικὸ καὶ δογματικὸ τοὺς λόγους ἐνὸς κοινοῦ φίλου, τοῦ Νικολάου Σαλτέλη⁶, ποὺ τὸν ἔκαναν νὰ μὴν μπορῆ νὰ δεχθῆ τὴν καινούργια θρησκεία⁷. Βρίσκει λοιπὸν τὴν ἀφορμὴ ὁ Ζάνος νὰ προβάλλῃ μερικὲς δικές του ιδέες. Ἡ ἀδυναμία τῆς νέας θρησκείας νὰ συγκινήσῃ εὐρύτερο κύκλο πιστῶν τὸν βάζει σὲ σκέψεις καὶ προσπαθεῖ νὰ βρῆ τὴν αἰτία. Ἄς ἀκούσωμε τὸν ἴδιο: «Ἡ ἀνθρωπότης δυνάμει μὲν ἐπιδεικτικὴ ὑπάρχει τῆς Ἀληθείας, ἐντελεχεῖα ὁμως οὐχί· ἐξαιρετικοὶ δὲ τινες μόνον ἄνδρες κατανοοῦσιν αὐτήν, αἰσθάνονται τὸν μέγαν τοῦ ἀνθρώπου προορισμὸν καὶ ζῶσι συμφῶνως μὲ τὸ θέλημα τοῦ Δημιουργοῦ». Καὶ παρακάτω: «Θέλει φανῆ ἄμυδρόν τι τοῦλάχιστον τῆς Ἀληθείας φῶς εἰς κοινωνίας τινάς· θέλουσι τὸ ἰδεῖ ὀφθαλμοὶ τινες ὑγιεῖς, θέλει τὸ αἰσθανθῆ ἢ Ἑλλάς». Μὲ ἄλλα λόγια, κατὰ τὸν Ζάνο, ἡ κοινωνία ἐνῶ ἔχει τὴν δυναμικότητα, ὁμως εἶναι ἀνέτοιμη νὰ δῆ τὴν ἀλήθεια ποὺ ἐκφράζεται ἀπὸ τὴν θεοσέβεια καὶ ποὺ μόνον οἱ ἐκλεκτοὶ μποροῦν νὰ δοῦν. Γι' αὐτὸ εὐθὺς ἀμέσως προσθέτει: «Ἐνηγκαλίσθην ἀμέσως τὴν θεοσέβειαν», προφανῶς ἐπειδὴ ἔβλεπε τὸν ἑαυτὸ του μέσα στοὺς λίγους ἐκλεκτοὺς, στοὺς «ἐξαιρετικοὺς» καὶ «ὑγιεῖς», ὅπως γράφει.

Συνεχίζοντας ὁ Ζάνος ἐξομολογεῖται, ὅτι ἔχει κάποιον δισταγμὸ, μιὰ «δειλία», ὡς πρὸς τὴν διάδοση τῆς θεοσέβειας καὶ ἐξηγεῖ ὅτι γι' αὐτὸ βλέπει τρία αἷτια: τὴν ἠθικὴ διαφθορὰ τῆς κοινωνίας, τὸ πνευματικῶς ἄμορφο καὶ ἀπροετοίμαστο αὐτῆς καὶ πολιτικοὺς λόγους. Τονίζει ὅτι μ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἐννοεῖ, ὅτι μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα θρησκεία, τὴν Ὀρθόδοξη δηλαδή, πιστεύεται εὐρέως ὅτι θὰ ἐπέλθῃ ὁ θρίαμβος τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους.

Γίνεται εὐκόλα ἀντιληπτὸ ὅτι ἡ μικρὴ ὁμάδα τῶν πιστῶν τῆς θεοσέβειας μόνο μὲ τὴν ἀλληλογραφία μποροῦσε νὰ ἐκφράσῃ τὶς ἀνησυχίες καὶ τὰ προβλήματα τῆς καὶ ἀπὸ τὸν Θεόφιλο περίμενε νὰ τὴν ἐνισχύσῃ στὰ φρονήματά της. Ὁ Καΐρης ἐπιζητοῦσε πάντα τέτοιες ἀφορμὲς ποὺ τοῦ πρόσφεραν τὴν

6. Ὁ Νικόλαος Σαλτέλης (1815-1850) ἦταν γόνος οἰκογενείας τῶν Κυδωνιῶν ποὺ διατηροῦσε στενὲς σχέσεις μὲ τὸν Καΐρη, τοῦ ὁποῖου εἶχε πιθανάτα διατελέσει σὲ μικρὴ ἡλικία μαθητὴς στὴν πατρίδα του. Τὸ 1843 σπούδαζε τὴν ἰατρικὴ στὸ Παρίσι καὶ ἀργότερα ἐγκαταστάθηκε στὴν Σμύρνη. Ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὴν λογοτεχνία καὶ μεταξὺ ἄλλων δημοσίευσε καὶ τὸ ἐκτενὲς ἐπικὸ ποίημα Ὁ Κυδωνιάτης (πρῶτη ἐκδοσὴ Ἀθήνα, 1842).

7. Ἀλλ. Θ. Κ., μέρ. Α', τόμ. Β', σ. 189-192.

δυνατότητα τῆς ἐπικοινωνίας καὶ τῆς προβολῆς τῶν ιδεῶν του. Ἐκδηλώνει λοιπὸν τὴν χαρὰ του γιὰ τὸ γράμμα τοῦ Ζάνου καὶ προβαίνει σὲ κάποιον σχολιασμό ἢ μᾶλλον μετατοπίζει τὴν συζήτηση σὲ κάπως εὐρύτερο φάσμα. Αὐτὰ πού ὑποστηρίζει ὁ Ζάνος δείχνουν πράγματι τὴν τύφλωση τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ καὶ τὴν πώρωση τῆς καρδιάς. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὑπάρχει «μεγίστη ἀνάγκη» γιὰ τὴν θεοσέβεια. Ἡ ἀπάντηση τοῦ Θεόφιλου εἶναι καθαρὰ θεολογικὴ ἢ καλύτερα δογματικὴ. Δηλαδή δὲν ὑπάρχει σωτηρία ἔξω ἀπὸ τὴν καινούργια θρησκεία. Καὶ γιὰ νὰ θεραπευθοῦν, συνεχίζει ὁ Θεόφιλος, οἱ δυστυχίες τοῦ ἀνθρώπου πολλὰ ἐπινοήθηκαν καὶ «μυθολογικὰ συστήματα ἐπλάσθησαν» ἀλλὰ ὡς σήμερα χωρὶς καμιάν ἐπιτυχία. Ἐντύπωση προκαλεῖ ὁ χαρακτηρισμὸς ὅλων τῶν θρησκειῶν (ἐκτὸς τῆς δικῆς του βέβαια) ὡς «μυθολογικῶν συστημάτων»⁸. Ὁ ψυχικὸς κόσμος τοῦ Καίρη διαπνέεται ἀπὸ ἔντονο θρησκευτικὸ συναίσθημα καὶ παρὰ τὴν ὀλοσχερῆ ἀποκοπὴ του ἀπὸ τὴν κοινωνία τοῦ χριστιανισμοῦ⁹, ὁ ἴδιος δὲν ἐξελίχθη ποτὲ σὲ ἀντιθρησκευτικὸ οὔτε σὲ ἀντικληρικὸ¹⁰ καὶ δὲν ἔπαψε νὰ θεωρῆ τὴν θρησκεία γενικῶς ὡς «τὸ ἱερώτερον καὶ θεϊότερον καὶ ἀγαπητότερον τῆς καρδιάς <τοῦ ἀνθρώπου> ἀντικείμενον»¹¹. Ξενίζουσι λοιπὸν κάπως τὰ περὶ μυθολογίας ἀκριτολογήματα.

Ὁ Καίρης δὲν κουράζεται νὰ ἐπαναλαμβάνῃ στὰ γράμματά του τὴν ἀνθρώπινη ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ θεῖο καὶ αὐτὸ τὸ ὑπενθυμίζει στὸν Ζάνο. Οἱ ποικίλες κοσμοθεωρίες προσπάθησαν νὰ ἐπιφέρουν «θεραπεία» στὶς δυστυχίες τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ τὸν κάμουν «ἐντελεχεῖα ἄνθρωπον», ἀλλὰ χωρὶς τὴν «προνοητικὴ ἐνέργεια» τοῦ Θεοῦ «σύγχυσις καὶ ἀταξία» θὰ ἐπικρατήσῃ. Ἔτσι λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος ἔλαβε «φύσιν ἐλευθέραν καὶ θεοσεβικὴν» καὶ ἐπομένως μόνον διὰ τῆς θεοσεβείας ἐπῆλθεν ἡ δημιουργία του καὶ μόνον δι' αὐτῆς μπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ καὶ νὰ τελειοποιῆται.

8. Αὐτόθι, σ. 200. Καὶ δὲν εἶναι ἡ μόνη φορά. Γράφοντας γιὰ κάποιον (πιθανώτατα τὸν Στέφανο Καραθεοδωρῆ) ποὺ «ἐνέπεσεν εἰς τὸ τῆς θνητοφυχίας θανατηφόρον φρόνημα» πιστεύει, ὅτι (ὁ Καραθεοδωρῆ) ἀνακάλυψε στὴν θρησκεία του (τὴν Ὀρθόδοξη), «παραλόγους καὶ μυθώδεις καὶ ὄλως ἀπαραδέκτους δοξασίας», αὐτόθι, τόμ. Γ' (1996), σ. 107. Γράφοντας τὸ 1847 σὲ ἄλλον ὁπαδό του, τὸν συμβουλεύει νὰ μὴ ἀπορῆ «διὰ τὴν ἄλογον προσπάθειαν, τὴν ὁποίαν καταβάλλουσι τινὲς νὰ ἀλληγορῶσι τὰς σημερινὰς θρησκευτικὰς μυθολογίας», αὐτόθι, σ. 122.

9. Πολὸ ἐνδεικτικὸ εἶναι ὅτι καὶ τὴν λέξη ἀκόμη ἀποφεύγει νὰ χρησιμοποιήσῃ. Μία φορά καὶ μόνον ἀπαντᾷ στὰ γράμματά του, ἀλλὰ καὶ πάλι γίνεται ἀναφορὰ σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Ζάνου ὁ ὁποῖος τὴν εἶχε γράψῃ, αὐτόθι, τόμ. Β', σ. 126.

10. Σὲ σημείωσή του γιὰ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Καίρη ὁ Γεώργιος Λασκαρίδης τὸν κατηγορεῖ ὅτι «(χωρὶς νὰ τὸν ἔνοη) ἐσύστησεν ἱεροκρατεῖαν», αὐτόθι, τόμ. Γ', σ. 230.

11. Αὐτόθι, σ. 107.

Στὴν ἀπολογία του στὸ δικαστήριον τῆς Σύρου τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1852 ὁ Καίρης δὲν παραδέχθηκε, ὅτι ὁ ἴδιος ἦταν ἰδρυτὴς καινούργιας θρησκείας καὶ ὑποστήριξε ὅτι ἡ θεοσέβεια «εἶναι ἀπόρροια τῆς ἠθικῆς τοῦ Θεοῦ». Ἐξήγησε ἀκόμη πῶς ἀπὸ τίς θρησκευτικὲς του ἀνησυχίες ἐξ ἀποκαλύψεως δέχθηκε «καθ' ὀλοκληρίαν τὴν θεοσεβειαν»¹². Πιὸ παραστατικὰ τὰ περιγράφει αὐτὰ ὁ πλέον ἀφοσιωμένος καὶ συνεπὴς ὁπαδὸς του, ὁ Σπυρίδων Γλαυκωπίδης, ὁ ὁποῖος γνωρίζει τίς λεπτομέρειες ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Καίρη. Ἦταν ἔντεκα χρόνων (ὁ Καίρης) ὅταν «δεινὸν ὑφίστατο μαρτύριον» μὲ τίς ἀμφιβολίες του γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ καὶ κανέναν ἀπὸ τοὺς δασκάλους του στὴν σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ τὸν διαφωτίσῃ. Ἐπὶ τέλους μιὰ νύχτα βρέθηκε στὴν ὑπαιθρο, τυχαίως κοίταξε τὸν οὐρανὸ «καταπλαγεὶς ἐκ τοῦ θεάματος τῶν ἀπειροπληθῶν κόσμων, τῶν τὸ ἄπειρον διάστημα ἐν σιγῇ καὶ ἀρμονίᾳ διαπλεόντων». Τότε ἐνοιωσε ἔντονα τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀπὸ ἐκεῖνη τὴ στιγμή «προδιεγράφη (...) τὸ στάδιον τῆς ἐν τῷ βίῳ πορείας αὐτοῦ». Ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι ἄξιος λατρείας καὶ σεβασμοῦ, ὁδηγήθηκε στὴν ἀθανασία τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὴν ιδέα τῆς μόνης «παναληθοῦς καὶ παγκοσμίου θρησκείας, τῆς ἀνωτέρας οὔσης καὶ τόπων καὶ χρόνων καὶ ἱστορικῶν παραδόσεων»¹³.

Ἀλλὰ ἂς κοιτάξωμε καὶ πάλι τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ζάνο. Ἐξακολουθώντας τὴν συζήτηση γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς θεοσεβείας, ὁ Καίρης ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι τὸ μόνον θρήσκευμα στὸ ὁποῖο συνυφαίνονται ἡ λογικὴ διάσταση καὶ τὸ συναίσθημα. Ἐδῶ χρησιμοποιεῖ φράση στὴν ὁποία πρέπει νὰ σταματήσωμε λίγο: «Εἰς αὐτὴν [δηλαδή τὴν θεοσεβείαν] μόνον ὑπάρχει ἀληθῶς καὶ λόγος ἔνθρησκος καὶ θρησκεία ἔλλογος, καὶ ἐν αὐτῇ μόνον συνέρχονται ἀπόλυτος καὶ ἀμετάβλητος καὶ αἰδιος λόγος, ὁδηγῶν καὶ σύμφωνος αὐτῷ θρησκευτικῇ συναίσθησις, ζωοποιούσα ἀληθῶς καὶ ἐνισχύουσα»¹⁴. Ἡ καινούργια θρησκεία παρουσιάζεται ὀλοκληρωμένη. Τὸ συναίσθημα τῆς καρδιάς τὸ στηρίζει καὶ τὸ συμπληρώνει ἡ λογικὴ τοῦ νοῦ. «Λόγος ἔνθρησκος καὶ θρησκεία ἔλλογος». Ἐδῶ ὑποτίθεται ὅτι εἶναι τὸ κλειδί. Ἡ θεοσεβεία βρίσκεται μακριὰ τόσο ἀπὸ τὸν ὀρθολογισμὸ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν δεισιδαιμονία. Τὸ «ἐνθρησκος», τὸ ἐκφραστικὸ αὐτὸ ἐπίθετο, εἶναι νεολογισμὸς τοῦ Καίρη· δὲν μὲν ὅσο νὰ βρῶ μαρ-

12. Δ. Π. Πασχάλη, *Θεόφιλος Καίρης* (Ἀθήνα, 1928), σ. 185.

13. Δ. Ί. Πολέμη, «Ἡ βιογραφία τοῦ Θεοφίλου Καίρη ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Γλαυκωπίδην», *Πέταλον*, 7 (1999), σ. 104-105· πρβλ. Ἀναστασίου Ν. Γούδα, *Βίος παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεφάντων ἀνδρῶν*, τόμ. Β' (Ἀθήνα, 1870), σ. 165.

14. Ἄλλ. Θ. Κ., μέρ. Α', τόμ. Β', σ. 201.

τυρία για προγενέστερη χρήση στην ελληνική γραμματεία. Έχομε όμως και την «έλλογον θρησκείαν». Έδώ υπάρχει, όσον αφορά στην φρασεολογία και μόνον, ένας άποχος του γαλλικού στοχασμού του 18ου αιώνα ως προς την όρθολογιστική θρησκεία από την οποία βέβαια άπουσίαζε κάθε έννοια μεταφυσικής¹⁵. Είναι φανερό ότι ό Καΐρης έχει κατά νούν διαφορετικό πράγμα έφ' όσον την δική του θρησκεία την πλαισιώνει ό «ένθρησκος λόγος». Όμως ή θεωρία του αυτή, όπως την εκθέτει, δέν συμπίπτει με την άποδεκτή χριστιανική αντίληψη, ότι οί δογματικές αλήθειες στηρίζονται στην θεία αυθεντία και ό όρθος λόγος είναι τό όργανο τής διατυπώσεως, τής οικειώσεως και τής δικαιώσεως αυτών¹⁶. Άλλά παρ' όλη την έμμονή στον όρθο λόγο, γεγονός είναι ότι ή θεολογική ύποδομή τής θεοσέβειας εκτίθεται ως δογματική αλήθεια και όχι σαν κάτι για τό όποιο είναι αναγκαία ή πειστική απόδειξη.

Αυτό φαίνεται από την σειρά των άθρών άφορισμών που διανθίζουν τά γράμματά του και όχι μόνον αυτά που άπευθύνονται σε στενούς φίλους. Ό όπαδός τής θρησκείας του Καΐρη όφείλει να έχη ως άρχή τό αξίωμα «ό Θεός έν αυτόν και αυτός έν τώ Θεώ» και από την άρχή αυτήν όδηγείται στο αναγκαίο καθήκον «τά πάντα κατά Θεόν και δια τόν Θεόν», φράση που την χρησιμοποιεί συχνά¹⁷. Έτσι γίνεται αισθητή ή άπόλυτη ανάγκη τής άμέσου και έμμέσου λατρείας του Θεού, κάτι που είναι σύμφωνο με τό θείο θέλημα.

Κατά τόν Καΐρη, αυτό δικαιολογεί την θεοσέβεια να λέγεται θρησκεία «θεοδίδακτος, ύπερφυσική κατ' άποκάλυψιν και έμπνευσιν θεωρία τε και πράξει αληθεστάτη, αναγκαιοτάτη, πληρεστάτη, και πάσης λογικής και έγκαρδίου άποδοχής άξία»¹⁸. Όπως παραδέχθηκε ό ίδιος κατά την άπολογία του στο δικαστήριο τής Σύρου, ή θρησκεία του προήλθεν έξ άποκάλυψεως άφου, όπως ισχυρίζεται, νόμισε ότι διάβασε στον ούρανό τις λέξεις «Θεόν σέβου» και «Θεόν άγάπα»¹⁹. Αυτό ήταν φυσικά προσωπικό βίωμά του και, όπως φαίνε-

15. Η «έλλογος θρησκεία» έγινε άργότερα (1865) βασικό στοιχείο στα φρονήματα τής Alliance Religieuse Universelle στο Παρίσι, ή όποία είχε άσχοληθή και με τόν Καΐρη στα δημοσιεύματά της, βλ. την διεξοδική μελέτη του Βασιλείου Ν. Τατάκη, «Ό Θεόφιλος Καΐρης και ή Εύρωπαϊκή σκέψη», Παιδεία, 1 (1946), ίδίως σ. 46.

16. Βλ. Χρήστου Άνδρούτσου, Δογματική τής Όρθοδόξου Άνατολικής Έκκλησίας (Άθήνα, 1907), σ. 12.

17. Άλλ. Θ. Κ., μέρ. Α', τόμ. Β', σ. 43, 63, 153, 202, 227 κτλ. Η «κατά Θεόν και δια τόν Θεόν διαβίωσις» αναφέρεται από τόν Γλαυκωπίδη ως ή μία από τις τρεις βασικές άρχές τής θεοσέβειας, βλ. Πολέμη, «Η βιογραφία του Θεοφίλου Καΐρη», ένθ' άνωτ., σ. 105.

18. Άλλ. Θ. Κ., μέρ. Α', τόμ. Β', σ. 202.

19. Πασχάλη, ένθ' άνωτ., σ. 185. Τό θεολογικό και φιλοσοφικό περιεχόμενο τής θρησκείας του τό συμπλήρωσε έν καιρόν ό Καΐρης με τά δύο βιβλία του Γνωστική (1849) και

ται, έκρινε ότι δέν ήταν φρόνιμο να τό πολυσυζητή. Όταν όμως αναφέρεται στην «άποκάλυψη» στα κείμενά του, έννοεί κάπως διαφορετικό πράγμα. Σ' ένα βιβλίο του προσπαθεί να δώση τόν όρισμό της: «Άποκάλυψις έστι θείων ή θεοσεβικών αλήθειών διακοίνωσις, άμέσως ή έμμέσως ύπό του Θεού παντι θεοσεβικώ κτίσματι, ως δέον εις Αυτόν άποτεινομένω, εκτελουμένη. Όθεν και Γνώσεις έξ Άποκαλύψεως όνομασθηναι έχουσι πάσαι αι αυτήν άποβλέπουσαι αλήθειαι»²⁰. Και προχωρεί σε άνάλυση των συστατικών τής «άποκαλύψεως»²¹. Αυτό που ό Καΐρης χαρακτηρίζει ως «άποκάλυψη» θα μπορούσε ίσως να όνομασθί και «θεία αλήθεια» ύπό την πιό εύρεία έννοια του όρου.

Του Καΐρη ή άλληλογραφία επεκτείνεται και σε πρόσωπα που του ήταν έλάχιστα γνωστά και σε περιορισμένη έπαφή μαζί του. Όπως είναι φυσικό, έδώ οί άπώλειες των επιστολών είναι μεγάλες. Τόν Μάιο του 1839, λίγους μήνες προτού ξεσπάσει ή θύελλα, ένας δημοσιογράφος και λόγιος, ό Σμυρναίος Ίέσιος Λάτρης που διέμενε τότε στην Κόρινθο, του έγγραψε για δύο παιδιά φίλου του που ήθελαν να μαθητεύσουν στο σχολείο του Καΐρη. Ό Λάτρης τόν άποκαλεί διδάσκαλό του —ίσως είχε παρακολουθήσει μαθήματά του στην Εύαγγελική Σχολή τό 1811²²— και ύπενθυμίζει ότι πρώτος αυτός έγγραψε άνω-νύμως ύπερ του σχολείου τής Άνδρου για να τό καταστήση γνωστό. Βρίσκει πάντως την εύκαιρία να κάμη τώρα όρισμένες ύποδείξεις και γράφει: «Η Άνδρος είναι τόπος έκπαλαι ιεροτρόφος και μοναστηριακός· δια τόν λόγον τούτον και δια τό έδραϊότερον άπαιτείται να γίνεται αυτού και εκκλησιαστική διδασκαλία και ικανή περι την ήθικην διδασκαλίαν μελέτη»²³. Η προτροπή αυτή του Λάτρης για διδασκαλία εκκλησιαστικής ή πάντως χριστιανικής άπο-

Στοιχεία φιλοσοφίας (1851) που παραμένουν ό άσφαλέστερος όδηγός, αν και δέν είναι πάντοτε τόσο άποκαλυπτικά όσο οί άπόψεις που εκφράζονται στις επιστολές του. Έπί πλέον ό ίδιος φρόντισε και για τις λατρευτικές άνάγκες και συνέταξε δύο «λειτουργικά» βοηθήματα που τυπώθηκαν στο Λονδίνο τό 1852. Πρόκειται για τά έντυπα Έπιτομή τής θεοσεβικής διδασκαλίας και ήθικης και Θεοσεβών προσευχαι και ιερά άσματα, που αρκετό θόρυβο προκάλεσαν όταν έφθασαν στην Ελλάδα.

20. Θεοφίλου Καΐρη, Γνωστική ή Τών του ανθρώπου γνώσεων σύντομος έκθεσις (Άθήνα, 1849), σ. 86.

21. Αύτόθι, σ. 86-89.

22. Για τόν Λάτρη βλ. Μιχ. Άργυροπούλου, Χρονικά τής Άνατολής: Σμύρνη (Άθήνα, 1944), σ. 63-74. Λέγεται ότι έσπούδασε στο Φιλολογικό Γυμνάσιο τής Σμύρνης ύπό τόν Οικονόμο και τόν Κούμα· αυτό δέν άποκλείει την περίπτωση, ότι άρχικώς ήταν για λίγο μαθητής του Καΐρη στην Εύαγγελική Σχολή και μετά την άποχώρηση του τελευταίου συνέχισε στο άλλο σχολείο.

23. Άλλ. Θ. Κ., μέρ. Γ', τόμ. Α' (1998), σ. 297.

χρώσεως δὲν εἶναι ἡ μοναδική. Καὶ ἄλλοι ποὺ ἔστειλαν τὰ παιδιά τους στὸ Ὀρφανοτροφεῖο τῆς Ἄνδρου, τὸ ὁποῖο παρὰ τὸ ὄνομά του ἦταν κατὰ πρῶτον λόγον σχολεῖο μὲ πληρωμὴ διδάκτρων, ἐξέφρασαν τὴν πεποίθησή τους ὅτι ὁ Καΐρης θὰ ἔδινε χριστιανικὴ παιδεία στοὺς τροφίμους του²⁴. Ὅμως ἐκεῖνος προτιμοῦσε νὰ ἀγνοῖ τὰ γραφόμενα αὐτὰ καὶ ἐκ συστήματος ἀπέφευγε νὰ ἀπαντᾷ στὶς σχετικὲς ἐπιστολὲς ἢ νὰ σχολιάζῃ τὶς συστάσεις ποὺ τοῦ γίνονταν.

Ἐν τούτοις αὐτὴ ἡ μοναστηριακὴ παράδοση τῆς Ἄνδρου, γιὰ τὴν ὁποία γράφει ὁ Λάτρης, γίνεται ἐκδηλῆ πρὶν ἀπ' ὅλα στὸν ἴδιο τὸν Καΐρη. Ἀπὸ νεαρὴ ἡλικία, μὲ δική του θέληση καὶ χωρὶς προτροπή, ἔλαβε τὸ μοναχικὸ σχῆμα, γρήγορα ἔγινε διάκος καὶ τὸ 1831 ὅταν ἔφευγε γιὰ τὸ μεγάλο του ταξίδι στὴν Εὐρώπη ζήτησε ὁ ἴδιος νὰ χειροτονηθῇ σὲ πρεσβύτερο. Πολὺ κοντὰ στὸ σχολεῖο ὑπῆρχε παλαιὰ ἐκκλησία, ἡ Παναγία ἢ Ἐξωκαστριανὴ μετόχι τοῦ Σινᾶ, ἡ ὁποία τοῦ παραχωρήθηκε καὶ ἐκεῖ λειτουργοῦσε ὁ Καΐρης πρὸς χάριν τῶν τροφίμων του. Ἡ παρουσία κληρικῶν ἦταν ἔντονη στὸν οἰκογενειακὸ του κύκλο. Δύο ἀδελφοὶ του ὑπῆρξαν ἐπίσης μοναχοὶ ὅπως καὶ ὁ ἀδελφὸς τῆς μητέρας του καὶ προστάτης καὶ ὕστερα συνεργάτης του – ὁ ἀρχιμανδρίτης Σωφρόνιος Καμπανάκης – καὶ πέρα ἀπὸ αὐτοὺς ἀρκετοὶ ἄλλοι συγγενεῖς του.

Εἶναι τώρα πάνω ἀπὸ μισὸς αἰῶνας ποὺ σ' ἓνα μελέτημά του ὁ μακαρίτης Βασίλειος Τατάκης, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐπισταμένως ἀσχοληθῇ μὲ τὴν σκέψη τοῦ Καΐρη καὶ εἶχεν ἐρευνήσει τὶς πηγές τῆς ἐμπνεύσεώς του, κατέληξε στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ θρησκεία του δὲν ὀφείλει σχεδὸν τίποτε σὲ ἀνάλογα κινήματα ποὺ ξεφύτρωναν τότε στὴν Δύση. Ἡ προσπάθειά του ξεπήγασε μέσα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ παράδοση καὶ ἀπὸ τὸν χριστιανισμό, ἀκόμη δὲ καὶ ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ σκέψη. «Ὁ Καΐρης ἐδῶ εἶναι περισσότερο βυζαντινός», καταλήγει ἐπιγραμματικὰ ὁ Τατάκης²⁵. Εἶναι περιττὸν νὰ ποῦμε, ὅτι βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴν φυσικὴ θρησκεία τῶν Γάλλων ὀρθολογιστῶν. Παραλλήλως ὅμως οἱ σπουδὲς στὴν Πίζα καὶ στὸ Παρίσι καὶ ἡ ἐξοικείωσή του μὲ τὸν σύγχρονο δυτικὸ στοχασμὸ τοῦ ἀνοιξαν τὸν δρόμο στὴν ἀνεμπόδιστη ἔρευνα καὶ στὴν πεποίθηση ὅτι ἡ ἐλευθερία στὴν σκέψη καὶ στὴν κρίση ἀποτελεῖ τὸν μοναδικὸ δρόμο πρὸς τὴν ἀλήθεια. Ἐδῶ λοιπὸν ἔγκειται ἡ ἐπίδραση τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ αὐτὴ ἡ ὀρθολογιστικὴ διάθεση καταλήγει σὲ δογματισμούς, παρατηρεῖ πάλι ὁ

24. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὁ Δημήτριος Πλέσσας ποὺ τοῦ γράφει στὰ ἰταλικὰ ἀπὸ τὴν Ζάκυνθο ἐπιμένει στὴν «Religione che è la Religione de' nostri padri», *αὐτόθι*, σ. 324.

25. Τατάκης, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 88.

Τατάκης²⁶. Καὶ ἂς προσθέσω ὅτι οἱ μαρτυρίες ἀπὸ τὴν Ἀλληλογραφία τοῦ Καΐρη, τὰ σχετικὰ κείμενα τῆς ὁποίας δὲν ἦταν γνωστὰ στὸν Τατάκη, προσεπικυρώνουν τὶς ὀρθότατες αὐτὲς ἐπισημάνσεις.

Ἔτσι οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Καΐρη καὶ συγκεκριμένως αὐτὲς ποὺ ἀπέβλεπαν στὴν προβολὴ τῶν ιδεῶν του καὶ στὸν προπαγανδισμό τῆς θρησκείας του βρῖθουν, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ δογματικούς ἀφορισμούς. Ἐφ' ὅσον τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα ἦταν ἰδιαίτερος ἀνεπτυγμένο στὸν ἴδιο καί, ὅπως γράφει, «ἡ τῆς θρησκείας ἀνάγκη πρόδηλος», βλέπει τὴν ἀλήθεια τῆς θεοσεβείας ὡς «λαμπροτάτη» καὶ ἀπορεῖ πῶς δὲν πείσθηκε ἓνας παλαιὸς μαθητῆς του²⁷. Ἄλλωστε αὐτὴ ἡ «ἱερὰ / καὶ ἀνθρωποσωτήριος ἀλήθεια» ταυτίζεται μὲ τὴν θεοσεβεία²⁸. Κρίνοντας τὶς τότε πολιτικὲς διαμάχες καὶ τὴν διχόνοια τῶν Ἑλλήνων, ἀποτελέσματα τοῦ ψεύδους καὶ τῆς ἀπάτης, «ἐκ τούτων», ἀποφαίνεται, «καὶ ἄλλων μυρίων κακῶν οὐδὲν ἄλλο δύναται νὰ προφυλάξῃ τὸν ἀνθρωπὸν εἰμὴ ἓν μόνον, ἡ ἀληθὴς Θεοσεβεία»²⁹, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ὡς «ἀνθρωποποιὸς»³⁰ καὶ τῆς ὁποίας ὁ «ἀνθρωποσωτήριος σκοπὸς» γίνεται κατάδηλος³¹. Ἔτσι μοιραίως φθάνει στὴν καταδίκη ὅλων τῶν ἄλλων κοσμοθεωριῶν, τὶς ὁποῖες ἀπαριθμεῖ στὸ προαναφερθὲν γράμμα του πρὸς τὸν Ζάνο: «Ὁ μηδενίζων ἄνους καὶ ἄφρων ὕλισμός, ὁ λιθοποιῶν πανθεισμός, ὁ παράλογος θεισμός, ὁ ἀναιτιολόγητος φιλανθρωπισμός, ἡ νεκροποιὸς ἀδιαφορία, ἡ ἀκοινώνητος αὐτοφιλαυτία ἢ κάλλιον αὐτολατρεία, ἡ ἀφρονεστάτη δυσσεβεία τῆς ὁποίας δυσμορφώτατα ὑπάρχουσιν ἀποκνήματα ἢ τε μωρὰ δεισιδαιμονία καὶ ὁ τυφλὸς καὶ μαινόμενος καὶ ἀπάνθρωπος καὶ καταστρεπτικὸς φανατισμὸς ὁ τὴν γῆν πολλάκις δι' αἱμάτων καταβρέξας»³². Ἀπὸ αὐτὰ τὰ παραθέματα φαίνεται καθαρὰ ποῖο ἦταν τὸ φρόνημα τοῦ Καΐρη. Καὶ ὅμως κατὰ καιροῦς, καὶ ἀπὸ ἀντιπάλους του καὶ στὰ μετέπειτα χρόνια, ἔχει χαρακτηρισθῇ καὶ ὡς ὕλιστῆς καὶ ὡς πανθειστῆς καὶ ὡς θειστῆς.

Ὁ Καΐρης εἶχεν ἀπορρίψει βασικὰ χριστιανικὰ δόγματα καὶ συγχρόνως ὀλόκληρη τὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τούτοις κεντρικὴ θέση στὶς δοξασίες τῆς θρησκείας του κατέχει ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ ἡ αἰωνιότητα τοῦ ἀνθρώ-

26. *Αὐτόθι*, σ. 87.

27. Ἄλλ. Θ. Κ., μέρ. Α', τόμ. Β', σ. 189.

28. *Αὐτόθι*, σ. 141, 175.

29. *Αὐτόθι*, σ. 197.

30. *Αὐτόθι*, τόμ. Γ' σ. 124.

31. *Αὐτόθι*, τόμ. Β', σ. 150· τόμ. Γ', σ. 25, 52, 125, 232 κτλ.

32. *Αὐτόθι*, τόμ. Β', σ. 203.

που. Δεν υπάρχει φυσικά στην θεοσέβεια ή ανάσταση τῶν νεκρῶν και ἡ αἰωνία κόλαση. Τίποτα δὲν δείχνει πὺδ καθαρὰ τίς ιδέες τοῦ Καίρη στὸ θέμα αὐτὸ ὅσο μιὰ ομάδα ἐπιστολῶν πὺδ ἀπὸ τὸ 1840 και ἐξῆς ἔγραψε σὲ στενοὺς φίλους του πὺδ εἶχαν χάσει κάποιον πολὺ συγγενικὸ και ἀγαπητὸ πρόσωπο. Σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα προβάλλεται, μὲ ἀρκετὰ ἐπιχειρήματα, ἓνα και μόνο θέμα: τὸ προσωρινὸ τοῦ ἀνθρώπινου βίου και ἡ μετὰ θάνατον ἀτελεύτητη ζωὴ και μακαριότητα. Οἱ δυστυχίες τοῦ κόσμου εἶναι ὄχι μόνον φαινομενικὲς ἀλλὰ και ἀναγκαῖες διότι χωρὶς αὐτὲς (α) ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπτύξῃ καμμιὰ ἀπὸ τίς δυνάμεις του, (β) δὲν γίνεται ἄξιος ἀμοιβῆς οὔτε θὰ μπορῇ νὰ κάμῃ καλὴ πράξη, (γ) μπροστὰ στὴν αἰωνιότητα οἱ δυστυχίες εἶναι σὰν νὰ μὴν ὑπάρχουν, (δ) αὐτὲς εἶναι πὺδ προξενοῦν τὴν «ἀτελεύτητον μακαριότητα»³³. Ἡ λύπη γιὰ τὴν ἀπώλεια προσφιλοῦς προσώπου εἶναι κάτι τὸ φυσικὸ. Παρηγοριὰ εἶναι «μόνη ἡ αἰδιότης· μόνη ἡ τοῦ ἀνθρώπου και παντὸς θεοσεβικοῦ ὄντος βεβαιότητα ἀθανασίας»³⁴. Αὐτοὶ πὺδ ἀφήνουν τὴν πρόσκαιρη ζωὴ θὰ λάβουν τῶν «ῶν ἔπραξαν θεοσεβῶν πράξεων ἀμειβῆν ἀπειροπλάσιον»³⁵. Καὶ γιὰ νὰ μὴν ἀπομακρυνόμαστε πολὺ ἀπὸ τὰ βιβλικὰ κείμενα, ὁ ἄνθρωπος «ἀθάνατος ὑπάρχων και τοὺς ἀμαράντους τῶν ἰδίων ἀγώνων ἀπολαύει στεφάνους»³⁶. Ἄς θυμηθοῦμε ὅμως και γιὰ λίγο τὴν νεκρώσιμη ἀκολουθία. Ὅταν πέθανε μιὰ πρώτη του ἐξαδέλφη, ὁ Θεόφιλος ἔγραψε στὸν ἀπαρηγόρητο ἀδελφὸ της πὺδ εἶχε και αὐτὸς κατηχηθῆ στὴν θεοσέβεια, ὅτι καθικέτευσε τὸν Θεὸ «νὰ κατατάξῃ τὴν ψυχὴν αὐτῆς ἐν σκηναῖς δικαίων και ἐν τόπῳ ἀνέσεως και ἀγαλλιᾶσεως»³⁷. Οἱ δίκαιοι λοιπὸν ἀνταμείβονται ἐπαξίως. Γιὰ τοὺς ἀμαρτωλοὺς δὲν γίνεται ποτὲ κανένας λόγος.

Στὴν θεοσέβεια εἶχεν ἀφιερῶσει ὁ Καίρης ὁλόκληρο τὸ ἔργο του, ἐκπαιδευτικὸ, συγγραφικὸ, φιλοσοφικὸ, ὅπως ἀκόμη θυσιάσε και τὴν ἴδια τὴ ζωὴ του. Ἄλλωστε τὸ ὁμολογεῖ, πάλι στὸν Ζάνο, ὅτι ἡ θρησκεία του «εἶναι και θέλει εἶσθαι ἀληθῶς ἡ μόνη τῆς ψυχῆς μου και πνοὴ και ζωὴ»³⁸. Σὲ μιὰ ἐποχὴ δύ-

33. *Αὐτόθι*, σ. 47.

34. *Αὐτόθι*, τόμ. Γ', σ. 198.

35. *Αὐτόθι*, σ. 247.

36. *Αὐτόθι*, τόμ. Β', σ. 98· πρβλ. Α' Πέτρ. 5:4.

37. Ἄλλ. Θ. Κ., μέρ. Α', τόμ. Β', σ. 44. Γιὰ τὰ δάνεια τοῦ Καίρη ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή και ἀπὸ τὴν Ὀρθόδοξη ὑμολογία βλ. τὴν πλήρως τεκμηριωμένη ἐπισκόπηση τοῦ π. Γεωργίου Μεταλληνοῦ, «Τὸ λατρεῖακὸ σύστημα τοῦ Θεόφιλου Καίρη: Ἡ πρακτικὴ τοῦ θεοσεβισμοῦ του», *Πανελλήνιο Συμπόσιο «Θεόφιλος Καίρης» Πρακτικά* (Ἀθήνα, 1988), σ. 163-190.

38. Ἄλλ. Θ. Κ., μέρ. Α', τόμ. Γ', σ. 100.

σκολη πὺδ συνέβησαν τρεῖς θάνατοι γύρω του γράφει πάλι, ὅτι «τὰς ἀλγηδόνας ἡ Θεοσέβεια μόνη νὰ μετριάξῃ δύναται»³⁹. Τόσο πολὺ ἡ δοξασία αὐτὴ εἶχε εἰσχωρήσει στὸν ἑαυτὸ του πὺδ και στὰ πὺδ ἄσχετα καθημερινὰ ζητήματα προσπαθοῦσε νὰ δώσῃ θεοσεβικὴ χροιά. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1843 ἔγινε ὁ γάμος τοῦ ἀδελφοῦ του Δημητρίου στὸν ὁποῖον ἡ ἀδελφὴ τους ἡ Εὐανθία, ὅπως ἡ ἴδια ἔγραψε στὸν Θεόφιλο, δὲν παρευρέθηκε, ἀσφαλῶς ἐξ αἰτίας κάποιας παρεξηγήσεως. Ὁ Θεόφιλος στὴν ἀπάντησή του σημειώνει τὴν παροιμία «Οὐδὲν καλὸν κακότητος ἄμικτον» και προσθέτει: «Τρανωτάτη και τοῦτο ἀπόδειξις, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐπλάσθη διὰ τὸν ἐφήμερον τοῦτον βίον, ἀλλ' ἔχει σκοπὸν ἀληθῶς ὑψηλότερον εἰς τὴν αἰδιότητα ἀποβλέποντα»⁴⁰. Τώρα, ποιὰ σχέση εἶχε ἡ ἀπουσία τῆς Εὐανθίας ἀπὸ τὸν γάμο τοῦ ἀδελφοῦ της μὲ τὴν ἀθανασία τοῦ ἀνθρώπου μόνον ἴσως ὁ Καίρης θὰ μποροῦσε νὰ ἐξηγήσῃ.

39. *Αὐτόθι*, σ. 119.

40. *Αὐτόθι*, τόμ. Β', σ. 143.

Demetrios I. Polemis

The Religious Dimension in the Letters of Theophilos Kaïris

SUMMARY

A group of private letters sent by the scholar and teacher Theophilos Kaïris (1784-1853) to his intimate followers reveal his main preoccupation during the later period of this life, namely the spread of the religion he had endeavoured to create, the so-called «theosebeia». He depended for this task upon a handful of loyal young friends who had been his pupils on Andros in 1836-39. Still, equally important to him became the development of the philosophical and theological basis of «theosebeia», something he did not fail to communicate to his friends in an effort not only to strengthen their attachment to his beliefs but also to provide them with arguments for the expected propagation of the new faith.

Kaïris, originally a priest himself, had discarded Christianity in favour of «theosebeia». In his religious probings he does not appear to have been influenced by similar contemporary movements as is sometimes assumed. «Theosebeia» derived from the christianity and the Greek tradition of its creator. Even though basic tenets of Christianity have no place in his creed, the moral aspects as well as the metaphysics of the new religion to a very large extent coincide with christian beliefs. The existence of an omnipotent and benevolent God and an eternal and blissful life (for the righteous) following death occupy a central place in his theology.

In «theosebeia» alone are, in the words of Kaïris, linked «religious reason» with a «rational faith». Of course, he does not imply a connection with the natural religion of the French *philosophes* which was alien to him and never tires of stressing that his faith, focusing on a firm belief in the deity, was reasonable enough to stand on its own. At the end he came to be convinced that his «theosebeia» was the only true religion destined to save mankind. And to this end he conscientiously devoted all his activities and accordingly he suffered persecution, exile and finally death in prison. But conditions were hardly favourable to a new religion and his faith died with him.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΗ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ ΣΤΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ

Ασφαλώς, η παρούσα ανακοίνωση δεν αντιστοιχεί στην απολύτως αυστηρή θεματολογία ενός Συμποσίου περί Επιστολογραφίας. Ακόμη περισσότερο μάλιστα, που δεν προτίθεται να αναλύσει όψεις του καθ' αυτό επιστολικού φαινομένου ούτε και να προχωρήσει αναλυτικά στην εξέταση μιας ειδικής κατηγορίας τύπων επιστολικής επικοινωνίας. Στο πλαίσιο ενός διοικητικού αρχείου, όπως είναι το Αρχείο του Αλή πασά των Ιωαννίνων, σκοπεύει να αναζητήσει πολιτιστικές όψεις της ζωής των διοικούντων και των διοικουμένων καθώς και τις επικοινωνιακές πρακτικές που φαίνεται να αποτυπώνονται, τόσο στα αμιγώς διοικητικά έγγραφα αυτού του Αρχείου, όσο και σε εκείνα τα οποία εκφράζουν στιγμές της ζωής και πράξεις προσώπων στις ιδιωτικές τους σχέσεις. Άλλωστε, αφού σύμφωνα με την παράδοση των «επιστολαρίων», η αλληλογραφία μεταξύ κυριαρχουμένων και κυριάρχων (γενικώς) εντάσσεται στην επιστολική επικοινωνία¹, είναι φανερό ότι το αντίστοιχο αρχειακό υλικό (: Διοικητικό) μπορεί να γίνει αντικείμενο «επιστολογραφικής προσέγγισης», έξω βέβαια από εκείνο που υπόκειται σε αυστηρούς διοικητικούς κανόνες ως υλικό καθαρά θεσμικού χαρακτήρα και είναι αντικείμενο του ειδικού κλάδου της διπλωματικής.

Εισαγωγικά ακόμη, θα λέγαμε ότι εδώ, στο Αρχείο του Αλή πασά, αναζητούμε το ιδιωτικό (την επιστολική επικοινωνία) μέσα στο δημόσιο (στα περιεχόμενα ενός διοικητικού αρχείου). Η αναζήτησή μας αυτή μάλιστα διευκολύνεται από τον ακόλουθο πρόσθετο λόγο. Πέρα από το γεγονός ότι το υπό εξέταση αρχειακό υλικό έχει παραχθεί μέσα σε συνθήκες διαταραγμένης κρατικής νομιμότητας και άκρας προσωποποίησης των θεσμών και των

1. «Υποδείγματα επιστολών προς οιονδήποτε πρόσωπον αξιωματικόν [διαβ. αξιωματούχον], εκκλησιαστικόν και κοσμικόν με τους τίτλους των αυτών, κατά τον κοινόν τρόπον, ως την σήμερον συνηθίζεται», διαβάζουμε στον υπότιτλο του *Νέου Επιστολαρίου* (1764).

λειτουργιών της οθωμανικής διοίκησης, που εντοπίζεται χρονικά στο πέρασμα από τον 18ο στον 19ο αιώνα, η παρουσία της συγκεκριμένης προσωπικότητας, του Αλή πασά, τυράννου και πατερναλιστή πασά και ηγεμόνα, τείνει να μετατρέψει και τις δημόσιες σχέσεις σε ιδιωτικές, ενισχύοντας (ή εγκαθιδρύοντας ίσως) τον προσωπικό χαρακτήρα της επικοινωνίας των υποτελών, όλων των βαθμίδων και των καταστάσεων, με τον ίδιο τον πασά, πατέρα-τύρανο-προστάτη.

Στο πνεύμα των παραπάνω σκέψεων, εγγράφεται και η διαπίστωση ότι η σημερινή αναλογία εισερχομένων-εξερχομένων του Αρχείου που είναι της τάξεως 70 προς 30, και παρά τις σημαντικές απώλειες οι οποίες όμως θεωρούμε ότι θα υπήρξαν σχετικά ισομερείς, απηχεί λίγο-πολύ την πραγματική εικόνα των διαπροσωπικών σχέσεων που καλλιέργησε στη μακρά θητεία του ο ιδιότυπος πασάς.

Πλησιάζοντας τις δύο υποκατηγορίες των εισερχομένων εγγράφων, τα «ιδιωτικά» και τα «υπηρεσιακά», θα μπορούσαμε να προβούμε στους ακόλουθους συνοπτικούς χαρακτηρισμούς.

α) Τα «ιδιωτικά» εισερχόμενα του Αρχείου του Αλή πασά συνιστούν ένα σύνολο τεκμηρίων που αν και απευθύνονται προς την «εξουσία» που ενσαρκώνει ο Αλής ως Πασάς/Διοικητής ενός οθωμανικού πασαλίκιου, διαφυλάσσουν επαρκή ιδιωτικά χαρακτηριστικά που τα καθιστούν μια ζωντανή έκφραση διαπροσωπικών και κοινωνικών σχέσεων.

β) Τα «υπηρεσιακά», τα οποία αποτελούν και τον μεγάλο όγκο της κατηγορίας των εισερχομένων, διακρίνονται από μεγαλύτερη αυστηρότητα στη θεματολογία και τη διατύπωση αλλά διαφυλάσσουν και αυτά ένα μεγάλο μέρος του προσωπικού χαρακτήρα της επικοινωνίας του Αλή πασά με τους υποτελείς του. Εντάσσονται στο πνεύμα της παρούσας ανακοίνωσης στη γενικότερη κατηγορία των επιστολικών κειμένων και είναι επιδεκτικά επιστολογραφικής ανάλυσης. Και αυτό όχι μόνον γιατί υπόκεινται σε δεδομένους, δεσμευτικούς και γνωστούς κανόνες επικοινωνίας αξιωματούχων προς τους ανωτέρους των κλπ., αλλά κυρίως γιατί κατά την δική μου πρόσληψη του πράγματος, χαρακτηρίζονται από τη χρήση επιχειρημάτων, με τη σημασία της αρχαίας ρητορικής, τα οποία αντανακλούν πέραν των «υπηρεσιακών» ρυθμίσεων, παραδοχές και κανόνες δικαίου, αποδεκτούς από το σύνολο των συναλλασσομένων και γενικότερα του κοινωνικού περιβάλλοντος. Με άλλα λόγια έχουμε και στην περίπτωση αυτή μία σταθερή παρουσία (έστω και εν μέρει) του «ιδιωτικού» μέσα στο «δημόσιο» (εδώ έγγραφο), η οποία τείνει να διαχυθεί ως τα ακραία όρια του δημόσιου χώρου.

Ένας εντόπιος πασάς

Προχωρώντας σε μια πιο ουσιαστική επιστολογραφική εξέταση του Αρχείου του Αλή πασά, απαιτείται να ξεκινήσουμε από μια πρώτη προσέγγιση της ιδιαιτερότητας του ίδιου του Αλή ως Αλβανού-μουσουλμάνου και Οθωμανού πασά. Η πρώτη παρατήρησή μας αφορά το πρόβλημα της εντοπιότητας και της μακροχρόνιας κατοχής του αξιώματος του πασά, που στην διπλή αυτή εκδοχή τους αποτελούν μάλλον την εξαίρεση παρά τον κανόνα στις περιφερειακές πρακτικές της οθωμανικής διοίκησης. Πράγματι με τον Αλή, βρισκόμαστε μπροστά στην περίπτωση ενός εντόπιου πασά, που σε αντίθεση με την επικρατούσα οθωμανική τάξη, κατάγεται από την περιοχή (ή σχεδόν) του πασαλίκιου του, και παραμένει στη θέση του περισσότερο από τρεις δεκαετίες. Πασάδες που έχουν καταλάβει διαδοχικά ανάλογα αξιώματα (πασαλίκια κλπ.) σε όλη την εδαφική έκταση της Αυτοκρατορίας επί πολλά χρόνια της ζωής τους γνωρίζουμε πολλούς, δεν γνωρίζουμε όμως πασάδες που να έχουν μείνει στην ίδια θέση και μάλιστα στον τόπο καταγωγής τους για τόσες δεκαετίες.

Στο πνεύμα αυτό η έννοια, και το φαινόμενο, του «εντόπιου» πασά, αποχτά για μας ένα ξεχωριστό ενδιαφέρον που αξίζει να το φωτίσουμε λίγο περισσότερο. Στις Αλβανικές χώρες όπου υπήρξαν μαζικοί εξισλαμισμοί, χρησιμοποιήθηκαν από την Υψηλή Πύλη για μακρά χρονικά διαστήματα, σχεδόν συστηματικά, εντόπιοι πασάδες. Αυτό το γεγονός επέτρεψε μάλιστα στην εθνική Αλβανική ιστοριογραφία, κυρίως στα χρόνια του Σοσιαλιστικού καθεστώτος, και επικουρικώς στη σοβιετική ιστοριογραφία κατά την ίδια περίοδο, να βλέπουν στο φαινόμενο των εντόπιων πασάδων, με αποκορύφωμα την παρουσία και τη δράση του Αλή πασά, τους προδρόμους του Αλβανικού εθνικισμού και τα πρώτα δειλά βήματα της Αλβανικής εθνικής συνειδητοποίησης².

Αξίζει εδώ να διευκρινίσουμε ότι κατώτερα οθωμανικά αξιώματα όπως

2. Βλ. στο έργο των S. Pollo – A. Puto, *Ιστορία της Αλβανίας*, μετάφραση Μπάμπης Ακτσόγλου, [Θεσσαλονίκη, χ.χ.], το κεφάλαιο «Η Αλβανία κάτω από τον οθωμανικό ζυγό, 16ος-19ος αιώνας» και ιδιαίτερα το υποκεφάλαιο «Το μεγάλο πασαλίκι των Ιωαννίνων» (σ. 136-140) και Γκριγκόρι Λ. Άρς, *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του ΙΗ' και στις αρχές του ΙΘ' αιώνα. Τα Δυτικοβαλκανικά πασαλίκια της οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μετάφραση Αντωνία Διάλλα, Αθήνα, Gutenberg, 1994. Κρίσιμη η διατύπωση του Γκρ. Άρς: «...η ύπαρξη των ημιανεξάρτητων πασαλικίων, για ολόκληρες δεκαετίες υπό την αιγίδα των Αλβανών κυβερνητών συντέλεσε στην ανάπτυξη της αυτοσυνείδησης του αλβανικού λαού» (σ. 358).

του βοεβόδα, δισδάρη (: φρουράρχου), τελώνη κ.ά. καταλάμβαναν, σε όλη την έκταση της Αυτοκρατορίας, μέλη των αρχοντικών οικογενειών των τοπικών οθωμανικών κοινοτήτων, όχι όμως και το αξίωμα του πασά, στο οποίο τοποθετούνται συνήθως μέλη ορισμένων οθωμανικών οικογενειών της Κωνσταντινούπολης. Εκεί, στην πόλη της μόνιμης κατοικίας τους επέστρεφαν οι Κωνσταντινουπολίτες πασάδες μετά τη λήξη της θητείας τους, ώσπου να ξαναφύγουν για κάποια καινούργια θέση, από την Βοσνία ως την Κρήτη και από τη Ναύπακτο ως το Ντιαρμπεκίρ. Αυτή η καλά δομημένη οθωμανική ελίτ της Πρωτεύουσας, δεχόταν ενίοτε μια μικρή διεύρυνση από αρχοντικές οθωμανικές οικογένειες της περιφέρειας που εύρισκαν τον τρόπο να εγκατασταθούν στην Κωνσταντινούπολη, αλλά, κατά κανόνα, τα αξιώματα που επιτυγχάνουν τα νέα αυτά πρόσωπα δεν σχετίζονται πια με τον τόπο της καταγωγής τους. Ένα μέλος μιας εύπορης και αρχοντικής οθωμανικής οικογένειας της Λάρισας π.χ. ή της Τριπολιτσάς, που κατόρθωνε να ενταχθεί στον κύκλο των δυνητικών μεγάλων αξιωματούχων της Κωνσταντινούπολης, δεν θα αποκτήσει, κατά κανόνα, τον τίτλο του πασά του τόπου της καταγωγής της, των Τριχάλων, της Πελοποννήσου κλπ., και δεν θα επιστρέψει ποτέ εκεί ως πασάς.

Ανάμεσα στις δύο αποκλίνουσες περιπτώσεις (: εντόπιοι πασάδες μακροχρόνιας θητείας-Κωνσταντινουπολίτες πασάδες βραχυχρόνιας θητείας), υπάρχουν πολλές ενδιάμεσες μορφές κατοχής ανωτάτων αξιωμάτων που ωστόσο δεν νομίζω ότι ακυρώνουν το προτεινόμενο σχήμα. Οι γιοι πχ. του Αλή πασά, Μουχτάρ και Βελής, υπηρετούν ως πασάδες μετακλητοί και βραχείας θητείας (Δέλβινο, Ναύπακτος, Τριπολιτσά, Τρίκαλα), χωρίς να είναι μέλη της κεντρικής ελίτ. Βέβαια αυτό γίνεται εφικτό στα χρόνια της έντονης αποδιοργάνωσης των οθωμανικών θεσμών και ταυτοχρόνως πάνω στο υπόβαθρο των οικονομικών δυνατοτήτων του πανίσχυρου πατέρα τους. Μέσω δωροδοκιών και ανταλλαγμάτων, καθώς και της επιδέξιας χρησιμοποίησης της επιρροής ξένων πρεσβειών στην Κωνσταντινούπολη, κατόρθωσε ο Αλή πασάς να συγκροτήσει μια εφήμερη επικράτεια που βέβαια, όπως το γνωρίζουμε «εκ των υστέρων», δεν άντεξε στο χρόνο και στις αντιφατικές πιέσεις της εποχής. Άλλο παράδειγμα παρέκκλισης από τον κανόνα αποτελεί ο διορισμός του Αλή πασά ως Ρούμελη βαλεσί (1802-1803)³, ένα αξίωμα επί-

3. Στην περίπτωση του διορισμού του Αλή πασά στη θέση του Ρούμελη βαλεσί, ως παρέκκλιση από τον κανόνα θεωρούμε βασικά το γεγονός ότι ο διορισμός έγινε με τη ρητή συμφωνία της Πύλης, ο Αλή πασάς κατά τη διάρκεια της θητείας του να εξακολουθήσει να κατέχει το αξίωμα του πασά των Ιωαννίνων, να μετακινηθεί από την έδρα του και συνεπώς να μην εγκατασταθεί στο Μοναστήρι/Μπιτόλια, έδρα του

ζηλο, στο οποίο υπηρέτησαν επώνυμοι πασάδες που, ή είχαν καταλάβει πριν ή κατέλαβαν αργότερα σπουδαίες θέσεις στο κεντρικό οθωμανικό σύστημα εξουσίας. Το ίδιο ισχύει και για τον Ισούφ πασά που τοποθετείται ως πασάς στη Θεσσαλονίκη στα προεπαναστατικά χρόνια, και που δεν είναι άλλος από τον γιο του πάμπλουτου Ισμαήλ μπέη των Σερρών. Ο ίδιος ο Ισμαήλ δεν αξιώθηκε το αξίωμα του πασά, το απόχτησε όμως για τον γιο του, στηριζόμενος στην τεράστια οικονομική ισχύ που απόχτησε μέσω ενός πετυχημένου χειρισμού δυνατοτήτων και υποχρεώσεων, με αποκορύφωμα τη συγκρότηση και χρηματοδότηση αξιόλογων στρατιωτικών σωμάτων τα οποία κατά καιρούς έθετε στη διάθεση του Σουλτάνου για τις πολυποικίλες στρατιωτικές ανάγκες της Αυτοκρατορίας. Αυτό που ονομάσαμε αμέσως παραπάνω: αποδιοργάνωση των οθωμανικών θεσμών.

Επιστρέφοντας στην Αλβανία και την Ήπειρο, παρατηρούμε ότι τα μέλη των Αλβανικών «οτζακίων», από τη Σκόδρα ως το Δέλβινο, καταλάμβαναν για μια μακρά χρονική περίοδο τις θέσεις των πασάδων των τοπικών πασαλικίων, χωρίς αυτή η πρακτική να επεκτείνεται και προς το πασαλίκιο των Ιωαννίνων. Στην αλλαγή αυτού του καθεστώτος έγκειται ένας άλλος νεωτερισμός που θέλει να υποδείξει η παρούσα ανακοίνωση, η «αλβανική» δηλαδή ηγεμονική επέκταση προς το πασαλίκιο των Ιωαννίνων. Πράγματι, πασάς στα Γιάννενα διοριζόταν συχνά αλλά όχι πάντοτε, κατά παρέκκλιση πάλι από τον κανόνα της μη εντοπιότητας, μέλος της τοπικής, Γιαννιώτικης οθωμανικής αριστοκρατίας ως κατάλοιπο ασφαλώς των χρόνων της κατάκτησης. Αυτό ως την άφιξη και εκεί, με την συνεργασία των Ελλήνων, Ζαγορισίων κυρίως, του Αλβανού Αλή πασά.

Το ζήτημα των σχέσεων του Αλή πασά με τους Ζαγορισίους είναι πολύ σημαντικό και ξεπερνάει τα όρια της παρούσας ανακοίνωσης. Ωστόσο, από κάποια άποψη θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μια πρώιμη ελληνο-αλβανική συνεργασία, η οποία πέρασε από πολλές διακυμάνσεις ψυχρών και θερμών σχέσεων, για να λυθεί ουσιαστικά με την μείζονα κρίση που εκφράζεται με την σχεδόν ταυτόχρονη αποστασία του ενός, του Αλή πασά, εναντίον του Σουλτάνου και την προσχώρηση των άλλων στην εθνική επανάσταση, των Ελλήνων-χριστιανών.

Ρούμελη βαλεσί. Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι στο πέρασμα από τον 18ο στον 19ο αιώνα η περίπτωση του Αλή πασά δεν ήταν η μοναδική περίπτωση παρέκκλισης από τον κανόνα εγκατάστασης του Ρούμελη βαλεσί στο Μοναστήρι.

Η αλβανική ελληνοφωνία και τα Αρχεία ενός Οθωμανού πασά

Ας μεταφερθούμε όμως σε μια άλλη ζώνη, μακριά από τα «πασαλίκια της Αλβανίας και της Ηπείρου», όπως τα αποκάλεσε με σοβιετική διπλωματικότητα και προσωπική δεξιοτεχνία, κρατώντας ίσες αποστάσεις από τον ελληνικό και τον αλβανικό εθνικισμό, ο Γρηγόρης Άρς⁴. Ας πάρουμε το παράδειγμα της Κύπρου, της Πελοποννήσου ή της Εύβοιας. Όπως το αναφέραμε παραπάνω, οι πασάδες στα πασαλίκια αυτά έρχονται από τη Κωνσταντινούπολη, όταν ανακαλούνται σ' αυτήν επιστρέφουν, ώσπου να ξαναφύγουν, αν μπορέσουν, για να καταλάβουν ένα νέο αξίωμα, άλλοτε σε ένα πλουσιότερο και άλλοτε σε κάποιο φτωχότερο πασαλίκιο. Πάντως δεν παραμένουν στην επαρχία που για κάποιο διάστημα διοίκησαν. Μουσουλμάνοι, «Τούρκοι» ποικίλης εθνικής προελεύσεως και προφανώς τουρκόφωνοι, οι πασάδες αυτοί διέθεταν μια τουρκόφωνη, βεβαίως, γραμματεία (: Διβάν εφέντης, κιατίτης κ.ά.) η οποία διεκπεραίωνε τις διοικητικές υποθέσεις του πασαλικίου τους⁵. Τα πράγματα ωστόσο δεν ήσαν τόσο απλά. Η θρησκευτική διχοτομία της οθωμανικής κοινωνίας (μουσουλμάνοι-κυρίαρχοι, χριστιανοί-υποτελείς) έφθανε και σε γλωσσική διχοτομία (για τις ελληνικές χώρες: τουρκόφωνοι-κυρίαρχοι, ελληνόφωνοι-υποτελείς), πράγμα που δημιουργούσε πρόσθετα προβλήματα στις σχέσεις διοικούντων και διοικουμένων. Η δυσκολία αυτή της επικοινωνίας, στις κατά πλειοψηφία ελληνόφωνες περιοχές, θεραπεύταν, έστω και εν μέρει, από τη δημιουργία του θεσμού και την παρουσία των «δραγουμάνων»⁶, όπως το αναφέραμε παραπάνω για την Πελοπόννησο, την

4. Βλ. σημείωση 2.

5. Τη σύνθεση και το έργο μιας τέτοιας γραμματείας δίνει στην πρόσφατη ελληνική βιβλιογραφία η Αναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα, *Η οθωμανική Διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)*. Αθήνα, εκδόσεις Αρσενίδη, 1996, κυρίως σ. 125-138.

6. Από ένα αρκετά μακρύ κατάλογο αυτοτελών μελετημάτων ή κεφαλαίων σε συνθετικότερα έργα, αναφέρω για την Πελοπόννησο την τελευταία μελέτη του Αθ. Θ. Φωτόπουλου, «Οι Δραγουμάνοι του Μορέως», *Journal of Oriental and African Studies*, Αθήνα, 1 (1989), σ. 49-82, και για την Κύπρο του Ι. Θεοχαρίδη, *Σύμμεκτα Δραγομανικά της Κύπρου*, Ιωάννινα 1986 και της Φρόσως Ρίζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Ο δραγουμάνος Χατζηγιωργάκης Κορνέσιος και η εποχή του*, Λευκωσία 1995, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για την Κρήτη χρήσιμο πάντοτε το παλαιότερο μελέτημα του Νικόλαου Σταυρινίδη «Ανδρέας Μηλιώτης, πρώτος "Γραμματικός της Πόρτας" εν Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά*, 2 (1948), σ. 546-568. Στο πνεύμα της παρούσας ανακοίνωσης ο Δραγουμάνος του Στόλου ως αξιωματούχος του καπουδάν πασά, ο οποίος, εκτός του στόλου, είναι και πασάς του εγιαλετίου (: πασαλικίου) των Νήσων της Άσπρης Θάλασσας,

Κύπρο και αλλού, και βέβαια από τη διαμεσολάβηση των τουρκομαθών τοπικών προκρίτων, για τους οποίους η γνώση της γλώσσας του κυριάρχου από άτυπη υποχρέωση μετατρέπεται καταφανώς σε ένα κοινωνικό πλεονέκτημα.

Από την άποψη της λειτουργίας των οθωμανικών θεσμών διαπιστώνουμε ότι το πασαλίκιο των Ιωαννίνων με την άφιξη του Αλή πασά εντάσσεται και αυτό, για την διάρκεια της εκεί παρουσίας του, στην ιδιότυπη κατηγορία των περιφερειακών πασαλικίων τα οποία διοικούνται από μέλη τοπικών «οτζακίων» αλβανικής καταγωγής, επιλεγμένα και διοριζόμενα βέβαια από την Υψηλή Πύλη. Αυτό θυμίζει κάπως τα «οτζακία» της Β. Αφρικής, αλλά μια συγκριτική εξέταση ενός παρόμοιου ζητήματος αν και θα ήταν άκρως ενδιαφέρουσα θα ξεπερνούσε ανεπίτρεπτα τα όρια αυτής της ανακοίνωσης.

Στο πλαίσιο της παρατηρούμενης εδώ θεσμικής αλλαγής εντοπίζουμε και μια παράπλευρη γλωσσική αλλαγή εξαιρετικής σπουδαιότητας. Στο ζήτημα δηλαδή της γλώσσας της Διοίκησης, ουσιαστικά στο ζήτημα της τουρκοφωνίας της Διοίκησης, παρατηρούμε στο Γιαννιώτικο πασαλίκι αυτή την εποχή μια αξιοπρόσεκτη ανατροπή: εν απουσία επαρκούς τουρκοφωνίας, τόσο του ίδιου του πασά (Αλή πασά), όσο και της Αυλής του, διατηρείται μεν η θέση και οι λειτουργίες του Διβάν εφέντη, ο οποίος διεξάγει την τουρκόφωνη αλληλογραφία του πασαλικίου, στην πράξη όμως, όπως το διαπιστώνουμε και από τα έγγραφα του Αρχείου, η θέση αυτή λειτουργεί ως μια «αντίστροφη δραγομανία», που εξασφαλίζει την επικοινωνία της ελληνόφωνης εσωτερικής υπηρεσίας του πασαλικίου με τις παράλληλες και προϊστάμενες τουρκόφωνες οθωμανικές αρχές. Πράγματι μια πλειάδα Ελλήνων «Γραμματικών» (: *secrétaires, ministres* – με την αρχαϊκή σημασία της λέξης, «υπουργών», όπως αποκλήθηκαν λίγο αργότερα στην ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα) και Ελλήνων, επίσης, γραφέων (*scribs, copistes*), διεξάγουν την ελληνόφωνη διοικητική και προσωπική αλληλογραφία του πασά καθώς και τη σημαντική από πολλές απόψεις αλληλογραφία του με τους διαδοχικούς κυριάρχους της Επτανήσου, επικουρούμενοι στο τελευταίο αυτό έργο από ξένους μεταφρα-

σας, μπορεί να συσχετιστεί με τους δραγομάνους των πασαλικίων τα οποία διακρίνονται από την παρουσία ισχυρών ελληνικών πληθυσμών. Το αξίωμα του Δραγομάνου του Στόλου συνδέεται βέβαια και με την υπηρεσία ελληνικών πληρωμάτων στον Οθωμανικό στόλο και με τις ειδικές ανάγκες του πολεμικού ναυτικού ως περισσότερο διεθνοποιημένου όπλου, αλλά δεν πρέπει, νομίζω, να είναι άσχετο και προς την παρουσία και τις ανάγκες της ελληνικής «νησιωτικής ενδοχώρας» του εγιαλετίου. Για ποιήλες όψεις του θεσμού βλ. το βιβλίο του Β. Σφυρόερα, *Οι Δραγομάνοι του Στόλου. Ο θεσμός και οι φορείς*, Αθήνα 1965.

στές (Αγγλικά, Γαλλικά, Ιταλικά) όταν δεν επαρκεί η δική τους γλωσσολογία. Καθώς οι πληροφορίες μας αναφέρουν την Κωνσταντινουπολίτικη προέλευση του κατά καιρούς Διβάν εφέντη και άλλων τουρκόφωνων αξιωματούχων του Σεραγίου του Αλή πασά, δεν είναι υπερβολικό να μιλάμε για «εισαγωγή» τουρκόφωνων Γραμματικών από την Κωνσταντινούπολη, δίπλα στους οποίους υπηρετούν Τούρκοι ή τουρκόφωνοι Γιαννιώτες ή έμπιστοι συγγενείς του ίδιου του Αλή πασά, κυρίως από την Κόνιτσα, από τη γενιά της μητέρας του.

Από την άποψη των προθέσεων της παρούσας ανακοίνωσης και στο πλαίσιο πάντοτε της προβληματικής του Συμποσίου μας, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται βέβαια στο φαινόμενο της ελληνοφωνίας του πασαλίκιου των Ιωαννίνων. Δεν γνωρίζω, και νομίζω ότι δεν διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες για να αποφανθούμε αν το φαινόμενο αυτό, τόσο στο πασαλίκιο των Ιωαννίνων όσο και σε άλλα Αλβανικά πασαλίκια στα οποία μπορεί να εντοπιστεί, έχει ένα ικανό βάθος χρόνου ή όχι. Εύκολα μπορούμε να υποθέσουμε ότι και παλαιότερα η ελληνική γλώσσα, εκεί που υπάρχουν ισχυροί ελληνικοί πληθυσμοί, και εκεί που δεν έχει εισαχθεί το αξίωμα του ελληνόφωνου Δραγομάνου, θα εισερχόταν κάπως και στην οθωμανική διοίκηση, και το φαινόμενο δεν θα είναι καινοφανές για τα Γιάννενα. Το ίδιο νομίζω ότι ισχύει και στα μικρότερα πασαλίκια Δελβίνου και Μπερατίου στα οποία την εποχή αυτή συναντούμε ισχυρή ελληνοφωνία. Όμως, όπως και σε άλλους τομείς της δημόσιας ζωής, η παρουσία του Αλή πασά αποτελεί ποιοτική αλλαγή με πρωτότυπες και ενίοτε απροσδόκητες επιπτώσεις.

Ας επιμεινουμε λίγο σε αυτό το φαινόμενο της ελληνοφωνίας του πασαλίκιου των Ιωαννίνων. Είναι ένα φαινόμενο που η ανάδειξη του πολλές σκοτεινές όψεις της ελληνικής ιστορίας μπορεί να φωτίσει αλλά και πολλές νέες παρανοήσεις μπορεί να δημιουργήσει, αν γίνει αντικείμενο ιδεολογικής ελληνοκεντρικής προσέγγισης.

Πλησιάζοντας λίγο πιο συστηματικά την ελληνοφωνία των Νότιων Αλβανών θα μπορούσαμε να συμφωνήσουμε στις παρακάτω ταξινομικές παραδοχές. Οι δίγλωσσοι Νότιοι Αλβανοί, αλβανόφωνοι και ελληνόφωνοι, και κατά την θρησκεία μουσουλμάνοι, δεν είναι βέβαια Έλληνες και η ελληνοφωνία τους δεν φαίνεται να λειτούργησε κατά την περίοδο της μελέτης μας ως εθνικό όχημα. Με άλλα λόγια, ζήτημα ελληνοποίησης του Αλή πασά εκ της ελληνοφωνίας του καθώς και των μελών του «οτζακίου» του δεν τίθεται με κανένα τρόπο. Το ίδιο ισχύει βέβαια τόσο για τη μερίδα των ομοφύλων του Αλβανών μουσουλμάνων που τον ακολουθεί και τον θαυμάζει όσο και για τη

μερίδα των επίσης ομοφύλων του που τον αποστρέφεται. Αντίθετα αυτό συνέβη με τμήμα του αλβανικού δίγλωσσου, κατά τα ανωτέρω, πληθυσμού του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος που μέσω της θρησκευτικής του ταυτότητας ακολούθησε τις τύχες του ελληνισμού, κυρίως κατά τις κρίσιμες τελευταίες προεπαναστατικές δεκαετίες και κατά το αποκορύφωμά τους, την Ελληνική Επανάσταση. Αργότερα μάλιστα, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και τη γλωσσική και εθνοπολιτισμική πόλωση του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, οι δίγλωσσοι χριστιανικοί πληθυσμοί με μητρική γλώσσα την αλβανική και γλώσσα επικοινωνίας την ελληνική, προσχώρησαν και αυτοί, στην πλειοψηφία τους, στην αλβανική εθνική ιδέα και βέβαια στην προοπτική του εθνικού αλβανικού κράτους. Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι αν η ελληνοφωνία σε συνδυασμό με το ορθόδοξο χριστιανικό θρήσκευμα και με δεδομένη τη γεωγραφική συνάφεια, λειτουργούσαν από το ύστερο Βυζάντιο αφομοιωτικά προς μια ελληνική ταυτότητα, η διαδικασία αυτή αναστάλη, αρχικά από τους εξισλαμισμούς του 16ου-17ου αιώνα και αργότερα, τον 19ο αιώνα, από τους εθνικισμούς που ενδυνάμωσαν τις υποβαθμισμένες ομιλούμενες βαλκανικές γλώσσες.

Τι είναι λοιπόν αυτή η αλβανική ελληνοφωνία της οποίας το Αρχείο του Αλή πασά φαίνεται ότι θα αποτελέσει μνημείο ες αεί; Χωρίς καμία πρόθεση πρωτοτυπίας, θα έλεγα ότι είναι μια κλασική πολιτιστική διγλωσσία, όπου στο πλαίσιο ενός πολυεθνικού κρατικού συγκροτήματος (Αυτοκρατορίας) η φυσική-μητρική γλώσσα ενός λαού (εδώ του Αλβανικού) χρησιμοποιείται εις «τα του οίκου», ενώ για τον δημόσιο χώρο χρησιμοποιείται η επίσημη γλώσσα του κράτους, της Αυτοκρατορίας. Μόνον που στα χρόνια που μας ενδιαφέρουν και στο συγκεκριμένο παράδειγμα, στους Νότιους Αλβανικούς πληθυσμούς, αντί της τουρκικής-επίσημης γλώσσας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ως γλώσσα του δημόσιου χώρου και της υπέρ-τοπικής επικοινωνίας εμφανίζεται η ελληνική.

Τι είχε συμβεί; Ασφαλώς πρόκειται για ένα φαινόμενο χρονικής υστέρησης, ίσως όμως να βρισκόμαστε μπροστά και σε ένα φαινόμενο πολιτιστικής αντίστασης. Από την άποψη της λειτουργίας του σχήματος: γλώσσα των κυριάρχων=γλώσσα του δημόσιου χώρου, οι Αλβανικοί πληθυσμοί ζούσαν στην προηγούμενη ιστορική περίοδο. Χρησιμοποιούσαν την ελληνική, γλώσσα του δημόσιου χώρου και της επικοινωνίας της προγενέστερης, της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Πράγματι η αλβανική διγλωσσία (: ελληνοφωνία) διαμορφώθηκε στα χρόνια της βυζαντινής κυριαρχίας, είχε δηλαδή στις αρχές του 19ου αιώνα ένα

βάθος δέκα αιώνων και περισσότερο. Η τουρκική, γλώσσα της τρίτης Αυτοκρατορίας, αν θεωρήσουμε τη Ρωμαϊκή ως πρώτη και τη Βυζαντινή ως δεύτερη, δεν μπόρεσε να υποκαταστήσει την ελληνική ούτε να παρακαθίσει ως τρίτη γλώσσα, έξω από κάποιες εξαιρέσεις ουσιαστικά αμελητέες. Οι τέσσερις ή πέντε αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης, από τον 14ο ως τον 18ο αιώνα, δεν στάθηκαν ικανοί να επιφέρουν αυτή την αλλαγή. Σ' αυτό δεν συνέβαλαν ούτε οι εξισλαμισμοί οι οποίοι, νομίζω, δεν δημιούργησαν στην περιοχή σπουδαίο θρησκευτικό υπόβαθρο. Μπορεί να ανέστειλαν τον εξελληνισμό της βυζαντινής περιόδου, όπως το υπαινίχθηκα παραπάνω, αλλά δεν οδήγησαν σε ένα ολοκληρωμένο εξοθωμανισμό τους Αλβανικούς πληθυσμούς. Το Ισλάμ έγινε και εδώ μια απλή λαϊκή θρησκεία που ενσωματώθηκε στις πατροπαράδοτες αλβανικές αρχαιότητες, χωρίς προοπτικές πολιτιστικής ανατροπής και συνακόλουθα γλωσσικής μετακίνησης της πληθυσμιακής ομάδας που είχε προσχωρήσει στη νέα θρησκεία. Ακόμη και στα χρόνια της ηγεμονίας του Αλή πασά το θρησκευτικό δίκτυο του Ισλάμ είναι χαλαρό. Κάποιοι εισαγόμενοι μουλλάδες, κάποιοι ντόπιοι δερβίσηδες, μερικοί φανατικοί περιφερόμενοι σέχηδες και μπαμπάδες, δεν φαίνεται να δημιουργούν μια ισχυρή θρησκευτική βάση πάνω στην οποία θα μπορούσε να καλλιεργηθεί η γλώσσα του κορανίου που στη συνέχεια θα μετατρεπόταν σε γλώσσα του δημόσιου χώρου. Δεν είναι περίεργο που μερικοί από αυτούς τους παραπάνω θρησκευτικούς λειτουργούς αλληλογραφούν με τον Αλή πασά, όπως προκύπτει από το Αρχείο του, ελληνικά.

Αλλά και μεταξύ τους Αλβανοί πασάδες, αγάδες και μπέηδες της Τσαμουριάς, του Δελβίνου και του Μπερατιού αλληλογραφούν ελληνικά. Αλβανοί στρατιωτικοί αρχηγοί αλληλογραφούν με τον Αλή πασά ελληνικά: κοινότητες, συντεχνίες, ραγιαδες ή τσιφλικιώτες, το ίδιο και ακόμη, ο Αλή πασάς με τους γιους του, και αυτοί μεταξύ τους. Αλλά αυτό που κάνει ακόμη μεγαλύτερη εντύπωση είναι η ελληνική αλληλογραφία της Ζεμπιδιέ, συζύγου του Βελή πασά, με τον πεθερό της Αλή πασά, καθώς και η αλληλογραφία του πατέρα της ίδιας Ζεμπιδιέ Ιμπραχίμ πασά του Μπερατιού και της συζύγου του (ανώνυμης) προς τον έτερο γαμπρό τους Μουχτάρ πασά (σύζυγο άλλης κόρης), επίσης ελληνικά. Φυσικά όλα αυτά, σχεδόν πάντοτε, μέσω ελληνικών ή ελληνοφώνων γραμματικών, πράγμα που δεν νομίζω όμως ότι ακυρώνει τη συνολική εικόνα της αλβανικής διγλωσσίας. Το δίκτυο των ελληνογλωσσών γραμματικών υποστήριζε πραγματικές ανάγκες ελληνοφωνίας.

Τώρα, με την αναφορά στους ελληνογλωσσούς, και πάντως ελληνομαθείς, γραμματικούς, επανερχόμαστε σε μερικούς άλλους βασικούς προβληματι-

σμούς του συμποσίου μας στους οποίους αξίζει να ανταποκριθούμε με μερικές ακόμη σκέψεις.

Έλληνες γραμματικοί και επιστολικές πρακτικές στην Ήπειρο

Όπως προκύπτει από το Αρχείο Αλή πασά, σε μια εκτεταμένη περιοχή της Ηπείρου, της Μακεδονίας και των σημερινών επαρχιών της Νότιας Αλβανίας ασκούνται πρακτικές επιστολικής επικοινωνίας που προϋποθέτουν κάποιες γνώσεις που ξεπερνούν τα όρια του «κοινού» (στοιχειώδους) σχολείου. Αν και δεν διαθέτουμε σχετικές μελέτες, δεν αποκλείεται να πρόκειται για γνώσεις που αποκτώνται αρχικά μεν στα κατώτερα σχολεία και βελτιώνονται στη συνέχεια από τους ενδιαφερομένους μέσω μια πρακτικής εξάσκησης. Ωστόσο η πληθώρα μέσων και ανώτερων σχολείων στην περιοχή, συνηγορεί υπέρ της υπόθεσης μιας πιο προχωρημένης σχολικής προετοιμασίας των διάσπαρτων γραμματικών των πόλεων και των χωριών της Ηπείρου. Φαίνεται ότι οι μαθητές ασκούνται γλωσσικά πάνω σε κείμενα των παλαιών επιστολογράφων (Συνεσίου κ.ά.)⁷, αλλά και σε κείμενα των πιο πρόσφατων «επιστολαρίων», με αποτέλεσμα να καλλιεργούνται, στο χώρο της λειτουργικής εγγραμματοσύνης στην Ήπειρο, γνώσεις και δεξιότητες αλληλογραφίας που καλύπτουν τις επικοινωνιακές ανάγκες της εποχής⁸. Στο σημείο αυτό όμως πρέπει να πούμε ότι αν το παιδευτικό πλαίσιο της εποχής στην Ήπειρο επι-

7. Για τη διδασκαλία της βυζαντινής και μεταβυζαντινής επιστολογραφίας ως γλωσσικού μαθήματος στα μέσα και ανώτερα παραδοσιακά σχολεία βλ. το βιβλίο της Αγγελικής Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τα μαθηματάρια των ελληνικών σχολείων της τουρκοκρατίας*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 1993, κυρίως το κεφ. «Επιστολογραφία» (σ. 79-87), όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Η συγγραφέας, ως βασικά εγχειρίδια διδασκαλίας υποδεικνύει το «Περί επιστολικών τύπων...» του Θεόφιλου Κορυδαλέα (α' έκδ. 1625) και την *Ελληνικήν Εγκυκλοπαιδείαν* του Ι. Πατούσα (α' έκδ. 1710) όπου, στον πρώτο τόμο ουσιαστικά αναπαράγεται το έργο του Μάρκου Μουσουρού *Επιστολαί...* (1499), ενώ διαπιστώνει τη μακρά, έστω και φθίνουσα, παρουσία του Συνεσίου στη διδακτέα ύλη των παραδοσιακών σχολείων.

8. Τα νεωτερικά επιστολάρια, με καταφανή τη μίμηση ιταλικών προτύπων, εγκαινιάζονται από τον Σπυρίδωνα Μήλια, *Επιστολάριον ήτε επιστολικός χαρακτήρ* (α' εκδ. Βενετία 1757). Το έργο ανατυπώθηκε με την ευκαιρία του παρόντος Συμποσίου με την επιμέλεια και προλεγόμενα του Κώστα Λάππα (2003, έκδ. ΚΕΜΝΕ/Ακαδημίας Αθηνών) όπου συγκεντρώνεται η σχετική βιβλιογραφία και σχολιάζεται το σύνολο των επιστολαρίων. Ο Κ. Λάππας σωστά επισημαίνει τον χαμηλό βαθμό πρακτικής χρησιμότητας του επιστολαρίου του Μήλια και τη σταθερή, με αλληλεπάλλγη εκδόσεις, επιτυχία του ανταγωνιστικού του *Νέου Επιστολαρίου* του τυπογραφείου Θεοδοσίου (α' έκδ. Λειψία [=Βενετία] 1764).

τρέπει αυτό το επίπεδο επικοινωνίας, οι πλούσιες επιστολικές φόρμες που συναντούμε στο Αρχείο Αλή πασά υποκρύπτουν μια καταγωγή που δεν είναι πάντοτε εύκολο να ανιχνευθεί. Ας περιοριστούμε στην αλληλογραφία των χριστιανών υπηκόων προς τον Αλή πασά.

Υποδείγματα επιστολών προς οθωμανούς αξιωματούχους είχε συνθέσει ήδη ο Ευγένιος Γιαννούλης (17ος αι.). Αυτά σώζονται όμως σε μία μόνο χειρόγραφη συλλογή επιστολών του, πράγμα που σημαίνει ίσως ότι δεν είχαν μεγάλη διάδοση⁹. Μια συστηματική έρευνα στα χειρόγραφα επιστολόρια θα έδινε ασφαλώς σαφέστερη εικόνα του ζητήματος αυτού. Παρατηρούμε, πάντως, ότι στα έντυπα επιστολόρια του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα (όλων των βενετικών εκδόσεων), τύποι επιστολών/αναφορών προς οθωμανούς αξιωματούχους ή απουσιάζουν εντελώς ή εμφανίζονται ελάχιστοι. Διαβάζουμε π.χ. στο *Νέον Επιστολάριον* (Λιψία [=Βενετία] 1764, σ. 58):

Πώς να γράφη τινάς εις Τούρκον Αγά.

Ενδοξότατε, και μεγαλοπρεπέστατε Ιμπραΐμ Αγά χαιρετώ σε, και τα εξής.

Και το καλύτερο:

Πώς να γράφη Αγάς Τούρκος προς Μητροπολίτην, ή προς άλλον Χριστιανόν.

Αγαπητέ μοι Μητροπολίτη Νικαίας κυρ Νικόδημ, χαιρετώ σε.

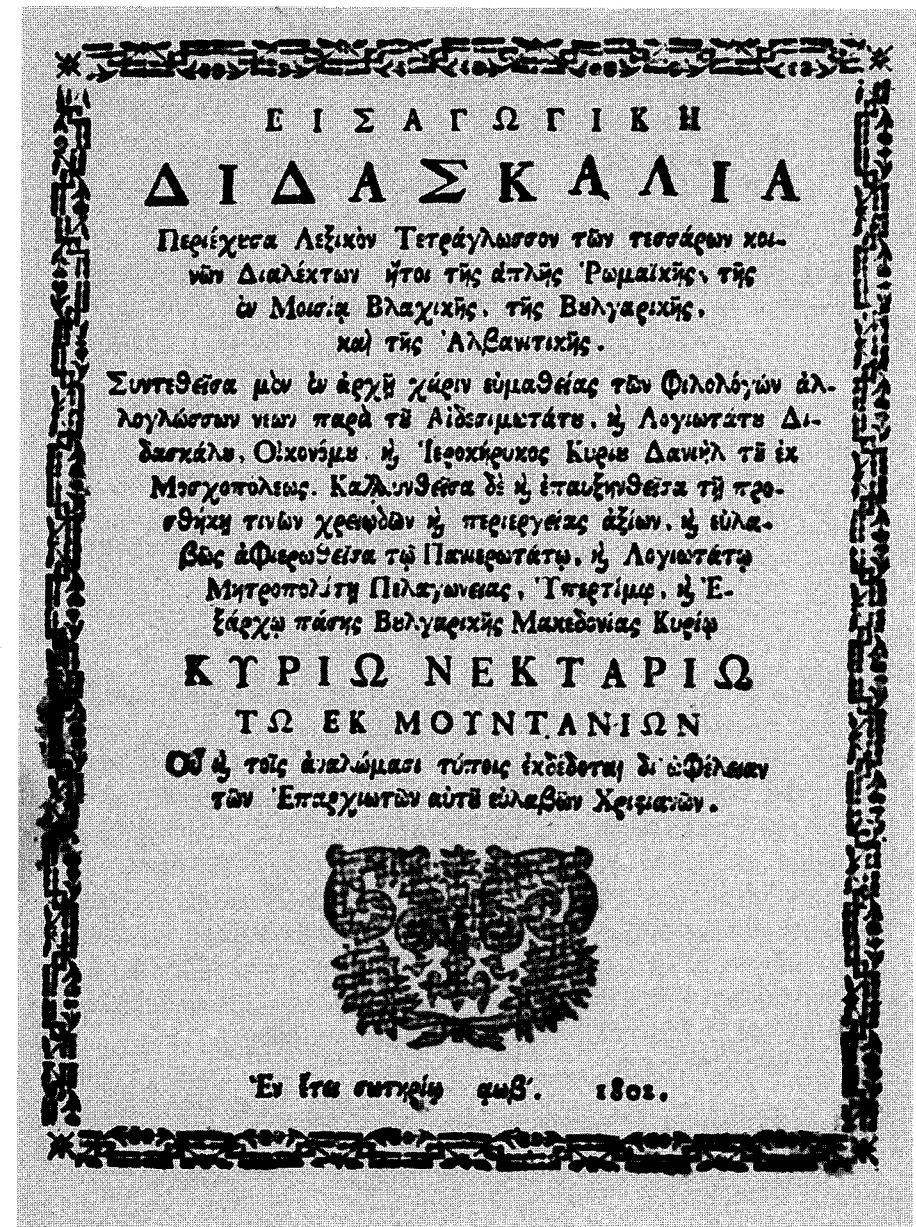
Αγαπητέ μοι Κυρίτζι Μανολάκη χαιρετώ σε, και τα εξής¹⁰.

Όπως βλέπουμε στο παραπάνω, τύπος γράμματος προς πασά απουσιάζει, ενώ οι φλύαρες προσφωνήσεις των εγγράφων του Αρχείου του Αλή πασά βρίσκονται σε σοβαρή απόκλιση από την λιτότητα των προσφωνήσεων του *Νέου Επιστολάριου*. Ωστόσο, σε ένα «σημαδιακό» για τους προβληματισμούς της παρούσας ανακοίνωσης βιβλίο (Εικ. 1)¹¹ βρίσκουμε ένα τυπικό

9. *Ευγενίου Γιαννούλη του Αιτωλού Επιστολές*, κριτική έκδοση, επιμέλεια Ι. Ε. Στεφανής και Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 454-457. Πρόκειται για 6 υποδείγματα: 1) «Επαινος προς μουλάν Τούρκον», 2) «Γράμμα έτερον επαινετικόν τούρκικον έχον το νόημα», 3) «Άλλο ψεκτικόν εις κακόν κατή», 4) «Γράμμα έτερον ψεκτικόν όμοιον», 5) «Γράμμα εις κατήν απλώς επαινετικόν», 6) «Άλλη» (σχετική με την καταβολή του χαρατσιού).

10. Οι προσφωνήσεις αυτές αναπαράγονται και στις επόμενες εκδόσεις του *Νέου Επιστολάριου*. Μια προσφώνηση σε τούρκο αγά μαζί με οδηγίες χρήσεως υπάρχει και σε χειρόγραφο επιστολόριο του 18ου αιώνα της Μονής Γρηγορίου Αγίου Όρους (κώδ. 115, σ. 57): «εις τούρκον. Ενδοξώτατε, και πολυχρονημένη μου αγά μωαμέτμπεϊ, την ενδοξότητά σου δουλικώς προσκυνώ, και γράφεις την υπόθεσιν. εις το τέλος τα δε έτη της ενδοξότητός της είησαν απο θεού πάμπολλα».

11. *Εισαγωγική Διδασκαλία, περιέχουσα Λεξικόν Τετράγλωσσον...*, χ.τ., 1802. Για τον τόπο έκδοσης βλ. και σημ. 13.

Εικ. 1. Η σελίδα τίτλου της *Εισαγωγικής Διδασκαλίας* (1802) του Δανιήλ εκ Μοσχοπόλεως.

τηρίω δικαιοσύνης.

Εγώ δ (δῆνα) βεβαιώνω τᾶνωθω.

Εγώ δ (δῆνα) μαρτυρῶ.

Εγώ δ (δῆνα) μαρτυρῶ.

Πῶς γράφεται γράμμα . ἡ Ἀρτζιχάλιον εἰς Πασάν .

Υψηλότατε . γαληρότατε . ἡ πολυχρονιῶν τὴν Υψηλότητά σε δουλικῶς προσκυνῶ . ἡ τὰ ἴχνη τῶν ποδῶν σε καταφιλέω . παρακαλῶντες διαπαντός . τὸν παντοδύναμον Θεόν . διὰ τὴν πολυχρονίαν ὑγίαν ἡ εὐδαιμονίαν σε . ὅπως διὰ τῆς Υψηλῆς ἡ Κραταίας Ἠγμονίας σε . ἡ ἡμεῖς εἰ ταπεινῶς δῶλοι σε διάγωμα ὡ ἠσυχία ἡ γαλήνη . (εἶτα γράφας ὅλην τὴν υπόθεσιν σε εἰς δὲ τὸ τέλος)

Ταῦτα μὲν δουλικῶς . τὰ δὲ ἴτη τῆς πολυχρονίᾶς Υψηλότητός της εἶσαν πολυαριθμὰ ἡ πανευδαιμόνα .

Τῆς Υψηλότητός σε εἶμι ταπεινῶς δῶλον . ἡ πιστὸν εἰσάδεις .

Πῶς γράφεται γράμμα εἰς Ἀγάν μεγάλην . ἡ εἰς Πέην .

Εἰδοξότατε . πολυχρονιῶν . ἡ μεγαλοπρεπέστατε τὴν Ἐνδοξότητά σε δουλικῶς προσκυνῶ . ἡ παρακαλῶ πάντοτε τὸν Ὑψιστον Θεόν . διὰ τὴν πολυχρονίαν μὲ μακροβίον ἡ εὐτυχιστάτην ὑγίαν . ἡ τὴν αὐξήσῃ τὴν δόξαν της . ἡ τὴν δύναμίντης . διὰ τὴν Φθασῆς εἰς ἐκεῖνο ὅπῃ ἐπιποθεῖ ἡ ψυχὴ σε . τὸ παρόν μου ταπεινὸν εἰς ἄλλο ἂν ἀποβλέπει . πᾶρξί ἐπειδὴ ἰχθὺς εἰς τὸν δρόμον μου εὐγῆκαν πάντε Σημῆνδες . ἡ μὲ ἰπῆραν τὸ ἀλογον . διὰ ἰτέτο μὲ θερμὰ δάκρυα παρακαλῶ τὴν Ἐνδοξότητά σε διὰ τὴν πληροφωρηθῆς ἡ τὴν πασχίσης μὲ τὸ ἀξίωμα ὅτῃ εἰς ἰχάρισον ὁ Θεός . διὰ τὴν εἰρηθῆ τὸ ἀλογόν μου . ὅτι εἶμαι πτωχὸς ἄνθρωπος . ἡ τὴν μὴ τὸ καταδεχθῆς εἰς ταῖς ἡμέρας σε τὰ ἀδικηθῶ ἐγὼ ὁ ταλαίπυρος . Ταῦτα δουλικῶς . τὰ δὲ ἴτη τῆς Ἐνδοξότητός σε εἶσαι πολλὰ ἡ πανευτυχῆ .

Τῆς Εἰδοξότητός σε

Ταπεινῶς δῶλος .

υπόδειγμα του «Πῶς γράφεται γράμμα, ἡ Ἀρτζιχάλιον εἰς Πασάν» και ἄλλο «...εἰς Ἀγάν μεγάλην, ἡ εἰς Πέην» (βλ. Εἰκ. 2). Χωρὶς να θέλω να υπεισέλθω εκ νέου στο ζήτημα της πολυγλωσσίας των βαλκάνιων χριστιανῶν, το οποίο ἄλλωστε με αφορμὴ τὴν ἴδια *Εισαγωγικὴ Διδασκαλία* ἔχει πολλαπλά φωτίσει ἡ Ἀγγελικὴ Κωνσταντακοπούλου¹², θέλω να ἐπισημάνω ὅτι, ἀντίθετα πρὸς τὰ Δυτικότεροτα *Επιστολάρια*, ἡ *Εισαγωγικὴ Διδασκαλία* εἶναι ἓνα περισσότερο βαλκανικό-οθωμανικό προϊόν, πρᾶγμα που ἐξηγεῖ τὴν παρουσία ἐνὸς τέτοιου υποδείγματος. Το ἔργο αὐτό ἔχει παραχθεῖ στο πλαίσιο τῆς ορθόδοξης ἐκκλησιαστικῆς ἐλληνοφωνίας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν πολιτιστικὴ ταυτότητα τοῦ συμπιλητῆ και ἐπιμελητῆ τῆς ἐκδόσεως «Δανιὴλ τοῦ εκ Μοσχοπόλεως» και τοῦ χορηγοῦ τῆς «Νεκταρίου τοῦ εκ Μουντανίων» μητροπολίτη Πελαγωνίας [: Μοναστηρίου], ὁ ὁποῖος ἐδαπάνησε «δι' ὠφέλειαν τῶν Ἐπαρχιωτῶν αὐτοῦ εὐλαβῶν Χριστιανῶν». Ἀλλὰ και ἡ ἐκτύπωση τοῦ ἔργου στο Πατριαρχικό Τυπογραφεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης (1802), ὅπως εὐστοχα διαπίστωσε ὁ Φίλιππος Ηλιοῦ¹³, προσθέτει ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο στη χριστιανο-οθωμανικὴ ταυτότητα τοῦ ἔργου. Εἶναι προφανές ὅτι το ἔργο ἐντάσσεται στο ευρύτερο πρόγραμμα γλωσσικοῦ ἐξελληνισμοῦ που ἀσχεῖται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ορθόδοξη ἐκκλησία και γενικότερα στη φροντίδα τῆς γιὰ τὴ σταθεροποίηση τῆς χρήσεως τῆς ἐλληνικῆς ὡς γλώσσας τῆς ἐπικοινωνίας και συνεπῶς ὡς γλώσσας τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως και στο μέτρο τοῦ δυνατοῦ ὡς γλώσσας τῆς λατρείας. Στους μὴ ἀμιγῶς ἐλληνοφῶνους ἀπευθύνεται ἡ *Εισαγωγικὴ Διδασκαλία*, αὐτοῦς προικίζει ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία (Μητρόπολη Πελαγωνίας-Οικουμενικό Πατριαρχεῖο) με ἓνα γλωσσικό βοήθημα και ἀνάμεσα στα ἄλλα με δύο ἐπιστολικούς τύπους, ἓνα πρὸς πασάδες και ἓναν ἄλλον πρὸς ἀγάδες και μπέηδες, χρήσιμα ἐργαλεῖα ἐπικοινωνίας με τὴν νέου τύπου ἐλληνοφῶνες τοπικὲς ἐξουσίες που ἀρχίζουν να σταθεροποιούνται στην περιοχή, ὅπως ἐκεῖνη τοῦ Ἀλή πασά και ἄλλων τοπικῶν ἀγάδων και μπέηδων τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Ρούμελη βαλεσί.

Δεν ξέρω ἀν εἶναι ὑπερβολικό, ἀλλὰ ἔχω τὴν αἴσθησι ὅτι βρισκόμαστε στις παρυφές ἐνὸς ἀλλόκοτου ἐλληνο-οθωμανικοῦ διαφωτισμοῦ. Ἀξιόλογοι, γιὰ τὴν ἐποχὴ τους «διανοούμενοι», ἀπὸ τὸν φιλόσοφο και δάσκαλο Ἀθανάσιο Ψαλίδα ὡς τὸν γιὰτρό και ποιητὴ Ἰωάννη Βηλαρά, παράγουν πνευματι-

Εἰκ. 2. Ὑποδείγματα ἐπιστολῶν σε οθωμανοὺς ἀξιωματοῦχοις ἀπὸ τὴν *Εισαγωγικὴ Διδασκαλία* (1802) τοῦ Δανιὴλ εκ Μοσχοπόλεως.

12. Ἀγγελικὴ Κωνσταντακοπούλου, *Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα στα Βαλκάνια. Το τετραγλωσσο Λεξικό τοῦ Δανιὴλ Μοσχοπολίτη*, Ἰωάννινα 1988.

13. Φίλιππος Ηλιοῦ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα*, τ. Α', 1801-1818, Ἀθήνα 1997, σ. 34.

κά και, αναφορικά προς την παρούσα ανακοίνωση, διεκπεραιώνουν την αλληλογραφία του Αλή πασά με όρους ενός τοπικού Ηγεμόνα του Διαφωτισμού. Και δίπλα σε αυτούς τοπικοί δάσκαλοι, λογιότεροι (δεν λέγω: λογιότατοι) εγγράμματοι του χωριού ή της πόλης, ένα σμήνος ολιγογράμματων γραμματικών, διεκπεραιώνουν έναν άλλο όγκο αλληλογραφίας από το χωριό προς την πόλη και ειδικά προς τη καθέδρα του Ηγεμόνα. Αλλά το ίδιο κάνουν και από χωριό σε χωριό και μέσα στο ίδιο το χωριό, όταν κάποιες κοινωνικές συναλλαγές απαιτούν γραπτή αποτύπωση. Οι γραμματικοί αυτοί μαζί με το πολυάριθμο εκκλησιαστικό προσωπικό που εκ προοιμίου αποδεχόμαστε ότι είναι σε θέση να συντάσσει ένα απλό έγγραφο (επιστολή, χρεωστικό ομόλογο, διαθήκη, προικοσύμφωνο κλπ.) αποτελούν ένα δίκτυο εγγραμματοσύνης ικανό να ανταποκριθεί στις βασικές ανάγκες επικοινωνίας και απομνημόνευσης των απλών διαδικασιών της ζωής μιας μικρής ανθρώπινης κοινότητας. Ένα τέτοιο corpus αποτελεί και το Αρχείο του Αλή πασά, εικόνα ενός ανάμεικτου αλλά δυναμικού κόσμου που το παρήγαγε, προϊόν ενός μακρόσυρτου χρόνου που δίπλα στην οθωμανική εξουσία, δίπλα στον Έλληνα και στον δίγλωσσο Αλβανό (ελληνόφωνο), επιβιώνουν βυζαντινά φαντάσματα επιστολιμιαίας επικοινωνίας, εμπλουτισμένα από τις φόρμουλες των σύγχρονων επιστολαρίων, εκφάνσεις μιας νεωτερικής εθιμοφροσύνης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Αρχείο Αλή πασά Γενναδείου Βιβλιοθήκης

Έγγραφο με αρ. εισαγωγής (425), 1 φ., 31x22, Τρίκαλα, 28 Απριλίου 1800.
Επιστολή προεστών των Τρικάλων προς τον Αλή πασά (Προσφώνηση).

*»Υψηλότατε, μεγαλοπρεπέστατε, θεοτίμιτε καί πολυχρονημένε ντεβλετλοῦ βεζύρ
έφέντη μας, τήν ύψηλότητά σου σκλαβικῶς προσκυνοῦμε, καί τά ἔχνη τῶν ποδῶν
σου ταπεινῶς καταφιλοῦμε, παρακαλῶντας τόν μεγαλοδύναμον θεόν διά νά τῆς χα-
ρίζη ὑγιείαν καί ζωήν περισσήν, δόξαν καί τιμήν μεγάλην καί ντεβλέτι ὑπερβολικόν
καθώς ἀγαπᾷ τό χρυσόν μουράτι τῆς καρδίας της, ἀμήν.*

(Ακολουθεῖ το κείμενο)

Έγγραφο με αρ. εισαγωγής (483), 1 φ., 40x36, Κάψη, 20 Ιανουαρίου 1808.
Επιστολή των κατοίκων του χωριού Κάψη προς τον Αλή πασά (Προσφώνηση).

*Εἴψηλώταται καί πωληχρωνεμένε μας, ντοβλετλοῦ, εἴναετλοῦ, μεράχμετλοῦ, βεζήρη
ἄλεσηάν, εφέντη μας, σκλαβηκῶς πωλά σε προσκυνοῦμεν καί τα ἔχνη τον ποδῶν σου
καταφηλοῦμε, τόν μεγαλοδύναμον θεόν περήκαλοῦμε ἡμέρα καί νήχτα νά σω χαρί-
ζη ζοήν πολλήν καί νά σε στερεόνη οσαν τα εἴψυλᾶ βονᾶ καί να σο χαρίζη τους πα-
σηά ζατέδες σου εἰς τα ἔνδοξα μωραττα της καρδία σου, αμήν, αμήν, αμήν, δυα να
έχομε καί ἡμῆς η παραμικρή σκλάβη σας τό θάρως τῆς εἴψυλότητό σας.*

(Ακολουθεῖ το κείμενο)

Vassilis Panayotopoulos

La correspondance hellénophone
dans le fond d'archives d'Ali Pacha Tepelenli

RÉSUMÉ

Préparant l'édition exhaustive du fond d'archives d'Ali Pacha Tepelenli, de la Bibliothèque d'Athènes Gennadius, j'ai pu constater que la totalité des documents contenus sont rédigés en grec, chose en première approche étonnante, vu la qualité et les fonctions d'Ali Pacha comme administrateur d'un grand pachalik de l'Empire ottoman. La surprise fut plus grande quand nous avons trouvé des lettres en grec, autographes d'Ali Pacha même, ainsi que de ses fils Mouchtar Pacha et Véli Pacha. En effet, toute la correspondance privée ou officielle d'Ali Pacha était rédigée en grec excepté sûrement celle destinée à la Sublime Porte ou aux grands dignitaires de l'Empire. Cette dernière partie de la correspondance, non conservée actuellement dans le fond d'archives en question, était sans aucun doute rédigée en osmanli par un secrétariat approprié de son divan, dont nous connaissons le fonctionnement par des informations indirectes.

L'omniprésence de l'hellénophonie dans la correspondance d'Ali Pacha, exige pourtant certaines explications. Sous l'angle des constatations ci-dessus apparaît l'hellénophonie des Albanais du sud, comme une particularité de très haute importance.

Dans la présente communication ce phénomène est signalé comme un bilinguisme culturel, qui remonte à l'époque de l'Empire byzantin, lorsque s'est formée l'hellénophonie des Albanais; or les raisons pour lesquelles cette hellénophonie n'a pas reculé pendant toute la domination ottomane, méritant une investigation minutieuse, ne sont ici qu'effleurées. Les pachas des pachaliks de l'Albanie et de l'Épire étaient des indigènes, Albanais et musulmans sans doute, mais qui ne maîtrisaient pas nécessairement la langue turque. Étant donné que leur langue maternelle, l'albanais, n'était pas encore une langue de communication écrite, ces pachas ont à un certain degré et indirectement encouragé et perpétué l'hellénophonie. Enfin on constate la présence d'un grand nombre de secrétaires locaux, grecs ou bilingues, qui avaient assuré la correspondance hellénophone des habitants avec les pachas de la région.

ΣΠ. Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΦΗΓΗΣΗ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΕΣ ΑΥΘΕΝΤΙΕΣ ΚΑΙ ΔΙΩΚΟΜΕΝΟΙ
(ΙΗ'-άρχες ΙΘ' αϊ.)

Λίγες εισαγωγικές διασαφηνίσεις ως πρὸς τὸ πεδίο παρατήρησης: πρόκειται γιὰ ἐπιστολὲς ἀπευθυνόμενες στὶς βενετικὲς ἀρχὲς τῆς Λευκάδας καὶ τῆς Πρέβεζας, ἀργότερα, μὲ τὸ πέρας τῆς βενετικῆς κυριαρχίας, στὶς τοπικὲς ἀρχὲς τῆς πρώτης, μάλιστα κατὰ τὰ χρόνια τῆς Ἑπτανήσου Πολιτείας· ἀποστολεῖς οἱ ἐκπρόσωποι τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν τῆς ἀντικρυνῆς Στερεᾶς, ἀκαρνανικῆς καὶ ἠπειρωτικῆς, ἀκόμη οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κοινοτικῆς ἐξουσίας· δίπλα στοὺς ἀποστολεῖς αὐτοὺς, οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἀρματολικῶν σχηματισμῶν, ἀνάμεσά τους οἱ «μπεκτζήδες» ποὺ ὑπάγονταν στοὺς βοεβόδες τῆς Ἄρτας· ἀκόμη καὶ ἄλλοι ἀποστολεῖς χωρὶς διοικητικὴ ιδιότητα, οἱ βενετοὶ ὑπήκοοι, οἱ «σούδιτοι», καὶ οἱ κλέφτες· προσθέτουμε, ὀλοκληρώνοντας τὸν κύκλο, τοὺς προξένους καὶ τοὺς κληρικοὺς. Αὐτὰ τὰ ἐπιστολικά κείμενα, τὰ περισσότερα τοῦ ἠ' καὶ τοῦ ἀρχόμενου ἰθ' αἰῶνα, εἶναι γραμμένα στὰ ἑλληνικά, ἀδιάφορο ἂν οἱ ἀποστολεῖς τους εἶναι τουρκόφωνοι, ἀλβανόφωνοι ἢ καὶ βλαχόφωνοι: ἡ ἑλληνικὴ εἶναι γιὰ τὰ περιβάλλοντα αὐτὰ ἡ γλῶσσα τῆς γραπτῆς ἐπικοινωνίας· δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὶς τοπικὲς, ἰδίως τὶς βενετικὲς, ἀρχὲς τῶν νησιῶν, στὸ μέτρο ὅπου τὶς τελευταῖες δὲν τὶς ἐπωμίζονται οἱ ντόπιοι. Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο, γιὰ νὰ γίνῃ κατανοητό, θὰ πρέπει νὰ μεταφραστεῖ στὰ ἰταλικά, ὅπως προφανῶς θὰ πρέπει νὰ μεταφραστοῦν στὰ ἑλληνικά ἢ στὰ τουρκικά οἱ ἰταλόγλωσσες ἐπιστολές, τὶς ὁποῖες λαβαίνουν οἱ ἀποδέκτες τῆς στεριᾶς. Ἦδη τέθηκαν πολλὰ ζητήματα.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν ἑλληνόγλωσσων ἐπιστολῶν γιὰ τὶς ὁποῖες μιλάμε ἔχουν συνταχθεῖ ἀπὸ γραμματικούς, χωρὶς γι' αὐτὸ νὰ λείπουν οἱ αὐτόγραφες. Μὲ ποῖα διαδικασία τὴν κάθε φορὰ, αὐτὸ μᾶς διαφεύγει: ὑπαγόρευση (καὶ σὲ ποῖα γλῶσσα, ὅταν κατὰ τεκμήριο ὁ ἀποστολέας δὲν εἶναι ἑλληνόφωνος ἢ καὶ ἑλληνόφωνος), ἐντολὴ νὰ συνταχθεῖ ἀπὸ τὴ γραμματεία μιὰ ἐπιστολή, τῆς ὁποίας εἶχαν προδιατυπωθεῖ προφορικῶς τὰ κεν-

τρικὰ σημεῖα; Καὶ ὁ τόνος, στὴν περίπτωση αὐτή, μὲ ποιὸν τρόπο ὑποδεικνυόταν; Δὲν πρόκειται νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὰ ζητήματα αὐτά, ὡς πρὸς τὰ ὁποῖα δὲν ἀπουσιάζουν οἱ ἄμεσες ἢ οἱ κατ' ἀναλογία μαρτυρίες ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν νὰ δώσουμε κάποιες πρῶτες ἀπαντήσεις: θὰ ὑπενθυμίσω μόνο ὅτι σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἔχουμε τὴ δυνατότητα μέσω τῶν ὑπογραφῶν (καὶ ὅταν φυσικὰ πρόκειται γιὰ ἑλληνόγλωσσες ὑπογραφές) νὰ ξεχωρίζουμε τὰ κείμενα ποὺ συντάξανε οἱ ἴδιοι οἱ ἀποστολεῖς ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ συντάξανε οἱ γραμματικοὶ τους.

Μίλησα γιὰ ὑπογραφές: δὲν σπανίζουν οἱ ιδιόχειρες, ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, συνοδευόμενες πολλὲς φορὲς ἀπὸ τὸν τύπο τῆς σφραγίδας ὄχι σπάνια χρονισμένης. Πρόκειται γιὰ δείγματα ἀλφαβητισμοῦ σὲ περιβάλλοντα μάλιστα ὅπου θὰ τὸν ὑπόθετε κανεὶς ἀπόντα: στὸν κόσμο τῶν ὄπλων καὶ τῆς ληστείας. Ξέρουμε ἤδη ἀπὸ τὴν ὑποδειγματικὴ ἐργασία τῆς Ρόδης Σταμούλη γιὰ τὸν ἀλφαβητισμὸ στὴν Πρέβεζα κατὰ τὸν 17 αἰῶνα ὅτι αὐτὸς δὲν εἶναι ταυτόσημος μὲ τὴν ὑπαρξὴ σχολείων καὶ ὅτι μετέχουν σ' αὐτὸν ὑψηλὰ ποσοστὰ τοῦ ἀρσενικοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ: οἱ ιδιόχειρες ὑπογραφές τῶν ἀρματολῶν καὶ τῶν κλεφτῶν προσφέρουν πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ἓνα ἀκραῖο ἀλλὰ ἐνδεικτικὸ παράδειγμα. Θὰ ἄξιζε νὰ προβεῖ κανεὶς σὲ συστηματικὲς καὶ σταθμισμένες μετρήσεις, γιὰ νὰ φανεῖ ἡ ἔκταση, κάποτε ὁ βαθμὸς, τοῦ ἀλφαβητισμοῦ αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων περιβαλλόντων. Ἡ γλῶσσα τώρα.

Δὲν εἶναι ποτὲ ἀρχαϊκὴ, μὲ τὴν ὁποία συμβαίνει κάποια στιγμή νὰ ἐπαίρονται οἱ κοινοτικοὶ ἄρχοντες τῆς Ἀθήνας: εἶναι μιὰ γλῶσσα ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν τρέχουσα ἀπλὴ τῆς γραμματείας ὡς τὴν προφορικὴ λαλιὰ καὶ μᾶλλον ἐξαιρετικὰ τὴν ιδιόλεκτῃ. Ἐκεῖνη ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν προφορικὴ λαλιὰ δὲν εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴ γλῶσσα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, προαναγγέλλει τὸν Μακρυγιάννη καὶ τὸ λεξικὸ τῆς δὲν εἶναι ἐπάλληλο μὲ ἐκεῖνο τοῦ Χατζῆ Σεχρέτη. Διαφοροποιημένη μὲ δυὸ λόγια γλῶσσα, ὄχι ἐνιαία ὡς πρὸς τὸ τυπικὸ τῆς, διαφοροποιεῖ, παρὰ τὴν κοινὴ μήτρα, τὰ ἐκφερόμενά τῆς καὶ τοὺς προσδίδει διαφορετικὲς πολιτισμικὲς τονικότητες. Τὸ τυπικὸ ἐπίσης, τῶν ἐπιστολῶν δὲν εἶναι ἐνιαίον: ἐκεῖνες ποὺ στέλνονται ἀπὸ τοὺς ἀνώτερους ὀθωμανοὺς ἀξιωματούχους ἀρχίζουν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἀποστολέα κατὰ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ καὶ ρωμαϊκὸ πρότυπο, ἐνῶ ἐκεῖνες ποὺ στέλνονται ἀπὸ τοὺς κοινοτικούς ἄρχοντες ἢ τοὺς ὑποτελεῖς ἀξιωματούχους, τοὺς κλέφτες ἢ τοὺς «σοῦδιτους» ἀρχίζουν μὲ τὴν προσφώνηση τοῦ ἀποδέκτη· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὶς ἐπιστολὰς τῶν κληρικῶν. Διαφορὲς ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ στὸ κλείσιμο τῶν ἐπιστολῶν, στοὺς τύπους δηλαδὴ εὐγενείας ποὺ προηγῶνται ἀπὸ τὴν ὑπογραφή. Τὸ τυπικὸ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἱεραρχήσεις καὶ παραπέμπει σ' αὐτές: δὲν νομί-

ζω ὅτι ὑπάρχουν γιὰ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἐπιστολικὰ πρότυπα, ὑπάρχει περισσότερο ἢ διαιωνιζόμενη συνήθεια: θὰ ἄξιζε νὰ ἀσχοληθεῖ κάποιος καὶ μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ καὶ ἐπιπρόσθετα νὰ δεῖ σὲ ποιὸ μέτρο οἱ διατυπώσεις στὶς ἐπιστολὰς τῶν ὀθωμανῶν ἀκολουθοῦν καὶ ποῖα ὀθωμανικὰ ἐπιστολικὰ πρότυπα. Δὲν ἔχω καμιά ἀρμοδιότητα νὰ ὑπείσθω στὰ ζητήματα αὐτά. Οἱ ἐπιστολὰς πάντως ἔχουν μιὰ θεματολογία, κάποια ἀντικείμενα.

Δὲν γράφονται ὡς ρητορικὰ γυμνάσματα, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀναφερθοῦν καὶ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν πραγματικότητες ποὺ ἐμπίπτουν στὶς ἀρμοδιότητες ἀποστολέων καὶ ἀποδεκτῶν: καθὼς στὴν πλειοψηφία τους καὶ τοῦτοι καὶ κείνοι ἀσχοῦν ἀρμοδιότητες διοικητικὲς, θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε γιὰ ὑπηρεσιακὴ ἢ ἐπίσημη ἀλληλογραφία: ὁ ὀρισμὸς αὐτὸς ἐνδέχεται σὲ ὀρισμένη ὀπτική νὰ εἶναι ἐπιχειρησιακός, στὴν ἀρχεϊακὴ λόγου χάρις ὀπτική, ἀλλὰ δὲν μοιάζει νὰ συνεισφέρει κάτι τὸ οὐσιαστικόν, ὅταν τὸ ζητούμενο εἶναι νὰ ἰδοῦμε μὲ ποιὸν τρόπο οἱ ἄνθρωποι ἀρθρώνουν τὸ γραπτὸ τους λόγο σὲ σχέση μὲ τὰ ἀντικείμενα τοῦ λόγου αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὴ διαπλοκὴ τῶν ὑποκειμένων μὲ τὰ ἀντικείμενα αὐτά. Τὰ ἀντικείμενα, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, εἶναι πολλὰ, ἀλλοιῶς οἱ αἰτίες ποὺ προκαλοῦν τὴν ἀλληλογραφία: ἀνάμεσά τους καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Βενετῶν, κυρίως, νὰ πληροφοροῦνται γιὰ τὰ τεκταινόμενα στὴν ἀντικρινὴ στεριά· πηγὴ τῶν πληροφοριῶν τους δὲν ἦταν μόνο οἱ δικοὶ τους κατάσκοποι, οἱ «σπίγες», ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρματολοὶ ἢ «μπεκτζήδες» τῶν ὁμοίων περιοχῶν, ἀκόμη οἱ κοινοτικοὶ ἄρχοντες καὶ ὁ μητροπολίτης τῆς Ἄρτας, ὁ φημιζόμενος ὡς Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης. Ἡ ἀναζήτησις τῶν πληροφοριῶν ἐπέβαλλε στοὺς πληροφοριοδότες τὴν ἀφήγηση. Ἡ τελευταία ἐπίσης ὑπάρχει στὶς ζητήσεις ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἀπέναντι πλευρά. Ἀναφέρω δυὸ βασικὲς: τὴ διακίνηση τῶν κλεφτῶν καὶ τὴ διακίνηση τοῦ φορολογούμενου πληθυσμοῦ. Καὶ τοῦτοι κι ἐκεῖνος βρίσκουν ἄσυλο στὰ νησιά καὶ στὰ στεριάνα τους ἐξαρτήματα, ὅπως τὰ εἶπαν ἀργότερα, Πάργα, Πρέβεζα καὶ Βόνιτσα – τὸ Κοντινέντε.

Θὰ πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι ἀφηγοῦνται πολλοί: ἀφηγοῦνται οἱ κατάσκοποι μὲ τὶς ἐκθέσεις τους, ἀφηγοῦνται οἱ πλοίαρχοι στὶς ἀρχὲς τοῦ ὕγειονομείου, στοὺς «σανιτάδες», ἀφηγοῦνται μὲ τὰ «κοσιτοῦτα» τους οἱ ὑπεύθυνοι τῶν περιπολικῶν πλοίων, ἀφηγοῦνται οἱ «τσέρνιδιοι» ὅταν ἐρευνοῦν στὴν ὑπαιθρο, ἀφηγεῖται ἀργότερα ἢ Ἐκτελεστικὴ ἢ ἡ Ὑψηλὴ Ἀστυνομία, ἀφηγοῦνται οἱ ἴδιες οἱ ἀρχὲς στὶς ἐκθέσεις τους, ἀκόμη ὅσοι μαρτυροῦν κάτω ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ ἀκόμη ὅσοι, χωρὶς διοικητικούς ἢ πνευματικούς καταναγκασμούς, συντάσσουν τὶς ἐνθυμήσεις τους, τὰ ἀλλοιῶς βραχέα χρονικά, γιὰ νὰ ἀφήσουμε ἀπ' ἔξω τὴν ἐντὸς ἱστοριογραφικοῦ σχεδίου ἀφήγηση

καί, ακόμη περισσότερο, την αφήγηση εκείνη που μένει στον άστερισμό της προφορικότητας: ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ ἀφήγηση πού ἐμφιλοχωρεῖ στὰ ἐπιστολικά κείμενα. Μνημόνευσα ἤδη δυο ἀπό τὰ πεδία της, τὴ διακίνηση τῶν κλεφτῶν καὶ τῶν πληθυσμῶν, δυο σύνολα χωρὶς ἀπολύτως εὐκρινῆ ὄρια. Δὲν εἶναι τὰ μόνα πεδία.

Στὴ στεριά ἀνταγωνίζονται γιὰ τὴν κατάληψη τῶν ἀξιωματῶν ἰσχυρὲς ἀλβανικὲς οἰκογένειες καὶ στὸν ἀνταγωνισμό αὐτὸν μὲ τὶς συνακόλουθες ἔνοπλες συρράξεις ἐμπλέκονται οἱ τοπικὲς αὐθεντίες, κοινοτικὲς καὶ στρατιωτικὲς, προεστοί, ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες· οἱ πολεμικὲς ἐπίσης κοινωνίες ὀργανώνουν ἐπιδρομὲς, «τζέτες», πού κινητοποιοῦν μεγάλους ἀριθμοὺς ἐνόπλων: τὰ ἐδάφη τῆς βενετικῆς ἐπικράτειας βρίσκονται σὲ κίνδυνο, χρειάζεται συνεχῶς οἱ ἀρχὲς νὰ ἔχουν πληροφορίες. Χρειάζονται ἐπιπρόσθετα πληροφορίες γιὰ τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν πορεία τῶν ἐπιδημιῶν: οἱ πληροφοριοδότες πρέπει νὰ ἀφηγηθοῦν.

Ἡ ἀφήγηση σὲ αὐτὰ τὰ ἐπιστολικά κείμενα δὲν εἶναι συνώνυμη μὲ τὴ χρονολογικὴ ἐξιστόρηση: περιορίζονται στὴν ἐπισήμανση τοῦ γεγονότος, στὴ μετάδοση τῆς εἴδησης ἢ τῆς φήμης. Ὁ χρόνος εἶναι κατὰ κανόνα ρευστὸς χωρὶς ἡμερολογιακοὺς προσδιορισμοὺς: σταθερὸ του σημεῖο ἢ χρονολογία τῆς ἐπιστολῆς πού ἀποτελεῖ ἓνα ante quem χωρὶς ἐναρκτήριο χρονικὸ σημεῖο. Τὰ συμβαίνοντα δὲν εἶναι πάντα τελειωμένα καὶ τὸ σύστημα μετάδοσης τῶν εἰδήσεων δὲν ἀποβλέπει στὴ χρονολογικὴ καὶ μάλιστα ἡμερολογιακὴ παρακολούθησή τους. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἡ χρονικὴ ἀπροσδιοριστία ἀποτελεῖ πάγιο καὶ συνάμα μοναδικὸ τρόπο σκέψης καὶ τρόπο ἀντίληψης τῆς χρονικότητας: οἱ ἴδιοι μάρτυρες, σὲ ἄλλη ὁμως συνάφεια, μετροῦν τὸ χρόνο στὶς μὲρες τους μονάδες, ὄχι μόνο τὶς ἡμέρες ἀλλὰ καὶ τὶς ὥρες.

Καθὼς δὲν εἶμαι τώρα σὲ θέση νὰ ὀργανώσω θεματικὰ τὶς μαρτυρίες καὶ νὰ ἀναδείξω τὶς συχνότητές τους, θὰ περιοριστῶ σὲ λίγα τυπικὰ παραδείγματα. Καὶ πρῶτα ἡ ρευστότητα τοῦ χρόνου.

(α) 1779, Σεπτεμβρίου 27: «οἱ ἀρβανίτες τοῦρκοι ἀπὸ τὴν Κονίσπολη, Τέτι καὶ Παραμυθιά καὶ Μαργαρίτι μαζώνονται βέβαια πολλοὶ διὰ νὰ ἔλθουν ἀπάνου εἰς τὸ Σούλι καὶ κατὰ τὸ μέρος ἐτοῦτο τὸ ἐδικόν μας νὰ διαγουμίσουν καὶ νὰ χαλάσουν τὸ κόσμος». Ἐνα μῆνα ἀργότερα (8 Ὀκτωβρίου): «σᾶς δίνω τὴν εἴδηση ὅτι τὴν τζέτα πού γένουνταν διὰ τὸν Σούλη ἐχάλασε βέβαια: ἔλαβα γράμματα ἀπὸ τὸν Σούλη καὶ ἔτζι μοῦ γράφουν, πὼς ἐσκούρπισαν βέβαια».

Εἶναι προφανὲς ὅτι καὶ στὶς δυο μαρτυρίες ἡ πληροφόρηση εἶναι ἔμμεση,

κλιμακωτὴ θὰ λέγαμε: ὁ χρόνος τῶν συμβαινόντων συμπίπτει μὲ τὴν πρόσληψή τους, τὸ παρὸν μοιάζει συνεχές.

(β) 1784, Αὐγούστου 2: «ὁ καπετὰν Κωνσταντῆς Καστανὰς (...) ἐστάθη ἐδῶ εἰς τὸ βιλαέτι μας μερικὸς χρόνους μπεκτζής, ὁ ὁποῖος εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Χαζνατάραγα τοῦ βεκιλή τοῦ μπασιμπογλή τοῦ ἔδωσε ραῖ μπουγιουρντί (...) τώρα, ὀλίγος καιρὸς εἶναι ὁποῦ ἄρχισε τὲς διαβολιές του καὶ γυρεύει μπεκτζηλίκια καὶ ἔχει κάμει χίλια μπερδέματα εἰς τὸ βιλαέτι μας καὶ ἀκολούθησαν σκοτωμοί, ἀρπαγές, ζημιές, καὶ σκλαβιές, ἕως τριάντα-σαράντα πουργιὰ ἄσπρα. Ἐξόχως εἶχε στείλει καὶ τὸ παιδί του στὸν Βάλτον τοῦ γαμπροῦ του καπετὰν Γιωργάκη διὰ τὰ κακά του θελήματα, ὁποῦ νὰ στέλνει τοὺς κλέφτες εἰς τὸ βιλαέτι μας, νὰ σκοτώνει καὶ νὰ κάνει τόσες ζημιές, πράγμα ὁποῦ δὲν ὑποφέρεται».

Τὸ παράθεμα αὐτὸ εἶναι ἐνδεικτικὸ ὡς πρὸς τὸν τρόπο τῆς ἀφήγησης καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀντίστοιχο τῆς χρονολόγησης: ὁ χρόνος δὲν προσδιορίζεται μὲ ἀκρίβεια καὶ τὰ ὀρόσημά του δὲν ἀνάγονται σὲ ἔτη ἢ σὲ μῆνες ἀλλὰ σὲ πρόσωπα πού ἐπέχουν θέση γεγονότος («εἰς τὸν καιρὸν τοῦ Χαζνατάραγα»)· ἡ ἀφήγηση ἔχει χρονικὴ ἀκολουθία μὲ μοναδικὴ ὥστόσο ἀναγωγή στὴν ἀκολουθία τῶν πράξεων· οἱ τελευταῖες ἐξηγοῦνται μὲσω τῆς ἀναφορᾶς στὸ κίνητρο πού τὶς προκαλεῖ καὶ μὲσω τῆς ἄρρητης ἔνταξής τους στὸ σύστημα σχέσεων στὸ ὁποῖο ἀνήκουν. Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται γιὰ τὴν ἄσκηση βίας γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ ἀρματολικοῦ ἀξιώματος μὲ σὺνδρομο τὴν ἐνεργοποίηση τῶν συγγενικῶν δεσμῶν. Ἡ ἀφήγηση, κοντολογίης, παραπέμπει σὲ μιὰ δευτέρη πού δὲν ἐκφέρεται, γιὰτὶ ἐξυπακούεται: ἀνήκει στὰ ἐμπειρικῶς γνωστὰ.

Ὁ χρόνος γίνεται συνεχῆς γιὰ τὴ δική μας πρόσληψή του, καὶ τοῦτο γιὰτὶ δὲν μποροῦν νὰ λειτουργήσουν ὡς διακριτικὰ ὄρια ἐκεῖνα πού χρησιμοποιοῦν οἱ ἐνεχόμενοι στὴ χρονικότητα τῆς ἀφήγησης: τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι κι ἐμεῖς δὲν χρονολογοῦμε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅτι κι ἐμεῖς δὲν λέμε «στὸν καιρὸ τοῦ δεῖνα», «στὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς» ἢ, οἱ παλιότεροί μας, «στὴς ἀκρίβειας τὸν καιρὸ», ὅτι δὲν χρονολογοῦμε ἀναφερόμενοι στὰ ἐπαναλαμβανόμενα ἐποχικὰ φαινόμενα καὶ στὶς ἐπαναλαμβανόμενες ἐποχικὲς δραστηριότητες. Θέλω νὰ πῶ ὅτι τὰ ἐπιστολικά κείμενα γιὰ τὰ ὁποῖα μιᾶμε δὲν ἔχουν διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δική μας αἴσθηση τοῦ χρόνου, τὸν σημαίνουν ἀπλῶς μὲ ἓναν τρόπο πού, μολονότι ἐπιβιώνει, δὲν εἶναι πλέον ὁ συνήθης. Ὅταν ὁ χρόνος εἶναι βραχύς, ὅταν βιώνεται ὡς παρὸν, δὲν χρειάζεται νὰ σημανθεῖ μὲ εἰδικότερες ἡμερολογιακὲς ἀναφορές: ἀρκεῖ ὁ χρονότοπος τῆς ἐπιστολῆς. Στὸ παράθεμα πού ἀ-

κολουθεῖ προέχει ἢ ἀφήγησι, τὸ περιεχόμενο ἐπίσης τῆς ὁποίας ἀνήκει στὸ ἴδιο συνεχιζόμενο παρόν:

(γ) 1776, Αὐγούστου 4: «ἐδῶ ὁποῦ εὐρισκόμασταν εἰς τὸ Παραδείσι, ἦλθεν ὁ κύρ Μῆτζος Μαυρομάτης καὶ μᾶς ἐδιηγῆθη καταλεπτῶς τὰ ὅσα ἐπιχειρήματα ἐγιναν αὐτοῦ ἀπὸ τὴν ἐξοχότην σας διὰ τοὺς κλέπτας καὶ κακοποιοὺς ἀνθρώπους καὶ ἐμείναμε εὐχαριστημένοι. Τὸ ὅμοιο καὶ ἡμεῖς ἐδῶθε ἐκάμαμε σφίξεις καὶ ἐσκοτώθη ὁ Θεωδώρακος καὶ ὁ Παλάσκας, ἀδελφὸς τοῦ Σκλεπούνη, οἱ ὅποιοι ἦτον ἢ φωλιά ἐδῶ κακῶν καὶ οἱ σουσουράντηδες καὶ ἐλπίζομε ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ λάβουν ἀνάπαυσιν καὶ ἡσυχίαν τὰ σύνορά μας».

Κατὰ κανόνα τὰ ζητήματα ποὺ ἀπασχολοῦν τοὺς ἐπιστολογράφους εἶναι σύγχρονα καὶ σπανίως ἢ σύνδεσθαι μετὰ ἓνα ἀπώτερο παρελθὸν ἐπισημαίνονται, ὅπως εἶδαμε νὰ γίνεται στὸ προτελευταῖο παράθεμα. Οἱ ἐπιστολογράφοι εἶναι ἐκτελεστικά ὄργανα ἢ ὑπερασπίζονται τὶς δικές τους ὑποθέσεις: καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις δὲν αἰσθάνονται καμιά ἀνάγκη νὰ αἰτιολογήσουν ὅσες πράξεις καταγγέλλουν ἢ ὑπερασπίζονται μετὰ ἐπιχειρήματα διαφορετικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴ νομιμότητα τῆς δικῆς τους ὀπτικῆς γωνίας, μεταβλητῆς στὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ ὄχι γιὰ τὴν αἰτία αὐτῆ ἀντιφατικῆς γι' αὐτοὺς τοὺς ἴδιους, κυριολεκτικότερα γιὰ τὸ λόγο ποὺ ἐκφέρουν. Ὅλοι τους, ἢ τουλάχιστον ὅλοι τους, ἔχουν διαδραματίσει διπλοὺς ρόλους, ἐκεῖνον τοῦ διώκτη καὶ ἐκεῖνον τοῦ διωκόμενου, τοῦ νομοταγοῦς, ὅπως ἐμεῖς θὰ λέγαμε, καὶ τοῦ παράνομου, τοῦ εὐρισκόμενου σὲ ὑποταγὴ καὶ τοῦ ἀνυπότακτου ἢ τοῦ «ἀγριεμένου», ὅπως θὰ ἤθελε ἡ ἐννοιολογία τῆς ἐποχῆς: συνήθως μιλοῦν μετὰ τὴν πρώτη τους ιδιότητα, σπανίως μετὰ τὴν δεύτερη καὶ ὄχι ὁμότροπα, γιὰ τὸ λόγο τοῦ διωκόμενου τὸν διηθεῖ ἐπίσης τὸ κύρος τῆς νομιμότητας, ὑποτάσσεται κι αὐτὸς στὴν ἐθιμοφροσύνη. Συμβαίνει ὡστόσο, ὁ λόγος τοῦ διωκόμενου νὰ γίνεται λόγος «ἀγριος», ἀπελευθερωμένος δηλαδὴ ἀπὸ τὶς «διαμεσολαβήσεις», ὅπως λέμε, τὶς ὁποῖες συνεπάγεται ὁ διπλὸς ρόλος. Ὡστόσο, γιὰ νὰ μὴ μᾶς παρασύρουν σὲ παραμορφώσεις οἱ λέξεις καὶ οἱ ἐκ τῶν ὑστέρων ἐννοιολογήσεις, θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὸ λόγο τῶν μαρτύρων μας δὲν ὑπάρχει στὴν πραγματικότητα, στὴ δική τους πραγματικότητα, καμιά ἀντίφαση: ἀντιθέτως ὑπάρχει μιὰ ἀπόλυτη συνέπεια κι αὐτὴ τὴ συνέπεια τὴν καθορίζει τὸ γεγονός ὅτι ὡς διώκτες ἢ ὡς διωκόμενοι ἀσκοῦν ἢ θέλουν νὰ ἀσκῆσουν τὴν ἴδια λειτουργία, τὴν ἐξουσιαστικὴ ἰκανότητα, στὴν ὁποία ὑποτάσσονται οἱ κατὰ τὸ φαινόμενο ἀντιφατικὲς συμπεριφορές τους. Στοιβάξαμε ἤδη πολλὰ πράγματα. Ἄς δοῦμε μετὰ ἓνα, ἀλλὰ καλὸ, παράδειγμα τὴν ἀπα-

ξίωση τῶν πράξεων ποὺ ὁ ἴδιος μάρτυρας ἢ κάποιος ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ὁμολογούς του θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει κάμει:

(δ) 1724, 9 Ἰουνίου: «Ἐμένα, ἀφέντη μου, με ἔχουν βαλμένο οἱ Τοῦρκοι ἐδῶ εἰς ἐτοῦτα τὰ μέρη, νὰ τηράζω ἐτοῦτον τὸν τόπο καὶ νὰ ξετάζω διὰ τοὺς κλέφτες ποὺ στέκονται, διὰ νὰ δίνω λόγο τοῦ Μουσελίμαγα. Ἐγὼ ἀγκαλὰ καὶ νὰ τοὺς ἤξερα ποὺ εὐρίσκονταν φανερὰ εἰς τὰ καλύβια τῆς Πρέβεζας κάθοντας φανερὰ δίχως κανέναν φόβον καὶ μετὰ τὸ νὰ τοὺς ἔστελναν μακρὰ νὰ κάνουν πρέζες, πάλιν ἐγύριζαν εἰς τὴν Πρέβεζα καὶ τὰ ἐμοίραζαν, καὶ μετὰ τὸ νὰ μὴν μᾶς ἔγγιαζαν ἐμᾶς ἐδῶ, τὰ ἐσκέπαζα ὅσι ἐμπόρηγα, διὰ νὰ μὴν ἀκούγεται κακὸς λόγος διὰ τὸν Πρέντζιπε: τώρα λοιπόν, ἀφέντη, τοὺς ἔδωσαν περισσότερὴ ἐξουσία καὶ ἐπέρασαν ἐδῶ εἰς τοὺς τόπους μας μετὰ βάρκες ἀπὸ τὴν Πρέβεζα. Καὶ τί νὰ πρωτογράψω δὲν με ἀφήνει ἢ λύπη τοῦ κόσμου: διότι, χῶρια ὁποῦ ἔκαψαν ὅλα τὰ σιτάρια, δὲν ἐχόρτασε ὁ κακὸς κλέφτης Βλαχογιάννης μετὰ τὴν συντροφιά του εἰς τὸ νὰ σκοτώσουν ἄνδρες, ἀλλὰ καὶ γυναῖκες καὶ μικρὰ παιδιά, ὁποῦ τὰ εἶχαν εἰς τὸ βυζί, διὰ νὰ δείξουν πλεον ἄπονη τὴν ἀσπλαχνία τους, φοβερίζοντας κατὰ τὴ συνήθειά τους πῶς, μετὰ τὸ νὰ ἔχουν τὴν σκέπαση εἰς τὴν Πρέβεζα, νὰ καταχαλάσουν τὸν κόσμον. Ἐτοῦτο, ἀφέντη, δὲν ἔμπορεῖ νὰ τὸ χάψει κανεὶς».

Ἀφῆνω τὴ συνέχεια, ποὺ θὰ ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ὡς δεῖγμα αὐτοῦ ποὺ χαρακτηρίζουμε ὡς λαϊκὸ λόγο, γιὰ νὰ ἐπισημάνω τὴν οὐμανιστικὴ τονικότητα τοῦ κειμένου: πρόκειται μόνον γιὰ ἐκλαίκευμένους ρητορικοὺς τρόπους ἢ κυρίως γιὰ τὴ συνειδηση ὅτι ὑπάρχουν ὄρια στὴν ἐξάσκηση τῆς βίας, ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μετὰ τὴν καταγγελία τῆς ὑπέρβασης ἐνὸς ἠθικοῦ κώδικα, μιᾶς κατὰ γενικὴ συναίνεση ἀποδοχῆς τῶν ὁρίων τῆς βίας; Ὅτι κι ἂν συμβαίνει, ἔχουμε ἓνα δεῖγμα ποὺ δηλώνει ὅτι ἡ ἀφήγησι διαφοροποιεῖται, ἐξατομικεύεται, εἴτε γιὰ τὸν αὐτὸς ποὺ γράφει ἢ ὑπαγορεύει ἐλευθερώνεται ἀπὸ τοὺς ὑφολογικοὺς καταναγκασμοὺς εἴτε γιὰ τὸν μετέχει στίς τεχνικὲς μιᾶς παιδείας, στὴ ρητορικὴ, ποὺ μέσα ἀπὸ ἓναν πολὺτροπο μηχανισμό μεταδόσεων γίνεται κοινὸ κτῆμα: ἢ ἔναυσμα γιὰ τὴν ἀποδέσμευση προσωπικῶν ἐκφραστικῶν δυνατοτήτων.

Οἱ ἀφηγήσεις, λοιπόν, δὲν εἶναι μονότροπες. Ἐστω κι ἄργα ἄς διασαφηνίσω ὅτι λέγοντας ἀφήγησι δὲν ἐννοῶ ἀποκλειστικὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ συμβάντος ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκφραση ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ στὸ συμβάν, συνεπῶς τὴ μεταλλαγμένη, καὶ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ, ἀναπαραγωγή του. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἀνασύρω ἓνα ἀκόμη παράδειγμα, ἐνδεικτικὸ τῶν τρόπων ἀφήγησις, σχολαστικότερα τῆς ταυτόχρονης χρήσις τοῦ πλαγίου καὶ εὐθέως λόγου:

(ε) 1816, Ίουνίου 12: «Όμως ήξευρε ακόμα, κύριε Κολονέλλο, όπου τώρα τις άπερασμένες, στις δέκα του άπερασμένου Μαΐου μηνός, έβγήκαν οι κλέφτες από τὸ Μέγα Νησί (...) και μου πήραν σκλάβους δυὸ ραγιάδες (...) και τὸς έπήγαν εἰς τὸ Μέγα Νησί δεκατέσσερες ήμέρες. Και τὸς έφυγε ὁ ένας σκλάβος και τὸν τόπον μέσα εκεί δὲν τὸν ήξευρε. Και έβγήκε εἰς τὸν Ἀγιάννη, τοῦ λέγουν τὸν τόπον εκεί στη Θηλειά ὅπου περνάγει στὸ Κατωχώρι. Και εκεί ηῦρε ανθρώπους κάτοικους, ὅπου έφύλαγαν γίδια και γελάδια· και τὸς εἶπε ὁ σκλάβος, ὅτι “νά με άπεράσετε πέρα”. Και αὐτῆν τοῦ εἶπαν: “Κάτζε και σέ άπερνοῦμε”. Και σέ δυὸ ὡρες κοντὰ ήλθαν και οἱ κλέφτες και τὸς τὸν έδωσαν τὸν σκλάβον πίσω τῶν κλεπτῶν, εκείνος ὁ κάτοικος εκεί, ὅπου έφύλαγε τὰ ζῶα εκείνα. Και τὸς έπήραν πέντε πουγιά άσπρα, ήγουν δυὸ ήμισυ χιλιάδες γρόσια».

Δὲν τὸ έχει γράψει ὁ Μακρυγιάννης τὸ κείμενο αὐτό, τὸ έχει (ὑπαγορεύσει προφανῶς) ὁ Γιωργάκης Τσόγκας. Πρόκειται γιὰ μιὰ αφήγηση, με άκριβεῖς χρονικούς και τοπικούς προσδιορισμούς, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶχε διατυπωθεῖ πολλὰ χρόνια πριν και διατυπώθηκε, με τὸν ἴδιο τρόπο, πολλὰ χρόνια μετὰ, πάντα στὸ ἴδιο πολιτισμικὸ τοπίο. Μιλήσαμε αρκετὰ γιὰ τὸ λόγο τῶν διωκτῶν: ἄς δοῦμε και εκείνον, τὸ σπανιότερο, τῶν διωκομένων.

Σπανιότερος λόγος και γι' αὐτὸ δύσκολο νὰ ταξινομηθεῖ: μετρημένα στὰ δάχτυλα εἶναι τὰ δείγματα τοῦ λόγου τοῦ κλέφτη, ὅταν ὁ τελευταῖος μιλά γιὰ τὸν εαυτό του, εκθέτει τις μεθόδους του, εκφράζει τὸ αξιολογικὸ του σύστημα: δὲν περιγράφει οὔτε ἀφηγεῖται συγκεκριμένες πράξεις, ἀπολογεῖται γιὰ τὴ βιοτική του εκθέτοντας τὸν τύπο τῆς πράξης.

(ς) 1799, ἀρχὲς Φλεβάρη: «Και λέτε ὅπως σᾶς στενεύει ὁ καπετὰν Χρίστος και σᾶς λέγει νὰ τοῦ δώκετε θέλημα νὰ με κυνηγήσει με Τούρκους μέσα στοὺς τόπους σας (...) Και σᾶς λέγει ὅπως με φυλάτε εὔτου μέσα και δὲν τοῦ λέτε ὅπως με φυλάγει ὁ γίδιος, ὡς και πέρσι, ὅπου μ' έβανε νὰ χαλάσω τὰ τζεφτουλίκια τοῦ πασᾶ. Και τώρα αὐτῆνοι με φυλάνε, διατι ἀνὶ με κυνηγήσουνε, τὸς σκοτώνω τὰ βόδια τους και τὸς ανθρώπους τους και τὰ γεννήματά τους τὰ καίγω και ὅ,τι μπορέσω θενὰ τὸς κάμω (...). Τί σᾶς έφορτώθηκε (...) και σᾶς λέγει ὅπως ὅποιος μοῦ δίνει ψωμί νὰ τόνε κυνηγᾶτε; Ἐγώ, μοῦ δίνει ὄλος ὁ κόσμος ψωμί. Διατι, ἂ δὲ μοῦ δώκει, τοῦ σκοτώνω τὸ βόδι του γῆ τὸ μουλᾶρι του γῆ και τὸν ἴδιο φυλάγω μες στην πόρτα του και τόνε σκοτώνω».

Μὲ κάθε δυνατὴ σαφήνεια και σὲ μιὰ λαλιὰ ταυτόσημη με τὴν προφορική,

στὸ παράθεμα ποὺ σᾶς διάβασα ἀναδεικνύεται ὁ μηχανισμὸς τῶν ἀνταποδοτικῶν σχέσεων ποὺ συνδέουν τοὺς κλέφτες με τοὺς ἀρματολούς, τοὺς διωκόμενους με τοὺς διώκτες κι ἀκόμη ὀρισμένες ἀπὸ τις συνοχὲς τοῦ παράνομου και τοῦ νόμιμου βίου, σύνδρομο τῆς κυριαρχικῆς ἰκανότητας τῶν ἀνθρώπων τῆς παρανομίας. Μιὰ δεῦτερη σύγχρονη μαρτυρία καθρεφτίζει τὸ ἦθος τῆς ἰκανότητας αὐτῆς.

(ζ) 1799, 1 Αὐγούστου: «Μὲ τὸ νὰ ήμουν κακὸς ἄνθρωπος εἰς τὴν χώρα σας, γιὰ ὅπου έβῆκα ὡς και εἰς τὰ ἄγρια τὰ βουνά: ὅπου με ὄρισες νὰ πάγου, έπήγα. Μὰ ὅπως έχεις ἡ ἐντιμότη σου νόμο ὅπου ὁ κλέφτης νὰ προσκυνάγει, ὅ,τι πήρε νὰ τὸ δώσει, ἔτσι έχομε και ἐμεῖς νόμο, ὅπου ὅποιον πιάσομε τὰ ὅ,τι μᾶς ἔκαμε νὰ πλερώσει. Ὅμως ἕνα τουφέκι ὄρισες και τὸ ἔδωκα· μ' ἄς εἶναι καλὰ ὅπου θὰ μοῦ τὸ φτιάσουν ἀσημένιο και ἂ δὲ μοῦ ἀξίζει, τὸ φιλεύω. (...) Ὅμως σᾶς μιλῶ, νὰ μὴ ντέσω κανέναν ἀπὸ αὐτοῦθε μέσα, ὅχι φτωχὸς νὰ εἰπεῖ, ὅχι φίλος νὰ εἰπεῖ και τὸν πάρει ὁ θάρρος, διατι μὰ τοῦ Θεοῦ τὸ ὄνομα εἶναι γελασμένος και πολὺ βασανισμένος. Διατι, ἀν ξαγοράζεται, μπαίνει σὲ ξαγορά, εἰδὲ και δὲν ξαγοράζεται και εἶναι φτωχὸς, θέλα πάρει τὴν εὐχαρίστηση τῆ μύτη και τὰ αὐτιά. Και ὅποιος τὰ βαστάγει αὐτά, ἄς ἔβγει οὔθε θέλει νὰ περπατεῖ, θέλεις εἰς τὸ πέλαγος, θέλεις εἰς τὴ στεργιά. Διατι ἐγὼ θέλω νὰ πάρω τὸ σφαχτὸ ἀπὸ τὴν κοπή, ὅπου νὰ εἶναι μέρα και οἱ πιστικοὶ τροῦρου, ἂ μοῦ βαστᾶν τὰ ποδάρια, ὅχι τὴ νύχτα και νὰ ἔναι και μαναχὰ δίχως πιστικό. Ἐτζί τὸ ἔχω σιασμένο. (...) Μαναχὰ νὰ διαβάσετε τὸ χαρτί νὰ τ' ἀγκούσει ἡ φτωχολογιά νὰ μὴ με λένε ἄπιστον. Ἄν δὲ φτιαστεῖ τὸ τουφέκι ἀσημένιο, δὲν τραβῶ ἀπ' αὐτὸ τὸ ἰσμέτι. (...) Βλάχος εἶμαι και ἀτζαμῆς και ἄληνικὰ δὲν ξέρω και βλάχικα ἀποκρίθηκα, μὰ νὰ ἔχω τὸ συμπάθειο».

Αὐτὰ τὰ δυὸ τελευταῖα γράμματα, ἀπὸ τὰ ὅποια παρουσίασα ἐκτεταμένα ἀποσπάσματα, εἶναι, καθὼς ἔλεγα, γραμμένα ἢ ὑπαγορευμένα ἀπὸ κλέφτες και μιλοῦν γιὰ τοὺς κλέφτες. Και οἱ δυὸ ἐπιστολογράφοι θὰ μπορούσαν νὰ εκφέρουν και τὸν ἀντίθετο λόγο, τὸ λόγο τῶν τηρητῶν τῆς τάξης, ἀν τύχαινε νὰ περάσουν στη νομιμότητα, νὰ «προσκυνήσουν», ὅπως φαίνεται ὅτι συνέβη τὴν ἐπόμενη χρονιά γιὰ τὸν δεῦτερο ἀπ' αὐτοῦς. Ὁ λόγος ποὺ εκφέρουν γιὰ τὸν εαυτό τους εἶναι καταξιοτικὸς τῶν πράξεων στις ὁποῖες αὐτὸς ἀναφέρεται: οἱ ἴδιες, φυσικά, πράξεις ἀπαξιώνονται στὸν ἀντίθετο λόγο, στὸ λόγο τῶν διωκτῶν, ἀλλὰ δὲν παύουν νὰ ἔχουν τὴν ἴδια ἐργαλειακὴ ἀξία και γιὰ τοὺς διώκτες και γιὰ τοὺς διωκόμενους. Μὲ ἐναλλασσόμενους ρόλους κλέφτες και ἀρματολοὶ μετεῖχαν στὴν ἴδια μέθοδο, μέσω τῆς ὁποίας βεβαίωσαν τὴν κυ-

ριαρχική τους ικανότητα και επιδίωκαν την προαγωγή τους στο γενικό έξουσιαστικό σύστημα. Ένσωματούμενοι ή διεκδικώντας την ένσωμάτωση άνηγαν τη βία σε αξία που είχε τον δικό της άγραφο κώδικα: όρισμένα στοιχεία του, όπως ή δηλοποίηση των πράξεων από τους ίδιους τους τελεστές, έγγραφοι που σε ένα υπερεκείμενο, γενικευμένο προσωπικό ήθος, μια εκδήλωση του οποίου είδαμε να συνοψίζεται στη φράση: «εγώ θέλω να πάρω το σφαχτό από την κοπή, όπου να είναι μέρα». Με δυο λόγια, τα γράμματα που μας άπασχόλησαν άφηγούνται ρητά ή υπόρητα, άναδεικνύουν τρόπους δράσης και συμπεριφορών, υποσημαίνουν κοινωνικούς κώδικες και αξιολογικά συστήματα.

Δεν έξάντλησα με όσα έχω εκθέσει όσα άδρομερώς άπιχείρησα να άπισημάνω στην άρχή αυτών της παρέμβασης είτε αυτά άφορούν τους τρόπους της άφήγησης είτε τα ίδια τα διεκτραγωδούμενα. Τελιώνοντας θα ήθελα να θυμίσω ότι παρά τη λίγο-πολύ κοινή τους μήτρα, τα γράμματα αυτά ενέχουν ύψηλό βαθμό έξατομίκευσης και συνάμα είναι έγγραψιμα σε μια διαστρωματωμένη κοινωνική και πολιτισμική τυπολογία. Στο σύνολό τους άποτελούν ένα διακριτό και πολύμορφο, τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τη μορφή, άπιστολικό είδος που μας καλεί σε διαφορετικούς και συγχρόνως συμπληρωματικούς τρόπους κατανόησής του, άπαλλαγμένους από το μονόδρομο της άγρας φακτολογικών στοιχείων: είναι δηλαδή τα γράμματα αυτά άποκρυσταλλώσεις στιγμών που, όλες μαζί, άπιτρέπουν να κατανοήσουμε πρόσωπα και καταστάσεις στη διαπλοκή τους, πρόσωπα και καταστάσεις που συνήθως δεν άπόκεινται σε άλλον τρόπο συγχρονικής διάσωσης ή μας παραδίδονται διαθλασμένα από τους μηχανισμούς συγκρότησης μιας συλλογικής μνήμης που βιώνει στο βασίλειο της προφορικότητας· αλλά και για την κατανόηση αυτών της τελευταίας τα γράμματα αυτά προσφέρονται ως εργαλεία από τα πλέον άρμόδια.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Περιττεύει να φορτώσω το κείμενο αυτό με βιβλιογραφικές άναφορές που οι περισσότερες θα ήταν έγκυκλοπαιδικές, έλάχιστες άπιλεκτικές για να άπισημάνουν όρισμένα παραδείγματα και όλες τους σχεδόν ασύνδετες με τα εκφραζόμενα. Περιορίζομαι να άναγράψω τον τίτλο μιας έργασίας στην όποία άναφέρομαι ρητώς: Ρόδη Σταμούλη, *Population urbaine et alphabétisation en Grèce au XVIIIe siècle. L'exemple de Prévésa d'après les actes de ses notaires*, διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Paris IV, 1981 (πβ. της Ίδίας, «Ο άλφαβητισμός στην Πρέβεζα κατά τον 18ο αιώνα», *Ο Έραμιστής*, 17 (1981), σ. 86-109) και να παρατηρήσω ότι αυτή ή πρωτοποριακή έργασία δεν έχει γίνει άκόμη ευρύτερα προσιτή και, πολύ περισσότερο, σχολιαστεί. Άρκούμαι να άναγράψω την προέλευση των τεμηρίων από τα όποια καταχωρίζω έκτεταμένα παραθέματα. Έχουν εκδοθεί, σχεδόν όλα, σε έργασίες του ύποφαινούμενου και συγκεκριμένα: (α), «Σουλιώτικα σημειώματα», *Έπιθεώρηση Τέχνης*, 10/110 (1964), σ. 174-185 (σ. 181). (β), «Άνέκδοτα έγγραφα για τους άρματολούς Κ. Καστανά και Γ. Σταθά», *Νέον Άθήναιον*, Α/1 (1955), σ. 26-40 (σ. 34-35). (γ και ε), *Πατριδογραφήματα*, Έταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Άθήνα 2003, σ. 112-113 και 126-127. (δ), ή άπιστολή άπόκειται στα ΓΑΚ Νομού Λευκάδας, *Reggimento N.H. quondam Pier Anzolo Magno fu Provveditore di Santa Maura*, n° 5 (πβ. *Μακρυγιάννη Άπομνημονεύματα*, έκδ. Σπ. Ι. Άσδραχά, Άθήνα 1957, σ. κδ'-κε' και Π. Γ. Ροντογιάννης, *Η χριστιανική Τέχνη στη Λευκάδα*, Έταιρεία Λευκαδικών Μελετών, Άθήνα 1974, σ. 490). (ς και ζ), *Σχόλια*, Άθήνα 1993, σ. 181-186 (σ. 182-185).

Sp. I. Asdrachas

Correspondance et récit: autorités administratives et persécutés
(XVIIIe-début XIXe s.)

RÉSUMÉ

Les confins qui séparent la terre ferme ottomane et les possessions vénitiennes aux îles et au littoral ioniens n'ont pas été imperméables; il en va de même avec les formations territoriales qui ont succédé à la domination vénitienne dans cet espace géographique: la frontière politique n'a pas infirmé un *continuum* économique ainsi qu'un mouvement démographique tributaire d'afflux migratoires, pour la plupart précaires mais aussi successifs. Dans ce mouvement de personnes, les persécutés, c'est à dire les hors-la-loi, tiennent une place considérable: il s'agit des bandits (*clephtès*), mais également des gardiens de l'ordre (*armatoles*) qui, dans l'avatar des conflits locaux et des oppositions des clans, se voient dépourvus de leur légitimité; ils la revendiquent par la violence. Ils trouvent refuge et point de départ pour leurs razzias dans les îles, notamment dans l'île de Sainte-Maure et sa dépendance en terre ferme, Prévéza, ainsi que dans les îlots proches.

Dans les lettres échangées entre les autorités ottomanes, ainsi que les représentants des institutions communales, et les autorités vénitiennes et leurs successeurs, le cas des persécutés constitue une de leurs références majeures; les persécutés s'y représentent rarement: cependant, leur voix, médiate ou immédiate, en fait écho. Ces lettres se réfèrent à des événements qu'elles reconstituent à leur manière: elles deviennent, elles mêmes, des récits.

C'est en tant que récits qu'elles sont traitées dans cette communication: le sens du temps, les silences, consécutifs d'un vécu qui ne s'émerge pas dans son amplitude, et surtout les attitudes mentales sous-jacentes, l'éthos des collectivités guerrières sont les éléments primordiaux que nous avons tenté de dégager de ces récits rudimentaires, contenus dans ce type de correspondance, rédigée dans un grec qui oscille entre le parlé et le littéraire, toutefois dans sa forme la plus simple, correspondance qui retient aussi certaines formulations répandues et intériorisées du style épistolaire savant.

ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ
ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ

ΕΥΓΥΧΙΑ Δ. ΛΙΑΤΑ

ΜΕ «ΜΥΣΤΙΚΕΣ ΓΡΑΦΕΣ» ΚΑΙ «ΤΙΜΙΕΣ»
ΟΙ ΕΝΤΙΜΟΤΑΤΟΙ ΠΡΑΓΜΑΤΕΥΤΕΣ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΟΥΝ
ΚΑΙ ΝΕΓΚΟΤΣΙΑΡΟΥΝ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ

Στο *Επιστολάριον* του Σπυριδώνος Μίλια, που εκδίδεται το 1757 στη Βενετία¹, πριν από την παράθεση των υποδειγμάτων, που αφορούν την εμπορική αλληλογραφία, ο συντάκτης προτάσσει ένα εισαγωγικό κείμενο, «Κανόνες εις επιστολάς Πραγματείας», κρίνοντας ότι δεν αρκούν μόνο τα υποδείγματα, αλλά χρειάζεται να επισημανθούν ορισμένοι ειδικοί και αναγκαίοι κανόνες, που θα πρέπει να διέπουν τις εμπορικές επιστολές λόγω ακριβώς της ιδιαιτερότητάς τους: «Ἐπειδὴ ὄντας ἢ πλέον ἀναγκαία ὕλη τῶν ἐπιστολῶν ἐκείνη τῆς πραγματείας, διὰ τοῦτο δὲν φθάνει νὰ ἔχωμεν τοὺς γενικοὺς καὶ κοινοὺς κανόνας ὁποῦ ἀρμόζουσιν εἰς ὅλας τὰς ἄλλας, ἀλλὰ εἶναι χρεῖα νὰ δώσωμεν τὴν πρᾶξιν εἰς ταύτην μερικῶς». Αφού λοιπόν παρατεθούν σε 4 σελίδες 8 ειδικοί κανόνες, το εισαγωγικό σημείωμα κλείνει με τη σύνοψη: «Ἡ ἐπιστολὴ λοιπὸν τῆς πραγματείας πρέπει νὰ εἶναι σαφεστάτη, ἄδολος, καὶ καθαρὰ, μετρία καὶ φυσικὴ, ὄχι μὲ τέχνην ῥητορικὴν, ἀλλὰ μὲ στοχασμοὺς συνετοὺς, καὶ φρονίμους· ὄχι κατὰ πολλὰ σύντομος, ἀλλ' οὔτε πολλὰ ἐκτεταμένη, ἀλλὰ τόσον, ὅσον νὰ φθάνῃ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν πραγματείαν, καὶ τὰ αὐτῆς δίκαια»².

Ακολουθεῖ η παράθεση σε 17 σελίδες 18 τύπων επιστολών και 3 συναλλαγματικών και το τμήμα αυτό του επιστολαρίου ολοκληρώνεται με νέα σύνοψη των ὄσων εισαγωγικά προτάθηκαν, ενώ γίνεται ιδιαίτερη μνεία στο εύρος της θεματικής των εμπορικών επιστολών, γεγονός που καθιστά περιορι-

1. Το πρώτο αυτό επιστολάριο τυπώθηκε σε 1.000 αντίτυπα και, καθώς εξαντλήθηκε μέσα σε ένα σχεδόν χρόνο, ανατυπώθηκε το 1759. Περισσότερα για το *Επιστολάριον* του Μίλια αλλά και ὅσα ακολούθησαν βλέπε ἐδῶ στην ανακοίνωση του Τριαντάφυλλου Ε. Σκλαβενίτη, «Τα έντυπα Επιστολάρια της Βενετίας (1757-1832)».

2. Σπυρίδων Μήλιας, *Ἐπιστολάριον ἤτε Ἐπιστολικὸς χαρακτήρ περιέχων Ἑρμηνείας, καὶ παραδείγματα εἰς διάφορα εἶδη Ἐπιστολῶν*, Βενετία 1757· φωτομηχανικὴ ανατύπωση με Προλεγόμενα του Κώστα Λάππα ἀπὸ το ΚΕΜΝΕ της Ακαδημίας Αθηνῶν, Αθήνα 2003, σ. 237 και 241 τα παραθέματα ἐδῶ.

σμένη και ενδεικτική μόνο την αξία των παρατιθεμένων εκεί υποδειγμάτων: «Διάφορα είναι τὰ συμβεβηκότα τῆς πραγματείας, ὅπου κάνουν νὰ στρώνουν Ἐπιστολὰς εἰς διάφορα θέματα, καὶ διὰ τοῦτο δὲν εἶναι συγχωρημένον εἰς ἐμὲ, ἀλλ' οὔτε δύναμαι νὰ δώσω τόσα παραδείγματα, ὅσα εἶναι τὰ συμβεβηκότα ὅπου δανεῖζουσι τὸ θέμα εἰς τὸν γράφοντα»³. Με τα λόγια αυτά ανακρίεται στην πραγματικότητα κάθε προσπάθεια για τυποποίηση της εμπορικής αλληλογραφίας, γεγονός που, όπως θα δούμε, επαληθεύεται ὄντως στην πράξη.

Οι διάφορες εκδόσεις και επανεκδόσεις επιστολαρίων, που θα πραγματοποιηθούν τον 18ο αι., ως προς το κεφάλαιο της εμπορικής αλληλογραφίας θα συνεχίσουν να επαναλαμβάνουν πανομοιότυπα τα υποδείγματα των εμπορικών επιστολών του Μίλια. Έτσι, στο *Νέον Ἐπιστολάριον* του Θεοδοσίου του 1764 ανατυπώνονται ακριβῶς οι επιστολικοί τύποι του Μίλια –δίχως ὅμως το εισαγωγικό και καταληκτικὸ κείμενο– με μόνη προσαρμογή της χρονολογίας των υποδειγμάτων από 1757 σε 1764⁴.

Οι τύποι των εμπορικών επιστολών θα αλλάξουν ριζικά στα επιστολάρια του 19ου αι. τόσο ως προς την ποικιλία των υποδειγμάτων ὅσο και ως προς τη θεματική και, φυσικά, τη γλώσσα. Καθώς ὅμως το θέμα αυτό αγγίζει την προβληματική ἄλλης ανακοίνωσης, δεν θα επεκταθούμε ἐδῶ, ἀλλὰ θα επισημάνουμε μόνο –σε αντιδιαστολή με τα αντίστοιχα του 18ου αι.– ὅτι το ὕφος εἶναι περισσότερο λιτό, ἡ φόρμα τυποποιημένη δίχως περιττές προσφωνήσεις και καλλιπέριες, και ὅτι τα υποδείγματα θα μπορούσαν να θεωρηθῶν πραγματικές επιστολές, καθὼς τα στοιχεία τους εἶναι οἰονεὶ πραγματικά⁵.

3. Στο ἴδιο, σ. 259.

4. *Νέον Ἐπιστολάριον*, επιμ. Γ. Κωνσταντίνου, Λευφία 1764 (=Βενετία, Δημ. Θεοδοσίου)· βλ. τα υποδείγματα της εμπορικής επιστολογραφίας στις σ. 172-188, ἐνῶ χάριν παραδείγματος ας πάρουμε την επιστολή στη σ. 244 του Μίλια με ἡμερομηνία, Λάρισα, 25 Ἰανουαρίου 1756, ἡ οποία στο ἐπιστολάριο του Θεοδοσίου στη σ. 174 ἔχει ἡμερομηνία, Λάρισα, 25 Ἰανουαρίου 1764 και αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη διαφοροποίησή της. Ὡς πρὸς τὸ δείγμα, ὅμως, τῆς ἐπιστολῆς «εἰς Πραγματευτὴν», τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει στο ἐπιστολάριο του 1757, ας σημειώσουμε ὅτι ἡ ἐπιστολή του 1764 ἐπαναλαμβάνεται πανομοιότυπα στο ἐπιστολάριο του 1796, ἐνῶ διαφοροποιεῖται στο ἐνδιάμεσο ἐπιστολάριο του 1779· ἀντίθετα με τὸ τελευταῖο, ὅπου τὸ ὑπόδειγμα εἶναι συντομότερο και λιτότερο ὡς πρὸς τὸ ὕφος, στα δύο ἄλλα οἱ μακροσκελεῖς και φλύαρες, ἐπιτηδευμένες προσφωνήσεις και ἡ ὑπερβολὴ στα εἰσαγωγικά –που ταιριάζουν μάλλον σε θρησκευτικὸ τύπου ἐπιστολογραφία– κυριαρχοῦν στο ὕφος του ὑποδείγματος και τὸ καθιστοῦν τόσο ἀνοικεῖο πρὸς τὴν πραγματικὴ μορφή τῆς ἐμπορικής αλληλογραφίας. Βλ. *Νέον Ἐπιστολάριον*, ὁ.π., σ. 117-118.

5. Αναφέρομαι στο ἐπιστολάριο του Δάρβαρη, στο ὁποῖο, ἀκριβῶς ἐπειδὴ προορίζεται νὰ χρησιμεύσει ὡς εγχειρίδιο γιὰ ὄσους σπουδάζουν τὰ του ἐμπορίου, ὑπάρχει πλούσια ποικιλία ὑποδειγμάτων με ἀναφορὰ σε πραγματικὰ πρόσωπα, συγκεκρι-

Ἡ ἐμπορικὴ αλληλογραφία ὡς ἐπικοινωνιακὴ πρακτικὴ του ἐμπορίου ὑπάρχει, βέβαια, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὰ ἐπιστολάρια και τουλάχιστον ὡς τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αι. δὲν διαμορφώνεται μέσα ἀπὸ κάποια επίσημη μαθητεία –θα δούμε ὀρισμένες ἐξαιρέσεις– ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Οἱ ἔμποροι, ἢ οἱ γραμματικοὶ τους, αλληλογραφώντας διδάσκουν και διδάσκονται, μιμούνται και γίνονται ὑπόδειγμα μίμησης· τελικῶς, μαθαίνουν τὸν τρόπο και διαμορφώνουν μιὰ ἐπιστολογραφία, που θα ἀποκρυσταλλωθεῖ στα μέσα του 18ου αι. στον τύπο των ἐπιστολαρίων, καθαρμένο ἀπὸ κάθε περιττό και προσωπικὸ στοιχεῖο, ἓνα ὑπόδειγμα ὁμως που θα ἀποδειχθεῖ ἀχρηστο.

Καθὼς τὰ σωζόμενα τεκμήρια (ἐμπορικὰ ἀρχεῖα) μας ὑποδεικνύουν, τουλάχιστον ἀπὸ τὰ τέλη του 17ου αι., ἡ ἐμπορικὴ αλληλογραφία αὐτοδιαμορφώνεται και οἱ ἐπιστολές μοιάζουν μεταξύ τους τόσο στη χρονικὴ ὅσο και στη γεωγραφικὴ ἀπόσταση· ὅπως οἱ ἄνθρωποι μιλοῦν (ἀκόμα και ἰδιωματικά), ἔτσι και γράφουν: με ἀπλότητα, ἀμεσότητα, χαλαρά, ἄλλοτε λακωνικά και ἄλλοτε (συνήθως) φλύαρα, ἀλλὰ πάντα με σαφήνεια· οἱ ἐμπορικὲς ἐπιστολές γίνονται ἀμεσα κατανοητές και τοῦτο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικά τους, που τις διαφοροποιεῖ οὐσιαστικά ἀπὸ τις ἄλλες κατηγορίες τῆς ἐπιστολογραφίας. Ἐτσι, λοιπόν, δημιουργεῖται μιὰ κοινὴ γλώσσα-γραφὴ ἐπικοινωνίας των ἐμπόρων, τὴν ὁποία ἐρχεται νὰ ἀποτυπώσει τὸ πρῶτο ἐπιστολάριο με σαφὴ τὴ βενετικὴ ἐπίδραση. Ἀργότερα, ἀπὸ τὰ τέλη του 18ου αι. και, βέβαια, στον 19ο, ὅταν τὸ ἐμπόριο με τὴν κεντρικὴ Ἐυρῶπη ἀποκτᾶ ἰδιαίτερες διαστάσεις, τὰ ἐπιστολικά πρότυπα ἐπηρεάζονται πλέον ἀπὸ τὴν αὐστριακὴ (βιεννέζικη) γραφειοκρατία: τὰ ὑποδείγματα στα ἐπιστολάρια εἶναι πλουσιότερα σε ποικιλία τύπων και θεμάτων, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὸ ὕφος αὐστηρότερα, τυπικά, περισσότερο ἐπαγγελματικά.

Ὁ τύπος τῆς ἐμπορικής ἐπιστολῆς μπαίνει στα ἐπιστολάρια, ἐπειδὴ τότε ἐντάσσεται σε παιδευτικὲς ἀνάγκες, και αὐτές ἀκριβῶς καλεῖται νὰ ὑπηρετήσῃ. Ἀπευθύνεται στους μαθητευόμενους γραμματικούς, μιὰ κατηγορία νέων, οἱ ὁποῖοι τον 18ο αι. ἔχουν ἀρχίσει νὰ διαμορφώνονται σε ἐπαγγελματικὴ τάξη με προσόντα και γνώσεις που ξεπερνοῦν τὴν ἀπλὴ ἐμπειρία. Οἱ ἔμποροι ἢ οἱ γραμματικοὶ τους σπουδάζουν τὴν ἐπιστολογραφία, ὅπως διδάσκονται τὴν τήρηση των ἐμπορικών βιβλίων, τὴ σύνταξη συναλλαγματικῶν

μένες ποσότητες ἐμπορευμάτων, χρηματικῶν ποσῶν και νομισμάτων. Δημ. Νικ. Δάρβαρις, *Ἐπιστολάριον κοινωφελὲς εἰς χρῆσιν τῶν περὶ τὴν σπουδὴν και ἐμπορίαν καταγινόμενων νέων*, Βιέννη 1808· τὰ ὑποδείγματα των ἐμπορικών ἐπιστολῶν βλ. στις σ. 256-412. Βλ. ἐδῶ και τὴν ἐδικὴ ἀνακοίνωση τῆς Μαρίας Στασινοπούλου, «Ξαναδιαβάζοντας τὸ Ἐπιστολάριο του Δημητρίου Δάρβαρη».

και άλλων εγγράφων της γραμματειακής εμπορικής πρακτικής μέσα από τα εμπορικά εγχειρίδια που τυπώνονταν στα ελληνικά ήδη από τον 16ο αιώνα⁶. Προϊόντος του χρόνου η μαθητεία στα του εμπορίου παγιώνεται, γίνεται πλέον απαραίτητη· σ' αυτές τις ανάγκες, ακριβώς, έρχεται να ανταποκριθεί στις αρχές του 19ου αι. το *Μαθηματάριο εμπορίου* του Αθαν. Ψαλίδα⁷.

Καθώς τα εμπορικά δίκτυα πυκνώνουν και διευρύνονται, οι επαφές των συναλλασσομένων διενεργούνται πλέον όχι μόνο μέσω των προσώπων, με το ταξίδι του ίδιου του εμπορευόμενου ή του συνεργάτη-βοηθού του, αλλά υποστηρίζονται αποτελεσματικά και με την πύκνωση της αλληλογραφίας. Η εξέλιξη και διόγκωση του εμπορίου οδηγεί αναπόφευκτα στην ανάπτυξη της αλληλογραφίας, η οποία στο στάδιο ακριβώς της ακμής της θα βρει τη θέση της και στα επιστολάρια.

Είπαμε ότι οι έμποροι συνήθως χρησιμοποιούν γραμματικούς (φατούρους), πρόσωπα δηλαδή που ασκούν επαγγελματικά τη λειτουργία αυτή, εφαρμόζοντας συνεπώς και κάποιους κανόνες· όμως, στις περιπτώσεις αυτές το πρόσωπο που ασκεί την εμπορική πράξη και έχει την εμπορική λογική δεν ταυτίζεται με εκείνον που την εκφράζει, που διατυπώνει γραπτά αυτή τη λογική, καθώς ο λόγος-έκφραση σε μεγάλο βαθμό ανήκει στον γραφιά. Καλή πίστα για παρατήρηση του φαινομένου είναι η εμπορική αλληλογραφία από τον βορειοελλαδικό χώρο (τέλη 17ου αι.) που έχει εκδόσει ο Κων. Μέρτζιος. Εκεί, θα συναντήσουμε τις περιπτώσεις εβραίων και οθωμανών εμπόρων που αλληλογραφούν σε καλά ελληνικά με τη διαμεσολάβηση ελλήνων γραφιάδων, ατόμων που κάνουν αυτή τη δουλειά συστηματικά όχι μόνο για ένα αλλά για

6. Για τα έντυπα αυτά υπάρχει η ειδική μελέτη του Τριαντάφυλλου Ε. Σκλαβενίτη, *Τα εμπορικά εγχειρίδια της Βενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας και η Εμπορική εγκυκλοπαιδεία του Νικόλαου Παπαδόπουλου*, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων* αρ. 5, Αθήνα 1991.

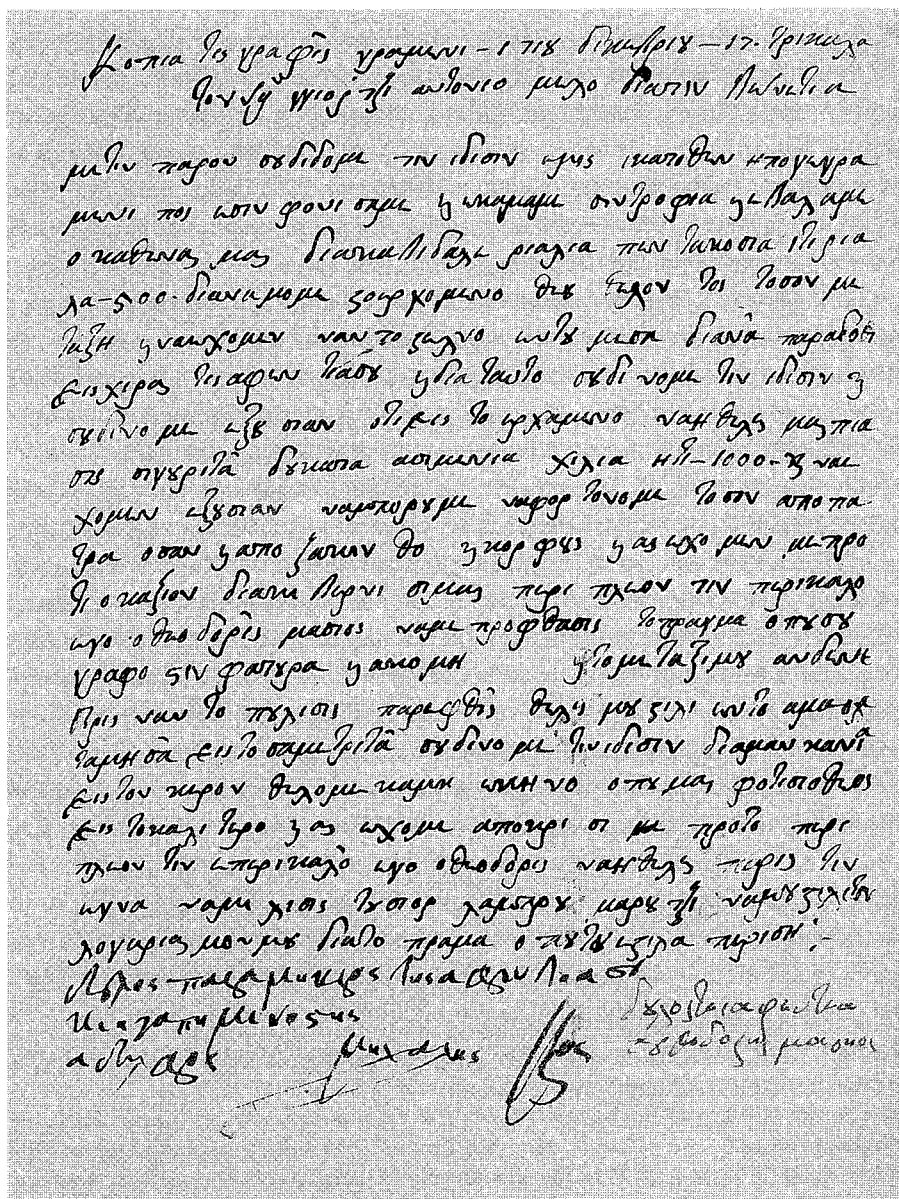
7. Την έκδοση του κειμένου βλ. στη μελέτη του Γεωργίου Παπαγεωργίου, *Ο εκσυγχρονισμός του Έλληνα πραγματευτή σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα (τέλη 18ου-αρχές 19ου αι.)*, Αθήνα 1990. Στο μαθηματάριο αυτό τα υποδείγματα των επιστολών (εγκυκλίων, συστατικών) που παρατίθενται είναι ιδιαίτερα τυποποιημένα, σε γλώσσα μάλλον λόγια και ύφος επιτηδευμένο· και πάντα οι προσφωνήσεις και αποφωνήσεις γίνονται προς τους εμπόρους με ταπεινότητα και δουλικότητα προς την τιμότητα και την εντιμότητά τους. Αν υπάρχει κάποια σχέση, κάποιο κοινό σημείο, ανάμεσα στα σταθερά επαναλαμβανόμενα υποδείγματα των επιστολαρίων του 18ου αιώνα με εκείνα του 19ου αλλά και με το μαθηματάριο του Ψαλίδα, τούτο έχει να κάνει μόνο με το περιεχόμενο, με το τί, δηλαδή, θα πρέπει να περιέχει μια εμπορική επιστολή και με τη σειρά που λίγο πολύ θα καταστρώνονται τα θέματα εκεί και λιγότερο με τα εκφραστικά εργαλεία που θα πρέπει να χρησιμοποιεί ο κάθε επιστολογράφος.

περισσότερα πρόσωπα, καθώς προκύπτει από τον τύπο των επιστολών, που τις χαρακτηρίζει συντομία, τυπικότητα, ομοιομορφία (απόλυτη έλλειψη προσωπικού ύφους) και όπου τελικά αναγνωρίζει κανείς τον ίδιο ή τους ίδιους συντάκτες σε διαφορετικές περιπτώσεις⁸. Τούτοι οι γραμματικοί δεν έχουν, βέβαια, καμιά σχέση με τους προσωπικούς και αποκλειστικούς γραμματικούς-βοηθούς που χρησιμοποιούν οι γνωστότεροι έμποροι της εποχής, όπως οι Σάροι, Μέλοι, Καπετανάκηδες, Περούληδες κ.ά., πρόσωπα έμπιστα και πλήρους απασχόλησης με αμοιβές μηνιαίες ή ετήσιες.

Πριν προχωρήσουμε σε επιμέρους προσεγγίσεις, όσον αφορά τον τύπο των εμπορικών επιστολών, ας διατυπώσουμε κάποιες γενικές παρατηρήσεις και σκέψεις, αυτονόητες οι περισσότερες. Μια γενική διαπίστωση είναι ότι, παρά το ολιγογράμματο των ανθρώπων της εποχής, υπάρχει ευχέρεια και άνεση εκφραστική στα γράμματά τους και σαφήνεια στη διατύπωση των νοημάτων τους. Εντούτοις, θα μπορούσαμε εδώ να διακρίνουμε κάποιες διαφοροποιήσεις. Η διαφορά νοοτροπίας ανάμεσα σε μικρούς εμπορευόμενους, κυρίως εγκατεστημένους στον ελλαδικό χώρο, και στους μεγαλύτερους, είτε μόνιμα εγκατεστημένους στο εξωτερικό είτε διακινούμενους, αποτυπώνεται σε μεγάλο βαθμό και στο ύφος των επιστολών τους. Ανάλογη διαφοροποίηση διαπιστώνεται και ανάμεσα σε πρόσωπα, τα οποία εκτός από την επαγγελματική συνδέονται και με κάποια συγγενική ή φιλική σχέση· τότε ο λόγος γίνεται πιο άμεσος, χαλαρός, προφορικός με χρήση παροιμιακών εκφράσεων, αλληγοριών, μεταφορών, παρομοιώσεων κ.λπ., όπως λ.χ. όταν ο Μιχάλης Μέλος γράφει στον αδελφό-συνεργάτη του στη Βενετία: «...Με άλλη σας μου λέτε πως έκαμα καλά πως έδωσα την μέρτζα και με τούτην με ονειδίζετε πως δεν την εκράτησα εις το αργαστήρι να την πουλήσω· και σ' αυτό να με συμπαθήσετε, ότι δεν ημπορώ να κρατώ μέρτζες να πουλώ εις το αργαστήρι και να πληρώνω παρευθύς· τούτο εγώ δεν δύναμαι, ότι τα στημόνια μου είναι ολίγα και τα θεμέλια του σπιτιού μου αχαμνά και αν πιάσω να κτυπήσω το ξυλόκτενο να κάνω το πανί σφικτό, σπάζουν τα στημόνια, γκρεμίζεται το σπίτι και μένω εγώ έξω...»⁹.

8. Κων. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, κεφ. Ζ', «Εμπορική αλληλογραφία εκ Μακεδονίας (1695-1699)», σ. 209-255· πβ. λ.χ. τις επιστολές αρ. 27 (σ. 221), 32 και 33 (σ. 224) κ.α.

9. Το παράδειγμα είναι από επιστολή του Μιχάλη Μέλους της 27 Ιουνίου 1714 από τ' Ανάπλι προς τον αδελφό του Γ. Μέλο, έμπορο στη Βενετία. Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας (=ΕΙΒ), Παλαιό Αρχείο, φάκ. 146, φ. 86. Από τα πολλά παραδείγματα που θα μπορούσαν να αναφερθούν από διαφορετικές πηγές και πρόσωπα, περιορίζο-

Στον αντίποδα, ακριβώς, αυτών των περιπτώσεων αξίζει να αναφέρουμε την εμπορική αλληλογραφία του τέλους του 18ου αι. από τα Αμπελάκια, της οποίας τα κύρια χαρακτηριστικά είναι η αυστηρότητα, η στεγνότητα και η άκρα τυπικότητα των ιδιόγραφων, κατά το πλείστον, επιστολών¹⁰.

Ας έρθουμε τώρα στο θέμα της ορολογίας: η χρήση ξένων λέξεων, κυρίως ιταλικών –νομιμοποιημένη άλλωστε και στο εισαγωγικό κείμενο του Μίλια¹¹– διατρέχει τόσο σε γεωγραφικό όσο και σε χρονικό άνοιγμα όλον τον 18ο αι. με ιδιαίτερη έμφαση στις αρχές του και μάλιστα στις βενετοκρατούμενες περιοχές. Από τα πολλά ας περιοριστούμε ενδεικτικά σε ένα παράδειγμα: «...Εγώ, ά μου καπιτάρει, θέλω δώσει δια λογαριασμό του να μου πιάνεις την σιγουριτά και τήνε περικαλώ να μην κάμει ως καθώς η αφεντιά σου εις το νιτερέσο σου (...), διότι εγώ όλο το κοντράριο είμαι (...): ατός σου το λες καλά περό εγώ κάνω εκείνο οπού με φωτίσει ο Θεός...»¹². Καθώς διαπιστώνουμε, εξάλλου, η μετάβαση από το ένα καθεστώς κυριαρχίας στο άλλο (βενετοί-οθωμανοί) δεν επηρεάζει την έκφραση στις εμπορικές επιστολές πλουτίζοντας την ορολογία με λέξεις τούρκικες και κάνοντας να υποχωρούν οι ιταλικές. Όσο ο αιώνας προχωράει η γλώσσα αποκαθαίρεται από τις ξένες λέξεις· τα υπολείμματα της ιταλικής ορολογίας περιορίζονται σε όρους

μαί σε ένα ακόμα από το ίδιο αρχείο, ενδεικτικό του κατακλυσμού παροικιακών εκφράσεων για νουθεσία και όχι επίδειξη του γράφοντα· εδώ είναι ο Γ. Μέλος που απαντάει στον αδελφό του για την αφοσίωση που απαιτεί η δουλειά του εμπόρου: «... ως καταλαβαίνω δεν επιμελείσαι το αργαστήρι σου (...) και κάνεις πολλά άτυχα (...) οπραματευτής πρέπει να είναι κουτσός εις το εργαστήρι του, να μη μπορεί να βγαίνει έξω (...) Πολλές φορές ο άνθρωπος για το καρφί χάνει και το πέταλο και ό,τι φέρνει μία ώρα δεν τα φέρνει όλος ο χρόνος». Ο.π., φάκ. 183, φ. 39^η, επιστολή της 6 Ιουνίου 1715. Πβ. και την άποψη του Σταμάτη Πέτρου, θυμοσοφικά διατυπωμένη, για τη στάση του καλού εμπόρου, ο οποίος πρέπει να νοιάζεται για το συμφέρον του: «Οπραματευτής δεν βλέπει ή στραβά του γράφουν ή ίσια, αλλά βλέπει το διάφορό του και παρακεί δεν τόνε μέλει». Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα από το Άμστερνταμ, επιμ. Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα 1976, σ. 39.

10. Ηλίας Παν. Γεωργίου, Νεώτερα στοιχεία περί της ιστορίας και συντροφίας των Αμπελακίων εξ ανεκδότου αρχείου, Αθήνα 1950, σ. 17-49.

11. Σπ. Μήλιας, Έπιστολάριον, σ. 259-260: «Περιπλέον εις τας Έπιστολάς τήςπραγματείας δέν πρέπει τινάς νά δυσχεραίνη, όταν βλέπη τόν γράφοντα όπού μεταχειρίζεται λέξεις άλλης διαλέκτου, και μάλιστα Ιταλικαίς, ώσαν όρδινείαν, Μάρκαν, Νόταν, Καμπιάλε, Τζίρο Λέτερας, Κομμέρτζιο και έλλα όμοια. διότι όπραματευτής έχει χρέος νά γράφη με εκείνους τούς όρους όπού είναι πλέον κοινοί, και όπού καταλαμβάνονται άπό όλους».

12. ΕΙΒ, Παλ. Αρχείο, φάκ. 147, φ. 192, επιστολή Ν. Μέλου προς Γ. Μέλο (25 Σεπτεμβρίου 1713).

που έχουν πλέον καθιερωθεί στο εμπόριο, όπως νεγκότσιο, μπαστιμέντο, φατούρα κ.λπ. Στα γράμματα του Ποθ. Ξένου λ.χ. στη δεκαετία του 1770-80 θα συναντήσουμε ελάχιστες ξένες λέξεις, μολονότι το ύφος και η δομή του λόγου είναι πολύ κοντά στα γράμματα του Μέλου ή του Σάρου των αρχών του αιώνα· το ίδιο και οι εμπορικές επιστολές του Μαρίνου Λουρόπουλου στο τέλος του 18ου αι.· για να μη μιλήσουμε, βέβαια, για τα γράμματα του Κοραή, τα οποία, άλλωστε, δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν τυπικές εμπορικές επιστολές. Ας θυμίσουμε ακόμα ότι στην αμπελακιώτικη αλληλογραφία γίνεται στρωτή χρήση της ελληνικής γλώσσας με ελάχιστες μόνο γερμανικές λέξεις, όσο κι αν το ύφος, όπως είπαμε, είναι ιδιαίτερα στεγνό.

Ας περάσουμε τώρα σε κάποια άλλα επιμέρους στοιχεία της δομής της εμπορικής αλληλογραφίας. Και πρώτα, τα αρχοτελεύτεια: Οι προσφωνήσεις που οι έμποροι χρησιμοποιούν απευθυνόμενοι προς τους συνεργάτες τους δεν είναι καθόλου τυπικές ή κοινότυπες· υπάρχει ένας κώδικας που τον μαθαίνουν και τον τηρούν. Ανάλογα με την αξία του καθενός, τη θέση που έχει στην κοινωνία, στον εμπορικό κόσμο ή στη συνείδηση του εμπόρου, προσαρμόζεται και η προσφώνηση ή ο χαιρετισμός που θα του απευθύνει: Έτσι, ο Ποθ. Ξένος λ.χ. προσφωνεί τον Χατζή-Νικολή Κοϊμτζόγλου «πολλά ηγαπητόν κύριον σιόρ...», ενώ τον Στρατή Πετροκόκκινο «τιμιότατον και ευγενέστατον κύριον κύριον σιόρ...». Οι καστοριανοί, εξάλλου, έμποροι-συνεργάτες του Δημ. Περούλη τον αποκαλούν «εκλαμπρότατο» ή «ευγενέστατο, εντιμότατο αρχων κύρ κόντε». Τα ίδια πάνω-κάτω ασφαλώς θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε και από τις άλλες εμπορικές αλληλογραφίες της εποχής.

Ο πραγματευτής, λοιπόν, πρέπει οπωσδήποτε να προσφωνείται με κάποιο προσηγορικό, χαρακτηριστικό της ιδιότητάς του. Έτσι, είναι *χρήσιμος* (ή *χρησιμότατος*), δηλαδή «καλός εις το είδος του» αλλά και «χρηστός». Αργότερα, η προσφώνηση αυτή θα υποχωρήσει και θα καθιερωθεί σχεδόν το *εντιμότατος* και *τίμιος*· εδώ ασφαλώς δεν πρόκειται για ταυτολογία, όπου το τίμιος ενέχει ηθική απόχρωση, αλλά τίμιος είναι «ο άξιος τιμής», «ο εν τιμή διατελών». Τέλος, το *ευγενής* (και *ευγενέστατος*) αποδίδεται κατά κανόνα από κατώτερους προς ανώτερους (εδώ η διαβάθμιση έχει να κάνει με την οικονομική δύναμη των εμπόρων: μικρέμποροι, μεγαλέμποροι), οπότε δεν σημαίνει τον υψηλής καταγωγής (από καλό γένος), αλλά αυτόν που έχει –τουλάχιστον στη συνείδηση του γράφοντα και σε σχέση με αυτόν– υψηλότερη θέση στην επαγγελματική ιεραρχία.

Κοντά σ' αυτά τα αναπόσπαστα χαρακτηριστικά της επιστολής έρχεται κάποτε και η προσφώνηση που δηλώνει την ειδική σχέση των προσώπων,

συγγενική ή στενά φιλική: «ευγενή και ηγαπημένε μου» ή «ευγενή και ακριβέ μας αδελφέ» αποκαλούν οι Μέλοι τον αδελφό τους. «Προς τον εξοχότατον και άκρον μου φίλον και συμπατριώτην» γράφει ο αμπελακιώτης έμπορος στον συνεργάτη του. Ανάλογες και οι αποφωνήσεις: «άλλο νέον δεν έχω και σας ακριβοπροσκυνώ», «δουλικώς προσκυνώ», «ακριβώς χαιρετώ»· «δούλος παραμικρός της αφεντιάς σου και ηγαπημένος της αδελφός», υπογράφει τα γράμματά του ο Μιχάλης προς τον Γεώργιο Μέλο, συνδυάζοντας έτσι την τυπική έκφραση της επαγγελματικής σχέσης με την αδελφική οικειότητα.

Η αυτοσυνείδηση της ανωτερότητας του αποστολέα προς τον παραλήπτη εκφράζεται κατά κανόνα με την απουσία οποιουδήποτε κοσμητικού επιθέτου· έτσι, ο Περούλης ή ο Κοραής λ.χ. απευθύνονται στους συνεργάτες τους δίχως καμιά προσφώνηση και κλείνουν τυπικά τις επιστολές τους υπογράφοντας απλά ή το πολύ-πολύ προσθέτοντας «εις τας προσταγάς σας».

Και καλά, οι έμποροι να είναι και «χρήσιμοι» και «έντιμοι» και «τίμιοι»· νά όμως που και οι γραφές τους είναι «ακριβές» και «ηγαπημένες» και πρωτίστως «τίμιες»· η χρήση μάλιστα αυτής της τελευταίας είναι σχεδόν γενικευμένη και διαχρονική. Αν όμως ένας έμπορος δεν είναι «τίμιος», δηλαδή ηθικά σημαίνόμενο υποκείμενο, πολύ λιγότερο ένα αντικείμενο, μία επιστολή, δεν επιδέχεται ηθικής φύσης χαρακτηρισμό· για τούτο, μία «*τιμία γραφή*» είναι για τον εμπορευόμενο απλά και μόνο μια «πολύτιμη», μια «έχουσα αξία» γραφή. Και πώς να μην είναι, άλλωστε, αφού μέσω αυτών των επιστολών γίνεται η επικοινωνία των συναλλασσομένων και σε μεγάλο βαθμό η οργάνωση των εμπορικών πράξεων; Του λόγου το αληθές αποδεικνύεται από τις διαμαρτυρίες ή τις ενδείξεις για καθυστερήσεις, εσκεμμένες (ολιγωρία) ή οφειλόμενες σε εξωτερικούς παράγοντες (αντιξοότητες στη διακίνηση λόγω καιρικών συνθηκών, πολιτικών καταστάσεων κ.λπ.), που έχουν ως αποτέλεσμα την πλημμελή ενημέρωση των εμπόρων. Γιαυτό και οι έμποροι γράφουν και ξαναγράφουν, επαναλαμβάνοντας σε δύο και τρεις διαδοχικές επιστολές τους ό,τι θεωρούν σημαντικότερο ως είδηση ή ως παραγγελία. Οι εμπορικές επιστολές όμως είναι πολύτιμες καθώς λειτουργούν θετικά και σε ένα άλλο επίπεδο: αυτό της εξωτερικής εικόνας των εμπόρων τόσο μέσα στο συνάφι, όσο και πέρα απ' αυτό. Ο καλός έμπορος πρέπει να λαβαίνει από τους ανταποκριτές-συνεργάτες του συχνά γράμματα ή εμπόρευμα –έστω και σε μικρές ποσότητες αυτό το τελευταίο– γιατί αλλιώς ο κόσμος τον κρίνει αρνητικά: «...και ό,τι καράβι έλθη, λίγο πολύ πράμα να μή με λείπει, ότι είναι πολύ καλό δια λόγου μου και για την εντιμότη σου· ότι έρχεται το “νεγκότσιον” και τρέχει, και απεκεί μήν εδιγιούν πως έβγη καράβι και δεν μας έρ-

χεται οδί γραφή οδί πράμα, έρχεται ο κόσμος και κρίνει (...)· έτσι κρύνει ο πραγματευτής και χάνεται»¹³.

Ας δούμε όμως και κάποια άλλα, δομικά χαρακτηριστικά των εμπορικών επιστολών. Στον 18ο αι. η χρήση του γ' προσώπου αντί του β', «την αφεντιά της ταπεινά προσκυνώ», «χαίρω δια την ακριβήν μου υγείαν της» κ.λπ., συναντάται αρκετά σπάνια, μόνο ως απολίθωμα παλαιότερων εποχών και όχι ως δόκιμο, φραστικό στερεότυπο. Αντίθετα, απαραίτητο στοιχείο στην αρχή της επιστολής είναι η αναφορά του χρόνου (πότε) και συχνά του τρόπου (μέσου), που ο παραλήπτης έλαβε την τελευταία επιστολή του συνεργάτη του: «εις τις 18 του παρόντος έλαβα τιμίαν της γραμμένη εις τις 7 του παρόντος στο Νεό»¹⁴. Η σαφής διευκρίνιση, αν πρόκειται για το παλαιό ή το νέο ημερολόγιο, κρίνεται αναγκαία, καθώς οι διαφορετικές χρονολογήσεις θα μπορούσαν να δημιουργήσουν σύγχυση στη σωστή ανταπόκριση των αλληλογράφων με σοβαρές συνέπειες στις συναλλαγές τους. Το ενδιαφέρον είναι ότι στα επιστολάρια δεν εφιστάται η προσοχή σ' αυτό, ίσως επειδή θεωρείται αυτονόητο για τους ανθρώπους της εποχής.

Στα εξωτερικά χαρακτηριστικά της επιστολής ανήκει και ο τρόπος αναγραφής του παραλήπτη. Συνήθως αναγράφεται (αφού το γράμμα διπλωθεί και σφραγιστεί) μόνο το ονοματεπώνυμο και η πόλη και σπανιότερα κάποια στοιχεία ακριβέστερης διεύθυνσης: «Signor Antonio Melo al fontego di San Lorenzo» ή «in casa del signor Lionardo Capitanachi»¹⁵. Αντίθετα με τον παραλήπτη, η ταυτότητα του αποστολέα δεν δηλώνεται εξωτερικά (απ' όσο γνωρίζω), παρά μόνο στο εσωτερικό της επιστολής. Ίσως γιατί δεν πρέπει να δη-

13. Από επιστολή του Δήμου Καστρίσιου (6 Φεβρουαρίου 1698, Θεσσαλονίκη) προς τον Γ. Κούμανο στη Βενετία· ας σημειωθεί ότι στο παράθεμα πραγματευτής σημαίνει τον λιανοπωλητή. Κων. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, ό.π., σ. 249.

14. Επιστολή Νικολού Μέλου (Ανάπλι) προς Γ. Μέλο (Βενετία) της 25 Σεπτεμβρίου 1713. ΕΙΒ, Παλ. Αρχείο, φάκ. 147, φ. 192. Και ένα άλλο παράδειγμα από τον ίδιο αποστολέα με ημερομηνία 2 Φεβρουαρίου 1714/5: «Μαί βηας γράφο. Ετούτην τιν όρα έλαβα τής τιμές της από την Ζάκηνθο γράμενη ει μια Γεναρίου 5 και ει αλη Γεναρίου 10 και ειδα εις τα οσα μου γράφης...». Ό.π., φ. 337.

15. Σπάνιο είναι επίσης το όνομα του παραλήπτη να συνοδεύεται και από κάποια προσφώνηση ή άλλο στοιχείο, που κατά κανόνα το συναντάμε στο εσωτερικό, στην αρχή της επιστολής: «Τω ευγενή σιόρ Γεωργάκη Αντώνιω Μελω Δοθί Βενετία» ή «Σιόρ Γεωργάκη Αντώνιω Μελω ηγιός ευχαριστήει. Βενετία». Ως προς τη λακωνικότητα ή τα ελλιπή στοιχεία της διεύθυνσης, τούτο μπορεί εύκολα να εξηγηθεί, καθώς οι άνθρωποι δεν λάβαιναν την αλληλογραφία στο σπίτι τους, αλλά εκείνοι πηγαίνουν στα συγκεκριμένα σημεία, όπου έφτανε το ταχυδρομείο (λιμάνι, αγορά) προς αναζήτηση των επιστολών τους.

μοσιοποιούνται τα στοιχεία του αποστολέα, που αποτελούν μέρος της μυστικότητας των όρων του εμπορίου, η οποία μυστικότητα διασφαλίζεται επιπλέον και με την επισήμανση στην αρχή της επιστολής ότι το γράμμα είναι εμπιστευτικό κι ας είναι υποψιασμένος ο παραλήπτης: «ανάγνωσέ την με επιμέλεια δύο και τρεις φορές»· ή ακόμα να είναι γραμμένο σε μια ξένη γλώσσα, επίτηδες για να μη διαβαστεί από άλλον: «θα δεις ένα γράμμα φράντζικο και να το διαβάσεις μυστικά»¹⁶.

Δυό λόγια, τέλος, για το περιεχόμενο των εμπορικών επιστολών. Κατά κανόνα είναι πλούσιο –εννοείται– σε ειδήσεις και στοιχεία που αφορούν το εμπόριο: για την άφιξη, την ποιότητα και το καλώς (ή κακώς) έχει των εμπορευμάτων, τις τιμές που τρέχουν στην τοπική αγορά, για τοπικές παραγωγές, για την επίδραση των καιρικών φαινομένων ή άλλων παραγόντων, κι ακόμα πληροφορίες που αφορούν άλλους εμπόρους· οι κοινωνικές ειδήσεις καταλαμβάνουν πολύ περιορισμένη θέση, ενώ από τα πολιτικά τεκταινόμενα μόνο τα εξαιρετικά και καιρία περνούν στην εμπορική αλληλογραφία. (Για την πτώση τ' Αναπλιού λ.χ. στα 1715 υπάρχουν πυκνές αναφορές με σημαντική έκταση στην αλληλογραφία των εμπόρων της πόλης με τους συνεργάτες τους). Η κανονικότητα της πολιτικής ζωής γενικά μένει απ' έξω, εφόσον δεν σχετίζεται με το εμπόριο. Έτσι, στην ογκώδη αλληλογραφία των αδελφών Μέλων μετά την ανακατάληψη του Μοριά από τους οθωμανούς, οι ειδήσεις που θα συναντήσει κανείς για την πολιτική κατάσταση στον τόπο είναι ελάχιστες.

Η εμπορική επιστολή είναι κυρίως ενημερωτικό έγγραφο, η «οικονομική εφημερίδα» του εμπόρου. Αρκετά συχνά εμπεριέχονται σ' αυτή και κάποιες παραγγελίες εμπορευμάτων, περιορισμένων όμως σε αριθμό και ποσότητες: «εγώ της γράφω εις τις φατούρες εις πλάτος δια μερικούς κάμπιους και η αφεντιά σου θέλεις στοχαστήνε το καλύτερο οπού γνωρίσεις»¹⁷. Η φατούρα, λοιπόν, είναι το κατεξοχήν έγγραφο παραγγελίας (ή αποστολής) εμπορευμάτων με τυποποιημένη γενικά μορφή, όπου, ως γνωστό, περιλαμβάνονται τα προς αγορά (ή αποστελλόμενα) είδη με την ποιότητά τους (κάποτε

16. Τα παραδείγματα προέρχονται από το αρχείο Γ. Μέλου, ΕΙΒ, ό.π., φάκ. 147⁴, φ. 279, φάκ. 146, φ. 182 και reg. 183, φ. 15. Και στην αλληλογραφία του Σταμάτη Πέτρου –όσο κι αν δεν μπορεί να χαρακτηριστεί τυπική εμπορική αλληλογραφία– οι μυστικές γραφές είναι συνηθισμένες: «ευρίσκομαι με ένα ετερό σας γράμμα μυστικό δοσμένο Γενναρίου...» ή «Έως την σήμερον δεν έλαβα απόκριση της υστερινής μυστικής γραφής, την οποίαν την έστειλα με χέρι του κυρίου Ιωάννου Μπρίγκου σημειωμένην Φεβρουαρίου 8». Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, ό.π., σ. 27, 40 κ.α.

17. ΕΙΒ, Παλ. Αρχείο, φάκ. 147, φ. 193, επιστολή Ν. Μέλου της 25 Σεπτεμβρίου 1713 προς τον Γ. Μέλο.

αρκετά περιγραφικά), την ποσότητα και την τιμή τους¹⁸. Η εμπορική επιστολή, συνεπώς, επέχει θέση και συνοδευτικού εγγράφου της φατούρας, καθώς αναφέρεται και στο υπόδειγμα του επιστολαρίου Μίλια: «Ἐπιστολή με τὴν ὁποῖαν συντροφεύει [ο ἔμπορος] φατούραν διὰ τὴν ψωνίση»¹⁹.

Οι εμπορικές επιστολές λειτουργούν –μέσα στ' ἄλλα– και ως συστατικές επιστολές για πρόσωπα, που είτε προτίθενται να ασχοληθούν με το εμπόριο είτε να εκπαιδευτούν στα του εμπορίου: «...Να τον αγαπάς τον Δημητράκη, να τον αναγκάζεις να μάθῃ λογαριασμούς και να γράφει φράνκικα· και τη δουλειά του Θεοδόση Νικολάου να την κυττάξεις καλά και να τον αγαπάς, ὅτι εἶναι και αὐτός ανεπιός μου», γράφει στα 1697 ο Δημ. Μπέντος ἀπὸ τη Μοσχόπολη στον Γ. Κούμανο στη Βενετία²⁰.

18. Ἄς δούμε ἓνα τυπικὸ παράδειγμα ἀπὸ τα εἰσαγωγικά, που κατὰ κανὸνα προηγούνται μίας φατούρας, κάτι σαν σύντομη ἐπιστολή:

«Εἰς δόξαν χριστοῦ 1713 αὐγούστου προτῆ, Ἄναπλι

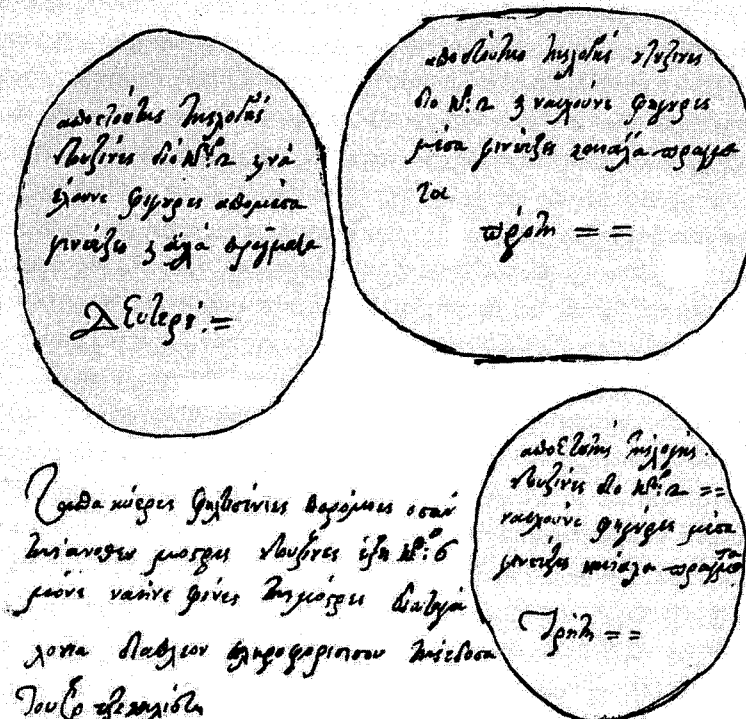
Φατούρα ὅπου νοτάρο θα κατοθεν μέρτζα δοῖα να μου τὰ ψωνισί εἰς τὴν Βενετοία ο ἀδελφός μου σῖρ Γιοιργάκης Μελός δια λογαριασμόν εἰδικόν μου σημάδεμενά με τιν ἀνηγκρίς μάρκα να ζοῖ ο ἀυθέντος ο ἀδελφος μου νὰ ἡνέ πάντα εἰς στοχαζήν τους τοσό εἰς τὴν ἀγορά ὡσαν και εἰς τὴν καλυτά του πραγματόν, το ἡδῖο και εἰς τὰ ἔξοδα και να ἦνε ὄλο σιγουραρίομενά, ἀσιγουράροιστα δεν θελό να μου στίλις τιποτίς.

Ἀρχῆς ἀγκυστριά το νῦ 14 χιλιάδες 2...»

EIB, Παλ. Ἀρχεῖο, φάκ. 146, φ. 48, ἀπὸ Μ. Μέλο πρὸς Γ. Μέλο. Ἡ περιγραφικὴ τὴν εἰδῶν σε ὀρισμένες περιπτώσεις δίνεται με παραστατικὴ τὴν και με εἰκαστικὴ ἀπόδοση τοῦ περιγραφόμενου, ὅπως στο ἄλλο παράδειγμα ἀπὸ ἐπιστολή-φατούρα τοῦ Μ. Μέλου ἀπὸ Σμύρνη πρὸς τὸν ἀδελφὸ τοῦ στη Βενετία με ἡμερομηνία 26 Δεκεμβρίου 1716 (βλ. εἰκόνα στη σελ. 313). EIB, Παλ. Ἀρχεῖο, φάκ. 146, φ. 116*.

19. Σπ. Μήλιας, Ἐπιστολάριον, σ. 253.

20. Κων. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, ὁ.π., σ. 246. Γενικά μέσα στον 18ο αἰῶνα πυκνώνουν τα στοιχεῖα που ἔχουμε για νέους, οἱ ὁποῖοι πηγαίνουν στη Βενετία (ἢ και σε ἄλλες πόλεις τῆς Ευρώπης) για να σπουδάσουν το ἐπάγγελμα τοῦ γραμματικῶ, συστημένοι κατὰ κανὸνα σε κάποιον ἑλληνα ἔμπορο, ἐγκατεστημένο ἐκεῖ και στην κηδεμονία ἢ τὴν ἀπλή φροντίδα τοῦ ὁποῖο ἐμπιστεύονται οἱ γονεῖς τα παιδιὰ τους. Ἐτσι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τῶν ἀδελφῶν Μέλων, ο ἀργίτης Θωμάς Πέτρου στέλνει στα 1713 τὸν γιὸ τοῦ στη Βενετία, συστημένο στον Γ. Μέλο «δια να σπουδάξῃ στο Μουράν ἢ ὅπου ἀλλοῦ θέλεις γνωρίσει ἐσὺ καλύτερα». EIB, Παλ. Ἀρχεῖο, φάκ. 146, φ. 33, φάκ. 147, φ. 153, φάκ. 183, φ. 15 κ.α. Ἀλλά και στη Βιέννη πηγαίνουν οἱ ἀμπελακιῶτες νέοι να σπουδάσουν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἐπιστολή τοῦ Γεώργιου Δημητρίου (1784), ὁ ὁποῖος παροτρύνει τὸν Ἰωάννη Δρόσο «να φέρνεται ταπεινά και να ἐπιμελεῖται εἰς τὴν γλώσσαν και να καταγίνεται εἰς τοὺς λογαριασμούς». Ἠλίας Γεωργίου, *Νεώτερα στοιχεῖα...*, ὁ.π., σ. 20. Ἀπαραίτητο ἐφόδιο για τὸν ἐμπορευόμενο θεωρεῖται και ὁ Ἀθ. Ψαλίδας τὴν ἐκμάθηση ξένων γλωσσῶν και μάλιστα τῆς ἰταλικῆς και τῆς γαλλικῆς, «δια να ἡμπορή εἰς αὐτάς να ἀναγνώση ὄλους τοὺς νόμους τοῦ ἐμπορίου, ἐπειδὴ αὐταὶ αἱ διάλεκτοι πλουτοῦν ἀπὸ

Ἀπόσπασμα ἀπὸ ἐπιστολή-φατούρα τοῦ Μ. Μέλου (βλ. σῆμ. 18).

Ἀπ' ὅσα ὡς τώρα εἶδαμε, λοιπόν, προκύπτει ὅτι οἱ ἔμποροι τῶν χρόνων ἐκείνων ἐγράφαν πολὺ ἀλληλογραφοῦσαν με συχνότητα, χιούμορ και ἀνεση που ἀγγίξε σχεδὸν τὴ φλυαρία: «...ἀπὸ μίαν γραφή ὁπού σου ἐγράψα Ἀυγούστου 29 θέλεις καταλάβεις τα πάντα, διατί σου ἐγράφα εἰς πολυλογία και κρίμα εἰς το χαρτί και εἰς το μελάνι...»²¹. Ἐδῶ, ἀς θυμηθοῦμε και τῖς μομφές τοῦ

παρόμοια βιβλία και ἐτζί παιδευθεῖς εἰς παρόμοια βιβλία ἀκριβῶς θέλει μεταχειρισθῆ και τα τοῦ ἐμπορίου ἀκριβῶς...». Γ. Παπαγεωργίου, *Ὁ ἐκσυγχρονισμός...*, ὁ.π., σ. 132. Για τὴ μαθητεία ἐλλήνων ἐμπόρων και γραμματικῶν και σε προηγούμενους ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα βλ. Τριαντ. Ε. Σκλαβενίτης, *Τα ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια...*, ὁ.π., σ. 11-13.

21. EIB, Παλ. Ἀρχεῖο, φάκ. 146, φ. 229· τὸ ἀπόσπασμα εἶναι ἀπὸ ἐπιστολή τοῦ Μ. Μέλου (10 Ὀκτωβρίου 1720), ὁ ὁποῖος ἔχει καταφύγει στα Τρίκαλα Κορινθίας λόγω τῆς πανώλης που μαστίζει τὴν περιοχή ἀπὸ το φθινόπωρο τοῦ 1719. Ἀξίζει να παραθέσουμε κι ἓνα ἀκόμα ἀπόσπασμα ἀπὸ το ἴδιο γράμμα, γιατί ἀφορὰ τὴ διακίνηση τῶν ἐπιστολῶν: «... μου λέγεις πως δεν ἔχεις καμῖαν εἰδηση δια τα τετρακόσια φλωρία ὁπού μου ἔστειλες· ἐγὼ σου το ἐγράφα πολλότατες βολές πως τα ἔλαβα. Μου λέγεις ἀκόμη πως να μὴν ἀφήσα κανέναν φίλο εἰς τὴν Πάτρα να μου στέλνει τες γραφές και

Σταμάτη Πέτρου για τα φλύαρα και «ακούρευτα» γράμματα του Κοραή²².

Η θεματική ποικιλία των επιστολών αυτών καθιστούσε αδύνατη την όποια τυποποίησή τους, ιδιομορφία που επισημαίνεται, όπως είδαμε, και στο πρώτο επιστολόγιο. Για τούτο, τα εγχειρίδια αυτά δεν ήρθαν να προτείνουν ουσιαστικά κάτι νέο, δεν καινοτόμησαν στην ως τότε επιστολογραφική πρακτική του εμπορίου· απλώς επεχείρησαν να νοικοκυρέψουν κάπως τα πράγματα, να υποδείξουν μια τυπολογία, που στην πραγματικότητα αυτοσυναιρούνταν από την ίδια την ελευθερία της έκφρασης, τις προσωπικές ιδιαιτερότητες, τη θεματική ποικιλία, εντέλει το «απόλυτα μεγαλοπρεπές πνεύμα του εμπορίου» κατά τον Νοβάλις.

Τα εμπορικά εγχειρίδια επέδρασαν ασφαλώς στη διαμόρφωση και τυποποίηση όλων των άλλων εγγράφων του εμπορίου (συναλλαγματικών, ομολογιών, φορτωτικών κ.λπ.) εκτός των επιστολών. Αυτές είχαν διαμορφώσει τον τύπο τους – αν μπορούμε να μιλάμε για τύπο – πολύ πριν τυπωθεί το πρώτο επιστολόγιο κι έτσι τον διατήρησαν κι ύστερα απ' αυτό. Έτσι λοιπόν, με «τίμιες» και «μυστικές γραφές» οι ευγενείς, εντιμότατοι και χρήσιμοι πραγματευτές συνέχισαν να επικοινωνούν και να νεγκοτσιάρουν τον 18ο – και όχι μόνο – αιώνα.

Θα ήθελα να κλείσω, παραθέτοντας ένα δείγμα τυπικής εμπορικής επιστολής από την περίοδο που εξετάζουμε:

Την τιμιότατή της γραφήν έλαβα με τον ερχομόν του Γ. Παλαιολόγου γραμμένη εις τες 5 του Ιουνίου και τις καλές της υγιές πολλά εχαρήκαμε. Με το παρόν μου έρχομαι να σας ακριβοχαιρητήσω και εις τον ίδιον καιρό να σας ειπώ ότι εβαρκάρησα διά λογαριασμόν της συντροφίας μας με τον καπετάν Φραντζέσκο Ποτζέτη σφουγγάρι σακία 37, τα οποία είναι εξ φίνου· κοστίζουν έως το καράβι γρόσια 955. Από τες ταύλες του λογαριασμού σας πολλά ολίγες επουλήθησαν έως τώρα, πρώτον δια να είναι λεινάμε οπού δεν το συνηθούν εδώ και δεύτερον οπού η ακρίβεια του ψωμιού, οπού μας βασανίζει τώρα τρεις χρόνους, ασήκωσεν την όρεξην από κάθε έναν διά φάμπρικα. Εις την παρούσα μαρτζιλιάνα του πατρόν

δεν έκανα τέτοια κογιοναρία, όποτε μου στέλνεις γραφές να πλερώνω από δύο ριάλια την στράτα να μου τις εφέρουν, διατί εγώ έχω εδώ την τζέκα: Να λέγει πως δεν σου αποκρένωμε εις τες γραφές σου το τί περιέχουν· εγώ σου αποκρένομαι πάντα...». Ο ίδιος σε παλιότερο γράμμα του (15 Οκτωβρίου 1719) από τον ίδιο τόπο είχε γράψει στον αδελφό του στη Βενετία: «Έλαβα πολλές σου γραφές, όλες γεμάτες φαρκάκι και λαβαίνοντάς τες παίρνω διπλό τον πόνο, γιατί δίνω κι ένα ρεάλι του απεξοδρόμου που τις φέρνει κι ύστερα μου τις δίνει». Ο.π., φ. 302. Για να πάρουμε μια ιδέα του τί κόστιζαν τα «ταχυδρομικά» την εποχή εκείνη, ας αναφέρουμε ενδεικτικά ότι τότε στα Τρίκαλα Κορινθίας το μετάξι πουλιόταν προς 3-4 ρεάλια την οκά.

22. Στ. Πέτρου, *Γράμματα...*, ό.π., σ. 67.

Γιαντζήτου Αδόρνου εφορτώσαμεν δια λογαριασμόν της μία βάλα ρούχα, τα οποία ιμπορτάρου με όλα τους τα έξοδα και σιγουριτά έως Κορφούς ρεάλια 424, ως η έσωθεν φατούρα διαλαμβάνει. Περί δε της νέας παραγγελίας πανικών οπού μας δίδετε μου κατοφαίνεται, αδελφέ, να σου ειπώ ότι τα πανικά φέτος εδόθησαν εις την κομπανίαν εις τιμάς υπερόγκους (και όχι μετριάς καθώς η αυθεντία σου το ζητείς) με ένα σχεδόν 15 και 20 τα εκατόν παράνω, τόσον οπού δεν προσμένεται καμία ωφέλεια από αυτά. Εμείς έχομε το νου μας να παραματέψουμε και άλλη φορά και να σε πληρώσωμε, όμως μουφουλουζίδες δεν ελπίζουμε να γένουμε· εγώ για τ' άσπρα δεν κοιμούμαι όλη νύχτα. Αν ήμουνα ωσάν μια βολά, οπού ήταν το καβιδάλε μου νεάνκα (=ούτε που) δεν ήθελα στο είπη. Εγώ ως την ώρα έχω δώσει δικά μου σολδιά ρεάλια 850 και παλαιά άλλα 250, όπου από αυτά δεν παίρνω ένα σολδί διάφορο, μόνο για να κρατώ την συντροφιά του δια να κάνω το πράμα· και τυχαίνει όπως τρέχει ο κόσμος όλος, να τρέξωμε κι εμείς. Είδα να με γράφεις δια τα μερίδια, οπού δεν εστάθηκε τρόπος παράνου ούτε να ανεβάσουν ούτε να κατεβάσουν και να τάξουν με τα ίδια· έτσι αποφασίστηκεν και χρεία και εγώ να έχω την υπομονήν. Άλλο νέον δεν έχω και προσκυνώντας σας μένω.

Το κείμενο αυτό δεν είναι μία ενιαία επιστολή: είναι συρραφή, δίχως χρονολογική σειρά, τυχαίων αλλά απόλυτα αυθεντικών και πιστών ως προς την έκφραση αποσπασμάτων από 8 διαφορετικές επιστολές ελλήνων εμπορευόμενων με χρονικό άνοιγμα έναν αιώνα, από το 1696 έως το 1794· για λόγους ευνόητους έγινε μόνο αποκατάσταση και ενοποίηση της ορθογραφίας²³. Δεν θα ήθελα το εγχείρημα αυτό να εκληφθεί ως ένα αφελές τέχνασμα εντυπωσιασμού, αλλά σαν μια προσπάθεια να υποστηρίξω και με παράδειγμα κάποιες από τις προηγούμενες διαπιστώσεις μου, επιλέγοντας –ενδεχομένως ατυχώς– τον παιγνιώδη αυτό τρόπο.

23. Η ταυτότητα των παραπάνω αποσπασμάτων είναι: «Την... εχαρήκαμε» (1716· έμπορος από Σιάτιστα προς Δημ. Περούλη στη Βενετία). «Με το παρόν... γρόσια 955» (1775· Ποθητός Ξένος από Πάτμο προς Νικολή Κοϊμτζόγλου στη Βενετία). «Από τες ταύλες... φάμπρικα» (1794· Μαρίνος Λουρόπουλος από Πρέβεζα προς Ιωάν. Μπιλάλη στην Τεργέστη). «Εις την παρούσα... διαλαμβάνει» (1726· Λάμπρος Σάρος από Βενετία προς Γεώργιο Θάνου στα Γιάννενα). «Περί δε της... από αυτά» (1774· Αδ. Κοραής από Άμστερνταμ προς Δημ. Κουρμούλη στη Βενετία). «Εμείς έχομε... νύχτα» (1696· Δημ. Καστρισίος από Θεσσαλονίκη προς Γ. Κούμανο στη Βενετία). «Αν ήμουνα... τρέξωμε κι εμείς» (1713· Ν. Μέλος από Ναύπλιο προς Γ. Μέλο στη Βενετία). «Είδα να με... υπομονήν» (1789· Γ. Παπαεθυμίου από Σμύρνη προς Γ. Δημητρίου στ' Αμπελάκια). «Άλλον... μένω» (1794· Μαρ. Λουρόπουλος, ό.π.). Ευχαριστώ για την παραχώρηση επιστολών από ανέκδοτα εμπορικά αρχεία την κυρία Ρόδη Σταμούλη (αρχείο Μαρίνου Λουρόπουλου) και τους κυρίους, Σπύρο Ασδραχά (αρχείο Ποθ. Ξένου), Βασίλη Κρεμμυδά (αρχείο Σάρου) και Παναγιώτη Μιχαηλάρη (αρχείο Περούλη).

Eftichia D. Liata

With «secret and honest letters» the honorable pedlars
correspond and trade during the 18th century

SUMMARY

In the Greek printed letter-guides, which began circulating in the middle of the 18th century, we find some samples and rules, concerning commercial correspondence. However, having started long before then, commercial letter-writing was self-formed. Tradespeople imitating and learning from each other, were following a way of corresponding, which had its own rules and which they respected and kept mainly in form, that is the opening and the closing of a letter.

Apart from a very general shape, the thematic variety of commercial letters didn't allow for a strict standardization. Therefore, we ascertain that the first letter-guide comes only to codify an existing practice of commercial letter-writing and not to suggest new forms.

For this reason, one can't really speak of any actual influence of letter-guides on the evolution and formation of the commercial correspondence but an independent, parallel course of the two: the latter continued to develop, free from standardization and strict moulds, during the whole of the 18th century and even later.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ

ΤΙΜΙΩΤΑΤΑΙ ΚΥΡ ΚΟΣΤΑ, ΑΣΠΑΖΟΜΑΙ ΑΔΕΛΦΙΚΩΣ Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΩΣ ΑΠΟΛΥΤΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΠΡΑΞΗΣ (1800-1850)

Ο καιρός που ο έμπορος ταξίδευε αναζητώντας την τύχη του σε ορισμένες αγορές και που η μόνη «ειδοποίηση» ήταν η λίγο-πολύ τακτική διέλευσή του απ' αυτές και η ώρα της συγκομιδής είναι πολύ μακριά πίσω από τον, έτσι κι αλλιώς, συμβατικό χρόνο αυτής εδώ της ανακοίνωσης: τώρα, η επιστολογραφία έχει γίνει όρος sine qua non για τη διεξαγωγή του εμπορίου. Όχι τώρα: η τομή βρίσκεται κάπου στο 17ο αιώνα: εννοώ σε όλη την Ευρώπη – και σε μας. Θα τολμήσω μάλιστα να πω ότι η αλλαγή συνδέεται με νέες οργανωτικές μορφές στο διεθνές εμπόριο και με νέα επιχειρηματικά σχήματα: μια αλλαγή, αποφασιστική για το σύνολο της λειτουργίας του εμπορικού καπιταλισμού, που τη σημάδεψαν η καθιέρωση, αρχικά, και η γενίκευση, κατόπιν, της αλληλογραφίας στον τρόπο οργάνωσης της ανταλλαγής.

Το εμπόριο του νέου Ελληνισμού εμφανίστηκε, στις διαστάσεις που το γνωρίζουμε, σε αυτήν τη φάση της αλλαγής: δεν έχει σημαντικό προεπιστολογραφικό παρελθόν. Και εισήλθε στο νέο σύστημα με θαυμαστή πληρότητα και προσαρμοστικότητα: άλλωστε, πρωτοεμφανίστηκε με τη διεθνή του όψη. Υπαινίσσομαι εδώ κάτι: η εικόνα της επιστολογραφίας μπορεί να χρησιμεύει ως δείκτης των φάσεων λειτουργίας και ανάπτυξης των αγορών στις ελληνικές περιοχές και των επιπέδων μόρφωσης και οργάνωσης των όπου ελληνικών επιχειρήσεων: κάτι σαν ερευνητικός μπουσουλός, τελικά, για την κατανόηση όλων των «μυστικών» της εμπορικής δράσης.

Η εμπορική αλληλογραφία έχει και αυτή τη «γεωγραφία» της: δε χρησιμοποιήθηκε εξαρχής σε κοντινές αποστάσεις, ούτε για όλες τις ανάγκες της εμπορικής πράξης. Εφτάσαμε όμως, από τα μέσα του 18ου αιώνα κιόλας – για τα ελληνικά πράγματα είναι ο λόγος –, να έχουμε αλληλογραφία από τόπο σε τόπο που απέχουν ελάχιστα μεταξύ τους, από τις Σπέτσες στο Κρανίδι και στο Λεωνίδιο, από το Παρόρι στο Μιστρά, από το Μιστρά στο Μαραθονήσι –

κάπως μακρύτερα. Ασφαλώς, αυτό κάτι δηλώνει, κάτι σημαντικό ίσως: την επέκταση και την επικράτηση των νόμων του εμπορίου και στο μικρόκοσμο των εμπορευματικών σχέσεων, στον κόσμο της μικρής περιοχής, του χωριού.

Την εμπορική επιστολή οφείλουμε να την εξετάζουμε ως ένα σύνολο πολλαπλών εκφράσεων με άξονα την εμπορική πράξη: όχι, θέλω να πω, ως ένα διαβιβαστικό μόνον κάποιας παραγγελίας ή κάποιας αποστολής, ακόμη και αν περιγράφονται όλες οι λεπτομέρειές τους, αλλά ως ένα μέσο επικοινωνίας, όπου, εκτός από την ίδια την ανταλλαγή που για χάρη της συντάσσεται, αποτυπώνονται αρχές και τέλη δύο μεγάλων κόσμων: του κόσμου της σκέψης και του κόσμου της γραπτής αποτύπωσής της. Πρόκειται, σε τελευταία ανάλυση, για εικονογράφηση ενός υποκειμένου, του εμπορικού υποκειμένου: για μια αυτοεικονογράφηση, που κινείται μεταξύ συνειδητού και ασυνείδητου: μέσω της εικόνας του εμπορικού υποκειμένου, η εμπορική επιστολή μας προσφέρει την εικόνα των προϋποθέσεων του εμπορίου.

Τίθεται, επομένως, και ένα ζήτημα λόγου – και μόνον από το γεγονός ότι έχει συνταχθεί ένα κείμενο, κάποτε, και εμείς το έχουμε μπροστά μας: μολονότι, προκειμένου για εμπόρους με πυκνή δραστηριότητα και χρησιμοποίηση, ενδεχομένως, «γραμματικού», το ερώτημα αν ο λόγος είναι του εμπόρου ή του γραμματικού είναι εύλογο. Για να απαντήσουμε πρέπει να γνωρίζουμε την ποιότητα της σχέσης ανάμεσα σ' αυτά τα δύο επιστολογραφικά υποκείμενα – και αυτήν τήν γνωρίζουμε πολύ λίγο¹: η εντύπωση πάντως που έχω

1. Για τον έμπορο ο «γραμματικός» ήταν ένας υπάλληλος που όφειλε να υπηρετεί τις καταγραφικές ανάγκες του σε όλους τους τομείς: επιστολογραφία, αντιγραφή, καταστιχογραφία, καθαρογραφία. Ήταν το δεύτερο, μαζί με τον έμπορο, πρόσωπο σε θέση να γνωρίζει όλα τα μυστικά και όλες τις λεπτομέρειες του εμπορίου και, το κυριότερο, των σχέσεών του: όπως και το περιεχόμενο του ταμείου του εμπόρου, της «κάσας». Αυτή η πλήρης γνώση του «γραμματικού» για τις πράξεις του εμπόρου του διαμόρφωνε συχνά και μια σχέση εξάρτησης του δεύτερου από τον πρώτο, ακόμη και καχυποψίας του: πληροφορίες κάνουν λόγο για μειωμένη υπόληψη των εμπόρων απέναντι στους γραμματικούς τους. Για τις συγκεκριμένες σχέσεις που θίγονται εδώ βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Έμποροι και εμπορικά δίκτυα στα χρόνια του Εικοσιένα (1820-1835): κυκλαδίτες έμποροι και πλοιοκτήτες*, Αθήνα, Ναυτικό Μουσείο Αιγαίου, 1996, σ. 20-23. Και Β. Κρεμμυδάς, *Εμπορικές πρακτικές στο τέλος της Τουρκοκρατίας: μκονιάτες έμποροι και πλοιοκτήτες*, Αθήνα, Ναυτικό Μουσείο Αιγαίου, 1993, σ. 180-181.

Η υπαλληλική σχέση του «γραμματικού» με τον έμπορο δεν ήταν φαίνεται γενική πρακτική και δεν είμαστε ακόμη σε θέση να γνωρίζουμε τι ακριβώς σήμαινε να έχει ο έμπορος δικό του «γραμματικό» και τι να μην έχει: μολονότι θα μπορούσα να αποτολμήσω την υπόθεση ότι ήταν περισσότερο ζήτημα επιπέδου εμπορικής κουλτούρας και λιγότερο ζήτημα ανάγκης, δηλαδή όγκου εργασιών. Από μεγάλο εμπορικό αρχείο, το Αρχείο Σαλβαρά (Βασίλης Κρεμμυδάς, *Το κarioφιλι και το γρόσι. Στεριανές οικονομι-*

αποκομίσει είναι ότι και ο λόγος, ο χαρακτήρας της γραφής, είναι του εμπόρου, όχι του γραμματικού – εν πολλοίς². Έτσι προκύπτει και ένα ζήτημα μελέτης της λογοτεχνικής αξίας, ας πούμε, της εμπορικής επιστολής: είμαι βέβαιος ότι υπάρχει πεδίο, όχι μόνον στο επίπεδο του υψηλού βαθμού πεπαιδευμένου εμπόρου: του φαναριώτη, για παράδειγμα.

Προτού προχωρήσω στα καθέκαστα των περιεχομένων της εμπορικής επιστολής, ας θίξω και ένα άλλο γενικό ζήτημα, συγκριτικής τάξεως. Εάν μελετήσω παράλληλα την επιστολή του έλληνα εμπόρου και την επιστολή του γάλλου, του ιταλού, του ισπανού κ.λπ. συναδέλφου του δε θα βρω διαφορές ούτε στο λόγο και στον τύπο σύνταξής τους, ούτε στα οικονομικού τύπου ζητούμενά τους: οι διαφορές έχουν να κάνουν με το ύφος της γραφής και με ό,τι αφορά τις κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στους αλληλογράφους. Κι αυτό γιατί, κοντά στή γνώση: ο τελικός σκοπός άσκησης του επαγγέλματος του εμπόρου, το κέρδος, δεν έχει εθνικότητα και στηρίζεται παντού στις ίδιες προϋποθέσεις: και, αυτό που μας ενδιαφέρει περισσότερο, ο έλληνας έμπορος του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, που είναι ο χρόνος «αρμοδιότητας» αυτής της ανακοίνωσης, και μέσω της επιστολογραφίας του μας θυμίζει ότι είναι εναρμονισμένος με τους νόμους λειτουργίας μιας ευρύτατης αγοράς, που θα πει ότι είναι ενταγμένος σ' αυτήν.

Θα επανέλθω τώρα, κάπως αναλυτικότερα, στους αλληλογραφικούς ρυθμούς εμπόρων που γνωρίζουμε τμήματα της αλληλογραφίας τους: χαρακτηριστική περίπτωση μεγεθών που αποκαλύπτουν ποιοτικά επίπεδα εμπορικών πρακτικών. Έτσι:

Ο Γεώργιος Μπατής απέστειλε
τον Οκτώβριο 1789 5 επιστολές
το Νοέμβριο 1789 4 επιστολές
τον Ιούνιο 1791 3 επιστολές
τον Ιούλιο 1791 4 επιστολές
τον Αύγουστο 1791 5 επιστολές
το Σεπτέμβριο 1791 4 επιστολές
και τον Απρίλιο 1795 5 επιστολές.

κές πραγματικότητες στη νότια Πελοπόννησο (1750-1850), Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο-Πολιτιστική Συμβολή της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 2004), προκύπτει, αν και όχι με απόλυτη σαφήνεια, ότι σε άλλες περιπτώσεις ο έμπορος προσέφευγε, κατά τις ανάγκες του, σε δημόσιο, ας τον πούμε, «γραμματικό», με την έννοια ότι εξυπηρετούσε όσους του το ζητούσαν.

2. Ας υπενθυμίσω με την ευκαιρία ότι οι έμποροι που οι δουλειές τους απαιτούσαν καταγραφή ήταν εγγράμματοι: όλοι.

Δεν πρόκειται για πυκνή αλληλογραφία· χρειάζεται πάντως να λάβουμε υπόψη ότι ο Γεώργιος Μπατής ήταν ένας έμπορος που ταξίδευε και διεκπεραίωνε ο ίδιος τις δουλειές του· επικοινωνούσε δηλαδή αυτοπροσώπως με τους εμπόρους-συνεργάτες του, κάτι που περιόριζε, δραστηρικά μάλιστα, την ανάγκη της επιστολογραφίας³.

Ανάλογη είναι η εικόνα από τον έμπορο Κώστα Χατζηπαναγιώτη· εδώ έχουμε επιστολές που αυτός έλαβε:

από Ιούνιο έως Σεπτέμβριο 1827, 13 επιστολές
και από Ιανουάριο έως Ιούνιο 1831, 11 επιστολές⁴.

Η περίπτωση Κώστα Χατζηπαναγιώτη είναι διαφορετική από την προηγούμενη· αυτός δεν ταξίδευε, αλλά οι μακρινοί τόποι όπου εμπορευόταν ήταν λιγостоί, το ίδιο και οι έμποροι σ' αυτούς τούς τόπους με τους οποίους συνεργαζόταν· και ο αριθμός των εμπορευμάτων που έστελνε μακριά ήταν περιορισμένος. Και κάτι άλλο όμως: μπορεί να μην ταξίδευε ο ίδιος, συχνά όμως τα εμπορεύματα, δικά του ή εταιρικά, τα συνόδευε δικός του άνθρωπος (σοπρακάριχος)⁵.

Τα δύο επόμενα –και τελευταία– παραδείγματα, όπου μπορούμε να παραπέμφουμε, είναι διαφορετικά· και από τα προηγούμενα και μεταξύ. Το πρώτο είναι ο Μάρκος Καλογεράς, ένας έμπορος που μία περίοδο της ζωής του έγινε υπεύθυνος σε σταθμό εμπορικού δικτύου μεγαλεμπόρου της Κωνσταντινούπολης⁶. Αυτός, εγκατεστημένος, διαρκώς για μερικά χρόνια, στο Ισμαήλι, όφειλε να αλληλογραφεί και με το «αφεντικό» του και με τους άλλους σταθμούς και υποσταθμούς του δικτύου και για την προσωπική του εμπορική δραστηριότητα, μολονότι αυτή ήταν εξαιρετικά περιορισμένη αυτήν την περίοδο. Γι' αυτό,

από τον Απρίλιο έως το τέλος του 1823 έστειλε 168 επιστολές και από τον Ιανουάριο έως το Μάιο του 1824 93,

αριθμοί που μας δίνουν ένα μέσο όρο 19 επιστολών το μήνα⁷.

3. Β. Κρεμμυδάς, *Εμπορικές πρακτικές...*, ό.π., σ. 70-71.

4. Β. Κρεμμυδάς, «Η εμπορική αλληλογραφία του Κώστα Χατζηπαναγιώτη 1821-1831», *Χρονικά των Τσακάνων*, Δ' (1974), σ. 34-35.

5. Μερικές απ' αυτές τις παρατηρήσεις διατυπώνονται με κάποια επιφύλαξη, γιατί το αρχείο Κώστα Χατζηπαναγιώτη, αποκείμενο στο «Αρχεόν Τσακωνιάς», στο Λεωνίδιο, μερικώς μόνον το έχουμε μελετήσει.

6. Β. Κρεμμυδάς, *Έμποροι και εμπορικά δίκτυα...*, ό.π., σ. 92-128.

7. Στο ίδιο, σ. 34.

Αφότου όμως εγκατέλειψε το Ισμαήλι, διέκοψε τη σχέση του με το δίκτυο και εγκαταστάθηκε στη Μύκονο, προσπαθώντας να ξαναοργανώσει το προσωπικό του εμπόριο, ο ρυθμός της επιστολογραφίας του έπεσε για να εναρμονιστεί στους μειωμένους ρυθμούς της εμπορικής πράξης. Δηλαδή, ο μέσος μηνιαίος αριθμός επιστολών διαμορφώνεται ως εξής:

το 1825, 9
το 1826, 4
το 1827, 5
το 1828, 2
το 1829, 1
το 1830, 3
το 1831, 2
το 1832, 2
το 1833, 3
καί το 1834, 2.

Τελευταίο παράδειγμα ως προς τα επιστολογραφικά μεγέθη είναι οι αδελφοί Κωσταντής και Αντώνης Σαλβαράς, έμποροι του Μιστρά στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Εδώ, αριθμούς δεν έχω ακόμη· έχω όμως μια εικόνα: στεριανό εμπόριο, με μακρινότερα γεωγραφικά σημεία, στη διάρκεια του Εικοσιένα και κατόπιν, εμπορικής επικοινωνίας τη Σύρο και το Ναύπλιο και με συγκριτικά πυκνή εμπορική αλληλογραφία ακόμη και με «διπλανά» χωριά. Και πάντοτε στον τύπο των επιστολών που γνωρίζουμε από όλες τις περιπτώσεις· και με ένα κοινό χαρακτηριστικό, για να αρχίσουμε να πλησιάζουμε το επόμενο «κεφάλαιο» της ανακοίνωσης, το περιεχόμενο δηλαδή της εμπορικής επιστολής: το πολιτικό γεγονός και το ιδιωτικό, όπως συνηθίσαμε να το λέμε, δεν «περνούν» στην εμπορική αλληλογραφία, αν δεν σχετίζονται με εμπορική πράξη και δεν αναφέρονται σε προβλήματα του εμπορίου.

Ας πάμε τώρα να τρυπώσουμε στις γραμμές της εμπορικής επιστολής, να τις διαβάσουμε και να ελιχθούμε ανάμεσά τους. Το είπαμε και πριν: η εμπορική επιστολή ικανοποιεί μίαν ανάγκη και μίαν αδυναμία: την αδυναμία της παρουσίας, για όποιο λόγο, του εμπόρου κατά την τέλεση της εμπορικής πράξης του και την ανάγκη να επικοινωνήσει γι' αυτήν, όταν τελείται μακριά του. Διακινδυνεύω δηλαδή εδώ μια παρατήρηση που μπορεί να ακουστεί και ως παραδοξολογία: ο έμπορος που συντάσσει και αποστέλλει μίαν επιστολή δεν επικοινωνεί με τον αποδέκτη-πρόσωπο, αλλά με την εμπορική πράξη που τον ενδιαφέρει στον τόπο του αποδέκτη – εμπορική αλληλογραφία εκτός εμπορι-

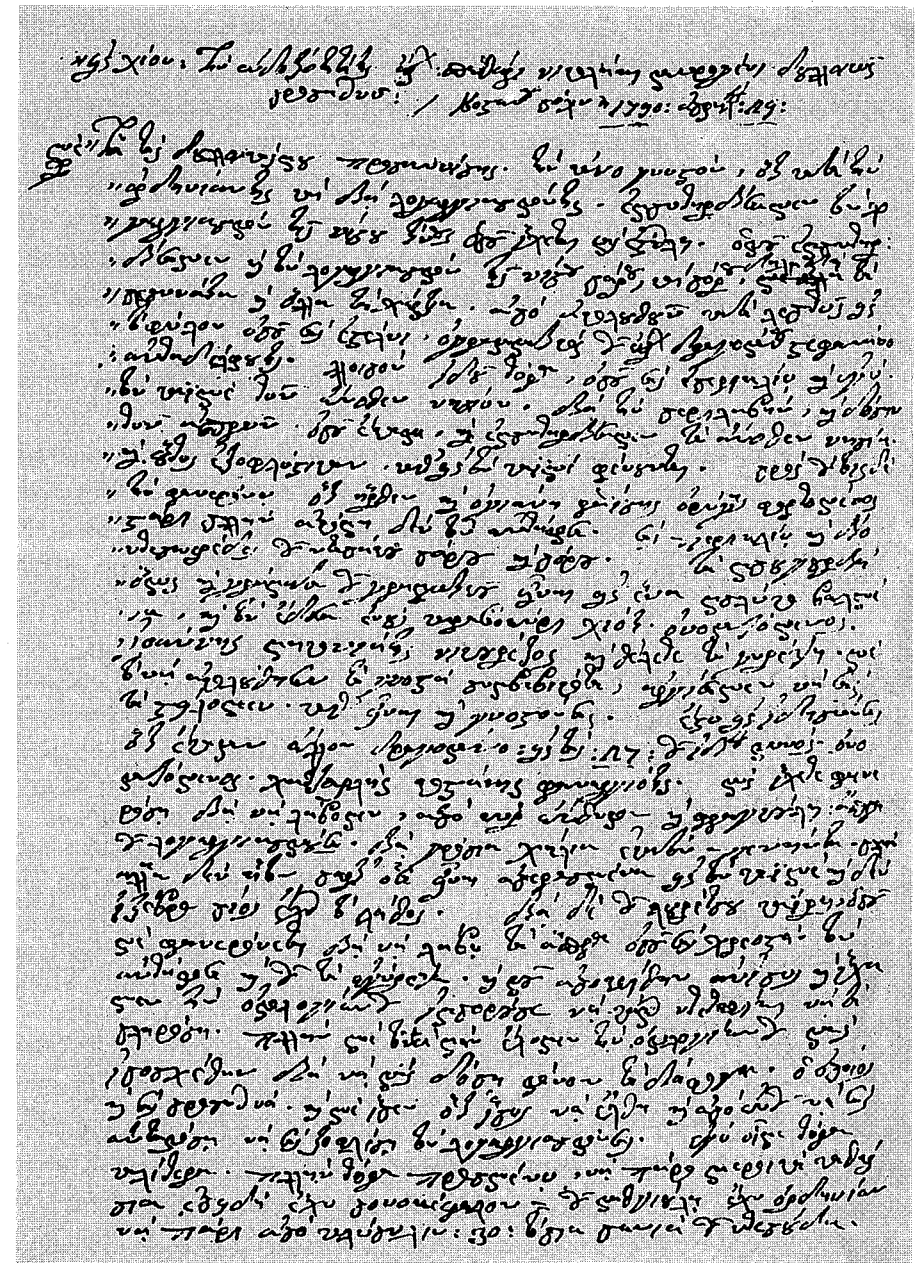
κής πράξης δεν υπάρχει. Εμπορική επιστολή δεν είναι η επιστολή του εμπόρου, αλλά η επιστολή με εμπορικό περιεχόμενο.

Κύρια λειτουργία της εμπορικής επιστολής είναι να πληροφορεί και ο έμπορος τη χρησιμοποιεί για να πληροφορεί και να πληροφορείται. Αλλιώς: κα: μέσω της εμπορικής επιστολής κυκλοφορείται η εμπορική πληροφορία: η εμπορική επιστολή είναι το κυριότατο, μετά την προσωπική επαφή, μέσο επικοινωνίας. Θέλω να χρησιμοποιήσω ένα παράδειγμα, το ίδιο προηγούμενο με το Παρόρι και το Μυστρά. Ο έμπορος από το Παρόρι στέλνει λοιπόν επιστολή στον έμπορο του Μιστρά: ήταν απλούστερο να στείλει έμπιστο πρόσωπο να μεταβιβάσει προφορικά αυτό που θέλει: δεν το κάνει, όχι για να μην κοινοποιήσει κάποιο μυστικό, αλλά γιατί φοβάται την αλλοίωση που μπορεί να υποστεί η πληροφορία από τον προφορικό λόγο τρίτου προσώπου. Η δέσμευση που συνιστά το γραπτό πρέπει, νομίζω, να θεωρείται λόγος δευτερευών. Και, πάντως, στις συνθήκες διεξαγωγής του εμπορίου εκείνης της εποχής – και προγενέστερα –, η επιστολή δε χρησιμοποιήθηκε ως αποδεικτικό υλικό της ανταλλαγής: δεκτό αποδεικτικό υλικό ήταν το κατάστιχο.

Εκτός από την πληροφορία –ή μαζί μ' αυτήν, ακόμη και εξαιτίας της– η εμπορική επιστολή μας αποκαλύπτει και μας προσφέρει και άλλα, εξίσου, τουλάχιστον, χρήσιμα: τη σκέψη, τη νοοτροπία, τη συμπεριφορά του εμπορικού υποκειμένου: τη λογική της εμπορικής πράξης, εντέλει της αγοράς. Αυτά, συγχρονικά και με ερευνητικές αναγωγές και διαχρονικά. Μας αποκαλύπτει ακόμη επίπεδα σχέσεων: επιχειρηματικών, κοινωνικών, προσωπικών. Ας τα δούμε όλα αυτά κάπως αναλυτικά.

Στις 21 Σεπτεμβρίου 1791 ο Γεώργιος Μπατής έγραψε στο Μιχελή Χατζηκυριάκη:

... και είμαι λυπημένος και μου κακοφαίνεται οπού δεν με εγράφετε έως τώρα και δεν κάνετε καλά, διατί όποιος άνθρωπος δίνει υπόσχεσιν να δουλέψει πραγματευτήν, ή μικρόν ή μεγάλον, πρέπει να βαστά ρέγουλα, να του γράφει εις ό,τι δουλειά του διορίσει, διατί, ο κύριος φυλάξοι, αν ακολουθήσει καμίαν ζημίαν (...) εγώ σου είχα ορδινίαν να με ψωνίσεις καθ' κοπέι δια όλους και του λόγου σου δεν με ψωνίσεις, μήτε μ' έγγραφες ετότες και λοιπόν ημπορεί να διαφορέψει η πρώτη σταφίδα, οπού υπάγει εις Τριέστι, καθ' είναι γνωστόν, και η στερνή να ζημιωθεί. Λοιπόν, να πώς ακολουθούν οι δουλειές σου και ζημιώνεις με' (...) δεν το ήλπιζα ποτέ, παρόμοιες δουλειές να μας κάμεις, μάλιστα οπού σας ήστειλα και τα άσπρα (...) σας έγγραφα να μου την εκάμετε και τώρα και δεν την εκάμετε: να ηξεύρεις καλά ό,τι ζημίαν με ακολουθήσει θε να την επληρώσετε, επειδή με

Η πρώτη σελίδα επιστολής του Γεωργίου Μπατή προς τον Νικόλαο Μαυρογένη (29 Απριλίου 1790). Αρχείο Μπατή.

την γραφήν σου έδωσα την υπόσχεσίν μου εις τον σιορ Αλέξιον να μας μπερκάρει τα βαρέλια την σταφίδα (...) και, αν δεν την εκάμετε, θε να με πιάσει να πληρώσω τον και έστω εις είδησίν σας...⁸.

Για τη στάση του εμπόρου απέναντι στην εμπορική λειτουργία μιλούν, με τον τρόπο τους, πολλές επιστολές που διαθέτουμε: το ζητούμενο είναι ένα είδος εμπορικής δεοντολογίας, που θα λέγαμε σήμερα· όχι ηθικής, αυτό είναι άλλο – γιατί στο εμπόριο χρειαζόμαστε τους κανόνες που θα οδηγήσουν στο κέρδος. Ο Γεώργιος Μπατής ξέρει τι έχει συμβεί με την παραπάνω υπόθεση της σταφίδας· το έγγραψε μερικές ημέρες πριν στο συνεταιίρο του Ν. Μαυρογένη, στις 15 Σεπτεμβρίου 1791:

Το πρώτο παζάρι της σταφίδας εκόπη γρόσια 8:20, ύστερον την ανέβασαν εις τα εννιά, όμως εγώ του είχα ορδινον εις το πρώτο παζάρι να με ψωνίσει· αυτός ο Μιχάλης, με το να έταξεν πολλών να τους κάμει σταφίδα, εσάστισεν και δεν ηξεύρει τι του γίνεται (...) και περί τούτου απόκρισιν δεν με έστειλεν· στοχάσου τι δουλειά ημπορεί να τελειώσει κανείς με τέτοιους χωριάτες...⁹.

Σαφέστατα έχουμε να κάνουμε με ζητήματα νοοτροπιών και συμπεριφορών στο χώρο της εμπορικής πρακτικής. Και βλέπουμε να τονίζεται η αξία της ενημέρωσης – «καλά», είναι σα να λέει ο Γεώργιος Μπατής, «δεν έκανες αυτό που σου παρήγγειλα, γιατί δε με ενημέρωσες»· και πάλι, ωστόσο, από την άποψη της δεοντολογίας.

Την ενημέρωση ακολουθεί η παραγγελία – γι' αυτό είναι χρειαζόμενη. Ας δούμε μερικά αποσπάσματα:

Δεν ημπορώ ακόμη να σας βεβαιώσω τι έχω να πράξω κατά την ορδινίαν σας, διότι εμάθαμεν εδώ ότι τα ρύζια του Μισεριού εκατέβηκαν και φοβούμαι ότι αυτές τις τιμές, οπού εδώ την σήμεραν πολιτεύονται, να ψωνίσω (...) όμως, αν ακολουθήσει και ξεπέσουν εδώ, θέλω ψωνίσω όλα τα άσπρα... (Γ. Μπατής, από Τεργέστη, στο Ν. Μαυρογένη, στη Χίο, 20 Οκτωβρίου 1789).

Ο λογαριασμός λέει: αν αγοράσω εδώ ρύζια και τα στείλω στη Σμύρνη όπου φτάνουν φτηνότερα από την Αίγυπτο, πώς θα κερδίσουμε; πρέπει λοιπόν να περιμένω καλύτερες τιμές εδώ, «ανταγωνιστικές» θα λέγαμε σήμερα¹⁰.

... δια το σφουγγάρι, οπού με γράφετε ότι το έχουν εις το μαγαζί και είναι πράγμα καλόν και παστρικόν και ξηρόν και πως γυρεύουν μαΐδια 65 την οκά, σας λέ-

γω πως είναι πολλά ακριβόν και εις αυτές τις τιμές δεν το θέλω· και δεν με φανερώνετε αν έχει φινό πολύ μέσα ή αν είναι το φινό μεγάλο, οπού να στοχασθώ να σας γράψω την τιμήν οπού με συμφέρει. Ωστόσο, με το να έρχεται εις τα αυτόθι ο παρόν φερτής του γραμματίου (...) δια εδικήν του δουλειά, με πασαπόρτι σβέσικο και με το να είναι φίλος μου κατά πολλά, τον επερικάλεσα δια να κοιτάξει το αυτό σφουγγάρι, οπού έχει την μπράξιν και, αν είναι καλόν και ξηρόν και να είναι το φινό περισσότερον και μεγάλον, του έχω ορδινίαν να πασχίσετε μαζί να μας το αγοράσετε, ανίσως και το δίνουν μαΐδια σαράντα οχτώ την οκά έως 50· πλην να είναι καλόν και φινό· όχι και δεν είναι καλόν και είναι μικρά κομμάτια το φινό δεν το θέλω, χάρισμα. Δια τα εκεί οπού θε να το στείλω χρειάζεται καλόν πράγμα... (Γ. Μπατής προς Μιχελή Χατζηκυριάκη, 7 Αυγούστου 1791)¹¹. Ένα απόσπασμα πλούσιο σε εμπορικά γεγονότα, σε σκέψεις, σε πληροφορίες.

Ένα άλλο ενδιαφέρον ζήτημα που η εμπορική επιστολή μπορεί να συμβάλει στη διερεύνησή του είναι οι σχέσεις, εμπορικές, προσωπικές, κοινωνικές, και τα επίπεδα όπου αυτές διαμορφώνονται· και δεν εννοώ μόνον το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν απ' αυτή την άποψη οι προσφωνήσεις και οι αποφωνήσεις – θα πούμε και γι' αυτές δυο λόγια. Εννοώ τις εξαρτήσεις και τις ιεραρχήσεις μέσα από ένα πλέγμα καθαρά και σχεδόν αποκλειστικά οικονομικών σχέσεων που απολήγουν σε κοινωνικές αποτυπώσεις της μικρής περισσότερο διάρκειας: είναι διαφορετικό το ερώτημα της μετατροπής τους σε βάσεις μακρότερων κοινωνικών συσχετισμών, γιατί η μετατροπή προϋποθέτει μεσολάβηση και άλλων γεγονότων, οικονομικών και μη.

Το ενδιαφέρον στο απόσπασμα που θα διαβάσω βρίσκεται στην πρόταξη του εμπορικού συμφέροντος και στην ανάδειξη της τάξης ως εμπορικής αξίας και ως αρετής του εμπόρου:

Με γράφετε ότι εμπάρκάρετε, την προαπερασμένην Δευτέραν, το πράγμα μας εις την βάρκα και έως τώρα θανμάζω οπού είναι καιροί καλοί και δεν εφάνηκεν να έλθει· όμως κοιτάζω οπού άλλες βάρκες, πολλές ήλθαν από Βενετίαν και μου κακοφαίνεται οπού δεν με στείλετε το πράγμα με αυτές, οπού σας είχα ορδινίαν με πρώτην βάρκα να με το στείλετε δια ησυχίαν μου και του λόγου σας εκάμετε την γνώμην σας. Τώρα σας λέγω και εγώ ότι είμαι χαζίρης δια να μισέψω και, ανίσως και με προφθάσει εδώ το πράγμα, το παίρνω, όχι και δεν με προφθάσει, δεν το θέλω και μένει εδικόν σας. Αδελφέ, αγαπώ και τον φίλον, μα αγαπώ και εγώ το συμφέρον μου, επειδή το πράγμα, όταν δεν μου ρουβάρει εδώ, λαμβάνω ζη-

8. Β. Κρεμμυδάς, *Εμπορικές πρακτικές...*, ό.π., σ. 115.

9. Στο ίδιο, σ. 116.

10. Στο ίδιο, σ. 103.

11. Στο ίδιο, σ. 112-113.

μίαν (...) έως τώρα απέρασαν 38 ημέρες (...) μπορούμεν ακόμη να είμαστε έως οχτώ ημέρες...¹².*

Και κάτι ακόμη για παρατήρηση: ο παραγγελιοδότης έμπορος είναι το «αφεντικό» στη μικροπράξη της μιας ανταλλαγής και ο τιμητής σε περίπτωση «αταξίας» από τον παραγγελιοδόχο και αυτό ανεξάρτητα από το εμπορικό μέγεθος των συναλλασσομένων.

Όπως είπαμε και πριν, οι προσφωνήσεις και αποφωνήσεις στην εμπορική επιστολή εκφράζουν κοινωνικές ιεραρχήσεις και αποκαλύπτουν κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στους αλληλογράφους: ο Μάρκος Καλογεράς, γράφοντας προς τρίτους, αποκαλούσε το Νικόλαο Δεμάθα «αφεντικό» και απευθείας στον ίδιο «πατέρα»: οι πράξεις του το επιβεβαιώναν – χωρίς αυτό να σημαίνει κάποιου τύπου δουλικότητα, αντίθετα μάλιστα, όταν χρειάστηκε, για λόγους εμπορικών ή προσωπικών αρχών, δε δίστασε να συγκρουστεί μαζί του.

Οι προσφωνήσεις και οι αποφωνήσεις είναι ειλικρινείς και εκφράζουν κοινωνικού χαρακτήρα διαπροσωπικές σχέσεις: ο «ευγενής» και «τίμιος» αποδέκτης είναι περίπου ισότιμος με τον αποστολέα: όχι όμως ο «ευγενέστατος» και «τιμιότατος»: ο υπογραφόμενος ως «δούλος σας» πράγματι υπηρετεί τον αποδέκτη σε ό,τι του ζητήσει: ο Αντώνης Σαλβαράς, από τη στιγμή που εντάχθηκε ως αξιωματικός στον επαναστατικό στρατό έγινε για όλους «γενναιότατος». Αυτό όμως που καλύτερα από προσφωνήσεις και αποφωνήσεις μας μιλάει για τις ενλόγω σχέσεις είναι το ύφος των εμπορικών επιστολών – θα ήταν όμως αυτό αντικείμενο μιας ολόκληρης διατριβής.

Για τον τύπο της εμπορικής επιστολής δε χρειάζεται να πούμε τίποτε, είναι μονότονα απλός: μόνον ότι η έκτασή της είναι συνάρτηση των διαφωνιών ή και διενέξεων: όσο αυτές είναι εντονότερες και διαρκέστερες, τόσο μακραίνει η επιστολή. Ας τελειώσω όπως άρχισα: η εμπορική επιστολή ήταν το κυριότατο μέσο εμπορικής επικοινωνίας: ήταν απόλυτη ανάγκη και γι' αυτό επιδιωκόταν η διεύρυνση της αλληλογραφίας:

Ελπίζω εις το ακόλουθον να αυξήσει η κορισποντένζια μας με κοινόν συμφέρον και να λάβω την τιμήν να αποκτήσω την φιλίαν σας και μένω έτοιμος εις τας προσταγάς σας¹³.

Αυτά απευθύνονται σε μεγάλο εμπορικό οίκο της Τεργέστης: για το ύφος που λέγαμε πριν.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα μέσα διακίνησης της εμπορικής αλληλογραφίας. Τα μέσα ήταν ιδιωτικά και δημόσια ή επίσημα. Ξέρουμε, από όσα ξέρουμε, ότι για τη διακίνηση της εμπορικής επιστολής του Έλληνας έμπορος προτιμούσε το ιδιωτικό μέσο: το ελληνικό πλοίο με έμπιστο, τακτικό εν προκειμένω και γενικότερα συνεργάτη, ο οποίος αναλάμβανε να την παραδώσει στον αποδέκτη, στο λιμάνι προορισμού ή ενδιάμεσου σταθμού του: στην περίπτωση που ο αποδέκτης είχε την έδρα του αλλού, απαιτούνταν η μεσολάβηση και άλλου προσώπου με τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Συχνά σχηματιζόνταν πακέτα επιστολών από τον ίδιο αποστολέα προς έναν αποδέκτη: ο τελευταίος αναλάμβανε να διανείμει το περιεχόμενο του πακέτου. Άλλοτε πάλι, καπετάνιοι που έκαναν συστηματικότερα τον ταχυδρόμο αναλάμβαναν τη διακίνηση επιστολών διαφόρων αποστολέων προς διάφορους αποδέκτες. Αναλόγως και αναγκαστικά κάποια εμπορικά κέντρα αναδεικνύονταν σε αλληλογραφικούς ή ταχυδρομικούς σταθμούς. Τους αναγνωρίζουμε από την ίδια την επιστολογραφία με τη λέξη «βία» (via): «...το γράμμα σας έλαβον βία Βουκουρεστίου...»: «το άνωθεν γράμμα, σταλμένο βία Οδέσσης...». Η Ύδρα, η Σύρος αργότερα, ήταν τέτοιοι σταθμοί: η Ζάκυνθος για τη βόρεια και δυτική Πελοπόννησο: η Κέρκυρα για την επικοινωνία της Δύσης με την Ήπειρο.

Δε γνωρίζουμε καλά, αν για αυτού του τύπου τη διακίνηση της αλληλογραφίας καταβάλλονταν τέλη: πρέπει μάλλον να υποθέσουμε ότι ήταν ζήτημα σχέσεων του αλληλογράφου με τον «ταχυδρόμο»: εμπορικών σχέσεων.

Το επίσημο ταχυδρομείο, η πόστα, θαλάσσιο ή στεριανό, ήταν ασφαλέστερο, γιατί συνοδευόταν από ένοπλη φρουρά: μειονεκτούσε όμως απέναντι στο προηγούμενο, γιατί συνέδεε μεγάλα μόνον πληθυσμικά και εμπορικά κέντρα, χωρίς πολλές γραμμές¹⁴: μάλιστα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία υστερούσε πολύ σ' αυτό και εξυπηρετούνταν μέσω ευρωπαϊκών γραμμών. Το πλοίο και η άμαξα ήταν τα ταχυδρομικά οχήματα: ο πεζοδρόμος ή με το ζώο του για πολύ κοντινές αποστάσεις.

* Βενετία – Τεργέστη.

12. Στο ίδιο, σ. 106-107.

13. Στο ίδιο, σ. 101.

14. Β. Κρεμμυδάς, *Έμποροι και εμπορικά δίκτυα...*, ό.π., σ. 23-28.

Vassilis Kremmydas

La correspondance en tant qu'outil de l'acte commercial par excellence

RÉSUMÉ

C'est durant la période de généralisation des échanges commerciaux que la correspondance devient un outil indispensable à l'acte commercial. En Méditerranée Orientale, le tournant se situe au XVIIe siècle. Mais ce n'est qu'au début du siècle suivant que se manifeste chez les commerçants grecs étudiés ici, le besoin de recours exclusif, pour la recherche historique, un indice fiable du niveau de développement du marché, du niveau culturel des correspondants, de l'histoire des entreprises.

Vers le milieu du XVIIIe siècle le courrier gagne du terrain par rapport à la communication orale: les commerçants grecs des régions sous domination ottomane le préfèrent désormais même pour les distances courtes.

En tant que source historique, la correspondance commerciale paraît un ensemble complexe aux facettes multiples; loin d'un simple moyen permettant de passer commande ou d'annoncer l'envoi de biens elle permet de pénétrer non seulement le monde du commerce mais de mieux saisir plusieurs aspects de la période étudiée: tout en esquissant le portrait du commerçant-acteur économique, elle révèle mentalités, opinions sur le fonctionnement de l'économie ou les rapports sociaux, voire même le développement de la théorie économique concernant l'échange commercial.

ANNA ΜΑΝΔΥΛΑΡΑ

ΑΓΑΠΗΤΕ ΠΑΤΕΡ ΠΡΟΣΚΥΝΩ Η ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΕΓΓΡΑΦΟ, ΚΕΙΜΕΝΟ - ΤΕΚΜΗΡΙΟ (1840-1860)

Στη Μασσαλία, στην αρχή ακόμη της έρευνάς μου για την Ελληνική παροικία του 19ου αιώνα, βρέθηκα να φωτοτυπώ τις επιστολές κάποιου εμπόρου, μετά από συμφωνία με την απόγονό του. Νόμιζα ότι ξόδευα χρόνο και χρήμα σ' ένα ισχνό, σκόρπιο και δυσανάγνωστο υλικό που θα αδυνατούσα να χρησιμοποιήσω γόνιμα. Το ίδιο νόμιζε και η απόγονος, παρότι ήταν πολύ χαρούμενη για το ενδιαφέρον μου στα αγαπημένα, αλλά βαρετά γράμματα του προ-προ-πάππου της.

Μερικά χρόνια αργότερα, στο τρίτο μέρος της διατριβής μου¹ σημείωνα πως οι επιστολές του Δημήτριου Πετροκόκκινου (και όχι «κάποιου εμπόρου») αποτέλεσαν το «πεδίο δοκιμής» ιδεών, νοημάτων, συμπεριφορών και νοοτροπιών των ελλήνων επιχειρηματιών της Μασσαλίας και όχι μόνο. Στη σημερινή μου εισήγηση θα προσπαθήσω να εξηγήσω τους επιστημονικούς λόγους που με οδήγησαν να μεταβάλω την αρχική μου άποψη. Μερικές προκαταρκτικές θεωρήσεις θα μας εισαγάγουν στο κυρίως θέμα.

Η ιδιωτική συλλογή των επιστολών

Πρόκειται για ιδιωτική συλλογή 140 επιστολών, των τεσσάρων-πέντε πυκνογραμμένων σελίδων η καθεμία, κατά μέσο όρο (υπάρχουν κάποιες μονοσέλιδες και μερικές των οκτώ και εννέα σελίδων). Οι μισές περίπου επιστολές είναι γραμμένες στα ελληνικά και οι άλλες μισές στα γαλλικά: όλες είναι χειρόγραφες. Και ένα σημαντικό στοιχείο, σπάνιο για τέτοιου είδους κείμενα που βρίσκονται διασπαρμένα σε πολλές συλλογές: αποτελούν μια ολοκληρωμένη σειρά δύο χρόνων, των ετών 1843 και 1844.

1. Anna Mandilara, *The Greek Business Community in Marseille, 1816-1900: Individual and Network Strategies*, 1998, European University Institute, Φλωρεντία, αδημοσίευτη διδακτ. διατριβή.

Χώροι, χρόνος και κανονικότητες

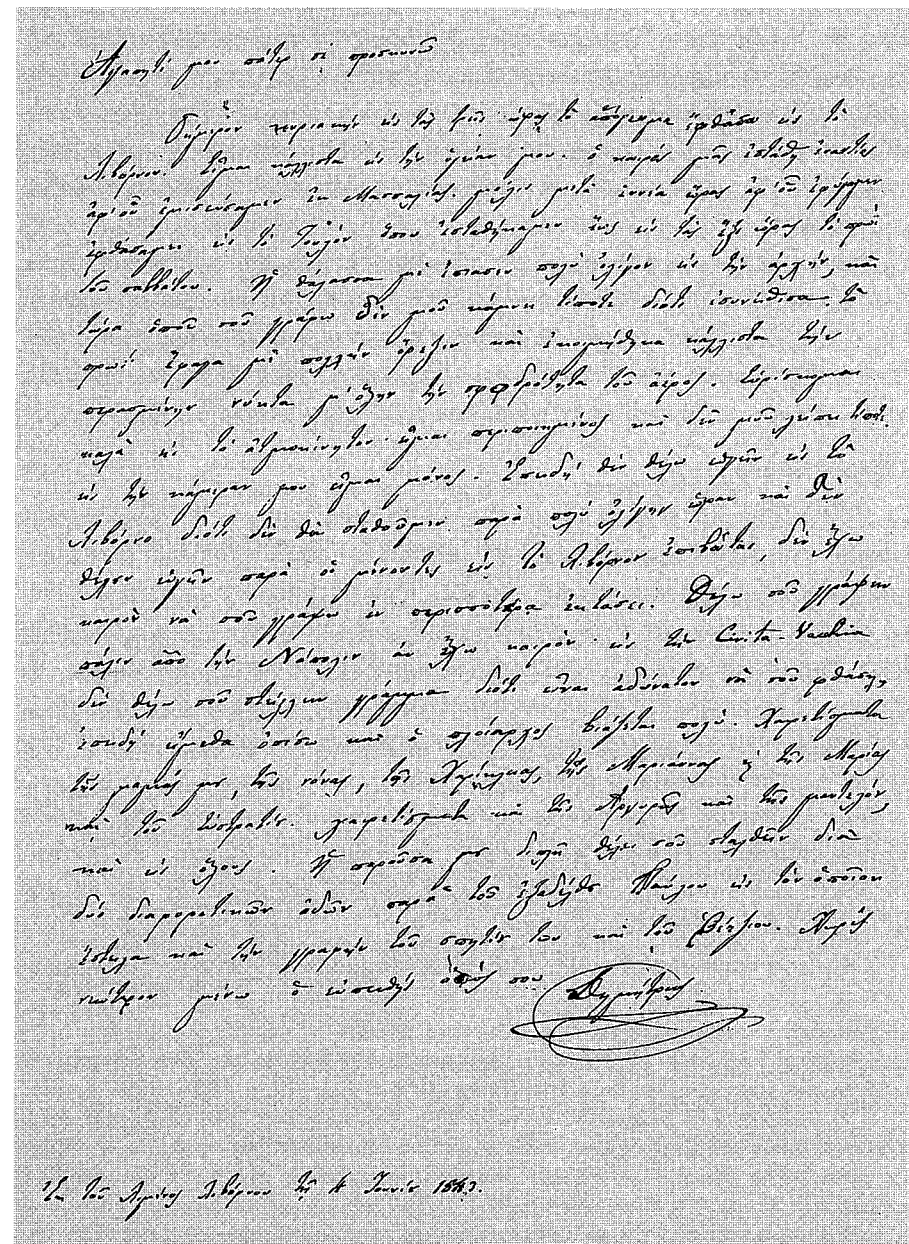
Ο Δημήτριος Πετροκόκκινος, πρωτότοκος γιος του Μιχαήλ, ετών 19, φεύγει την Παρασκευή 2 Ιουνίου του 1843 από το λιμάνι της Μασσαλίας με το ατμοκίνητο. Τελικός του προορισμός η Σμύρνη, μέσω Σύρας. Στη Σμύρνη καταλήγει στις 12 Ιουλίου του 1843, μετά από μία εβδομάδα παραμονής στην Αθήνα. Διαμένει και εμπορεύεται στη Σμύρνη επί ένα χρόνο. Το 1844 ταξιδεύει στην Κωνσταντινούπολη, όπου μένει ενάμιση μήνα, επιστρέφει στη Σμύρνη, όπου παραμένει έναν ακόμη χρόνο. Το τελευταίο γράμμα της συλλογής έχει ημερομηνία 5 Ιουνίου 1845.

Οι επιστολές έχουν γραφεί: 8 κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του (1 από Λιβόρνο, 1 από Μάλτα, 3 από Σύρο, 2 από Αθήνα), 8 κατά τη διαμονή του στην Κωνσταντινούπολη, 124 στη Σμύρνη. Παραλήπτης είναι πάντα ο πατέρας και διευθυντής της εταιρείας στη Μασσαλία, Μιχαήλ Πετροκόκκινος, εκτός από λίγα γράμματα που απευθύνονται στη μητέρα του. Τουλάχιστον τύποις. Διότι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τα γράμματα απευθύνονται σε περισσότερους από τον εκάστοτε αναγραφόμενο παραλήπτη.

Η ολοκληρωμένη σειρά των δύο χρόνων μας αποκάλυψε μία κανονικότητα στην αποστολή, τη λήψη, και συνεπώς και στη γραφή των επιστολών. Υπήρχαν, δηλαδή, ημέρες γραφής οι οποίες κανονίζονταν πρωτίστως από τις ημέρες του ατμοκινήτου-ταχυδρομείου. Νέα υπήρχαν, ούτως ή άλλως, καθημερινά και πολλά, οι δουλειές έτρεχαν. Το εμπόριο χρειαζόταν συνεχείς πληροφορίες για τιμές προϊόντων και νομισμάτων που ανεβοκατέβαιναν, για μυστικές αγοραπωλησίες ανταγωνιστών ή συνεργατών, για ακεραιότητα, υπόληψη και αξιοπιστία γνωστών κι αγνώστων. Ο μέσος όρος ημερών ανάμεσα σε κάθε επιστολή ήταν 10 ημέρες το περισσότερο (οι ημερομηνίες φανερώνουν μια ιλιγγιώδη κανονικότητα: 9, 19, 29, 9, 19, 29, κ.ο.κ.). Ο μέσος όρος, φυσικά, σημαίνει πως γράμματα στέλνονταν μερικές φορές και ανάμεσα στα δεκαήμερα, αλλά και σ' αυτές τις περιπτώσεις το 9, 19, 29 του μηνός διατηρείται.

Αποστολέας και παραλήπτες: Ποιος μιλάει;

Στο κλασσικό, πια, βιβλίο του Ο Λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910), ο καθηγητής Παναγιώτης Μουλλάς σημειώνει ότι στις *Επικίνδυνες Σχέσεις* του Laclos ένας από τους ήρωες παρατηρεί: «Όταν γράφετε σε κάποιον, γράφετε γι' αυτόν, όχι για σας. Πρέπει επομένως να του λέτε όχι ό,τι σκέφτεστε, αλλά ό,τι του αρέσει». Και συνεχίζει ο συγγραφέας: Ανεξάρτητα από την

Επιστολή του Δημήτριου Πετροκόκκινου
προς τον πατέρα του Μιχαήλ Πετροκόκκينو (4 Ιουνίου 1843).
Ιδιωτικό Αρχείο Πετροκόκκινου.

καιροσκοπική αυτή ηθική, γεγονός είναι πως, σιωπηλός αλλά ουσιώδης μάρτυρας (...) ο δέκτης καθορίζει άμεσα τη μορφή και το περιεχόμενο του μηνύματος. Είναι ο φορέας υποδοχής. Επιβάλλει την ιδιαιτερότητά του. Αν τον φανταστούμε ν' αλλάζει ή να αντικαθίσταται από άλλον, αλλάζει μαζί του και το επιστολικό μήνυμα. Γράφω σε κάποιον μπορεί να σημαίνει γράφω ανάλογα με κάποιον, αλλά και κάτι περισσότερο, ως έναν ορισμένο βαθμό: γράφω μαζί με κάποιον².

Στη συγκεκριμένη αλληλογραφία, είμαστε στην καρδιά ενός «διαλόγου». Ενώ έχουμε μόνο την «παθητική αλληλογραφία» του Μιχαήλ Πετροκόκκινου, δηλαδή τα γράμματα που έλαβε από τον γιο του, τη συγκεκριμένη περίοδο, δεν διαβάζουμε ένα μονόλογο του υιού Δημήτριου, αλλά τις απαντήσεις στα γράμματα του πατέρα του³.

Η έγκυρη γλώσσα

Το 1833 ο πατέρας Μιχαήλ Πετροκόκκινος γράφει τη Διατριβή περί των συμπερόντων της Ελλάδος, ένα κείμενο 45 σελίδων, το οποίο εκδίδεται στα ελληνικά στην πόλη της Μασσαλίας⁴. Γράφει, λοιπόν, ο Μιχαήλ στην εισαγωγή: «Η μόνη μου επιθυμία είναι να γίνω ωφέλιμος εις το έθνος μου. Τας αληθείας, τας οποίας καλώς γνωρίζω, θέλω τας ειπείν καλώς ή κακώς γεγραμμένος (...) θέλω κατηγορηθῆν, ότι δεν εξεύρω να γράφω, το ομολογώ, διότι έως σήμερον μόνον επιστολάς εμπορικής έγραψα, αλλά τι με μέλλει; εάν, όσα λέγω, ήναι αλήθεια, ο σκοπός μου έγινε...».

Παρότι δηλαδή ο γράφων διατείνεται ότι δεν «ξέρει να γράφει» παρά «μόνον επιστολάς εμπορικής», επιλέγει να γράψει και μάλιστα μια διατριβή. Γιατί; Διότι, μας λέει, θέλει να γίνει ο φορέας της αλήθειας, δεν το κάνει για προσωπικό του λογαριασμό.

Στην πραγματικότητα ο Πετροκόκκινος παραδέχεται ότι ενώ δεν κατέχει

2. Παναγιώτης Μουλλάς, *Ο Λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σ. 166.

3. Η «ενεργητική» αλληλογραφία, δηλαδή οι επιστολές που αποστέλλονται, αντιγράφονται, συνήθως, σε μεγάλα κατάστιχα, και σώζονται σπάνια σε ιδιωτικές συλλογές· έτσι, λόγω όγκου, διασώζονται συνήθως τα λυτά γράμματα που έλαβε ο παραλήπτης, η «παθητική αλληλογραφία».

4. Το κείμενο είχε βρεθεί στα γαλλικά, χειρόγραφο, στην προαναφερθείσα ιδιωτική συλλογή. Η ελληνική έκδοση εντοπίστηκε από την κυρία Νίκη Μαρωνίτη στο Σπουδαστήριο του Νέου Ελληνισμού. Την ευχαριστώ πολύ και από αυτή τη θέση. Βλ. Δ. Β. Γκίνης - Β. Γ. Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, τ. Α', Αθήνα 1939, σ. 335, αρ. 2267.

τη λόγια γλώσσα, η κοινωνική του θέση και η πείρα του στη χρήση μιας καθ' όλα έγκυρης γλώσσας (της εμπορικής) του επιτρέπει να συμμετέχει στα κοινά. Η γλώσσα των εμπορικών επιστολών είναι κι αυτή μια έγκυρη, νόμιμη γλώσσα, διότι η όποια εξουσία των λέξεων δεν βρίσκεται μέσα στις λέξεις, αλλά εξαρτάται από τη θέση του γράφοντος μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Άλλωστε, όπως παρατηρεί ο Κ. Θ. Δημαράς στη *Νεοελληνική Επιστολογραφία*, «κι ακόμη δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι η επιστολή, όπως κάθε λογοτεχνικό είδος, είναι και μία πολυτέλεια: ολοκληρώνεται όταν παύσει να εξυπηρετεί αποκλειστικά μιαν ανάγκη υλική· προϋποθέτει, δηλαδή, από την άποψη αυτήν, κάποια άνεση, κάποια περίσσεια γενικής παιδείας»⁵.

Με αυτές τις θεωρήσεις κατά νου, θα εξετάσουμε τις εμπορικές επιστολές ως έγγραφα και κείμενα-τεκμήρια (δηλαδή μαρτυρίες).

Η εμπορική επιστολή: Έγγραφο, Κείμενο-Τεκμήριο

α) Η εμπορική επιστολή ως «έγγραφο»

Σε μια εποχή όπου η αλληλογραφία ήταν το μόνο μέσο επικοινωνίας, οι εμπορικές επιστολές λειτουργούσαν ως εργαλεία, χρησιμοποιούνταν δε ως έγγραφα. Ο Δημήτριος Πετροκόκκινος αναφέρει ότι κλείδωνε τις επιστολές σε ειδικό κουτί «όμοιο με εκείνο που έβαζε τις συναλλαγματικές». Και αλλού, διατυπώνει σαφώς τη χρήση τους ως συνοδευτικών αποδεικτικών εγγράφων σε περίπτωση δικαστικής εμπλοκής:

Τον Βενιαμίν εβίασα ταύτην την εβδομάδα αλλά δεν εμπόρεσα να ευγάλω τίποτε· (...) Μου είπεν ότι έχει να σου γράψει με το ερχόμενον ατμοκίνητον μίαν γραφέτζα διότι λέγει εγώ είμαι άψυχος και δεν τον πιστεύω αλλά ότι του λόγου σου τον γνωρίζεις τώρα τριάντα χρόνια. Εγώ τον άφησα δια να έχωμεν και αυτήν την γραφήν εις το χέρι...»⁶

Αλλά και για ακόμη μεγαλύτερη ασφάλεια οι συγκεκριμένοι έμποροι-επιστολογράφοι είχαν επινοήσει ή μιμηθεί ένα σύστημα, το οποίο αποτελείτο από δύο τύπους επιστολών: τις «κοινές» ή «générales» στα γαλλικά, και τις «μερικές» ή «particulieres». Οι πρώτες, παρά την τυπική προσφώνηση «à mon

5. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνική Επιστολογραφία*, Αθήνα, Αετός [Βασιική Βιβλιοθήκη, 43], 1955, σ. κβ'. Ευχαριστώ θερμά τον κύριο Κώστα Λάππα για όλες τις βιβλιογραφικές του επισημάνσεις πάνω στο θέμα της επιστολογραφίας.

6. Ιδιωτικό Αρχείο Πετροκόκκινου, βλ. Anna Mandilara, *The Greek Business Community in Marseille...*, ό.π.

père», απευθύνονταν σε όλη την εταιρεία, οι μερικές απευθύνονταν στον πατέρα-ιδρυτή και διευθυντή της εταιρείας ή σε κάποιο μέλος της οικογένειας. Στη χρήσιμη αυτή τυπολογία η γλώσσα έπαιξε, φυσικά, πρωταρχικό ρόλο. Οι κοινές ήταν, κατά γενικό κανόνα, γραμμένες στα γαλλικά, οι μερικές στα ελληνικά.

Η μέριμνα ή καλύτερα το καθημερινό άγχος των μυστικών συμφωνιών είναι διάχυτο σ' όλη την αλληλογραφία. Η αγορά ήταν ιδιαίτερα ανταγωνιστική, γι' αυτό και η παραμικρή αγοραπωλησία έπρεπε να συνοδεύεται από ένα αξιόπιστο «who's who» συνεργατών, εχθρών και φίλων.

Την παρούσαν μου σου γράφω χωριστά διότι πρέπει να μείνη μυστική και ήταν καλόν να την καύσης αφ' ου την αναγνώσεις... Και στο τέλος του γράμματος επαναλαμβάνει: Τούτο το γράμμα πρέπει να καύσης ευθύς, διότι δεν πρέπει να στέκεται⁷.

Όλα τούτα είναι πράγματα τα οποία έμαθα μυστικά και μην ειπής κανενός τίποτε από όσα σου γράφω περί ανθρώπων, εις τας μερικάς μου» (Σύρα, 21 Ιουνίου 1843).

Ο θεός μου δεν έχει το 1/2 ως σου το γράφω εις την κοινήν (επίτηδες δια τους αυτού γραμματικούς), αλλά έχει το 1/4 και το άλλο 1/4 το έχει ο μεσίτης Βενιαμίν αυτό μόνον σου αποδεικνύει ότι η δουλειά είναι καλή (Σμύρνη, 9 Μαρτίου 1844)⁸.

β) Η εμπορική επιστολή ως κείμενο-τεκμήριο και τα «πλαίσια αναφοράς»

Οι εμπορικές επιστολές λειτουργούσαν ως έγγραφα αλλά και ως κείμενα, δηλαδή αφηγήματα, για τους συγχρόνους τους. Ήταν, θα λέγαμε, ένα «πληροφοριακό κεφάλαιο» με πολλαπλά θέματα και πολλαπλά μηνύματα: ένα παλίμψηστο με κώδικες και ιεραρχήσεις.

Τι είδους «κείμενο» είναι οι εμπορικές επιστολές; Φυσικά, αυτή την ερώτηση θα μπορούσαμε να τη θέσουμε για οποιοδήποτε γραπτό είδος που χρησιμοποιείται ως ιστορικό τεκμήριο: προξενικά και δικαστικά έγγραφα, συμβολαιογραφικές πράξεις, πρακτικά παντός είδους συνελύσεων.

Κατ' αρχήν, μπορούμε να επισημάνουμε με ακρίβεια, τι είδους κείμενο δεν είναι η εμπορική επιστολή: δεν είναι ένα απ' τα «μεγάλα κείμενα» της παράδοσης, όπως αυτά έχουν οριστεί τόσο από την κλασική ιστορία των

7. Ιδιωτικό Αρχείο Πετροκόκκινου, ό.π.

8. Στο ίδιο.

ιδεών, όσο και από τη διανοητική ιστορία. Δεν είναι, όμως, και ιδιωτικά κείμενα με την έννοια της απόλυτης οικειότητας και ειλικρίνειας, δηλαδή το απόλυτα υποκειμενικό γράμμα. «Τον τύπο αυτόν, τελικά, θα τον αναζητούσα», γράφει πάλι ο Κ. Θ. Δημαράς στο παραπάνω βιβλίο του, «σε κάποια γράμματα γονέων προς τα παιδιά τους»⁹.

Η έννοια του «κείμενου», ακόμη και με τη γενικότητά της, μας χρησιμεύει ως ερμηνευτική στρατηγική, ώστε να αναλύσουμε το τεκμηριωτικό του περιεχόμενο, όπως οποιασδήποτε άλλης πηγής, σε στενή όμως συνάφεια με τους «λόγους» που αναπτύσσει ο γράφων. Με άλλα λόγια, οι εμπορικές επιστολές ως «κείμενα» μπορούν να αποτελέσουν ένα προνομιακό πεδίο ανάλυσης και ερμηνείας των αντιλήψεων και των αναπαραστάσεων της τάξεως των ελληνικών εμπορικών ελίτ. Αυτό, άλλωστε, κάνουμε σιωπηρώς, όταν προσεγγίζουμε μια οποιαδήποτε πρωτογενή πηγή: αναλύουμε τις διαδικασίες δόμησής της, φωτίζουμε τις αρχές συγγραφής και λειτουργίας της, την εποχή που παράχθηκε.

Το σημαντικότερο πλαίσιο αναφοράς των επιστολών είναι οι ελλείπουσες απαντητικές επιστολές του πατέρα-διευθυντή της εταιρείας, Μιχαήλ Πετροκόκκινου. Το δεύτερο σημαντικότερο είναι, ακριβώς, η ιδιότητά τους ως έγγραφο, ως «απόλυτο εργαλείο» της εμπορικής πράξης, σύμφωνα με τη διατύπωση του καθηγητή Β. Κρεμμυδά. Και το τρίτο σημαντικότερο είναι ολόκληρο το «habitus», η «έξη» κατά τον κοινωνιολόγο Pierre Bourdieu, του επιστολογράφου Δημήτριου, δηλαδή η ταξική, οικογενειακή, επαγγελματικο-εθνική και ελληνο-ευρωπαϊκή ή ελληνο-γαλλική παιδεία και κουλτούρα¹⁰.

Με άλλα λόγια, ο Δημήτριος ενώ προσπαθεί να καταγράψει πιστά την καθημερινότητα, στην πραγματικότητα συνθέτει, ερμηνεύει, δηλαδή «αναπαριστά» για τις ανάγκες της δουλειάς του, τμήματα της καθημερινής ζωής, διαμεσολαβημένα από τους κώδικες που αναφέραμε.

Ας δούμε μερικά διαφωτιστικά παραδείγματα, υπάρχουν, άλλωστε, πολλά περισσότερα. Τις πρώτες ημέρες εγκατάστασης του στη Σμύρνη γράφει:

Όλοι με γνωρίζουν και με χαιρετούν χωρίς να τους γνωρίζω νομίζω ότι κανένας εις την Σμύρνην δεν είναι που να μην με γνωρίζει εις όποιαν συντροφιά και να υπάγω ευθύς μου κάμνουν χιλίας τζιριμόνιαι και να σου ειπώ την αλήθειαν εάν

9. Κ. Θ. Δημαράς, ό.π., σ. ιβ'.

10. Η έννοια του «Habitus» αποτελεί σημαντικό εννοιολογικό εργαλείο της συνολικής θεωρητικής προσέγγισης του κοινωνιολόγου Pierre Bourdieu, η οποία αναπτύσσεται σε όλο του το έργο. Για μια πρώτη ολοκληρωμένη παρουσίασή της βλ. P. Bourdieu, «Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction», *Annales, E.S.C.*, Ιούλ.-Οκτ. 1972, σ. 1105-1125.

δεν ήταν τόσο νεκρόν το εμπόριο, εδώ ήθελα να περάσω όλην μου την ζωήν, εις την Σμύρνη (Σμύρνη, 29 Σεπτεμβρίου 1843)¹¹.

Ένα μήνα αργότερα, φαίνεται πως οι επιστολές του πατέρα του ενεργούν καταλυτικά στις απόψεις του για το Λεβάντε:

Βλέπω τα παράπονά σου με την Σμύρνην και έχεις μεγαλότατον δίκαιον· όχι μόνον είναι μικρή πόλις δια το εμπόριον αλλά είναι και θεόλογοι οι έμποροι εδώ...
— ...μείνε ήσυχος· τώρα θα ιδείς τι είναι να είναι ένας μας εις το Λεβάντε. Αυτά επέρασαν πλέον, τώρα αι λεβαντίνικαι προφάσεις δεν περνούν (Σμύρνη, 29 Σεπτεμβρίου 1843· Σμύρνη, 19 Οκτωβρίου 1843)¹².

Για να καταλήξει σε μια άποψη απόλυτα ταυτισμένη με εκείνη του πατέρα του:

Ελπίζω πλέον ότι έως την άνοιξιν θέλω τα έχειν οικονομημένα. Διότι δεν επιθυμώ κι εγώ ολιγώτερον να ελθώ μίαν ώραν αρχήτερα αυτου, να ευρεθώ μέσα εις την φαμελιά μας, να ευρώ όλας μου τας αναπαύσεις και τας διασκεδάσεις. Διότι μη νομίσεις ότι η Σμύρνη έχει μεγάλα θέληγτρα δι' εμέ· εμπορεί να αρέσει εις τους Λεβαντίνους οι οποίοι δεν είδαν Ευρώπην, δι' ένα όμως όστις έρχεται από μεγάλην Ευρωπαϊκήν πόλιν δεν της ευρίσκει πολλά καλά. Εξεύρεις τι εντύπωσιν μου κάμνει όταν κάθομαι πλησίον του παραθύρου και βλέπω τον δρόμο; στοχάζομαι ότι ευρίσκομαι ακόμη εις το Αρτ. Έπειτα αι καμήλες με τας καμπάνας, οι χαμάληδες, αι πέτραι του δρόμου αι οποίοι ξεσχούν ποδάρια και παπούτζια τελειώνουν το εγκώμιον της Σμύρνης (Σμύρνη, 19 Νοεμβρίου 1843)¹³.

Αληθινή ή επιτηδευμένη η άποψη αυτή, δεν το γνωρίζουμε. Εκείνο που μπορούμε να ισχυριστούμε με σιγουριά είναι ότι αποκαλύπτεται ένας κώδικας επικοινωνίας, βαθειά ιεραρχημένος και ιεραρχικός. Για να συμφωνήσουμε με τον καθηγητή Παναγιώτη Μουλλά: «Ας σταθούμε στο πρότυπο της επιστολής. Από την αρχική προσφώνηση ως την τελική επιφώνηση, από τη χρήση του γλωσσικού κώδικα ως τον τρόπο της γραφής, ακόμα και ως την επιλογή του χαρτιού ή του φακέλου, βρισκόμαστε στο βασίλειο της ιεραρχίας, όπου επικυρώνονται οι κατεστημένες κοινωνικές και άλλες αποστάσεις, συγκεκριμενοποιούνται οι ισχύουσες μορφές εξουσίας και εξισορροπούνται οι λεκτικές με τις ανθρώπινες συμπεριφορές. Περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο είδος γραπτού λόγου, η επιστολή περιέχει την ιδεολογία της στη μορ-

φή της. Είναι ένα ζωντανό πεδίο αποκρυσταλλωμένων ιδεολογημάτων»¹⁴.

Πίσω από τα καθημερινά «κουτσομπολιά» του Δημήτριου ανακαλύπτουμε έναν κωδικοποιημένο διάλογο πάνω σε θέματα επαγγελματικής ηθικής, κοινωνικών αξιών, παιδείας και αισθητικής. Και πίσω από τον κώδικα αυτού του διαλόγου ανακαλύπτουμε ένα ολόκληρο σύστημα μηχανισμών με το οποίο διαμορφώνεται η παιδεία και η κουλτούρα του: την οικογένεια, την Ορθοδοξία και ένα αίσθημα θρησκευτικότητας υπό μεταβολή, την ιδιωτική εκπαίδευση αλλά και τη δημόσια γαλλική εκπαίδευση. Με άλλα λόγια, ή ακριβέστερα με τα εννοιολογικά εργαλεία του κοινωνιολόγου Pierre Bourdieu, οι δομές γνώσης που το κοινωνικό υποκείμενο Δημήτριος Πετροκόκκινος ενεργοποίησε προκειμένου να κατανοήσει τον κόσμο του Λεβάντε ήταν ενσωματωμένες κοινωνικές δομές. Αλλά, από την άλλη μεριά, οι δομές αυτές, γνώσεις που κατέληξαν στις συγκεκριμένες αναπαραστάσεις, αποτέλεσαν συστατικούς παράγοντες της κοινωνικής πραγματικότητας¹⁵.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να επισημάνω ότι ως δυσνόητο παλίμψηστο ενός πραγματικού κόσμου εν δράσει, οι εμπορικές επιστολές με οδήγησαν σε μια ενδελεχή ανάλυση του πλαισίου αναφοράς τους και σε ένα γόνιμο, πιστεύω, πηγαϊνέλα ανάμεσα στον δικό τους διάλογο και στις πληροφορίες που μου παρείχαν όλες οι άλλες πηγές. Προς επίρρωση αυτής της επιστημονικής «μεταστροφής», ας μου επιτραπεί να αναφέρω ακόμη ένα απόσπασμα του Κ. Θ. Δημαρά από τη Νεοελληνική Επιστολογραφία του: «...πρέπει να πούμε ότι η εικόνα του Εικοσιένα την οποία μας παρέδωσε η ολίγη ιδιωτική αλληλογραφία της εποχής όση έχει σωθεί, δεν είναι καθόλου άχρηστη προκειμένου να γνωρίσουμε κάπως καλύτερα τα ταραγμένα εκείνα χρόνια και να σχηματίσουμε μια κάπως πιο σωστή παράσταση της δεκαετίας που εχάρισε στην Ελλάδα την αυτονομία της (...) Μια φράση μοναχά σαν κι αυτήν του Λιβέριου, μας διδάσκει όσα δεν λένε εκατοντάδες έγγραφα υπηρεσιακά ή άρθρα εφημερίδων: “τους Τούρκους δεν τους φοβούμεθα, αλλ’ ούτε τους συλλογίζομεθα. Τα εσωτερικά μας όμως μας συγχίζουν και μας ταράττουν”...»¹⁶.

14. Παν. Μουλλάς, *ό.π.*, σ. 163.

15. P. Bourdieu, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, Αθήνα, Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 1999.

16. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. κη'.

11. Ιδιωτικό Αρχείο Πετροκόκκινου, *ό.π.*

12. Στο ίδιο.

13. Στο ίδιο.

Anna Mandilara

Dear father I offer my respects

The commercial letter: Document, Text-Source
(1840-1860)

SUMMARY

This paper analyses the commercial correspondence of a Greek commercial house, Petrocochino's, established in Marseille during the 19th century. The re-reading of letters as the most important documents of the commercial activity, but as autonomous texts-sources as well, proved to have been a significant testing ground for the history of ideas, mentalities and representations of the Greek entrepreneurial elite of the period under consideration.

This re-reading focused on the correspondent's allusions. He was not scholar enough to express and to formulate clearly the collective consciousness of his ethnic and professional group; but as every other man, he was defined by the principles and ideas of his social group and at the same time by his personal religious, ethnic, aesthetic or other choices.

The merchant's descriptions referred mostly to the Levant since he was writing from Smyrna, Constantinople and the Greek island of Syros. What emerges strongly from these representations of everyday life is that he was a bearer of mentality, attitudes or contradictions found not only among the Greeks in Marseille, but also among the leading groups in Greece.

ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΘΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ

Η ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ (14ος-19ος αϊ.)

«Ἐν δέ μοι τῶν πάντων ἐμπόδιον, ὅτι οὐ γραμματοφόρων εὐπορῶ, οἷ τὰς οὐτιδανὰς μου γραφὰς ἀμέσως κομίσουσι πρὸς τὰς σὰς τιμίας χεῖρας, ἀλλ' ἐκ τῶν πολλῶν εὖ οἶδ' ὅτι καὶ μίᾳ τετύχηκε τοῦ ποθομένου»¹. Ἡ κατάληξη αὐτῆ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Δαμασκηνοῦ τοῦ Στουδίτη πρὸς τὸν δάσκαλό του Θεοφάνη Ἐλεαβοῦλκο, γραμμένη σὲ ἄγνωστη χρονιὰ καὶ ἀπὸ ἄγνωστο τόπο, πάντως πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα, συνοψίζει τὰ συνήθη προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ περισσότεροὶ ἄνθρωποι στὴ διακίνηση τῆς ἀλληλογραφίας τοὺς ὄχι μόνο στὸν 15ο καὶ τὸν 16ο αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ πολὺ μεταγενέστερα.

Ἡ ἐπιθυμία γιὰ ἐπικοινωνία διακρίνεται ἔντονη καὶ μαρτυρεῖται μὲ ἐνάργεια στὸ σύνολο σχεδὸν τῶν σωζόμενων ἐπιστολῶν ὄλων τῶν αἰῶνων μετὰ τὴν Ἄλωση. Ἡ δυσκολία ὅμως διακίνησης τῆς ἀλληλογραφίας γίνεται ἐπίσης ὄχι ἀπλῶς φανερὴ στὰ κείμενά τους, ἀλλὰ καὶ ἀναδεικνύεται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ θέματα ποὺ ἐπηρεάζουν τὴν ἐπιστολογραφία ὄλους αὐτοὺς τοὺς αἰῶνες. Εὐλόγο εἶναι ὅτι τὰ ἴδια προβλήματα ἴσχυαν καὶ γιὰ τὴν ἀποστολὴ δεμάτων, εἴτε αὐτὰ ἦσαν τρόφιμα, κάτι ἐξαιρετικὰ συνηθισμένο, εἴτε βιβλία ἢ ὅ,τι ἄλλο ἀντικείμενο. Ἡ διακίνηση τῶν ἐπιστολῶν ὑπῆρξε βέβαια ἓνα μόνο, ἂν καὶ πολὺ σοβαρὸ, ἐμπόδιο στὴ γραπτὴ ἐπικοινωνία, ἀλλὰ, ὅπως ἢ ἔλλειψη ἀλφαβητισμοῦ τῶν ἀποστολέων, ἢ ἐγγράμματων ἀνθρώπων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ γράψουν γιὰ λογαριασμὸ τρίτων, ἀκόμη καὶ ἢ ἔλλειψη γραφικῆς ὕλης, ἢ ἢ δαπάνη γιὰ τὰ ἔξοδα μεταφορᾶς, ὅπωςδῆποτε συχνότατα ἐπαιζαν τὸν ρόλο τους, ἀλλὰ τὰ θέματα αὐτὰ δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ.

Ἡ ἐνδεικτικὴ μαρτυρία τοῦ Δαμασκηνοῦ, μίᾳ ἀπὸ τὶς πάμπολλες ποὺ μᾶς

1. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας. Μέρους πρῶτον περιλαμβάνον ἐπιστολάς λογίων ἀνδρῶν τῆς ις' καὶ ιζ' ἑκατονταετηρίδος», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, ΙΖ' (1882-83), Κωνσταντινούπολη 1886, σ. 64.

έχουν διασωθεί, άφορᾶ τὴν ιδιωτικὴ ἀλληλογραφία, στὴν ὁποία θὰ ἀναφερθοῦμε πιὸ κάτω. Τὰ πράγματα ἦταν βεβαίως διαφορετικὰ ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἐπίσημη ἀλληλογραφία. Οἱ διοικητικὲς ἀνάγκες τῶν ξένων κυριαρχῶν, τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῆς Βενετίας, καθιστοῦσαν ἀπαραίτητη τὴν ὀργάνωση ἐνὸς δικτύου διακίνησης τῆς κρατικῆς ἀλληλογραφίας τόσο γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπικράτειάς τους, ὅσο καὶ γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ. Τὸ ἴδιο ἴσχυε καὶ γιὰ ἄλλα κράτη ποὺ εἶχαν σχέσεις μὲ αὐτὲς καὶ ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ μεταφορὰ τῆς μεταξὺ τους ἀλληλογραφίας, ἰδίως τῆς ἐμπορικῆς, καθὼς ἡ ἐπίσημη κρατικὴ θὰ μπορούσε, ἴσως, κατὰ περίπτωση νὰ γίνεῖ μὲ εἰδικοὺς ἀπεσταλμένους.

Ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία δὲν πρωτοτύπησε ὅταν υἰοθέτησε, ὅπως καὶ ἡ ρωμαϊκὴ καὶ ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία πρὶν ἀπὸ αὐτήν, ἕνα ἐκτεταμένο δίκτυο ἐπικοινωνίας τῆς κεντρικῆς διοίκησης μὲ τὶς ἐπαρχίες τοῦ κράτους. Γιὰ τὴν πρώιμη περίοδο οἱ πληροφορίες εἶναι περιορισμένες. Ἀρχικά, τὴν ἐποχὴ τοῦ ὀθωμανικοῦ ἐμιράτου, οἱ διαταγὲς ἀποστέλλονταν προφορικά. Ἡ γραπτὴ μεταφορὰ ἐντολῶν εἶχε γίνεῖ συνήθης πιά τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεχμέτ τοῦ Πορθητῆ, ἂν καὶ ἡ προφορικὴ συνέχιζε νὰ ὑπάρχει παράλληλα μὲ αὐτήν. Διάφοροι μικροὶ ἢ καὶ μεγαλύτεροι ἐμπιστοὶ ἀξιωματοῦχοι χρησίμευαν ὡς ἀγγελιοφόροι ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς αὐτοκρατορίας. Ἐλλείπει κατάλληλων ἀπεσταλμένων χρησιμοποιοῦσαν εἰδικὸ ταχυδρόμο (ulak). Οἱ ταχυδρόμοι ἀποστέλλονταν μόνον ἀπὸ τοὺς σουλτάνους καὶ μόνον σὲ ἐξαιρετικὲς ἀπολύτως ἀναγκαῖες περιπτώσεις, μιὰ ἢ δυὸ φορὲς τὸν χρόνο, ἐνῶ ὑφίσταντο συγκεκριμένοι περιορισμοὶ στὴ χρῆση τοῦ εἴδους τῶν ἀλόγων καὶ στὸν ἀριθμὸ τῶν συνοδῶν ποὺ μπορούσε νὰ ἔχει ὁ ταχυδρόμος².

Ἡ αὔξηση ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπέκταση τῆς χρήσης ταχυδρόμων ἀπὸ τὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση τὸν 16ο αἰώνα δημιούργησε πολλὰ προβλήματα τόσο στοὺς ὑπόδουλους πληθυσμοὺς ὅσο καὶ στοὺς ἴδιους τοὺς ὀθωμανοὺς κατοίκους τῶν ἐπαρχιῶν. Τὸ θέμα πρέπει νὰ ὑπῆρξε ἀρκούντως σοβαρὸ ὥστε ἀφενὸς μὲν νὰ ἐπιληφθεῖ ὁ σουλτάνος, ἀφετέρου δὲ ἀργότερα νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο σχολιασμοῦ στὶς συμβουλὲς ποὺ συνέγραψε γιὰ τοὺς σουλτάνους τὸ 1581 ὁ Μουσταφᾶ Ἀλή, μέλος τῆς κρατικῆς γραφειοκρατίας³.

Παράλληλα μὲ τὴν αὔξηση τῆς χρήσης τῶν ταχυδρόμων γενικεύτηκαν οἱ

2. Andreas Tietze, *Mustafa Alis's Counsel for Sultans of 1581*, edition, translation, notes, II, *Forschungen zur islamischen Philologie und Kulturgeschichte*, Band VII, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philologisch-Historische Klasse Denkschriften, 158. Band, Βιέννη 1982, σ. 32.

3. Στὸ ἴδιο, σ. 33-34.

καταχρήσεις ἐξουσίας ποὺ διέπρατταν αὐτοί. Οἱ καταχρήσεις γίνονταν μὲ τὴν κάλυψη καὶ συχνότατα μὲ τὴν ἐντολὴ τῶν ὑψηλὰ ἰστάμενων περιφερειακῶν ὀργάνων τοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Ἡ ἀρπαγὴ, κακοποίηση ἀλλὰ καὶ ἰδιοποίηση τῶν ἀλόγων τῶν κατοίκων, ραγιάδων καὶ ὀθωμανῶν, ταξιδιωτῶν καὶ ἐμπόρων στὶς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας κατέληξε νὰ ἀποτελεῖ γενικευμένο φαινόμενο ποὺ προκαλοῦσε ἔντονα παράπονα καὶ δυσαρέσκεις. Ἔτσι, ὁ σουλτάνος Σουλεϊμᾶν Α' ὁ Μεγαλοπρεπῆς (1520-1566) ἀρχικὰ θέλησε νὰ καταργήσῃ τὸ σύστημα τῶν ταχυδρόμων, ἀλλὰ μετὰ τὶς συστάσεις κρατικῶν ὀργάνων ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἀρχικὴ του ἀπόφαση. Φρόντισε ὁμως νὰ ὀργανωθοῦν κάποια ταχυδρομικὰ καταλύματα καὶ μὲ ἕξοδα τοῦ τοπικοῦ πληθυσμοῦ νὰ ἀγοράζονται καὶ νὰ συντηροῦνται ταχυδρομικὰ ἄλογα, ὥστε νὰ πάψῃ ἡ ἀνεξέλεγκτη ἀρπαγὴ τῶν ἀλόγων τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους, τοὺς ταξιδιωτὲς καὶ τοὺς λοιποὺς ὀθωμανοὺς. Ὡς ἀντιστάθμισμα παραχωρήθηκαν κάποιες ἐξαιρέσεις ἀπὸ ἄλλες φορολογικὲς ὑποχρεώσεις στοὺς πληθυσμοὺς ποὺ ἀνέλαβαν τὰ βάρη ἐφοδιασμοῦ καὶ συντήρησης τῶν ταχυδρομείων. Ὑπάρχουν ἐπίσης πρώιμες μνεῖες γιὰ τὴν ἐξάιρεση ραγιάδων ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση συνεισφοράς δασμοῦ ἢ ἀλόγων καὶ ἀμαξιῶν γιὰ τοὺς ταχυδρόμους (ulak) στοὺς κανουναμέδες γιὰ τὸ Κίτρος καὶ τὸ Λιμπάνοβο καὶ τὴν Κεφαλονιά τὴν ἐποχὴ τοῦ Σουλεϊμᾶν Α'⁴.

Στὴ μορφή ποὺ τὸ γνωρίζουμε, τὸ σύστημα διακίνησης τῶν σουλτανικῶν φερμανιῶν καὶ γενικότερα τῆς ἐπίσημης κρατικῆς ἀλληλογραφίας πρὸς καὶ ἀπὸ τὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση φαίνεται ὅτι ἀνάγεται στὸν 17ο αἰώνα. Βασιζόταν στὸν ἔφιππο κρατικὸ ταχυδρόμο (ulak) καὶ στὰ ταχυδρομικὰ καταλύματα (menzil-hane), στὰ ὁποία ἄλλαζαν ἄλογα οἱ ταχυδρόμοι, οἱ ὁποῖοι ἀνήκαν στὸ σύνταγμα τῶν Τατάρηδων (ocak tartarlari). Τὴ δύναμη τοῦ συντάγματος ἀποτελοῦσαν 100 ἕως 200 ἄνδρες. Τὰ ταχυδρομικὰ καταλύματα, οἱ μενζιλχανέδες, ὅπως συχνὰ τοὺς βλέπουμε νὰ ἀναφέρονται σὲ ἔγγραφα καὶ κείμενα τῆς ἐποχῆς, βρίσκονταν σὲ ἀποστάσεις ποὺ κυμαίνονταν ἀπὸ 6 ἕως 12 ὥρες ἔφιπτης διαδρομῆς, δηλαδὴ ἀνάμεσα σὲ 20 καὶ 70 χιλιόμετρα, ἀνάλογα μὲ τὴν κατάσταση τοῦ δρόμου. Σὲ ἀραιοκατοικημένες περιοχὲς οἱ μεταξὺ τους ἀποστάσεις αὐξάνονταν ἀκόμη καὶ στὸ διπλάσιο. Τὴν ἐποχὴ τῆς ὠριμότητάς του τὸ σύστημα ἐκτεινόταν σὲ ἕξι κεντρικὲς ὀδικὲς ἀρτηρίες ποὺ διακλαδώνονταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη μέχρι τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ συντήρη-

4. J. C. Alexander, *Toward a History of Post-Byzantine Greece. The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500-circa 1600*, Ἀθήνα 1985, διδακτ. διατριβή, σ. 238, 341, 342, 349, 473.

ση τῶν «μενζιλίων» βάρυνε τὸν καζά ἢ τὰ γειτονικά χωριά, ποὺ ὑπέφεραν ἐξαιρετικὰ ἀπὸ τὶς εἰσφορὲς γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτό.

Στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, τὸ 1696, φαίνεται ὅτι τὸ σύστημα εἶχε σχεδὸν καταρρεύσει ἀπὸ τὴν κακὴ χρῆση καὶ ἔτσι ἡ Πύλη προχώρησε στὴ ριζικὴ ἀναδιοργάνωσή του. Ὁ δημόσιος χαρακτήρας τῶν μενζιλίων τροποποιήθηκε: ἡ εὐθύνη τῆς συντήρησης τῶν ἀλόγων μεταφέρθηκε στοὺς ὑπεύθυνους τῶν σταθμῶν ποὺ θὰ χρέωναν πλέον τὴ χρῆση τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ἀλόγου σὲ κάθε σταθμὸ. Αὐτὸ θὰ ἴσχυε, γιὰ συγκεκριμένο τίμημα, καὶ γιὰ τοὺς κρατικούς ταχυδρόμους. Τελικὰ, ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ συστήματος ἐνέταξε τὰ μενζιλια στὸ σύστημα ἐνοικίασης φόρων (*mukata'a olmak sartiyile*). Ἔτσι, τὰ μενζιλια ἦταν ὑποχρεωμένα νὰ διατηροῦν τουλάχιστον τρία ἄλογα διαθέσιμα, ὄχι πλέον ἀποκλειστικὰ γιὰ χρῆση τῶν τατάρηδων καὶ τῶν κρατικῶν ἀξιωματούχων, ἀλλὰ καὶ τῶν ξένων ποὺ θὰ πλήρωναν γι' αὐτά⁵. Τὰ ἄλογα ποὺ χρησιμοποιοῦνταν στὰ μενζιλια διδάσκονταν σὲ νεαρὴ ἡλικία ἕναν εἰδικὸ βηματισμὸ ποὺ ἐθεωρεῖτο ἄνετος γιὰ τὸν ἀναβάτη καὶ διέτρεχαν, ἀνάλογα μὲ τὸ ἔδαφος, πέντε ἢ ἕξι μίλια τὴν ὥρα⁶.

Παρὰ τὴν ἀναδιοργάνωση, ὅμως, ὑπάρχουν μαρτυρίες ὅτι καὶ πάλι ὀρισμένα ἀπὸ τὰ μενζιλια δὲν λειτουργοῦσαν ἱκανοποιητικὰ. Τὸ 1817 π.χ. ἀντικαταστάθηκε ὁ Δελη Ὀμέρης, ὁ ὁποῖος διαχειριζόταν τὸ μενζίλι τοῦ Ναυπλίου, «ἐπειδὴ δὲν τὸ οἰκονόμησε καὶ ἔφθασεν εἰς ἀκαταστασίαν καὶ ἀφανισμόν». Στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα πάντως τὰ μενζιλια, ἂν κρίνουμε ἀπὸ ὅσα εἶναι γνωστὰ γιὰ τὸν Μοριά, εἶχαν ἐξαιρετικὰ αὐξημένες ἀνάγκες σὲ ἄλογα. Οἱ ὀκτὼ μενζιλχανέδες ποὺ λειτουργοῦσαν ἐκεῖ, στὴν Κόρινθο, Ἄργος, Τριπολιτσά, Καλάβρυτα, Μυστρά, Βοστίτσα, Πάτρα καὶ Γαστούνη, διέθεταν 526 ἄλογα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 110 ἀνῆκαν στὸ μενζίλι τῆς Κορίνθου, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε καὶ τὸ διοικητικὸ κέντρο τοῦ συστήματος. Προφανῶς ἡ θέση του στὴν εἴσοδο τῆς Πελοποννήσου, ἀπὸ ὅπου διακλαδώνονταν οἱ δρόμοι πρὸς τὶς λοιπὲς κατευθύνσεις συνεπαγόταν αὐξημένες ἀνάγκες. Ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο

5. Colin Heywood, «Ulak», *Encyclopaedia of Islam*, CD-ROM Edition, v. 1.1. Τοῦ Ἰδίου, «The Via Egnatia in the Ottoman Period: the *Menzil Hanes* of the *Sol Kol* in the Late 17th / Early 18th Century», *Halcyon Days in Crete II A Symposium Held in Rethymnon 9-11 January 1994. The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, Edited by Elizabeth Zachariadou, Ρέθυμνο 1996, σ. 133-135. J. E. Matuz, «Transmission of Directives from the Center to the Periphery in the Ottoman State from the Beginning until the Seventeenth Century», *Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, Caesar E. Farah, Editor, The Thomas Jefferson University Press at Northeast Missouri State University, 1993, σ. 19-27.

6. William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, IV, Λονδίνο 1835, σ. 496.

ἐπίσης γνωρίζουμε ὅτι τὴ διαχείριση τοῦ μενζιλίου μπορούσε νὰ τὴν ἀναλάβει καὶ Ἑλληνας. Βεβαίως, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν μενζιλια ἢ ἐπίσημη ἀλληλογραφία μεταφερόταν συνηθέστατα μὲ ἐπιταγμένα ἄλογα ἢ μὲ ἀγγαρεία τῶν ραγιάδων. Σὲ κάθε περίπτωση τὰ βάρη γιὰ τὴ διακίνηση τῆς ἀλληλογραφίας ἐπεφταν στὶς κοινότητες⁷.

Ἡ διακίνηση τῶν ἐπίσημων ἐπιστολῶν τῆς Πύλης πρὸς καὶ ἀπὸ τὸν ἐκτεταμένο νησιωτικὸ χῶρο γινόταν μὲ γραμματοκομιστὲς ποὺ ταξίδευαν, φυσικὰ, μὲ πλοίαρια καὶ μὲ ἔξοδα ποὺ βάρυναν ὅπως συνήθως τὶς τοπικὲς κοινότητες. Τὰ πλοίαρια αὐτά, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντίστοιχη οἰκονομικὴ ἐπιβάρυνση, ὀνομάζονταν ἐπίσης μενζιλια. Ἡ ἀπαλλαγή ἀπὸ τὴν καταβολὴ τοῦ μενζιλιοῦ ἀποτελοῦσε φορολογικὴ ἀπαλλαγή καὶ ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ προνόμια ποὺ παραχωροῦσαν οἱ Ὄθωμανοὶ σὲ ὀρισμένα νησιά. Οἱ κάτοικοι τῆς Σύμης π.χ. ἦταν ἐπιφορτισμένοι νὰ μεταφέρουν μὲ τὰ πλοίαριά τους τὴν ἀλληλογραφία τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου στὴν Πόλη καὶ ἀντιστρόφως, γεγονός ποὺ τοὺς ἐξασφάλισε τὸ προνόμιο νὰ κηρυχτεῖ τὸ λιμάνι τοῦ νησιοῦ τους ἐλεύθερο. Ἡ μεγάλη κατὰ χρῆση τῶν μενζιλίων-πλοιαρίων ἀπὸ μὴ δικαιούμενα πρόσωπα κατέληγε, ὅπως ἄλλωστε συνέβαινε καὶ μὲ τὰ χερσαία μενζιλια, νὰ βλάπτει τὴ λειτουργία τοῦ συστήματος καὶ νὰ ἐπιβαρύνει ἐξαιρετικὰ τοὺς νησιῶτες. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ καὶ τὰ συνακόλουθα προβλήματα ὀδηγοῦσαν κατὰ καιροὺς στὴν ἐκδοση διαταγμάτων ἀπὸ τὸν Καπουδὰν Πασά καὶ ἀπὸ τὸν δραγουμάνο τοῦ στόλου γιὰ τὴν ὀρθὴ χρῆση τοῦ συστήματος καὶ κατὰ συνέπεια στὴν ἀντίστοιχη ἐλάφρυνση τῶν νησιωτῶν⁸.

Ὁ δραγουμάνος τοῦ στόλου διέθετε τὸν δικὸ του προσωπικὸ ἀγγελιοφόρο, ἀποκαλούμενο «ἄνθρωπο τοῦ δραγουμάνου», ποὺ μετέφερε ἔγγραφα καὶ ἐπιστολὲς στὰ νησιά. Ἐπειδὴ ἕνας δὲν ἐπαρκοῦσε, συνήθως ἀπασχολοῦνταν δυὸ ἢ καὶ περισσότεροι στὸ ἔργο αὐτό. Ὅπως καὶ στὶς ἄλλες περιπτώσεις ἢ ἀμοιβῆ τῶν ἀγγελιοφόρων βάρυνε τοὺς νησιῶτες⁹.

Δὲν διαθέτουμε ἐπίσημα στοιχεία γιὰ τὴ δυνατότητα μεταφορᾶς ἐπιστολῶν ἰδιωτῶν ἀπὸ τοὺς τατάρηδες, ὡστόσο τὰ συνεχῆ προβλήματα καὶ οἱ καταχρήσεις ποὺ παρουσιαζόνταν στὴ λειτουργία τοῦ συστήματος καθιστοῦν πιθανὴ τὴ μεταφορὰ ἐπιστολῶν τρίτων, μὴ ἐπίσημων ἀνθρώπων, ἔναντι ἀμοιβῆς.

Ἀπὸ τὶς πηγὲς δὲν γίνεται σαφὲς μὲ ποιὸν τρόπο διακινεῖτο ἢ ἐπίσημη ἐκ-

7. Μωυσῆς Κ. Κωνσταντίνης, *Τὰ ταχυδρομεῖα στὴν Ἑλλάδα, ἡ ἱστορία καὶ ἡ ἐξέλιξή τους*, Ἀθήνα 2002, σ. 53-55.

8. Στὸ ἴδιο, σ. 55-57.

9. Βασ. Βλ. Σφυρόερας, *Οἱ δραγομάνοι τοῦ στόλου. Ὁ θεσμὸς καὶ οἱ φορεῖς*, Ἀθήνα 1965, σ. 57.

κλησιαστική αλληλογραφία. Υπάρχουν πάμπολλες αναφορές μεταφορᾶς ἐπιστολῶν ἀπὸ κληρικούς καὶ μοναχοὺς καὶ μάλιστα ὄχι ἀποκλειστικὰ πρὸς πρόσωπα σχετιζόμενα μὲ τὴν Ἐκκλησία. Αὐτὸ ποὺ δὲν ἔχει διευκρινιστεῖ εἶναι τὸ πῶς γινόταν ἡ διακίνηση τῆς ἐπίσημης αλληλογραφίας τοῦ πατριάρχη καὶ τῶν ἀρχιερέων. Ἡ ἀνάγνωση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐγγράφων καὶ ἐπιστολῶν δὲν εἶναι ἰδιαίτερα διαφωτιστικὴ στὸ θέμα αὐτό. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις φαίνεται ὅτι γινόταν χρῆση τοῦ εὐρύτερου ἐκκλησιαστικοῦ δικτύου καὶ τῆς μεγάλης κινητικότητας μοναχῶν καὶ κληρικῶν ἐντός, καὶ συχνὰ καὶ ἐκτός, τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Σὲ εἰδικές σημαντικὲς περιπτώσεις ἀποστέλλονταν πατριαρχικοὶ ἑξαρχοί. Γνωρίζουμε καὶ λίγες περιπτώσεις μεταφορᾶς ἐπιστολῶν ἀπὸ τάταρη, δὲν εἶναι ὅμως φανερό ἂν ἐπρόκειτο γιὰ τάταρη ποὺ μετέφερε τὴν κρατικὴ αλληλογραφία ἢ ἂν αὐτὸς ἦταν στὴν ὑπηρεσία τῆς Ἐκκλησίας. Στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς περιπτώσεις αὐτὲς βλέπουμε ὅτι ὁ Ἰωαννίκιος Ἐλασσόνος ἔγραφε στὶς 25 Αὐγούστου 1807 ἀπὸ Κωνσταντινούπολη πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο τὸν ἐξ Οἰκονόμων στὴν Τσαρίττανη «ἔλαβον τὰ γράμματά σας διὰ τοῦ Τζεφέρεως τατάρη ἐβεβαιώθητε (ἴσως) διὰ τοῦ αὐτοῦ λαβῶντες τὰς συντόμους μου ἀποκρίσεις ...». Τὸ 1809 συναντοῦμε ἀκόμη μία μνεῖα μεταφορᾶς ἀπὸ τάταρη ἐπιστολῶν τοῦ Ἰωαννικίου, τότε πλέον μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ πάλι πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο στὴ Θεσσαλονίκη¹⁰. Σὲ ἄλλη ὅμως περίπτωσι, στὶς 23 Αὐγούστου 1808, ὁ ἴδιος Ἰωαννίκιος Ἐλασσόνος ἔστειλε «πεζὸν (...) ἐξεπίτηδες», καὶ ὄχι τάταρη, μὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Οἰκονόμο¹¹. Δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ ἐντοπίσουμε ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὸ ἂν οἱ μητροπόλεις ἢ τὸ Πατριαρχεῖο εἶχαν δικό τους τάταρη ἢ κάποιον ἔμμισθο γραμματοκομιστή, ὅπως διέθεταν κάποτε διάφορα προξενεῖα τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν¹². οὔτε πάλι διευκρινίζεται ἀπὸ τὶς γνωστὲς μας πηγὲς ἂν οἱ ἀρχιερεῖς μπορούσαν νὰ κάνουν χρῆση τοῦ κρατικοῦ συστήματος τῶν μενζιλίων καὶ τῶν τατάρηδων, κάτι ποὺ ἢ ἐνταξίη τους στὴν κρατικὴ ὀθωμανικὴ ὀργάνωσι πιθανότατα θὰ τὸ δικαιολογοῦσε.

Οἱ ἡγεμόνες τῆς Μολδοβλαχίας διέθεταν τὴ δική τους ταχυδρομικὴ ὑπηρεσία. «Ὅλαι αἱ ἀλληλογραφίαι», γράφει ὁ Δ. Φωτεινός¹³ ἀναφερόμενος στὸν

10. Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, *Ἀλληλογραφία*, τ. Α', 1802-1817, ἐπιμέλεια Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη, Ἀθήνα 1989, σ. 61, 109.

11. Στὸ ἴδιο, σ. 76.

12. Βλ. παρακάτω σ. 346-347, 360-361.

13. *Ἱστορία τῆς Πάλαι Δακίας, τὰ νῦν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας, καὶ Μολδαβίας*. Ἐκ διαφόρων παλαιῶν καὶ νεωτέρων συγγραφέων συνειρησθεῖσα παρὰ Διονυσίου Φωτεινοῦ, Σερδάρου, τ. Γ', Βιέννη 1819, σ. 485-486.

Μεγάλο Ποστέλνικο, «αἱ ὁποῖαι ἀκολουθοῦσι μεταξὺ τοῦ ἡγεμόνος καὶ τῶν ἕξω μερῶν, δηλαδὴ Κωνσταντινουπόλεως, Μολδαβίας, καὶ τῶν ἀπὸ τὴν Βλαχίαν Πασάδων καὶ κάστρων, δι' αὐτοῦ στέλλονται, καὶ εἰς αὐτὸν φέρονται ὄλαι αἱ ἀποκρίσεις, τὰς ὁποίας ἐγχειρίζει τῷ ἡγεμόνι· διὸ καὶ ἔχει τὸν Πολκόβνικον τῶν Καλαράσιδων ὑπ' αὐτόν, τουτέστι τὸν προεστῶτα τῶν Βλάχων Τατάρων, γραμματοκομιστῶν, μὲ ἀρκετοὺς Καλαράσιδες, οἵτινες στέλλονται εἰς Κωνσταντινούπολιν, καὶ τὸν Λίπκ ἀγασί, μὲ ἱκανοὺς Λιπκάνους, γραμματοκομιστὰς Τατάρους τῶν ἄλλων μερῶν».

Μνεῖες αὐτῶν τῶν καλαράσηδων συναντᾶμε ἐπανειλημμένα στὶς σωζόμενες ἐπιστολὲς τῶν ἡγεμόνων τῆς Μολδοβλαχίας καὶ σὲ ἄλλα κείμενα τῆς ἐποχῆς¹⁴. Ὁ Φωτεινός ἀναγράφει καὶ τοὺς σταθμούς, τὰ μενζίλια, ποὺ ὑπῆρχαν ἀνὰ ἐπαρχία¹⁵. Τὴ φροντίδα ὅμως τῶν μενζιλτζήδων τῆς ἡγεμονίας τὴν εἶχε ὁ σπαθάρης, ποὺ εἶχε τὴν εὐθύνη τῶν δρόμων. Ὅσο γιὰ τοὺς μενζιλ χανέδες, αὐτοὶ ἔπρεπε νὰ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὰ χωριά, νὰ διαθέτουν σταύλους καὶ τρία τέσσερα δωμάτια γιὰ τὴν ἀνάπαυση τῶν ταχυδρόμων καὶ τῶν ταξιδιωτῶν¹⁶. Ὁ Ἀθανάσιος Κομνηνός Ὑψηλάντης¹⁷, ποὺ χρημάτισε καὶ ὁ ἴδιος σπαθάρης, ἐπομένως καὶ ὑπεύθυνος γιὰ τὰ μενζίλια, δίνει ἀριθμητικὸ πῖνακα τῶν κατάνων τῆς τζάρας, τῶν μενζιλτζήδων, τῶν γραμματοκομιστῶν τῶν αὐθεντικῶν γραμμάτων στὸ Βουκουρέστι.

Στὸ χάτι-σεριφ γιὰ τὰ προνόμια τῆς ἡγεμονίας τῆς Βλαχίας ποὺ δόθηκε ἀπὸ τὸν σουλτάνο στὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη τὸ 1775 προβλέπονταν, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, καὶ κανονισμοὶ γιὰ τὰ μενζίλια, ὥστε νὰ μὴ γίνονται καταχρήσεις ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦσαν καὶ νὰ μὴ ἐπιβαρύνεται δυσανάλογα ὁ ντόπιος πληθυσμός. Τὸ 1778 ἀκολούθησε ἓνα εἰδικὸ χρυ-

14. Émile Legrand, *Ἑλληνικὸν Ἐπιστολάριον, Épistolaire Grec ou Recueil de lettres adressées pour la plupart à Chrysanthé Notaras Patriarche de Jérusalem par les Princes de Valachie et de Moldavie etc...*, Bibliothèque Grecque Vulgaire, τ. IV, Παρίσι 1888, σ. 4, 126, 143. Τοῦ ἴδιου, *Recueil de Documents Grecs concernant les relations du Patriarchat de Jérusalem avec la Roumanie (1569-1728)*, Bibliothèque Grecque Vulgaire, τ. VII, Παρίσι 1903, σ. 125. Κωνσταντῖνος Καρατζᾶς, «Ἐφημερίδες ἰδιόχειροι», στὸ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor...*, Texte Grecești privitoare la Istoria Românească culese și publicate cu introducere și indicele numelor de A. Papadopoulos-Kerameus, Βουκουρέστι 1909, τ. XIII, σ. 88, 96. Ἀθανάσιος Κομνηνός Ὑψηλάντης, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλίων Η', Θ', καὶ Ι', ἦτοι Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν (1453-1789) (Ἐκ χειρογράφου ἀνεκδότου τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ Σινᾶ)*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 377, 423, 649, 653, 684, 791.

15. Δ. Φωτεινός, ὁ.π., τ. Γ', σ. 195, 201, 209, 215, 223, 229, 237, 243, 257, 262, 267, 272, 301.

16. Στὸ ἴδιο, τ. Β', σ. 343, 345· τ. Γ', σ. 556.

17. Α. Κομνηνός Ὑψηλάντης, *Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν*, ὁ.π., σ. 792.

σόβουλλο του Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, τὸ ὁποῖο ρύθμιζε λεπτομερῶς τὴ λειτουργία τῶν μενζιλιῶν καὶ τὴν προστασία τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὶς συχνὲς καταχρήσεις¹⁸.

Ὅπως οἱ ἡγεμόνες τῶν Παραδουνάβιων περιοχῶν, ἔτσι καὶ ὁ Ἀλῆ Πασὰς εἶχε ὀργανώσει μὲ φροντίδα τὸ δικό του ταχυδρομεῖο μὲ τοὺς δικούς του τατάρηδες καὶ μενζιλὶ χανέδες¹⁹. Ἡ συντήρηση τοῦ δικτύου πληρωνόταν ὡς ἐξαμηνιαῖος φόρος ἀπὸ τοὺς ραγιάδες, χριστιανοὺς καὶ Ἑβραίους, τῶν Ἰωαννίνων, τῶν Ζαγοριῶν, τῶν Καλαρρυτῶν καὶ τοῦ Μαλακασίου καὶ ἀποτελοῦσε γι' αὐτοὺς δυσβάστακτο βᾶρος. Ἡ διακίνηση τῆς ἀλληλογραφίας μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη γινόταν μὲ μεγάλη ταχύτητα· τὰ γράμματα μεταφέρονταν στὰ Ἰωάννινα μέσα σὲ πέντε ἢ ἕξι μέρες ἀπὸ τοὺς τατάρηδες τοῦ Ἀλῆ Πασὰ. Μὲ ἀνάλογη ταχύτητα διακινεῖτο ἡ ἀλληλογραφία του καὶ πρὸς τὶς περιοχὲς ποὺ κυβερνοῦσε, ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς πρεσβευτὲς, τοὺς προξένους καὶ πράκτορες τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων μὲ τὶς ὁποῖες ἐπικοινωνοῦσε ἀπευθείας. Σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις ἔστελνε καὶ ἐπίσημους ἀπεσταλμένους μὲ γράμματά του στὶς αὐλὲς τῶν ξένων ἡγεμόνων. Παράλληλα, διατηροῦσε ἕνα ἐκτεταμένο δίκτυο πρακτόρων, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἔχουμε πολλὲς λεπτομέρειες, ἀν καὶ ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα βλέπουμε ὅτι ἡ πληροφόρησή του γιὰ ὅλα ὅσα συνέβαιναν στὴν Εὐρώπη ἦταν ἐπαρκέστατη καὶ ταχύτατη. Πληροφορεῖτο τὰ γεγονότα πρὶν ἀπὸ τοὺς ξένους προξένους καὶ πράκτορες καὶ τοὺς ἐνημέρωνε ἐκεῖνος πρῶτος πρὶν ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις τους. Ὑπῆρχε παράλληλα αὐστηρότατος ἔλεγχος τῆς διακινούμενης ἀλληλογραφίας στὴν ἐπικράτειά του. Ἰδιαιτέρα ἡ προξενικὴ ἀλληλογραφία ἀποτελοῦσε μόνιμο στόχο τῶν πρακτόρων του, οἱ ὁποῖοι τὴν ὑπέκλεπταν ἀσύστολα καὶ δὲν δίσταζαν νὰ δολοφονήσουν τοὺς ταχυδρόμους ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὁ Rouquerville, πρόξενος τῆς Γαλλίας στὰ Γιάννινα, γιὰ νὰ πάρουν τὴν ἀλληλογραφία του, ἢ νὰ εἰσχωρήσουν γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ στὸ σπίτι του. Παρὰ τὴν τακτικὴ αὐτὴ ποὺ ἦταν γνωστὴ σὲ ὅλους, οἱ Βρετανοί, τὶς περιόδους ποὺ διατηροῦσαν φιλικὲς σχέσεις μαζί του, ἀναγκάζονταν, καὶ κάποτε ἐπέλεγαν, νὰ κάνουν χρῆση τοῦ ταχυδρομεῖου του προκειμένου νὰ διακινήσουν μὲ ταχύτητα ἐπιστολὲς ἀπὸ τὴ Μάλτα πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ ἀντίστροφο²⁰.

18. Στὸ ἴδιο, σ. 545, 598-602.

19. Ἀπὸ τὰ πολλὰ ποὺ ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὸ θέμα βλ. Κων. Γ. Σφήκας, «Τὸ ταχυδρομεῖον τοῦ Ἀλῆ Πασὰ», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, 2 (1953), σ. 1133-1136 καὶ Μωυσῆς Κ. Κωνσταντίνης, *δ.π.*, σ. 62-67, στὰ ὁποῖα περιέχεται καὶ ἀναλυτικότερη σχετικὴ βιβλιογραφία.

20. Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ὅψεις τῆς ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς πολι-

Οἱ κατὰ τόπους ξένοι πρόξενoi, τουλάχιστον ὅσοι βρίσκονταν σὲ μεγάλες πόλεις, ὅπως συνέβαινε μὲ τὸν Rouquerville, ἐνίοτε διέθεταν τοὺς δικούς τους τατάρηδες, ἀν καὶ δὲν εἶναι πάντοτε σαφὲς κατὰ πόσον ἐπρόκειτο πάντοτε ἀποκλειστικὰ γιὰ γραμματοκομιστὲς ἢ ἦταν πρόσωπα τὰ ὁποῖα προσέφεραν καὶ ἄλλες ὑπηρεσίες. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ προστεθεῖ ὅτι συχνὰ οἱ ἀποκαλούμενοι, κυρίως ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς, τατάρηδες συνήθως ἦταν γενίτσαροι ποὺ χρησίμευαν ὡς μέλη τῆς συνοδείας τους γιὰ τὴν προστασία τους καὶ ὡς προσωπικὸ γενικῶν καθηκόντων μᾶλλον καὶ ὄχι εἰδικὰ ὡς ταχυδρόμοι, ἀν καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ περιλαμβανόταν στὰ γενικὰ καθήκοντά τους.

Ἡ ὀργάνωση καὶ λειτουργία τοῦ ἐπίσημου ταχυδρομεῖου τῆς Βενετίας θεωρεῖται ὅτι ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὶς πρῶτες στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Ἡ γεωγραφικὴ ἐξάπλωση τῆς Βενετίας σὲ μεγάλο μέρος τῆς ἀνατολικῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου μὲ κτήσεις ποὺ ἐκτείνονται χωρὶς συνοχὴ εἴτε μεταξύ τους εἴτε μὲ τὴ μητρόπολη καθιστοῦσε ἀναγκαῖα τὴν ὑπαρξὴ ταχυδρομεῖου τόσο γιὰ τὴ διοίκηση ὅσο καὶ γιὰ τὸ ἐμπόριο. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ θέμα²¹ ἔχει ἀπασχοληθεῖ κατὰ κύριο λόγο μὲ τὴ διακίνηση τῶν ἐπιστολῶν ἐντὸς τῆς Ἰταλίας, ἐνῶ στὸ βαθμὸ ποὺ ἀφορᾷ τὶς βενετικὲς κτήσεις τῆς Ἀνατολῆς εἶναι περιορισμένη.

Εἰδικοί γραμματοκομιστὲς ὑπῆρχαν στὴ Βενετία καὶ σὲ ἄλλες ἰταλικὲς πόλεις ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο ἢ 12ο αἰῶνα. Οἱ ἰδιῶτες, ὅπως καὶ σὲ ὅλες τὶς ἄλλες χῶρες στοὺς πρώιμους αὐτοὺς αἰῶνες, ἔστελναν τὰ γράμματά τους μὲ γνωστούς, φίλους, ναυτικούς, ἐμπόρους ἢ ἄλλους ταξιδιωτὲς, ποὺ ἀναχωροῦσαν γιὰ τὸν τόπο ποὺ προορίζονταν οἱ ἐπιστολὲς αὐτές. Στὴν ἴδια τὴ Βενετία οἱ εἰδικοί γραμματοκομιστὲς (Corrieri Veneti) ἀπὸ τὸ 1305 ὑπάχθησαν στοὺς Προβλεπτὲς τοῦ Κοινοῦ (Provveditori di Comun). Αὐτοὶ οἱ ταχυδρόμοι δὲν ἀνῆκαν σὲ δημόσια ὑπηρεσία ἀλλὰ τὸ 1489 ἀποτελοῦσαν «Συντροφία» ἢ «Ἐταιρεία» (Compagnia dei Corrieri Veneti) ποὺ ἡ ἀκτίνα ἐργασιῶν τῆς ἐπεκτάθηκε γιὰ νὰ καλύπτει τὴ διακίνηση τῆς δημόσιας ἀλληλογραφίας ἀλλὰ καὶ τῆς ἰδιωτικῆς ἔναντι ἀμοιβῆς ἐντὸς τῆς Ἰταλίας²². Σὺν τῷ χρόνῳ μὲ διάφορα

τικῆς τοῦ Ἀλῆ Πασὰ», *Ὁ Ἑρανιστῆς*, 19 (1993), σ. 148-149, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης, Γεώργιος Α. Σιορόκας, *Ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀλῆ Πασὰ τῶν Ἰωαννίνων*. Ἀπὸ τὸ *Τύπισι στὴ Βιέννη (1807-1815)*, Ἰωάννινα 1999, σ. 268-279.

21. Luigi Piloni, *Bibliografia della posta e filatelia italiana*, Φλωρεντία 1959. Adriano Cattani, *Storia dei servizi postali nella Repubblica di Venezia e Catalogo dei timbripostali*, Βενετία 1969. Bruno dal Gian, «Venezia lettere da mar», *Filatelia*, 129 (1975). Γιὰ μία σύντομη παρουσίαση τοῦ θέματος βλ. Dimitris P. Zaphiriou, *Postal History of the Ionian Islands 1386-1864*, Christie's-Robson Lowe, Λονδίνο, Ζυρίχη, Νέα Ὑόρκη [1987], σ. 1-23.

22. Γεώργιος Πλουμίδης, «Ἡ ἐπικοινωνία Ἰονίου καὶ Ἡπείρου μὲ τὴ Δύση (16ος-18ος

διατάγματα που εκδίδονταν από την Πολιτεία απέκτησαν επίσημη ιδιότητα. Έτσι, η ταχυδρομική ύπηρεσία της Γαληνοτάτης οργανώθηκε βαθμιαία με ειδικές νομοθετικές ρυθμίσεις που κατέληξαν στην κρατικοποίησή της με το διάταγμα της 1ης Σεπτεμβρίου 1746 (Jus Postale Interno). Όπως φανερώνει και η ονομασία της νομοθετικής ρύθμισης, αυτή αφορούσε στην ουσία το ταχυδρομείο στο έσωτερικό της Βενετίας και δεν υπήρχαν ειδικές ρυθμίσεις για τη μεταφορά της αλληλογραφίας δια θαλάσσης²³.

Μετά το 1204, οι αυξημένες ανάγκες επικοινωνίας της Βενετίας με την Κωνσταντινούπολη οδήγησαν αρχικά σε μία περαιτέρω οργάνωση της επικοινωνίας της με τις κτήσεις της στη Ρωμανία και στη συνέχεια μεταξύ των ίδιων των κτήσεων²⁴.

Η ταχυδρομική επικοινωνία της Βενετίας με την Κωνσταντινούπολη και τον Βενετό Βάιλο εκεί γίνονταν αρχικά με πλοίο μέχρι τη Ραγούζα και κατόπιν με γραμματοκομιστές / ταχυδρόμους (cursores) δια ξηράς. Το ίδιο ίσχυε και για τη Θεσσαλονίκη. Το ταξίδι από τη Ραγούζα στη Θεσσαλονίκη με επιστροφή διαρκούσε περίπου είκοσι μέρες, ενώ μέχρι την Κωνσταντινούπολη ο χρόνος ήταν διπλάσιος. Μετά το 1358 και κυρίως από τα τέλη του 14ου αιώνα προτιμήθηκε η δια ξηράς διαδρομή από το λιμάνι του Δυρραχίου μέσω της Έγνατίας προς τους ίδιους προορισμούς. Η αλληλογραφία που διακινείτο με τον τρόπο αυτό δεν ήταν μονάχα η κρατική αλλά και η εμπορική. Το 1442 καθορίστηκε πώς οι δαπάνες τριών δρομέων που αποστέλλονταν κάθε χρόνο για χάρη των εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη ορίζονταν από τους Προνοητές και εισπράττονταν από τον φόρο του κοτίμου, ενώ ο Βάιλος της Κωνσταντινούπολης είχε την αντίστοιχη ευθύνη της φροντίδας της διακίνησης των διακομιστών²⁵. Μέσω της ίδιας διαδρομής επικοινωνούσε συχνά και ο Βάιλος της Κέρκυρας με τον Βάιλο της Κωνσταντινούπολης. Όπως ήταν επόμενο, η οθωμανική επέκταση βαθμιαία κατέστησε τις χερσαίες αυτές διαδρομές επικίνδυνες και τελικά οι ταχυδρόμοι της Βενετίας κατέληξαν να τους χρησιμοποιούν σπάνια, καθώς η Βενετία δεν επιθυμούσε να πέσει η αλληλογραφία της στα χέρια των Οθωμανών²⁶.

αιώνας», Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο», επιμέλεια Ν. Γ. Μοσχονάς, Αθήνα 1993, σ. 487.

23. D. P. Zaphiriou, *δ.π.*, σ. 5-7.

24. Freddy Thiriet, *La Romanie Vénitienne au Moyen Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XII-XV siècles)*, Παρίσι 1959, σ. 183. Χρύσα Μαλτέζου, *Ο θεσμός του εν Κωνσταντινουπόλει Βενετού Βαΐλου (1268-1453)*, Αθήνα 1970, σ. 30-31.

25. Χρύσα Μαλτέζου, *δ.π.*, σ. 198.

26. Στο ίδιο, σ. 189.

Τον 16ο και στη συνέχεια στον 17ο αιώνα οι Βενετοί ήλθαν σε συμφωνία με τους Μαυροβούνιους, και οι τελευταίοι ανέλαβαν να μεταφέρουν την αλληλογραφία της Βενετίας από το Κάτταρο, όπου έφθανε δια θαλάσσης, δια ξηράς πια με δικούς τους γραμματοκομιστές στην Κωνσταντινούπολη. Την αντίστροφη πορεία ακολουθούσαν τα γράμματα που στέλνονταν από την Πόλη προς τη Βενετία²⁷. Η θαλάσσια επικοινωνία από το Κάτταρο γινόταν τακτικά κάθε δεκαπέντε μέρες. Δεκαπέντε περίπου μέρες χρειαζόταν και ο κομιστής των επιστολών να φθάσει από το Κάτταρο στην Πόλη και το αντίστροφο. Έτσι, υπό κανονικές συνθήκες η αλληλογραφία χρειαζόταν λίγο περισσότερο από ένα μήνα για τη μία διαδρομή. Βεβαίως, οι κίνδυνοι και οι πάσης φύσεως ανωμαλίες καθιστούσαν συχνότατα το διάστημα αυτό πολύ μεγαλύτερο. Η μεγάλη σημασία της συνεχούς και αδιάλειπτης επικοινωνίας της Βενετίας με την Κωνσταντινούπολη επέβαλλε τη διπλή ή και πολλαπλή αποστολή των ίδιων επιστολών και από άλλους δρόμους, κυρίως θαλάσσιους, αλλά και μέσω Βιέννης. Οι Μαυροβούνιοι γραμματοκομιστές διέμεναν σε ειδικά διαμερίσματα κοντά στην κατοικία του Βαΐλου στον Γαλατά στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος και συγκέντρωνε την αλληλογραφία, εμπορική και άλλη, προς τη Βενετία ή και μέσω αυτής προς την υπόλοιπη Ευρώπη. Ο όγκος της αλληλογραφίας δεν ήταν καθόλου εύκαταφρόνητος, αυτό όμως δεν εμπόδιζε τον έλεγχο της από τον Βάιλο στην Κωνσταντινούπολη ή τους αρμόδιους αξιωματούχους στη Βενετία, προκειμένου να ελεγχθούν ή να καθυστερήσουν οι επιστολές των ξένων διπλωματών²⁸.

Η δια θαλάσσης οδός (via maris), ιδιαίτερα προβληματική τον χειμώνα, αλλά και κατά τις εποχές που διεξάγονταν πολεμικές ναυτικές επιχειρήσεις, ήταν ωστόσο η μόνη την οποία μπορούσε να χρησιμοποιήσει η Βενετία για την επικοινωνία της με τις νησιωτικές της κτήσεις, κατά κύριο λόγο τα Έπτάνησα, την Κρήτη και την Κύπρο.

Οι γνώσεις μας για τη διακίνηση των επιστολών από τη Βενετία προς την Κρήτη και αντίστροφα, αλλά και από το νησί προς άλλες περιοχές εκτός αυτού, είναι σχετικά περιορισμένες. Το ίδιο ισχύει και για τα γράμματα, επίσημα και ιδιωτικά, εντός της ίδιας της μεγαλονήσου. Ωστόσο, ο σημαντικός

27. Fernand Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*, β' έκδ., τ. Α', Αθήνα 1993, σ. 351.

28. Eric Dursteler, «Power and Information: The Venetian Postal System in the Early Modern Eastern Mediterranean», *Proceedings of the 4th International Congress of Maritime History*, Corfu, Greece, 23-27 June 2004. Σέ CD.

ἀριθμὸς ἐπιστολῶν ποὺ ἔχουν διασωθεῖ καθιστᾶ προφανὲς ὅτι, παρὰ τὰ ἐγγενῆ προβλήματα, ἀκόμη καὶ σὲ πολὺ πρῶμες ἐποχὲς τὰ γράμματα, τουλάχιστον τὰ ἐπίσημα, μεταφέρονταν κανονικά. Εἶναι γνωστὴ ἡ ὑπαρξὴ ἐπιστολῶν ἀπὸ τῆ Βενετία πρὸς τὴν Κρήτη καὶ τὸ ἀντίστροφο ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα: 1336, 1345, 1347²⁹, 1358-1360³⁰. Ἦδη ἀπὸ τὸν ἐπόμενον αἰῶνα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο διασώζονται περισσότερες ἀρχαιακὲς σειρὲς, ὁ ἀριθμὸς τῶν σωζόμενων ἐπιστολῶν πολλαπλασιάζεται κατὰ πολὺ³¹. Δυστυχῶς, ἐπειδὴ δὲν διαθέτουμε δημοσιευμένες ὀλόκληρες σειρὲς ἐπίσημων ἐπιστολῶν ἀπὸ μεταγενέστερες ἐποχὲς, ὅπως ἢ προαναφερθεῖσα τῶν δουκικῶν, ἐνῶ οἱ μέχρι σήμερα γνωστὲς ἰδιωτικὲς εἶναι διάσπαρτες οἱ περισσότερες καὶ δὲν ἀποτελοῦν σειρὲς, ἢ λεπτομερῆ παρακολούθησιν τῶν φαινομένων ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν δὲν καθίσταται ἐφικτὴ παρὰ μονάχα περιστασιακὰ καὶ ἐνδεικτικὰ.

Ἀπὸ τῆ σειρά τῶν ἐπιστολῶν τοῦ δόγη Michael Steno πρὸς τοὺς ἐκάστοτε δοῦκες τῆς Κρήτης βλέπουμε ὅτι πρὸς ἀποφυγὴν ἀπώλειάς τους ἀρκετὲς ἐπιστολὲς στέλνονταν εἰς διπλοῦν, γεγονός τὸ ὁποῖο ἐπισημαίνει καὶ ὁ ἐκδότης στὴν εἰσαγωγὴ του. Παράλληλα, παρατηροῦνται μεγάλα κενὰ κατὰ διάφορα χρονικὰ διαστήματα, τὰ ὁποῖα φανερώνουν ἀπώλειες, ἄλλοτε ἀναγόμενες στὴν ἐποχὴ τῆς ἀποστολῆς τῶν ἐπιστολῶν, ἄλλοτε μεταγενέστερες³². Σὲ κάθε περίπτωση δὲν μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ πραγματικὴ διακοπὴ τῆς ἀλληλογραφίας μεταξὺ τῆς Γαληνοτάτης καὶ τῆς Κρήτης.

Ὁ χρόνος ποὺ χρειάζονταν οἱ ἐπιστολὲς γιὰ νὰ μεταφερθοῦν ἀπὸ τὴ Βενετία στὴν Κρήτη μπορεῖ νὰ παρακολουθηθεῖ στὴν ἐπίσημη ἀλληλογραφία, στὴν ὁποία ἡ ἡμερομηνία λήψης τους σημειωνόταν στὸ τέλος ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία ποὺ τὶς παρελάμβανε³³. Τὸ διάστημα αὐτὸ παρουσιάζει πολὺ μεγάλες διακυμάνσεις. Συχνὰ ἀρκοῦσε ἓνας μῆνας, ἢ λίγο περισσότερο, σπανιότατα μερικὲς μέρες λιγότερο³⁴. Ἐξίσου ὅμως συνήθεις ἦταν οἱ μεγάλες χρονικὲς διαφορὲς ποὺ ἐκτείνονταν σὲ δύο, τρεῖς ἢ τέσσερις μῆνες, σπανίως περισσότερο. Σὲ μία περίπτωση μεσολάβησε ἓνας καὶ πλέον χρόνος ἀνάμεσα στὴν ἀποστολὴ καὶ τὴν λήψιν τῆς ἐπιστολῆς. Ὁ λόγος τῶν μεγάλων αὐτῶν διαφορῶν δὲν εἶναι προ-

φανῆς καὶ δὲν παρουσιάζει μία συγκεκριμένη σαφῆ περιοδικότητα. Μποροῦμε ὡστόσο νὰ διακρίνουμε ὅτι γενικὰ τὰ γράμματα ποὺ γράφονταν τὸν Νοέμβριο δὲν ἔφθαναν στὴν Κρήτη νωρίτερα ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο. Συνήθως χρειάζονταν τρεῖς περίπου μῆνες ἢ καὶ λίγο περισσότερο γιὰ νὰ φθάσουν στὸν προορισμὸ τους, καθυστέρηση λίγο ὡς πολὺ ἀναμενόμενη λόγω τῶν καιρικῶν συνθηκῶν. Αὐτὸ βεβαίως δὲν ἐρμηνεύει γιὰ τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλες ἐποχὲς τοῦ ἔτους. Ἄς προστεθεῖ πάντως ὅτι τὰ ταξίδια δὲν διακόπτονταν τελείως τὸν χειμῶνα· ἀποστολὲς καὶ ἀφίξεις ἐπιστολῶν τόσο στὴν Κρήτη ὅσο καὶ στὴ Βενετία παρατηροῦνται ἀκόμη καὶ τὸν Ἰανουάριο καὶ στίς ἀρχὲς Φεβρουαρίου. Ἐνίοτε βλέπουμε νὰ σημειώνεται καὶ τὸ εἶδος τοῦ πλοίου ποὺ τὶς μετέφερε στὴν Κρήτη: «cum galeis Candide»³⁵, «per galeam Istrigam»³⁶, «per cocam Marci Bon de Ziliuol»³⁷.

Τὸ Βασίλειο τῆς Κρήτης, ὅπως προαναφέρθηκε, διατηροῦσε ἐπικοινωνία μὲ τὸν Βάιλο τῆς Κωνσταντινούπολης ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλες περιοχὲς ὑπὸ βενετικὴ κυριαρχία στὴ Μεσόγειο. Οἱ ἐπιστολὲς ἀπὸ Κωνσταντινούπολη πρὸς Χάνδακα τὸ 1424-1425 χρειάζονταν εἴκοσι πέντε ἕως εἴκοσι ὀκτῶ ἡμέρες γιὰ νὰ φθάσουν στὸν προορισμὸ τους³⁸. Ὁ χρόνος ἦταν πολὺ μικρότερος γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὴ Μύκονο καὶ τὴ Μεθώνη, ἔξι ἢ ἑπτὰ καὶ δέκα ἢ δώδεκα ἡμέρες ἀντιστοίχως³⁹.

Τὰ χρονικὰ διαστήματα ποὺ προαναφέρθηκαν ἀντιπροσωπεύουν τὴ συνήθη ροὴ τοῦ ταχυδρομείου. Σὲ ἔκτακτες περιπτώσεις οἱ ἀνάγκες ἐπικοινωνίας διεκπεραιώνονταν μὲ πολὺ ταχύτερους γιὰ τὴν ἐποχὴ ρυθμοὺς μὲσῶ εἰδικῶν ἀποστολῶν⁴⁰.

Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴ διοικητικὴ ὀργάνωση τοῦ ἐπίσημου ταχυδρομείου στὴν Κρήτη εἶναι πενιχρὲς. Τὸ 1589 ἀναφέρονται οἱ capitani postarum. Τὸν ἴδιο χρόνον, στίς ἐντολὲς τοῦ δόγη πρὸς τὸν Ρέκτορα Χανίων περιλαμβάνεται ἡ ἀπαγόρευση τῆς μεταβίβασης, μεταξὺ τῶν ἄλλων, τῆς θέσης τοῦ ταχυδρόμου σὲ ἄλλα πρόσωπα. Ὑπῆρχε ἐπομένως στὴν τοπικὴ διοίκηση στὰ Χανιά εἰδικὸς ταχυδρόμος, πεζὸς ἢ ἑφιππος, ἢ ποὺ χρησιμοποιοῦσε πλοῖαριο (scribam vel postam, pedestrem vel equestrem, vel aliam postam barcheriorum

29. Bruno dal Gian, «Venetia lettere da mar», *Filatelia*, 129 (1975), σ. 16-33. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν D. P. Zaphiriou, ὁ.π., σ. 11.

30. Freddy Thiriet, *Duca di Candia. Ducali e lettere ricevute (1358-1360; 1401-1405)*, *Fonti per la storia di Venezia. Sez. 1-Archivi Pubblici*, Βενετία 1978.

31. Στὸ ἴδιο.

32. Στὸ ἴδιο, σ. VIII καὶ σποραδικά.

33. Στὸ ἴδιο, σποραδικά.

34. F. Thiriet, *La Romanie Vénitienne*, ὁ.π., σ. 188.

35. F. Thiriet, *Duca di Candia. Ducali e lettere ricevute*, ὁ.π., σ. 92, 94.

36. Στὸ ἴδιο, σ. 139.

37. Στὸ ἴδιο, σ. 149.

38. F. Thiriet, *La Romanie Vénitienne*, ὁ.π., σ. 188. Πβ. Γ. Πλουμίδης, «Ἡ ἐπικοινωνία Ἰονίου καὶ Ἠπείρου...», ὁ.π., σ. 489-490.

39. F. Thiriet, *La Romanie Vénitienne*, ὁ.π., σ. 188.

40. Στὸ ἴδιο, σ. 187-189.

cartorum), για τη μεταφορά τῶν ἐπιστολῶν⁴¹. Κατ' ἐπέκταση, συμπεραίνουμε, ὅτι ὑπῆρχαν ἀντίστοιχοι καὶ στὰ ὑπόλοιπα διαμερίσματα τῆς Κρήτης. Στὴ σχετικὴ πηγὴ δὲν ἀναφέρονται σαφῶς τὰ καθήκοντα τῆς θέσης αὐτῆς. Δὲν εἶναι δηλαδὴ γνωστὸ ἂν ὁ ὑπάλληλος αὐτὸς ἦταν ἀποκλειστικὰ ὑπεύθυνος γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν ἐπιστολῶν μόνον ἐντὸς τοῦ διαμερίσματος στὸ ὁποῖο ὑπηρετοῦσε ἢ ἐντὸς τοῦ Βασιλείου γενικότερα, οὔτε ἂν ὁ ἴδιος ἦταν ἀρμόδιος γιὰ τὴ διακίνηση τῶν ἐπιστολῶν πρὸς καὶ ἀπὸ τὸ νησί ἢ ὑπῆρχε κάποιος ἀνώτερος εἰδικὸς ἀξίωματοῦχος ὑπεύθυνος γιὰ τὸ ἔργο αὐτό.

Τὸ πλῆθος τῶν σωζόμενων ἐπιστολῶν ὑποδηλώνει ὅτι δὲν ὑπῆρχε κάποιον πολὺ μεγάλο πρόβλημα στὴν ἀλληλογραφία τῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ. Ἄλλωστε, ἡ πυκνὴ θαλάσσια ἐπικοινωνία τῆς Κρήτης μὲ τὴ Βενετία ἐπέτρεπε μίαν συνεχῆ ροὴ ἐπισκεπτῶν, ἀγαθῶν καὶ προφανῶς ἐπιστολῶν πρὸς τὸ νησί. Λίγο πλεονάζουσα πρέπει νὰ ἦταν ἡ μεταφορὰ ἐπιστολῶν ἀπὸ καὶ πρὸς περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἰδίως κατὰ τὶς περιόδους τῶν πολεμικῶν συρράξεων. Πιθανότατα, ἡ ἐμπορικὴ ἀλληλογραφία ἀπὸ καὶ πρὸς διάφορες περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας διακινεῖτο μὲ τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα.

Στὰ Ἐπτάνησα ὑπῆρχε ἐπίσης κάποιας μορφῆς ὀργάνωση ποὺ ἐπέτρεπε τὴ διακίνηση τῶν γραμμάτων πρὸς τὴ Βενετία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἓνα νησί στὸ ἄλλο. Περισσότερες πληροφορίες διαθέτουμε κυρίως γιὰ τὴ Ζάκυνθο καὶ εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποθέσουμε πῶς μὲ κάποιον ἀνάλογο τρόπο ἀντιμετωπιζόταν τὸ θέμα καὶ στὰ ἄλλα Ἴονια Νησιά. Τὴν εὐθύνη τοῦ ταχυδρομείου στὴ Ζάκυνθο τὴν εἶχε ὁ *Deputato alle lettere*, ποὺ ἐκλεγόταν ἀπὸ τὸ Συμβούλιο, εἶχε ἐνιαύσια θητεία καὶ ἔδρευε στὸ Ὑγειονομεῖο. Τὰ γράμματα ποὺ ἔφθαναν ἐκεῖ, μετὰ τὴν ἐπιθεώρησή τους ἀπὸ τοὺς ὑγειονόμους, παραδίνονταν σὲ αὐτόν, ὁ ὁποῖος εἶχε καὶ τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν παράδοσή τους στοὺς παραλήπτες. Ἡ ἀπώλεια ἐπιστολῆς ἐπέφερε πρόστιμο δέκα τσεκινῶν στὸν ἀρμόδιο. Ὁ ἴδιος ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὸν ἀσφαλῆ ἐγκιβωτισμὸ τῶν ἐπιστολῶν ποὺ θὰ ἔφευγαν ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο καὶ τὴν παράδοση τοῦ γραμματοκιβωτίου στὸν καπετάνιο τοῦ πλοίου ποὺ θὰ τὰ μετέφερε. Πράξη ἐκλογῆς *Deputato alle lettere* μνημονεύεται ἤδη ἀπὸ τὸ 1599⁴². Τὰ γράμματα μεταφέρονταν ἀπὸ τρεῖς ἰδιοκτῆτες ταχυδρομικῶν πλοίων (*patroni de fregate*), οἱ ὁποῖοι, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφή τοῦ Καstroφύλακα, λάβαιναν συνολικὰ ἐτήσιο μισθὸ 94 δουκάτων καὶ 20 ἄσπρων⁴³.

41. Χρύσα Μαλτέζου, *Ire debeas in rettorem Canea*. Ἡ ἐντολὴ τοῦ Δόγη Βενετίας πρὸς τὸν ρέκτορα Χανίων 1589, *Graecolatinitas Nostra* Πηγὲς 4, Βενετία 2002, σ. 77, 82-83.

42. Λ. Χ. Ζώης, *Ἱστορία τῆς Ζακύνθου*, Ἀθήνα 1955, σ. 147-148.

43. Ἀγαθάγγελος Ξηρουχάκης, *Ἡ Βενετοκρατομένη Ἀνατολή, Κρήτη καὶ Ἐπτάνησος* ..., Ἀθήνα 1934, σ. 185.

Ἡ διαδρομὴ τῆς ἀλληλογραφίας ἀπὸ τὴ Βενετία πρὸς τὸ Ἴόνιο θεωρητικὰ θὰ μπορούσε νὰ παρακολουθῆσει καὶ τὴν κατεύθυνση πρὸς Κάτταρο γιὰ Κωνσταντινούπολη, στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε πλεονάζουσα, καὶ ἀπὸ τὸ Κάτταρο νὰ σταλεῖ πρὸς Κέρκυρα. Ὡστόσο, δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ κάποια σχετικὴ μνεία. Ὁ συνήθης τρόπος ποὺ ἀναφέρεται εἶναι μὲσῶ Ὀτραντο καὶ μετὰ μὲ πλοῖα πρὸς τὸ Δυρράχιο⁴⁴, ἢ ἐναλλακτικὰ πρὸς τὰ Ἴονια Νησιά.

Γιὰ τὸν 17ο τουλάχιστον αἰῶνα σωζόμενο ἐπίσημο ἔγγραφο, μιὰ αἴτηση ἀπὸ τοὺς Προβλεπτῆς τοῦ Κοινοῦ (*Provveditori di Comun*) πρὸς τὸν Δόγη στίς 23 Φεβρουαρίου 1664, ἀποκαλύπτει ὅτι ὅλα τὰ ἐπίσημα μηνύματα ἀπὸ Κέρκυρα καὶ ἀπὸ τὴν *Armata*⁴⁵ θὰ μεταφέρονταν «per via di Otranto». Τὸ Ὀτραντο δὲν ἦταν τὸ μοναδικὸ λιμάνι μὲσῶ τοῦ ὁποῖου διακινούνταν ἐπιστολὲς ἀπὸ καὶ πρὸς Βενετία, ἦταν πάντως λόγῳ τῆς θέσης του ἓνας ἀπὸ τοὺς κύριους προορισμοὺς τῶν πλοίων ποὺ ἔρχονταν στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἀναμφίβολα, τὰ γράμματα προωθοῦνταν καὶ μὲ κάθε εἴδους πλοῖα πρὸς ἄλλα μεγάλα ἐμπορικὰ λιμάνια τῆς Ἀνατολικῆς Ἰταλίας καὶ ὅπωςδήποτε ἀπευθείας στὴν ἴδια τὴ Βενετία⁴⁶.

Τὴν ἴδια περίοδο ἡ ἐπικοινωνία τῶν βενετικῶν ἀρχῶν τῆς Κέρκυρας μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη γινόταν, ὅπως καὶ σὲ παλαιότερες ἐποχές, πρῶτα διὰ θαλάσσης καὶ κατόπιν διὰ ξηρᾶς. Τὸν 17ο αἰῶνα ἡ ἀλληλογραφία περνοῦσε μὲ πλοῖα ἀπὸ τὴν Κέρκυρα στὴ σκάλα τῆς Σαγιαδάδας, ὅπου φαίνεται ὅτι σὲ συγκεκριμένη τουλάχιστον ἐποχὴ λειτούργησε ἓνα ὑποτυπῶδες ταχυδρομεῖο μὲ κάποιον πρᾶκτορα τῶν Βενετῶν. Μνημονεύεται μάλιστα ἓνας Ἀλβανὸς ταχυδρόμος ποὺ τὸ 1658 ἐκτελοῦσε τὴ διαδρομὴ Σαγιαδάδας-Ἀδριανούπολης σὲ 15 μέρες. Τὰ γράμματα ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὴν Πόλη ἀκολουθοῦσαν τὴν ἀντίστροφη πορεία γιὰ νὰ καταλήξουν στὸ Ὑγειονομεῖο τῆς Κέρκυρας⁴⁷. Φαίνεται ὅτι ἡ ὀργανωμένη ἐπικοινωνία μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη μὲσῶ Κέρκυρας δὲν λειτουργοῦσε συνεχῶς τὸν 17ο αἰῶνα, παρὰ μόνον ὅταν τὸ ὑπαγόρευαν οἱ πολιτικοστρατιωτικὲς συνθήκες. Μιὰ ἄλλη γνωστὴ ἀρχεϊακὴ μνεία ἀφορᾷ τὸ ταχυδρομεῖο ποὺ λειτούργησε τὸ 1695 κατὰ τὸ διάστημα τοῦ πολέμου· σὲ αὐτὸ ἐκτελοῦσε χρῆνὴ ταχυδρόμου ὁ Νικολὸ Πετρόνικος ἀπὸ τὴν Κέρκυρα⁴⁸.

44. Γ. Πλουμίδης, «Ἡ ἐπικοινωνία Ἰονίου καὶ Ἠπείρου...», ὁ.π., σ. 487.

45. Ὅρος μὲ τὸν ὁποῖο ἀναφέρονταν οἱ Βενετοὶ στίς ὑπόλοιπες κτήσεις καὶ φρουρὲς τῆς Δ. Ἑλλάδας καὶ τοῦ Μοριά τὴν ἐποχὴ αὐτῆ.

46. Bruno dal Gian, «Venetia lettere da mar», *Filatelica*, 129 (1975), σ. 16-33. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν D. P. Zaphiriou, ὁ.π., σ. 9-10.

47. Μωυσῆς Κ. Κωνσταντίνης, ὁ.π., σ. 61. Κ. Δ. Μέρτζιος, «Τὸ ἐν Βενετία Κρατικὸν Ἀρχεῖον», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά*, 15 (1940), σ. 52.

48. Γ. Πλουμίδης, «Ἡ ἐπικοινωνία Ἰονίου καὶ Ἠπείρου...», ὁ.π., σ. 490. Τοῦ ἴδιου,

Κατὰ τὸν 18ο αἰώνα τὸ ταχυδρομεῖο αὐτὸ λειτουργοῦσε συνεχῶς, παράλληλα μὲ τὴν διὰ ξηρᾶς διακίνηση τῶν ἐπιστολῶν ἀπὸ Βενετία μὲσω Βιέννης καὶ Ζάρας⁴⁹. Γνωρίζουμε π.χ. ὅτι τὸ 1775 κάποιος Ἰωάννης Μήλιας (Zuanne Millia), ἡ οἰκογένεια τοῦ ὁποῖου ἦταν ἀπὸ τὰ Γιάννινα καὶ εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴν Κέρκυρα ἤδη ἀπὸ τὸ 1680, ζητοῦσε νὰ διατηρήσει τὴ θέση τοῦ ταχυδρόμου μαζί μὲ τὸν ἀδελφὸ του Κωνσταντῖνο, θέση τὴν ὁποία κατεῖχε προηγουμένως ὁ πατέρας του Νικολός. Δυὸ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1777, τὸ ἔργο τους συνέχιζε κάποιος συγγενῆς τους, ὁ Γεώργιος Μπαλούλιας (Giorgio Baluglia), μέχρι τουλάχιστον τὸ 1783. Αὐτὸς διατηροῦσε πρακτορεῖα σὲ ὅλα τὰ λιμάνια τῆς τουρκικῆς ξηρᾶς (sic). Γιὰ τὴ διαδοχὴ του στὴ θέση αὐτή, ὅταν θὰ πέθαινε, ἔκανε αἴτηση στὴ Βενετία τὸ 1783 ἕνας Γεώργιος Γεωργουλᾶς (Giorgio Georgul). Ὁ Γεώργιος Μπαλούλιας τὸ 1794 ἔγινε πρόξενος στὸ Δυρράχιο καὶ μὲ αἴτησή του ζήτησε νὰ τὸν διαδεχτεῖ ὡς ταχυδρόμος ὁ Χριστόδουλος Κουερίνης τοῦ Δημητρίου (Cristodulo Querini di Demetrio)⁵⁰.

Μιὰ ἀπόπειρα ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὸν Pierre Sardella⁵¹ νὰ ὑπολογίσει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπιστολῶν ποὺ στάλθηκαν στὴ Βενετία μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1497 καὶ 1532 μὲ βάση τὰ Diarii τοῦ Marino Sanudo, ἀναφέρεται στὴν ἐπίσημη ἀλληλογραφία καὶ δίνει τοὺς ἀκόλουθους ἀριθμοὺς γιὰ γράμματα προερχόμενα ἀπὸ βενετικὲς κτήσεις τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὴν Πόλη:

Κωνσταντινούπολη	365
Κέρκυρα	316
Χάνδακας	56
Ναύπλιο	295.

Σύμφωνα μὲ διάφορους ὑποθετικούς ὑπολογισμοὺς ποὺ βασίζονται στὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὴν Κέρκυρα, ὑπολογίστηκε πὼς οἱ ἐπίσημες ἐπιστολὲς ἀπὸ τὰ Ἐπτάνησα πρὸς τὴ Βενετία καὶ ἀντιστρόφως γιὰ ὅλο τὸ διάστημα τῆς Βενετοκρατίας (1386-1797) μποροῦσαν νὰ ἀνέρχονται σὲ 8.000. Ἐνῶ οἱ ἀντίστοιχες ἐπιστολὲς ἐμπορικῆς φύσεως γιὰ τὸ ἴδιο διάστημα ἐνδεχομένως θὰ ἔφθαναν συνολικὰ τὶς 35.000 (20.000 προερχόμενες ἀπὸ Βε-

Αἰτήματα καὶ πραγματικότητες τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετοκρατίας, τεῦχος δεῦτερο (1667-1714), Ἰωάννινα 1985, σ. 34, ἀρ. 181.

49. Γ. Πλουμίδης, «Ἡ ἐπικοινωνία Ἰονίου καὶ Ἠπείρου...», ὁ.π., σ. 491.

50. Γεώργιος Πλουμίδης, *Αἰτήματα καὶ πραγματικότητες τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετοκρατίας*, τεῦχος τρίτο (1714-1796), Ἰωάννινα 1992, σ. 48 (ἀρ. 226), σ. 80 (ἀρ. 377), σ. 98 (ἀρ. 451), σ. 114 (ἀρ. 546).

51. Στὸ ἔργο του *Nouvelles et spéculations*, Παρίσι 1948· ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν D. P. Zaphiriou, ὁ.π., σ. 8.

νετία καὶ 15.000 ἀπὸ τὰ Ἴονια)⁵². Οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ βεβαίως δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν παρὰ μόνον ὡς ἐνδεικτικοί, καὶ πιθανότατα ἦταν πολὺ ὑψηλότεροι· στοὺς ὑπολογισμοὺς ἐξἄλλου δὲν λαμβάνονται ὑπόψη τὰ γράμματα ποὺ διακινοῦνταν ἀπὸ χέρι σὲ χέρι ἀπὸ τοὺς πάσης φύσεως ταξιδιώτες ἐκτὸς τοῦ ἐπίσημου ταχυδρομεῖου. Γι' αὐτὰ δὲν μποροῦμε νὰ κάνουμε κάποια ἐκτίμηση, ἂν καὶ ἀναμφίβολα θὰ ἀνέρχονταν σὲ σημαντικότερο ἀριθμὸ, πιθανότατα ἀκόμη μεγαλύτερο τῶν προαναφερθέντων.

Μιὰ ἰδέα τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν ἀξιωματῶν τῆς Γαληνοτάτης γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν ταχυδρομείων μᾶς προσφέρεται κατὰ τὸν 17ο αἰώνα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Μετὰ τὴν ἀνακατάληψη τοῦ Μοριᾶ ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς τὸ 1685, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δευτέρας Βενετοκρατίας, προέκυψε ἡ ἀνάγκη ὀργάνωσης ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας. Ὁ Γενικὸς Προβλεπτής Francesco Grimani στὴν Ἐκθεσὴ του τὸ 1701⁵³ περιλαμβάνει τὴν ὀργάνωση τοῦ ταχυδρομείου στὰ ἐπιτεύγματα τῆς θητείας του. Τὸν σχεδιασμὸ τοῦ ταχυδρομείου εἶχε ἀναλάβει ὁ συνταγματάρχης Rovelli ἤδη τὸ 1698, ὁ ὁποῖος ὅμως στὸ μεταξὺ εἶχε ἀποβιώσει. Τὸ σχέδιο εἶχε ὑποβληθεῖ καὶ τελικὰ ἐγκριθεῖ ἀπὸ τὴ Σύγκλητο τὸ 1698. Ἡ σύσταση ταχυδρομείου ἐπέτρεψε τὴ σύνδεση ὄλων τῶν περιοχῶν τοῦ Μοριᾶ μεταξὺ τους, μὲ τὰ νησιὰ καὶ τὴ Βενετία, στὴν ὁποία ἔφθανε κάθε δεκαπέντε ἡμέρες, ἐξυπηρετώντας τόσο τὸν δημόσιο ὅσο καὶ τὸν ἰδιωτικὸ τομέα, δηλαδή κυρίως τὴν ἐμπορικὴ ἀλληλογραφία. Ἡ σύσταση τοῦ ταχυδρομείου εἶχε ἀπαλλάξει τοὺς χωρικοὺς ἀπὸ τὸ μεγάλο βᾶρος τῆς ἀγγραφείας τῆς μεταφορᾶς τῆς δημόσιας ἀλληλογραφίας. Προϋπέθετε ἐπίσης τὴ βελτίωση τῶν δρόμων καὶ τὴ δημιουργία ἐνὸς δικτύου πανδοχείων. Γιὰ τὴ διαδρομὴ μεταξὺ τῆς πεδιάδας τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Κορίνθου χρησιμοποιοῦνταν κᾶρα. Γιὰ τὴ συνέχιση τῆς πόστας μὲ λίγα ἄλογα εἶχε καθοριστεῖ συνεισφορὰ στὸ Δημόσιο Ταμεῖο ποὺ ἀνερχόταν σὲ 40 ρεάλια, ἐνῶ γιὰ τὴ σύσταση ἐνδιάμεσων σταθμῶν ποὺ λειτουργοῦσαν ἀτελῶς εἶχε ληφθεῖ πρόνοια νὰ ἐξευρεθεῖ συμφέρουσα λύση μὲσω πλειστηριασμοῦ⁵⁴.

Τὸν 18ο αἰώνα εἶχε καταστῆι προφανῆς στὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις ὅτι ἡ ἐπικοινωνία τους μὲ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, στὴν ὁποία ἡ διεξόδυσή

52. D. P. Zaphiriou, ὁ.π., σ. 9.

53. Σπ. Λάμπρος, «Ἐκθέσεις Βενετῶν Προνοητῶν», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, 5 (1896), σ. 515-516.

54. Τὸ σχέδιο τοῦ Rovelli σώζεται στὸ A.S.V., busta 850 τῆς σειρᾶς Provveditori da Terra e dal Mar καὶ ἡ δημοσίευσή του μαζί μὲ τὴν πλήρη διερεύνηση τῆς λειτουργίας τοῦ ταχυδρομείου στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ δευτέρη Βενετοκρατία ἐτοιμάζεται ἀπὸ τὴν Κατερίνα Κωνσταντινίδη.

τους όλοένα αύξανόταν, είχε ανάγκη μιάς πιό οργανωμένης ταχυδρομικής έπικοινωνίας. Καθώς τó επίσημο ταχυδρομείο τής όθωμανικής αύτοκρατορίας δέν έξυπηρετούσε παρά τις κρατικές ανάγκες, ή αύξηση τών έμπορικών συναλλαγών τών ευρωπαϊκών κρατών με αύτην óδηγησε όρισμένα τουλάχιστον κράτη στην όργάνωση ταχυδρομικών ύπηρεσιών από και πρós αύτά για τήν έξυπρέτηση κατά κύριο λόγο τών έμπορευομένων τους. Τó Βασίλειο τών δύο Σικελιών άποφάσισε τó 1742 νά έξυπηρετείται ή άλληλογραφία έμπόρων όποιασδήποτε έθνικότητας μέσω ταχυδρόμου πού θά έφευγε τó προτελευταίο Σάββατο κάθε μήνα από τήν Πόλη και θά κατευθυνόταν στη Νεάπολη μέσω Θεσσαλονίκης και Δυρραχίου. Τήν αντίστροφη πορεία θά ακολουθούσε ó ταχυδρόμος πού θά αναχωρούσε από τή Νεάπολη τó τελευταίο Σάββατο κάθε μήνα. Ό ίδιος ó ταχυδρόμος θά μετέφερε στη Νεάπολη και άλληλογραφία πού θά μπορούσε νά σταλεί άπευθείας στόν πρόξενο τού Βασιλείου στό Δυρράχιο. Τά γράμματα θά πλήρωναν ταχυδρομικά τέλη μέχρι τή Νεάπολη —τά άπλά 60 άσπρα, τά διπλά 80 και τά δεματάκια από 120 άσπρα τήν ούγγιά—, ένώ άν στέλνονταν από τó Δυρράχιο ή τιμή θά ήταν ή μισή. Η διακίνηση τών έπιστολών με τόν τρόπο αύτό διατηρήθηκε επί χρόνια. Τών ύπηρεσιών τού ταχυδρομείου αύτου έκαναν έπίσης χρήση ó πρόξενος και ó Βάιλος τής Βενετίας στην άλληλογραφία τους με τή Γαληνοτάτη⁵⁵ κατά τó δεύτερο μισό τού 18ου αιώνα, όταν ή παρηκμασμένη πιά Βενετία δέν ένδιαφερόταν ή δέν μπορούσε νά διατηρήσει δική της ταχυδρομική έπικοινωνία με τήν Κωνσταντινούπολη.

Στά μέσα τού 18ου αιώνα ή αύστριακή πόστα πρós τήν όθωμανική αύτοκρατορία δέν ήταν περισσότερο συχνή. Έφιππος ταχυδρόμος έφθανε στην Κωνσταντινούπολη μία φορά τó μήνα. Η άραιή αύτη έπικοινωνία άργότερα δέν ήταν πλέον έπαρκής και έτσι, μετά τó 1781, τά δρομολόγια διπλασιάστηκαν. Τó μενζίλι-ταχυδρομείο περνούσε από τó Παζαρτζικ και έφθανε μέχρι τó Βελιγράδι και τόν Ζέμονα. Από εκεί πέρναγε ó ταχυδρόμος από και πρós τήν Πέστη δύο φορές τήν έβδομάδα. Από τήν Πέστη πιά για τή Βιέννη ή διακίνηση τών έπιστολών γινόταν και πάλι δύο φορές τήν έβδομάδα με τήν ταχυδρομική άμαξα. Παρά τήν τακτική, όπως φαίνεται, αναχώρηση ταχυδρόμων, ó χρόνος πού θά έκανε μία έπιστολή νά φτάσει στόν προορισμό της δέν ήταν ποτέ σταθερός, καθώς πολλά ήταν τά άπρόοπτα πού μπορούσαν νά προκύψουν. Τó χρονικό διάστημα πού θά έκανε μία έπιστολή από τήν όθωμανική αύτοκρατορία πρós τις άψβουργικές χώρες ήταν πάντοτε μεγαλύτερο, έπειδή

μεσολαβούσε και ή διαδικασία τού λαζαρέτου⁵⁶. Σύμφωνα με μία είδηση πού δημοσιεύτηκε στην Έφημερίδα τής 24ης Νοεμβρίου/5ης Δεκεμβρίου 1797, τρεις ταχυδρόμοι από τήν Κωνσταντινούπολη έφθασαν στη Βιέννη μετά από 27 ήμέρες⁵⁷.

Ταχυδρομική έπικοινωνία με τή Βιέννη διατηρούσαν και τά Άμπελάκια. Επί χρόνια τó ταχυδρομείο διακινείτο τακτικά κάθε 15 μέρες. Ένας πεζός μετέφερε τήν άλληλογραφία από και πρós τόν Ζέμονα, από όπου συνέχιζε τή διαδρομή πρós Βιέννη ή Πέστη αναλόγως. Οι έπιστολές πού στέλνονταν μάλιστα από τή Βιέννη στη Θεσσαλία μέσω Άμπελακίων, θεωρούνταν ότι έφθάναν ταχύτερα και άσφαλέστερα στόν προορισμό τους⁵⁸. Ένδεικτικά αναφέρουμε ότι, άν και δέν είναι σαφές με ποιό τρόπο στάλθηκε, έπιστολή από τή Βιέννη τó 1808 έκανε νά φθάσει στην Τσαρίτσανη ένα μήνα. Αύτός ήταν περίπου ó χρόνος και για άλλα μέρη τού έλλαδικού χώρου όπως π.χ. τή Θεσσαλονίκη⁵⁹. Με αύτη τήν πληροφορία συμφωνούν και άλλες πηγές: οι έπιστολές για νά φτάσουν από τόν Ζέμονα στη Θεσσαλία ή τó αντίστροφο χρειάζονταν ένα περίπου μήνα ή λίγο περισσότερο⁶⁰. Πόσο κόστιζε ή μεταφορά μιάς έπιστολής δέν είναι γνωστό, βλέπουμε όμως, ένδεικτικά, πώς ó Κωνσταντίνος Οικονόμος από τήν Τσαρίτσανη έστειλε τó 1807 έπτά γρόσια στούς Άμπελακιώτες για νά πληρώσει μη αναφερόμενο άριθμό έπιστολών⁶¹.

Η τακτική λειτουργία τής πόστας, όμως, άποτελούσε συνάρτηση διαφόρων καταστάσεων. Έτσι, τά πολεμικά γεγονότα τής πρώτης δεκαετίας τού 19ου αιώνα, οι Ναπολεόντειοι Πόλεμοι, αλλά και ή επανάσταση στη Σερβία, είχαν προκαλέσει άναστάτωση και τó ταχυδρομείο έφθανε κάποτε σέ μη τακτά διαστήματα, με μεγάλες καθυστερήσεις ή και άπώλειες⁶².

56. Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, Έλληνικές έμπορικές έπιχειρήσεις στην Κεντρική Ευρώπη τó β' μισό τού 18ου αιώνα. Η οικογένεια Πόνδικα, άδημ.σ. διδακτ. διατριβή στό Τμήμα Έστορίας και Αρχαιολογίας τής Φιλοσοφικής Σχολής τού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2002, σ. 58-63.

57. Έφημερίς..., Έρευνητική, συλλεκτική και έκδοτική φροντίδα, προλεγόμενα, σημειώσεις κ.τ.λ. Α. Βρανούσης, Έτος έβδομον 1797, Προλεγόμενα, Αθήνα 1995, σ. 245.

58. Κωνσταντίνος Οικονόμος ó έξ Οικονόμων, δ.π., τ. Α', σ. 60. Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου (1783-1842), Έπιστολαί διαφόρων Έλλήνων λογίων, άνωτάτων κληρικών, Τούρκων διοικητών, έμπόρων και έσναφίων (1795-1824)..., Άνέκδοτος χειρόγραφος κώδικας, μεταγραφή, παρακολούθηση, πρόλογος Γιάννη Α. Άντωνιάδη, φιλολογική παρουσίαση-μελέτη-πίνακες Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα 1964, σ. 132-133.

59. Κωνσταντίνος Οικονόμος ó έξ Οικονόμων, δ.π., τ. Α', σ. 47, 83-84, 92, 93, 95, 97-98.

60. Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, δ.π., σ. 9-11, 39-40.

61. Κωνσταντίνος Οικονόμος ó έξ Οικονόμων, δ.π., τ. Α', σ. 65.

62. Στο ίδιο, σ. 52-53, 60, 69, 75, 90-91, 97. William Martin Leake, δ.π., τ. III, σ. 390.

55. Κ. Α. Μέρτζιος, Μνημεία Μακεδονικής Έστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 313-314.

Ἡ ἀσφάλεια τῶν μεταφερόμενων ἐπιστολῶν ἢ δεμάτων δὲν ἦταν πάντοτε ἐγγυημένη καὶ οἱ ἀπώλειες κατὰ τὴ διαδρομὴ δὲν ἦταν ἀσυνήθιστες⁶³. Ὅσο γιὰ τὴν ἴδια τὴν Ἐφημερίδα, ἂν καὶ στελνόταν ἀπὸ τὴ Βιέννη μέσα σὲ εἰδικὸ πλίκιο μὲ τυπωμένο τὸ ὄνομα τοῦ παραλήπτη, αὐτὸς δὲν ἔφθανε πάντοτε στὸν προορισμὸ του, καθὼς κάποιοι δωροδοκοῦσαν τοὺς ταχυδρομους καὶ ἔπαιρναν τὶς ἐφημερίδες γιὰ λογαριασμὸ τους⁶⁴.

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα λειτουργοῦσε ταχυδρομεῖο καὶ στὴ Σμύρνη συνδεόμενο μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ μέσω αὐτῆς μὲ τὴν αὐστριακὴ πόστα. Ἡ λειτουργία τοῦ ἐξασφαλιζόταν μὲ τὴ συνδρομὴ τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν ξένων τῆς Σμύρνης, ποὺ πλήρωναν τὸ μισθὸ ἐνὸς ὑπαλλήλου, ἐνῶ ἕνας γενίτσαρος ἀπὸ κάθε προξενεῖο ἀναλάμβανε μὲ τὴ σειρά του τὴ μεταφορὰ τῶν ἐπιστολῶν στὴν Πόλη. Χρῆση τοῦ ταχυδρομεῖου μποροῦσαν νὰ κάνουν καὶ οἱ ντόπιοι ἔναντι ἐνὸς λογικοῦ ποσοῦ. Τὸ ταχυδρομεῖο ἀναχωροῦσε ἀπὸ τὴ Σμύρνη στὴν ἀρχὴ καὶ τὰ μέσα κάθε μῆνα γιὰ νὰ φθάσει ἐγκαίρως στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ ὅπου ἡ αὐστριακὴ πόστα θὰ ἀναχωροῦσε γιὰ τὴν Εὐρώπη στὶς 10 καὶ στὶς 25 κάθε μῆνα. Ἄν καὶ ἡ ἀναχώρηση τοῦ ταχυδρομεῖου ἦταν τακτικὴ, δὲν συνέβαινε τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴν ἀφιξή, ἀφοῦ καὶ στὴν Πόλη, ἐπίσης, οἱ ἀφίξεις δὲν ἦταν τακτικές. Ὁ γενίτσαρος περίμενε ἐκεῖ νὰ παραλάβει τὰ γράμματα τῆς αὐστριακῆς πόστας ἀλλὰ καὶ μία ἐπιπλέον ἡμέρα γιὰ νὰ προλάβουν οἱ Κωνσταντινουπολίτες ἔμποροι νὰ γράψουν, ἂν ἤθελαν, στὴ Σμύρνη καὶ νὰ παραλάβει καὶ ἐκεῖνες τὶς ἐπιστολές. Γιὰ νὰ ὑπάρχει κίνητρο γιὰ ταχύτερη ἀπὸ τὴν ὑπολογισμένη ἀφιξή τοῦ γενίτσάρου στὴ Σμύρνη, τοῦ πρόσφεραν μάλιστα ξεχωριστὴ ἀμοιβή⁶⁵.

Μολοντί δὲν ἀναφέρεται σαφῶς, τὰ περισσότερα διὰ ξηρᾶς γράμματα τοῦ Κοραΐ, ὅσα τουλάχιστον στέλνονταν στὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου στὴ Βιέννη προκειμένου νὰ προωθηθοῦν πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, συνηθέστατα πρέπει νὰ ἔφθαναν στὴ Σμύρνη καὶ στὴ Χίο, ἀλλὰ καὶ στὰ Γιάννινα καὶ ἀλλοῦ μὲ τὴν αὐστριακὴ πόστα. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἄλλωστε προωθοῦνταν πρὸς τὸν Κοραΐ καὶ πολλὲς ἀπαντήσεις καὶ πάσης φύσεως ἀλληλογραφία. Ὑπῆρχε, βεβαίως, καὶ ὁ θαλάσσιος δρόμος, μέσω Μασσαλίας καὶ Λιβόρνου ἢ Τεργέστης, συνήθως πρὸς Σμύρνη, ἀλλὰ ἡ συχνότητα τῆς χρησιμοποίησής του ἦταν πῶς περιορισμένη, κατὰ ἐποχὲς τουλάχιστον. Ἡ διὰ ξηρᾶς διακίνηση τῶν ἐπιστολῶν φαίνεται ὅτι συνήθως ἦταν ταχύτερη, δὲν ἦταν ὅμως πάντοτε

63. Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισσαίου, *δ.π.*, σ. 128, 132-133.

64. Ἐφημερίς..., Ἔτος ἑβδομὸν 1797, *Προλεγόμενα*, *δ.π.*, σ. 386.

65. Thomas Macgill, *Travels in Turkey, Italy and Russia during the Years 1803, 1804, 1805 and 1806 with an Account of some of the Greek Islands*, τ. 1, Λονδίνο 1808, σ. 90-91.

ἀσφαλέστερη, οὔτε καὶ φθηνότερη, ἂν μάλιστα ἐπρόκειτο γιὰ ὀγκώδη ἀντικείμενα τὰ ἔξοδα ἦταν μεγάλα. Ὁ Ἰάκωβος Ρώτας ἔγραφε ἀπὸ τὴν Τεργέστη στὸν Κοραΐ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1811: «Τὴν ἀποστολὴν ταύτην [βιβλίων] θέλω ἀκολουθεῖ, ὄχι διὰ ξηρᾶς, ὅπου τρέχουν ἔξοδα πολλὰ καὶ κίνδυνοι ὄχι ὀλίγοι ἀλλὰ διὰ θαλάσσης, μὲ τὰ ἀπ' ἐδῶ διὰ τὴν Τρίπολιν καὶ Σμύρνην συχνὰ (...) μισεύοντα καράβια, φορτώνων εἰς ἕκαστον τούτων ἐν σενδίκιον, διὰ νὰ μερίζεται εἰς πολλὰ ὁ κίνδυνος τῆς θαλάσσης». Τὸ κόστος τῆς μεταφορᾶς ἀνερχόταν σὲ 25 φράγκα τὸ σεντούκι⁶⁶.

Ἡ σημασία τῆς αὐστριακῆς πόστας (ἀλλὰ καὶ τοῦ λεγόμενου Δελιτζανιῦ) γιὰ τοὺς ἐμπορευόμενους τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀντανακλᾶται καὶ στὸ γεγονός ὅτι στὰ Ἡμερολόγια ποὺ ἐκδίδονταν στὴ Βιέννη στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα ἀφιερώνονταν εἰδικές σελίδες μὲ λεπτομερεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀναχώρηση καὶ τὴν ἀφιξή τους σὲ διάφορες πόλεις τῶν ἀψβουργικῶν χωρῶν⁶⁷.

Τὰ ταχυδρομικὰ ἔξοδα τῆς πόστας πληρώνονταν συνηθέστερα ἀπὸ τὸν παραλήπτη, κάτι ποὺ ἔκανε τὸν Κοραΐ, ποὺ λάβαινε ἕνα τεράστιο ἀριθμὸ ἐπιστολῶν, νὰ δυσανασχετεῖ μὲ τὶς μεγάλες δαπάνες ποὺ συνεπάγονταν⁶⁸. Σὲ ἐπιστολὴ του τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1813 ἀναφέρει γιὰ τὴ μεγάλη αὐτὴ ἐπιβάρυνση σὲ ἐτήσια βάση: «Πρόσθετες εἰς ταῦτα καὶ σχεδὸν 500 φρ. εἰς ἀγῶγι ἐπιστολῶν, αἱ ὁποῖαι κατὰ δυστυχίαν μου συρρέουσι πανταχόθεν»⁶⁹. Ἔτσι, ἀναγκαζόταν κάποτε νὰ συμβουλευε τοὺς στενοὺς του φίλους μὲ τοὺς ὁποίους ἀλληλογραφοῦσε πῶς νὰ τοῦ γράψουν ὥστε νὰ μειώνεται ἡ σχετικὴ δαπάνη: «Μεταχειρίζου τὸ χαρτίον τῆς πόστας, ἤγουν τὸ λεπτόν, καὶ διὰ ξηρᾶς καὶ διὰ θαλάσσης, διότι δὲν μοι συμφέρει τὸ νὰ γράψης τοσαύτην μωρολογίαν εἰς χαρτίον παχύ», γράφει στὸν φίλο του τὸν πρωτοψάλτη Δημήτριο Λῶτο στὴ Σμύρνη στὶς 11 Αὐγούστου τοῦ 1783. Παράλληλα, τὸν βλέπουμε νὰ φροντίζει ὁ ἴδιος ὥστε νὰ μὴν ἀυξηθοῦν τὰ ταχυδρομικὰ ἔξοδα. Γράφει π.χ., γιὰ τὶς ἐπιστολές ποὺ ζητεῖ νὰ προωθηθοῦν ἀπὸ τὴ Σμύρνη στὴν Κωνσταντινούπολη: «τὰς ἀφήγα ἀνοικτὰς

66. Ἀδαμάντιος Κοραΐς, *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', 1810-1816, ἐκδοτικὴ ἐπιτροπὴ Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἄλκης Ἀγγέλου, Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Ἐμμανουὴλ Φραγκίσκος, Ἀθήνα 1979, σ. 143.

67. Ἡμερολόγιον τοῦ παρόντος χρόνου 1792. Ἐν ᾧ περιέχονται πολλὰ ἀξιόλογα, καὶ μεταξὺ εἰς ἄλλα καὶ τὰ ἄρθρα τῆς Συνθήκης τῆς εἰρήνης μεταξὺ τοῦ Αὐτοκ. τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Ὀθωμανικῆς Πόστας, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας Γεωργίου Βεντότη, σ. 164-166, 167-170. Ἀντίστοιχες πληροφορίες παρουσιάζονται καὶ στὰ Ἡμερολόγια τῶν ἐπόμενων ἐτῶν.

68. Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, *δ.π.*, σ. 59. Ἀδ. Κοραΐς, *Ἀλληλογραφία*, *δ.π.*, τ. Α' 1774-1798, Β' 1799-1809, Γ' 1810-1816, Ἀθήνα 1964, 1966, 1979, σποραδικά.

69. Ἀδ. Κοραΐς, *Ἀλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 237.

διὰ νὰ μὴν βαρύνω τὴν δαπάνην τῆς πόστας. Ὅθεν ἡ λογιότης σου θέλει βάλῃς εἰς πᾶσαν μίαν τὸ κάλυμμά της κοσμίως, σφραγίζων αὐτὴν καὶ γράφων διὰ τινος ὀρθογράφου σπουδαίου καὶ τὴν ἐπιγραφὴν ἐκάστης κατὰ τὸ σύνθηρες»⁷⁰.

Ἡ διακίνηση ἐπιστολῶν ἀπὸ καὶ πρὸς τὴ Βρετανία, ὅσο μποροῦμε νὰ ξέρουμε, γινόταν διὰ θαλάσσης καὶ ἀκολουθοῦσε τὴ ρότα τῶν ἐμπορικῶν καὶ πολεμικῶν πλοίων, τὰ ὁποῖα, ἰδίως στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, ἐπλεον μὲ μεγάλη συχνότητα στὴ Μεσόγειο. Πρὶν ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Μάλτας, ὁ συνήθης σταθμὸς τῶν βρετανικῶν πλοίων μετὰ τὸ Γιβραλτάρ ἦταν τὸ Λιβόρνο. Ἀργότερα ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴ Μάλτα, μὲ ἐπόμενο σταθμὸ συνήθως τὴ Ζάκυνθο. Τὰ δυὸ αὐτὰ μεσογειακὰ νησιά ἀποτελοῦσαν τοὺς κύριους σταθμοὺς τῶν βρετανικῶν πλοίων πρὸς τὴν Ἀνατολή.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀλληλογραφίας ποὺ διακινεῖτο πρὸς τὴ Βρετανία ἀνῆκε σὲ ξένους, στοὺς ἐμπόρους τῆς Levant Company ἀπὸ τὴ Σμύρνη καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη, στὸν πρεσβευτὴ καὶ τοὺς προξένους κι ἀκόμα στοὺς Βρετανοὺς περιηγητὲς ποὺ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα κυρίως κατέκλυζαν τὶς περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Μολονότι σὲ βρετανικά, γαλλικὰ καὶ ἄλλα Ἀρχεῖα σώζονται ἐκτεταμένες ἀρχεακὲς σειρὲς μὲ προξενικὴ καὶ ἐμπορικὴ ἀλληλογραφία ἀπὸ καὶ πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ὁ τρόπος, ἡ συχνότητα καὶ ὁ χρόνος τῆς διακίνησής της δὲν ἔχει διερευνηθεῖ ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε.

Δὲν ἔχουν ἐπίσης δημοσιευτεῖ ἀρκετὲς σειρὲς ἐπιστολῶν περιηγητῶν ποὺ νὰ παρέχουν κάτι περισσότερο ἀπὸ περιστασιακὰ καὶ ὄχι εὐκόλα ἀξιοποιήσιμα στοιχεῖα. Ἄς προστεθεῖ ὅτι συνηθέστατα ὅσες ἐπιστολὲς ἐκδόθηκαν ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς περιηγητὲς ἔχουν ὑποστῆ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια ποὺ ἔχει ἀφαιρέσει τὸ εἶδος τῶν στοιχείων ποὺ θὰ μᾶς ἦταν χρήσιμα γιὰ νὰ παρακολουθήσουμε τὸν τρόπο διακίνησης τῶν ἐπιστολῶν τους καὶ τὸν χρόνο ποὺ χρειαζόταν γιὰ νὰ μεταφερθοῦν τὰ γράμματά τους ἀπὸ καὶ πρὸς τὴ Βρετανία. Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Byron⁷¹ ἐν μέρει καὶ σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ τοῦ Frederic North, fifth Earl of Guilford, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δοῦμε τὸν τρόπο ποὺ διεξαγόταν ἡ ἀλληλογραφία τους μὲ τὴ Βρετανία, τουλάχιστον στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα⁷². Ὁ

70. Στὸ ἴδιο, τ. Α', σ. 42, 44.

71. «In my hot youth». *Byron's Letters and Journals: the complete and unexpurgated text of all the letters available in manuscript and the full printed version of all others*, Edited by Leslie A. Marchand, τ. 1, 1798-1810, Λονδίνο [1973], καὶ «Famous in my time». *Byron's Letters and Journals*, ὁ.π., τ. 2, 1810-1812, [1973], σποραδικά.

72. Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Τὰ ταξίδια τοῦ λόρδου Guilford στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο*, Ἀθήνα 2000, σποραδικά.

Byron λάβαινε συνήθως τὶς ἐπιστολὲς του μέσω τοῦ προξένου τῆς Βρετανίας στὴν Πάτρα Νικολάου Στράνη. Ὁ ἴδιος ἔστειλε τὰ γράμματά του εἴτε μὲ τὴ διπλωματικὴ ἀλληλογραφία, ὅσο ἦταν στὴν Κωνσταντινούπολη, εἴτε, ἂν ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα, μὲ βρετανικὸ πλοῖο ποὺ ἐπέστρεφε στὴ Βρετανία. Δὲν εἶναι σαφὲς πῶς ἔστειλε τὰ γράμματά του ὅσο διέμενε στὴν Ἀθήνα, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ ὅτι θὰ ἀποστέλλονταν μέσω Πάτρας, Ζακύνθου καὶ στὴ συνέχεια τῆς Μάλτας. Ὁ ἴδιος συνιστοῦσε σὲ ὄσους ἔγραφε στὴν πατρίδα του νὰ τοῦ ἀπαντήσουν μέσω Μάλτας ποὺ μόλις εἶχε κατακτηθεῖ ἀπὸ τοὺς Βρετανοὺς τὸ 1810, γιὰ τὸ θεωροῦσε ταχύτερο καὶ ἀσφαλέστερο. Παρ' ὅλα αὐτὰ παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἀλληλογραφία του ἀπὸ τὴ Βρετανία ἔκανε ἔξι περίπου μῆνες νὰ φτάσει στὰ χέρια του, ἐνῶ πολλὰ γράμματα ποὺ ἔστειλε δὲν ἔφθαναν στὸν προορισμὸ τους.

Ὁ Frederic North, ὁ μετέπειτα λόρδος Guilford, ποὺ βρισκόταν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία τὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τὸν Byron, ἂν καὶ γιὰ μακρύτερο διάστημα (1810-1813), φαίνεται ὅτι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀλληλογραφοῦσε μὲ τὴ Βρετανία λίγο ὡς πολὺ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Ἐπειδὴ μετακινεῖτο συνεχῶς, οἱ ἐπιστολὲς ποὺ ἀπευθύνονταν σὲ αὐτὸν παραδίδονταν ἀρχικὰ στὸν Σπυρίδωνα Φορέστη στὴ Ζάκυνθο. Ὁ Φορέστης, ἀνάλογα μὲ τὶς ἐντολὲς ποὺ εἶχε, εἴτε τὶς κρατοῦσε ἐκεῖ μέχρι τὴν ἐπιστροφή τοῦ περιηγητῆ, εἴτε τὶς προωθοῦσε πρὸς τὶς προξενικὲς ἢ διπλωματικὲς ἀρχὲς στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Σμύρνη γιὰ νὰ τοῦ τὶς δώσουν, εἴτε τὶς μεταβίβαζε πρὸς τὸν πρόξενο τῆς Βρετανίας στὴν Πάτρα Νικόλαο Στράνη γιὰ νὰ τὶς στείλει στὸν Guilford, ἂν αὐτὸς βρισκόταν γιὰ κάποιον διάστημα σὲ σχετικὰ κοντινὸ μέρος τῆς Ἑλλάδας, π.χ. στὴν Ἀθήνα. Περίπου μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἔστειλε καὶ ὁ ἴδιος τὰ γράμματά του, ἐκτὸς ἂν βρισκόταν στὴν Πόλη ἢ στὴ Σμύρνη, ὅποτε εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ τὶς στείλει μὲ τὰ βρετανικὰ πλοῖα ἀπευθείας. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ὅλη διαδικασία ἦταν ἐξαιρετικὰ χρονοβόρα καὶ τὰ γράμματα συχνὰ ἔκαναν πολλοὺς μῆνες νὰ φτάσουν στὸν προορισμὸ τους καὶ κάποια χάνονταν καθοδόν.

Περισσότερο ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο τοῦ χρόνου διακίνησης τῶν γραμμάτων ἀπὸ τὴν Ἀνατολή πρὸς τὴ Δύση ἀποτελεῖ ἴσως ὁ χρόνος ἐξαργύρωσης τῶν συναλλαγματικῶν ποὺ χρησιμοποιοῦσαν ἔμποροι καὶ περιηγητὲς. Σύμφωνα μὲ μία πληροφορία τοῦ 1805, οἱ συναλλαγματικὲς ἐξαργυρώνονταν ἀπὸ ἓνα λιμάνι τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στὸ ἄλλο σὲ 11 ἡμέρες, ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία στὴν Εὐρώπη σὲ 31 ἡμέρες καὶ στὴ Βρετανία γενικὰ σὲ 45 καὶ 60 ἡμέρες⁷³. Λίγο παλαιότερα ὁ χρόνος ἦταν σχεδὸν διπλάσιος. Τὸ 1770,

73. J. Jepson Oddy, *European Commerce*, Λονδίνο 1805, σ. 178. Ἡ ἴδια πληροφορία

ό Γάλλος πρόξενος στη Σύμωρη Peyssonnel έγραφε πώς χρειάζονταν 4 μήνες για την πλήρη αποπληρωμή των συναλλαγματικών της Εύρώπης⁷⁴.

Τα τελευταία χρόνια του 18ου αιώνα και τα πρώτα χρόνια του 19ου αποτελούν μία σημαντική καμπή στη διακίνηση των επιστολών των Ιόνιων Νησιών που οι τύχες τους έξακολουθούσαν να παραμένουν διαφορετικές από τις άλλες περιοχές της σημερινής Ελλάδας και των λοιπών περιοχών της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η κατάλυση της Δημοκρατίας της Βενετίας από τον Ναπολέοντα με τη συνθήκη του Campo Formio το 1797 είχε ως επακόλουθο τα Έπτάνησα να περιέλθουν στους Δημοκρατικούς Γάλλους (1797-1799). Το νέο καθεστώς προχώρησε σε ριζικές μεταρρυθμίσεις σε όλους σχεδόν τους τομείς της Δημόσιας Διοίκησης. Ανάμεσα στα σημαντικότερα γενικότερης σημασίας θέματα που προσπάθησε να διευθετήσει υπήρξε η δηλωμένη τουλάχιστον πρόθεση για τη δημιουργία οργανωμένου ταχυδρομείου μεταξύ της Κέρκυρας και του Ότραντο που θα έξυπηρετούσε, εκτός από τις ανάγκες της Διοίκησης, το εμπόριο και την εκπαίδευση. Μολονότι θεωρείται γενικότερα ότι η ανακοινωθείσα πρόθεση οργάνωσης ταχυδρομείου πραγματοποιήθηκε, ή άποψη αυτή δεν γίνεται δεκτή από τον ειδικά ασχοληθέντα με το θέμα D. P. Zaphiriou⁷⁵ με το σκεπτικό ότι μέχρι τη συγγραφή του έργου του ή έρευνα δεν είχε φέρει σε φως έμπορική ή ιδιωτική αλληλογραφία της περιόδου αυτής, ενώ το 1802 επί Έπτάνησου Πολιτείας δεν λειτουργούσε ταχυδρομική ύπηρεσία. Άλλωστε η επίσημη κρατική αλληλογραφία θα μπορούσε να διακινείται μέσω των γαλλικών και βενετικών πλοίων που ταξίδευαν από τα Ιόνια προς Ότραντο και αντίστροφα αλλά και μεταξύ των ίδιων των Έπτάνησων.

Τη διετία της διακυβέρνησης των Ιονίων από τους Δημοκρατικούς Γάλλους ακολούθησε η έξωση των Γάλλων από τον ρωσοτουρκικό στόλο και η περίοδος της ρωσοτουρκικής κατοχής. Στη συνέχεια με τη Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης τον Μάρτιο του 1800 δημιουργήθηκε η Έπτάνησος Πολιτεία. Το ήμιαυτόνομο νεοσυσταθέν κρατίδιο της Έπτάνησου Πολιτείας υπήρξε βραχύβιο και αυτό, δεν επέζησε μετά τη νίκη του Ναπολέοντα και την επακολουθήσασα Συνθήκη του Τίλσιτ (1807). Στη σύντομη περίοδο της ρωσοτουρκικής κατοχής άρχισαν να γίνονται προσπάθειες οργάνωσης της διακίνησης των επιστολών. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1799 δύο δεκανείς των στρατιωτικών δυνά-

έπαναλαμβάνεται είκοσι περίπου χρόνια αργότερα, βλ. *The Oriental Herald*, X (1826), σ. 72.

74. Elena Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Αθήνα 1992, σ. 141-142.

75. D. P. Zaphiriou, *δ.π.*, σ. 25-31.

μεων ασφαλείας όρίστηκαν ως επίσημοι έμμισθοι άγγελιοφόροι που θα μετέφεραν τις γραπτές διαταγές της Διοίκησης σε διάφορα μέρη της Κέρκυρας και θα έόπτευαν την εφαρμογή τους⁷⁶. Βεβαίως η άποστολή των συγκεκριμένων άγγελιοφόρων, ανάλογοι των όποιων ένδεχομένως υπήρχαν και στα υπόλοιπα νησιά, δεν μπορεί άκριβώς να θεωρηθεί ως μια πραγματική ταχυδρομική ύπηρεσία. Είδικοί άπεσταλμένοι έξυπηρετούσαν τη μεταφορά της επίσημης αλληλογραφίας πέραν της Έπτάνησου Πολιτείας. Ο διακανονισμός των δαπανών δυο κομιστών διπλωματικής αλληλογραφίας προς την Κωνσταντινούπολη που φέρει χρονολογία 10 Μαρτίου 1801 δείχνει πώς μέχρι τότε τουλάχιστον δεν ύφίστατο οργανωμένο ταχυδρομείο. Μολονότι η άκριβής διαδρομή που ακολουθούσαν οι διακομιστές της αλληλογραφίας αυτής δεν αναφέρεται, ή ένδειξη για τη μεταφορά της στην terra ferma φανερώνει ότι ακολουθούσαν λίγο ως πολύ το συνηθισμένο δρομολόγιο που χρησιμοποιούσαν οι γραμματοκομιστές και σε λίγο παλαιότερες έποχές: από την Κέρκυρα στις ήπειρωτικές άκτές, πιθανόν στη Σαγιάδα, και από εκεί δια Ξηράς στην Κωνσταντινούπολη.

Οι πραγματικές προσπάθειες ίδρυσης ταχυδρομικής ύπηρεσίας άρχισαν μετά την άφιξη στην Κέρκυρα του άπεσταλμένου του τσάρου κόμη Γεωργίου Μοτσενίγου, προκειμένου να επιβάλει την τάξη στην ταρασσομένη από διενέξεις και έξεγέρσεις νεοσύστατη πολιτεία. Σειρά έγγραφων σωζόμενων στο Άρχείο Νομού Κερκύρας παρουσιάζουν τις ένέργειές του για τον σκοπό αυτό. Ο Μοτσενίγος άμέσως μετά την άφιξή του ζητούσε τη λειτουργία τακτικού ταχυδρομείου μεταξύ της Κέρκυρας και των υπόλοιπων Ιονίων Νησιών αλλά και με τη λοιπή Εύρώπη που θα διεξήγεται με πλοία μέχρι το Ότραντο κάθε δεκαπέντε μέρες. Άνεπίσημα, χωρίς δηλαδή καθορισμένο νομοθετικό πλαίσιο, αλλά με τη σύναψη συμφωνίας με ιδιώτη πλοιοκτήτη, τον Felice di Leo, ή έπικοινωνία άρχισε τον Δεκέμβριο του 1802 και περι τα μέσα του 1803 πραγματοποιήθηκε ή ανανέωση του σχετικού συμβολαίου και δύο ταχυδρομικά πλοία μετέφεραν πλέον επιστολές και άλλα αντικείμενα και έμπορεύματα. Έπόπτης της εύρυθμης λειτουργίας του ύποτυπώδους αυτού ταχυδρομείου όρίστηκε ο γενικός πρόξενος της Ρωσίας στην Κέρκυρα Μπενάκης. Οι γραφειοκρατικές διαδικασίες και ή έξεύρεση χρημάτων για την επίσημη οργάνωση ταχυδρομείου προχώρησαν, και στις 8 Αύγουςτου 1803 εγκρίθηκε ή πραγματοποίηση κατάρτισης σχεδίου για τον Ταχυδρομικό Όργανισμό της Έπτάνησου Πολιτείας και όρίστηκε Έπιτροπή για τη διαχείριση του θέματος. Λε-

76. Στο ίδιο, σ. 36.

πτομερής πρόταση κανονισμού λειτουργίας του Ταχυδρομείου με 25 άρθρα που καταρτίστηκε από τον Luigi Raiberti ήταν έτοιμη στις αρχές Σεπτεμβρίου και εγκρίθηκε από τη Γερουσία στις 5 Οκτωβρίου 1803. Ο τελικός κανονισμός περιλάμβανε 32 άρθρα που προέβλεπαν την κυβερνητική προστασία του Ταχυδρομείου και των ταχυδρομικών πλοιαρίων, καθόριζαν τις διαδικασίες και τα ταχυδρομικά τέλη και περιέγραφαν τις υποχρεώσεις των υπαλλήλων και του κοινού που θα έκανε χρήση του ταχυδρομείου καθώς και τις ποινές για την παράβαση των κανονισμών. Δεν προέβλεπαν κρατικό μονοπώλιο για το οργανωμένο Ταχυδρομείο, αλλά απαγορευόταν η διακίνηση επιστολών, δεμάτων και έμπορευμάτων που δεν δηλώνονταν και δεν υποβάλλονταν αρχικά στο Ταχυδρομείο. Η παράβαση του σχετικού όρου συνιστούσε λαθρεμπορία και υπήρξε μία από τις δυσκολότερα να εφαρμοστούν διατάξεις. Το κοινό όχι μόνο ήταν απόλυτα εξοικειωμένο με τη μακραίωνη τακτική της διακίνησης των επιστολών χέρι με χέρι, αλλά εύρισκε πιθανότατα δυσβάστακτα και τα ταχυδρομικά τέλη ή εν πάση περιπτώσει προτιμούσε να τα αποφύγει έτσι ή προσαρμογή στη νέα πραγματικότητα δεν υπήρξε εύκολη⁷⁷. Η οργάνωση της ταχυδρομικής υπηρεσίας και τα λίγα χρόνια λειτουργίας της περιγράφονται επίσης με αρκετές λεπτομέρειες στο έργο του D. P. Zaphiriou, αλλά δεν θα μās απασχολήσουν εδώ· άλλωστε στο Αρχείο Νομού Κερκύρας υπάρχει ακόμη αρχειακό υλικό που θα εμπλούτιζε σημαντικά τις γνώσεις μας γύρω από το Ταχυδρομείο της εποχής αυτής, τα οικονομικά του και τη διακίνηση κυρίως των επιστολών του Δημοσίου⁷⁸. Το πρώτο αυτό οργανωμένο Ταχυδρομείο στον σημερινό ελληνικό χώρο, ή *Posta Settinsulare*, υπήρξε βραχύβιο όπως και το κρατικό μόρφωμα της Επτανήσου Πολιτείας.

Μετά τη σύναψη της συνθήκης του Τίσιτ τον Αύγουστο του 1807 τα Επτάνησα πέρασαν και πάλι στην κυριαρχία της Γαλλίας. Η νέα πραγματικότητα που διαμορφώθηκε είχε επίπτωση και στις ταχυδρομικές υπηρεσίες, αφού μαζί με την υπόλοιπη διοίκηση των Επτανήσων απορροφήθηκε από τη γαλλική. Τα ταχυδρομεία προσαρτήθηκαν στην αντίστοιχη υπηρεσία της Στρατιάς της Ιταλίας, αν και η σφραγίδα με την ένδειξη *Posta Settinsulare-Corfu* συνέχισε να υπάρχει. Το ταχυδρομείο προς την Ευρώπη συνέχισε να μεταφέ-

77. Στο ίδιο, σ. 38-92.

78. Α.Ν.Κ., Υγειονομείο, αρ. Εύρετηρίου 56, Κατάστιχο 3, 4· αρ. Εύρετηρίου 60, ένδ. 62, Κατάστιχο 1, ένδ. 1, Κατάστιχο 2, ένδ. 2, Κατάστιχο 3, ένδ. 3, Κατάστιχο 4, ένδ. 4, Κατάστιχο 5, ένδ. 5· αρ. Εύρετηρίου 214, ένδ. 220, Φάκελοι 1 και 2, Κατάστιχο 3 και 4.

ρεται μέσω Ότραντο και Αγκώνας προς Νεάπολη και από εκεί στο Παρίσι⁷⁹. Φαίνεται ότι οι Γάλλοι σε μεγάλο βαθμό διατήρησαν κατά τα άλλα την ήδη οργανωμένη δομή της ταχυδρομικής υπηρεσίας, αν και ποικιλώνυμες ταχυδρομικές ενδείξεις απαντούν σε σωζόμενες επιστολές από την εποχή αυτή⁸⁰.

Οι αυτοκρατορικοί Γάλλοι παρέμειναν διαφορετικό διάστημα σε κάθε ένα από τα Ίονια Νησιά, τα οποία περιέρχονταν βαθμιαία στους Άγγλους που κατέλαβαν πρώτη τη Ζάκυνθο τον Οκτώβριο του 1809 και τελευταία την Κέρκυρα το 1814, όποτε και ολόκληρος πλέον ο έπτανησιακός χώρος περιήλθε στους Βρετανούς. Η βρετανική παρουσία στα Επτάνησα επισημοποιήθηκε με τη συνθήκη των Παρισίων τον Νοέμβριο του 1815, όποτε τα Επτάνησα αναδύθηκαν από αυτήν ως Ίονιο Κράτος υπό βρετανική Προστασία. Οι Βρετανοί ήδη άμεσα μετά την κατάληψη της Ζακύνθου ενδιαφέρθηκαν για τη λειτουργία ταχυδρομείου με βάση το νησί αυτό, οργανώνοντας και μία υπηρεσία λογοκρισίας, ή όποια ένδεχομένως σχετιζόταν με την ταχυδρομική υπηρεσία⁸¹.

Οι πληροφορίες για τη λειτουργία του ταχυδρομείου την περίοδο μέχρι την κατάληψη της Κέρκυρας είναι περιορισμένες, αλλά επιστολές που φέρουν ταχυδρομικές σφραγίδες αλλά και κάποιες αρχειακές πληροφορίες δείχνουν πως ταχυδρομική υπηρεσία υπήρχε εκτός από τη Ζάκυνθο και στην Κεφαλονιά, στην Ίθάκη και πιθανότατα και στη Λευκάδα. Μονόφυλλο που κυκλοφόρησε την 1η Σεπτεμβρίου 1813 και σώζεται στο Ιστορικό Αρχείο Λευκάδας αναφέρει την ίδρυση ταχυδρομικού γραφείου στη Ζάκυνθο με διευθυντή τον Δημήτριο Ζερβό και τα αναλογούντα ταχυδρομικά τέλη. Ένα νέο μονόφυλλο που κυκλοφόρησε με ήμερομηνία 18 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους διευκρίνιζε ότι δεν αλήθευε πως όλες οι επιστολές από τα άλλα νησιά θα έπρεπε να περάσουν από το κεντρικό ταχυδρομικό γραφείο της Ζακύνθου για να διαβιβαστούν στον προορισμό τους. Τα ταχυδρομικά γραφεία των νησιών πάντως όφειλαν να διευκολύνουν τις αρχές στη διαβίβαση των δημοσίων εγγράφων ή βαλιτσών με την καθορισμένη οικονομική δαπάνη και να παύσει η διακίνησή τους από τα πληρώματα των πλοίων, γεγονός που ζημίωνε τα οικονομικά των ταχυδρομείων⁸². Η λειτουργία του ταχυδρομείου προβλεπόταν ανά δεκαπενθήμερο από Ζάκυνθο προς Κεφαλονιά, Ίθάκη, Λευκάδα και το αντίθετο. Στις

79. D. P. Zaphiriou, *ό.π.*, σ. 98.

80. Στο ίδιο, σ. 99-105.

81. Στο ίδιο, σ. 109.

82. Θωμάς Παπαδόπουλος, *Ίονική Βιβλιογραφία. Bibliographie Ionienne 16ος-19ος αιώνας. Ανακατάταξη-Προσθήκες-Βιβλιοθήκες*, τ. Α', 1508-1863, Αθήνα 1996, αρ. 1044, σ. 151, αρ. 1073, σ. 155-155.

15 κάθε μήνα ταχυδρομείο θα μεταφερόταν επίσης με πλοίο στην Πάτρα και αντιστρόφως⁸³. Αμέσως μετά την κατάληψη της Κέρκυρας από τους Βρετανούς ο Δημήτριος Ζερβός μετατέθηκε στην Κέρκυρα ως επί κεφαλής του Ταχυδρομείου⁸⁴. Τον Φεβρουάριο του 1815 νέα Δημοσίωση του Στρατηγού James Campbell καθόριζε τα ταχυδρομικά τέλη για το έσωτερικό και το εξωτερικό⁸⁵. Η ιστορία των ταχυδρομείων του Ιονίου Κράτους θα ξέφευγε από τα όρια και τους σκοπούς της εργασίας αυτής. Είναι πάντως σαφές ότι η διακίνηση των επιστολών την περίοδο αυτή, παρά τα όποια προβλήματα, έχει τεθεί σε άλλες βάσεις.

Όσα προαναφέρθηκαν αφορούν αποκλειστικά την οργανωμένη, επίσημη διακίνηση επιστολών. Πόσο προσιτή ή διαδεδομένη μπορεί να ήταν αυτή για ευρύτερες κατηγορίες ανθρώπων, ιδιαίτερα στις παλαιότερες χρονικές περιόδους, είναι ένα ερώτημα στο οποίο οι πηγές δεν προσφέρουν απάντηση. Όστόσο, λογικά δεν θα υπήρχαν πολλοί που θα είχαν τη δυνατότητα, για οικονομικούς και ποικίλους άλλους πρακτικούς λόγους, να κάνουν τακτική, τουλάχιστον, χρήση των υπηρεσιών των οργανωμένων ταχυδρομείων, όπου και όταν υπήρχαν. Ακόμη και μετά την ίδρυση και λειτουργία ταχυδρομείου στα Έπτάνησα οι κυβερνήσεις έπρεπε να λαμβάνουν συνεχώς αυστηρά μέτρα ώστε τα γράμματα και τα δέματα να διακινούνται με αυτό και όχι μέσω ιδιωτών, φίλων, γνωστών, ναυτικών κλπ.

Για πολλούς αιώνες η έλλειψη μιας κοινής για όλους λέξης που να υποδηλώνει τον σήμερα αποκαλούμενο ταχυδρόμο σε μεγάλο βαθμό άπηχέι την πολυμορφία και τη ρευστότητα της έννοιας του κομιστή των επιστολών, του οποίου εν πάση περιπτώσει η ταχύτητα δεν αποτελούσε ένα από τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα.

Για τους ιδιώτες ο γραμματοκομιστής ήταν απλώς κάποιος γνωστός, ή και γνωστός του γνωστού, χωριανός που επέστρεφε στον τόπο του, έμπορος, «τις των άγωγίμων», κάποιος μοναχός, δάσκαλος, ναύτης ή καπετάνιος πλοίου περαστικού κλπ., που θα ταξίδευε προς τη συγκεκριμένη περιοχή, ή ακόμη και προς κάποια άλλη που βρισκόταν στην ίδια γενική κατεύθυνση. Ίδιως στην τελευταία αυτή περίπτωση το γράμμα μπορεί να άλλαζε διακομιστή μέχρι να φθάσει κάποτε, αν έφθανε, στον προορισμό του δια σκολιών οδών και συχνό-

τατα με τη μεσολάβηση ενός ακόμη ή και περισσότερων προσώπων. Ένα από τα συνηθέστατα φαινόμενα όλων αυτών των αιώνων ήταν οι επιστολές ή τα δέματα να περνούν σαν σκυτάλη από χέρι σε χέρι, «διά χειρός από χειρός επί χείρα», μέχρι να φτάσουν στον αποδέκτη τους. Ο αποστολέας, κάνοντας χρήση της συνήθειας αυτής, πολλές φορές έμπεριέκλειε το ένα γράμμα στο άλλο ζητώντας από τον πρώτο παραλήπτη να προωθήσει μια ή και δύο επιστολές, δικές του ή και άλλου προσώπου, σε δεύτερο ή ενίοτε και σε τρίτο άνθρωπο. Δεν είναι έπομένως παράξενο που δεν υφίστατο ή έννοια του ταχυδρόμου. Στις επιστολές οι συνηθέστερα απαντώμενες λέξεις για τον χαρακτηρισμό του μεταφορέα της επιστολής είναι κομιστής ή διακομιστής επιστολών, γραμματοφόρος, γραμματοκομιστής, γραμματοπομπός, κουριέρος, ήμεροδρόμος, πεζοδρόμος, πεζός, τάταρης, αλλά και διαμοιραστής της πόστας. Κάποιες από αυτές, όπως γραμματοκομιστής, γραμματοφόρος, κομιστής ή διακομιστής απαντούν ήδη από τη βυζαντινή εποχή και όπως φαίνεται ή χρήση τους υπήρξε συνεχής έκτοτε⁸⁶. Αντιθέτως, ή λέξη ταχυδρόμος ήταν σπανιότατη στο Βυζάντιο⁸⁷. Στους νεότερους χρόνους ή λέξη ταχυδρόμος άπουσιάζει επίσης από τα κείμενα, από όσο γνωρίζουμε, παντελώς μέχρι τα τέλη σχεδόν του 18ου αιώνα. Για πρώτη φορά ο Κοραής το 1774⁸⁸, και έκτοτε περιστασιακά, χρησιμοποιεί τη λέξη ταχυδρόμος παράλληλα με πολλές από τις προαναφερθείσες. Περίεργως, την συναντάμε και στη διαθήκη μιας γυναίκας από τη Λάρισα, της Αικατερίνης του Παναγή Χρυσόχου τον Μάρτιο του 1777, ή όποια ζητεί, αν κατά τον θάνατό της άπουσιάζει ο επίτροπος που είχε όρισει για την εκτέλεση της διαθήκης της, τότε ένας εξάδελφός της «να γράψη με ταχυδρόμον» για να του ζητήσει να επιστρέψει⁸⁹.

Η έδραίωση και εξέάπλωση του ταχυδρομείου ως θεσμού που λειτουργούσε με συνέπεια και σε τακτικά διαστήματα, κυρίως ως προς την επικοινωνία με το έξωτερικό μεταξύ της Κωνσταντινούπολης και κάποιων άλλων μεγάλων έμπορικών πόλεων, όπως ήταν ή Σμύρνη και ή Θεσσαλονίκη, όδηγήσε βαθμιαία στη γενίκευση της χρήσης των λέξεων ταχυδρόμος, αλλά και τακτικός. Η παράλληλη χρήση των παλαιότερων συνωνύμων παρουσιάζεται μειούμενη προοδευτικά στις άρχες του 19ου αιώνα. Η μείωση της χρήσης

86. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Βυζαντινή έπιστολογραφία ήτοι είσαγωγή εις την Βυζαντινήν Φιλολογίαν, Ανατύπωσις της τρίτης εκδόσεως (1969-1970) μετά προσθηκών*, εκδόσεις Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 68-71.

87. Στο ίδιο, σ. 71.

88. Άδ. Κοραής, *Άλληλογραφία*, τ. Α', σ. 11.

89. Ε.Β.Ε., κώδικας 1472 (κώδικας μητροπόλεως Λαρίσης), φ. 144β.

83. D. P. Zaphiriou, *ό.π.*, σ. 111.

84. Στο ίδιο, σ. 113.

85. Στο ίδιο, σ. 114-115. Γ. Δ. Μπώκος, «Έλληνική Βιβλιογραφία. Άγνωστα ελληνικά μονόφυλλα (1798-1817)», *Τετράδια Έργασίας* 3, Κέντρον Νεοελληνικών Έρευνών Έθνικού Ίδρύματος Έρευνών, σ. 21-22.

τους γίνεται ιδιαιτέρως αισθητή μετά το 1818, όπως παρατηρούμε στην άλληλογραφία του Κωνσταντίνου Οικονόμου⁹⁰.

Βεβαίως, την ίδια περίοδο τα πράγματα δεν πρέπει να άλλαξαν ιδιαίτερα στη διακίνηση επιστολών μεταξύ άλλων περιοχών της οθωμανικής αυτοκρατορίας ούτε ως προς την ταχύτητα ούτε ως προς την τακτικότητά τους. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι περιορισμένες τοπικά, αφορούν κυρίως τη Θεσσαλία, και δεν είναι ιδιαιτέρως σαφείς. Οι μνείες κάποιου «πεζού» που μετέφερε γράμματα από και προς χωριά και κωμοπόλεις της Θεσσαλίας δεν είναι βέβαιο ότι υποδηλώνουν, και μάλιστα σε κάθε περίπτωση, κάποιον ειδικά άμειβόμενο ταχυδρόμο που έκτελούσε τακτά δρομολόγια μεταξύ όρισμένων κοινοτήτων.

Τα ίδια τα σωζόμενα γράμματα αναφέρονται πολύ συχνά στα προβλήματα που προέκυπταν από τις έγγενεις δυσκολίες της διακίνησης της άλληλογραφίας. Σημαντικότερο αρνητικό παράγοντα αποτελούσε η ρευστότητα που κυριαρχούσε σε όλοκληρο τον ανθρώπινο βίο. Οι κάθε είδους συγκυρίες που επηρέαζαν τη ζωή όλων, οι πόλεμοι, οι μεταναστεύσεις, η ληστεία, η πειρατεία, οι κάθε είδους κίνδυνοι στα διαξηρά και θαλάσσης ταξίδια, οι καιρικές συνθήκες, οι συχνές εκουσίες ή ακουσίες μετακινήσεις των ανθρώπων, καθιστούσαν δύσκολη και προβληματική τη διακίνηση των επιστολών, κάποτε μάλιστα αδύνατη. Οι προαναφερθείσες δυσκολίες και πολλές άλλες ακόμη ήταν συνήθως αναμενόμενες από τους αποστολείς των γραμμάτων και τις βλέπουμε αρκετά συχνά να μνημονεύονται στα γράμματά τους. Ιδιαίτερα το φαινόμενο της μη σταθερής διαμονής σε ένα τόπο ή της συχνής μετακίνησης του αποδέκτη το βλέπουμε να εικονίζεται στην αναγραφή της διεύθυνσης της επιστολής: μετά το όνομα του παραλήπτη αναγράφεται «πανευλαβώς έγγχειρισθεί όπου αν τύχη», ή «... υγιώς δοθήτω όπου αν τύχη» ή κάτι παρόμοιο⁹¹. Όποτε, όσο ήταν έφικτό, το γράμμα τον παρακολουθούσε στις μετακινήσεις του ταξιδεύοντας από χέρι σε χέρι.

Η έλλειψη γραμματοφόρου, και μάλιστα πιστού, που θα μετέφερε ασφαλώς τα αποστελλόμενα γράμματα ή δέματα, αποτελούσε το μεγαλύτερο πρόβλημα στην επικοινωνία των ανθρώπων. Με συντομία περιγράφει τη δυσκολία σε μία επιστολή του και πάλι ο Δαμασκηνός ο Στουδίτης⁹²: «ούτε γραμματοκομιστού εύποροῦμεν, τολμῶ δ' εἰπεῖν, ὡς και τῷ μείζονι έντυγχάνειν

90. Κωνσταντίνος Οικονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, ὁ.π., τ. Α', σ. 97, 194, και τ. Β', σποραδικά.

91. *Εὐγενίου Γιαννούλη τοῦ Αἰτωλοῦ ἐπιστολές, κριτική ἔκδοση, ἐπιμέλεια Ι. Ε. Στεφανῆς και Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, Θεσσαλονίκη, 1992*, σ. 106, 181, 271, 320.

92. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Συμβολαί εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας», ὁ.π., σ. 65.

οὐκ ἀσφαλές». Πρόκειται για μία συνηθισμένη παρατήρηση που επανέρχεται με διάφορες παραλλαγές σε πάμπολλες επιστολές, κυρίως πριν από τις αρχές του 19ου αιώνα, και αποτελεί τη μόνη δικαιολογία αλλά και το παράπονο για τη συχνά μεγάλη καθυστέρηση στην απάντηση επιστολών, το χάσιμο της επαφής ανάμεσα στους φίλους και στα μέλη μιᾶς οἰκογένειας⁹³.

Ἡ διαθεσιμότητα τοῦ διακομιστῆ ἦταν σε πολλές περιπτώσεις καθοριστική για τὸ ἂν θὰ γραφόταν μία ἐπιστολή, ἢ ἀκόμη και για τὴν ἔκτασή της. Εἶναι πάρα πολλές οἱ μνείες σε ἐπιστολές πὼς αὐτὲς γράφτηκαν και μάλιστα βιαστικά, ἐπειδὴ ἀναχωροῦσε ἢ πόστα, τὸ καράβι ἢ ὁ γραμματοφόρος. Σε πολλές περιπτώσεις δὲν ἦταν εὐκολο νὰ βρεθεῖ ἄνθρωπος για νὰ μεταφέρει γράμματα ἢ δέματα, κι ὅταν αἰφνιδίως παρουσιαζόταν κάποιος που θὰ ταξίδευε πρὸς τὴ σωστὴ κατεύθυνση, συχνὰ ὁ ἐνδιαφερόμενος δὲν τὸ μάθαινε ἐγκαίρως και ἔχανε τὴν εὐκαιρία νὰ τὸν χρησιμοποιήσει. Ἀκόμη ὁμως και ἡ εὐρεση γραμματοκομιστῆ δὲν ἐξασφάλιζε στὸν ἀποστολέα ὅτι τελικὰ αὐτὸς δὲν θὰ τὸν ξεγελοῦσε και θὰ παραλάμβανε τὰ ἔτοιμα γράμματά του. Κάτι τέτοιο γνωρίζουμε ὅτι συνέβη τὸ 1803 στὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο τὸν ἐξ Οἰκονόμων⁹⁴. Ἄλλοτε, οἱ γράφοντες ἀποδίδουν τὴ συντομία τῶν ἐπιστολῶν τους, ἢ τὴ μὴ ἀποστολὴ τροφίμων, στὴ βιασύνη τοῦ διακομιστῆ, «διὰ τὸ βίαιον τοῦ γραμματοκομιστοῦ», ὅπως γράφουν⁹⁵. Τὸ ἴδιο συνέβαινε και με τὴν διὰ θαλάσσης διακίνηση τῶν ἐπιστολῶν. Ἄν ὑπῆρχε πλοῖο που θὰ ἀναχωροῦσε ἀμέσως, οἱ ἐνδιαφερόμενοι ἔσπευδαν νὰ ἐκμεταλλετοῦν τὴν εὐκαιρία⁹⁶. Ἄν τὸ πλοῖο δὲν ἀπέπλεε τὸν ἀναμενόμενο χρόνο, μπορεῖ νὰ συνέχιζαν τὸ γράμμα που εἶχαν ἀρχικὰ τελειώσει.

Ἡ ἀμέλεια στὴν παράδοση, ἢ κακοήθεια, ἢ κλοπὴ τῶν ἐπιστολῶν, ὄλου ἢ μέρους τῶν ἀγαθῶν, συνήθως τροφίμων, που στέλνονταν σε φίλους και συγ-

93. *Εὐγενίου Γιαννούλη ἐπιστολές*, ὁ.π., σ. 81, 187, 216. Ἀναστάσιος ἱερομόναχος ὁ Γόρδιος (1654-1729), *Ἡ ἀλληλογραφία του* (ὑπὸ ἔκδοση ἀπὸ τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ και Νέου Ἑλληνισμοῦ), ἀρ. ἐπιστολῆς 102, 117, 141, 167, 179, 277, 288, 321, 362, 381, 384, 406, 407, 428, 429, 450, 474, 493, 544, 551, 553. Ἰωάννα Κόλια, «Ἀθανάσιος ἱερομόναχος ὁ ἐξ Ἀγράφων (1656; -1719). Ἡ ἐπιστολογραφία του», *Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά*, 3 (1990), σ. 226, 228 και 4 (1992), σ. 82, 83, 88, 96, 104, 111. Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισσαίου, ὁ.π., σ. 86. Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, ὁ.π., τ. Α', σ. 34.

94. Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, ὁ.π., τ. Α', σ. 10. Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισσαίου, ὁ.π., σ. 96.

95. Ἰωάννα Κόλια, «Ἀθανάσιος ἱερομόναχος...», *Μεσαιωνικά και Νέα Ἑλληνικά*, 4 (1992), σ. 122. Ἀναστάσιος ἱερομόναχος ὁ Γόρδιος, *Ἡ ἀλληλογραφία του* (ὑπὸ ἔκδοση), ἀρ. ἐπιστολῆς 52. Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισσαίου, ὁ.π., σ. 78-79.

96. Lamius, *Deliciae Eruditorum seu Veterum Ἀνεκδότων Opusculorum Collectanea*, τ. Α', *Φλωρεντία* 1740, σ. 40. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Τὰ ταξίδια τοῦ λάρδου Guilford*, ὁ.π., σ. 96.

γενείς ήταν πολύ συνηθισμένα φαινόμενα που γέμιζαν άλλοτε με λύπη και άλλοτε με όργη τους επιστολογράφους. Τα συναισθήματά τους κατά του προσώπου ή των προσώπων που άφαιρσαν τα γράμματα ή τα αποστελλόμενα αγαθά έκδηλώνονταν έντονα στις περισσότερες περιπτώσεις. Ο Εὐγένιος Γιαννούλης π.χ. καταφέρεται ύβριστικά κατά του προσώπου που άφαιρσε τα γράμματά του, χαρακτηρίζοντάς τον ως έξη: «Ο δόλιος εκ των άγωγίμων», «εκ κλοπίμου γάρ άνωθεν πέφυκε πατριάς μιξοβαρβάρου τε και μηλοκλόπου». Και ακόμη πιό έξοργισμένος στρέφεται κατ' αυτού που επανειλημμένα δέν παρέδωσε επιστολές που του έμπιστευθηκε γράφοντας: «Ο άγιος ό Άετοῦ φέρεται πρὸς ημάς ως ήρωας έν ήμιόνους και τά γράμματα τά έδικά μας τά μεταχειρίζεται εις κάθαρσιν μόνον τής οικείας πυγής και όχι λίθους ή σκοροδόφυλλα κατά την φλυαριάν την κωμικήν· ή όνειροπόλησις των ύψηλοτέρων βαθμῶν αναγκάζει τον ρηθέντα ήμίθειον να παραρρίπτει τά γράμματα και να καταφρονά των όμογενών»⁹⁷. Κάποτε οι άπώλειες άντιμετωπίζονταν με χιούμορ, άλλοτε με παραίτηση, άλλοτε με κατάρες. Ένίοτε άναγνωρίζοταν τό προφανές, ότι δηλαδή για τά προβλήματα συχνά δέν έφταιγε ό διακομιστής των επιστολών, αλλά οι συγκυρίες και ή μεγάλη άνασφάλεια στα ταξίδια, χερσαία ή θαλάσσια, ακόμη και ό θάνατος του κομιστή⁹⁸.

Δέν είναι άγνωστη και ή παραβίαση του άπορρήτου των επιστολών, ή όποια προκαλοῦσε δικαιολογημένη άγανάκτηση σε άποστολέα και παραλήπτη, που πολλές φορές δέν μπορούσαν να ξέρουν ποιός ήταν ό υπεύθυνος, άφου μία επιστολή μπορούσε να περάσει από πολλά χέρια μέχρι να φτάσει στον προορισμό της. «Έλαβον και τό γράμμα του φίλου μοι έγκλειστον, και άποσφράγιστον μέν, έσφραγισμένον δέ, και πολλά έδυσφόρησα, όμοίως και ό κύρ Ιερόθεος (...) Θαυμάζω λοιπόν ποιός άρα γε ήταν εκείνος ό κακότροπος, όστις έξήπλωσε τά χέρια του, τά όποια άμποτες να ξηρανθοῦν, και έκαμε τό τοιοῦτον τόλμημα;» Έτσι γράφουν τό 1792 ό Γεώργιος Αύξεντιάδης και ό Ιερόθεος από τον Τύρναβο στον ήγούμενο τής μονής Σπαρμού Ζαχαρία στην Τσαρίτσανη, ζητώντας του να έρευνήσει ποιός ή ποιοι ήταν οι κομιστές τής επιστολής τους⁹⁹. Η άνα-

97. Εὐγενίου Γιαννούλη επιστολές, ό.π., σ. 183, 422-423, πβ. και σ. 185, 191, 202, 204, 363.

98. Ένδεικτικά παρατίθενται όρισμένες μυείες σε τέτοιες περιπτώσεις. Lamius, ό.π., τ. Α', σ. 36. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Συμβολαι εις την ιστοριάν τής Νεοελληνικής Φιλολογίας», ό.π., σ. 66. Αναστάσιος Ιερομόναχος ό Γόρδιος, *Η άλληλογραφία του* (όπό έκδοση), άρ. επιστολής 70, 71, 298, 317, 422, 450, 543, 554. Ιωάννα Κόλια, «Αθανάσιος Ιερομόναχος...», *Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά*, 4 (1992), σ. 87, 113, 118, 120. Κωνσταντίνος Οικονόμος ό έξ Οικονόμων, ό.π., τ. Α', σ. 34, 39, 133.

99. Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου, ό.π., σ. 8, 345.

σφάλεια ως πρὸς την τήρηση του άπορρήτου των επιστολών όδηγοῦσε στην καχυποψία. «Παρετήρησας ποτέ άν άνοιγωνται αι πρὸς σε μου επιστολαι; Έπεθύμουν να έξεύρω άν ήναι άληθῶς άπόρρητος ή κοινολογία», ρωτά ό Κοραής τον Βασιλείου που βρίσκει στη Βιέννη στις 31 Ιανουαρίου 1806¹⁰⁰.

Τά προβλήματα αυτά επηρεάζουν και τά κείμενα των επιστολών καθώς αναγκάζουν τους επιστολογράφους να άφιερώνουν ένα σημαντικό μέρος τους γράφοντας για σχετικά θέματα, όπως είναι ή σπανιότητα ή εύκαιρία των διακομιστών, ή άφιξη ή ή καθυστέρηση του πλοίου, οι άνωμαλίες που συνέπεσαν. Γίνεται επίσης μια λεπτομερέστατη περιγραφή των όσων άποστέλλονται κάθε φορά. Οι επιστολές άπαντώνται άκριβῶς με τον ίδιο τρόπο από τον παραλήπτη που με τη σειρά του και αυτός άπαριθμεί τί έλαβε και άν λείπει κάτι, διεκτραγωδει τις άντίστοιχες δυσκολίες για να βρει γραμματοκομιστή, ή τη βιασύνη του διαθέσιμου που δέν του επιτρέπει να επεκταθεί περισσότερο στα γραφόμενά του, συχνά και την άδυναμία του να μεταφέρει δέματα.

Όταν ό κομιστής τής επιστολής είναι οικείος ή αρκετά γνωστός του άποστολέα, τότε ακολουθείται παράλληλα και ή πανάρχαιη παράδοση τής μεταφορᾶς προσωπικών μηνυμάτων. Συνήθως ή προφορική πληροφόρηση άφορά ζητήματα σχετιζόμενα με τη ζωή και τά προβλήματα του ύπογράφοντα, ό όποιος τά παραλείπει από τό γράμμα του σημειώνοντας ότι αυτά θα λεχθοῦν δια ζώσης από τον κομιστή του¹⁰¹.

Η συχνότητα άπώλειας των επιστολών ήταν τόσο μεγάλη ώστε ή μόνη μερική έστω θεραπεία του προβλήματος ήταν ή διπλή ή και πολλαπλή άποστολή τής ίδιας επιστολής με διαφορετικά πρόσωπα ή από άλλες διαδρομές ή μέσα, π.χ. δια ξηρᾶς ή δια θαλάσσης¹⁰². Έπιπροσθέτως, ό άποστολέας φρόντιζε καλοῦ κακοῦ να κρατήσει αντίγραφο τής επιστολής. Δέν είναι έπομένως παράξενο που μάς σώζονται τόσες διπλές επιστολές, ακόμη και σε σχετικά προχωρημένη εποχή, στα τέλη του 18ου και τις άρχές του 19ου αιώνα.

Με όλα αυτά τά προβλήματα που καθημερινά άντιμετώπιζαν οι ιδιώτες στη διακίνηση τής άλληλογραφίας τους είναι ένα μικρό θαῦμα πῶς οι επιστολές σώθηκαν μέχρι σήμερα με τον ένα ή άλλο τρόπο. Ο σημαντικότερος από αυτούς είναι ίσως ή μεγάλη άξία που έδιναν στις επιστολές, γεγονός που όδήγησε στη φύλαξη και την άντιγραφή τους, συχνά ως ιδιωτικά ύποδείγματα επιστολογραφίας.

100. Αδαμάντιος Κοραής, *Άλληλογραφία*, τ. Β', σ. 308.

101. Αναστάσιος Ιερομόναχος ό Γόρδιος, *Η άλληλογραφία του* (όπό έκδοση), άρ. επιστολής 71, 72, 82, 121, 167, 180, 244, 264, 269, 300, 315.

102. Κωνσταντίνος Οικονόμος ό έξ Οικονόμων, ό.π., τ. Α', σ. 105, 108.

Helen Angelomatis-Tsougarakis

Transmission of correspondence in Eastern Mediterranean
from the 14th to the early 19th c.

SUMMARY

In early modern times correspondence was difficult and its delivery quite uncertain, particularly for the common people in the Eastern Mediterranean under Ottoman and/or Venetian rule.

Of course, the Ottomans, following the example of the Byzantine Empire, had early on organised a kind of postal service of messengers and couriers (*ulak*), for the delivery of directives and other official correspondence to and from the periphery of the empire. These couriers formed later in the 17th c. «the Tartar regiment», a regiment of very fast-riding Crimean Tartars. These Tartars made use of the *menzil-khanes*, the posting stations, a network of which was established on the six major routes of the empire. Likewise, the official directives were sent to the islands by special boats, which were considered part of the same *menzil* system, a system supported and maintained by the *caza* or the nearest village, or island. A similarly organised postal service existed in the principalities of Wallachia and Moldavia for the use of their princes and their correspondence with the Porte. These couriers were called in Greek sources *kallaraside*s.

Ali Pasha, an important semi-autonomous local ruler in mainland Greece at the end of 18th and the first twenty years of the 19th c. had his own well-organised couriers. It seems that occasionally foreign consuls in the ottoman empire also ran their own service of couriers.

Venice also had a postal service of some kind very early on, besides the private courier service which existed during the Middle Ages. The postal service of the *Serenissima* was fully organised by the mid 18th c., but it was employed mainly in *Terra ferma*. The transmission of official correspondence to the *Stato dal Mar* had to be done by boat. Letters to Constantinople were carried first by boat and then by land. The *via maris* was dangerous in winter as well as during periods of naval wars. However, it seems that communications did not break down, though the voyages took longer and were not quite as frequent in winter. Venice had taken care to organise postal services in Crete, Zante and Corfu and, in 1700, during the second brief occupation of the

Peloponnese, there as well. Unfortunately, our present knowledge of these services is fragmentary and limited.

In the 18th c., the need for regular and well-organised postal services between western Europe and the ottoman empire mainly for commercial reasons, was first satisfied by the Kingdom of two Sicilies, which ran a courier from Napoly to Durazzo and then via Salonica to Constantinople and back once a month as from 1742. During that period the Austrian *posta* also ran once a month overland to Constantinople; later this became twice monthly. By specially dispatched courier from Smyrna, the local merchants had also access to this post. The same applied for Ambelakia in Thessaly via Salonica. The commercial interests and other correspondence of merchants, consuls and travellers, with Britain were by that time fairly well serviced, mainly by the British ships in the Mediterranean, though it took obviously longer.

Postal services in the Ionian Islands were organised under the French Republican rule (1797-1799); new efforts were made during the period of the Septinsular Republic (1799-1807) and the resulting organisation was not affected greatly by the new rule of the Imperial French this time (1807-1814).

It must have been nearly impossible, or quite unusual, for most common people to have access to an organised postal service wherever and whenever there existed one, which would have certainly been expensive as well. All private correspondence was carried by travellers, merchants, sailors etc., who were usually acquainted with the sender, and travelled by land or by sea to a destination near the place where the addressee lived. The letters then passed from hand to hand until they eventually reached him, if they ever did. All this might take quite a long time, in most cases months, occasionally years.

The percentage of letters or parcels lost, misplaced or misappropriated was high as the travels were difficult and dangerous and the couriers not always reliable. The entirety of private correspondence had to rely on this personal sort of arrangement and it was conducted according to the availability and reliability of a courier, who was not normally paid for his trouble. Thus, it was quite common for letters to be sent twice, with different unofficial couriers and by different routes, so that the sender could expect one of them to safely arrive to its destination. It often made necessary the safe keeping of copies of the letters, as well, in case they were lost.

The various serious problems which arose from this precarious system of transmission of letters affected not only the terms used to denote the persons who carried them, since they were not actually official postmen, at least until

the beginning of the 19th c. It also determined part of the contents of the letters, which usually included writing about the persons and the mode of dispatch of the correspondence, detailed descriptions of the objects that might accompany the letters and/or the complaints about the difficulties of communication and the behaviour of the courier. Under these circumstances it is extraordinary that such a large number of private letters of these centuries have survived. Perhaps this is due to the great value they had for the people in the past, who saved them, kept them and often copied them in order to be used as an example for letter writing, if they belonged to distinguished persons, scholars and prelates.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ
ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΑ
(16ος-19ος αι.)

20-21 Μαρτίου 2003
Μέγαρο Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
Πανεπιστημίου 28

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Κώστας Λάμπας
 Πηνελόπη Στάθη
 Ρόδη Σταμούλη
 Όλγα Άλεξανδροπούλου
 Χαρίτων Καρανάσιος
 Κώστας Λαμπρινός
 Νάσια Γιακωβάκη

ΠΕΜΠΤΗ 20 ΜΑΡΤΙΟΥ

- 09.30 Προσφωνήσεις:
 Άγγελικη Λαΐου, Άκαδημαϊκός
 Κώστας Λάμπας, Διευθύνων τὸ Κέντρον Ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ
 καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ

Πρωινή Συνεδρία

ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ

Πρόεδροι: Κρίτων Χρυσοχοΐδης, Λουκία Δρούλια

- 10.00 Δημήτριος Σοφιανός, Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ βυζαντινὴ παράδοση στὴ
 νεοελληνικὴ ἐπιστολογραφία: μιὰ ἐπισκόπηση
- 10.20 Εὐθύμιος Λίτσας, Ἄπὸ τὴν ἀλληλογραφία στοὺς «ἐπιστολικούς τύπους».
 Ἡ περίπτωση τοῦ Μελετίου Πηγᾶ καὶ τοῦ Μαξίμου Μαργουνίου
- 10.40 Νίκη Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, Ἡ βυζαντινὴ παρακαταθήκη
 στὴ νεοελληνικὴ ἐπιστολογραφία. Ἡ περίπτωση τοῦ Εὐγένιου Γιαννούλη
- 11.00 Συζήτηση
- 11.20 Διάλειμμα
- 11.50 Δημήτρης Ἀποστολόπουλος, Ἡ ἐπιστολογραφία τοῦ Ἀλέξανδρου καὶ τοῦ
 Νικόλαου Μαυροκορδάτου: τὸ πρόβλημα τῆς πατρότητας 43 ἐπιστολικῶν
 κειμένων
- 12.10 Χαρίτων Καρανάσιος, Μορφή, περιεχόμενο καὶ χρήση τῶν ἐπιστολῶν
 τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου
- 12.30 Μάχη Παΐζη-Ἀποστολοπούλου, Ἐνα ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο ἀλληλογραφίας
 μετατρέπεται σὲ ἐπιστολάριο. Μιὰ περίπτωση τοῦ 18ου αἰώνα
- 12.50 Πηνελόπη Στάθη, Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Μεγάλων Διερχομένων τῆς Πύλης
 μετὰ τοὺς πατριάρχες Ἱεροσολύμων (17ος-18ος αἰ.)
- 13.10 Συζήτηση

Ἀπογευματινὴ Συνεδρία

ΑΠΟ ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΣΤΑ ΕΝΤΥΠΑ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΑ

Πρόεδροι: Δημήτριος Σοφιανός, Ἑλένη Μπελιᾶ

- 17.30 Μιχάλης Λασιθιωτάκης, Ἐπιστολογραφία καὶ ρητορική στὸν Γραμματοφόρο τοῦ Φραγκίσκου Σκούφου
- 17.50 Μάρθα Καρπόζηλου, Ἀνιχνεύοντας τὰ πρότυπα καὶ καταγράφοντας τὴν τύχη τῶν Ἐπιστολικῶν Τύπων τοῦ Κορυδαλέα
- 18.10 Συζήτηση
- 18.30 Διάλειμμα
- 19.00 Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, Τὰ έντυπα Ἐπιστολάρια τῆς Βενετίας (1757-1832)
- 19.20 Μαρία Στασινοπούλου, Ξαναδιαβάζοντας τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Δημητρίου Δάρβαρη (1808)
- 19.40 Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Ἡ ἀνάγνωσις τῶν τερπνῶν γραμμάτων»: ρητορικοὶ τόποι καὶ κοινωνικὴ κριτικὴ στὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Γρηγόριου Παλαιολόγου (1843)
- 20.00 Συζήτηση
- 20.20 Δεξίωση

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 21 ΜΑΡΤΙΟΥ

Πρωινὴ Συνεδρία

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ: ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Πρόεδροι: Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Βασίλης Σφυρόερας

- 09.30 Νάσια Γιακωβάκη, Ἐνας νέος ρόλος γιὰ τὴν ἐπιστολογραφία: ἡ συμβολὴ τῆς στὴ διαμόρφωση τῆς νεοελληνικῆς δημόσιας σφαίρας στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα
- 09.50 Ἐμμανουὴλ Φραγκίσκος, Τὰ ὄρια τοῦ ἰδιωτικοῦ στὴν ἀλληλογραφία Κοραΐ καὶ ἡ ὑπέρβασή τους

- 10.10 Κώστας Λάππας, Κοινωνικὲς ἱεραρχίες καὶ ἰδεολογία στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου
- 10.30 Συζήτηση
- 10.50 Διάλειμμα
- 11.20 Δημήτριος Πολέμης, Ἡ θρησκευτικὴ διάσταση στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Θεόφιλου Καΐρη
- 11.40 Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Ἀληπασαδίτικα: ἡ ἐλληνικὴ ἀλληλογραφία ἐνὸς περιφερειακοῦ πασᾶ
- 12.00 Σπύρος Ἀσδραχάς, Ἀλληλογραφία καὶ ἀφήγηση: διοικητικὲς αὐθεντίες καὶ διωκόμενοι (18ος-ἀρχὲς 19ου αἰ.)
- 12.20 Συζήτηση

Ἀπογευματινὴ Συνεδρία

ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ, ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ

Πρόεδροι: Ὀλγα Κατσαορδῆ-Hering, Πασχάλης Κιτρομηλίδης

- 17.30 Εὐτυχία Λιάτα, «Μὲ μυστικὲς γραφὲς» καὶ «τίμιες» οἱ ἐντιμότατοι πραγματευτὲς ἀλληλογραφοῦν καὶ νεγκοτσιάρουν τὸν 18ο αἰῶνα
- 17.50 Βασίλης Κρεμμυδάς, «Τιμιώταται Κύρ Κόστα, ἀσπάζομαι ἀδελφικῶς». Ἡ ἀλληλογραφία ὡς ἀπόλυτο ἐργαλεῖο τῆς ἐμπορικῆς πράξης (1800-1850)
- 18.10 Ἄννα Μανδουλαρᾶ, «Ἀγαπητὲ Πάτερ Προσκυνῶ»: ἡ ἐμπορικὴ ἀλληλογραφία ὡς λόγος «παρουσίας», 1840-1860
- 18.30 Παρέμβαση
Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, Ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία (Copia lettere) τοῦ ἐμπορικοῦ οἴκου Τσιτσέλη τῆς Κεφαλονιάς
- 18.45 Συζήτηση
- 19.00 Διάλειμμα
- 19.20 Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ἡ διακίνηση τῆς ἀλληλογραφίας (17ος αἰ.-1821)
- 19.40 Παναγιώτης Μουλλᾶς, Συμπεράσματα καὶ προτάσεις
- 20.00 Συζήτηση
- 20.30 Κλείσιμο τοῦ Συμποσίου ἀπὸ τὴν Ὄργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Ἀβράμιος Ἱεροσολύμων 94, 95
 Ἀγάθη μοναχὴ 69
 Ἀγαρηνοὶ 97
 ἀγγελιοφόροι 340, 343, 363. Βλ. καὶ ταχυ-
 δρόμοι
 Ἀγγέλου Ἰακώβου 209, 226
 Ἀγγλία, Ἄγγλοι 182, 207, 208, 365· ἀγγλικὴ
 πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα 236· γλώσσα
 276· ὄρυχεῖα 194. Βλ. καὶ Βρετανία
 Ἁγία Γραφή 266
 Ἀγιάννης (τοπων.) 294
 Ἁγίας Ἄννης Σκήτη (Ἅγιο Ὄρος) 154
 Ἁγίας Τριάδος μονὴ (Μετέωρα) 68
 Ἁγιοὶ Τόποι 99
 ἅγιος Στέφανος 114
 Ἅγιος Τάφος 94, 97, 99, 106, 107. Βλ. καὶ
 Παναγίου Τάφου μετόχι
 ἁγίου Ἀθανασίου «βιβλίον» 34
 Ἁγίου Γεωργίου βιβλιοθήκη· βλ. Βουκουρέ-
 στι
 Ἁγίου Γεωργίου τυπογραφεῖο (Βενετία)
 166, 170, 179
 Ἁγίου Σάββα βιβλιοθήκη· βλ. Βουκουρέστι
 Ἁγκυρα 82, 89
 Ἀγκώνα 365
 Ἁγραφα, Ἁγραφιῶτες 34, 55, 61, 65, 66, 67,
 68, 69
 Ἁδὰμ 163
 Ἀδελφότητα Θεοσεβῶν (Παρίσι) 258
 Ἄδης 117, 118, 120
 Ἀδριανούπολη 52, 97, 98, 353
 Ἀδριατικαὶ νῆσοι 164
 Ἄετοῦ ἅγιος (ἐπίσκοπος) 370
 Ἀζαρίας, δευτερεύων 86
 ἄζυμοσφραγίδα 59
 Ἀθανασιάδης Κύριλλος 92
 Ἀθανάσιος, ἀδελφὸς Ἀναστασίου Γορδίου
 58, 65, 67
 Ἀθανάσιος Πάριος 27
 Ἀθήνα, Ἀθηναῖοι 21, 25, 61, 65, 89, 182, 193,
 288, 330, 361· Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 234·
 Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων
 155, 171· Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 285·
 Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη (ΕΒΕ) 57, 58, 59, 60,
 68, 79, 80, 87, 88, 89, 187· Μουσεῖο
 Μπενάκη 48, 53· Ἀθηνῶν μητροπολίτες,
 βλ. Μελέτιος, Μιχαὴλ Χωνιάτης
 Ἀθηνᾶ (ἐφημ.) 236
 Ἀθηνᾶ (περιοδ.) 183
 Αἴγυπτος 19, 93, 324
 Αἰκατερίνα Β', αὐτοκρατορίσσα 159
 Αἰλιανὸς Κλαύδιος· Ἀγροικικὲς ἐπιστολὲς 20
 Αἰσχίνης· ἐπιστολὲς 25
 Αἴσωπος 41, 42
 Αἰτωλικὸ 67
 Αἰτωλοακαρνανία 66
 Ἀκραγαντίνων τύραννος· βλ. Φάλαρις
 Ἀκροπολίτης Κωνσταντίνος· βλ. Κωνσταν-
 τίνος
 Ἀλβανία, Ἀλβανοὶ 273, 274, 276, 277, 278,
 279, 284, 353· γλώσσα 277· ἔθνικὴ ιδέα
 277· ἔθνικισμὸς 271, 274· ἑλληνοφωνία
 274-278, 284· ἱστοριογραφία 271· κρά-
 τος 277
 ἄλβανόφωνοι 276, 287
 Ἀλεξάνδρεια 20
 Ἀλεξανδρείας πατριάρχης· βλ. Μελέτιος
 Πηγάς
 Ἀλέξανδρος [ὁ Μέγας] 23, 24
 Ἀλέξης, παπα- 61
 Ἀλέξιος, σιδορ- 324
 Ἀλὴ πασὰς 269-286, 346
 Ἄλλη Σαξωνίας 179
 Ἄλλη Σουηβίας 179
 «ἄλληλογραφία» (ἄρος) 246, 344
 ἄλληλογραφία· βλ. ἐπιστολογραφία
 ἀλφαβητισμὸς 288. Βλ. καὶ ἀνάγνωση,
 ἀναφάβητες γυναῖκες, ὀλιγογράμματοι
 γραμματικοί, στοιχειώδης ἐγγραμ-
 ματοσύνη

- Άμπελάκια, Άμπελακιώτες 307, 312, 315, 357
 Άμστερνταμ 158, 240, 242, 315
 Άμφιλόχιος Κυζίκου 20
 Άμφισσα 61
 ανάγνωση [66]. Βλ. και άλφαβητισμός
 αναγνωστικό κοινά 14, 200, 201, 203, 204, 207, 210, 212, 214, 215, 216, 217, 222, 227
 αναλαβήτες γυναίκες 64. Βλ. και άλφαβητισμός
 Αναμόρφωσις (έφημ.) 182
 Ανάπλι 310, 311, 312. Βλ. και Ναύπλιο
 Αναστάσεως ναός (Ίεροσόλυμα) 107
 Ανατολή 190, 347, 354, 360, 361
 Ανατολικές Ίνδιες 190
 Άνδρος 257, 258, 263, 264· Όρφανοτροφείο 258, 263, 264
 Άνδρουτσος Όδ. 236
 Άνθιμος Ίεροσολύμων 94
 Άνθιμος μοναχός 97
 [Άνθιμος] Σμύρνης 254
 Άνθολόγια 163
 Άντωνιάδης Έμμ. 236
 Άντώνιος Βοεβόδας 97
 Άνώνυμος Διδάσκαλος 22
 άπανταχοῦσες 162, 231
 άπεζοδρόμος 314
 Άπελλής 252
 Άπόκαικος· βλ. Ίωάννης
 Άπολλώνιος Τυανεύς 18· έπιστολές 25
 Άποστόλης αναγνώστης 61
 Άποστόλης Άρσένιος· βλ. Άρσένιος
 Άποστόλης Μιχαήλ 22-23
 Άρβανίτες Τοῦρκοι 290
 άργαστήρι 305, 307
 Άργοναυτικά 200
 Άργος 342, 355
 Άργυρόπουλος Ίάκωβος 249, 251
 Άργυρόπουλος Ίωάννης 23
 Άρέθας Καισαρείας 22
 Άριστοτέλης 18, 129, 134, 138, 144, 145, 234· άριστοτελισμός 159
 Άριστοφάνης 41, 42· Άχαρνείς 41· Βάτραχοι 41· Νεφέλαι 41· Πλούτος 41, 133· Σφήκες 41
 άρματολοι 287, 288, 289, 290, 291, 295
 άρομουνική γλώσσα 173
 Άρς Γκριγκόρι 271, 274
 Άρσένιος (Άποστόλης) Μονεμβασίας 221
 Άρτα 61, 64, 65, 287· Ναυπάκτου και Άρτης μητροπολίτης 289, βλ. και Νεόφυτος
 Άρτέμων Κασσανδρεύς 18, 128, 135, 136
 άρτζιχάλιον 283
 άρχαία έλληνική και λατινική έπιστολογραφία 18-20, 30
 Άρχείο Άλή πασά· βλ. Άλή πασάς
 Άσδραχάς Σπύρος 315
 άσθένειες 65
 Άσία 23
 άστική τάξη 193, 194, 195· άξιακά συστήματα 193· άπολαύσεις 190, 191· άρετές 185· ήθη 185, 189· φαντασιακό 192, 194, 195
 Αύγερης, κύρ- 59, 60
 Αύξεντιάδης Γεώργιος 370
 Αύστρια 103, 165, 173, 175, 176, 177, 179· αύστριακή (βιεννέζικη) γραφειοκρατία 303· αύστριακή πόστα, βλ. πόστα πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη 99. Βλ. και Άψβουργική αυτοκρατορία
 Αύστρουγγαρία 179
 άυτολογοκρισία 254
 Άφθόνιος 134· Προγυμνάσματα 25, 68
 Άφρική Β. 275
 Άφροδίτη 135
 Άχιλλεύς 41
 Άψβουργική αυτοκρατορία 174, 177, 356· έθνικές σχολές 177· έλληνόφωνη κοινότητα 175· έλληνόφωνοι όρθόδοξοι 177· σχολεία 177. Βλ. και Αύστρια
 Βαβούσκος Κωνσταντίνος 152
 Βάκχος 118
 Βαλκανική, Βαλκάνιοι 91, 175, 283· γλώσσες 277
 Βάλτος 291
 Βανλή (Βανή) έφέντης 98
 Βαρδαλάχος Κων. 202, 235, 252, 253
 Βαρθολομαίος Ήρακλείας 86
 Βαρλαάμ μονή (Μετέωρα) 68
 Βασιλεία 26
 Βασίλειο τών Δύο Σικελιών 356
 Βασίλειος ό Μέγας· έπιστολές 20, 25, 33, 37, 41, 42

- Βασιλείου Άλέξανδρος 199, [200], 201, 202, 203, 204, 211, 212, 215, 217, 218, 219, 221, 222, 224, 225, 232, 233, 234, 235, 237, 240, 241, 358, 371
 Βατικανό 25, 37, 126, 131, 135-148
 Βατοπεδίου μονή 131
 Βαυαροί 191
 Βελή πασάς, γιός του Άλή πασά 272, 278
 Βελιγράδι 356
 Βελούδης Σπυρίδων· Έπιστολάριον περιέχον διαφόρους τύπους έπιστολών 166, 169, 179, 170
 Βενετία, Βενετοί, Βενετζιάνιοι 104, 151-168, 169, 170, 174, 180, 186, 215, 305, 310, 312, 314, 315, 325, 340, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 362, 289, 307· βενετοί ύπήκοοι 287· φιλωρωσικοί κύκλοι 159. Βλ. και Έλληνικό Ίνστιτούτο
 Βενετοκρατία στα Άγραφα και την Εύρυτανία 66· στα Έπτάνησα 354· στην Πελοπόννησο 355
 βενετοκρατούμενες περιοχές 307
 βενετοτουρκικός πόλεμος (1684-1699) 66
 Βενιαμίν 333, 334
 Βεντούρας Κωνσταντίνος 96
 Βερολίνο 178
 Βηθλεέμ ναός 97. Βλ. και Πολύκαρπος Βηθλεέμ
 Βηλαράς Ίωάννης 252, 255, 283
 Βηρυτός 194, 195
 βιβλία 58, 65, 66, 92, 106, 163, 203, 223· άγορά 169· ανταλλαγή 106· βιβλιοπαραγωγή 201, 209· διακίνηση 34, 63· λαϊκό βιβλίο 163, 166· λειτουργικά 152, 154, 163· σλαβικά 161· τραβήγματα, βλ. Έπιστολάρια βιβλιοδεσία 65, 83
 βιβλιοθήκες 66, 68, 77, 81, 83, 84, 92, 106
 Βιβλιοθήκη τής Βουλής τών Έλλήνων· βλ. Άθήνα
 Βιβλίον περιέχον ύποδείγματα έπιστολών προς διάφορα πρόσωπα (1756) 156
 βιβλιοπωλεία 215
 Βίβλος 41
 Βιέννη 157, 165, 169, 179, 199, 200, 204, 215, 232, 235, 240, 245, 246, 250, 312, 354, 356, 357, 358, 371
 βιομηχανία 183, 194· βιομηχανικά καταστήματα 182
 Βλαντής Σπυρίδων 164, 165, 166, 201, 234
 Βλαστός Ζανής 233, 240, 241
 Βλαστός Παντολέον 234, 240, 241
 Βλαχία, Βλάχοι 91, 96, 97, 100, 101, 105, 106, 175, 182, 345· αύλη 60, 63· στάμπα 65
 βλάχικα 295
 Βλαχογιάννης, κλέφτης 293
 Βλάχος 295
 βλαχόφωνοι 287
 Βοκκάκιος 164
 Βόλος 61
 Βολταίρος 165
 Βόνιτσα 289
 Βόρτολι τυπογραφείο 152, 153
 Βοσνία 272
 Βοστίτσα 342
 Βούκελιτς Μίροσλαβ 178
 Βουκουρέστι 61, 65, 89, 98, 100, 162, 186, 254, 327, 345· αθθεντική Άκαδημία 100· βιβλιοθήκες Άγίου Γεωργίου, Άγίου Σάββα 106· Ρουμανική Άκαδημία 49, 75, 76, 81, 89, 93
 Βούλγαρης Εύγένιος 27, 159, 164, 165
 Βουτυμάννος Φίλιππος 225
 Βρανιανά 42, 55, 59, 63, 65· σχολείο 66
 Βρασσοβό 254
 Βρετανία, Βρετανοί 346, 360, 361, 365, 366· άρχαία 360. Βλ. και Άγγλία
 Βρετανική Βιβλιοθήκη· βλ. British Library
 Βροκίνης Λαυρέντιος 152
 Βροῦτος· έπιστολές 25
 Βρυέννιος Ίωσήφ 83
 Βρυξελλών Βιβλιοθήκη 29
 βυζαντινή έπιστολογραφία 11-12, 20-24, 29-44, 59, 174
 Βυζαντινολογικό Συνέδριο Γ' 21
 Βυζάντιο, βυζαντινή αυτοκρατορία 11, 17-24, 60, 277, 278, 340· βυζαντινή σκέψη 264
 Βύρων 239
 Βυτίνας Βιβλιοθήκη 68
 Βωρισθένης 104
 Γαβριήλ Ροδίτης 26
 Γαβριηλόπουλος Ίάκωβος 86

- Γαβριήλος ιερομόναχος 85
 Γαζής Άνθιμος 234
 Γαζικιρμένι 104
 Γαλατάς 349
 Γαλλία, Γάλλοι 97, 98, 99, 105, 176, 182, 207, 208, 214, 239, 258, 346, 364, 365· άρχεΐα 360· γλώσσα 276, 312· γαλλικός στοχασμός 262· Γάλλοι όρθολογιστές 264· Γάλλοι Αύτοκρατορικοί 365· Γάλλοι Δημοκρατικοί 362· Έθνική Βιβλιοθήκη Γαλλίας, βλ. *Bibliothèque Nationale*. Βλ. και Έπιστολάρια, έπιστολές
 Γαλλική Έπανάσταση 237
 γαμήλια γιορτή 64
 Γανυμήδης 41
 Γαστούνη 342
 Γεδεών Μανουήλ 49, 72, 93, 99, 100
 γένη έπιστολών 112, 129· δικανικόν 137, 154· έπιδεικτικόν 137, 154· συμβουλευτικόν ή δημηγορικόν 137, 154. Βλ. και έπιστολές, χαρακτηρισές έπιστολών
 Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) 56, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 66, 67, 68, 69
 Γενική Έφημερίς της Ελλάδος 236
 γενίτσαροι 347, 358
 Γεννάδειος Βιβλιοθήκη· βλ. Αθήνα
 Γεννάδιος Σχολάριος· *Περί των άχράντων μυστηρίων* 98
 «γενναιότατος» (προσφώνηση) 326
 Γερμανία 182, 205, 207, 208· γλώσσα 173, 174, 175, 176, 276· γερμανικές λέξεις στην έλληνική έπιστολογραφία 308· γερμανός πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη 99· γερμανόφωνος χώρος 176. Βλ. και Έπιστολάρια
 Γερμανός Νύσης 85
 γεωργία 182, 183
 Γεωργίδης Νικόδημος 164
 Γεώργιος Τραπεζούντιος· *Θέματα εις τό έπιστολάρι... Θεοφιλου του Κορυδαλλέως* 131
 Γεωργίου Μιχαήλ· *Αποθήκη των Παιδων* 175
 Γεωργουλές Γεώργιος 354
 Γιάννενα· βλ. Ίωάννινα
 Γιαννούλης Ευγένιος 26, 29-44, 55, 58, 65, 68, 69, 76, 78, 80, 85, 280, 368, 369, 370
 Γιαντζήτου Αδόρνου (του-) «μαρτζιλιάνα» 314-315
- Γιασενόπτζα 104
 Γιβραλτάρ 360
 Γιωργάκης καπετάν-291
 Γκίκας Γρηγοράσκος 97
 Γκίλφορντ· βλ. North Frederic
 Γκίνος· βλ. Νικολάου
 Γκολντόνι 164. Βλ. και Γολδόνιος
 Γλαυκωπίδης Σπυρίδων 258, 261, 262
 Γλυζούνης· *Δογμιαστική* 163
 Γλυκής Νικόλαος 151, 152, 154, 158, 159, 161, 163, 164, 165, 169, 188
 Γολδόνιος Κάρολος 165· βλ. και Γκολντόνι
 Γολιάθ 118
 Γόρδιος Άναστάσιος 27, 32, 41, 55-70, 80, 81, 85
 Γούβα Βρανιανών 33, 42
 Γουλιανός Κωνσταντίνος 82, 85
 Γραικοί 201· «γραικικά κεφαλαία» 218, 219, 222
 γράμμα φράντζικο 311
 γράμματα κοινά 66· έκκλησιαστικά 66
 γραμματεΐς (έγχειρίδια έπιστολογραφίας) 176, 178
 γραμματικοί, γραφιάδες, γραφείς 59, 63, 96, 173, 284, 275, 276, 278, 279, 287, 303, 304, 305, 312, 318, 319
 γραμματοκιβώτιο 352
 γραμματοκομιστής 60, 120, 252, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 367, 368, 369, 371. Βλ. και ταχυδρόμοι
 γραμματοπομπός 367. Βλ. και ταχυδρόμοι
 γραμματοφόρος 40, 339, 367, 368, 369. Βλ. και ταχυδρόμοι
 Γραμματοφόρος· βλ. Σκουφος Φρ.
 Γραμματοφυλακείο Μετοχίου Παναγίου Τάφου 92, 93, 97· άλληλογραφία Αιγύπτου 93· Μεγάλης Έκκλησίας 93· Μεγάλων Διερχμένων 49, 93, 94, 97, 99, 103, 104, 105, 106, 107· Παλαιστίνης και Συρίας 93· πατριαρχών Ίεροσολύμων 91, 93· Τουρκίας 93
 γραφές μυστικές 311, 314
 Γρηγοράς Νικηφόρος· βλ. Νικηφόρος
 Γρηγόριος Δέρκων 251
 Γρηγόριος Θεολόγος Ναζιανζηνός 40, 188· Έπιστολές 20, 33, 41, 42· Έπιστολή προς Νικόβουλον 20, 57, 59, 174· Λόγοι 41, 68

- Γρηγόριος Κύπριος· Έπιστολαί 34
 Γρηγόριος Νύσης 41, 42
 Γρηγόριος Ε', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 250· μητροπολίτης Σμύρνης 239
 Γρηγορίου μονή (Άγιο Όρος) 280
 γυναΐκες· αναλφαβητισμός 64· άρετές 185· έπιστολές 164· στολισμός 64
 Δαμασκηνός Στουδίτης 339, 368· *Θησαυρός* 169
 Δανάη 41
 Δανιήλ εκ Μοσχοπόλεως· *Εΐσαγωγική Διδασκαλία περιέχουσα Λεξικόν Τετραγλωσσον* 157, 280, 281, 282, 283
 Δανιήλ Πάτιμος ό Κεραμεύς 24
 Δάρβαρης Δημήτριος 156· *Άπλοελληνική Γραμματική* 175, 177· *Έπιστολάριον κοινωνοφελές* 156, 169-180, 302-303· κληροδότημα (βιβλία) 178· παιδαγωγικό πρόγραμμα 177
 Δέλβινο 272, 273, 278· πασαλίκι 276
 Δελή Όμέρης 342
 Δελιτζάνι 359
 Δεμάδος Νικόλαος 326
 Δημαράς Κ. Θ. 13, 184, 193, 209, 333, 335, 337
 Δημητριάδος μητροπολίτης 60
 Δημήτριος Κυδώνης 22, 23, 34· έπιστολή προς Ίωάννη ε' Καντακουζηνό 23
 Δημήτριος Φαληρέυς· βλ. Ψευδο-Δημήτριος
 Δημητρίου Γεώργιος 312, 315
 Δημητσάνα 152
 δημόσια σφαΐρα 176, 185, 192, 199-230
 Δήτσα Μαριάννα 152
 Διάγνωσις περί των θρόνων των Έκκλησιών 158, 163
 διαζύγια 162
 διαθήκες 162
 διακομιστής έπιστολών 60, 61, 62. Βλ. και ταχυδρόμοι
 διακόνι (τό) 66
 διαμοιραστής τής πόστας 367. Βλ. και ταχυδρόμοι
 διατροφή 67
 Διαφωτισμός 182, 185, 193, 206, 207, 208, 214, 219, 283, 284
 Διβάν έφέντης 274, 275, 276
- διδασκτικά βοηθήματα 34· έγχειρίδια 175, 177
 Διογένης, βασιλεύς 133
 Διονύσιος Αλεξανδρείς 18
 Διονύσιος Βυζάντιος 86
 Διονύσιος Λαρίσης 31
 Διονύσιος εκ Φουρνά 64, 66
 Διπλοφάναρο 91
 Δοκίμιον έπιστολικών κανόνων· βλ. Όμηρόλης
 Δοσίθεος Ίεροσολύμων 78, 92, 94, 97, 98, 99, 102, 103, 105
 Δούκας Γεώργιος, βοεβόδας 97
 Δούκας Κωνσταντίνος 86
 Δούκας Νεόφυτος 27, 201, 224, 234, 252
 Δούμας Ίωάννης 235
 δραγομανία 275
 «δραγομάνος» τής πατρίδος 219, 220, 221, 222
 δραγομάνοι 274, 275, 276
 Δρόσος Ίωάννης 312
 Δυρράχιο 348, 353, 354, 356
 Δύση 23, 236, 264, 327, 361
 δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες 206
 δυτικός στοχασμός 264
 δώρα 33, 34, 60, 62, 64, 67, 105
 Δωρόθεος 163
 Έβραιοι 95, 119, 346· έμποροι 12, 304
 έγγραμματοσύνη 279, 284. Βλ. και στοιχειώδης έγγραμματοσύνη
 έγκύκλια γράμματα 231, 238
 Έγκυκλοπαιδεία· βλ. Κομμητς, Πατούσας, Παπαδόπουλος
 Έγνατία 348
 έγχειρίδια γραμματικής (Γερμανία) 176
 «έθική» (étiquette) 246
 Έθνική Βιβλιοθήκη Γαλλίας· βλ. *Bibliothèque Nationale*
 Έθνική Βιβλιοθήκη τής Ελλάδος· βλ. Αθήνα
 έθνικισμοί στα Βαλκάνια 271, 274, 277
 έθνος-κράτος 185, 192, 194· έθνική άναμόρφωση 195· έθνική συνείδηση 184, 194, 208· έθνική φαντασία 184
 Εΐδήσεις διά τα Άνατολικά Μέρη (περιοδ.) 205
 «Έκθεσις Νέα» 24-25
 Έκθεσις περί έπιστολικών τύπων· βλ. Κορυδαλέας

Ἔκθεσις *περὶ Ρητορικῆς* βλ. Κορυδαλέας
 «Ἐκθεσις τίτλων» βλ. Κωδινός
 Ἐκκλησία 91, 265, 344
 ἔκκοσμικευμένος ἐπιστολικὸς κόσμος 189
 «ἐλλαμπρότατος» (προσφώνηση) 308
 Ἑλβετία 182
 Ἑλεαβοῦλλκος Θεοφάνης 339
 Ἑλλάδα, Ἑλληνες 23, 152, 157, 164, 166,
 181, 182, 183, 189, 200, 201, 208, 212,
 221, 225, 226, 234, 236, 238, 239, 240,
 257, 258, 259, 265, 273, 275, 276, 284,
 337· ἔθνικισμὸς 274· ἑλληνικὸ κράτος
 13, 182, 242, 277
 Ἑλληνικά Χρονικά (ἔφημ.) 236
 ἑλληνικὴ γλώσσα 95, 179, 218, 221, 276, 277,
 278, 283, 295, 304, 308, 329, 334, 343,
 353, 361, 362· ἀπλή, καθομιλουμένη,
 λαϊκὴ 63, 95, 152, 173, 175· ἀρχαία 63,
 114, 133· ἀρχαίζουσα 63· ἀρχαϊότητα
 52· καθαρεύουσα 157· κοινὴ (τοῦ ἐμπο-
 ρίου) 157, 174· μιξοβάρβαρος 186· ὑπερ-
 ἐλληνίζουσα 186· χυδαία 186· γλωσσικὴ
 διαμάχη 173
 Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία βλ. Πατούσας
 Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 182, 209,
 210, 235, 241, 277, 337
 Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο Βενετίας (ΕΙΒ) 158·
 ἀρχεῖο Γ. Μέλου 305, 306, 307, 310, 311,
 312, 313
 Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος (περιοδ.) 205
 Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταν-
 τिनουπόλεως (ΕΦΣΚ) 82, 83, 89
 ἑλληνισμὸς 125, 167, 277· νέος ἑλληνισμὸς
 209, 221· ὑπόδουλος ἑλληνισμὸς 209
 ἑλλητιστὲς 239
 ἑλληνο-ευρωπαϊκὴ παιδεία 335
 ἑλληνοκεντρισμὸς 276
 ἑλληνο-οθωμανικὸς διαφωτισμὸς 283
 ἑλληνορθόδοξοι (στὴν Αὐστροουγγαρία) 179
 ἑλληνοφωνία ἀλβανικὴ βλ. Ἀλβανία
 ἑλληνόφωνοι στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατο-
 ρία 274, 278, 283, 284, 287
 ἑλληνοχριστιανικὸς πολιτισμὸς 194
 ἔλλογος θρησκεία 261, 262
 ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια 157, 304, 314
 ἐμπορικὰ συστήματα (Γερμανία) 176
 ἐμπορικὴ ἀλληλογραφία/ἐμπορικὸς ἐπι-

στολὲς 156, 176, 301-338, 340, 348, 349,
 352, 354, 355, 360, 362· «κοινὲς» ἐπι-
 στολὲς (générales) 333-334· «μερικὲς»
 (particulieres) 333-334· πρότυπα 176·
 συχνότητα 330
 Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία βλ. Παπαδόπου-
 λος Νικ.
 ἔνθρησκος λόγος 261, 262
 «ἐντιμος», «ἐντιμότητα» (προσφώνηση)
 308, 309, 314
 ἐξαστισμὸς τοῦ ἔθνικου βίου 192, 194
 ἐξελληνισμὸς 278· γλωσσικὸς 283
 ἐξισλαμισμοὶ 277
 ἐξοθωμανισμὸς 278
 «ἐξοχότατος» (προσφώνηση) 309
 Ἐορτολόγιο 163
 ἐπιγράμματα 66, 123
 Ἐπιγράμματα εἰς διαφόρους ὑποθέσεις 72, 73,
 74, 77, 82, 83
 Ἐπίκουρος 137
 Ἐπιστολαὶ διαφόρων βλ. Οἰκονόμου Ἰωάν-
 νης Λαρισσαῖος
 Ἐπιστολαὶ διαφόρων φιλοσόφων, ρητόρων,
 σοφιστῶν βλ. Μουσοῦρος
 Ἐπιστολάρια 33, 68, 71-90, 125-196, 279,
 280, 283, 284, 302, 303, 304, 314· γιὰ
 σχολεῖα ἢ νέους ἐμπόρους 178· ἀνανέω-
 ση 170, 175-176· διαφήμιση 175· ξένα
 πρότυπα: γαλλικὰ 192, γερμανικὰ 178,
 ἰταλικὰ 13, 26, 33, 159, 166, 192, 279·
 τραβήγματα 158, 165, 166. Βλ. καὶ Βε-
 λούδης, Δάρβαρης, Ἐρασμος, Κορυδα-
 λέας, Μαρμαροτούρης, Μαυροκορδά-
 τος Νικόλαος, Μήλιας Σπυρίδων, Μου-
 σοῦρος, Ὀμηρόλης, Παλαιολόγος Γρη-
 γόριος, Σκοῦφος Φρ., Στόικοβιτες, Συνέ-
 σιος Κυρήνης, Χρησιτίδης, Ψευδο-Δημή-
 τριος, Ψευδο-Λιβάνιος, Bolte, Felbiger,
 Βιβλίον περιέχον ὑποδείγματα ἐπιστολῶν
 πρὸς διάφορα πρόσωπα, Ἐπιστολάριον ἐκ
 διαφόρων ἑρανισθέν, Ἐπιστολικῶν χα-
 ρακτῆρος σύνοψις, Νέον Ἐπιστολάριον
 Ἐπιστολάριον ἐκ διαφόρων ἑρανισθέν (1804)
 45, 46, 47, 49, 125
 ἐπιστολὲς ἀντιγραφῆ 237, 238, 239· ἀπώ-
 λεια 56, 350, 352, 357, 358, 370, 371·
 ἀποφωνήσεις 158, 304, 325, 326· ἀρχο-

τέλειες, ἀρχοτελεύτεια 174, 308· δημό-
 σια ἀνάγνωση ἐπιστολῶν 236, 237, 238,
 239· διεύθυνση παραλήπτη 62, 310· «ἔξω
 ἐπιγραφῆ» 62· «ἐπανάγραμμα» 247·
 ἐπιγραφῆ 35, 360· «ἔσω ἐπιγραφῆ» 62·
 κάψιμο ἐπιστολῶν 232-233, 235· κρυ-
 πτογραφήματα 62, 233· μελάνη 59· πα-
 ραβίαση ἀπορρήτου 232, 370-371· προ-
 οίμιο 35-36, 37, 62, 113, 132, 133· προσ-
 φωνήσεις 35, 43, 62, 96, 103, 133, 137,
 158, 161, 174, 199, 216, 222, 223, 248,
 249, 250, 280, 285, 288, 302, 304, 308,
 309, 310, 325, 326, 333-334· σφράγισμα,
 βλ. μπολίνια· χαρτὶ 59, 245, 247, 359·
 χρονολόγηση 310· ὑστερόγραφο 62, 96·
 ἐπιστολὲς στὰ γαλλικὰ 311, 329, 334· σὲ
 ὀθωμανοὺς ἀξιωματούχους (ὑποδείγμα-
 τα) 280, 282, 283. Βλ. καὶ γένη ἐπιστο-
 λῶν, ἐμπορικὴ ἀλληλογραφία, ἐπιστο-
 λογραφία, χαρακτηριστῆρες ἐπιστολῶν
 ἐπιστολικὸ ἀφήγημα/μυθιστόρημα 173, 191,
 202, 226
 Ἐπιστολικὸ χαρακτῆρος σύνοψις 25, 126,
 128, 129, 130, 135-148
 «ἐπιστολοανοικτὲς» 232
 ἐπιστολογραφία-ἀλληλογραφία· γλώσσα,
 ὕφος 17, 19, 21, 22, 63, 68, 72, 116, 117,
 122, 123, 172, 173, 174, 245, 248, 252,
 326, 303, 304, 305, 307, 310, 313, 319·
 ἐθιμοτυπία 172, 246, 250· ἐθιμοφροσύνη
 248· ἐπιστολογραφία καὶ ἐκπαίδευση
 20, 68, 130, 174, 177, 279· διακίνηση ἀλ-
 λογραφίας 14, 60-61, 240, 327, βλ. καὶ
 ταχυδρομεῖο· διοικητικὴ ἀλληλογραφία
 176· ἰδιωτικὸ καὶ δημόσιο 172, 193,
 231-244, 269, 270, 321, πβ. δημόσια
 σφαίρα· κοινωνικὲς ἱεραρχίες 245-256,
 326, 336· ξένα πρότυπα 195· παράδοση
 11, 174, 180, 246, 247, 248, 250, βλ. καὶ
 βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία, ἀρχαία ἑλ-
 ληνικὴ καὶ λατινικὴ ἐπιστολογραφία·
 πυκνότητα ἀλληλογραφίας 319-321·
 πρακτικὴ 173, 174, 279· ρητορικὴ 11,
 [35], 36, 111-124, 247, 251, 293, βλ. καὶ
 Κορυδαλέας, Σκοῦφος Φρ. Βλ. καὶ
 Γιαννοῦλης, Γόρδιος, Καίρης Θεόφιλος,
 Κοραῆς, Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος ὁ

ἐξ ἀπορρήτων, Οἰκονόμος Κωνσταντί-
 νος, Γραμματοφυλακεῖο, ἐμπορικὴ ἀλ-
 λογραφία, ἐπιστολὲς, κορισποντέν-
 ζια, ταχυδρόμοι
 ἐπιτροπικὰ γράμματα 64
 Ἐπτάνησα, Ἐπτάνησος 275, 349, 354, 362,
 365, 366. Βλ. καὶ Ἴονια Νησιά
 Ἐπτάνησος Πολιτεία 287, 362, 363, 364
 Ἐρασμος· *Opus de conscribendis epistolis* 26
 ἐργαλεῖα γεωργικὰ 182
 ἐργαστήριο βιβλιοδετικὸ 83
 Ἐρμηνεῖα εἰς ἀπλήν φράσιν τῶν ἐπιστολικῶν
 τύπων... Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλέως 132-133
 Ἐρμῆς ὁ Λόγιος (περιοδ.) 205
 Ἐρωτος ἀποτελέσματα 172
 Ἐσατ ἐφέντης 96
 Ἐσφιγμένου μονῆ 72, 73
 «Ἐταιρεία τῶν Ἀθροποτηρητῶν» 217, 218
 «ἐταιρισμὸς» 210
 Εὐα 119
 Εὐαγγελικὴ Σχολή βλ. Σμύρνη
 Εὐβοία 274
 «εὐγενής», «εὐγενέστατος» (προσφώνηση)
 308, 309, 314, 326
 Εὐγένιος, ἀδελφὸς Ἀναστασίου Γορδίου 58
 Εὐγένιος Αἰτωλός βλ. Γιαννοῦλης
 Εὐδαμος 133
 Εὐρυτανία 66
 Εὐρώπη 182, 189, 190, 205, 215, 208, 210,
 214, 219, 237, 264, 312, 317, 336, 346,
 349, 355, 356, 361, 363, 364· ἀνατολικὴ
 208· κεντρικὴ 303· ἱστορία 209· λογοτε-
 χνία 194· μοντερνισμὸς 185· «φωτισμέ-
 νη» Εὐρώπη 200
 Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου 58
 Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης 22, 37
 Εὐστάθιος, χρυσοχόος 43
 Εὐχαίτων μητροπολίτης βλ. Ἰωάννης Μαυ-
 ρόπους
 Ἐφημερίδες Ἰωάννη Καρυοφύλλη 81
 Ἐφημερίς τῶν Ἀθηνῶν 236
 Ἐφημερίς (Βιέννη) 357, 358
 Ζαγορά 68
 Ζαγόρια, Ζαγορίσιοι 273, 346
 Ζάκυνθος 61, 65, 264, 310, 327, 352, 360,
 361, 365

Ζάνος Πέτρος 257, 258, 259, 260, 261, 265, 266
 Ζάρα 354
 Ζαχαρίας, ήγούμενος μονής Σπαρμού 370
 Ζέμονας 356, 357
 Ζεμπιδιέ, σύζυγος Βελή πασά 278
 Ζερβός Γεώργιος 114
 Ζερβός Δημήτριος 365, 366
 Ζερβός Παῦλος 114
 Ζερλέντης Περικλῆς 81
 Ζηνόβιος 40
 Ζήσης Θεόδωρος Ν. 154
 ζητεῖες 164
 Ζωσιμάδες 164, 165, 224, 234

Ἡλιού Φίλιππος 14, 166, 195, 209, 236, 283
 ἡμεροδρόμος 367. Βλ. καὶ ταχυδρόμοι
 Ἡμερολόγια 163, 359
 ἡμερολόγιο (παλαιό-νέο) 310
 Ἡπειρος 104, 273, 274, 279, 327· ἡπειρωτικές ἀκτὲς 363
 Ἡρα 41
 Ἡρακλείας Βαρθολομαῖος· βλ. Βαρθολομαῖος
 Ἡρακλῆς 132
 Ἡσίοδος 41, 42
 Ἡὸς (ἔφημ.) 236

Θάνου Γεώργιος 315
 Θέματα εἰς τὸ ἐπιστολάρι... Θεοφίλου τοῦ Κορδαλλέως· βλ. Γεώργιος Τραπεζούντιος
 Θεοδόσιος, αὐθεντικός γραμματικός 86
 Θεοδόσιος Μηδείας καὶ Σωζοπόλεως· Ὑμνοὶ 71, 72, 73, 77, 78, 82
 Θεοδόσιος, παπᾶ- 203
 Θεοδοσίου Δημήτριος 151, 161, 163, 164, 169
 Θεόδωρος Κυζίκου 37
 Θεολογίτης Ἰωάννης 163, 164
 θεοσέβεια 257-267
 Θεοσεβικὴ Ἐπιτροπὴ (Παρίσι) 258
 Θεοτόκης Νικηφόρος 27
 Θεοφάνης Ἱεροσολύμων 91
 Θεοφύλακτος Σιμοκάττης ὁ Σχολαστικός 24
 Θεσσαλία 59, 61, 245, 249, 254, 357, 368
 Θεσσαλονίκη 246, 254, 310, 315, 344, 348, 356, 367· βλ. καὶ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης

Θησαυρός· βλ. Δαμασκηνὸς Στουδίτης
 θνητοφυχία 260
 Θεωδώρακος 292
 Θράκη 58
 θρησκευτικὸς οὐμανισμὸς 30, 159

Ἰακώβ κλίμαξ 117
 Ἰάκωβος ἀπόστολος· Καθολικὴ ἐπιστολὴ 20
 ἰαμβικὸ μέτρο 128
 Ἰάμβλιχος 37
 Ἰάσιο 61, 157, 219
 Ἰβήρων μονή· βιβλιοθήκη 66, 162
 Ἰγνάτιος ἱερομόναχος 61
 Ἰγνάτιος Οὐγγροβλαχίας 240
 Ἰερόθεος ἀπὸ Τύρναβο 370
 Ἱεροσόλυμα, Ἱερουσαλήμ, Ἱεροσολυμίτες 78, 92, 97, 102, 103
 Ἱεροσολύμων Πατριαρχεῖο 91, 92· βιβλιοθήκες 92· πατριάρχες 100, βλ. καὶ Ἀβράμιος, Ἄνθιμος, Δοσίθεος, Μελέτιος, Νεκτάριος, Παΐσιος, Προκόπιος, Χρῦσανθος
 Ἰθάκη 365
 Ἰμπραχίμ, πασὰς τοῦ Μπερατιοῦ 278
 Ἰνέπακτι 104. Βλ. καὶ Ναύπακτος
 Ἰξίων 41
 Ἴονια Νησιά, Ἴονιοι Νῆσοι 352, 353, 355, 362, 363, 365. Βλ. καὶ Ἐπτάνησα
 Ἰόνιο Κράτος 365, 366
 Ἰούδας 100
 Ἰούδας ἀπόστολος· Καθολικὴ ἐπιστολὴ 20
 Ἰουλιανὸς Δημήτριος 96
 Ἰουλιανὸς Παραβάτης· ἐπιστολὲς 20, 25. Βλ. καὶ Ψευδο-Ἰουλιανὸς
 Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης· ἐπιστολὲς 20, 33
 Ἰσλάμ 278
 Ἰσμαήλ, μπέης Σερρών 273
 Ἰσμαήλι 91, 320, 321
 Ἰσοκράτης 68· ἐπιστολὲς 25
 Ἰσοῦφ πασὰς Θεσσαλονίκης 273
 Ἰσπανία 104
 Ἰταλία 128, 130, 347, 353, 364· γλώσσα 174, 287, 312· ἰταλικὲς λέξεις στὴν ἑλληνικὴ ἐπιστολογραφία 63, 307, 308· μεταφράσεις ἀπὸ τὰ ἰταλικά 164. Βλ. καὶ Ἐπιστολάρια
 Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 22

Ἰωάννης ἀπόστολος· Καθολικὲς ἐπιστολὲς 20
 Ἰωάννης ε΄ Καντακουζηνὸς 23
 Ἰωάννης Μαυρόπουλος, μητροπολίτης Εὐχαΐτων 22
 Ἰωάννης Χρυσόστομος 41· Ἐπιστολὲς 20, 33, 41· Ὁμιλίαι 66
 Ἰωαννίκιος Ἐλασσώνος, κατόπιν Φιλιππουπόλεως 249, 344
 Ἰωάννινα, Γιάννενα, Γιαννιώτες 61, 152, 269, 272, 273, 276, 315, 346, 354, 358· πασαλίκιο 273, 275, 276· σχολεῖα 219.
 Ἰωσήφ Β΄ τῶν Ἀφβούργων 176

Καγκελάριος Ἀλέξανδρος 166
 Καινὴ Διαθήκη 41
 Καῖρη Εὐάνθια 267
 Καῖρης Δημήτριος 267
 Καῖρης Θεόφιλος 27, 257-268· Γνωστικὴ 262· Ἐπιτομὴ τῆς θεοσεβικῆς διδασκαλίας καὶ ἠθικῆς 263· Θεοσεβῶν προσευχαὶ καὶ ἱερὰ ἄσματα 263· Στοιχεῖα φιλοσοφίας 263
 Καισαρείας μητροπολίτης· βλ. Ἀρέθας
 Καλάβρυτα 342
 Καλαμᾶς Φιλάρετος 181
 Καλαράσιδες 345
 Καλαρρύτες 346
 Καλενδάρια 161, 166
 Καλλιόπη (περιοδ.) 236
 Καλογεράς Μάρκος 320, 326
 Καμενίτζα 98
 Καμπανάκης Σωφρόνιος 264
 Κανάρης Κων. 236
 Κανόνια γιὰ τὴν εὕρεση ἐορτῶν 163
 Καντακουζηνοὶ 91
 Καντακουζηνὸς Κωνσταντῖνος 101, 102
 Καντακουζηνὸς Στέφανος 101
 Κάντζα 104
 Καπετανάκηδες 305. Βλ. καὶ Capitanachi
 Καπλάνης Ζώης 219, 220
 Καποδίστριας Ἰωάννης 182, [183], 236, 239· διακυβέρνηση, διοίκηση 232, 236
 καπουδὰν πασὰς 274, 343
 Καππαδόκες Πατέρες 24
 Καραγιαννάκης Δημήτριος 258
 Καραθεοδωρὴ Στέφανος 260

Καρανάσιος Χαρίτων 27, [55]
 Καρατζᾶς Νικόλαος 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84
 Κάρλοβιτς συνθήκη 98, 102, 103, 104
 Κάρλος ἀρχιδούκας 104
 Καρπενήσι· σχολή 68
 Καρουφύλλη οἰκογένεια 81, 82
 Καρουφύλληδες 76, 78
 Καρουφύλλης Ἀνδρόνικος 76
 Καρουφύλλης Ἰωάννης 33, 72, 73, 75, 76, 81, 82, 83, 85, 86, 112
 Καρουφύλλης Μανουὴλ (Μανολάκης) 76, 86
 Καρουφύλλης Μιχαὴλ 75, 76, 86
 Καρουφύλλης Ραλάκης 76, 86
 Καστανὰς Κωνσταντῆς 291
 Καστορία 163· ἔμποροι 308
 Καστρίσιος Δῆμος 310, 315
 Καστροφύλακας 352
 Καταλονία 104
 κατάστιχα με ἀντίγραφα ἐπιστολῶν 332
 κατῆς (ὑποδείγματα ἐπιστολῶν πρὸς-) 280
 Κατοχώρι 294
 Κάτταρο 349, 353
 Κάφη, χωριὸ 285
 Κεραμεικὸς (Παρίσι) 215, 216
 «Κέρας Ἀμαθείας» 252
 Κέρβερους 41
 Κέρκυρα 61, 151, 152, 164, 327, 353, 354, 362, 363, 365, 366· ἀρχεῖα 363, 364. Βλ. καὶ Κορφοὶ
 Κεφαλονία 341, 365
 Κιμμέριοι 41
 Κίρκη 120
 Κίτρος 341
 Κλαυτέρους 218
 κλέφτες 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 295
 Κλέων 137
 Κοδρικᾶς Παν. 234
 Κοϊμτζόγλου Χατζῆ-Νικολῆς 308, 315
 κοινὴ γνώμη 207-208, 221· «ἡ τοῦ κοινοῦ γνώμη» (esprit public) 222
 «κοινὴ ὑπόληψις» (opinion publique) 221
 «κοινονοημοσύνη» (opinion publique) 221
 κοινωνικὲς ἔλιτ 185
 κοινωνικὴ σφαῖρα 185· βλ. καὶ δημόσια σφαῖρα

- κοινωνικότητα 176, 180, 207, 216, 227
 Κοκκινάκης Κ. 233, 241
 Κοκκώνης Ιωάννης 254
 Κόλια Ιωάννα 27, 55
 Κολονέλλος 294
 κομιστής ἐπιστολῶν 60, 367. Βλ. καὶ ταχυδρόμοι
 Κομνητᾶς Στέφανος· Ἐγκυκλοπαιδεία τῶν ἑλληνικῶν μαθημάτων 134
 Κομνηνὸς Ἰωάννης 86
 Κομνηνὸς Ὑψηλάντης Ἀθανάσιος 345
 «κομφὰ ἐπιστόλια» 192, 195
 Κονίσπολη 290
 Κόνιτσα 276
 Κοντινέντε 289
 Κοντόσταυλος Ἀλέξ. 240, 241
 Κοραῆς Ἀδαμάντιος 27, 157, 195, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 248, 252, 255, 308, 309, 314, 315, 358, 359, 367, 371· *Αἰθιοπικά* τοῦ Ἡλιοδώρου 199, 202, 203, 210, 212, 217, 218, 219, 220, 224· ἀλληλογραφία 231-244· «Ἄυτοσχέδιοι Στοχασμοί» 201, 202, 203, 212, 225, 226, 227· «Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη» 201, 212, 215, 223, 224, 226, 234· «Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου» 199-204, 209-227· «Παπατρέχας» 202, 226, 227, 241· Στράβων (ἔκδ.) 218· *Τὰ εἰς διαφόρους συγγραφεῖς Προλεγόμενα* 202, 203, 204, 213, 222, 225, 226· *Ἔπιμνημα* 217, 218, 219· Beccaria (μετάφρ.) 219, 242
 κοραϊκοὶ κύκλοι 182
 Κόρινθος 61, 263, 342, 355
 κορισποντέντζια 326. Βλ. καὶ ἐπιστολογραφία
 Κορυθαλέας Θεόφιλος· Ἐκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων 25, 26, 32, 33, 37, 39, 40, 68, 74, 111, 112, 125-134, 135-149, 151, 159, 174, 251, 279· Ἐκθεσις περὶ Ρητορικῆς 25, 128· ἐπιστολὲς 72, 75, 80, 85. Βλ. καὶ Ἑρμηνεῖα εἰς ἀπλήν φράσιν τῶν ἐπιστολικῶν τύπων... Θεοφίλου τοῦ Κορυθαλέως, *Θέματα εἰς τὸ ἐπιστολάρι...* Θεοφίλου τοῦ Κορυθαλέως, *Τοῦ σοφωτάτου Θεοφίλου τοῦ Κορυθαλέως Ἐκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων, Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου τοῦ Κορυθαλέως ἐκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων*
 Κορφοὶ 315. Βλ. καὶ Κέρκυρα
 κοσμικὴ ἠθικὴ 191
 Κουερίνης Χριστόδουλος τοῦ Δημητρίου 354
 Κούμα [Ἀβραμική] 255
 Κούμανος Γ. 310, 312, 315
 Κούμας Κωνσταντίνος 202, 238, 254, 255, 263
 Κουντουριώτη ἀδελφοὶ 242
 Κουντουριώτης Γ. 234, 242
 κουριέρος 367. Βλ. καὶ ταχυδρόμοι
 Κουρμούλης Δημ. 315
 Κρανίδι 317
 Κρεμμυδᾶς Βασίλης 315, 335
 Κρήτη, Κρητικοὶ 12, 26, 64, 98, 272, 274, 349, 350, 351, 352
 Κριτία κώδικας 76
 Κροῖσος 41
 Κυδώνης Δημήτριος· βλ. Δημήτριος
 Κυδωνίες 259· σχολὴ 261
 Κυζίκου μητροπολίτες· βλ. Ἀμφιλόχιος, Θεόδωρος, Κύριλλος
 Κυθήρων ἐπίσκοπος· βλ. Μαργούνιος Μάξιμος
 Κύπρος 274, 275, 349
 Κυρήνης Συνέσιος· βλ. Συνέσιος
 Κυριαζῆς Δαμιανὸς 48, 53
 Κύριλλος Κυζίκου 86
 Κύριλλος ΣΤ', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 249
 Κύριλλος Πισιδίας 247
 Κυρίλλου Λεξικό 106
 κώδικες κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς 193
 Κωδινὸς Κουροπαλάτης 158, 163
 Κωνσταντακοπούλου Ἀγγελικὴ 283
 Κωνσταντινίδης Κ. Γ. 48
 Κωνσταντίνος 86
 Κωνσταντίνος Ἀκροπολίτης 22
 Κωνσταντίνος ὁ Μέγας 37
 Κωνσταντίνος, χωριὸ 61
 Κωνσταντίνου Γεώργιος 161, 166
 Κωνσταντινούπολη, Πόλη, Κωνσταντινουπολίτες 11, 48, 61, 77, 89, 91, 92, 93, 98,

- 99, 101, 157, 181, 182, 183, 246, 249, 253, 254, 272, 274, 276, 283, 320, 330, 341, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 353, 354, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 363, 367· ἑλληνικὴ πρεσβεία 182· μετόχι Παναγίου Τάφου, βλ. Παναγίου Τάφου μετόχι. Βλ. καὶ Πατριαρχεῖο
 Κώνστας ἱερεὺς 64
 λαζαρέτο 357. Βλ. καὶ ὑγειονομεῖο
 Λαμπανιτζιώτης Πολυζώης 156, 158
 Λάμπρος Σπυρίδων 72, 74
 Λάμπρας Κώστας 126, 170
 Λάρισα 59, 61, 272, 302, 367
 Λαρίσης Διονύσιος· βλ. Διονύσιος
 Λασιθιωτάκης Μ. 14
 Λάσκαρης· *Γραμματικὴ* 66
 Λασκαριδῆς Γεώργιος 258, 260
 Λατίνοι 97, 99, 100
 Λάτρης Ἰκέσιος 263, 264
 Λαύρα· βλ. Μεγίστης Λαύρας μονὴ
 Λεβάντε, Λεβαντίνοι 105, 336, 337
 Λειψία 161, 176
 Λεξικὸν *Τετραγλωσσον*· βλ. Δανιὴλ ἐκ Μοσχόπολεως
 Λεόντιος Γεώργιος 173
 Λευκάδα 66, 287, 365· ΓΑΚ/Ἀρχεῖα Νομοῦ Λευκάδας 297, 365
 Λεχία, Λέχοι 97, 103, 104
 Λέων Χοιροσφάκτης 22
 Λεωνίδιο 317, 320
 Λιβαδῆς Θεαγένης 47, 48, 49, 50, 51, 52
 Λιβάνιος· Ἐπιστολὲς 20, 25, 33, 56. Βλ. καὶ Ψευδο-Λιβάνιος
 Λιβέριος 337
 Λιβόρνο 204, 215, 240, 330, 358, 360· σχολεῖο 203
 Λικίνιος Ἀνδρέας 86
 Λιμπάνοβο 341
 Λίπκ ἀγασί 345
 Λίποβα 104
 Λοβέρδος Ἀγάπιος 166
 Λογαριαστικὴ· βλ. Γλυζούνης
 Λόγγος 104
 λογοκρισία 162, 251· λογοκριτῆς 161· λογοκριτικὲς σκοπιμότητες 232
 Λοιδωρικίου Νεόφυτος· βλ. Νεόφυτος
 Λονδίνο 89, 240, 257
 Λουκιανὸς 41, 42, 221· *Κατάπλους* 41· *Νεκρικοὶ διάλογοι* 41· *Νεκρομαντεία* 41· *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν* 221· *Τύμων* 41
 Λουριώτης Ἄνδρ. 236
 Λουρόπουλος Μαρίνος 308, 315· ἀρχεῖο 315
 Λῶτος Δημήτριος, Πρωτοφάλης 237, 238, 239, 240, 243, 359
 Μαζαράκης Νικόδημος 65
 μαθήματα 66, 177, 189· γεωργίας 182-183
 μαθηματάρια 20, 21, 24, 42, 63
Μαθηματάριο ἐμπορίου· βλ. Ψαλίδας
 μαθητὲς δίγλωσσοι 173
 μαθητευόμενοι ἔμποροι 174, 177
 Μακεδονία 23, 279
 Μακρῆς Βησσαρίων· *Στιχολογία Τεχνολογικὴ κατ' ἐρωταπόκρισιν τῆς Γραμματικῆς Τέχνης* 158
 Μακρυγιάννης 288, 294
 Μακρονίτσα 61
 Μαλακάσι 346
 Μάλτα 330, 346, 360, 361
 Μάμουκας Ἀνδρέας Ζ. 235
 Μανολάκης Καστοριανὸς 91
 Μάνος Ἰάκωβος 50, 52, 95
 Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος 22, 23
 Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς 22· Λόγος πρὸς Μανουὴλ Β' Παλαιολόγο 23-24
 Μανούσκακας Μανούσος Ι. 13, 14, 27, 71, 111, 126
 Μανούτιος Ἄλδος 25
 Μαραθονήσι 317
 Μαργαρίτι 290
 Μαργίτης 41
 Μαργούνιος Μάξιμος, ἐπίσκοπος Κυθήρων 26
 Μαρία Θεοτόκος 120, 164
 Μαρία Θηρεσία 176, 177
 Μάρκος Αὐρήλιος 222
 Μαρμαροτούρης Ἰωάννης· Ὁ Ἄνταποκριτῆς *Τεργεστίου* (μετάφρ.) [157], 169, 186
 Μαρτινίκα 190
 Μαρωνίτη Νίκη 332
 Μασσαλία 240, 242, 257, 258, 329, 330, 332, 358
 Μαυροβούνιοι 349

- Μαυρογένης Νικόλαος 323, 324
 Μαυρογορδάτος Ίω. 240
 Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος ὁ ἐξ ἀπορρή-
 των 27, 29, 30, 45-54, 65, 74, 81, 86, 96,
 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106
 Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος 236, 239, 242
 Μαυροκορδάτος Γεώργιος 47, 48, 93
 Μαυροκορδάτος Ἰωάννης 96, 101, 106, 107
 Μαυροκορδάτος Κωνσταντῖνος 96
 Μαυροκορδάτος Νικόλαος 45-54, 60, 66,
 95, 96, 102, 105, 106
 Μαυροκορδάτος Νικόλαος 48
 Μαυροκορδάτος Σκαρλάτος Ἄλ. 52
 Μαυροκορδάτος Σκαρλάτος Ν. 52, 96
 Μαυρομάτης Μῆτζος 292
 Μαυρόπουλος Ἰωάννης· βλ. Ἰωάννης
 Μαῦρος Μιχαῖλ 249
 Μεγάλα Βραγγιανὰ· βλ. Βρανιανὰ
 Μεγάλη Ἐκκλησία 92, 96, 105. Βλ. καὶ Πα-
 τριαρχεῖο
 Μέγα Νησιὶ 294
 Μέγα Ρεῦμα 95
 Μεγίστης Λαύρας μονὴ 66, 131, 133
 Μεθόδιος 86
 Μεθώνη 351
 Μελέτιος ἀγιοταφίτης 94
 Μελέτιος Ἀθηνῶν· Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 78
 Μελέτιος Ἱεροσολύμων 94
 Μελέτιος Πηγᾶς, πατριάρχης Ἀλεξανδρείας
 26
 Μέλοι 305, 308, 311, 312
 Μέλος Ἀντώνιος· βλ. Μελὸ
 Μέλος Γ. 305, 306, 307, 309, 310, 311, 312,
 315
 Μέλος Μιχάλης 305, 306, 309, 312, 313
 Μέλος Νικολὸς 310, 311, 315
 μενζιλια 342, 343, 344, 345, 346, 356· Ναυ-
 πλίου 342. Βλ. καὶ ταχυδρομεῖο
 μενζιλτζῆδες 345. Βλ. καὶ ταχυδρόμοι
 μενζιλχανέδες (menzil-hane) 341, 342, 345,
 346· Ἄργους, Βοστίτσας, Γαστούνης,
 Καλαβρύτων, Κορίνθου, Μυστρᾶ, Πά-
 τρας, Τριπολιτσᾶς 342. Βλ. καὶ ταχυ-
 δρομεῖο
 μέρτζες (οἱ) 305
 Μεσόγειος 347, 351, 360· Ἀνατολικὴ Μεσό-
 γειος 339, 353
 Μεσολόγγι 242
 Μεταξᾶς Νικόδημος 25, 125
 Μεταμορφώσεως μονὴ (Μετέωρα) 24, 25
 μετόχι Παναγίου Τάφου· βλ. Παναγίου Τά-
 φου μετόχι
 Μεχμὲτ ὁ Πορθητῆς 340
 Μηδεΐας καὶ Σωζοπόλεως Θεοδόσιος· βλ.
 Θεοδόσιος
 Μήλιας Ἰωάννης 354
 Μήλιας Κωνσταντῖνος 354
 Μήλιας Νικολὸς 354
 Μή(ι)λιας Σπυριδῶν· Διδαχαὶ 152, 153· Ἐπι-
 στολάριον 14, 26, 134, 151, 152, 154, 155,
 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163,
 166, 169, 174, 211, 248, 251, 279, 301,
 302, 307, 312
 Μηνωίδης Μηνᾶς 72, 74, 80
 Μισέρι (=Μισίρι) 324
 Μιστρὰς 317, 321, 322, 342
 Μιχαῖλ Χωνιάτης 22
 Μιχαηλᾶρης Παναγιώτης 315
 Μιχάλης 324
 Μοισιόδαξ Ἰώσηπος 152
 Μολδαβία 96, 100, 104, 105, 345
 Μολδοβλαχία 344, 345
 Μοναστήρι (Μπιτόλια) 272, 273
 Μονεμβασίας Ἀρσένιος· βλ. Ἀρσένιος
 Μονπελιὲ 237, 242
 Μοριάς 311, 342, 355
 Μοροζίνι 66
 Μόσχα, Μοσχόβοι 91, 103, 104, 159, 219
 Μοσχοπολίτης Δανιὴλ· βλ. Δανιὴλ ἐκ Μο-
 σχοπόλεως
 Μοσχόπουλος 133
 Μοτσενίγος Γεώργιος 363
 μουλλάς (ὕποδείγματα ἐπιστολῶν πρὸς-) 280
 Μουλλάς Παναγιώτης 13, 214, 225, 226, 330,
 336
 Μουράν 312
 Μουσελίμαγας 293
 Μουσοῦρος Μᾶρκος (ἐκδ.), Ἐπιστολαὶ δια-
 φῶρων φιλοσόφων, ρητόρων, σοφιστῶν
 25, 279
 Μουσταφὰ ἀγάς, Ἀμπὰρ ἐμίνης 100, 101
 Μουσταφὰ Ἀλῆ 340
 Μουχτὰρ πασάς, γιὸς τοῦ Ἀλῆ πασᾶ 272, 278

- Μπαλούλιας Γεώργιος 354
 Μπαμπὰ στρατόπεδο 99
 Μπαρσελόνα 104
 Μπασσαράμπας Κωνσταντῖνος 99, 100, 101,
 102, 104
 Μπατής Γεώργιος 319, 320, 322, 323, 325·
 ἀρχεῖο 323, 324
 Μπενάκη Μουσείο· βλ. Ἀθήνα
 Μπενάκης, πρόξενος τῆς Ρωσίας στὴν Κέρ-
 κυρα 363
 Μπενιζέλος Δημήτριος 131
 Μπέντος Δημ. 312
 Μπεράτι 278· πασαλίκι 276
 Μπιλάλης Ἰωάν. 315
 Μπλαχαβαίων κίνημα 254
 Μπογδάν μπέης 95
 μπολνία 59
 Μπρίγκος Ἰωάννης 311
 Μύκονος 321, 351
 Μωαμέτης 120
 Ναπολεόντειοι πόλεμοι 357
 Ναπολέων 362
 Ναύπακτος 272· μητροπολίτες 289, βλ. καὶ
 Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, Νεόφυτος. Βλ.
 καὶ Ἰνέπακτι
 Ναύπλιο, Ναυπλία 183, 321, 342, 354. Βλ.
 καὶ Ἀνάπλι
 Νεάπολη 356, 365
 Νεῖλος ποταμὸς 131
 Νεκτᾶριος ἐκ Μουντανίων, μητροπολίτης
 Πελαγωνίας 281, 283
 Νεκτᾶριος Ἱεροσολύμων 91, 92· Ἐπιτομὴ
 Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας 154· «Κατὰ Λα-
 τίνων» 98
 Νέμτζοι 104
 νεοελληνικὴ ἀναγέννηση 218· γραμματεία
 29· ἱστορία, ἱστοριογραφία 209· κριτικὴ
 214· λογοτεχνία 202· πεζογραφία 226
 Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς 209. Βλ. καὶ
 Διαφωτισμὸς
 Νεοκαισαρείας Νικόλαος· βλ. Νικόλαος
 Νεόκαστρον 104
 Νέον Ἐπιστολάριον 151, 159, 161, 162, 163,
 164, 165, 166, 167, 169, 269, 279, 280, 302
 Νεόφυτος, ἀδελφὸς Χρυσάνθου Ἱεροσολύ-
 μων 102
 Νεόφυτος Λοιδωρικίου 64
 Νεόφυτος Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης 65, 66
 Νεοχωρίτες 60
 Νῆσοι Ἄσπρης Θάλασσας (ἐγιαλέτιον) 274,
 275
 Νικηφόρος Γρηγορᾶς 22
 Νικηφόρος Οὐρανός· ἐπιστολὴ πρὸς Νικό-
 λαο Νεοκαισαρείας 22
 Νικηφόρος Χοῦμνος 22
 Νικόβουλος 20, 57, 59, 174
 Νικόλαος ὁ Μυστικὸς, πατριάρχης Κων-
 σταντινουπόλεως 22
 Νικόλαος Νεοκαισαρείας 22
 Νικολάου Γκίνος, βιβλιογράφος 126, 128, 148
 Νικολάου Θεοδόσης 312
 Νικούσιος Παναγιώτης 96, 97, 98, 99, 103
 Νοβάλις 314
 Νόβι 104
 Νοταρὰς Δημήτριος 96
 Νοταρὰς Χρυσάνθος· βλ. Χρυσάνθος Ἱερο-
 σολύμων
 Νουσερτικιμένι 105
 Νταρμπερκίρ 272
 Ξένος Ποθητὸς 308, 315· ἀρχεῖο 315
 Ξενοφῶν· Κύρου Παιδεία 235
 Ὁ Ἀνταποκριτὴς Τεργεστίου· βλ. Μαρμαρο-
 τούρης
 Ὁδηγοὶ ὀρθογραφίας καὶ καλλιπέειας (Γερ-
 μανία) 176
 Ὁδησός, Ὀδέσσα 204, 215, 327
 Ὀδυσσεὺς 194, 195
 Ὀδυσσεὺς 41
 ὀθωμανικὰ ἐπιστολικά πρότυπα 289
 Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία, Ὄθωμανοὶ 46,
 107, 182, 200, 209, 272, 277, 289, 307,
 311, 327, 340, 341, 343, 348, 352, 355,
 356, 358, 359, 360, 361, 362, 368· ἀξιω-
 ματοῦχοι 100, 270, 272, 276, 280, 288·
 ἀριστοκρατία 273· ἀρχεὶς 101· γραφειο-
 κρατία 52, 103· διοίκηση 270, 271, 275,
 276· ἐλιτ 272· ἔμποροι 304· θεσμοὶ 270,
 272, 273, 275· κατάκτηση 278· κοινωνία
 274. Βλ. καὶ Τουρκία, Ὑψηλὴ Πύλη
 οἰκιακὴ οἰκονομία 182
 Οἰκονόμος Ἰωάννης 254, 255

- Οικονόμος Κωνσταντίνος 263· ἀλληλογραφία 27, 245-256, 344, 357, 368, 369, 370, 371· Κατήχησις 251· Φιλάργυρος 253
- Οικονόμος Σοφοκλής 245
- Οικονόμος Στέφανος 249, 250, 253, 254· Γραμματική τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης 225
- Οικονόμου [Ἀνθία] 254
- Οικονόμου Ἰωάννης Λαρισσαῖος· Ἐπιστολαὶ διαφόρων 157, 252, 357, 358, 369
- Οικονόμου Κων. οἰκογένεια 253
- ὀλιγογράμματοι γραμματικοί, ἐπιστολογράφοι 21, 284. Βλ. καὶ ἀλφαβητισμὸς
- Ὅμηρόλης Ἀβράμιος 236· Δοκίμιον ἐπιστολικῶν κανόνων 174, 186
- Ὅμηρος 41, 42, 120, 132, 226· Ἰλιάς 41, 132· Ὀδύσεια 41, 148
- ὁμολογίαι 314
- ὁρθόδοξη ὑμνολογία 266
- ὁρθόδοξο δόγμα 105
- ὁρθόδοξοι ὑπήκοοι τῆς Πύλης 174
- Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας 161
- ὀριενταλιστικὸ ἀρχεῖο 190
- Ὁρλάνδος Ἰω. 236
- Ὅτραντο 353, 362, 363, 365
- Οὐγγαρία 173, 175, 179· γλώσσα 174
- Οὐγγροβλαχίας Ἰγνάτιος· βλ. Ἰγνάτιος οὐτοπισμὸς 183
- Πάδοβα 65
- Παζαρτζίκ 356
- Παῖσιος ἱερομόναχος 85
- Παῖσιος Ἱεροσολύμων 91
- Παλαιοκάτουνο 61
- Παλαιολόγος Γ. 314
- Παλαιολόγος Γρηγόριος· Γεωργική καὶ Οἰκιακὴ οἰκονομία 182· Ἐπιστολάριον 181-196· Ζωγράφος 181, 185· Πολυπαθῆς 185, 194
- Παλαιολόγος Μ. 235
- Παλαιστίνη 92, 93, 103
- Παλάσκας 292
- Παναγὴ Χρυσοχόου Αἰκατερίνη 367
- Παναγία Ἐξωκαστριανὴ (μετόχι Σινᾶ) στὴν Ἄνδρο 264
- Παναγίου Τάφου μετόχι 48, 79, 87, 88, 89, 91-108. Βλ. καὶ Γραμματοφυλακεῖο
- Παναγιωτόπουλος Βασίλης 210
- πανθεῖσμὸς 265
- Πανίν, κόμης- 159
- Παντελεήμονος μονὴ (Ἅγιο Ὅρος) 58, 60, 61, 62, 67, 68, 80, 81, 89
- «παντογράφοι» 184
- Παντοδύναμος Ἀναστάσιος 34
- Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς Ἀθανάσιος 92
- Παπαδόπουλος Νικόλαος· Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία 157
- Παπαδόπουλος Σπυρίδων 154, 163, 166
- Παπαευθυμίου Βασιλείος· Ἱστορία Συνοπτικῆ τῆς Ἑλλάδος 224
- Παπαευθυμίου Γ. 315
- Παπαῖωάννου Εὐστρ. Ν. 79
- Παπα Παναγιωτόπουλος Δαμασκηνὸς 151
- Παραδεῖσι 292
- Παραδουνάβιες περιοχὲς 346
- «Παράκλησις ὑπὲρ τοῦ Γένους» 23
- Παραμυθιά 290
- Πάργα 289
- Παρίσι 89, 176, 199, 200, 204, 215, 216, 217, 219, 232, 237, 240, 242, 257, 258, 259, 262, 264, 365
- Παρόρι 317, 322
- πασαπόρτι σβέσικο 325
- Πάσχα 86, 163
- Πάτμος 315
- Πατούσας Ἰωάννης· Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία 25, 279
- Πάτρα 61, 313, 342, 361, 366
- Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως 52, 75, 89, 91, 106, 125, 251, 344· πατριάρχες, βλ. Γρηγόριος Ε', Κύριλλος ΣΤ', Νικόλαος Μυστικός, Φώτιος· Πατριαρχικὴ Σχολή 96· Πατριαρχικὴ Τυπογραφία 125, 283. Βλ. καὶ Κωνσταντινούπολη, Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ
- Πατρῖνος Ἀλ. 236
- Παῦλος ἀπόστολος 115, 192· Ἐπιστολὲς 20
- Παχῳμῖος Φιλίππων καὶ Δράμας 86
- Πέζαρος Ἰωάννης 248
- πεζοδρόμος 252, 327, 367. Βλ. καὶ ἀπεζοδρόμος, ταχυδρόμοι
- πεζὸς 344, 367, 368. Βλ. καὶ ταχυδρόμοι
- Πελαγονίας Νεκτάριος· βλ. Νεκτάριος
- Πελοπόννησος 272, 274, 327, 342, 355

- Περὶ ἐπιστολιμαῖου χαρακτήρος· βλ. Ψευδο-Λιβάνιος
- Περὶ Ἑρμιναίας· βλ. Ψευδο-Δημήτριος
- Περὶ συνθέσεως τῶν ἐπιστολῶν· βλ. Σκοῦφος Φρ.
- Περούληδες 305, 309· ἀρχεῖο 315
- Περούλης Δημ. 308, 315
- Πέστη 173, 179, 356, 357
- Πετρίου πύλη (Κωνσταντινούπολη) 91
- Πετροκκόκινος Δημήτριος 329, 330, 331, 332, 333, 335, 337
- Πετροκκόκινος Μιχαήλ 330, 331, 332, 335· Διατριβὴ περὶ τῶν συμφερόντων τῆς Ἑλλάδος 332
- Πετροκόκκινος Στρατῆς 308
- Πετρόνικος Νικολὸ 353
- Πέτρος ἀπόστολος 119, 121· Καθολικὲς ἐπιστολὲς 20
- Πέτρου Θωμᾶς 312
- Πέτρου Σταμάτης 195, 307, 311, 314
- Πετρούπολη 162, 165, 245
- Πίζα 240, 264
- Πίνδαρος· Πυθιονίκαί 132
- Πισιδίας Κύριλλος· βλ. Κύριλλος
- «πιστοὶ διακομισταὶ» 60
- πιττάκια ζητειῶν 157, 164
- Πλανούδης Μάξιμος 22
- Πλάτων 137, 234· ἐπιστολὲς 18, 19
- Πλάτων Χίου 250
- Πλέσσας Δημήτριος 264
- Πλούταρχος 41· Παραμυθητικὸς πρὸς Ἀπολλώνιον 142· Περὶ παίδων ἀγωγῆς 68
- Ποδολία (ἄνω-) 98
- Πολέμη Πόπη 188
- Πολέμη Γιάννης 126
- Πολεμικὸν Σχολεῖον 189
- Πολίτης Λίνος 29, 79, 126, 128, 130
- Πολύκαρπος, μητροπολίτης Βηθλεέμ 96
- Πολυχρονιάδης Κων. 240
- Πολωνοὶ 98
- Πορφυρίτης Ἰωαννάκης 96, 99, 100, 103
- Πόσνα 104
- πόστα 327, 355, 357, 359, 360, 369· αὐστριακὴ 356, 358, 359. Βλ. καὶ ταχυδρομεῖο
- Ποστέλνικος, Μεγάλος- 345
- Ποτζέτης Φραντζέσκος 314
- Πρακτικὰ τῶν Συνόδων 152, 154
- Πρασσακάκης Θεόδωρος 233, 240, 241
- Πρασσακάκης Ἰωάννης 240
- Πρασσακάκης Νικόλαος 242
- Πρέβεζα 104, 287, 288, 289, 293, 315
- Πρίγκος· βλ. Μπρίγκος
- προῖκες 64
- προικοσύμφωνα 162
- Πρόκλος· βλ. Ψευδο-Λιβάνιος
- Προκόπιος 128, 135
- Προκόπιος Α', πατριάρχης Ἱεροσολύμων 94
- Προμηθεὺς 41
- προσφωνήσεις· βλ. ἐπιστολὲς
- Προυσία· βλ. Πρωσία
- Προῦτ 104
- Πρωσία, Προυσία 159, 176, 177
- Πρωτεὺς 41
- Πυθαγόρας 137
- Πύλη· βλ. Ὑψηλὴ Πύλη
- Πωγωνιανὴ 128
- Πῶς δεῖ ρητορεύειν 128, [130]
- ραβασάκι 172
- Ραγκαβῆς 194
- Ραγούζα 348
- Ραμὴ Μεχμέτ ἐφέντης, ρεῖσουλικιτάμπ 104
- ρητορικὴ· βλ. ἐπιστολογραφία
- Ροβιλλίου ἀγροκίπτιον 182
- Ροδοκανάκη ἀδελφοὶ 240
- Ροῖδης Ἐμμανουήλ· Πάπισσα Ἰωάννα 194
- ρομαντικοὶ χρόνοι 185, 194
- Ρουμανικὴ Ἀκαδημία· βλ. Βουκουρέστι
- Ροῦμελι βαλεσι 272, 273, 283
- Ροῦσσοσ Δημοσθένης 49, 50, 51, Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία 278, 340
- Ρωμαῖοι 23, 25, 181
- Ρωμανία 348
- Ρώμη 130
- Ρωμιοὶ χριστιανοὶ 219
- Ρωσία 245, 253, 363, 159, 162, 165· φιλορωσικοὶ κύκλοι, βλ. Βενετία
- ρωσσοσηδικὸς πόλεμος 105
- ρωσσοτουρκικὸς πόλεμος 362
- Ρώτας Ἰάκωβος 233, 234, 240, 241, 359
- Σαγιαδά 353, 363
- Σάθας Κωνσταντίνος 93
- Σαῖν κιρμένι 105

- Σαινσιμονιστές 183
 Σαλβαρά αρχείο 318
 Σαλβαράς Αντώνης 321, 326
 Σαλβαράς Κωνσταντής 321
 Σαλτέλης Νικόλαος· *Κυδωνιάτης* 259
 Σαντορίνη 257
 Σαξωνία 173, 176, 179
 Σάροι 305
 Σάρος 308
 Σάρος Λάμπρος 315
 σατιρικός ρεαλισμός 191
 Σεβαστός Τραπεζούντιος 86
 Σεληνοδρόμιον 163
 Σέπες 104
 Σερβία 357
 Σέρβος γραμματέας· βλ. Στόικοβιτς Αθανάσιος
 Σεργῶν μητροπολίτης 60
 Σιάτιστα 315
 Σιλεσία 177
 Σινᾶ 91, 264
 Σκιάθος 257
 Σκληπούνης 292
 Σκόδρα 273
 Σκοῦφος Γεώργιος 115
 Σκοῦφος Φραγκίσκος· *Γραμματοφόρος* 14, 26, 29, 111-124· *Λόγος εἰς τὸ Γενέθλιον τοῦ Προδρόμου* 111· *Περὶ συνθέσεως τῶν ἐπιστολῶν* 111, 112, 113, 114, 123· *Τέχνη Ρητορικῆς* 111-124
 Σκυλίτζης Πέτρος 249
 Σλαβικές γλώσσες 174
 Σμύρνη, Σμυρναῖοι 91, 211, 219, 237, 238, 239, 246, 248, 250, 251, 252, 259, 312, 315, 324, 330, 334, 335, 336, 358, 359, 360, 361, 362, 367· *Εὐαγγελικὴ Σχολὴ* 263· *μητροπολίτες*, βλ. Ἄνθιμος, Γρηγόριος· *Φιλολογικὸ Γυμνάσιον* 238, 245, [248], 251, 254, 263
 Σόλμη, πρέσβης τοῦ βασιλιᾶ τῆς Προυσίας 159
 Σορόκα 99
 Σουηβία 179
 Σουηδία 179· βλ. καὶ πασαπόρτι σβέσιχο
 Σουλεϊμὰν Β΄ Μεγαλοπρεπῆς 341
 Σούλι 290
 Σουμάκιος Ἄγγελος 65
 Σοῦτσοι 183
 Σοῦτσοι [Ἀλέξανδρος]· *Ὁ Πρωθυπουργὸς* 191
 Σοῦτσοι Μιχαὴλ 251
 Σοφιανὸς Δ. Ζ. 55
 Σπανδωνῆς Αντώνιος 96
 Σπανιολάκης Θωμᾶς 203
 Σπαρμῶν μονὴ 370
 Σπέτσες 317
 «Σπουδαστήριον τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ» 332
 Σταμούλη Ρόδη 288, 315
 Στάνκα, θυγατέρα Κων. Μπασσαράμπα 100
 Στενήμαχος 98
 Στερεὰ Ἑλλάδα 287
 Στόικοβιτς Αθανάσιος· *Σέρβος γραμματέας ἢ χειραγωγία εἰς τὴν σύνταξιν διαφόρων ἐπιστολῶν* 178
 στοιχειώδης ἐγγραμματοσύνη 192. Βλ. καὶ ἀλφαριθμητισμὸς
 Στράβων 33· βλ. καὶ Κοραΐς
 Στράνης Νικόλαος 361
 Στρόβιλος (Κωνσταντινούπολη) 91
 Στρυμῶν ποταμὸς 42
 Συκουτρῆς Ἰωάννης 21, 23, 30, 43, 79
 Συμεῶν μάγιστρος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου 22
 Σύμη 343
 συναλλαγματικὸς 174, 301, 303, 314, 361, 362
 συνδρομητὲς βιβλίων 209, 210
 Συνέσιος Κυρήνης 39, 41, 42, 59, 279· ἐπιγράμματα 58· *Ἐπιστολάριον* 151· *Ἐπιστολὲς* 20, 24, 33, 42, 58, 125, 131, 174· *Περὶ βασιλείας* 42
 Συνθήκη Κωνσταντινουπόλεως (1800) 362
 Σύρα, Σύρος 257, 261, 262, 321, 327, 330, 334
 Συρία 93
 Συρίγος Μελέτιος 41, 98
 Σύστημα Ἑλλήνων Ἐμπόρων (Κωνσταντινούπολη) 157
 Σχινᾶς Ἀλέξανδρος Δ. 252
 Σχινᾶς Μιχαὴλ Δ. 252
 σχολεῖα ἑλληνικά· στὴν ἀψβουργικὴ αὐτοκρατορία 178· γερμανικά 179· μέσου κύκλου 33, 42. Βλ. καὶ Βουκουρέστι, Βραϊνιανὰ, Ἰωάννινα, Καρπενήσι, Κυδωνίες, Λιβόρνο, Πατριαρχεῖο, Πολεμικὸν Σχολεῖον, Σμύρνη, Χάλλη
 σχολικὰ ἐγχειρίδια 25, 130

- Σωζόπολη 50, 51. Βλ. καὶ Θεοδόσιος Σωζοπόλεως
 Σωκράτης 234
 Τατάκης Βασίλειος 264, 265
 τατάρηδες, τάταροι 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 367. Βλ. καὶ ταχυδρόμοι
 ταχυδρομεῖο/διακίνηση ἀλληλογραφίας 310, 327, 339-374· Ἄλῃ πασᾶ 346· Βενετίας 347-348· Βενετίας-Κρήτης 349-352· Βενετίας-Κωνσταντινούπολης 348-349· Δραγομάνου τοῦ Στόλου 343· Ἐκκλησίας 344· Ἐπτανήσου 362-366· Ἐπτανήσου-Βενετίας 352-353, 354-355· Ἐπτανήσου-Κωνσταντινούπολης 353-354· Εὐρώπης-Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας 355-362· ἡγεμόνων Μολδοβλαχίας 344-346· Πελοποννήσου 355· προξένων 347· Τουρκίας 182· Ὑψηλῆς Πύλης 343· ἄλογα ταχυδρομικά 340, 341, 342· ἄμαξα 356· ἀναχώρηση-ἄφιξη ταχυδρομείου 356, 358, 359· ἀσφάλεια 358· διάρκεια μεταφορᾶς γραμμάτων 348, 349, 350-351, 353, 356-357, 361· δρομολόγια 363, 365-366· ἔξοδα-κόστος μεταφορᾶς 314, 315, 359, 327, 356, 357, 359, 360, 364, 365, 366· κάρτα 355· πλοῖα 327, 352, 363, 364· σταθμοὶ-καταλύματα 327, 342, 345, 355· συχνότητα 356. Βλ. καὶ μενζιλια, μενζιλχανέδες, πόστα, capitani postarum, deputato alle lettere
 Ταχυδρομικὸς Ὄργανισμός Ἐπτανήσου Πολιτείας 363-364
 ταχυδρόμοι 327, 340, 341, 342, 345, 346, 347, 348, 351, 353, 354, 356, 358, 366, 367, 368. Βλ. καὶ ἀγγελιοφόροι, ἀπεζοδρόμος, γραμματοκομιστής, γραμματοπομπός, γραμματοφόρος, διακομιστής ἐπιστολῶν, διαμοιραστής τῆς πόστας, ἡμεροδρόμος, κομιστής ἐπιστολῶν, κουριέρος, μενζιλτζήδες, πεζοδρόμος, πεζός, τατάρηδες, Compagnia dei Corrieri Veneti, cursores, ulak
 «ταχυδρόμος» (ὄρος) 367
 Τεμισφάριο 104
 Τεργέστη 157, 169, 215, 233, 234, 240, 315, 326, 358, 359. Βλ. καὶ Τριέστι
 Τετάρνης μονὴ· κατάλογος βιβλίων 66
 Τέτι 290
 Τζάνατ 104
 Τζανῆς Λέσβιος 86
 Τζάττα Αντωνίου τυπογραφεῖο 154
 τζέκα 314
 Τζέτζης Ἰωάννης 78
 Τζεχαρῆς Βασίλειος 125
 Τζεφέςης, τατάρης 344
 Τίσιτ συνθήκη (1807) 362, 364
 «τίμιος», «τιμιότατος» (προσφώνηση) 308, 309, 326
 Τιμίου Προδρόμου Καλύβη· βλ. Ἁγίας Ἄννης Σκήτη
 Τίρυνθος ἀγροκήπιον 182, 183
 Τογὰν κιρμένι 105
 Τορνίκης Γεώργιος 22
 Τορνίκης Δημήτριος 22
 Τούπιτσα 104
 Τουρκία, Τούρκοι 23, 92, 67, 99, 182, 240, 274, 276, 290, 293, 294, 337· γλώσσα 275, 277, 278, 287· τουρκικὲς λέξεις στὴν ἑλληνικὴ ἐπιστολογραφία 63, 307· Τουρκικὴ Ἱστορικὴ Ἐταιρεία 82. Βλ. καὶ Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία
 Τουρκοκρατία 13, 17, 20, 21, 24, 55, 59, 67, 94, 236
 τουρκοφωνία, τουρκόφωνοι 274, 275, 276, 287
 Τουρπηλιανὸς 39
 Τοῦ σοφωτάτου Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλέως Ἐκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων (ἐρμηνεία) 133-134
 Τοῦ σοφωτάτου κυρίου Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλέως Ἐκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων (ἐξήγηση Δημητρίου Μπενιζέλου) 131
 τραπεζοπιστωτικὰ συστήματα 176
 Τριέστι 322. Βλ. καὶ Τεργέστη
 Τρίκαλα 61, 272· προσετοὶ 285
 Τρίκαλα Κορινθίας 313, 314
 Τρίπολις 359
 Τριπολιτὰ 272, 342
 Τριπτόλεμος (ἐφημ.) 183
 τροφὲς 67
 Τσακωνιάς Ἀρχεῖο 320
 Τσαμουριά 278
 Τσαρίτσανη 245, 246, 357, 370

Τσόγκας Γιωργάκης 294
 Τυανίτη, μαντάμ- 209
 τυπογραφεία· βλ. Άγιου Γεωργίου Βενετίας, Βόρτολι, Γλυκής, Θεοδοσίου, Πατριαρχείο, Τζάττα, Φοίνικος
 Τύποι επιστολικοί· βλ. Ψευδο-Δημήτριος
 Τύποι 'Επιστολῶν Θεοφίλου Κορυδαλέως· βλ. 'Εκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων
 Τωμαδάκης Νικόλαος 30, 71, 79

ὕγειονομείο Ζακύνθου 352· Κέρκυρας 353.
 Βλ. καὶ λαζαρέτο
 Ὑδρα 242, 327
 Ὑλας 40
 ὕλισμος 265
 Ὑψηλάντης Ἀλέξανδρος 345, 346
 Ὑψηλὴ Πύλη, Πύλη 50, 51, 52, 92, 94, 96, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 106, 174, 182, 219, 271, 272, 275, 342, 343. Βλ. καὶ Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία

Φάλαρις· ἐπιστολὲς 25
 Φανάρι 91
 Φαναρίου πύλη (Κωνσταντινούπολη) 91
 Φαναριῶτες 46, 52, 53, 77, 96, 101, 182, 219, 319· ἀλληλογραφία 160· μαικηρισμός 189
 φαντασιακὴ κοινότητα 184
 φατοῦρες 311, 315· ἐπιστολὴ-φατούρα 312, 313
 φατοῦροι (=γραμματικοί) 304
 Φατσέας Γεώργιος (Γρηγόριος) 152
 Φιλαδελφείας μητρόπολη 152
 φιλανθρωπισμός 265
 Φιλιππίδης Πολυχρόνιος 166
 Φιλολογικὸ Γυμνάσιο· βλ. Σμύρνη
 Φίλος τοῦ Νόμου (ἐφημ.) 236
 Φιλόστρατος 40, 128, 135, 136
 «φιλοτιμία» 33
 Φοίνικος τυπογραφεῖο (Βενετία) 166, 179
 Φορέστης Σπυρίδων 361
 φορτωτικὲς 314
 Φουρναράκης Φίλιππος 241
 Φραγκιάδης Πλάτων· βλ. Πλάτων Χίου
 Φραγκίσκος Ἐμμ. 246
 Φριδερίκος, βασιλιάς τῆς Πρωσσίας 159
 «Φῶτα» 184
 Φωτεινὸς Δ. 344, 345

Φώτιος 43
 Φώτιος, μέγας ρήτωρ 76, 85
 Φώτιος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 22, 58· Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμφιλόχιο 20

Χαζνατάραγας 291
 Χάλκη 48· Ἐμπορικὴ Σχολὴ 29· Θεολογικὴ Σχολὴ 31, 81, 89
 Χάμπερμας Γιούργκεν 205, 206, 207, 208, 211, 226
 Χάνδακας 98, 351, 354
 Χανιά 351
 χαρακτηρισμοί/εἶδη ἐπιστολῶν· ἀγγελτικὴ 138, 146· αἰνιγματικὴ 88· αἰτητικὴ 154, 156· αἰτιατικὴ 137, 145· ἀλληγορικὴ 138, 148· ἀναθετικὴ 88· ἀντεγκληματικὴ 87· ἀντεπισταλτικὴ 87· ἀντιρρητικὴ 32· ἀξιωματικὴ 156· ἀπαρνητικὴ 88· ἀπειλητικὴ 87, 137, 145, 156· ἀπευχαριστικὴ 138, 146-147· ἀπολογητικὴ 137, 144, 156· ἀποτρεπτικὴ 137, 154· ἀποφαντικὴ 88· ἀφιερωτικὴ 112, 113, 156, 223· δηλοποιητικὴ 112, 113· διαβλητικὴ 88· διδασκαλικὴ 88· διηγηματικὴ 138, 146, 156· δικαιοδικὴ 112, 113· ἐγκωμιαστικὴ 112, 113, 132, 133, 134, 138, 145, 250, 251· εἰδήσεως καὶ δώρου 154· εἰρωνικὴ 138, 148, 154· εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ χρόνου 112· ἐλεγκτικὴ 88· ἐνιστατικὴ 137, 144· ἐνστατικὴ 156· ἐπαγγελτικὴ 87, 112, 113· ἐπαινετικὴ 32, 88, 138, 145-146, 154, 160· ἐπιτιμητικὴ 88, 137· ἐρωτηματικὴ 88, 137, 139-141· ἐρωτικὴ 154, 138, 148, 172· εὐκτικὴ 87, 138, 148, 154· εὐχαριστικὴ 87, 112, 113, 138, 154, 156, 163· θεραπευτικὴ 87, 112· ἱστορικὴ 156· κατηγορητικὴ 112, 113, 156· κατηγορικὴ 137, 144· κλητικὴ 112· λακωνικὴ 156· λυπητικὴ 88· μεμπτικὴ 87, 137, 145, 156· μεταμελητικὴ 87· μικτὴ 88, 138, 156· νουθετικὴ 137, 143· ὄνειδιστικὴ 87, 112, 137, 156· παραγγελτικὴ 88, 137, 143· παραθαρρυντικὴ 88· παραινετικὴ 87, 112, 113· παρακαλεστικὴ 112· παρακλητικὴ 87· παραλογιστικὴ 87· παραμυθητικὴ 87, 133, 137, 141-143, 154, 163· παραπευτικὴ 112, 156· παρηγορητικὴ

112, 113, 156, 251· παροξυντικὴ 137, 139· παροτρυντικὴ 87· πραγματείας/πραγματευτικὴ 112, 156, 301, 307· πρεσβευτικὴ 88· τῆς προσφορᾶς 112· προτρεπτικὴ/συμβουλευτικὴ 129, 137, 138-139, 154· προφασιστικὴ 112, 113, 137, 144, 156· σκωπτικὴ 88, 154· συγχαρητικὴ/συγχαριστικὴ 87, 112, 113, 147, 154, 163· συλλογιστικὴ 112, 113, 114· συλλυπητικὴ 112, 113· συμβουλευτικὴ 88, 112, 113· συμπαθητικὴ 87, 137, 141-143· συστατικὴ 60, 87, 112, 141, 154, 163· σχελιαστικὴ 87· τωθαστικὴ 138, 148· ὕβριστικὴ 87· ὑπομνηστικὴ 88· τῆς ὑποσχέσεως 112· φιλικὴ 87, 138, 148· φιλοφρονητικὴ 96· χαριστικὴ 112, 113· ψεκτικὴ 132, 138, 145-146, 154. Βλ. καὶ γένη ἐπιστολῶν
Χαρακτήρες ἐπιστολῶν διάφοροι 72, 79, 87
 χαράτσι 280
 Χαριτάτος Μάνος 188
 «χάριτες» 33
 χαρτίον τῆς πόστας 359
 Χατζὴ Σεχρέτης 288
 Χατζηκυριακῆς Μιχαὴλ 322, 325
 Χατζηπαναγιώτης Κώστας 320
 Χίος, Χίοι 68, 231, 240, 252, 253, 358· Βιβλιοθήκη «Ὁ Κοραΐς» 68. Βλ. καὶ Πλάτων Χίου
 Χίων ὁ Πλατωνικός· ἐπιστολὲς 25
 Χοῦμνος Νικηφόρος· βλ. Νικηφόρος
 Χουρμούζιος Βυζάντιος 76, 86

Alliance Religieuse Universelle (Παρίσι) 262
 Apt 336
 Astruc Charles 71, 73, 78

Baluglia Giorgio· βλ. Μπαλούλιας
 Beccaria· βλ. Κοραΐς
 Bibliotheca Auerbachiana (Ἄμστερνταμ) 158
 Bibliothèque Nationale (Παρίσι) 71, 72, 75, 80, 84, 87, 88, 89
 Bibliothèque Royale de Belgique 56, 59, 60, 62, 68
 Bolte Johann Heinrich· *Berlinischer Briefsteller* 178-179

«χρήσιμος», «χρησιμότητα» (προσφώνηση) 308, 309, 314
 Χρηστίδης· Ἐπιστολάριον 186
 Χρῖστος, καπετὰν- 294
 Χριστούγεννα 163
 Χριστόφορος ἱερομόναχος 58, 63
 Χρονογράφος· βλ. Ψευδο-Δωρόθεος
 Χρύσανθος Ἱεροσολύμων 92, 93, 94, 100, 101, 102, 105, 106· *Παραινετικά κεφάλαια Βασιλείου Μακεδόνας* 100· *Περὶ Ἀφορισμοῦ* 100· *Προθεωρία εἰς τοὺς Νόμους* 100
 Χρυσολωρᾶς Μανουὴλ· βλ. Μανουὴλ
 Χωνιάτης· βλ. Μιχαὴλ Χωνιάτης

Ψαλίδας Ἀθανάσιος 283, 312· *Μαθηματῆριο ἐμπορίου* 304
 Ψελλὸς Μιχαὴλ 22, 71, 72, 73, 78, 79, 80, 87· «Ἐπιστολὴ παραμυθητικὴ... πρὸς τὸν βασιλέα Διογένην» 133
 Ψευδο-Δημήτριος (Δημήτριος Φαληρεὺς) 128, 135, 136· *Περὶ Ἑρμηνείας, Πῶς δεῖ ἐπιστέλλειν* 19, 39, 56, 129, 135, 136· *Τύποι Ἐπιστολικοί* 18, 19, 32
 Ψευδο-Δωρόθεος· *Χρονογράφος* 163
 Ψευδο-Ἰουλιανὸς 36-37. Βλ. καὶ Ἰουλιανὸς Παραβάτης
 Ψευδο-Λιβάνιος ἢ Ψευδο-Πρόκλος· *Περὶ ἐπιστολμαίων χαρακτήρων* 18, 19, 32, [36], [37], 79-80, [136], [246]. Βλ. καὶ Λιβάνιος
 ψυχαγωγικὴ ἐρμηνευτικὴ μέθοδος 63
 Ψωμαθιά 252

Bourdieu Pierre 335, 337
 British Library 68, 81, 89
 Byron 360, 361

Campbell James 366
 Campo Formio 362
 Capitanachi Lionardo 310· βλ. καὶ Καπετανάκηδες
 capitani postarum (Κρήτη) 351
 Chardon de la Rochette 239
 Clavier Στέφανος 233
 Compagnia dei Corrieri Veneti 347
 copistes 275· βλ. καὶ γραμματικοὶ
Courier de Smyrne (ἐφημ.) 235, 239

cursores (ταχυδρόμοι) 348

deputato alle lettere (Ζάκυνθος) 352

esprit public 222

étiquette 246

Everett E. 234, 239

Felbiger Ignaz· Έπιστολόγιο 177

Fonkic Boris 81

Fourmont 105

Gamba 239

Gellert Christoph Fürchtegott 172, 173

Georgul Giorgio· βλ. Γεωργουλιάς

Gottsched Johann Christoph 176

Grimani Francesco 355

Hunger Herbert 30

Hurmuzaki Eud. 93, 100, 105

Iorga, N. 30, 93

Jus Postale Interno 347

Karlsson Gustav 30

Keun B. 240

Larcher P. 239

Legrand E.· *Épistolaire grec* 93, 100, 105

Leo Felice, di 363

Levant Company 360

lingua franca 157

Litzica C. 49, 50, 51

Mauerbach 48

Melo Antonio 310

menzil-hane· βλ. μενζιλχανέδες

Millia Zuanne· βλ. Μήλιας

Montesquieu· *Lettres Persanes* 215

Mullet Margaret 30

Nointel, Charles Olier, marquis de- 98

North Frederic, fifth Earl of Guilford 360, 361

ocak tartarları (σύνταγμα Τατάρηδων) 341

opinion publique 221

Opus de conscribendis epistolis· βλ. Έρασμος

Pernot Hubert 152

Peysonnell, Γάλλος πρόξενος στη Σμύρνη 362

Posta Settinsulare (Κέρκυρα) 364

Pouqueville 346, 347

Proklos 32. Βλ. και Ψευδο-Πρόκλος

Querini Cristodulo di Demetrio· βλ. Κουερίνης

Rabe Hugo 79, 126

Raiberti Luigi 364

Richardson 215

Rovelli, συνταγματάρχης 355

San Lorenzo 310

Sanudo Marino 354

Sardella Pierre 354

Schneider 200

scribs 275· βλ. και γραμματικοί

secrétaires 275· βλ. και γραμματικοί

secrétaire, Sekretär 176

Sevin, abbé- 105

Steno Michael, δόγης Βενετίας 350

Thurot Φραγκίσκος 233

ulak 340, 341

Villoison, D'Ansse de- 239

Zaphiriou D. P. 362, 364

Zucchello Pignol 12

Ο ΟΓΔΟΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.»
ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 2006